राजानकरुय्यककृतम् अलङ्कारसर्वस्वम्

विद्याचक्रवर्तिकृतया सञ्जीवन्या व्याख्यया

कुमार्या स. सु. जानक्या संपादितम्
डाक्टर् वे. राघवमहोदयैः संशोधितम्

देहल्यां मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास
इत्येतैः प्रकटितम्

१९६५

FOREWORD

The importance of this publication lies not only in the commentary which is published for the first time but also in the text of the *Alaṁkāra-sarvasva*, which although published more than once, appears here with readings followed in this commentary. The commentator Vidyācakravartin is a noteworthy figure in the history of Sanskrit literature in the South and as a writer on Poetics, occupies a noteworthy place with his commentaries on the two standard works, the *Kāvyaprakāśa* and the *Alaṁkāra-sarvasva*. The last-mentioned text has its speciality in its exclusive treatment of the alaṁkāras and the detailed discussions on their definitions and the demarcation of the scope of the allied ones and those in which there is possibility of mutual overlapping. Jayaratha's remarks on the corruptions and meddling with the text show how Ruyyaka's work was widely handled. Vidyācakravartin's commentary is particularly valuable for its lucid exposition of the discussions in Ruyyaka, as also for the special efforts made by him in framing a series of definitive Kārikās setting forth the exact form and characteristics of each figure, in itself and in its relation to the allied ones. Those who have studied Alaṁkāra-śāstra in detail would recall references to Cakravartin by well-known later alaṁkāra-writers. The present edition of the *Sañjīvanī* on the *Alamkāra-sarvasva* would enable scholars to see fully the importance of the treatment of the subject by Vidyācakravartin.

A good number of manuscripts have been used for the preparation of this edition. In the critical study which accompanies the edition, efforts have been made to present in proper perspective the contributions of Ruyyaka and Vidyācakravartin and for this purpose, connected accounts have been given, at some length, of some of the major alaṁkāras as elucidated by the author and the commentator. Attention may be drawn to the special treatment of alaṁkāras which figure for the first time in Ruyyaka, like Pariṇāma (Introduction, pp. 76-93). Care has

been taken to co-ordinate in these discussions in the Introduction the earlier commentators on the *Sarvasva*, Jayaratha and Samudrabandha on the one hand, and Cakravartin's own commentary on the *Kāvyaprakāśa* on the other.

The commentator belonged to a family of scholars who were successively associated with the kings of the Hoysala dynasty. His relation with the court is also prominently mentioned in the commentary published here. Therefore the Introduction, in addition to giving a full account of the literary activity of the commentator, brings together and examines the historical data bearing on the Hoysalas from the literary and epigraphical sources (pp. 28-50).

No efforts have been spared in making this edition and critical study as best and as useful as possible. In different Universities in India, and sometimes in the same University at different times, different regulations prevail in regard to research degrees. Whether undertaken for one degree or another, the work has necessarily to keep in view the same strict and high standards and the same aim of making the fruit of study as complete and useful as possible.

I am sure this edition and study of Vidyācakravartin's unpublished commentary on the *Sarvasva* along with the text by Kumari S. S. Janaki, M.A., M. Litt., would be welcomed by all those interested not only in the detailed study of Alaṁkāraśāstra but also in the history of Sanskrit literature and its patronage by South Indian dynasties. It may not be out of place to mention here that she is continuing her studies in the latter field and would be able to present shortly her work on the Hoysala historical romance, the *Gadyakarṇāmṛta*, by Sakala Vidyācakravartin, grand-father of the author of the commentary edited here.

The Sanskrit Commission appointed by the Government of India noted with regret in their Report the large number of University Theses laying unpublished. In the spate of reprinting of old books that is going on all around, M/S. Meharchand Lachhmandas who came forward to publish this Thesis deserve to be congratulated.

University of Madras, *V. Raghavan*
MADRAS-5.

PREFACE

This critical study and edition for the first time of an important alamkāra treatise, the *Alaṁkāra-sarvasva* of Ruyyaka as explained by a hitherto unpublished commentary, the *Sañjīvanī*, represent the work that I had the good fortune to do under the direction of Dr V Raghavan Professor of Sanskrit, Madras University

The *Alamkāra-sarvasva* of Ruyyaka produced about the middle of the 12th century in Kashmir, forms a landmark in the history of alamkāra-śāstra It is the first treatise exclusively dealing with the alamkāras as such, and as accepted in the foremost school of the Dhvanivādins, It has maintained its place as a standard treatise in the branch ever since, having been used not only by writers of comprehensive treatises like Viśvanātha, author of the *Sāhityadarpaṇa*, but also by writers on the exclusive topic of alaṁkāra like Appayya Dīkṣita

The earliest commentary on the *Alaṁkāra-sarvasva* is by Alaka referred to by Ratnakaṇṭha in the *Sārasamuccaya*, but not yet recovered Shortly after the time of Ruyyaka himself, Jayaratha, from the same Kashmir, wrote a valuable commentary on the *Alamkāra sarvasva* and this has been published in the Kāvyamālā series In South India, where Ruyyaka was studied well, one Samudrabandha wrote a commentary which has been published in the Trivandrum Sanskrit Series A fourth commentary on the *Sarvasva* is the one written by Śrī Vidyācakravartin who flourished under the Hoysala king Ballāla III (1291-1342 A D) Vidyācakravartin was an all round scholar but his contributions to alaṁkāra and allied subjects are particularly noteworthy He wrote commentaries on the two standard works, the *Kāvyaprakāśa* and the *Alamkāra sarvasva* One of his two commentaries on the former work has been known to scholars from its edition in the Trivandrum Sanskrit Series His

commentary on the latter work is a succinct exposition of the alaṁkāras as defined by Ruyyaka and the commentary includes also memorial verses giving a resumé of the subject. When I started advanced studies in the Sanskrit Department of the Madras University, my Professor Dr. V. Raghavan, who had already drawn attention to the contributions of Vidyācakravartin to alaṁkāra and allied subjects[1], pointed out that a critical edition of the text of the *Sarvasva* and Vidyācakravartin's commentary available in manuscripts might form a useful contribution to Alaṁkāra studies. Accordingly I took up that work for my Post-graduate research degree.

That Vidyācakravartin's commentary was popular in South India is attested by the good number of manuscripts[2] available in South Indian manuscript libraries, most of which my Professor secured for my use. Work was started with the two manuscripts in the Madras Government Oriental Manuscripts Library in one of which readings from a third manuscript were also noted. Then a Palm-leaf manuscript which was originally in the Viśvabhāratī collection at Śāntiniketan but is now deposited in the Adyar Library was made use of. Two manuscripts from the Travancore (now Kerala) University Manuscripts Library, Trivandrum were then obtained. Later Pandit V. Venkatarama Sarma, Retired Lecturer in Sanskrit, Travancore University sent two manuscripts, one incomplete, discovered by him at Kottayam, Kerala State. One more manuscript was secured from the Library of the Oriental Research Institute, Mysore. Lastly a manuscript of the Kārikās alone—the *Alaṁkāra-sarvasva Niṣkṛṣṭārtha Kārikās*, belonging to the Travancore (Kerala) University manuscript library was procured. A transcript of it from the same Library, that incorporated readings from two other manuscripts of these *Kārikās* was also made use of. A full description of the manuscript material is given separately. I must here record my thanks to the Curators and Directors of the different manuscripts libraries mentioned above.

The work is presented here in two parts, the critical study and the edition of the text and the commentary. In the first part,

1. *A. B. O. R. I.* Vol. XIV (pp 256-257) and Vol. XVI (p 140)
2. See the *New Catalogus Catalogorum* Vol I. (p. 298), University of Madras, for a full list of manuscripts of this work

I have dealt with Ruyyaka only briefly and concentrated on the new commentator, for different scholars have already dealt with Ruyyaka and his contributions to the Alaṁkāra-śāstra extensively I have also devoted attention here to a study of Vidyācakravartin and his family, who for a few generations made continuous contribution to the various branches of literature, to his patrons, the royal house of the Hoysalas who were great patrons of art and letters in the South, to the works of Vidyācakravartin in the different branches, and to an examination and evaluation of Vidyacakravartin's gloss on the *Sarvasva* In part II is presented a critical edition of the *Alaṁkāra-sarvasva* with the *Sañjīvanī* of Vidyācakravartin and his *Niṣkṛṣṭārtha Kārikās* In preparing the edition of the *Sarvasva*, the texts printed in the Kāvyamālā Series and the Trivandrum Sanskrit Series were used With the guidance of the pratīkas and comments in Vidyācakravartin's commentary, readings which were different from those in the printed editions were fixed There were still about eighty doubtful passages where no clue could be availed of from Vidyācakravartin's commentary and in these cases, two manuscripts of the *Sarvasva* in South Indian Scripts were used—one in Telugu characters from the Government Oriental Manuscripts Library, Madras and the other in Malayalam characters from the Adyar Library In the end a section setting forth the variant readings in the text of the *Sarvasva*, according to the *Sañjīvanī* and its manuscripts as compared with those in the printed editions, is given A detailed paper on these variants has been prepared by me and it will be published separately in some research Journal The reference to the *Sañjīvanī* in the Introduction and elsewhere is to the present critical edition

I desire to express my gratitude to the authorities of the University of Madras for affording me an opportunity to prepare this work and giving me permission to publish it privately To Dr V Raghavan under whose guidance I worked, I cannot express my thankfulness adequately for all the help and direction he has given me in the preparation of this edition and study and also in editing it for the press and going through the proofs of the whole work Messrs Meharchand Lachhmandas, who undertook this publication, have done the work expeditiously and well and I should express my thanks to them also

MADRAS

S S JANAKI

DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPT MATERIAL

The following is a description of the manuscript material availed of in the preparation of the present edition and study of the *Sañjīvanī* and the text of the *Alaṁkāra-sarvasva*.

A. A manuscript of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. No. 12799, in Grantha characters. 184 pages. Has 22 lines to a page of 13¼"×8½". Complete. Beginning of the manuscript—*Akṛta yadalaṁkṛtīnāṁ* etc. Notes alternate readings which are mostly incorrect. Many omissions are to be found, the longest occurring under *Nidarśanā*. On pp. 9 and 97 there is a disorder of the matter. In p. 87, under *Vinokti* occurs the portion that should have come under *Samāsokti* and thus causes some amount of confusion.

B. A manuscript obtained from Ittiri-Vāriyar, Kārākaṭṭu Deśam, Shoranur, Kerala. A few readings of this manuscript are noted in A itself. These few readings pertain to the text in the first fifteen pages of A and are mostly additions not found in A. Begins with the verse *Viśvam, prakāśayati* etc. The matter in disorder on page 9 of A is found here in the proper order.

C. Another manuscript of the Government Oriental manuscripts Library, Madras of No. 12800. Described in the Catalogue as beginning on folio 43 of the *Alaṁkāra-sarvasva* in Telugu characters (D. 12797) and hence was supposed to be of the same script. But the original is in Grantha characters. The Ms. was in a very poor condition whence a transcript of it was taken in 1952, which I used here. This transcript in Devanāgarī bears the number R. 11704 and consists of 162 pages written on both sides.

Has an extra verse at the beginning *Guṇālaṃkāra* etc. Mostly follows A and gives the incorrect alternate readings of A, though at times shows correct readings. The derangement of the matter as occuring on pp. 9 and 87 of A is also found herein. Lacuna exists to a great extent on pp. 145, 153, 155 and 157-160.

D. A manuscript bearing No. T. 3005 which was formerly in the Viśvabhāratī and is now deposited in the Adyar Library, Adyar, Madras. Malayalam characters. 157 folios. 9 lines in a page. Handwriting legible. The general condition of the manuscript is good except for folios 31, 32, 33, 34, 151, 157 and fols. 57-69 which are torn and worn-out.

Begins with the verse *Viśvaṃ prakāśayati* etc., as in B and contains all the additions as found in the latter. Adopts the correct readings of A. The matter as found in fol. 87 of A is arranged properly. Has an extra *kārikā* under *Dīpaka* that is not found in A & C. Rarely omissions are found. A few additions to A are to be found under *Sahokti*, *Samāsokti*, *Śleṣa* and *Paryāya*. The longest addition occurs under *Nidarśanā* explaining the three illustrative verses *Muṇḍasire* etc., *Araṇyaruditam* etc., and *Utkope tvayi* etc. There is a disorder of the matter under *Viśeṣokti*. Herein, from the passage explaining the verse *Yaḥ Kaumāraharaḥ* etc., it suddenly jumps to *Samālaṃkāra*, thereby omitting the portion from *Yojayati atra Vibhāvaneti* (under *Viśeṣokti*)......*to guṇaiattvaṃ viśvotkarṣi syāt* (under *Sama*), the intermediate portion being found under *Arthāpatti*. After this *Viśvotkarṣi syāt* the manuscript ends abruptly. This manuscript, though incomplete was very useful in the present edition of the *Sañjīvanī*.

E. A manuscript from the Travancore (Kerala) University Manuscripts Library, Trivandrum. Complete in 106 folios, the last two containing the *Sarvasva* sūtras alone. Malayalam characters, 8 to 9 lines on a page. Handwriting small but fairly legible.

Begins with the verse *Viśvaṃ prakāśayati* etc., and follows D very closely. The readings adopted are mostly correct. To the long addition under *Nidarśanā* as found in D, it adds a

few more lines Has an additional *Kārikā* under *Paryāya* that is not found in A, C and D Additions are found to a great extent Omissions are few A long passage under *Rūpaka* is omitted

F A manuscript acquired from Kottayam, Kerala, 104 folios, 8 to 9 lines on a folio and folios 1, 2 and 40 to 45 are in a very poor condition Malayalam characters Handwriting not legible Follows D and E closely, though at times, adopts the readings of A & C. In the beginning where the author treats of the varieties of *Dhvani* from the word "*kavipraudhau*" there is a jump to "*vicitrānyonyavyāghāta*" etc, which is an enumeration of the Alamkāras given by Vidyācakravartin at the end of the *Sañjīvanī* From this "*vicitrānyonya*" etc, to the end "*prakaraṇam samāptam*" is found after "*prauḍhau*' and then the Ms comes back to '*uktiniṣpāditaḥ*' etc.

G Another manuscript acquired from Kottayam 36 folios and 8 lines on a page The general condition of the manuscript is good Begins only from the middle of *Śleṣa* and abruptly ends with *nanu cānvayavyatireka* where the author explains Ruyyaka's classification of the Alamkāras into those of *śabda* and *artha* on the basis of *Anvayavyatireka* theory Thus the manuscript has neither beginning nor end Moreover, the folios are deranged From *vastudhvanirapi* (under *Śleṣa*) it goes back to *kvā tatrāpi gatyantarābhāvat* etc, under *Samāsokti* Similarly we have a jump from *Samuccaya* to *Bhāvika* and from the latter back to *Kāvyaliṅga* In general it has the readings of D and E

H A manuscript from the Oriental Research Institute, Mysore, Transcript No B 720 Kannada characters Begins from Vidyācakravartin's illustration of *Rasābhāsa* as *rasābhāso yathā sphuranmukhāmoda* etc. Readings are corrupt Numerous omissions In the latter alamkāras specially it gives merely one or two lines explaining the particular figure and then the Kārikā, leaving out the explanation of the illustrative verses

I. A manuscript from the Travancore University (Kerala) Manuscripts Library, Trivandrum, No 703 Though the title on the

ticket tied to the manuscript is *Alamkāra-sarvasva Niṣkṛṣṭartha kārikās*, we find in full the commentary of Vidyācakravartin on the *Sarvasva* and not a collection of the *Kārikās* alone 72 folios The last two are not numbered 8 lines on a page Handwriting small and not very legible 22 leaves are missing Closely similar to E and most of the omissions and additions found in E are to be found here too But the long omission found in E under *Rūpaka* is not here Under and after *Samuccaya* there is a good deal of confusion The passage *kākatālīya iti dvitiyastaddhitarthaḥ* etc under *Samuccaya* is found in *Bhāvika* from where it jumps back to *Samuccaya* and then explains *Samādhi* and *Pratyanīka* But in the latter after *Pratyanīkavaditi vyācaṣṭe* comes in the portion *atyadhbhutatvahetu* etc, which should properly come under *Bhāvika.* Under the latter figure itself there is a long omission—an omission of the explanation and illustrations of *Bhāvika* and establishing it as a distinct figure of speech and the figures *Udātta* (2 varieties), *Rasavad, Preyas, Ūrjasvin, Samāhita, Bhavodaya Bhāvasandhi, Bhāvaśabalatā, Samsrsti and Samkara*

a A transcript of the *Niskrṣṭārtha Kārikas* from a manuscript in the Travancore (Kerala) University Manuscripts Library, Trivandrum Transcript No 329 Palm leaf original Old No 793 and new No 656 It was transcribed in 1916 Owner of the original is Damodaran Paramesvaran Potti This transcript in 15 pages contains the *Kārikās* alone Begins with the same invocatory stanza *Viśvam prakāśayati* etc, as the *Sañjīvanī and* concludes with the verses *Śabdanyaso viṣamaviṣamo* etc, and *Kāvyaprakāśe alamkārasarvasve* etc, which are also found in the *Sañjivani* After the above two verses, it says—*Avāntara viśesa-nirvyapekṣo niṣkṛṣṭārthaḥ*

b and c Manuscripts of the *Niṣkṛṣṭartha Kārikās* whose readings have been noted in a Begin with the verse *Viśvam prakāśayati* etc., and end with the *Kārikā* on *Samkara* Thus the verses *Śabdanyāso* etc. and *Kāvyaprakāśe* etc, are not found here b and c have an additional verse *Sā laukike etc.,* under *Samāsokti* They omit the four *Kārikās* from *Viśesan amśa* etc under the same figure *Samāsokti*

In preparing the edition of the text of the *Sariassa*, the following two manuscripts were consulted, in addition to the readings supported by Vidyācakravartin's commentary and the two editions of the work in the Kāvyamālā and Trivandrum Sanskrit Series.

1. A manuscript from the Government Oriental manuscripts Library, Madras, bearing the number D. 12797. Telugu characters. The manuscript is in a poor condition.

2. A manuscript from the Adyar Library, Madras, No. 68530. Malayalam characters. This manuscript also is in a very poor condition.

INTRODUCTION

I

RUYYAKA—THE AUTHOR OF THE ALAṀKĀRA-SARVASVA

Rājānaka Ruyyaka,[1] the author of the *Alaṁkāra-sarvasva* hailed from Kashmir. He was the son of Rājānaka Tilaka,[2] the author of the *Udbhaṭaviveka*.[3] From the *Śrīkaṇṭhacarita*[4] of Mankha or Mankhaka or Mankhuka, we learn that the latter was the pupil of Ruyyaka and this evidence also decides the date of the author of the *Sarvasva*, for the *Śrīkaṇṭhacarita* was written between 1135 and 1145 A.D.[5] Besides *Alaṁkāra-sarvasva*, Ruyyaka wrote the *Alaṁkāramīmāṁsā*, *Vyaktivivekavicāra*,[6] *Kāvyaprakāśa-saṁketa*,[7] *Alaṁkāramañjarī*, *Alaṁkārānusāriṇī*, *Nāṭakamīmāṁsā*, *Harṣacaritavārtika*, *Sahṛdayalīlā*,[8] and *Sāhityamīmāṁsā*.[9] Some of these are referred to by Ruyyaka himself as well as by his commentator Jayaratha.

Some Southern manuscripts of the *Sarvasva* ascribe the *Vṛtti* to Mankha, the author's pupil, though the commentator Jayaratha coming from the same part of the country as that of the

1. Many scholars have dealt with Ruyyaka in detail See Buhler's Kashmir Report, pp 50-52, Mahāmahopādhyāya P V. Kane, "History of Sanskrit Poetics" pp 164-174, Dr S. K De, 'Studies in the History of Poetics", Vol. I pp. 190-197, Col. G A. Jacob, "Notes on Alaṁkāra Literature", *JRAS*. 1897, p. 183.
2. P V. Kane, *Ibid* pp 130-31; Dr V Raghavan, "*Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa*", (1963 pp 380-381), Pischel's 'Introduction to *Śṛṅgāra Tilaka*" pp. 28 29
3. *G O S* No. 55
4. XXV 29-30 and 135
5. Buhler, *Ibid.*, P. 50
6. This commentary of Ruyyaka is mentioned by our author, Vidyācakravartin in his *Sampradāya-Prakāśinī* (VIIth Ullāsa, *K P.* Vol. II p. 48)
7. In his *Sañjīvanī* (P 21) on the *Sarvasva*, Vidyācakravartin mentions the commentary on the *Kāvyaprakāśa* by Ruyyaka.
8. *Kāvyamālā Gucchaka* V pp. 183-7.
9. Manuscripts of a work called *Sāhityamīmāṁsā* have been known from Trivandrum and Tanjore and it has been published in the T. S. S. based on the former manuscript. This does not seem to be Ruyyaka's work. See "*Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa*" by Dr. V Raghavan (pp 91-94 and 704-705.)

author and flourishing within about seventy five years of the author ascribes both the *Sūtras* and the *Vṛtti* to Ruyyaka himself The author of the *Sañjīvanī*, though a South Indian is likely to have had some Kashmirian contact as he is an author in the field of Śaivism also He falls in line with Jayaratha as regards the authorship of the *Vṛtti* and reads the second line of the invocatory stanza of the *Alaṁkāra sarvasva* as "*nijālaṁkārasūtrāṇām vṛttyā tātparyamucyate*" instead of *gurvalaṁkārasūtrāṇām* etc as read by the South Indian commentator, Samudrabandha

In the Madras Government Oriental Manuscripts Library, there is a manuscript of a work bearing the name *Maṅkhuaka sūtrodāharaṇa* (R 2970), which introduces further confusion in the authorship[1] of the *Alaṁkāra sarvasva* In this anonymous work the *Sūtras* of the *Sarvasva* are themselves ascribed to Mankhaka and the comments and illustrations which follow are drawn by the anonymous author from both the South Indian commentators Saṁudrabandha[2] and Vidyācakravartin[3] Extensive passages from Samudrabandha are quoted without mentioning his name The author mentions Cakravartin by name and quotes many of his *Niṣkṛṣṭārthakārikās* It is not possible to attach weight to the supposition of the author and as he was later than Samudrabandha (last quarter of the 13th century) and Vidyācakravartin (middle of the 14th century) we cannot understand his expressions[4] *asmadācāryeṇa* and *ācāryamātmanaḥ* refer-

---

1 For a further recent discussion on the subject vide S Venkitasubramoni Iyer's 'The Authorship of the *Alaṁkāra sarvasva*' (*J O R.* Vol XXXVI pp 40-52) and Dr V Raghavan's observations on the above article (*Ibid* pp 53-54)

2. E. g p 3 तदेव अलङ्कारपारतन्त्र्य तदनादर Same as p 15 of Samudrabandha
p 4 अनादाहरणद्वये सार्थकत्वम p 16 ,,
p 6 अत्र पूर्वार्धे सादृश्य p 18 ,,
p 7 इद मार्थकत्न दर्पकल्ङ्किता ,, ,, p 19
Similar instances can be seen on pp 8 10 12 & 13 of the *Maṅkhukasūtrodāharaṇa*

3 E. g. pp. 2 4 6 8 10 & 16-17 Under *Upamā* Vidyacakravartin explains how that figure is the basis for all other figures of speech and also shows that the idea "the face is beautiful" can be brought out in different ways
सेयं प्रकारवैचित्र्येणानेकालङ्कारबीजभूता। तथा हि मुखं चन्द्र इवेत्युपमा इत्यर्थान्तरन्यास ।
(P 30. Sanjīvanī) The entire passage is quoted in the *Maṅkhukasūtrodāharaṇa* pp 16-17

4. (i) तत्र तावदाद्यानविश्वसूरिजनोपकल्पितमतिदौर्बल्येन अस्मदाचार्येण प्रणीतानि दुरवबोध etc. (P 1)

(contd. on next page)

ring to the Sūtrakāra, as meaning that he was the pupil of Mankhaka As even in South Indian literary tradition outside of Samudrabandha, the *Sūtras* and *Vṛttis* are ascribed to Ruyyaka, it is more reasonable to accept Ruyyaka's authorship of both the parts of the work

The *Alamkāra sarvasva* is an important treatise in the field of Alamkāra literature It has been, since its production recognised as a standard work dealing exclusively with the figures of speech being used by great rhetoricians like Viśvanātha Vidyādhara Vidyānātha, Appayya Dikṣita and Jagannātha Paṇḍita On the whole, Ruyyaka deals with eighty figures in the eighty six *Sūtras* and explains only the important varieties of each figure He has introduced some new figures like *Pariṇāma* and *Vicitra* In all the figures of speech, he emphasises the need for *Vaicitrya* or poetic charm He prefers the theory of *Āśrayāśrayibhāva* to that of *Anvayavyatireka* to determine whether a figure pertains to *Śabda* or *Artha*, the latter theory being accepted by his immediate predecessor Mammaṭa whom he criticises in his *Alamkāra sarvasva* [1]

The author of the *Sarvasva* is referred to also as Rucaka the Sanskrit form of the name, and as the Sarvasvakāra after his work

II

COMMENTARIES ON THE ALAMKARA-SARVASVA

The *Alamkāra sarvasva* of Ruyyaka has been known to have four commentaries The earliest of them is the one by Alaka,[2] referred to by Ratnakaṇṭha in his *Sārasamuccaya*, a gloss

(Contd. from p 2)

अथ श्रीमान्मङ्कुकाचार्यं प्रतिपिपादयिषित etc and

(ii) प्रणिपत्य गणेशानां वाणीमाचार्यमात्मना
वक्ष्ये मङ्कुस्वसूत्राणि सोदाहरणमत्तम् ॥ (p 2)

1 On this subject see Dr V Raghavan's *Bhoja's Śṛngāra Prakāśa* pp 380-391

2 The *Kāvyaprakāśa* is known to be the work of two authors Mammaṭa and Allaṭa. Now the colophons at the end of the first, (इति श्रीमद्राजानकम्म

on the *Kāvyaprakāśa* This Alaka was the son of Jayānaka, and the author of a commentary on Ratnākara's *Haravijaya* The commentary of Alaka on the *Sarvasva* has not yet been discovered, but only known through its reference in the *Sārasamuccaya*

The second commentary on the *Alamkāra sarvasva* is the *Vimarśinī* (K M 35) of Jayaratha that supplies valuable information regarding Ruyyaka and quotes from rare works and authors[1] Ruyyaka has been very strongly criticised by Śobhākaramitra the author of the *Alamkāraratnākara*[2] Jayaratha, in his turn, criticises Śobhākara and defends Ruyyaka against his unjust attacks In fact, the aim of the Vimarśinikāra seems to be to uphold the position of Ruyyaka

एवमन्येषामपि समग्राणामभिनवालङ्काराणां चान्यैः अन्यालङ्कारयोगो योजयितुं शक्य एवेति ग्रन्थविस्तरभयाददर्शने तद्दूषणोद्धारस्यैव च प्रतिज्ञातत्वादस्माभिः प्रतिपद्येन न दूषितम् ।

—P. 98 *Alamkāra-sarvasva* K M. Edition.

In none of his criticisms, Jayaratha mentions the name of his rival. He refers to him merely as *anyaiḥ*, but from a comparison of the relevant contexts, it can be made out that the critic of Ruyyaka meant is Śobhākara.

The *Vimarśinī* is a standard commentary. It does not meekly follow the original but gives critical comments and explanations It is useful *for fixing many readings in the Sarvasva* The details of Jayaratha's family are given by Bühler (Kashmir Report, p 68) and he is assigned to the last quarter of the 12th and beginning of the 13th century Jayaratha quotes from Jonarāja's *Pṛthvīrājavijaya* which describes the victories of the Chauhan King Pṛthvīrāja (died in 1193 A. D)

The *Alamkāra-sarvasva-vyākhyā* (T. S S 40) of Samudrabandha, written at the court of Ravivarman, King of Kolamba in Kerala who was born in 1265[1] A D, ascribes, as already noted, the *Vṛtti to* Mankhuka. This commentator literally follows the text and cites as illustrations eulogistic stanzas on his own patron.

The last of the available commentaries is the *Sañjīvanī* of Vidyācakravartin, the court-poet of the Hoysala King Ballāla III (1291-1342 A. D). The commentator has also written commentaries on the *Kāvyaprakāśa* which will be dealt with presently The *Sañjīvanī* on the *Sarvasva* has been referred to by Mallinātha and his son Kumārasvāmin Vidyācakravartin has also given a summary of the *Alamkāra-sarvasva* in Kārikās, called the *Niṣkṛṣṭārtha Kārikās.* He was a prolific writer.

The *Sañjīvanī* is an ideal commentary though we cannot look up to it for discussion of readings in respect of the text of the *Sarvasva* It discusses variants in the text only occasionally[2] Like Samudrabandha, Vidyācakravartin too has given as illustrations verses in praise of his patron He offers useful material for a comparative study since he has written commentaries on the kindred works, the *Kāvyaprakāśa* and the *Alamkāra-sarvasva*, not much separated in time.

1. Introduction to *Pradyumnābhyudaya* (*T S S* No 8)
2. E. g, p 131, *Sañjīvanī*, where it says that for *Alamkārāntara* some adopt the reading *kārakāntara* This is the only place where our author discusses a reading of the text.

III

ŚRĪ VIDYĀCAKRAVARTIN—THE AUTHOR OF THE SAÑJĪVANĪ ON THE ALAMKĀRA-SARVASVA

It is well known that Śrī Vidyācakravartin is the author of the commentaries, the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjīvanī* on the *Kāvyaprakāśa* and the *Alamkāra-sarvasva* respectively It will be presently shown that he has also written a mahakāvya *Rukmiṇīkalyāṇa* and other works The colophons of the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjīvanī* read the poet's name as Śrī Vidyācakravartin, though many more titles like Samskṛtasārvabhauma, Prākṛtapṛthvīśvara are added to it The colophon at the end of each canto of the *Rukmiṇīkalyāṇa* reads merely his name as Vidyācakravartin, without his many titles The real name of the author is not known The *Sūktiratnahāra*[1] of Kālingarāya Sūrya gives verses in the names of Sakalavidyādhara,[2] Sakalavidyācakravartin,[3] and Sakalavidyādharacakravartin [4] Dr. V Raghavan[5] and Śrī S Śrīkantha Śāstri[6] have taken the names Sakalavidyācakravartin and Sakalavidyādhara to refer to the same person One of the manuscripts of the *Bṛhaṭṭīkā* or the *Sampradāyaprakāśinī* (R 12826), in the colophon at the end of its tenth ullāsa reads the author's name as Sakalavidyādharacakravartin

Trivikramabhaṭṭa, author of the *Kādambarīsārasamgraha*[7] says in the colophon to the work that he was the pupil of Sakalavidyādharacakravartin The introductory stanzas refer to Cakravartin as his guru .

मप्रबुद्धमपि सर्वतोमुख मां प्रबोधितवते परात्मतत्त्वम् ।
मप्रमत्स्फुरितसर्वशक्तये चक्रवर्तिगुरवे नमो नमः ॥

प्रतिजनयिता दुःखोच्छित्तेः प्रदर्शयितात्मनः ।
मनसि भविता नित्यं श्रीचक्रवर्तिकवीश्वरः ॥

As we shall see later, Vidyācakravartin was a writer on Saivism and both in expression as well as in idea the first introductory verse of Trivikramabhaṭṭa is in keeping with the particular school of Śaivism which Vidyācakravartin expounded and would support the assumption that Vidyādharacakravartin and Cakravartin mentioned by Trivikramabhaṭṭa as his guru are identical with our author. The colophon[1] at the end of the first chapter of the *Kādambarīsārasaṁgraha* names the guru as Sakalavidyādharacakravartin. So it is clear that the names Cakravartin[2] and Sakalavidyādharacakravartin refer to one and the same person. This would support Dr. V. Raghavan's opinion that the names Sakalavidyādhara and Sakalavidyācakravartin refer to the same person, and we may call our author by any one of the above names.

The *Sampradāyaprakāśinī* on the *Kāvyaprakāśa*, also called the *Bṛhaṭṭīkā*, has been published in the *T.S.S.* in two parts (Nos. 88 and 100). This gloss on the *Kāvyaprakāśa* refers to the *Sañjīvanī*, a commentary on the *Alaṁkāra-sarvasva*, as written by Cakravartin himself.

Explaining the figure in the verse "*Yaḥ kaumāraharaḥ*" etc., Vidyācakravartin says in his *Bṛhaṭṭīkā* on the *Kāvyaprakāśa* :

अत्र अलङ्कारचर्चास्माभिरलङ्कारसर्वस्वसञ्जीवन्याम् अलङ्कारसर्वस्वटीकायां वितत्य उपरचितेति तत एवावधार्यम् ।

—P. 19. Part I, *T.S.S.* 88

Criticising the Sāndhivigrahika for his not having properly understood Mammaṭa's definition of *Apahnuti*, our author says—

सेयमलङ्कारमीमांसासूक्ष्मेक्षिका तेषामेव गोचरः यैरेव अलङ्कारसर्वस्वमुपरिशील्य विशेषाय काव्यप्रकाशहृदयं निर्ज्ञातम् । अतः सर्वस्वसञ्जीवन्यामभिरतैः सम्प्रदायप्रकाशिन्या भूयो भूयोऽभिरन्तव्यं सचेतोभिः ।

—P. 289. Part II. *T.S.S.* 100

---

1 इति श्रीमत्सकलविद्याधरचक्रवर्तिचरणारविन्दशेखरस्य श्रीराजराजसूनोः त्रिविक्रमभट्टस्य कृतौ कादम्बरीसारसङ्ग्रहे प्रथमसर्गः ।

2 The Sañjīvanīkāra is referred to as Cakravartin by Mallinātha in his *Tarala* (p 221), Appayyadīkṣita *(Citramīmāṁsā* pp 7, 74*)*, Kumārasvāmin (*Ratnāpaṇa* pp 273, 281, 287, 313, 324, and 335) and the author of the *Maṅkhukasūtrodāharaṇa* (pp. 1, 4, 6, 8, and 9).

From these references it is evident that Vidyācakravartin has written a commentary on the *Alaṁkāra-sarvasva.*

The *Sañjīvanī* also refers to the *Sampradāyaprakāśinī.*

Explaining the different varieties of *Arthaśaktimūladhvani*, Vidyācakravartin says—

> अत्र प्रपञ्चः संप्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशटीकायाम् अस्माभिः वितत्यो-
> पदर्शित इति ततोऽवधार्यः ।

Further dealing with the varieties of *Upamā*, he refers to his *Bṛhaṭṭīkā* and the *Laghuṭīkā* on the *Kāvyaprakāśa.*

> अनयोर्भेदप्रभेदवैचित्र्यसहस्रमस्माभिः संप्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशबृहट्टी-
> कायां वितत्य दर्शितम् । लघुटीकायां च यथोपयोगमिति, ततोऽवधार्यम् ।

Under the verse "*prasarpattātparya*" etc., explaining the suggestion of Rasa, our author refers to his gloss on the *Kāvya-prakāśa.*

> संप्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशटीकायां वितत्य कृत इति तत एव एवधार्य
> इत्यलम् ।

Again explaining how Rasa is suggested, Vidyācakravartin says :

> तैः प्रकाशितो व्यञ्जितो रत्यादिः सामाजिकचित्तवृत्तिविशेषः शृङ्गारादिको
> रस इति दिक् । विशेषः संप्रदायप्रकाशिन्यादौ ज्ञेयः ।

The concluding verse in both the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjīvanī* is the same.

> काव्यप्रकाशेऽलङ्कारसर्वस्वे च सचेतसाम् ।
> येनादरो महांस्तेन व्याख्यातमुभय सह ॥

The second line in the above verse states that Vidyācakravartin wrote both the commentaries side by side with undivided devotion. The author himself says, as evidenced in the second reference cited above from the *Sampradāyaprakāśinī*, that he studied the *Kāvyaprakāśa* after having thoroughly gone through the *Sarvasva*. The definitions of several figures in the tenth ullāsa of the *Kāvyaprakāśa* and the *Sarvasva* are the same. They are kindred works not much separated in time, though Ruyyaka criticises Mammaṭa several times in his *Sarvasva*. So, our author thought it proper to comment on both the works at the same time.

Vidyācakravartin in his *Rukmiṇīkalyāṇa* states that he composed eulogistic stanzas on his patron in his commentaries

on the *Kāvyaprakāśa* and other works thereby perpetuating the glory of the Hoysalas

उदाहृतित्वेन नयैर्निबध्य काव्यप्रकाशादिषु लक्षणेषु ।
निवेशिता येन जगत्समक्ष ख्याति गता होसलराजगाथा ॥
× × ×
व्याख्याय येनोपचितानि लोके काव्यप्रकाशादिनिबन्धनेन ॥

—*R K* Canto I p 7

Moreover the verse *Adyāpi loke na Kavih* etc cited in the *Sanjivani* as an illustration of *Arthaśaktimūladhvani* occurs in the *Rukminikalyana* (Canto I verse 10) So it is quite evident that the author of the *Sañjivani* is the same as that of the *Brhattika* on the *Kāvyaprakāśa* and the Kavya *Rukminikalyāna* Besides writing a commentary on the *Sarvasva* Vidyācakravartin has epitomised the *Sarvasva* in Kārikās These Kārikas are found in the *Sañjivanī* itself and a separate collection of the Karikās called the *Alamkara sarvasva Niṣkrstārtha Kārikās* is found in a manuscript from Travancore In addition to the four works mentioned above Vidyācakravartin has written many other works which are dealt with in a separate section below

Vidyācakravartin author of the *Sañjivani* was the son of Vāsudeva who was the court poet of the Hoysala king Narsimha III (1254 91 A D) His elder brother Mahādeva was the tutor of Narsimha III s son Ballala III (1291-1342 A D) Vidyācakravartin learnt all the Śāstras under his brother He was treated with the greatest regard by the king and was very dear to him by virtue of his beautiful creations Our author composed many panegyrics on his patron and in territories where Hoysala rule was established he wrote many inscriptions describing his patron s valiant deeds

तेनोपनीयावरजो विनीत प्रसिद्धनामा कविचक्रवर्ती ।
बल्लालभूपस्य मनोभिरामैर्वचोभिर्विलासैरतिवल्लभोऽभूत् ॥
उन्मीलितस्थापितभूमिपालदेशेषु पद्यैरुपवर्ण्य गीता ।
महाशिलासु बल्लालभूपस्य भुजप्रतापा ॥

—*R K* Canto I 55 56 p 6

Vidyācakravartin was amply rewarded by his patron as evidenced by the long list of titles[1] showered on him He visited

1 Vide colophon at the end of each ullasa of the *Sampradāyaprakāśini* that gives h s seventeen t tles. See also under the figure *Parināma* (pp 52 53) in the *Sañjivan*

the courts of many kings and received honours from them

यच्छत्रभद्रासनचामराद्यैः स्फीतमहाराजपदं भुनक्ति ।
सभासु राज्ञा च विपश्चिता च साहित्यराज्ये कविचक्रवर्ती ॥

—*R K* Canto I 59 p 7

Vidyācakravartin was not a poet of ordinary merit, and his illustrative stanzas in the *Sañjīvanī* and the *Rukminīkalyāṇa* bear evidence of his poetic powers He himself says that every one cannot achieve the distinction of becoming a great poet

क्षुद्रा प्रलोभेन महाकवीनां जाया स्पृशन्त स्वयमेव न स्यु ।
न द्योतितु खे प्रभवन्ति कीटा प्रभा पतङ्गस्य परामृशन्त ॥

—*R K* Canto I 8

A self conscious poet that he was, he had lofty ideas about poetry

कले सतो नास्ति सचतनत्वे मनीषिणा विप्रतिपत्तियोग ।
सचेतनीभूय चिर परस्तात्शक्तो हि मत्या कवितामुपैति ॥
नानागुणालङ्कृतिरीतिरम्या सन्दर्भमुक्ता प्रविभक्तवर्णा ।
रस रसे यस्य विचित्ररूपा कविस्स नान्यो नियतैकशय्य ॥

—*R K* Canto I 5 7

An air of self consciousness and pride is seen in our author, especially in his criticisms of the Sāndhivigrahika in his *Bṛha ṭīkā* But if we take into consideration his scholarship and gifts as seen in the *Sañjīvanī* the *Rukmiṇīkalyāṇa*[1] and the *Sampra dāyaprakāśinī*, we may grant that this pride is justifiable

IV

THE DATE OF VIDYACAKRAVARTIN

The question of the date of our author does not present much difficulty It is possible to fix his chronological position

[1] स्वामन्यप्रौढशिक्षै गुणविकल्तया लज्जमानऽप्यलज्जा
विद्याद्राहा यत्रारप्रतिसुधिनधिया न प्रमाणीक्रियन्त ।
सन्त सन्तापनिर्यत्पुलकविततय साधु यस्यन्ति पृथ्व्या
नान्यार्थोऽस्य प्रबन्ध समिममविनध वेद्मयद्दे वति कृष्ण ॥

In the above concluding verse of the first canto of the *Rukmiṇi kalyāṇa* Vidyacakravartin observes that it is not for those who are not ashamed of their imperfect knowledge and are blinded by jealousy but only for the qualified and responsive critics tha he has wri ten the Mahakavya.

within narrow limits, with the available data It has been *pointed*[1] *out that he flourished in the court of Ballāla III* (1291-1342 A D) As has been already observed, the *Rukmiṇīkalyāṇa* informs us that Vidyācakravartin wrote panegyrics and inscriptions on his patron Some[2] take him to be an elder contemporary of Ballāla III and assign him to about 1300 A D In favour of the above date it is stated that Vidyācakravartin's description of Ballāla III reveals that his patron was in the meridian of his glory. It is true that Ballāla III had to submit to the Muhammadan forces under Malik Kafar in 1310 A D when Dorasamudra was laid waste Poets generally eulogise their patrons and describe only the *victories gained by them and do not deal with the defeats* suffered by them Vidyācakravartin[3] himself suggests the difficulties encountered by his patron to establish his dynasty on a firm footing by comparing him to Śrīkṛṣṇa, the saviour of the Pāṇḍavas and of the Gokulas from peril Moreover, he introduces[4] the Hoysala dynasty as the descendants of Yadu, who have not lost their prestige "even now" (that is, at the time of the *author) and whose valour and military achievements have been* the theme of many stories This shows that the Hoysalas were not at the zenith of their glory during our author's time Moreover, while describing the many conquests of his patron, our author mentions that of Kāñcī and Kerala which took place between 1299 and 1355 A D[5] So it is evident that Vidyācakravartin is later than the above-mentioned dates

The earliest author to quote Vidyācakravartin is Mallinātha in his *Taralā*[6] on the *Ekāvalī* of Vidyādhara Mallinātha flourished at the end of the 14th century and in the beginning of the 15th century So Vidyācakravartin should be assigned to *the*

1 Introduction to the first volume of the *Kāvyaprakāśa* (*T S S.* 88) Dr V Raghavan, Sandhivigrahika and Vidyācakravartin' (*A B O R I* Vol XIV p 250-6), Mysore Gazetteer Vol. II part I p 400, S Srikantha Sastri (*A. B O R I* Vol XXIII p 421).

2. M Dorasamayya Vidyacakravartin II (*Tirumalai Śrī Venkaṭeśvara* p 630)

3 *Rukmiṇīkalyāṇa* p 5

4 अद्यापि न म्लानिमुपैति कर्णे लोकस्य यत्कीर्तिमयोऽवतंसः ।
अनुस्मृतैर्नैव कथान्तरेषु भुजोष्मणा यस्य गुरुस्मरैस्तैः ॥
—R. K I 12

5 K. R Venkataraman Hoysalas in the Tamil Country', p 23

6. Pp 31 57 211 237 and 3.4

middle of the fourteenth century Other authors who cite Vidyācakravartin are Kumārasvāmin[1] (15th century), Appayya dikṣita[2] (latter half of the 16th century), Visveśvara[3] (18th century) and Narasimhakavi[4] (middle of the 18th century)

In his *Sampradayaprakaśini*, Vidyācakravartin criticises a certain Sāndhivigrahika[5] On the then available material, my Professor identified this Sāndhivigrahika with Viśvanatha, the author of the *Sahityadarpana* (1300 1380 A D) On that identification, Vidyācakravartin woud be younger contemporary of Viśvanātha and could be assigned to the middle of the 14th century But more recently, it has been argued that this Sāndhivigrahika is Śridhara, a commentator on the *Kāvyaprakaśa* assigned to the 12th century[6] If that is the case, Vidyācakravartin's reference to the Sāndhivigrahika is of no use for determining his date

Besides authors like Bhāmaha, Udbhata, Vāmana, Rudraṭa, Dhvanikāra, Bhattanāyaka, Vyaktivivekakāra and Mammaṭa, who are mentioned in the commentary on the introductory portion of the *Sarvasva*, which latter text itself, refers to the abovementioned authors Vidyācakravartin refers to the Vyaktivivekakāra under the figure *Utprekṣā*

यत्तु व्यक्तिविवेककृदोदृशि विषये मन्यते—इवादिशब्दैरेव प्रकृतार्थस्यासत्यत्वप्रतीते छलादिशब्दा पुनरुक्ता इति ।

The above quoted passage is not to be found in the published *Vyaktiviveka*[7] (*T S S Ed*)

The *Sañjivani*[8] refers also to a *Bhāvaprakāśa* and a nāṭaka called *Hariścandracarita*; the latter name is mentioned by Ruyyaka himself, and Vidyācakravartin adds merely the information that it is a play The *Sañjivani* quotes the line—मालस्य यदभीष्टार्थाद्भीतादेयस्निवर्तनम् from a work called *Bhāvaprakāśa* but as this line is not to be found in the published *Bhāvaprakāśa* of Śāradā-

1 *Ratnāpana* pp 273 291 287 313 3?4 etc (*Bālamanoramā Series* No. 3)

2 *Citramīmāmsā*, pp 7 59 74.

3 *Alamkārakaustubha* pp 11 52 136 160 and 205

4 *Nañjarājayasobhūsana* p 181

5 "Sandhivigrahika and Vidyacakravartin" *A B O R I* Vol XIV p 256

6 P XI *Kāvyaprakāśa* with the *Viveka* of Sridhara *Calcutta Sanskrit College Research Series* No. XV and p LXII No VII

7 For another passage of the *Vyaktiviveka* missing in the *T S S* ed. but restored from Hemacandra see Dr V Raghavan's '*Bhoja's Sṛngāraprakāśa*' (pp 242 243 fn.)

8 For a list of authors and works referred to in the *Sañjivani* vide Appendix III

tanaya,[1] we have to seek for another work of that name. The *Sañjīvanī* and the *Sampradāyaprakāśinī* quote the verse *Tārapukabhṛū* etc., as from the author's own *Bharatasamgraha*. The above verse is found in the *Bhāvaprakāśa*[2] also with slight variations. It is possible that both Vidyācakravartin and Śāradātanaya have adopted the verse from an earlier author.

V

VIDYACAKRAVARTIN'S OTHER WORKS

Vidyācakravartin seems to have achieved proficiency in various branches of learning, even in his young age.

तत्रापि साख्ययोगादिशास्त्रविपयेपु प्रतिज्ञात खल्वस्माभि. श्रीगुरुप्रसाद-
समनन्तर शैशव एव यथा—

> शैव विप्णुनिबद्धमौपनिपद साख्य सपातञ्जलं
> शास्त्र स्वात्महिताय वेद सकलैस्साक पुराणादिभिः ।
> भूपाना तु विनोदनाय भरत नीतिं च वात्स्यायनं
> पड्भापाकविता च लक्षणवती श्रीचक्रवर्ती कविः ।।

Again,

> साख्य वेश्मनि वेश्मनि श्रुतिशिरः कक्ष्यासु कक्ष्यासु च
> द्वारि द्वारि शिवागमा. पथि पथि प्राचा कवीना गिर. ।
> पठ्यन्ते यदसूयिभिर्जडतरप्रज्ञैर्जरत्तार्किकैः
> तत्सर्वं खलु चक्रवर्तिकवितुर्विद्यायशोडिण्डिमः ।।

—*Sañjīvanī*. pp. 52-51

Vidyācakravartin, being the poet-laureate in the court of Ballāla III, was naturally the object of high estimation as can be seen in the exaggerated terms[3] of praise in which he refers to himself. He was obviously a versatile genius and appears to have written many works in many branches of literature.

The *Sampradāyaprakāśinī*, his commentary on the *Kāvyaprakāśa* has been noticed by many scholars and is published in the Trivandrum Sanskrit Series in two parts (*T. S. S.* Nos. 88 and

---

1 Vidyācakravartin refers to the *Bhāvaprakāśa* in the above quotation only and since it has not been found in the published work, the former's reference to the latter cannot be taken as is done by the editor of the *Bhāvaprakāśa* in his introduction, as an evidence for determining the date of Śāradātanaya.

2. P. 16. *G O S* No. XLV. Also p 17 of this introduction.

3. Vide colophon at the end of each ullāsa in his *Sampradāyaprakāśinī* and also under *Pariṇāmālankāra* in the *Sañjīvanī* (pp. 52-53).

100) This gloss on the *Kāvyaprakāśa* is called the *Bṛhaṭṭikā*[1] and the name presupposes a shorter commentary, the *Laghuṭikā* of the author on the same work

Dr S K De[2] and the introduction to the two volumes of the *Sampradāyaprakāśinī* in the T S S however do not speak of any second commentary of the author on the *Kāvyaprakāśa* Nor does Vamanacarya Jhalakikara[3] make any mention of a *Laghuṭika* My Professor[4] has shown after citing references from the *Sampradāyaprakaśinī* and the *Alamkārasarvasva Sañjīvanī* that Vidyacakravartin wrote a *Laghuṭikā* on the *Kāvyaprakāśa* before writing his *Bṛhaṭṭikā*

In the *Bṛhaṭṭika* as my Professor[5] has shown Vidyācakravartin criticises very strongly one Sāndhivigrahika seven times whose personal name however he does not mention even once Criticising the Sandhivigrahika for his explanation that the words *Iti sarvathā tatra yatanīyam* (*Kāvyaprakaśa* part I, p 12) in Mammaṭa s *Vṛtti* Vidyācakravartin says—

अत्र सान्धिविग्रहिक 'इति सवथे त्यादि वाक्यशेपमग्रिमकारिकासङ्गत्यथतया
यदवोचत्तदयुक्तम् । एवमादिपु व्याख्यातारतम्य स्वयमेव
सचेतसो विचिन्वन्तु । नास्माभि प्रतिकारिकमुद्घाटयते ।

—*Kāvyaprakāśa* Part I p 12

Again at the end of the fourth ullāsa[1] our author states that he has explained very lucidly the difficult and deep import of the text whereas the Sāndhivigrahika has been merely prolix

अलौकिक गभीर च प्रमेयमतिविस्तृतम् ।
यच्चतुर्थे तदस्माभिहस्तमुक्तामणीकृतम् ॥
प्रासङ्गिकमिहावोचत्साधिविग्रहिको बहु ।
व्याख्येयवस्तुनिष्कप श्रीविद्याचक्रवर्तिनि ॥

Ibid p 208

Moreover Vidyācakravartin is of the opinion that the Sāndhivigrahika should not be treated as an authority regarding the Alamkāras in the tenth ullāsa of Mammata

---

1 श्राचक्रवर्तिरचिता सम्प्रदायप्रकाशिनी ।
टीका काव्यप्रकाशस्य बृहतीय विरच्यते ॥
The colophon at the end of each ullasa after enumerating his various titles reads as—श्रीचक्रवर्तिकृतौ सम्प्रदायप्रकाशिन्या काव्यप्रकाशबृहट्टीकायाम्

2 Studies in the History of Sanskrit Poetics pp 200-201

3 Introduction to the *Kāvyaprakāśa* with the *Bālabodhinī*

4 *A B O R I* Vol XIV pp 256-257

5 *Ibid* pp 250-6

एवमादिष्वलङ्कारेषु विशेषत सामान्यतस्त्वापरिसमाप्त दशमोल्लासे स न प्रमाणम् । किं बहुना— ,

सन्त्येव तत्र तत्र स्खलितानि बहूनि सान्धिविग्रहिके ।
तदपि न दृष्टोऽस्माभि स इव मद्यतनेषु काव्यमीमासु ॥

—*Ibid* Part II, p 289

These references reveal the bitter rivalry that existed between the Sāndhivigrahika and our author In all these criticisms, Vidyācakravartin never fails to mention his own superiority over his rival who seems to have written a commentary on the *Kāvyaprakāśa* and who was treated with respect by the rhetoricians of his day

Dr V Raghavan who drew attention to these passages in the *Sampradāyaprakāśinī*, pointed out, on the basis of the data then available that this Sāndhivigrahika, so strongly criticised by Vidyācakravartin was Viśvanātha, author of the *Sahityadarpana*, who was known to have written a commentary on the *Kāvyaprakāśa* called *Darpana* Both of them—Vidyācakravartin and Viśvanātha—were contemporaries, holding high positions in the courts of different kings geographically not very distant from each other and the recipients of extravagant honour from their patrons It is quite natural that Vidyācakravartin and Viśvanātha considered themselves as literary rivals The *Sañjīvanī* on the *Sarvasva* refers to the fact that Vidyācakravartin became proficient in all the Śāstras very early, even as a boy Probably the *Laghuṭīkā* is one of his early productions, when he did not have the opportunity to go through the *Darpaṇa* of Viśvanātha, the latter's last work Or it may have been that their rivalry was not so great at that time Later in his life time Vidyācakravartin probably entertained much antagonism towards Viśvanātha and wanted to hold him upto ridicule and also to show off his own superiority over his rival The main reason for his writing the *Bṛhaṭṭīkā* therefore, seems to be to criticise Viśvanātha s commentary on the *Kāvyaprakāśa*

Prof Sivaprasad Bhattacarya, however who has recently edited the commentary on the *Kāvyaprakāśa* by Śrīdhara[1] who is also styled Sāndhivigrahika has shown that the Sāndhivigrahika criticised by Vidyācakravartin must be Śrīdhara and not Viśvanātha Śrīdhara s date, according to the editor[2] of the commentary is the end of the 12th or beginning of the 13th century but

1 *Calcutta Sanskrit College Research Series* Nos VII and XXV

2 *Introduction* part I p LXII

other particulars about the place and the court where he was a Sāndhıvıgrahıka are not definitely known Nor can we see any natural ground why Vıdyacakravartın should be so opposed to hım Further, from the statement of Vıdyacakravartın स इव अद्यतनेषु काव्यमीमासु the Sāndhıvıgrahıka crıtıcısed by Vıdyācakravartın appears to be his contemporary

Thus ıt ıs clear that ın the *Alamkaraśāstra*, besides the *Sañjıvanı* and the *Nıskṛstārthakārıkas*, Vıdyacakravartın has wrıtten the two commentarıes on the *Kavyaprakaśa* noted above—the *Laghuṭıka* and the *Bṛhaṭṭıkā*

As already poınted out, the *Sañjıvanī* shows that ıts author achıeved proficıency ın varıous branches of learnıng whereın he makes specıal mentıon of hıs havıng attaıned mastery of the *Bharata Śāstra*, to please his patron-kıngs (भूपाना तु विनोदनाय भरतम् ।) In hıs *Bṛhaṭṭıkā* also he refers to Bharatamunı (*Kāvyaprakāśa* part I, p 102), and quotes hım on the explanatıon of the terms Vıbhāva, Sthāyıbhava and Vyabhıcarıbhāva (Part I, pp 103 136 137)

The Nāṭyāgama, as consıstıng of musıc and graceful gestures and ımbued wıth an abundant flow of varıous sentıments ıs mentıoned also ın the author's *Rukmıṇıkalyāṇa*

वाद्यंर्विचित्राभिनयाभिरामंर्गीतोत्तरं स्फीतरसप्रवाहे ।
निर्मथ्य वदाश्चतुर प्रणीत नाट्यागम पञ्चमवेदमाहु ॥

—*R K* Canto I 2

The *Sañjīvanı* also refers to the *upakṣepa* as the *Bījanyāsa*, makıng known the germ of the plot of the play

नाटकादौ भाव्यर्थोपक्षेपात्मक बीजन्यासलक्षण सूचकत्वम् । यदाहु—'बीजन्यास उपक्षेप" इति ।

Agaın, the same gloss on the *Sarvasva* under the figure *Samkara* explaınıng the verse *Satpuṣkaradyotıtaraṅga* etc defines *raṅga* as—

'रज्यन्तेऽस्मिन्सामाजिकमनासि' इति रङ्ग। नाट्यारम्भक्रिया ।

The *Sampradāyaprakāśını* and the *Sarvasva Sañjıvanı* refer to a work *Bharatasamgraha*[1] as havıng been wrıtten by hım

Explaınıng *Ākara* and *Ingıta* Vıdyācakravartın ın hıs *Bṛhaṭṭıka* (*Kavyaprakaśa* Part II p 378) says

1. Vide Dr Raghavan's 'The *Bharatasamgraha* of Vidyacakravartin (*A B O R I* Vol XIV pp 250-7)

उक्तं हि मया भरतसङ्ग्रहे—

तारापुटभ्रूदृष्ट्यादेर्विकारानिङ्गित विदुः ।
आकाराः सात्त्विका भावाः पूर्वे बुद्धया परेऽन्यथा[1] ॥

In his *Sañjīvanī*, under *Samuccaya*, the author explains the words *nyañcita* and *udañcita*, as also *valita* and *prasanna*, as used in *nāṭya* and in this connection quotes from his own *Bharatasamgraha*.

उक्तं हि मया भरतसङ्ग्रहे—

"स्यान्न्यञ्चित न्यञ्चदपाङ्गभाव" इति ।
उदञ्चित तूर्ध्वमपाङ्गवृत्तिनिमेषशून्योल्लसितं विहासि ।
तिर्यङ्निवृत्त वलित विलोक्य प्रेम्णा सुदूरं परिवल्गदुक्तम् ।
सभ्रूविलास स्मयते प्रसन्न समील्यमान मुकुलं वदन्ति ॥

In the *Rukminīkalyāṇa* also, while describing the love-sports of Śrī Kṛṣṇa and Rukmiṇī after their marriage, Vidyācakravartin says—

न्यञ्चितैर्विचलितैरुदञ्चितैर्विसृतैर्विकसितैस्सम ...... के ।
नर्मवादविदुषा प्रियेण सा सल्ललाप विविधैर्विलोकितैः ॥

—*R. K.* Canto XVI. p. 147

It is evident from the above references that our author has written a work called *Bharatasamgraha*, a compendium on *Nāṭya*

Evidence of Vidyācakravartin having written a work called the *Rasamīmāṃsā*,[2] dealing with Rasa comes from the *Sañjīvanī*. Under the verse *Prasarpattātparyaiḥ* etc., where there is *Bharatādiśāstra-vastu-samāropa*, Vidyācakravartin, explaining how the suggestion of Rasa does not come within the domain of *Tātparya*, *Lakṣaṇā* and *Anumāna*, says—

वेद्यान्तरविगलनादपरिमितरसन् अभिधालक्षणातात्पर्योत्तीर्णो व्यञ्जनाभ्येन काव्यैकगामिना शास्त्रान्तराष्पूर्वेण व्यापारेण विषयीक्रियमाणो लौकिकस्वाद-

---

1 The same verse is quoted by Vidyācakravartin in his *Sañjīvanī* also under *Sūkṣmalamkāra* but without mentioning the name of the work.
The *Ratnāpana* on the *Pratāparudrīya* (*Bālamanoramā series* No 3 p. 335) also quotes the same verse in the same context, mentioning Cakravartin as the author इङ्गिताकारयोर्लक्षणमाह चक्रवर्ती—तारापुटभ्रूदृष्ट्यादेः etc The *Ratnāpana* has *Sattvaja* for *Sāttvika* and *ādyaḥ* for *Pūrve* The *Bhāvaprakāśa* (P. 16, *G O S* No XLV, p 16) gives the verse as—

तारापुटभ्रूदृष्टीना विकारानिङ्गितं विदुः ।
आकाराः सत्त्वजा भावा इति विद्भिरीरिताः ॥

2 Dr V Raghavan. *A B O.R.I* Vol. XVI, p. 140

नुवायमभिनयप्रयासनिष्फलत्वात् अनुकर्तारं च परिहृत्य सहृदयैकगत इति वुधैरवसीयत । दिङ्मात्रमिद, रसमीमासाया विस्तर ।

—*Sañjīvanī* p 114

It is however not clear from this statement that Vidyā cakravartin has written a work called *Rasamīmāmsā* but it is quite probable that he wrote such a work

Under *Rasavadādyalamkāra*, the same gloss explaining how Rasa is suggested, says

तै प्रकाशितो व्यञ्जिना रत्यादि सामाजिकचित्तवृत्तिविशेष शृङ्गारादिको रस इति दिक् । विशेष सम्प्रदायप्रकाशिन्यादौ नेय ।

Herein, Vidyācakravartin refers to his *Sampradāyaprakāśinī* and other works of his on the subject of Rasa What is the other work referred to here by the word *ādi* ? A work like the *Rasamīmāmsā* may be taken as referred to by the word *ādi* here

Similarly, after giving his own illustration for Rasadhvani and Bhāvadhvani, our author says in the *Sañjīvanī*

एषु रसादिध्वनिषु प्रपञ्चोऽन्यतो ज्ञेय ।

In the above references we cannot say that there is a clear indication of any definite work on Rasa written by our author We may only say that there is a likelihood of his having written a work called *Rasamīmāmsā* though the expression referred to may also be interpreted as referring to the subject of Rasa discussion as much as to a work of that name

That Vidyācakravartin has written works on grammar, is evident from the *Sañjīvanī* and the Mahākavya *Rukmiṇīkalyāṇa* In the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjīvanī* our author whenver an occasion demanded, explains the grammatical points involved For example under the verse *ānandasindhu* etc which is cited by Mammata (*Kāvyaprakāśa* VII 162) as an illustration of *avimṛṣṭavidheyāmśa* and where the second line reads as सन्दानैकसदन क्षणमप्यमुक्ता, Vidyacakravartin explains that what is meant to be emphasised is the negative *not* left and hence the negative particle should have stood by itself as *na mukta* Herein, he differentiates between *Paryudāsa* and *Prasajyapratiṣedha*

In his *Sañjīvanī* (p 92) explaining the verse *Cūdamaṇipade* etc , as an illustration of *sambhavadvastusambandhā Nidarśanā* Vidyācakravartin says—

'कारीषोऽग्निरध्यापयतीति'वत् गिरि' गृहमेधिनो बोधनक्रियासमर्थान्करोति

इति तत्समर्थाचरणे णिच प्रयोगात्सम्भवति वस्तुसबन्ध ।

The *Bṛhaṭṭīkā* (Part II, p 12), reveals his great reverence for Patanjali, the author of *Mahābhāṣya*

न हि कश्चिन्महाभाष्यकृति मन्मथाचार्ये[1] च स्खलनोद्भावन प्रज्ञावाननुमन्यत इत्यलम् ।

The *Sañjīvanī* (p 43) refers to a work of his on grammar the *Prayogadīpikā*, while discussing the figure in the verse *yair-dṛṣṭo'si* etc

कृद्भ्वस्त्यर्थाना सर्वधात्वनुयायित्वात्क्रियाया सामान्यात्मा करोत्यर्थो दर्शनऽपि न सम्भवति । यदुक्तमस्माभि प्रयोगदीपिकायाम्—

तऽस्त्यर्था धातवो ज्ञेया य उदासीनकर्तृका ।
विकुर्वाणप्रयुञ्जानकर्तृका भूकृञर्थका ॥

The *Rukmiṇīkalyāṇa* informs us that our author has written a commentary on the *Prakīrṇaka*

वेदान्तयोगागमसङ्गृहीत्रा प्रकीर्णकस्याहितदर्पणेन ।

The third Kāṇḍa of Bhartṛhari's *Vākyapadīya* is called *Prakīrṇakāṇḍa* and it is so long and varied in its contents and importance that it seems to have been taken independently since very early times It is just probable that Vidyācakravartin's *Prakīrṇakadarpaṇa* is a commentary on the third Kāṇḍa of the *Vākyapadīya*

The euologistic and illustrative verses cited in the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjīvanī* show that Vidyācakravartin was no mean poet And he has written a mahākāvya called the *Rukmiṇīkalyāṇa*[2] (R 3666), a transcript[3] of which is available in the Government Oriental Manuscripts Library[4], Madras It is

1 i e Mammata

2 Vide Report on the working of the Peripatetic Party of the Government Oriental Mss Library Madras 1916 17 and 1918-19 (p 39) Also *MAR* 1920 p 47 which refers to the above report

3 The original of it was owned by Sri K V Parameswara Vadiyar Nambudiri Achipura Kottakkal S. Malabar and transcribed in 1921 22

4 M Dorasamayya in his article Vidyacakravartin II (*Tirumalai Sri Venkatesvara Vol I No 9* (April 1933) says that he has made use of this copy of the *Rukmini kalyana* But the quotations from the poem in that article show many differences and also lines not traceable to the Madras Ms For example the lines (*Ibid* p 682)

भल्लालनामा नरलोकनाथ ।
दग्धा चिर दुर्विषहोष्मसारै शौर्यानिलैर्यस्य रसातलान्तम् ।
नान्या काष्ण्यं महाराष्ट्रमही जहाति ।

[Contd on next page]

complete in 16 cantos and is written in a simple and charming style The manuscript cannot be said to be satisfactory as, here and there, are found omissions of words[1], and sometimes, of half verses[2] In the eighth canto lacuna exists to a somewhat greater extent as we find, off and on, omissions[3] of words and half verses, as also of some full verses (p 73)

The work, as the title indicates, describes the glorious deeds of Lord Kṛṣna, and his marriage with Rukmini The first canto of that Kāvya is of historical importance as it gives the geneology of the Hoysala kings and also a short account of the author's ancestors The colophon at the end of this canto gives its title as *Kavikāvyavaṁśānucaritopavarṇanam* The following is an analysis of the story as handled by Vidyācakravartin in his poem

The second canto deals with the Avatāra of Lord Krsna, and Vasudeva taking him to Gokula The third canto, as its title *Bālakrīḍāvarṇana* indicates, describes the youthful sports of Śrī Kṛṣna—the killing of the demoness Pūtanā and of the demons Śakaṭa, Tṛṇāvarta, Agha, Baka, Dhenuka and Kālīya

The fourth canto gives a beautiful description of Kṛṣna enjoying, with the Gopīs the autumnal season in the forests The *Gopi Vastrāpaharaṇa* episode and Kṛṣna lifting up the mountain Govardhana are then narrated

The fifth and the sixth cantos deal with the famous sport of Rāsakrīdā and the next canto gives a beautiful description of the spring season which exhibits itself with all its splendour and gaiety The next canto deals with Akrūra who is commissioned to bring Kṛsna and Balarama to Mathurā where they were to meet the terrible elephant Kuvalayapīda the famous wrestlers Cānūra and Muṣṭika and eventually Kamsa The tenth canto describes the gurukulavasa of Krsna and Balarāma under Acārya Sāndīpini, Balarāma's marriage with Revatī and Rukmiṇī's marriage with the Lord

The eleventh canto very elaborately describes the march of Kṛṣna's army In the next canto the army enters the city of Kuṇḍina and Kṛsna passes along its streets to the delight of the

---

[Contd from page 19]

are not to be found in the present manuscript So also the line—

तस्यानुरूपा कुलशीलरूपै श्रीनिजलाख्या महिषी बभूव ।

—*Ibid* p 683

1 Pp 4 8 9 17 18 22 etc

2 Pp 3 93 150

3 Pp 68 69 70 71 72 73 & 74

citizens After the setting in of the flags, the armies enter the respective camps Kṛṣna sends a message of his arrival to Rukminī The thirteenth canto deals with the events that happened after Krsna's arrival in the city of Kuṇḍina leading to his carrying away Rukminī In the following chapter there is a vivid description, in sixty one beautiful verses in the Mañjubhāsini metre of the fight that ensued between Balarāma and the King of Cedis In the fifteenth, we see Rukmī marching against the Lord Looking at the revengeful Rukmi of mighty power Rukmini becomes dejected when Kṛṣna consoles her In the terrific fight that follows, Krsna disfigures the ill-behaved Rukmi The sixteenth and the last canto describe the happy life of Kṛṣna and Rukmini after their marriage With the narration of the Kucela episode, Vidyācakravartin concludes the canto and the Kāvya

The events narrated in the *Rukminīkalyāṇa,* show that the author has followed the original Bhāgavata very closely The author himself says that he did not alter the Purānic story

पराशरव्यासशुकोपदिष्ट यथावदालम्ब्य कथाशरीरम् ।
व्यावर्ण्यते भीष्मसुताविवाह फलान्तमारम्य हरे प्रसूतिम् ॥
दिव्ये कथावस्तुनि नात्र किञ्चिदुत्पादित नापि विमिश्रित वा ।

—*R K* Canto I p 7

But, here and there he has added beautiful descriptions that enhance the poetic effect The fifth and sixth cantos contain very beautiful descriptions of the enchanting music played on the flute, the famous Rāsalīlā and the spring season with all its splendour Again, the march of Kṛṣna's army and their entrance into the city of Kuṇḍina, and fight between Balarāma and the King of Cedis are described very vividly while these incidents are narrated very briefly in the original The author's erudition, power of imagination poetical talent and capacity to use choice words echoing the sense are very well illustrated in these vivid pictures, which are very fine and natural

नित्योपमेया रससारभूम्ना कृता पर वर्णनसृष्टिरन्या ।

—*R K* Canto I p 7

The *Rukminīkalyāṇa* is a typical mahākāvya, it is written in a very simple style The Prsāda-guna by which a reader understands the meaning of a stanza even as it is read, is found in most of the stanzas The author is also fond of the jingling assonance of sound and resorts to alliteration and rhyme in order

to produce the effect. But he is not much carried away by a fondness for this.

चारीविचित्रलयचङ्क्रमणाभिरामा
मुक्त्वाणरत्नकटकस्य पदाम्बुजस्य ।
चार्यन्तरेण चलितानि पदाम्बुजानि
शिञ्जानमञ्जुमणिनूपुरमन्वगच्छत् (?) ॥

—*R. K.* Canto pp. 40-1.

मनसामनुरञ्जनोऽतिमात्रं मदशंसी मदनास्त्रमोक्षमन्त्रः ।
मधुना निदधे मधुव्रताग्रा मधुरो गीतिषु गद्गदोऽनुनादः ॥

—*R. K.* Canto VI. p. 51

In the respective metres he resorts to the use of apt expressions with appropriate sound effects.

अरालदंष्ट्रस्य करालचक्षुषो विशीर्णकेशस्य विकीर्णवर्त्मनः ।
उरः समारुह्य यथापुरं हसन्प्रशान्तमूर्छं जगृहे स बन्धुभिः ॥

—*R. K.* Canto III. p 22

विकरालकाहलपरम्परामुख-
प्रविकीर्णकर्णकटुवर्णनाक्षरा. ।
अपधाय विक्रमकथाः परस्परं
कुपिता करैरसि यवल्गयन्भटाः (?) ॥

—*R. K.* Canto XIV. p 126

स्कन्धान्तस्थगितविवृद्धशार्वकण्ठ
वल्मीकस्थपुटकठोरकर्णघोषम् ।
कक्षान्तव्रजितविमुक्तपार्श्वबाहु
घोरायोधनविलसत्त्विणोग्रमुष्टिम् (?) ॥

—*R. K.* Canto IX. p. 81

उद्वतोर्मिततिरन्तरान्तरा
क्षुब्धदीर्घपरिणद्धचन्द्रिक' ।
क्षारवारिनिधिरेप लक्ष्यते
क्षीरवारिनिधिनेव मूर्छित ॥

—*R. K.* Canto XVI. p 151

Besides the metres more commonly used, Vidyācakravartin employs metres like Svāgatā, Praharsini, Viyogini, Mañjubhāsinī, Rathoddhatā and Aupacchandasika. The *Rukminīkalyāna* hence possesses intrinsic poetic merit as a Kāvya As already stated the work is also of historical importance for its first canto gives an account of the author's ancestors and their patrons, the Ballāla kings of Dorasamudra.

The first canto of the *Rukmiṇīkalyāna* informs us that its author has written commentaries on the *Kāvyaprakāśa* and other works, wherein he has immortalised the Hoysalas by giving euologistic stanzas on them as illustrations.

व्याख्याय येनोपचितानि लोके काव्यप्रकाशादिनिबन्धनानि ।

and

उदाहृतित्वेन नयैर्निबध्य काव्यप्रकाशादिषु लक्षणेषु ।
निवेशिता येन जगत्समक्ष ख्याति गता होसलराजगाथाः ॥

—*R. K* Canto I. p. 7

So, it is clear that the author of the *Rukmiṇīkalyāṇa* is the same as the author of the *Bṛhaṭṭīkā* and the *Sañjīvanī*, which contain euologistic stanzas[1] in praise of Ballāla III. Further Vidyācakravartin, in his Sañjīvanī (P. 22), cites a verse[2] to illustrate Arthaśaktimūladhvani, and that is found in the *Rukmiṇīkalyāṇa*.

1. a दृप्यन्सूकरकालकण्ठशकलव्याकीर्णधारान्तरा
क्रोधोत्तालल्लुलायिकण्ठनलकच्छेदार्धवक्त्राननाः ।
श्रीबल्लाल विधाय केलिमृगयामावर्तमानस्य ते
शार्दूलेन्द्रवसाभिषेकममये जीयासुरुग्राश्शराः ॥
—*Sañjīvanī*, p. 17—example of *Raudra*

b आधातुर्भुवनं तदेतदखिलं चक्षुष्मदाकीटका-
द्दिव्यं चक्षुरनन्यलभ्यमुभयत्रास्ते परं दुस्सहम् ।
काले भूतपतेर्मनोभवमुखक्षुद्रक्षयोज्जागरं
रणे च प्रतिराजदर्पदलनं बल्लालपृथ्वीपतेः ॥
—*Ibid* example of *Vīra*

c गिरिकुञ्जेषु गूढाना तवारिवरयोषिताम् ।
असूर्यंपश्यतामात्रं भूतिचिह्नैरशिष्यत ॥
—*Ibid.* illustration of *Bhayānaka*

d काष्ठाप्राप्तिरियं परा खलु परीपाकस्य भाग्योन्नतेः
श्रीबल्लालनृपाल यद्वयमिमौ पादौ तवोपास्महे ।
यस्तिष्ठन्प्रतिहारसीम्नि भवतो रुद्धप्रवेशश्चिरं
किं नासावपि चोलपाण्ड्यपृथ्वीपालैः समं गण्यते ॥
—Illustration of *Bhāvadhvani* in the *Sañjīvanī* (p. 19) and the *Bṛhaṭṭīkā* (*Part I, P. 144*).

e. शून्ये त्वद्रिपुराजधाम्नि मुदशा चित्रार्पितानां करं
सँल्लापस्पृहया पतन्नपि मुहुः कीरः समारोहति ।
श्रीबल्लालनृपाल शिञ्जितरसान्मञ्जीररेखामुखं
चञ्चवग्रेण च हन्त हंसपृथुकस्सञ्चालयन्क्रन्दति ॥
—*Sañjīvanī*, p. 23—example of *Guṇībhūtavyaṅgya*

2. अद्यापि लोके न कविर्न सोऽस्ति प्राचा तुला यः प्रबलोऽधिरोढुम् ।
पुरातनो नायमितीर्ष्ययोक्तिर्युक्ता न यत्नाद्यतनस्य चोढुः ॥

—*R. K* Canto I. 10

Vidyācakravartin wrote the Mahākāvya in his old age, after having enjoyed the patronage of many kings.

यच्छत्रभद्रासनचामराद्यैः स्फीतैर्महाराजपदैर्भुनक्ति ।
सभासु राज्ञा च विपश्चिता च साहित्यराज्य कविचक्रवर्ती ॥
सोऽहं प्रवृद्धामुपभुज्य लक्ष्मीं प्रसूय पुत्राननुरूपशीलान् ।
विचार्य चात्मानमवाप्तकामो विष्णुं भजे वाक्कलुषापनुत्यै ॥
भुक्त्वा भोगानिह समुचितान्युक्तसाध्यैर्मयाद्य ।
व्यावर्ण्यन्ते यदुकुलभुवो वासुदेवस्य लीला ॥

—*R K* Canto I. p 7

Moreover, while the colophons at the end of the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjīvanī* give his various titles, the colophon at the end of each canto in the *Rukmiṇīkalyāṇa* reads the title of that particular canto and merely the name of the poet as Vidyācakravartin, without his well-known epithets So, it is clear that by the time he wrote the Kāvya, he had become not only famous but also very much changed in attitude and so inclined as to say that he was cleansing his poesy by singing the Lord's glory

Besides the *Rukmiṇīkalyāṇa*, other poems and plays were written by our author as he himself says in the available poem The plots of some of these are original

भूपालाना कुतुकमतुल काव्यबन्धैं प्रबाभि-
र्दैश्यै श्रव्यैरपि कृतवतोत्पादितैर्मिश्रितैश्च ।

—*R K.* Canto I p 7

The *Sañjīvanī* refers to his mastery over six languages

षड्भाषाकविता च लक्षणवती श्रीचक्रवर्ती कवि ।

And among the many titles showered on him by his patron are *Samskṛta*sārvabhauma, *Prākṛta*pṛthvīśvara, *Śaurasenī*śiromaṇi, *Māgadhī*makaradhvaja, *Paiśācī*parameśvara and *Apabhraṁśa*rājahamsa, which mention six languages in which he attained great proficiency. So, our author might have written poems and dramas displaying his mastery of these languages But none of these contributions of his has come down to us

The Mahākāvya informs us that its author has produced compendia in the branches of Veda, Philosophy, Agama and Yoga

वेदान्तयोगागमसङ्गृहीत्रा प्रकीर्णकस्याहितदर्पणेन ।

The *Rukmiṇīkalyāṇa* itself very vividly describes Akrūra's vision of the Lord

जागरस्वप्नसुप्तीना दशानामतिलङ्घनात् ।
स्थूलस्सूक्ष्म परश्चैव देहस्त स ·····लीयत ॥

कर्मसंस्कारधूम्रस्य जन्मकोटिषु सीदतः ।
संक्षयाल्लिङ्गदेहस्य परं ब्रह्मालिलिङ्ग सः ॥

—*R. K.* Canto VII, p. 64

When Akrūra fell prostrate at the feet of the Lord, He asked him who he was. Akrūra's reply is full of philosophical ideas. To quote one verse:

न त्वं त्वमसि गोविन्द ! नाद्याहमहमस्मि च ।
समानाधिकता वाचां ना(न ?)भावो भिन्नरूपताम् (ता ?) ॥

The *Sampradāyaprakāśinī* (part I. p. 143) and the *Sañjīvanī* (p. 19) also quote the following verse that contains such philosophic doctrines, as an instance of *Bhāvadhvani*.

संसारार्त्या विधुरविधुरो ब्रह्मयत्नाद्विचिन्व-
न्नानारूपं जगदिदमहं दृष्टवानेव पूर्वम् ।
हस्ते न्यस्ते सति तव गुरो ! सांप्रतं मस्तकेऽस्मि-
न्नद्वैतैतत्सकलमभवन्नो जगन्नापि चाहम् ॥

These reveal that the author was immersed in Vedānta[1]. It is further borne out by a short work of his called the *Daśaślokī* on Śivādvaita, a manuscript of which is preserved in the Madras Government Oriental Manuscripts Library (D. 15333).

A philosophical work called the *Virūpākṣa Pañcāśikā*, with a commentary by Vidyācakravartin has been published in the Trivandrum Sanskrit Series (No. 9). The work is divided into four Skandhas, Viśva-śarīratva-vivecana-skandha, Prakāśaikātmya-vivecana-skandha, Vimarśa-skandha and Vibhūti-skandha. The *Vivṛti* is written by Vidyācakravartin who is identified in the preface of the above-mentioned edition, with the author of the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sarvasvasañjīvanī*. In the *Vivṛti* text, however, there is no evidence for such a conclusion.

Explaining the invocatory stanza in the above work Namo viśvaśarīrāya etc., the commentator observes on the appropriateness of the title :

1 As already mentioned, Trivikramabhaṭṭa, the author's pupil also refers to the Śaiva realisation of his teacher in the verse—

अप्रबुद्धमपि सर्वतोमुखं मां प्रबोधितवते परात्मकम् ।
अक्रमस्फुरितसर्वशक्तये चक्रवर्तिगुरवे नमो नमः ॥

Moreover, our author uses the word *sāmarasya* which is peculiar to the Śaivite literature in his explanation of the invocatory stanza of the *Alaṁkārasarvasva-sañjīvanī* and under the verse *Paśyantī trapayeva* etc. under *Samāsokti*. His Tāntric knowledge is also evident in his explanation of the verse *prabhāmahatyā* etc. under the figure *Upamā* (*Sañjīvanī*, p 39).

तत्र प्रथमचरमयोः श्लोकयोः उपक्रमोपसंहाररूपत्वात् "गुरुवामदेवयो"—रित्यस्य च प्रासङ्गिकत्वादनुपदेशरूपत्वम् । अवशिष्टाः श्लोकाः पञ्चाशद्रूपा इति शास्त्रमेतत्पञ्चाशिका ।

Then he comments on the stanzas and here and there quotes from *Āgama*[1] and *Śruti* (pp. 32 & 33) and refers to *Śrī Guru* (p. 24) and *Ācāryapravara* (p. 26). Excepting these, no reference is made either to any work or author by which we can say anything about the commentator or his date. The colophon at the end of each skandha gives only the title of that particular skandha, without mentioning the author's name. Only the colophon at the end of the fourth skandha reads as—

इति श्रीविरूपाक्षपञ्चाशिकायां महामाहेश्वरविद्याचक्रवर्तिकृतविवृतिसमेतायां विभूतिस्कन्धः चतुर्थः ।

Among the many titles of the author mentioned in the *Sañjīvanī* and the *Sampradāyaprakāśinī*, the title Mahāmāheśvara is not to be found. After the above colophon, there are three stanzas, one of which says that the author wrote the commentary and placed it at the feet of one Govindacandra[2]. We do not yet know for certain who this Govindacandra is, and whether the latter is the author's patron or teacher. So nothing definite can be said about the commentator of the *Virūpākṣapañcāśikā*.

Thus we see that our author is a versatile genius, proficient in all branches of learning and author of works in many of them. In his *Sañjīvanī*, he says that he learnt all the Śāstras, while yet he was young, under a guru.

तत्रापि सांख्ययोगादिशास्त्रविपयेण प्रतिज्ञातं खल्वस्माभिः श्रीगुरुप्रसाद-
समनन्तरं शैशव एव यथा— —*Sañjīvanī*, p. 52

Illustrating Karunarasa, Vidyācakravartin, in his *Sarvasva-*

---

1 P 6. यदागमः—"स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी (which is found in Bhartṛhari's *Vākyapadīya I. 143*). This quotation occurs in the *Sañjīvanī* also (p 1).

2. कृतेयं विवृतिर्लघ्वी श्रीविद्याचक्रवर्तिना ।
गोविन्दचन्द्रधीनाम्नि निकषे विनिवेशिता ॥
Herein the commentator says that he has written the Laghu or a short commentary. Does it mean that there is a longer commentary on the same work? If this Govindacandra is the Kanauj King of that name, the patron of Lakṣmīdhara, author of *Kṛtyakalpataru* (12th century), the author of the *Vivṛti* on the *Virūpākṣapañcāśikā* cannot be our Vidyācakravartin. But Govindacandra is more likely a scholar-teacher.

Sañjīvanī (p. 17) says that Sāhitya became widowed on the death of Viṣṇudeva.

साहित्यलक्षणकले समुपैपि नव्यवैधव्यमद्य विरते गुरुविष्णुदेवे ।
कर्णान्तिकप्रणयनप्रणयोत्सवाय तालीदलार्पणमितः परमक्षम ते ॥

From this we may say that one of his gurus, in Sāhitya, is Viṣṇudeva.

Our author Vidyācakravartin, being the court-poet of the Hoysala Ballāla III (1291-1342 A. D.), composed many panegyrics on his patron, and also wrote many inscriptions describing his valourous deeds.

उन्मीलितस्थापितभूमिपालदेशेषु पद्यैरुपवर्ण्य गीताः ।
............महाशिलासु बल्लालभूपस्य भुजप्रतापा ॥

—*R. K.* Canto I, p 7

But none of the inscriptions written by Vidyācakravartin has been identified.[1]

Thus the works[2] of Viyācakravartin are:

1. The *Laghuṭīkā* on the *Kāvyaprakāśa.*
2. The *Bṛhaṭṭīkā* or the *Sampradāyaprakāśinī* on the same *Kāvyaprakāśa.*
3. The *Sañjīvanī* on the *Alamkāra-sarvasva* of Ruyyaka.
4. The *Niṣkṛṣṭārthakārikās,* a metrical resume of the *Sarvasva* found in most Mss. along with the *Sañjīvanī.*
5. The *Bharatasamgraha.*
6. The *Prayogadīpikā,* a work on grammar.
7. A commentary on the *Prakīrnaka,* the third chapter of *Vākyapadīya* (?)
8. The *Daśaślokī* on Śivādvaita
9. *Rukmiṇīkalyāna*—a mahākāvya
10. The *Rasamīmāmsā* (?)
11. A short commentary on the *Virūpākṣanañcāśikā* of *Virūpākṣanātha* (?)
12. Many other Kāvyas, dramas, compendia on Vedānta, Yoga, Agama, inscriptions and panegyrics on his patron, which are not available for the present

1. Recently however, a Ballāla inscription by our Cakravartin in the Kāmākṣī temple at Kāñcī has been found and taken up for edition in *E I.* by Dr V Raghavan One of the eulogistic verses of our author found in his *Sampradāyaprakāśinī* and *Sañjīvanī*, namely, *Kasthāprāptiriyam* etc, is found in this inscription also
2. Doubtful works are indicated with a question mark

VI

VIDYĀCAKRAVARTIN'S ANCESTORS

Our author Vidyācakravartin was the member of a family of scholars who had been distinguished writers for some generations under the Hoysala Kings of Dorasamudra The first canto of the *Rukmiṇīkalyāṇa*, a Mahākāvya written by our Vidyācakravartin who was in the court of Ballāla III contains valuable information about the poet's ancestors The author himself in the colophon at the end of that canto, gives its subject-matter as *Kavikāvyavaṃśānucaritopavarṇana* We learn from the information supplied therein that the author and his ancestors had the privilege of being the court poets of successive Hoysala kings, and were highly honoured by them

The author begins the history of his family from Cakravartin, whose real name is shrouded in mystery The two verses from *Anusmṛtenaiva kathāntharesu* etc, describing his royal patron do not actually mention the king's name But describing his successor Narasimha II, the poet says—

बल्लालभूपस्तनये नृसिंहे ससागर भूवलय न्यधत्त ।

From this it can be made out that the poet Cakravartin flourished in the court of Ballāla II (1173-1220 A D)

Describing this poet, Vidyācakravartin says that he wrote many panegyrics and was so learned in all the lores that he was called the *Cakravartin* of *Vidyās* in all the three worlds and that he acquired that versatility by performing severe penance in the presence of Lord Śiva who himself imparted to him spiritual enlightenment

विद्यासु नाम्ना भुवनत्रयेऽपि यश्चक्रवर्तीत्युपगीतकीर्ति ।
आस्थान (वि)द्वत्प्रवरस्य(स्स) तस्य राज्ञ प्रशस्ति प्रथयाबभूव ॥
अयत्नसंसिद्धकुलानुयायि विद्यापदामुग्रतरैस्तपोभि ।
उमापतेर्दक्षिणतो मुखाद्य साक्षात्प्रपेदे वरतत्त्वदीक्षाम् ॥

—*R K* Canto I, p 2

He belonged to a family of brahmins who performed the daily Agnihotra who were fluent in speech and expression, who never forsook the study of philosophy, and to whom learning came as if by inspiration

निरग्निहोत्रा· परिमन्दवाचो न केचन ब्रह्मविचारशून्या ।
आसन्नैसर्गिकसिद्धविद्या द्विजा कुले यस्य तपोभिरिद्धे ॥

—*R K* Canto *I*, 18

Now our author does not actually mention the name of this ancestor of his but only his title in the line

विद्यासु नाम्ना भुवनत्रयेऽपि यश्चक्रवर्तीति

referred to above In the colophon at the end of each ullāsa in his *Sampradāyaprakāśinī*, Vidyācakravartin says that he was a descendent of Tribhuvana Vidyācakravartin It is therefore, clear that the ancestor described first in the *Rukmiṇīkalyāna* as adorning the court of Ballāla II is Tribhuvana Vidyācakravartin

From the title Cakravartin or Kavicakravartin, one cannot be sure of the real name of the poet In the reign of Ballala II himself, we hear of a Canarese poet Janna whose father Sumanobāna was a poet of the time of Ballala II's father Narasimha I (1143-1173 A D) Janna[1] won fame as a poet after writing the *Yaśodhara-carite* and *Anantanāthapurāṇa* and obtained the title Kavicakravartin from Ballāla II. The Canarese poet Janna is evidently not the same as the ancestor of Vidyācakravartin This incidentally shows that literary activity of varied nature was fostered in the court of the Hoysala Ballāla The author of the *Rukmiṇīkalyāna* and his ancestors had the title "Vidyācakravartin" as a special honorific and we have three poets of that name in their family The first was the preceptor of Ballāla II, the second, the author of the prose romance, *Gadyakarṇāmṛta*, who had the title 'Sakalavidyācakravartin' and the third, the author of the *Sañjīvanī*, the *Rukmiṇīkalyāṇa* and other works So we can call the first mentioned Tribhuvana Vidyācakravartin as Vidyācakravartin I From the information about him supplied by our author, Vidyācakravartin III, we are not able to find out what work he exactly wrote. The first verse quoted above refers to a panegyric written by him, but even that remains to be identified

Vaidyanātha, son of Vidyācakravartin I, adorned the great assembly of Narasimha II (1220 1235 A D) son of Ballala II, like the moon surrounded by the spotless radiant rays

श्रीवैद्यनाथ. किल चक्रवर्तिसुतस्तदास्थानमहासमुद्रम् ।
मरीचिभिश्चन्द्र इवामलाभिरहर्निशं वर्धयति स्म वाग्भि ॥

—*R K* Canto *I*, p 23

1 P 278 '*Hoysala Vaṁśa* by William Coelho and '*Karṇāṭaka Kavicarite* Narasimhacari Vol I p. 329.

We learn from the *Rukmiṇīkalyāṇa* that Vaidyanātha was proficient in the fourteen lores and was the recepient of praises and honoured seat in the courts of kings

निस्संशयं वेत्ति चतुर्दशापि विद्या इति स्फीतपदान्युदीर्य ।
पद्यानि यस्मै विनिवेश्यते स्म भद्रासना(न) भूमिभृता सभासु ॥

—*R K* Canto I, 24

The name of the poet laureate after Vaidyanātha[1] and much of the valuable information about him are lost in the lacuna that occurs here in the Ms of the *Rukmiṇīkalyāṇa* All that we have in the Ms is—

. . ..(अ)शेषविद्या[गुणा]नुगमान्निरूढं ।
अध्यापयामास स भूमिपालो यस्मात्कुमारान्निख राजविद्या ॥

—*R. K.* Canto I, 28

It has been known[2] that the historical prose romance *Gadyakarṇāmṛta* was written by Sakalavidyācakravartin, a manuscript of which was discovered in Mysore[3] This work was meant to celebrate the marriage of Someśvara with Devikā, the daughter of Ksemarāja The portion of the manuscript in which the genealogy of the bride is given is not clear in the manuscript The *Gadyakarṇāmṛta*, incomplete as it is, deals with the battle of Śrīrangam, the redumption of the Cola king Rājarāja III by Narasimha II, and the latter's success over the Pāndyan forces at Mahendramangalam and closes with the marriage negotiations for Narasimha's son Someśvara Thus the author recounts the contemporary history of Narasimha II and Someśvara The above fact, as also the honorific title, Sakalavidyācakravartin[4]

---

1 One Vedartha Vaijanatha Bhatta is mentioned in *E C* Vol V Arsiyakere dated 1237 A. D as a disciple of the Svāmī of Sindavige. This Vaijanatha has been identifed by R. L Rice (P XXIV Introduction to *E. C* Vol V Part I) with the poet Vaijanna the author of a Sanskrit couplet inscribed on the Hoysaleśvara temple at Halebid (*E C* Vol. V Belur 233 assigned to about 1230 A. D) We do not know if this Vaijanatha could be identifed with our Vaidyanatha, son of Vidyācakravartin I

2 *M A R* 1924, P 12; *Mysore Gazetteer* Vol. II Part II, P 1373, *History of Classical Sanskrit Literature by* M Krishnamacharya P 477, "Vidyācakravartin I" by M R. Kavi *Tirumalai Śrī Venkateswara* Vol. I No 9

3 Mysore Government Oriental Library Catalogue 1922 Ms No 2357 p 261 This work has now been taken up by me for a critical study and edition.

4 The colophon at the end of the *Gadyakarṇāmṛta* reads as—
[illegible]

of the titles[1] of the author of the *Gadyakarṇāmṛta*.

There are some other data that would support the identity of Śokka Villi Bhaṭṭa mentioned in the above inscriptions with the author of the *Gadyakarṇāmṛta*. The latter, as already stated above, describes the battle at Śrīrangam and the release of Rājarāja Cola III, events that took place between 1229 and 1232 A. D.[2] The work *Gadyakarnāmṛta* itself fixes[3] the events just before the marriage and accession to the throne of Someśvara. Someśvara's accession took place in 1233-34 A. D[4], though like many of his ancestors before him, he was recognised as heir-apparent[5] even some years before his accession. So the historical work *Gadyakarṇāmṛta* must have been written three or four years before the accession.

The inscriptions 51 and 52 of 92 are recorded in the 15th year of Rāmanātha whose accessional date[6] falls in 1254 A. D. He thus succeeded to the southern part of the empire within about a year of Narasiṁha III's accession. As the 15th year of Rāmanātha would correspond to 1269 A. D., the dates of the inscriptions referring to Śokka Villi Bhaṭṭa and of the composition of the *Gadyakarṇāmṛta* do not make it impossible for us to identify Śokka Villi Bhaṭṭa with the author of the prose work.

Śokka Villi Bhaṭṭa of the inscription seems to have enjoyed the patronage of Vīra Pāṇḍya as evidenced from the precious gifts[7] received by him from that king. From the *Rukmiṇīkalyāṇa* we learn that its author and his ancestors had the unique privilege of being honoured in royal courts. Vidyācakravartin III himself received many valuable presents[8] from his royal patrons. Moreover,

---

1. The title Kālakalabha is given not only in the colophon at the end of the work, but also in the Purānic introduction that the author gives in the beginning of the *Gadyakarṇāmṛta*—

   धरातलादनल्पतपःफलपरिपाकप्रकाशितपारमेश्वरागमपारमार्थ्येन कृतिना कात्यायनीचरणरोगरेण कालकलभनाम्ना कविचक्रवर्तिना प्रवर्तमानेन विरचितम् ।

2. Tiruvendipuram Inscription (*E. I.* VII. p. 160).
   Atakere Record (*E. C.* XII. Gb. 45. dated 1233 A. D.).
3. P. 67.
4. *M. E. R.* 204 of 1910 dated in 1250 in the king's 17th year.
   E. C. VI. Tk. 67 dated 1239 in the king's fifth year.
5. *E. C.* III Nj 36 dated 1229 and E. C. IV Ng. 93 dated 1229.
6. *M. E. R.* 290 of 1923 dated in his 12th year corresponding to Nov. 1266.
7. उद्दीपयन्न गुरुन्मपि च तथामरचन्द्रमिन्दुच्छाया—। (51 of 92)
8. मन्त्रप्रभद्रासनचामराद्यैः रत्नैर्महाराजपदैर्जुनन्ति । —*Rukminīkalyāṇa I.* 60

Narasimha II and his son Someśvara were intimately connected with the affairs of the Pāndyas and the Colas as evidenced by the inscriptions and the historical prose-work, the *Gadyakarnāmrta*

The last mentioned work also refers to the Hoysala king Narasimha II, making marriage negotiations for his son Someśvara with Devikā, the daughter of Ksemarāja who had marital relationship with Śūrapāla of Gujerat. M R Kavi[1] makes the wrong observation that the *Gadyakarṇāmrta* refers to the bride as Lakṣmīdevi of Pāṇḍyan descent No doubt, Someśvara was married to a Pāṇḍyan princess Though the *Rukmiṇīkalyāṇa* does not mention[2] the name of Someśvara's wife of Pāṇḍyan descent, it is clear that she is Bijjalāmbā, for, from the same Mahākāvya we learn[3] in a later context that Narasimha III, son of Someśvara and Bijjalā married the daughter of a Pāṇḍyan king, a brother of Bijjalāmbā and "lord of the Western seas" Sri A Krishnamurthi in his thesis[4] on *The Hoysalas* renders *Paścimasindhubhartuḥ* in the *Rukmiṇīkalyāṇa* verse as lord of the Eastern seas and remarks—"This makes it clear that the Pāṇḍyan king referred to is only a Tamil king and not an Ucchangi Pāṇḍya' *Paścimasindhu* can only mean "Western sea" and as the Hoysalas were ultimately connected with the Tamil Pāṇḍyas, it is clear that the verse in the *Rukmiṇīkalyāṇa* intends to refer to the Tamil Pāṇḍyas in their full glory by describing them as the Lords of the Western seas They were really the Lords of the Eastern seas but they frequently scored victories over the Cera dynasties and assumed titles to that effect Hence we can understand the reference to them as lords of the Western seas also It is clear, therefore that the Hoysala Someśvara married Bijjalāmbā of Pāṇḍyan descent though it is a fact that the attitude of the Hoysalas towards the Tamil countries changed from time to time, the underlying motive being mainly to preserve the political balance in

---

1 Vidyacakravartin I p 677 *Tirumalai Sri Venkatesvara* and *Bhārati* Feb 1928

2 Dorasamayya however (*op cit* p 683) reads the line

तस्यानुरूपा कुलशीलरूपै श्रीबिज्जलाख्या महिषी बभूव ॥

But the above line is not to be found in R 3666

3 श्रीबिज्जलाम्बावरजस्य पाण्ड्यपृथ्वीपते पश्चिमसिन्धुभर्तुः ।
स पद्मा नाम सुता सुरूपा जग्राह पाणौ नरसिंहभूप ॥

4 Typed copy in the Madras University Library

the South, e g, Someśvara himself was at first inimical[1] towards the Pāṇdyas but later seems to have influenced the Pāṇḍyan affairs[2] Someśvara, moreover, is referred to[3] as the Māmadi (maternal uncle or father-in-law) of both the Cola Rājendra III and Māravarman Sundara Pāṇḍya II As a result of the friendship with the Pāṇdyas, a matrimonial alliance was contracted between Someśvara's son Narasimha III (1254-1291) and Padmamā, the daughter of a Pāṇdya king who was the brother of Bijjalā The friendship of the Hoysalas with the Pāṇdyas continued even during the time of Narasimha III The *Rukmiṇikalyāna* attests to the existence of friendly relations between the two dynasties by mentioning that Vāsudeva, the court poet of Narasimha III and father of Vidyācakravartin III as having been invested with the title of Vallabha by a Pandyan king

पृथ्वीपति प्रीतिमवाप्य पाण्ड्यस्त वल्लभोऽस्मीति यमाजुहाव । —*R K* p 5

So, it is no wonder that Śokka Villi Bhatta who bore the proud title of Sakalavidyācakravartin, and who was the court-poet of the Hoysala Someśvara was honoured by the Pāndyan king It is probable that this Vidyācakravartin was in the court of Some svara. And when a division of the empire was effected by Someśvara, he went to the court of Rāmanātha who ruled over the southern territories, and who was born of Someśvara and Devikā, the principal personages in the poet's work *Gadyakarṇamṛta*

The poet in the court of Narasimha III (1254 91) was Vāsu deva, the chief among the learned, who married the revered Paṭṭamā the daughter of Caturvediguru He defeated many disputants in various discussions and the Pāṇḍyan king who was pleased with him, called him Vallabha His compositions were rich with literary excellence and were enjoyed by all connoisseurs

तस्याभवत्संसदि वासुदेवो यथार्थनामाधिपतिर्बुधानाम् ।
यस्मै चतुर्वेदिगुरुस्सुता स्वामदत्त लक्ष्मीमिव पट्टमार्याम् ॥
दुर्वादिनस्तर्कशतैर्जयन्त चेतो नयन्त रसपारवश्यम् ।
पृथ्वीपति प्रीतिमवाप्य पाण्ड्य त वल्लभोऽस्मीति यमाजुहाव ॥
यस्योक्तिमाधुर्येषु परिस्फुरत्सु रसेषु तादात्म्यमनुप्रपन्नम् ।
सचेतनाना हृदय चिराय न लौकिकीं स्वा प्रकृति प्रपेदे ॥

—*R K.* Canto I, p 5

1 *F C*, V. Ak. 123 alludes to Hoysala marches against the Pandyas in 1234
2 *M F P* 291 of 1929-30
3 *Ibid* 357 of 1906 and *E I* VII, p 177

Vāsudeva had two sons, the elder of whom was called Mahādeva and the younger, the author of the *Rukminīkalyāna*. The former was the teacher of Ballāla III (1291-1342 A. D.) and an erudite scholar. He was very proficient and engrossed in the Vedas and was a performer of the Atirātra sacrifice.

श्रीवल्लभाख्यस्य सुतोऽतिरात्रयज्वा महादेवसमाह्वयोऽभूत् ।
वल्लालपृथ्वीपतिरभ्यगच्छद्यस्माच्चतस्रोऽपि नृपालविद्याम्(:) ॥
यस्तोत्रशस्त्रानुगतैरतन्त्र(न्द्र?)मावर्तमानैरतिरात्रयज्वा ।
इज्यातृपा सोमसवैज्वशूनां (वैः पशूनां ?) सारं समस्त तिसृणामचूषत् ॥
दौर्भाग्यमक्ष्णोर्मिपतां हरद्भिः प्रभाप्ररोहैः शरणे यदीये ।
त्रीण्युद्धृताग्निच्छलतोऽनुसन्ध्यं त्रयीनिधानान्यभिसंज्वलन्ति ॥

Mahādeva's younger brother was Vidyācakravartin, author of the *Rukminīkalyāna* and various other works.

From the *Rukminīkalyāna*, we gather that Vidyācakravartin's ancestors had the distinct privilege of being the poets-laureate in the courts of successive Hoysala kings of Dorasamudra. They were the teachers of princes and wrote panegyrics on their patrons. The inscriptions describing the valour and munificence of the Hoysala kings in general show high literary quality but we are not able to find out which exactly among them were composed by the members of our author's family.

VII

HISTORICAL MATTER AS SEEN IN VIDYĀ-CAKRAVARTIN'S WRITINGS

It has been noted already that Vidyācakravartin, author of the commentaries on the *Kāvyaprakāśa* and *Alamkārasarvasva*, the Kāvya *Rukminīkalyāna* and other works flourished in the court of Hoysala Ballāla III (1291-1342) As is clear from the first canto of the *Rukminīkalyāna* examined above and as has already

been pointed out by a number of scholars,[1] his ancestors also like himself, graced the courts of the successive kings of the same house of Hoysalas The first canto of the *Rukminikalyāna* gives the geneology of the Hoysala kings from Ballāla II down to Ballāla III, our author Vidyācakravartin s patron The eulogistic stanzas cited as illustrations in the *Sañjīvanī* and the *Sampradāyaprakāśinī* also contain some historical points It may be well to remember here that Vidyācakravartin himself was the author of many of the inscriptions recorded during his time and may generally have been well acquainted with the historical facts, and all that might be said against him is, that as a poet, he indulged in poetic exaggerations here and there

Beginning his account of the *Hoysala dynasty*, our author says that they were the descendants of Yadu or the Yādavas and were famous as a race of great warriors

> वंशे यदोर्होसलनामधेय. पुरा बिलासीत्प्रथरो नृपाणाम् ।
> यद्यापि न म्लानिमुपैंति वर्णे लोकस्य यत्कीर्तिमयोऽयतस ॥
>
> —*R K Canto I 12*

This description of Hoysalas as descended from Yadu is based on tradition There are two directly opposite views regarding the origin of the Hoysalas Traditionally, they are believed to be the descendants of the *Yādavas* and hence *of the lunar race*, while historians suggest that they were of local origin

The Hoysalas, like all royal families of the South in the tenth or eleventh centuries claimed Purānic descent Inscriptions state that from the ancestor Sala, the Yādava king came to be known as Poysala An inscription[2] in Chikamagalur Taluk Kadur district, traces the geneology from Brahmā, the Creator, down to Vira Ballāla II the Hoysala king at the time of the inscription It would appear that as the place they were ruling at was also

---

1 (a) C Hayavadana Rao *Mysore Gazetteer*" Vol II Part I p 400 (b) S Srikantha Sastri— Some Forgotten Sanskrit Poets of Karnataka *BORI* Vol. XXIII p 421 (c) M Krishnamachari History of Classical Sanskrit Literature" p 1937 (d) M Dorasamayya *op cit* p 681 (e) J Duncan M Derrett *The Hoysalas* p 230

2 *MAR* 1923 p 39 The inscription traces successively the geneology as Brahma Atri Candra Budha Pururavas Ayus Nahusa Yayati and then Yadu. In the family of Yadu was born Hoysala Many other inscriptions also give the same story

called Dorasamudra which could be equated with Dvāravati, Kṛṣṇa's capital Dvārakā, the court bards obviously thought of the Yādava race for the descent of the Hoysalas

Historians[1] are of the opinion that the Hoysalas were a local dynasty that later became an imperial power in Mysore on the overthrow of the Gangas Their native place was Sosevūr or Śaśakapura and the founder of that dynasty was a person called Sala The story of that Sala killing a tiger at the exclamation "poya, Sala" (strike, Sala) by a Jain priest who aided him in establishing a kingdom or a modified version of that story is repeated in all the accounts of the dynasty[2] The word "poya" belongs to pure Hale-Kannada and is Dravidian So it could not have been the language of the Hoysalas who should have come from the North if the theory of their Yādava descent is accepted So scholars have opined that the Hoysalas were essentially Kannaḍigas and not descendants of the Yādavas It has however been suggested ingeniously that, historically, titles like Yādavacakravarti, Yādavanārāyana etc might have been assumed by the Hoysalas to proclaim their supremacy over the Yādavas of Devagiri, or the Sevunas, their neighbours in the north with whom they fought incessantly

Vidyācakravartin in stating that the Hoysalas were descendants of Yadu, was, therfore, merely following tradition As is well-known, our author was in the court of Ballāla III who ascended the throne when the Hoysala power was gradually on the wane The Muslims in the north invaded the South, and thus added to the confusion that prevailed The valorous monarch saved his dynasty from an *immediate* downfall after him—for, after him, the dynasty had its real downfall During his life time he did his best to keep his dynasty in power In describing him, Vidyācakravartin compares him to Kṛṣṇa, the saviour of the Pāndavas and the Gokula from peril and we can well understand the appropriateness of the comparison

1 C. Hayavadana Rao *Mysore Gazetteer* Vol II Part II, p 1507 William Coelho *"The Hoysala Vamsa"* p. 10 Rice *"Mysore Inscriptions"* p. LXXV, Derrett *op cit.* p. 15 Mr A Krishnamurthi in his *"Hoysalas"* (Thesis in Indian History Department Madras University) makes a conjecture that they were originally generals of some importance in the army of the Gangas.

2 E C. V Intro. p. IXX

घराङ्गयेनासवता रणेषु गोप्ता(प्ता ?) च नाथो ···· (भू ?)भृता च ।
गत प्रनिष्ठा बलभद्रभाजा यदो कुल यन मुरारिणा च ॥

—*R K* Canto I 41

Again, the Purānas state that Kṛṣna founded the city of Dvārakā In his Kāvya, the *Rukmiṇīkalyāṇa*[1], Vidyācakravartin describes how Kṛṣna, in a day, built an inaccessible fortress wherein the city of Dvārakā was constructed by the great architect Tvaṣṭṛ It is a coincidence that Ballāla III also had to 'rebuild'[2] the city of Dorasamudra (or Dvāravatī) which was laid waste by the Muhammadans These similarities fitted well with the Yādava tradition and the comparison by Vidyācakravartin of his patron with Kṛṣna, the subject of his Kāvya, the *Rukmiṇīkalyāṇa*

The author then extols[3] the Hoysalas as having attained great fame through their valour which was the theme of many other stories. It is quite true that the Hoysalas were famous and great warriors. They were indeed, one of the dynasties that shaped the destiny of South India in the middle ages Epigraphical data exist in plenty, regarding the achievements of the Hoysalas but their achievements were thrown into comparative obscurity by the more brilliant and enduring ones of Vijayanagar, which arose only out of the ruins of the former The Hoysala kings encouraged architecture and sculpture and the great temples at Soma nathapura Belur and Halebid still stand as witnesses to the artistic achievements of the Hoysalas during the thirteenth century

The history of the Hoysala dynasty is then begun by Vidyācakravartin with Ballāla II (1173 1220 A D), though the king's

1 Conto X. Verses 23-27

ता(त) महर्षीजोऽन्नवमाकल्य्य शनैरवध्य नयत्र र्मगामी ।
दत्तान्तरामम्बुधिनैकरात्राद्विनिर्मम द्वारवतीं मुकुन्द ॥

Conto X 23rd Verse

2 *E C.*, III Mandya 100

3. अद्यापि न म्लानिमुपैति कर्णे लोकस्य यत्कीर्तिमयोऽवतस ।
अनुस्मृतेनैव कथान्तरेषु भुजोष्मणा यस्य मुहुस्सहेन ॥
By *Kathāntareṣu* does the author suggest also the historical prose romance *Gadyakarnāmṛta* where the valour of Narasimha II in redeeming the Col› and defeating the Pandyas is described ?

name is not actually mentioned[1]. But it can be gathered from what the poet says regarding his successor that the king first referred to is none but Ballāla II.

बल्लालभूपस्तनये नृसिंहे ससागरं भूवलयं न्यधत्त ।
—*R. K.* Canto I. p. 3

This identification naturally follows, for the poet describes the king's conquest of the Sevunas, and one of the outstanding events in the reign of Ballāla II was the decisive victory gained against the formidable army of the Yādavas of Devagiri or the Sevunas as they are referred to in the verse.[2] The poet rhetorically extols Ballāla II as having caused the fame of the Sevunas get tarnished when the waters of the Godāvarī were made ruddy by Ballāla II 's own rutting elephants.

गन्धद्विपर्यस्य विलोड्यमाने पङ्काकुले वारिनिधिं प्रपन्ने ।
गोदावरीवारिणि सेवुणाना ययौ यशोवारिधिराविलत्वम् ॥
—*R. K.* Canto. I. 14

The victory gained by Ballāla II against the Sevunas, was, no doubt, one of the notable events during his reign. But Vidyācakravartin's mention of the banks of the Godāvarī as the scene of defeat seems to require correction. For, the Hoysalas, even when their power was at its zenith, as in Ballāla II's reign, did not extend their territories upto the Godāvarī. A powerful king that he was, Ballāla II built an empire for himself. Even then the Hoysala territories extended only a little beyond the Kṛṣṇā. The territory of the Hoysalas, moreover, was separated from that of the Yādavas of Devagiri by the river Kṛṣṇā in its upper course.

---

1. In the available MS. of the *Rukmiṇīkalyāṇa* (R. 3666) the name of the king is not mentioned. But M Dorasamayya *op. cit* (p. 682) reads the following lines containing the name of the king after the word *Sudussahena* (see footnote 3 in previous page of this *Introduction*)

   . .... भल्लालनामा नरलोकनाथः ।
   दग्धा चिरं दुर्विषहोष्मभारैः शौर्यानलैर्यस्य रसातलान्तम् ॥
   नान्या . ...कार्ष्ण्यं महाराष्ट्रमही जहाति ॥

   The authenticity of the above lines is to be questioned for the last line suggests that Ballāla II conquered the country of Mahārāṣṭra for which we have no evidence in the inscriptions. The term "Mahārāṣṭra" itself is of a later origin (Mr A Krishnamurthi—"*Hoysalas*").

2. *I A.* XXI, p 119

The most important battle fought by Ballāla II against the Sevunas was the one at Soratur (12 miles south of Gadag which is situated between the Tungabhadrā and the Kṛṣṇā), which took place between 1191 and 1192 A D[1] The Hoysala army utterly routed the Yādavas headed by Bhillana,[2] and chased him back to Lokkigundi In the latter place, again the Yādava forces were severely beaten and their strongholds were captured[3] The battles at Soratur and Lokkigundi are the only battles mentioned in the inscriptions, in which Ballāla II defeated the Sevunas It seems impossible therefore that Ballāla's armies advanced as far as the Godāvarī in any of his campaigns against the Sevunas Hence Vidyācakrāvartin should be held to have indulged in a poetic exaggeration, so far as this detail is concerned

Ballāla II, as already noted, was succeeded by his son Naṛsimha II (1220-1235 A D) who became the lord of a large empire The description[4] of Nṛsiṁha II starts with a small gap in the manuscript. From the remaining part of the line, we gather that his attention was directed to some territory which he conquered with a vast army Historically[5] we come to know that Naṛasimha II had encounters with the Sevuna army under Singhana (1210-1247 A D), grandson of Bhillana It is probable that our author also refers to the conquest of the Sevuna territory by Narsimha II.

Eulogising the monarch further, Vidyācakravartin says that he defeated the Colas and the Pāndyas in battle

य प्राप्य दुर्वारभुजप्रतापश्चोल च पाण्डय च रणे जिगाय ।
—*R K* Canto I p 3

That he gained victory over the Pāṇḍyas is a fact, but the mention of the defeat of the Colas requires explanation The real cause of the war at Srirangam was the rivalry between the

1 William Coelho '*Hoysala Vamsa* p 154 Derrett *Ibid* Pp 90-2

2 According to Mr Willam Coelho (*Hoysala Vamsa* p 155) Bhillana fled in confus on after the battle at Soratur but Mr A Krishnamurty (Hoysala) says that he was killed in that battle.

3 *E C* V Ak 5 dated 1194 A. D

4 पुण्यभूमिभागमजेयमालोक्य चलैरनलै ॥ —*R K* Canto I p 3

5 *E C* V Hn 84
E C III Md 121

Pāṇḍya king and the Cola king Rājarāja III "in alliance" with the Hoysala Narasiṁha II The last-mentioned interfered in the affairs of his weak ally, *the Cola king, and restored him to his* position So Narasimha II was an ally[1] of the Cola king, rather than an enemy But as the Cola had sought alliance and was taken as a subordinate ally, the poet was probably justified in describing the Hoysalas as victors over the Colas

The Colas and the Hoysalas had been on friendly terms, even during the time of Ballāla II, Narasimha's father. One of the queens of Ballāla II was known by the title Colamahādevi[2] But here it should be noted that another queen of Ballāla II was from the Pāṇḍyan family[3] It is clear, therefore, that the Hoysalas, in their ambition, for extending the sphere of their influence in the South, rendered help to the weak king thus holding in their hands the balance of power During the time of Narasimha II, it so happened that the Cola Rājarāja III was a weak king while the contemporary *Pāṇḍya king, Māravarman Sundarapāṇḍya I* (1216-1237 A D) was aggressive The Tiruvendipuram record[4] and the *Gadyakarṇāmṛta* narrate the incidents that occurred during the time of the Hoysala Narasimha II The Pāṇḍya king in alliance with the Kāḍava chieftain, Kopperunsinga attacked the Cola king who sought the help of Narasimha II The latter marched as far as Śrīrangam, to fight the advancing enemies and release his weak ally The Kāḍava king in the meanwhile, imprisoned the Cola king in the fortress of Sendamangalam [5] The Hoysala Narasimha *II sent his generals and released the Cola* king

The Pāṇḍyan forces, meanwhile, attacked the Hoysala army The latter defeated their rivals in the battle that took place at

---

1 तिना परानित सा(स)म्पराये राजराज राना स्वराजधानीत सपरिवार निर्गत्य सुहृद कुन्तलेश्वरस्य परिसरमागच्छन् श्रीरङ्गस्य विरचितस्कन्धावार समन्तत प्रतिसामन्तपीडनाय प्रेपयामास दण्डनाथान्, विमोचयामास सखाय चोलेश्वरम् । —*Gadyakarnāmrta* p. 58

2 Dr S K Aiyangar '*South India and Her Muhammadan Invaders* p 12

3 Mr A Krishnamurthi s '*Hoysalas*"

4 *E I* VII p 160 ff

5 The contemporary work *Gadyakarnāmrta* (p 59) gives the name of the fortress as Jayantamangalam

Mahendramangalam[1] This battle is referred to by our author when he says that Narasimha II defeated the Pāṇḍyas in battle The Hoysala king is historically known only to have restored the Cola king to position

Besides the Imperial Colas, there ruled in the Mysore State, between the eighth and thirteenth centuries, a local dynasty of Colas, whose territory consisted of the country around Hemavati and Niḍugal[2] They claimed descent from the famous Karikāla-Cola It is true that the Hoysalas were not very friendly with the Niḍugal Colas[3] Perhaps Narasimha's victory over the Colas, mentioned by Vidyācakravartin refers to his success over this branch of Colas, though there is no inscriptional evidence, at present for the same

The author of the *Rukminīkalyāna* further gives a poetic description of the victories of Narasimha II, who was as valorous and noble as his father Many kings entered the prison of Narasimha II with fetters on their hands

मदोद्वतैर्वीतमदप्रहर्पो(र्पा?) विशृङ्खलं शृङ्खलया निबद्धा ।
भद्रैरभद्रा विविशुनरेन्द्रा रुद्ध गजैर्यस्य गृह विरुद्धा ॥
नि श्वासवातैर्मुंहुरुन्मिषद्भि (भ?)स्त्रामुखेनेव चिर मुखेन ।
वन्दीकृता वैरिनृपालनार्यं सन्धुक्षयन्ति स्म यदीयमोज ॥

—*R K* Canto I, p 3

The lines supplying the information about Narasimha II s successor are full of lacunae In the first few lines, describing his conquests, the name of the king itself is lost in the lacuna But after referring to his conquests and to Vaidyanātha's son as the

1 Mr A Krishnamurthi (*Hoysalas*) opines that as evidenced in the Adhamankottai records (*M.E R* 208 of 1910) Mahendramangalam may be a Sanskrit form of the modern Mademangalam in the Dharmapuri Taluk Salem District But according to the *Gadyakarnāmṛta* Mahendramangalam is to the North of the Cauvery (p 59)

2 *Mysore Gazetteer* Vol II, Pt II p 1272

3 *E C V* Hassan 61 dated 1218 A D shows that King Ballala II encamped at Niḍugal durga and Narasimha II s succession took place only in 1220 A D Moreover the above inscription merely describes Ballala II as encamping at the fort and does not record any battle in which the Niḍugal Colas were defeated Only Narasimha III grandson of Narasimha II marched against them and captured Niḍugal

teacher of the princes in his court, our author says that the valorous king Someśvara in his old age, caused his son Narasiṁha to be crowned lord of the earth. So, it is clear that Narasiṁha II was succeeded by his son Someśvara (1234-1256 A. D.) who in turn was succeeded by Narasiṁha III (1254-1291 A. D.)

There has been some confusion regarding the dates of Someśvara. Certain Tamil records[1] state that Someśvara ruled for twenty-nine years. So, the date of his death has been carried to 1260 A. D.[2] The confusion regarding Someśvara's date seems to have been due to Someśvara being recognised, like many of his ancestors, as the heir-apparent to the throne before he actually began to reign, and some of his records counting the years of his reign, from the earlier date.

Vidyācakravartin's description of Someśvara begins with a general statement regarding the enmity with a magnanimous person which bears an eventual benefit. This general statement, taken with the next line, throws light on his relationship with the Colas and the Pāndyas, both of whom greatly respected the Hoysala monarch.

महाशयेष्वाकलितो विरोधः श्रेयोभिरन्ते परिपच्यते हि।
चोलेन पाण्ड्येन च धार्यमाणौ राज्ञा परेषां शरणं गतानाम्(?) ॥

Someśvara, like his father Narasiṁha II, wanted to consolidate his power in the Tamil country. *Vīra Someśvara* was called Māmaḍi by both Māravarman Sundara Pāndya II and Rājendra III[3]. This shows that Someśvara's attitude towards the southern powers was not consistent. First, the Hoysala king was very friendly with the Pāṇḍyas, seeing that the Cola power was gaining strength, while the Pāṇḍyan throne was occupied by a weak king. The Colas consequently joined hands with the Telugu Coḍas of Nellore who themselves were hostile towards the Hoysalas. The hostilities between the Colas and Hoysalas began thus. The net result of the hostilities is not known, for both Someśvara and Rājendra III claim to have defeated each other. Someśvara was, moreover, defeated[4] by Gaṇḍagopāla, the Coḍa chieftain. Taking

1. *M E R*, 22 of 1891 (26th year), 20 of 1891 (27th year).
2. C. Hayavadana Rao, "*Mysore Gazetteer*" Vol. II. Pt. II, p. 1393, and *M. A. R.* 1931 (Pp 83-86) discuss the date of Someśvara in detail.
3. *M E. R*, 291 of 1929-30 and *E. I.* VII. p. 177
4. K.A. Nilakantha Sastri, "*Colas*", Vol II. Part I p. 201 and A. Krishnamurthi's "*Hoysalas*".

this opportunity the Kāḍava king attacked the Hoysalas again. The Hoysala monarch had also to protect his northern territories from the Sevuna invasions. He saw that his alliance with the Pāṇḍya king could bear no fruit, for the weak Māravarman Sundara Pāṇḍya II had now been succeeded by the valiant Jaṭāvarman Sundara Pāṇḍya I. So, Someśvara had to go back to his old friend, the Cola king who himself was very eager to accept his friendship. It is therefore seen that while Someśvara's predecessor was friendly with the Colas throughout his reign, Someśvara was first inimical towards them but by unforeseen circumstances, he was eventually compelled to befriend the Colas. This renewal of the alliance between the Hoysalas and the Colas is very well indicated in the general statement made by Vidyācakravartin. Since the Hoysala monarch was friendly with both the Colas and the Pāṇḍyas, he is said to have been held in high respect by both of them.

The later description of the conquests of Someśvara is also full of broken lines[1]. From this, we gather that he conquered the territory round Tāmbraparnī. Vidyācakravartin does not mention the name of the king against whom Someśvara marched. An inscription[2] dated 1249 A. D. refers to Someśvara's advance beyond the Tāmbraparnī, It describes vividly the havoc caused by the Hoysalas under Brahma Daṇḍanāyaka. The mention of the Tāmbraparnī suggests that the Hoysalas should have marched against the Pāṇḍyas and since the inscription is dated 1249 A. D., it should have taken place during the reign of the weak Pāṇḍya king, Māravarman Sundara Pāṇḍya II.

Narasiṁha III (1254-91 A. D.) succeeded Someśvara in his old age.

श्रीसोमभूमीपतिरुग्रवीर्ये तस्या महिष्यास्तनये नृसिंहे ।
व्यपेतरागो वयसोऽवसाने निवेशयामास धुरं धरण्याः ॥

—*R. K.* Canto I, p. 4

1. ··· ···मरागं विमुञ्च(सगर्शौ ?)यदावाञ्चलच्चुम्बितोऽपि(?) ।
उल्लासहीनैः सह कीर्तिपुष्पैः कर्नाटकूटस्फुटनप्रगल्भा(?) ॥
जिगाय यन्खड्गलतामहार्हमुक्तार्जना भूमनि ताम्रपर्णी ।
लज्जाकुलं जीवमिवोद्गिरद्भ्यां विलोचनाभ्यां ददृशुर्विपक्षाः ॥ *R. K.* Canto. I. Pp. 3 & 4

2. *E. C. V.*, Cn. 238

Narasiṁha III too was a valorous king. He is described as having subdued many enemies, collected huge tributes, and gratified deserving persons with valuable gifts In a verse, comparing him to Lord Nṛsiṁha, in Śleṣa, the poet says—

हिरण्यदानोत्सवमाकलय्य प्रह्लादसिद्धयै करजश्रिया यः ।
स्फीतो रिपुस्तम्भविदारणेन नृसिंहतामर्थवतीमधत्त ॥

—*R. K.* Canto I, p. 4

The next six verses[1] describe poetically Narasiṁha's fight with his enemies whose names are not mentioned. He fought single-handed in the battle and caused considerable havoc in the enemies' ranks.

It is known historically[2] that during the reign of Narasiṁha III, the Sevunas attacked the Hoysalas several times. The latter fought back their enemies successfully. About 1271 A. D., Narasiṁha III compelled the Sevunas under their king Mahādeva to retreat in a single night. There was a second attack in 1276 A D., when the Sevunas were utterly defeated and routed and driven back in confusion. Besides, Narsiṁha III fought successfully against the Nidugal chiefs in 1285 A. D. and captured their city. Perhaps Vidyācakravartin describes these fights in his Kāvya.

Hayavadana Rao[3] and William Coelho[4] mention the non-

1. भल्लेन यस्य प्रतिमानभागे निर्भिद्यमानाः करिणो रिपूणाम् ।
उत्प्लुत्य पेतुर्जघनान्मुखाच्च रक्तस्रुतीश्चामरवत्किरन्तः ॥
निजस्य भिन्नस्य बलस्य सेतुर्द्विषामभिन्नस्य युगान्तवान्तः ।
जयश्रियो यस्य महानुपघ्नो बभूव खड्गी युधि बाहुरेकः ॥
यशोनिधानस्य स्वनिर्विशाल्वीरश्रियो वारिविहारवापी ।
शस्त्रक्षतिर्यस्य बभौ ललाटे चारि द्विपां विक्रमकुञ्जरस्य ॥
यत्फालतो रक्तनदीनिभक्तशस्त्रक्षतिः प्रक्षरिता(?) विरेजे ।
निरर्गलस्येव शरप्रवर्षैः प्रतापसिन्धोः परिवाहरेखा ॥
यत्फालशस्त्रक्षतिकन्दरायां लीनं तथा भूधरकन्दरायाम् ।
द्विपां पुनर्नैव विनिर्जगाम यशःशरीरं च शरीरकं च ॥
तुरङ्गमेणोग्रजवेन नादप्र··यो वैरिबलं जघान ।
एक्यं परस्तात्पवनः प्रपेदे धारारयेण प्रविदारितः सन् ॥

2. *Mysore Gazetteer*, Vol. II. Part II, p. 1390-93, William Coelho *op. cit.*, p. 201; A. Krishnamurthi—"*Hoysalas*".

3 *Mysore Gazetteer, Ibid*, p. 1305

4. "*Hoysala Vaṁśa*" p. 204

availability of details regarding the queens of Narasiṁha III. Hence we should be thankful to Vidyācakravartin who gives the valuable information that Narasiṁha III married Padmamā, the daughter of the Pāṇḍya king, who was the brother of his mother Bijjalāmbā and whose sovereignity extended to the Western seas.

श्रीबिज्जलाम्बावरजस्य पाण्ड्यपृथ्वीपतेः पश्चिमसिन्धुभर्तुः ।
स पद्ममा नाम सुतां सुरूपां जग्राह पाणौ नरसिंहभूपः ॥
मुहुर्नमन्त्या परिपालनेऽपि तन्व्या नृपः पाणिगृहीतया सः ।
धर्मानुबद्धं समुपाससाद कामं यथार्थं च कृपाणयष्टयाम् ॥

—*R. K.* Canto. I., p. 5

Narasiṁha III handed over the charge of ruling the earth to his son Ballāla III (1291-1342 A. D.), who was very prudent, valiant and an ornament of his race. He established his family on a firm footing like Śrī Kṛṣṇa[1]. He won many a battle against his enemies. He seems to have carried the sword of terror into many kingdoms. Vidyācakravartin poetically describes his successes over the Pāṇḍyas and the kings of Konka (Kongu?), Kerala, Konkana and Kāñcī.

निर्णिक्तरत्नप्रतिमैः प्रतापैः शौर्यश्रियो यस्य विभूषितायाः ।
आदर्शकृत्यं च भजन्त्यजस्रं पाण्ड्यश्रियः पाण्डुतरैः कपोलैः ॥
प्रकम्पितः खड्गलतामकम्पामसन्नतत्सन्नतिमान्यनुश्च(?) ।
प्रोद्वृ(द्ध?)त्यरोपादिव कोङ्कराजो यं वीक्ष्य युद्धे रभसादमुञ्चत् ॥
कपोलगर्भे विपुले स्वकीये(यं?) मदं निषिच्येव गजान्प्रयच्छत्(न्?) ।
विदूरदेशोऽप्यनयत्प्रसादो(द?) यन्(य?) निर्मदः केरलभूमिपालः ॥
शौर्योष्मणा यस्य निपीतसारं धैर्याम्बुधिं स्व विपुलं निरीक्ष्य ।
अनाश्वसन्नम्बुधिमल्पसारं द(ध?)त्ते करं कोङ्कणराजवर्गः ॥
उत्पक्ष्मदाहैरिव यस्य तेजो विभाव्य नेत्रैः शरणागतेषु ।
पुरा दुरुत्साहलवैर्विलोलं काञ्चीनृपाः स्वं हृदयं हसन्ति ॥

---

1 नृसिंहभूपोऽथ कुलप्रदीपे वल्लालदेवे तनये नयज्ञे ।
पराक्रमस्यैकनिधावुदारे समर्पयामास महीं महात्मा ॥
धनञ्जयेनाभवता रणेषु शोभा (प्ता ?) च नायो…(भू ?)भृता च ।
गतं प्रतिष्ठां बलभद्रभाजा यदोः कुलं येन मुरारिणा च ॥

—*R. K.* Canto. I., p. 5

These conquests show that Ballāla III was a valiant monarch. He assumed the titles of "he who planted the pillar of victory at Rameśvaram" and "the emperor of the South"[1]. Surely it was not the weakness of the Hoysala king that paved the way for the downfall of his dynasty but only the constant invasions from the north.

Let us return to the conquests of Ballāla III. During his reign, the Pāṇḍyan throne had its rival claimants in Jaṭāvarman Sundara Pāṇdya and Jatāvarmān Vīra Pāṇḍya. Ballāla III seized the opportunity and intervened in the affairs of the Pāṇḍyan country. But soon he had to go back to Dorasamudra which was being attacked by the Muhammadans. After the first Muhammadan invasion, Ballāla III returned again to the Tamil country where the war of succession still continued. The Hoysala king came to the rescue of Vīra Pāṇḍya. This alliance did not bear any fruit[2]. Consequently Ballāla III gave up his attempt of conquering the Pāṇḍyan territory. So, historically, what is known is that Ballāla III joined hands with Vīra Pāṇḍya against Sundara Pāṇḍya and the alliance was a failure. Vidyācakravartin's statement in his *Rukmiṇīkalyāna* that Ballāla III defeated the Pāṇḍyas is merely poetical. In his *Bṛhaṭṭīkā* and the *Sañjīvanī*, our author gives a verse काष्ठा प्राप्तिरिथ[3] etc. as an illustration of Bhāvadhvani, which also rhetorically describes the position of the Cola and the Pāṇḍyan kings under *Ballāla III*. The Verse states that these two kings felt themselves fortunate to enjoy the position of the two elephants at the entrance of Ballāla's court. The latter's relation with the Pāṇḍyas has been noted already. In the above verse, Vidyācakravartin states that Ballāla subjugated the Colas also. The successors of Rājendra Cola III were reduced to the position of inferior vassals. The Yādavarāyas were the feudatories of the Colas and ruled over the North Arcot District. The presence of Vīra Ballāla-records[4] in the North Arcot District

---

1. *E C* Malur, 82
2. *M A R.* 1813, para 86 refers to a battle between Vīra Pāṇḍya on the one side and Sundara Pāndya on the other. In that fight, Vīra Pāṇḍya's army was utterly routed and Singanna Dannāyaka, *the nephew of Ballāla III who was in* the service of Vīra Pāṇḍya was killed. (*Ibid*, para 85).
3. Vide p. 23 of this Introduction.
4. *T T. Inscriptions*, NO 100

indicates that area coming under his jurisdiction [1] It is clear from these records that Ballāla III defeated Venkatapatināthа Yāda varāya and conquered a good portion of North Arcot District and Chingleput Vidyācakravartin probably refers to the conquest of these Cola feudatories in the verse *kāṣṭhāpräptiniyam* etc referred to above

The author of the *Rukmiṇīkalyaṇa* correctly states that his patron conquered the ruler of Kongu We have no inscriptional evidence that directly gives details of the conquest of the Kongu country by Ballāla III but it is certain that Madhava Dandanāyaka[2] took a leading part in the conquest Many of Ballāla III's records are to be found in parts of Salem and all over the Nil giris and Coimbatore So it is definite that Ballala III conquered the Kongu country

The *Rukmiṇīkalyāna* informs us that Ballāla III defeated the Kerala king The contemporary Kerala ruler was Ravi varman Kulaśekhara who came to power in 1311 1312 A D He seems to have been a powerful king and was able to advance from Quilon as far in the north as Kāñcī We have no inscriptional evidence of Ballala III's success over the Kerala ruler, but some records[3] state that the Hoysala king frequently visited Kāñci between 1299 and 1335 A D The country round about Kāñci passed into the hands of Ballāla[4] III. This is confirmed by our author also in the *Rukmiṇikalyāṇa* We find both the Kerala king and Ballāla III expanding their territories and in doing so, it is possible, that they clashed with each other

Finally, Vidyācakravartin informs us that his patron conquered the king of Konkana The latter term includes North and South Canara During the time of Ballāla III the Ālupas ruled the Tulu country or the South Canara and an inscription[5] states that Ballāla III won over the Ālupas and also took for one of his wives, the Ālupa princess Kikkayi Tāyigalu

1 K R Venkataraman "*Hoysalas in the Tamil Country* p 29
2 "Death to the Kongu", Conqueror of the Nilgiris" and "Founder of the Daṇḍanayakankottai" are the titles by which the general is eulogised—*K R Venkataraman Ibid*
3 *Ibid.*, Pp 29 30
4 "*Hoysalas in the Tamil Country* p 30
5 *M E R* 583 of 1913

Thus Vidyācakravartin, in the first canto of his *Rukmiṇī-kalyāṇa* and the eulogistic stanzas[1] cited in his commentaries on the *Sarvasva* and *Kāvyaprakāśa* provides many historical data. Most of his statements are confirmed by inscriptional evidences and only a few of them are purely rhetorical descriptions. About the personal and domestic details of Narsiṁha III, as already pointed out, we gather valuable information not recorded in history, from Vidyācakravartin alone.

1. The historical vaule of the verses *Kāsthāprāptiriyam* etc., has been noted already. The verses "*Gurukuñjeṣu gūḍhānām*", "*Deva tvadripurājadhāmni*" etc., cited in the *Sarvasva Sañjīvanī* as illustrations of Bhayānaka and subordinate suggestion respectively, describe the sorry plight of his enemies' wives. (Vide p. 23 of this Intr. for a list of the verses).

SUCCESSIVE HOYSALA KINGS AND THEIR RESPECTIVE COURT-POETS AS IN THE *RUKMINĪKALYĀNA*

BALLALA II (1173 1220 A D)
(A victor over the Sevunas)

NARASIMHA II (1220 1235 A D)
(Won over the Colas Pandyas and various other kings)

SOMESVARA (1234 1256 A D)
(Gained the territory round Tamraparni Married the Pandyan princess Bijjalamba)

NARASIMHA III (1254 1291 A D)
(Married Padmama the daughter of a Pandyan king who was Bijjalāmba s brother)

BALLALA III (1291 1342 A D)
(Gained victories over the Paṇḍyas Colas and the rulers of Kongu Kerala Konkana and Kanci)

VIDYĀCAKRAVARTIN I
(Author of many Inscriptions A devotee of Lord Siva A descendant of an orthodox brahmin family of Agnihotrins)

VAIDYANĀTHA
(Learned in the *fourteen lores* and honoured in many a king s court.)

VIDYĀCAKRAVARTIN II (?)
(Proficient in all Sastras A royal tutor Identified in the Introduction (Pp 31 ff) with Sokka Villi Bhatta mentioned in 51 and 52 of 1892)

VĀSUDEVA
(A great debater His compositions rich in Rasa. Called Vallabha by the Paṇḍyan king Married Pattamā, daugter of Caturvediguru)

MAHĀDEVA
(Teacher of Ballala III A great Vedic scholar and performer of the Atiratra sacrifice)

VIDYĀCAKRAVARTIN III
(Studied under Mahādeva Honoured in many a king s court Author of many inscriptions the *Sañjīvanī* commentaries on the *Kāvyaprakāsa* the Mahākāvya *Rukminīkalyāna* and otherworks (Intr, Pp 13 ff))

VIII

NOTEWORTHY POINTS IN VIDYĀCAKRAVARTIN'S ALAMKĀRA-WRITINGS

(1)

Vidyācakravartin as seen already, is the author of four works in the field of Alamkāra literature, the *Sampradāyaprakāśinī* and the unpublished *Laghuṭīkā* on the *Kāvyaprakāśa*, the *Sañjīvanī* on the *Sarvasva* and the *Niṣkṛṣṭārtha Kārikās*, a resume of the *Sarvasva*. The famous commentator Mallinātha in his *Tarala* on the *Ekāvalī* of Vidyādhara, refers to our author's view on the importance of Rasa[1] as *alamkārya*, the meaning of the word *hevāka*[2] as *svacchandya*, the definition of *Tātparya*[3], the distinction between *Rūpaka* and *Pariṇāma*[4] and the manner of *adhyavasāya* in *Atiśayokti*[5] Mallinātha's explanations in his *Tarala* of the figures *Citra* (p 189), *Upameyopamā* (p 207), *Ullekha* (p 228), *Utpreksā* (p 231), *Nidarśanā* (p 246), *Sūkṣma* (p 325), and *Bhāvika* (p 329) and his distinction of the figures *Dṛṣṭānta* from *Nidarśanā* and *Anumāna* from *Kāvyliṅga* are almost the same as that of Vidyācakravartin

Our author is also referred to authoritatively by Kumārasvāmin, Mallinātha's son, in his *Ratnāpaṇa* on the *Pratāparudrīya* The *Niṣkṛṣṭārtha Kārikās* are quoted in many places (pp 252, 273, 281, 285, 288, 324 and 335) by mentioning our author as Cakravartin, while in some other places, his *Kārikās* have been quoted without the mention of his name (pp 247, 269, 290 and 293) Vidyācakravartin's explanation of the verse *Cūdāmaṇipade* as an instance of *Nidarśanā* is also quoted (p 313) Moreover Kumārasvāmin's *Kārikā* on *Padmadalabandha* (p 252) is very similar to that of Cakravartin

Later writers Appayya Dīkṣita[6], Viśveśvara,[7] Narasimhakavi[8]

---

1 P 31 तदुक्तमलङ्कारसर्वस्वसञ्जीवन्या—"रसादेरलङ्कारत्वं सदातनं न भवति प्राधान्यदशायामलङ्कार्यत्वात्" इति ।

2 P 324 under the verse पीत केनासि रत्नाकर etc an illustration of *Praśnottarikā* Mallinatha says—
"हेवाकः स्वाच्छन्द्यमिति सञ्जीवनकार" Vide p 61 *Saṃjīvanī*

3 4 5 *Tarala* pp 57 221 and 237

6 *Citramīmāmsā* pp 7 59 and 74

7 *Alamkārakaustubha* pp 11 12 52 180 and 205

8 *Nañjarājayaśobhūṣana* G O S, p 181

and Nāgeśa[1] belonging to the 16th, 17th and 18th centuries refer to our author's views, and this is an evidence of his popularity. Vidyācakravartin is probably the first to show in his *Sañjīvanī* under *Upamā*, that the same idea contained in the expression "the face is beautiful" could be rendered in different ways so as to illustrate the various figures of speech based on similarity. He has been followed, on this idea by Appayya (P. 5. *Citramīmāṃsā*) in the well-known verse *Upamaikā Śailūṣī* etc. and the *vṛtti* on it. In the *Maṅkhukasūtrodāharaṇam* (pp. 16-17) the whole passage of our author is given *verbatim*.

It is evident, therefore, that Vidyācakravartin, is an Alaṁkāra writer of considerable importance. Among his three contributions to this branch of literature his *Niṣkṛṣṭārtha kārikās*, seem to have enjoyed much popularity since they are quoted by several later writers who refer to him.

(ii)

Vidyācakravartin, like Ruyyaka, is a staunch follower of the Dhvani school. He fully recognises the importance of the poetic genius *Pratibhā* in the production of Kāvya.

स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा ।
बुद्धिः तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥
प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभां विदुः ।
द्वे वर्त्मनी गिरो देव्याः शास्त्रं च कविकर्म च ॥
प्रज्ञोपज्ञ तयोराद्यं प्रतिभोद्भवमन्तिमम् ।

—*Sampradāyaprakāśinī, Part I*, p. 13 (Quoted)

He has a high conception of a poet.

नानागुणालङ्कृतिरीतिरम्या सन्दर्भमुक्ताप्रविभक्तवर्णा ।
रसे रसे यस्य विचित्ररूपा कविस्स नान्यो नियतंकशम्यः ॥

—*Rukmiṇīkalyāṇa*, I. p. 2

A creative artist combines in himself the traits of a critic—

कविरपि खलु काव्ये सहृदय एव ।

—*Sañjīvanī*, p. 205

He is of the opinion that the charm in expression or strikingness is what constitutes a figure of speech.

1. *Udyota*, pp. 458-59 (*Kāvyaprakāśa*, *Ānandāśrama Series* NO. 66).

...... पदार्थजातं सर्वमेव एतद्वस्तु कथ्यते । तदेव कविकल्पितविच्छित्तिसध्रीचीनमलङ्कारः । .... अलङ्कारो हि विच्छित्तिः । —*Sañjivanī*, p. 16

Vidyācakravartin agrees with Ruyyaka's broad classification of figures as based on *Aupamya*, *Virodha*, *Śṛṅkhala*, *Nyāya*, *Gūḍhārthapratīti*, *Samsṛṣṭi* and *Saṁkara*. But he says that in the order of the figures as described above, there is a gradual change in their relation with Rasa. The figures *Bhāvodaya*, *Bhāvasandhi* etc. being more helpful in the realisation of Rasa are treated in the end.

इह भावानान्यकारवर्गो विवेचयिष्यते विवेचितपरश्च स सर्वस्वैव (तस्य सर्वस्यैव?) अत्र रस (प्रति?) प्रत्यासन्नोपकारिता पुनरारादुपकारिता । तत्र यद्यपि प्रत्यासन्नोपकारिणा प्राधान्यं तथापि तेषां सूक्ष्मतरत्वाद् स्थूलालकारपुरस्कारेण व्युत्पादनमिति । —*Sañjivanī*, p. 45

Our author, being a commentator of Ruyyaka, follows him closely and reinforces his opinions There are of course figures like *Pariṇāma*, *Ākṣepa*, *Svabhāvokti* and *Bhāvika* where his remarks are elucidatory. The figures of speech in which our author has offered these additional remarks are treated in the present chapter of the Introduction. Ruyyaka's work is a standard treatise on individual figures of speech, being followed by most of the later Alamkāra writers. Mm. P. V. Kane and Sri K. P. Trivedi in their learned and copious notes on the *Sāhityadarpaṇa* and *Ekāvalī* have dealt with the views of Ruyyaka who has been closely followed by Viśvanātha and Vidyādhara. So to avoid repetition, only those figures, wherein our author has given some additional points, are now discussed.

It may be pointed out here that our discussions would comprehend not only Vidyācakravartin's remarks in his *Sañjivanī* but also the *Sampradāyaprakāśinī*; for only then, could there be a real estimate of Vidyācakravartin's contribution to *Alaṁkāraśāstra*. The remarks of our author, moreover, bring to light the divergent opinions held by Mammaṭa and Ruyyaka on *Apahnuti*, *Samāsokti*, *Śleṣa*, *Ākṣepa*, *Vyatireka* and many other figures. In the evaluation of Vidyācakravartin's explanatory remarks, not only the opinions of Jayaratha and Samudrabandha, the two commentators of the *Sarvasva*, as also those of the earlier and later *Alaṁkārikas*, have to be taken into account, but also

the views of Śobhākara, who flourished in between Ruyyaka and Jayaratha and who, though an *Alaṁkārika* of considerable importance marked by originality and ingenuity, has not been adequately dealt with so far.

(iii)

Punaruktavadābhāsaṁ : Ruyyaka, following Udbhata[1] gives the name of the figure in the neuter gender, though Mammaṭa, Vidyādhara and most of the other *Ālaṁkārikas* call it *Punaruktavadābhasaḥ*. Ruyyaka justifies his usage on the ground of the figure being subordinate to the *Kāvya* that is adorned by it and in this respect follows Pratīharendurāja[2]. Vidyācakravartin also concurs with the above view of Ruyyaka and says—

नापुंसकः सस्कारो पुनरुक्तवदाभासो यत्रेति बहुव्रीहिसमाश्रयणेनालकार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थं इति लौकिकालंकारवन्न काव्यालंकाराणां अलकार्यंपृथग्भावेनाप्यवस्थानसंभवः। अपि तु नियमेन काव्यपारतन्त्र्यमेवेति ज्ञापनायेत्यर्थः।

—*Sañjīvanī*, p. 26

Explaining Ruyyaka more clearly, Vidyācakravartin observes that the intention of Ruyyaka is to point out that *Kāvyalaṁkāras* are different from ordinary ornaments in so far as they are always dependent on the Kāvya or the thing to be adorned; and that it is to show this relation between the *alaṁkārya* and the *alaṁkāra* so far as Kāvya is considered that the *bahuvrīhi* and the *nāpuṁsakaliṅga* are used in naming this figure.[1] It should be noted that herein a very significant idea of literary criticism is emphasised by Ruyyaka and Cakravartin. Summing up, Vidyācakravartin says in his *Niṣkṛṣṭārtha-kārikā* relating to this figure—

पुनरुक्तवदभासो यत्रेत्येव हि सत्क्रिया।
अलकार्यैकनिघ्नत्वव्यक्तये समुपाश्रिता॥

—*Ibid.*, p 27

(iv)

(a) *Anuprāsa* : Though Ruyyaka himself does not give a

1. Udbhata names the figure as *Punaruktābhāsam* in its definition while in the enumeration of figures, he calls it *Punruktavadābhāsam*. His definition is—
पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्विवोद्भासि भिन्नरूपपदम्। —*K. A. S. S* p. 2
2. *Laghuvṛtti*, *K. A. S. S*, p 2

general definition of *Anuprāsa*, Vidyācakravartin defines it in his *kārika* as—

> प्रकृष्टो वर्णविन्यासो रसाद्यनुगतो हि यः ।
> सोऽनुप्रासस्स च च्छेकवृत्त्युपाधिवशाद्द्विधा ॥
>
> —*Sañjīvanī*, p. 30

Incidentally he explains in the above *kārikā*, the appropriateness of the name *Anuprāsa* given to the figure, namely, that *it is an excellent arrangement of letters (Prāsa) in accordance* with (*anu*) the rasa so as to embellish it. This emphasis and interpretation of the element *anu*, by Vidyācakravartin is to be noted. He makes *rasādyanugatatva* an essential characteristic of *Anuprāsa* in general while other Alaṁkārikas speak of this condition only when dealing with *Vṛttyanuprāsa*.

(b) *Lāṭānuprāsa* : This consists of the repetition of the same word, for example, the last two words in the verse, *tāla jayanti guṇa* ... ... *Kamalāi Kamalāi*—the difference lying in one of the two having a different purport or intention, that is, as explained by Ruyyaka, *anyaparatva*. Here again, Vidyācakravartin has to say something about the name of the figure. After reproducing the explanation mentioned by older writers that it is called after the Lāṭa people who were fond of it, Vidyācakravartin makes a further observation; the mention of Lāṭa means that its vogue is restricted and because of this, it is also called *Grāmyānuprāsa*.

> सोऽयं लाटोपलालनात् लाटानुप्रासः । तस्मादसार्वजनीनत्वाद्ग्राम्यानुप्रास इति केचित् ।
>
> —*Ibid.*, p. 32

Vidyācakravartin's statement that some Alaṁkārikas equate *Lāṭānuprāsa* with *Grāmyānuprāsa* requires some explanation. Udbhaṭa in his *Kāvyālaṁkārasārasaṁgraha* (I. 13) defines in the Anuprāsa section, the three vṛttis, *grāmya*, *paruṣa* and *upanāgarikā*, and considers them to be the same as *Anuprāsas*.

> सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
> पृथक्पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयः सदा ॥

According to him the first of the vṛttis, *Grāmya* (that is the *Anuprāsa* of that variety), also called *komala*, consists of the

inelegant repetition of too many letters, like 'la', illustrated by the ver

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।
कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥ —K. A. S S. I, 11

This is very much similar to Bhāmaha's example of *Grāmyānuprāsa*,

स लोलमालानीलालिकुलाकुलगलो बलः ।

and Daṇḍin's illustration of the Śaithilya doṣa :

शिथिलं मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ।

From the above it would be evident that the *Grāmyānuprāsa* is not the same as *Lāṭānuprāsa* and Vidyācakravartin's observation is not correct.

A noteworthy feature in Vidyācakravartin's commentary under the figure *Lāṭānuprāsa*, however, lies in another direction. He makes a specific mention of the two varieties of this figure, namely,

(1) the repetition of a *pada* or a fully inflected word as instanced in ताला जाअन्ति ··· ··· ··· ··· कमलाइं कमलाइं and
(2) the repetition of a *prātipadika* or stem only, as in अत्राब्जपत्रनयने नयने and दृष्टिं दृष्टिसुखां धेहि चन्द्रश्चन्द्रमुखोदितः, where the repeated element is confined to the stems *nayana, dṛṣṭi* and *candra*, the *pratyayas* being in different numbers, genders and declension.

Ruyyaka cites the two examples, *talāñjāyanti* etc., and *atrābjapatra* etc. and remarks on the latter :

अत्राब्जपत्रनयने नयने निमील्येत्यादौ विभक्त्यादेरपौनरुक्त्येऽपि बहुतरशब्दार्थपौनरुक्त्याल्लाटानुप्रासत्वमेव ।

It is on the basis of this that Vidyācakravartin formulates the two varieties. This two-fold classification is not formulated by the commentators Jayaratha and Samudrabandha.

(c) *Distinction between Lāṭānuprāsa and Ananvaya* : In the figure *Ananvaya*, the poet conveys the idea of the excellence of an object by comparing it to itself. Consequently, in instances like *kaśaḥ kāśa iva* there is an overlapping of this figure with *Lāṭānuprāsa* discussed above. Ruyyaka himself points this out and says that in *Lāṭānuprāsa* the charm lies in the repetition of the same word and idea while in *Ananvaya* the repetition

इत्य न सति सङ्कादिवन्धगताना यद्यपि वाचकशब्दालङ्कारता नोपपद्यते तथापि लौकिकाना लिप्यक्षरेष्वपि वाचकत्वप्रतीतेर्वाचकशब्दालङ्कारत्वमुपचर्यत इति भाव । अत. स्थूलबुद्धिलालनीयत्वाद् वाचकशब्दबहिर्भावाध नाम कविभिरादर कार्य इति मन्तव्यम् ।

—*Sañjıvani, p 34*

(vi)

Upama · Ruyyaka takes up the figure *Upama* as the first amongst the *Arthālamkāras* for it is the basis for all the other figures In this context Vidyācakravartin explains how the idea contained in the expression "the face is beautiful" could be rendered in different ways so as to give rise to different figures of speech

मुख चन्द्र इवेत्युपमा । मुख मुखमिवेत्यनन्वय । मुख चन्द्र इव स तदिवेत्युपमेयोपमा । दृष्ट्वा मुख चन्द्रमनुस्मरामीति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्र इति रूपकम् । मुखचन्द्रेण ताप शाम्यतीति परिणामः । किं चन्द्र आहोस्विन्मुखमिति सन्देह । मुख चन्द्र इति चकोरा नन्दन्तीति भ्रान्तिमान् । चन्द्र एव न मुखमिति अपह्नुतिः । नून चन्द्र इवेत्युत्प्रेक्षा । चन्द्र पश्येत्यतिशयोक्ति । अस्या प्रावृषि मुख चन्द्रबिम्बश्च विच्छायमित्येका तुल्ययोगिता । शरदि रम्यमिति रम्या । इद च तच्च रम्यमिति दीपकम् । मुखमेव रम्य चन्द्र एव हृद्य इति प्रतिवस्तूपमा । भुवि मुख दिवि चन्द्र इति दृष्टान्त' । मुखदूषण चन्द्रमसो मलिनीकरणमिति निदर्शना । चन्द्रादधिक मुख मुखादधिकश्चन्द्र इति व्यतिरेक । चन्द्रेण सह मुखमिति सहोक्ति । न मुखेन विना चन्द्रस्समीचीन इति विनोक्ति । कलाभिराम मुखमिति समासोक्ति । कलाभिरामौ मुखचन्द्राविति श्लेष । नमस्ते चन्द्र प्रसन्नोऽसि इत्यप्रस्तुतप्रशसा । इत्थ स्वप्रकारवैचित्र्येण सादृश्यविच्छित्तिविशेषात्मना यतो नानालङ्कारनिदानभूता अतोऽर्थालङ्कारेषु प्रथम निर्दिष्टेति यावत् ।

Appayya Dikṣita takes this idea from Vidyācakravartin in his *Citramimamsa*

उपमैका शैलूषी सप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदा चेत ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णन तावदुपमा । सैवोक्तिभङ्गीभेदेनानेकालङ्कारभाव भजते । तथा हि—चन्द्र इव मुख मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयोपमा । मुख मुखमिवत्यनन्वय । मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपम् । चन्द्र दृष्ट्वा मुखमनुस्मरामीति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्र इति रूपकम् । मुखचन्द्रेण ताप शाम्यतीति परिणाम । किमिद मुखमुताहो चन्द्र इति सन्देह । चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्तीति भ्रान्तिमान् । चन्द्र इति चकोरा कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्यन्ति इत्युल्लख

चन्द्रोऽयं न मुखमित्यपह्नव । नूनं चन्द्र इत्युत्प्रेक्षा । चन्द्रोऽयमित्यतिशयोक्ति । मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते इति तुल्ययोगिता । निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यतीति दीपकम् । त्वन्मुख एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यत इति प्रतिवस्तूपमा । दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखमिति दृष्टान्त । मुखं चन्द्रश्रियं बिभर्तीति निदर्शना । निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यत इति व्यतिरेक । त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु हृष्यत इति सहोक्ति । मुखं नेत्राङ्करुचिरं स्मितज्योत्स्नोपशोभितमिति समासोक्ति । अब्जेन सदृशं वक्त्रं हरिणाहितसक्तिना इति श्लेष । मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभ इत्यप्रस्तुतप्रशसा । एवमुक्तानेकालङ्कारवतीयमुपमा ।

The whole passage as given in the *Sanjivani* is quoted *verbatim* in the *Mankhukasūtrodāharana* while a part of it is given by Mallinatha in his *Tarala* on the *Ekāvali* (P 195).

(a) *Varieties of Upamā* Ruyyaka does not deal with the many sub varieties of *Upamā* as his predecessors[1] had already dealt with them in great detail In this respect Vidyācakravartin in his *Sañjivani* follows Ruyyaka closely but mentions on this point that he has given the different varieties in his commentaries on the *Kāvyaprakāśa* the *Brhattika* and the *Laghutika*

अनयोर्भेदप्रभेदवैचित्र्यसहस्रमस्माभि सम्प्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशबृहट्टीकायां वितत्य दर्शितम् । लघुटीकायां च यथोपयोगमिति ततोऽत्रधायम् ।

As rightly pointed out by Vidyācakravartin in the *Sañjivani* (p 37) Ruyyaka takes up three varieties of *Upamā* that are not dealt with by his predecessors

अथ पुनराचार्य सवस्यैवोपमाप्रपञ्चस्य अन्यै अनुपपादितवैचित्र्यत्रयमुपपादयितुमाह ।

All these are cases where the common characteristic is explicitly mentioned The common property is sometimes expressed in the same word which goes with both the *upamāna* and the *upameya*, sometimes it is expressed in two different words of similar meaning going separately with the *upamāna* and the *upameya*

तत्रापि साधारणधर्मस्य क्वचिदनुगामितयैकरूप्येण निर्देश । क्वचिद् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्निर्देश ।

1 Udbhata s *K A S S* (pp 17 20) Mammata s *Kāvyaprakāśa* *T S S* Part II (Pp 250-270)

In the latter case, there are again two varieties. When the common property is separately mentioned with reference to the *upamāna* and the *upameya*, there is in some; merely a verbal difference as in *Prativastūpamā* and in some others, the difference is much more, the expression comprising two complete images with component attributes which are similar to each other; the latter is called *bimbapratibimbabhāva*.[1] Thus there are three types of *Upamā* according to these three ways in which the common quality is expressly mentioned. To illustrate :

(i) The first variety, where the common property is mentioned only once, in one and the same word, and is connected with both the *upamāna* and the *upameya*.

> प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
> सस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥

Here the common qualities of *pūtatva* and *vibhūṣitatva* are referred to once and are directly connected with the *Himavān* (*upameya*) and the *dīpa*, *tridivamārga* and *manīṣī* (*upamānas*).

(ii) The second variety where the common property is mentioned in two different words, one linked with the *upamāna* and the other with the *upameya* and called *vastuprativastubhāva*.

> यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
> दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

Here the synonymous words *valita* and *āvṛtta* are respectively connected with *kandhara* and *vṛnta*.

(iii) The third variety, *bimbapratibimbabhāva*[2], which occurs

---

1. एकस्यैव धर्मस्य संबन्धिभेदेन द्विरुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः। वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नतयाध्यवसितयोर्द्विरुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः।

—*Citramīmāṁsā*, p 18

Mammaṭa explains *vastuprativastubhāva* and *bimbapratibimbabhāva* in his *sūtras* and *vṛtti* on the figures *Prativastūpamā* and *Dṛṣṭānta*.

(Pp. 310-312, *T. S. S.* NO 100)

2. Jayaratha clearly explains the term *bimbapratibimbabhāva*. He says in the *Vimarśinī* that in *bimbapratibimbabhava*, two things are almost similar but are considered identical as in ordinary life when a person sees his image, reflected in a mirror Though the reflection is different from the face reflected, people identify their face with the reflection and make use of such expressions in connection with the *pratibimba* as—' this is my face", "I am stout" etc.

[Contd. on next page]

when the common properties or attributes are likewise expressed in different words but the properties in the *upamāna* are distinct from those of the *upameya* but are similar to each other

पाण्ड्योऽयमसार्पितलम्बहार क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानु सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराज ॥

Here the distinct objects of *Pāṇḍya* and *adrirāja* are considered similar because of the common qualities existent in them, namely, *hāra* and *aṅgarāga* in the former and *nirjhara* and *bāla tapa* in the latter

(b) *Distinction between Śrautopamā and Ārthi-upama* Viśveśvara[1] refers to the views of Vidyācakravartin regarding the distinction of *Śrautopama* and *Ārthi upama* The distinction between them lies in the fact that the comprehension of similarity between the *upamana* and the *upameya* is direct in the former and indirect in the latter This distinguishing feature is pointed out by Vidyācakravartin *in his Bṛhaṭṭikā on the Kāvyaprakāśa* (pp 253 255) It should be noted here that Mammaṭa himself clearly distinguishes between these two varieties of *Upama* in his *vṛtti* Vidyācakravartin explains it more clearly and gives the distinction succinctly in a *Kārikā*

Śrautopama occurs when words like *yatha*, and *iva* are employed or if the suffix *vat* in the sense of *iva* according to Panini's Sūtra '*tatra tasyeva*' is used The above-mentioned words and the suffix indicative of similarity have a peculiar natural power by which they reveal the moment they are heard the relation of similarity between the two distinct objects just like the declensional terminations In राज्ञ पुरुष the genitive after the first word indicates its subordination to the second word *purusa* The genitive by its innate natural power directly reveals the connection between the principal word *purusa* and the attributive word *rājan*, though the case-ending is after the latter Similarly, the words *yathā iva* etc, and the suffix *vat* show that the word after which

[Contd]
अत एवात्र बिम्बप्रतिबिम्बभावव्यपदेश । लोके हि दर्पणादौ बिम्बात्प्रतिबिम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवात्र वदन सङ्क्रान्तमित्यभेदेनाभिमन्यते । अन्यथा हि प्रतिबिम्बदर्शन कृशोऽह स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् । भूषणविन्यासादौ च नायिका नाद्रियेरन् ।
—*Vimarsini* p 35

Alaṅkārakaustubha (p 52)

they are placed is the standard of comparison. Though the words and the suffix indicating similarity become subordinated to the *upamana*, they show the relation of similarity between the *upamana* and *upameya*, the moment they are heard, by their peculiar power. Hence the name *Srauti* or 'direct' or 'verbal' is significant. Says Vidyacakravartin in his *karika*—

भेदवत्त्वेऽपि नियते षष्ठीवदिववादय ।
द्विष्ठ श्रुत्यैव सबन्ध गमयन्ति स्वभावत. ॥

This peculiar power to convey immediately the relation of resemblance *does not exist in words like tulya and the suffix vat* according to the sutra "*tena tulyam kriya ced vatih*". The word *tulya* sometimes goes with the *upameya*, sometimes with the *upamana* and sometimes with both, as in पद्मेन तुल्य मुख, पद्म तुल्य मुखस्य and पद्म मुखं च तुल्यम् । In these, as well as in the use of *vat* according to the sutra, "*tena tulyam kriya ced vatih*", we do not comprehend the relationship of similarity immediately or directly the moment the sentence is uttered but only after reflection and thought; hence the *Upama in such cases is called arthi*, *that is*, based on *artha* or sense

Udbhata, before Mammata, had dealt with the question of the distinction between these two varieties of *Upama* and his commentator Pratiharenduraja had treated the subject in a lucid manner (*K A S S* pp 17 ff) Ancient *alamkarikas*, Bharata, Bhamaha and Dandin give examples of *Upama*, in compounds and with the suffix *vat* but did not recognise them as different varieties of *Upama*, though some of the later writers like Mammata have mentioned these as varieties Ruyyaka omits these varieties and the *Sañjivani* too does not speak of them

(vii)

Ananvaya This occurs when a thing is compared to itself to emphasise its excellence Hence in this figure the same thing occupies the position of the *upamana* and the *upameya*, showing thereby in a suggestive way, the incomparability of the object

पूर्वं रूपमुपमेयत्व तदनुगमो वाच्याभिप्रायेण यत्पुनरपूर्वमुपमानत्व तदनुगमो व्य-
ङ्ग्याभिप्रायेण इति यावत् । —*Sañjivani*, p 39

Explaining the illustrative verse युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव etc , Vidyacakravartin says—

अत्र प्रथमार्जुनभीमशब्दौ वाच्यपरौ चरमौ तु व्यङ्ग्यपरौ ।

Evidently Vidyācakravartin is following the Dhvanikāra (Udyota I 13/14) who points out that *Ananvaya* involves suggestion

The attribution of the two characteristics of *upamānatva* and *upameyatva* to the same object is apparently of a conflicting nature but this itself constitutes the charm of the figure in as much as there is no other thing like it in this world but the object itself, that is, there is no *anvaya* or *sambandha* of the object with any other *upamāna* Vidyācakravartin makes this point clear in his explanation of Ruyyaka's *vṛtti* and in his *Niṣkṛṣṭārtha-kārikā*

सब्रह्मचारी सदृश । एकस्यैवोपमानोपमेयत्वक्लृप्ति सदृशान्तरसबन्धनिवृत्यर्थ-मित्यर्थं । यत इत्थ सदृशान्तरस्यानन्वय अतस्सज्ञयमन्वर्था । ··· ··· ··· ···

विरुद्धधर्मससर्गस्तुल्यान्तरनिवृत्तये ।
अतास्तदन्वयाभावाद् भवेदयमनन्वय ॥

—*Sañjīvanī*, p 40

(viii)

Upameyopamā Ruyyaka is the first *ālaṃkārika* to refer to the two varieties of this figure according as the common characteristic is mentioned only once or separately The first variety is illustrated in the verse *Khamiva jalam* etc. where the single common quality of *nairmalya* that connects the sky and water, swan and the moon, white lilies and stars is suggested The verse *Sacchāyāmbhojavadanāḥ* etc where the quality of *sacchāyatva* is connected separately with *ambhojavadana* and *vadanāmbuja*, illustrates the second variety

While explaining Ruyyaka's *sūtra* and the *vṛtti* on this figure, the three commentators, Jayaratha, Samudrabandha and Vidyācakravartin elaborate or emphasise different issues A point on which all the commentators and later writers spend sometime to elucidate the position is the varieties of *Upameyopamā*

Jayaratha (pp 39-40), at the outset, recognises two types of this figure, according to the mention or non-mention of the common quality The former is exemplified in the verse,

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनु ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सतत विभाति बत यस्य ॥

where the common quality is given in the verb *vibhāti* Ruyyaka's example of *Khamiva jalam* etc illustrates that variety of

Upameyopamā where the common quality is not explicitly mentioned The first variety of the mention of the common quality being expressed in the figure, falls into three divisions, as under the figure *Upamā*[1]—

(i) Where the common quality connecting the different objects is mentioned only once, as in the verse *Kamaleva matih* etc that is already referred to

(ii) Where the common quality is mentioned in two different words, as in the verse·

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥

Here the common quality is separately mentioned as *praspandamāna* and *pracalita*

(iii) Where the common quality is separately referred to and there is *bimbapratibimbabhāva* between the two objects as in the verse cited by Ruyyaka *Sacchāyambhojavadanāh* etc

Jayaratha adds further that the verse cited by himself, namely, तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन etc illustrates all the three varieties of *Upameyopamā* mentioned above (which he gives in the order ii, iii i)

अत्र प्रस्पन्दमानप्रचलितत्वेन शुद्धसामान्यरूपत्वम् । तारकभ्रमरयोस्तु बिम्बप्रतिबिम्बभाव । उन्मेषाभिप्रायेण चानुगामितेति भेदत्रयस्याप्येतदुदाहरणम् ।

Samudrabandha does not specifically mention the varieties of this figure but takes trouble to explain in detail the verse *Sacchāyāmbhojavadanāh* etc. cited by Ruyyaka In the first instance he takes *sacchāyāmbhojavadanatva* as the common property and explains the verse in two ways

(a) This common attribute existing in both the objects *vāpi* and *angana* is separately mentioned as *sacchāyāmbhojavadana* and *sacchayavadanambuja* Here a difficulty arises in as much as the first compound is dissolved as वदनमिव अम्भोजं and the second, अम्बुजमिव वदनं, consequently giving rise to a difference in their meaning It is evident therefore, that *sacchāyāmbhoja*

---

1 Jayaratha says under the figure *Upamā* that the three-fold classification of that figure by Ruyyaka according to the way in which the common quality is mentioned is applicable to all figures based on similarity

एतच्च भेदत्रयं सर्वेषामेव सादृश्याश्रयाणामलङ्काराणां जीवितभूतत्वेन समनन्तरीयमत एव तत्रतत्रोदाहरिष्याम । (P 31)

vadana could be regarded as the common characteristic Samudrabandha solves the problem by accepting here *Atiśayokti* based on *abhedādhyavasāya*

(ii) Alternately *bimbapratibimbabhāva* has to be accepted, for, in the verse, we have the similarity of two *dharmins*, namely, *vāpi* and *aṅganā* due to the attribute *sacchāyāmbhojavadanatva*, which by itself involves the similarity of *vadana* and *ambhoja*

(iii) Thirdly, Samudrabandha takes *sacchāyatva* as the common quality existing in both the *upamāna* and the *upameya* But here again, *bimbapratibimbabhāva* has to be accepted

Without mentioning any name Samudrabandha (pp 29 30) gives the views of an earlier commentator, on the varieties of *Upameyopamā*, these views however being close to Jayaratha's

अन्ये तु द्वयोरपि वाक्ययो समानधर्मस्य सकृदुपादाने धर्मस्य साधारण्यमसकृदु-
पादाने वस्तुप्रतिनिर्देश चाहु ।

Vidyācakravartin, like Ruyyaka, accepts two varieties of *Upameyopamā* and rules out the possibility of *bimbapratibimba bhāva* in this figure

[1]अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावो न सभवति भिन्नवाक्यत्वेन तन्निबन्धनवैचित्र्यप्रतीते ।
साधर्म्यनिबन्धनमन्यत् । —*Sañjīvanī*, p 40

It is clear, therefore, that since the time of Ruyyaka, there has been a controversy about the number of varieties of *Upameyopamā*, he himself being the first author to deal with this particular aspect regarding this figure Appayya Dīkṣita[2] discusses this question in detail and accepts only two varieties, while Jagannātha Paṇḍita[3] recognises three varieties

The statement of two similar things in the two different forms called *vastuprativastubhāva* and *bimbapratibimbabhāva* had already been mentioned in explaining the first figure of similarity itself *Upamā* It is not necessary to digress upon this distinction which forms the basis of several figures involving similarity Suffice it for the present to point out that there are these two different ways of stating two similar things, and of these, *vastuprativastubhāva* is more comprehensive in so far as it can appear purely

1 The passage is quoted by Mallinātha (*Ekāvalī Tarala* p 207)

2 *Citramīmāṃsā* pp. 36-39

3 *Rasagaṅgādhara* p 197

by itself and sometimes along with *bimbapratibimbabhāva* also. This has been further discussed by Appayya Dīkṣita (*Citramīmāṃsā*, p 40), who shows two more ways in which the *vastuprativastubhāva* involving *bimbapratibimbabhāva* could be distinguished, the way in which the involved *bimbapratibimbabhāva* appears as the *viśeṣaṇa* and the way in which it appears as the *viśesya* The result is that a variety of *Upameyopamā* involving *bimbapratibimbabhāva* could have two sub-varieties from the point of view of the *viśeṣaṇa-viśeṣya-bhāva* But it has been accepted on all hands that the varieties of *Upameyopamā* are only two

(b) *Distinction of Upameyopamā from Ananvaya* : While one difference between *Ananvaya* and *Upameyopamā* consists of the mention of only one object in the former and two in the latter, a second element of difference is emphasised by the condition *paryāyena* in the sūtra The mention of the mutual comparison twice, naturally involves sequence and the reversed repetition. Explaining the word *paryāyeṇa*, Ruyyaka says that it means the absence of simultaneity, पर्यायो यौगपद्याभाव, and as a consequence of this, there would be two sentences अत एवात्र वाक्यभेदः । *Vakyabheda* would, however, be against the principle that there should be a sentence-unity, that is, *ekavākyatva* Hence Vidyācakravartin hastens to explain this part of the *vṛtti* by saying that *ekavākyatā* is of two kinds—*padaikavākyatā* and *vākyaikavākyatā* In normal sentences the former principle holds good whereas in cases like the present one which have two component sentences, the over-all unity is a *mahāvākya*.

उपमेयमुद्देश्यमुपमानं तु विधेयम् । इत्थं च सति उपमानोपमेयभावव्यत्ययो वाक्यैकवाक्यतामन्तरेण न संभवति । अनन्वये तु पदैकवाक्यतैवेति ।

—*Sañjīvanī*, p 40

And in the *Niskrstārtha-kārikā*—

उपमेयोपमा तेन वाक्यभेदैकगोचरा । *Ibid*, p 41

(ix)

Smarana (a) Ruyyaka rightly emphasises that in the figure *Smarana*, the recollection must be due to the perception of a similar object—सदृशानुभवाद्वस्त्वन्तरस्मृति । The ultimate purpose of the reminiscence is the similarity between the two objects Jayaratha feels that the identification may be of a prescribed object by a recollected one or *vice versa* (P 41)

अतश्च स्मर्यमाणेनानुभूयमानस्य अनुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिकल्पनमयमलङ्कार । यदुक्तम्—

यथा दृश्येन जनिता साम्यधी स्मर्यमाणगा।
स्मर्यमाणकृताप्यस्ति तथेय दृश्यगामिनी ॥ इति ॥

The first variety is illustrated in the verse quoted by Ruyyaka himself from *Uttararāmacarita*, अतिशयितसुरासुरप्रभावं etc, where the similarity of Candraketu (*anubhūyamāna*) with Raghunandana (*smaryamāna*) is intended Jayaratha gives the Meghasandeśa śloka, तस्यास्तीरे रचितशिखरं etc as an example of the second variety; for, here the Yakṣa identifies the recollected object, the artificial hill with sapphire peaks and the fence of golden plantain trees with the perceived object, the cloud with the lightning flashing on its fringes Vidyācakravartin, however, does not deal with the subtle difference regarding the identification of the two objects in *Smaraṇa* as mentioned by Jayaratha as it is not of much importance

(b) *Distinction between Smarana and Anumāna* Following Ruyyaka closely, Vidyācakravartin clearly distinguishes the figures *Anumāna* and *Smarana* in both of which the sight of one object results in the knowledge of another related to it through common attributes But the peculiar feature in *Anumāna* is invariable concomitance or *vyāpti* that is conspicuously absent in *Smaraṇa* There is not the invariable connection between the perceived and recollected objects as in the case of smoke and fire When one sees any object one is not necessarily reminded of something that is similar to it For example the sight of a cow does not necessarily remind one of a *gavaya*

अविनाभावाभावान्नानुमानम्—*Sarvasva* *N S ed*, p 40

अविनाभावो व्याप्ति । न हि गवादिदर्शने नियमेन गवयादिसदृशान्तरस्मरणमस्ति, तादात्म्यतदुपपत्त्योरन्यतराभावेनालिङ्गत्वात् । —*Sañjīvanī*, p 41

(c) *Distinction of Smaraṇa and Smṛti*[1] *Smaraṇa* as a figure is also different from the cognitive process of remembrance called *Smṛti* The impression left in the mind, after the apprehension of an object, gives rise to remembrance when stirred; that is in *Smṛti* anything can be presented as an object of remembrance But in the figure *Smaraṇa* the object presented for recollection must

1 Sobhākaramitra calls the figure itself *Smṛti* (*Alaṅkāra Ratnākara* p 22)

necessarily be similar to the one that is currently being experienced Hence Ruyyaka says सादृश्य विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कारः । He cites the Raghuvaṃśa śloka, अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्त etc where Rama gives his recollected impressions to Sita at the sight of Pañcavaṭī, while travelling in the aerial car Incidentally it could be seen that the recollection only represents a past scene which bears no similarity to the context Hence the verse in question illustrates only *Smṛti* and not *Smaraṇālaṃkāra*

Digressing a little, Ruyyaka points out a flaw in the above-mentioned verse, lest the reader should be misled that here the attributes of Rāma, given as if belonging to his state as the recollector, really belong to the past state of himself as recollected—

अत्र च कर्तृविशेषणानां स्मर्तव्यदशाभावित्वे स्मर्तृदशाभावित्वमसमीचीनम् ।

Ruyyaka Ibid, p 42

Vidyācakravartin explains the text of Ruyyaka clearly—

मृगयादशाभाविकर्तृविशेषणानां स्मरामीति स्मरणक्रियाकर्तृदाशरथेर्विशेषणानां मृगयानिवृत्त्यादीनां स्मर्तव्यदशाभावित्वेऽनुभूतचरत्वात् ।

—*Sañjīvanī*, p 42

Jayaratha (p 42) finds in the verse referred to above two flaws, the non mention of an intended idea and mention of an unintended idea both of which are defined and illustrated by Mahimabhatta[1] The past experience of Rāma is the idea to be expressed but is not actually done while the present state of the person recollecting is an unintended idea but is actually expressed Hence there are the two defects of *vācyāvacana* and *avācya vacana*

स्मर्तव्यदशाभावित्वं वाच्यं सदनाहृतमित्यर्थः । अत एव वाच्यस्यावचनम् । स्मर्तृदशाभावित्वमित्यस्यावाच्यस्य वचनम् । यद्यपि स्मर्तृदशायामतीतत्वा(त्)कर्तृविशेषणानां मृगयानिवृत्तत्वादीनामप्यतीतकालावच्छिन्नानां तद्भावित्वं तथापि वर्तमानकालावच्छिन्नस्य स्मर्तुर्विशेषणभावेनोपनिबन्धात्तेषां तदवच्छिन्नतैव प्रतीयत इति यथोक्तमेव दूषणद्वयं युक्तमिति सहृदया एव प्रमाणम् ।

But according to Vidyācakravartin (p 42) there is the flaw of *Abhavanmatayoga* (absence of the intended connection) a *vākyārthadoṣa* defined and illustrated by Mammata[2] on whose work he

1 *Vyaktiviveka*, pp 84 85 and 100

2 *Kāvyaprakāśa* p 70 (Part II *T S S ed*)

himself has written two commentaries. Here the attributes मृगया-निवृत्त etc. should have a syntactical relationship with *supti* (sleep) that is recollected and not with the predicate *smarāmi*.

न हि मृगयानिवृत्त्यपनीतखेदत्वादिविशिष्टस्मृतिः । किन्तु मृगयानिवृत्त्यादिकं स्मर्तव्यसुप्तिविशेषणम् । अत इष्टार्थोऽपि न भवतीत्यभवन्मतयोगाख्योऽयं दोषः ।

(d) *Distinction of Preyas and Smaraṇa*. Ruyyaka then proceeds to explain how *Smaraṇa* differs from *Preyas*. While explaining the figure *Preyas*, Ruyyaka himself says that it is the same as *Bhāvālaṃkāra*—एष एव च भावालङ्कारः (p 237) Explaining *Bhāva* further, Ruyyaka says—

भावो विभावानुभावाभ्यां सूचितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदः । देवादिविषयश्च रत्यादिर्भाव । (*Ibid*)

Preyas can occur either by itself or as part of a memory of the beloved, that is, through the *vyabhicāribhāva* of *Smṛti*. It is not the first direct variety of the *Preyas* but the second one occurring through *Smṛti* that has to be distinguished from *Smaraṇa*.

ननु यदि प्रेयोऽलङ्कारो रतिभावात्मक, न तदा स्मृतिः । यदा तु व्यभिचारिभावात्मकस्तदा स्मृतिरूपोऽपि कदाचित् सम्भवति । —*Sañjīvanī*, p 42

In this variety of *Preyas*, as illustrated in अहो केऽपि कान्तं मुखं the lover's *impressions* about his beloved are awakened by his being fully engrossed about the movements of his beloved, though the latter is not actually before him This recollection again, not due to the apprehension of a similar object, is different from *Smaraṇa*.

प्रेयोऽलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिता स्मृतिर्विषय ।

—*Ruyyaka Sarvasva N. S. ed*, p 42

अत्राभिनिविष्टस्य नायकस्य प्रियानुरागसंस्काराणां संस्कारान्तराभिभावकतया भूयो भूयस्समुद्बुध्यमानानां महिम्नैव स्मृति, न हि सदृशानुभवात् ।

—*Sañjīvanī*, p. 42

Another distinction between *Preyas* and *Smaraṇa* is that in the former the recollection or *Preyas* imbedded in *Smṛti* is brought out by *vibhāva, anubhava* etc whereas in *Smaraṇa*, there has to be an actual expression like *Smarāmi*.

तत्रापि विभावाद्यागूरितत्वे, न स्वशब्दमात्रप्रतिपाद्यत्वे, यथा—'अत्रानुगोदम्' इत्यादि । —Ruyyaka, *Ibid*

And Vidyācakravartin (p. 44) says in his *kārika*—

स्मृतिस्सा स्मर्यते यत्र सदृशात्सदृशान्तरम् ।
असादृश्यादवाच्यत्वादितः प्रेयान्विभिद्यते ॥

(e) *The figure of speech in the verse* यैर्दृष्टोऽपि *etc.*: Another figure from which Ruyyaka distinguishes *Smaraṇa* is *Viśeṣa* as exemplified in the verse यैर्दृष्टोऽसि etc. Here two objects are presented unlike in the other figures previously distinguished from *Smaraṇa*. Yet the case does not become *Smaraṇa* because the precise nature of the affirmation does not take the form of *Smaraṇa*.

एवं च प्रत्युदाहरणद्वयस्यापि प्रयोजनं भिन्नविषयत्वात् । क्वचिच्च सादृश्यनिमित्तापि स्मृतिरवाक्यार्थत्वान्नास्मिन्पर्यवस्यतीत्याह— यैर्दृष्टोऽसीत्यादि ॥

—*Vimarśinī*, p. 42

Describing the fierce battle that ensued between a King and his rival forces, a poet says that those who saw him with many blows on his forehead, the body reddened due to the continuous flow of blood and the fire of anger emanating from his eyes while destroying his foes had no curiosity to visualise Lord Śiva at the height of his fury. Here is an implied similarity of the King with Lord Siva. According to Jayaratha, the subject of description is King Jayapīḍa.

प्रासप्रहारनेत्रयोरसृक्स्रुत्यनलज्वालयोः परपातनकालदहनयोर्नायकस्मरारिवोश्च सादृश्यं विवक्ष्यते । —*Sañjīvanī*, p. 43

Ruyyaka (p. 43) accepts *Viśeṣālaṁkāra* in the verse on the ground that in experiencing the sight of the King there is the unexpected vision of the Lord also.

सद्वावस्त्वन्तरानुभावेऽशक्यवस्त्वन्तरकरणात्मा विशेषालङ्कारः ।

Commenting on the above, Vidyācakravartin says—

अशक्यस्मररिपुदर्शनकौतुकास्तमयरूपार्थान्तरकरणात्मा विशेषालङ्कारः । एतद्दर्शनेन तदपि सिद्धमिति प्रतीतेः । —*Sañjīvanī*, p. 43

But the acceptance of *Viśeṣa* in the given verse may be questioned since we have here only the sight (*darśana*) of another unintended object and not the accomplishment (*karaṇa*) of an unexpected action. Ruyyaka solves the problem by explaining that the root *kṛ* includes the idea of *seeing* also due to its wide range.

करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि संभवात् ।

Vidyācakravartin (p. 43) adds further that this inclusion

of other root-meanings within its scope is to be found in the roots *bhū* and *as* also. In this context, he refers to and quotes from his own work on grammar, the *Prayogadīpikā*.

कृभ्वस्त्यर्थानां सर्वधात्वनुयायित्वात् क्रियायाः सामान्यात्मा करोत्यर्थः दर्शनेऽपि सभवात् । यदुक्तमस्माभिः प्रयोगदीपिकायाम्—

तेऽस्त्यर्था धातवो ज्ञेया य उदासीनकर्तृकाः ।
विकुर्वाणप्रयुञ्जानकर्तृका भूकृअर्थकाः ॥ इति ॥

येषां कर्ता उदास्ते तेऽस्त्यर्थाः येषां विकुर्वते ते भवत्यर्थाः येषां तु प्रयुञ्जते ते करोत्यर्थाः । अतो दृशिः प्रयुञ्जानकर्तृकत्वात् करोत्यर्थ एवेति सिद्धम् ।

If the extended meaning of roots is not acceptable, the other alternative is to recognise *Kāvyaliṅga* in the verse in question :

मतान्तरे काव्यलिङ्गमेतत् । *Sarvasva, N. S. ed.*, p. 43

Jayaratha and Samudrabandha explain *matāntara* as referring to the view of Udbhaṭa[1].

Vidyācakravartin (p 43) makes no such observation but states emphatically that whether it is *Kāvyaliṅga* or *Viśeṣa*, there is no possibility of *Smaraṇa*.

अस्मद्दर्शने विशेषालङ्कारः मतान्तरे काव्यलिङ्गं स्मरणं तु सर्वत्र न भवतीति भावः । काव्यलिङ्गत्वाभावे अशक्यकरणात्मा विच्छित्तिविशेषहेतुः ।

(x)

Rūpaka : According to Ruyyaka, the chief element in *Rūpaka* is the superimposition of a *viṣayin* on a *viṣaya*; the other essentials are the predominance of non-difference and the non-concealment of the object on which the superimposition is made. Ruyyaka (p. 43) adds further in the *vṛtti* that the mention of the prominence of non-difference does not preclude the existence of difference between the *viṣayin* and *viṣaya*.

अभेदस्य प्राधान्याद्भेदस्य वस्तुतः सद्भावः ।

Strictly speaking there is difference between the *viṣaya* and *viṣayin*. When there is the identification of two distinct objects, it ultimately leads to an implied similarity. Evidently Ruyyaka wants to point out in his above explanation in the *vṛtti* and in the subsequent remark—साधर्म्यं त्वनुगतमेव—that an identification of

1. Udbhaṭa defines *Kāvyaliṅga* as—

श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥

two different objects based on similarity alone constitutes *Rūpaka* Vidyācakravartin (p 44) explains further that the presence of the distinctness of the two objects is an essential requisite of *Rūpaka*, to mark off its province from *Atiśayokti*.

भेदस्य वस्तुत सद्भाव इत्यतिशयोक्तितो वैधर्म्यं दर्शितम् ।

and the *kārikā* (p 50)—

वस्तुतो भेदसद्भावाच्छङ्क्या नातिशयोक्तिता ।

In the process of indicating similarity between two distinct objects, *Rūpaka* is the subsequent stage of *Upamā*, in as much as the comparison is effected in a greater degree in the former Yāska calls *Rūpaka* elliptical Simile (*Luptopamā*) In this context Ruyyaka (p 44) quotes Daṇḍin, who says that *Rūpaka* is only *Upamā* where the distinction of the two objects is suppressed

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।

Explaining the verse ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला etc. cited by Mammata as an illustration of *Samastarūpaka*, Vidyācakravartin points out in his *Sampradayaprakāśini* that the adjective *antardhānavyasana rasikā* is applicable only to the non-contextual Kāpāliki and the same attribute is superimposed on the contextual *rātri*, giving rise to the metaphor *rātrikapāliki*

अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व कापालिक्यामनुपचरित रात्रावारोप्यत इति रूपकपरिग्रहसाधकम् । —*Sampradāyaprakāśini* part II, p 281

In this connection, Vidyācakravartin distinguishes *Upamā* from *Rūpaka* According to him, if the qualities of the contextual object are attributed to the non-contextual, there is *Upamā* and if the superimposition is the other way about, it results in *Rūpaka* *If the attributes are so set forth as to be common* to both there is the *Saṃkara* of *Upamā* and *Rūpaka*

भवेत्प्रकृतधर्माणामारोपोऽप्रकृते यदि ।
उपमा रूपक त्वन्यत् साधारण्ये तु सङ्कर ॥ *Ibid*

Having indicated the degree of similarity in *Upamā* and *Rūpaka*, Ruyyaka points out the difference between *āropa* and *adhyavasāya* In the latter, the identification is carried through a greater extent than in the former, for the *viṣayin*, as it were, swallows the *viṣaya* completely so that the latter is not at all perceived For the very same reason, Ruyyaka (p 45) says that he

is dealing with the figures based on *adhyavasāya*, namely *Utpreksā* and *Atiśayokti* after his treatment of *Rūpaka*

आरोपादभेदेऽध्यवसाय प्रकृष्यत इति पश्चात्तन्मूलालङ्कारविभाग ।

Vidyācakravartin (pp 44 45) adds further that the degree of identification of the *visaya* and the *visayin* indicates its extent of promoting the realisation of Rasa

अतिसादृश्यप्रत्यायनाद्रसस्य प्रत्यासन्नोपकारी भवतीत्यर्थं ।

In fact, the rationale of the classification of the various figures of speech in the *Sarvasva* is the relationship of the figure with Rasa The same fact has been borne in mind in the arrangement of the figures also No doubt, the figures *Bhavodaya*, *Bhāvasandhi* etc treated in the end are more important from the view-point of Rasa But these figures, helping the appreciation of Rasa in a subtle manner, are treated in the end after the other figures that are less intimately connected with Rasa

इह यावानलङ्कारवर्गो विवेचयिष्यते विवेचितचरश्च तस्य सर्वस्यैव अत्र रस प्रति प्रत्यासन्नोपकारिता पुनराराडुपकारिता । तत्र यद्यपि प्रत्यासन्नोपकारिणा प्राधान्य तथापि तेषा सूक्ष्मतरत्वात्स्थूलालङ्कारपुरस्कारेण व्युत्पादनमिति ।

—*Sañjivani*, p 45

(b) *Varieties of Rūpaka* Ruyyaka has eight varieties of the figure *Kevalaniravayava Mālāniravayava*, *Samastavastuvisaya sāvayava*, *Ekadeśavivarti sāvayava*, *Śliṣṭaśabdakevalaparamparita Śliṣṭaśabdamālāparamparita*, *Aśliṣṭaśabdakevalaparamparita*, and *Aśliṣṭaśabdamālāparamparita*

Ruyyaka then points out that other *alamkārikas* have mentioned additional varieties of *Rūpaka*, like *Vākyokta* and *Samāsokta* Samudrabandha (p 33) explains that in *Vākyoktarūpaka*, the superimposition is effected between the *visayin* and the *visaya* in separate words while in *Samāsoktarūpaka* it is done in a compound

यत्र विषयविषयिणोर्व्यस्तत्व तत्र वाक्योक्त, यत्र पुनस्तयो समासत्व तत्र समासोक्तम् । अन्यत भोजादिग्रन्थे ।

Vidyācakravartin (p 46) takes only the *Samāsoktarūpaka* out of the above-mentioned two varieties and explains it in two ways

(i) The superimposition is made in a compound.

(ii) The superimposition of the object is suggestively understood due to the force of the superimposition of the qualifying attributes.

(c) *Accord of gender and number in Rūpaka* : It is usual for *ālaṁkārikas* to point out in *Upamā* that between the object of comparison and the thing compared to, there should be accord of gender and number and to say that the absence of these would result in *Upamādoṣas.* The question would naturally arise that *Rūpaka* being an extension of *Upamā,* is not such an accord neccessary there also. It is however Ruyyaka, who for the first time, raises this point. The accord with respect to gender is of course necessary, as Vidyācakravartin (p. 49) says:

तत्राविष्टलिङ्गत्वं व्याप्तं आविष्टसङ्ख्यात्वं तु कचिद्व्यभिचरति ।

The accord in respect of number is not however borne out in some cases of *Rūpaka,* as for example, in the passage cited from Bāṇa's *Harṣacarita*—कपिलजटावल्कलावलम्बिनो दावाग्नयः। Here, there is a lack of natural accord of number as the fires are many and sage Kapila superimposed on them is only one. The explanation in such cases as pointed out by Ruyyaka and Vidyācakravartin is that one sage Kapila is to be superimposed on every single fire.

यत्र चारोप्यमाणस्य धर्मित्वादाविष्टलिङ्गमस्यात्वेऽपि कचित्स्वतोऽसम्भवत्सङ्ख्या-योगस्य विषयसङ्ख्यात्वं प्रत्येकमारोपात् ।

—*Ruyyaka's Sarvasva, N. S. ed.,* p. 49

Says Vidyācakravartin in his *kārikā* (p. 50)—

विषय्यारोप्यते येन प्रतिम्वं विषयेषु तत् ।
भवेद्विषयसङ्ख्यात्वं सङ्ख्याभेदेऽपि धर्मिणोः ॥

Amongst the later *ālaṁkārikas,* Jagannātha Paṇḍita refers to the two flaws due to the difference of number and gender in *Rūpaka* and cites some stray instances[1] where the flaws are not detrimental to the appreciation of the piece of poetry.

(d) *Rūpaka and Śleṣa* : Ruyyaka is one of those *ālaṁkārikas* who accept *Śleṣa* as the most powerful and dominant amongst the figures and one that vetoes the presence of the other figures.

1. अत्र विषयविषयिणोर्लिङ्गादिभेदे वैरूप्यं सर्वात्मनानुपपन्नं प्रतिकूलम्। क्वचित्तु [illegible] [illegible] तु नामी दोषाः। "[illegible] तव चन्द्रमाः" इत्यादौ [illegible]।
—*Rasagaṅgādhara,* p. 823

Amongst the varieties of *Rūpaka*, there are some based on *Śleṣa*. So, the question naturally arises about the scope of the figures *Rūpaka* and *Śleṣa*. In this connection, Ruyyaka quotes the verse भ्रमिमरति etc and following Ānandavardhana who also quotes it in his *Dhvanyāloka*[1], accepts *Śleṣa*. In this verse, due to the force of the eight conditions *bhrami* etc., the double meaning of 'poison' and 'water' of the word *viṣa* is evident. The *Śleṣa* in *viṣa* brings into being *Rūpaka* in *jaladabhujagajam* and for this reason of *Śleṣa* being pre-existent, it is reasonable to accept it as the prevailing figure. Vidyācakravartin (p 50) concurring with the view expressed by Ruyyaka, goes a step further and enunciates a general rule in instances like भ्रमिमरति etc. He feels that of the two figures *Rūpaka* and *Śleṣa*, whichever is pre existent and brings about the presence of the other, is the prevailing figure.

रूपक पूर्वंसंसिद्ध श्लेपमुत्थापयेद्यदि ।
तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेप इष्यते ॥

Samudrabandha (p 38) feels that in the verse referred to above, the *Śleṣa* in *viṣa* is quite independent of the *Rūpaka* in *jaladabhujagajam* for, the two meanings of that word are already got at, due to the force of the conditions *bhrami* etc. But the *Śleṣa* in *viṣa* is the deciding factor of *Rūpaka* in *jaladabhujagajam* as otherwise, there is the doubt whether it is *Upamā* or *Rūpaka*, consequently resulting in *Sandehasankara* of the two figures.

Jayaratha (p 50) is of the opinion that it is somewhat difficult to decide *Śleṣa* as the prevailing figure in the verse भ्रमिमरति etc.

चिन्त्य चैतत् । यत श्लेपस्तावद्वाच्ययोर्द्वयो प्रकृतयोरप्रकृतयो प्रकृताप्रकृतयोश्च भवति । अत्र च द्वयो प्रकृतत्व नाप्यप्रकृतत्वम् ।

The *double entendre* of not only the attributes but also of the subject of description may lead one to treat the verse as an illustration of *Śabdaśaktimūladhvani*, but the idea of poison being expressed in the metaphor *jaladabhujagajam* does not support it. Jayaratha, following the view of Abhinavagupta as expressed in the *Locana*[2], accepts *Śliṣṭaparamparitarūpaka* and not

1 अत्र रूपकच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतैवावभासते । p 237
2 *Dhvanyāloka*, *Kāśi Sanskrit Series* No 135 (1940) p 239

Śleṣa in the verse

स्थिते तु जलदभुजगजमिति रूपके तन्माहात्म्यादेव विपशब्दे श्लिष्टशब्दनिबन्धन रूपकम् । अन्यथा हि जलदभुजगजमिति रूपक व्यर्थं स्यात् ।

—*Vimarśinī Ibid.*

Incidentally it may be pointed out that as far as the passage explaining the figure in the verse भ्रमिमरति etc is concerned, while the Trivandrum edition does not present any difficulty regarding punctuation, the Nirnayasāgar edition of the text and Jayaratha's commentary thereon, is not free from difficulties.

(xi)

The figure of speech Pariṇāma and its distinction from Rūpaka · As an example of an *alamkāra* having an interesting history of its own and in the evolution of which Vidyācakravartin occupies a noteworthy place, the *Pariṇāma* may be cited The conception of this figure underwent a radical change since it was first introduced as a distinct *alamkāra* by Ruyyaka As Vidyācakravartin himself remarks, much confusion prevailed upon the exact nature of this figure and he takes credit for clarifying the issues. The discussion on *Pariṇāma* continues upto the time of the two last celebrated writers, Appayya Dīkṣita and Jagannātha Paṇḍita

Ruyyaka, is the first rhetorician to introduce *Pariṇāma* as a new figure in his *Alamkāra Sarvasva* Mammaṭa, the immediate predecessor of Ruyyaka, did not recognise it as a distinct figure and Nāgeśabhaṭṭa in his *Udyota*[1] on the *Kāvyaprakāśa* defends Mammata and rejects this figure He remarks that in *Pariṇama* like वदनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति, the apprehension of identity of the face (*viṣaya*) with the moon (*viṣayin*) for the purpose of alleviating the grief due to separation, does not contribute any special charm to the object described namely, the face

यत्तु "आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणाम । अत्र च विषयाभेद आरोप्यमाणो उपयुज्यते रूपके तु नैवमिति विशेष । वदनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशनसामर्थ्यं मुखात्मनैव इन्दो ग्रीष्मसन्तापहारकत्वाद्रमणीयशोभाधारत्वाच्च इन्दु विषयतयोपात्त" इति दाक्षिणात्या । तत्र, इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुकर्षकत्वेनालङ्कारकत्वाभावात् इति दिक् ।

1 *Ānandāśrama Series* no 66 p 465

Earlier *alamkāra* writers like Dandin[1] and Bhoja recognised many varieties of *Rūpaka*, in some of which the peculiar characteristic of *Pariṇāma*, namely, *prakṛtopayogitva*, the subserviency of a certain contextual purpose can be found, though not in a pronounced manner

In Udbhaṭa's illustration of *Samastarūpaka*,

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् ।
क्रमशो रात्रिकन्याभिर्व्योमोद्यानमसिच्यत ॥

his commentator Pratīharendurāja is conscious of this striking feature for, he says that the action of sprinkling can be associated with water alone

यदात्वसौ अम्बुशब्द आपादिताम्बुभावज्योत्स्नाभिधायी सन् सेकक्रियया समन्वयमापद्यमानो यदेतदत्र सेकसाधनत्वेन अम्बु उपयुज्यते तज्ज्योत्स्नैवेति ज्योत्स्नया विशिष्यते तदा तस्य न रूपकावस्था ।

—*Kāvyālamkārasārasamgraha*, *Bombay ed*, p 12

But in this case Pratīhārendurāja does not accept *Rūpaka* but only *Atiśayokti* He argues that the real action described here is only pervading (*vyāpti*) but this action is mentioned as sprinkling in a hyperbolic way. Thus we see that the figure *Pariṇāma* with its peculiar feature of *prakṛtopayogitva* of the thing superimposed was included in the varieties of *Rūpaka* and not distinctly referred to by earlier *alamkāra* writers. Ruyyaka himself, the first writer to recognise *Pariṇāma* as a separate figure, gives illustrations[2] under *Rūpaka* which are truly instances of *Pariṇāma* His commentator Jayaratha[3] also, while explaining the etymology of *ekadeśavivarti* says—

एकदेश आरोपविषयाणामर्थात्तदात्मक एवारोप्यमाणप्रयोजनप्रतिपादनाय तद्रूपतया विवर्तते परिणमति यत्र तत्तथोक्तम् ।

So it is clear that there has been some confusion regarding the figure *Pariṇāma* among *ālamkārikas*

---

1 तामाङ्कुल्दलश्रेणिनखदीधितिकेसरम् ।
भियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ —*Kāvyādarśa*. II. 69 & *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* (p 357)
—an illustration of *Samastarūpaka*.

2 '*Dāse kṛtāgasi*' etc., an example of *Kevalāvayavarūpaka* and, '*Nirikṣya-vidyunnayanaih*' etc., an instance of *ekadeśavivartirūpaka* really illustrate the figure *Pariṇāma*.

3 *Vimarśinī*, p 45

As already stated, Ruyyaka is the first author to recognize *Pariṇāma* as a distinct figure from *Rūpaka*. Our author *Vidyā-cakravartin* has dealt with this figure in detail and has formulated certain principles for distinguishing the figure from *Rūpaka*. In view of the above facts as also that of Ruyyaka not being correctly understood by many rhetoricians, it would be relevant here to discuss the opinion of Ruyyaka regarding this figure and also trace its history in the works of later *alaṃkāra* writers.

According to Ruyyaka the figure *Pariṇāma* occurs when the object superimposed (*āropyamāṇa*) serves a certain purpose.

Now, *āropyamāṇa* is the non-contextual thing like the moon that is superimposed and the special feature of this figure is the utility of the *aprakṛta* for a contextual purpose. How does the *aprakṛta* perform this function? It can do so only by superimposing its qualities on the thing described. Hence here the *aprakṛta* is identified with the *prakṛta* and a consequent transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* is effected.

The essential features of the figure are—

(i) the subserviency of a contextual purpose by the object superimposed

(ii) the identification of the *aprakṛta* with the *prakṛta* for this purpose and

(iii) the consequent transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta*

Hence the name *Pariṇāma* applied to this figure is significant.

The figure is exemplified in the verse of Murāri wherein the second line reads as—

तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयम्[1] [2]उपकृतवानातर नाविकाय ।

Here the author refers to Rāma giving to Guha, the boatman, the

---

1 Samudrabandha (p 39) records the opinion of some according to whom the *mayaṭ pratyaya* if employed here makes the *āropa* impossible and hence '*saumitrimaitrimayam*' should be split up as *saumitrimaitrim*' and *ayam*, the latter being construed with '*asau* in the first line of the verse

2 While Murāri reads *upahṛtavān* Samudrabandha, Vidyācakravartin and Appayya Dīkṣita (*Kuvalayānanda* p 20 and *Citramīmāṃsā* p 70) read it as *upakṛtavān*

ferry fee in the form of his friendship such as he has dowered on his brother Laksmana himself The thing superimposed in the present case is the *ātara* and the contextual purpose to be served is the crossing of the Ganges with the help of Guha It is evident that the friendship the thing on hand, cannot serve the purpose of crossing the river Hence the *aprakṛta* is identified with the *prakṛta* and the latter changes into the former, viz the ferry fee

> अत्र सौमित्रिमैत्री प्रकृता आरोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन परिणता।
> आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात्।
>
> —*Alamkāra-sarvasva* N S ed p 51

And

> आतरम तरेण तरणायोगात्। अतश्च प्रकृते यत आतरस्य उपयोग. ततश्च प्रकृताया एव मैत्र्या तत्कार्यकारित्वात्तद्व्यवहारारोप।
>
> —*Vimarśinī*, p 52

Ruyyaka has two varieties of this figure according to the use of the *viṣaya* and the *viṣayin* with or without apposition, that is *sāmānādhikaranya* and *vaiyadhikaranya* The above verse is an illustration of the first variety for the *prakṛta* and *aprakrta* namely *saumitrimaitrīm* and *ātaram* are in the same case The second variety of *vaiyadhikaraṇya* is illustrated in the verse अथ पक्त्रिमता etc, where the *viṣaya* (*vacobhiḥ*) and *viṣayin* (*upāyanam*) respectively are in different cases Jagannātha Paṇḍita justified by his commentator Nāgeśabhaṭṭa (*Rasagaṅgādhara* p 333) criticises Ruyyaka for citing this as an illustration of *vaiyadhikaraṇya Pariṇāma* According to the general saying रिक्तहस्तो न वीक्षेत राजानम्, a person going to a king s assembly necesssarily takes a present (*upāyanam*) along with him Jagannātha and Nāgeśa remark that in the verse the *aprakṛta* (*upāyanam*) can by itself serve the purpose and not when it is identified with the *prakṛta* (*vacobhiḥ*) In fact Nāgeśa thinks that the very use of the words *vacobhiḥ* and *turangamādyaiḥ* in the context is not proper since these are the usual presents taken to a king It should be mentioned here that Jagannātha and his commentator are not just in their criticism of this verse and the difference of opinion is due to their not understanding Ruyyaka's definition of *Pariṇāma* properly Jagannātha accepts *Pariṇāma* in places where the *aprakṛta* assumes the form of the *prakṛta* to serve a purpose while Ruyyaka is of the opposite view In the above verse the *prakṛta* (*vacobhiḥ*) under-

goes transformation into the *aprakṛta* (*upāyanam*) thereby serving the purpose of being presented to the king So according to Ruyyaka it is an apt illustration of *vaiyadhikaraṇya Pariṇāma*

After defining *Pariṇāma*, Ruyyaka distinguishes it from *Rūpaka* In the latter the *viṣayin* is superimposed on the *viṣaya* to show the superiority and excellence of the object described In *Rūpaka* like *mukhacandra* the moon is identified with the face, showing thereby that the particular face is so beautiful that in it all the charming features of the moon are noticed This identification reveals the excellence of the particular face as distinguished from other ordinary faces and this alone constitutes the charm of the superimposition in *Rūpaka* But in *Pariṇāma* like सुखचन्द्रेण तन्वी शिशिरीकुरुते दृशौ it is evident that the face can 'gladden *the eyes with its cooling effect only on being identified with the* moon The superimposition in *Pariṇāma* has an extra element of serving the contextual purpose Hence it is *prakṛtopayogitva* that distinguishes *Pariṇāma* from *Rūpaka*

> आरोप्यमाण रूपके प्रकृतोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपरञ्जकत्वेनैव केवलेनान्वय भजते, परिणामे तु प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति ।
>
> —*Sarvasva, N S* ed. p 57

Since Ruyyaka has been differently interpreted by different *ālaṃkārikas* let us take the individual words that constitute the definition of the figure and the *vṛtti* on it by the author himself There has been no difference of opinion regarding the word *āropyamāṇa* in the sūtra The thing superimposed is always the non-contextual object like the moon The word *prakṛtopayogitva* has been interpreted in two different ways While criticising Ruyyaka's definition of *Pariṇāma*, Jagannātha (p 333) discusses the meaning of *prakṛtopayogitva*

> आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोग इत्यस्य प्रकृतकार्ये उपयोग आहोस्वित् प्रकृत-विषयात्मतया उपयोगोऽर्थ. ।

The first meaning is not applicable, for then the verse दासे कृतागसि etc., cited by Ruyyaka himself as an illustration of *Rūpaka* will be treated as illustrating *Pariṇāma* Here the *prakṛta* (*pulakāṅkura*) is identified with the *aprakṛta* (*kaṇṭaka*) so that it can be connected with the sense of *pādakhedana*, pricking the

delicate foot of the heroine Here[1] we have the utility of the object superimposed for a contextual purpose Neither can we take *prakrtopayoga* to mean *prakrtakārye upavogah* This criticism of Jagannātha is due to his not understanding Ruyyaka properly But it must be mentioned that Ruyyaka himself is not very clear in his exposition of the figure and his words प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोग in the vrtti (p 51, *N S* ed), भ्रातरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात् (p 52, *Ibid*) and इह तु द्वयोरप्यभिधानं तादात्म्यात्तयो परिणामित्वम् while distinguishing *Parināma* from *Somasokti* (p 52) are vague and are capable of different interpretations In fact, the words in antique in the above references have led many ālamkārikas to recognise *Parināma* where the *aprakrta* assumes the form of the *prakrta* for the subserving of a purpose while in reality, the *prakrta* transforms into the *aprakrta* in the figure In the third sentence quoted above, Ruyyaka has generally referred to the transformation as occurring between the *visaya* and *visayin* *(tayoh)* and has not explicitly stated which is transformed into which Ruyyaka's words मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात् show that the word *prakrta* is perhaps not used in the sense of *visaya* but is to be interpreted as meaning "the context". *Prakrtopayoga* means 'being useful in the context'

Ruyyaka is ambiguous in his vrtti while he remarks, प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति, and in his explanation of the verse तीर्त्वा भूतेश etc , wherein he says—

> अत्र सौमित्रिमैत्री प्रकृता आरोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन परिणता।
> भ्रातरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात्।

In the above sentences, the author refers to the transformation of the *prakrta* into the *aprakrta* in *Parināma*, while maintaining at the same time that the *aprakrta* is useful for the purpose in

1. Sri D T Tatacharya in his *Rupakaparisuddhi* (p 43) defends Ruyyaka against the unjust criticism of Jagannatha and points out that the causing of fatigue or pain cannot be connected with *kantaka* alone Even if there is no superimposition of the *kantaka* over the *pulakānkura* as in [illegible] etc where *kantakāgraih* is replaced by *samprarudhkam* the pricking of the delicate foot of the heroine is effected The superimposition of the *kantaka* only intensifies the *kheda* and thereby serves to enhance the charm of the *prakrta*

   [illegible]

the form of the *prakṛta* In fact, these conflicting statements of Ruyyaka regarding *Pariṇāma* have been the reasons for the misunderstanding of this figure and consequently he is accused of being self-contradictory There is no doubt of Ruyyaka's opinion on that in *Pariṇāma*, the *prakṛta* transforms into the *aprakṛta* for the accomplishment of a purpose, but his statement प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोग requires some explanation It means that the thing superimposed is useful to the subject of discussion as its *ātman* or soul Just as the soul is useful to the body, the *aprakṛta* is to the *prakṛta* in the accomplishment of an action mentioned in the context Ruyyaka uses the particular word *prakṛtātmatayā* to show that the *aprakṛta* superimposes only its qualities over the *prakṛta* and not its form The dharma of the *aprakṛta* enters into the body of the *prakṛta* The retaining of the rūpa of the *prakṛta* is necessay for, if the *viṣaya* itself is not seen due to its transformation into the *viṣayin*, where can *prakṛtopayogitva* lie ? It is essential therefore, that in *Pariṇāma* the *aprakṛta* imposes only its qualities on the form of the *prakṛta* So *prakṛtātmatayā* should be taken to mean *prakṛtadharmisvarūpeṇa*

प्रकृतात्मतया प्रकृतोपमेयधर्मिस्वरूपेणेत्यर्थं, न तु विषयतावच्छेदकरूपेणेति।
अप्रकृतधर्मिण एवात्र अविद्यमानत्वे तत्र धर्मान्तरान्वयप्रसङ्गस्य दूरोत्सारितत्वात्।

—*Rūpakapariśuddhi*, pp 43 44

And

उपमानतावच्छेदकावच्छिन्नतया परिणमति अवस्थान्तरं प्राप्नोति। तथा च भ्रातृत्वेन गृहीता मैत्री भ्रातरं सपद्यत इति मैत्रीरूपोऽयमातर। धर्मी प्रकृत एव। धर्म एव तु आरोप्यमाणस्य।

आरोपितमेकत्र प्रकृतस्यार्थान्तरस्य यद्भवति।
अनुगुणमेतदभिज्ञा परिणामरहस्यमभिदधति॥

—*Ibid*, p 42

It is therefore seen that Ruyyaka must be interpreted with much care, if not difficulty Being the first author to recognise *Pariṇāma* as a distinct alamkāra, he is not very clear about it Hence he has made the ambiguous statements of the *aprakṛta* becoming the *prakṛta* and also *aprakṛta* transforming into the *aprakṛta* in this figure

Śobhākaramitra who immediately followed Ruyyaka is very clear in his definition and exposition of this figure He takes

prakṛtopayogitva in the sense of *prastāve upayoga* In *Rūpaka* where the *aprakṛta* is superimposed on the *prakṛta* the identification is helped or rendered more appropriate whereas in *Pariṇāma* the identitification itself is primarily brought about by the purpose served by the *viṣayin* as superimposed on the *viṣaya*

प्रमाणान्तरेणातिविविक्तत्वेनावगतत्वाद्विपयविपयिणोरेकरूपतया प्रतिपादनेऽपि प्रस्खलत्वेनामुखेऽपि न तथा प्रतिपत्तिरित्येवरूपाद्रूपकादस्य भेदो विपयस्य तत्त्वतो विपयिकार्यकारित्वादिना तद्रूपत्वेन प्रतीते स्फुट एव ।

—*Alamkāraratnākara* p 39

Herein Śobhākara *criticises those who do not recognise Pariṇāma* as a distinct figure due to their non acceptance of *prakṛtopayogitva* as unique and its being present in all figures in instances of *Rūpaka* like यद्रजनीपुरन्ध्रिरोध्रतिलक and in *Utprekṣas* like अनान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्तामिव कथयितुमवततार मध्यम लोकमशुमाली ।

Śobhākara remarks that in the above illustrations there is only *ānuguṇya* or *aucitya* in general and no specific *prakṛtopayogitva*

यथोक्तस्य प्रकृतोपयोगित्वाभावात् । न हि रजनीपुरन्ध्रीत्यादि रूपकान्तरानुगुण्य प्रस्तावौचित्यमात्र वा प्रकृतोपयोगित्वम् ।

प्रकृतार्थानुगुणत्व नेष्टा प्रकृतोपयोगिता, सा हि ।
सर्वत्र रूपकेऽस्मिन्साक्षात्तत्कार्यकारिता किन्तु ॥ —*Ibid*

Jayaratha in his *Vimarśinī*[1] endorses Ruyyaka's view that in *Pariṇāma* the *prakṛta* is transformed into the *aprakṛta* for subserving a certain purpose He very clearly states that in *Pariṇāma* there is *vyavahāra-samāropa* of the *aprakṛta* over the *prakṛta*

प्रकृतमप्रकृतव्यवहारविशिष्टतयावतिष्ठते । प्रकृतस्वरूपमात्रावस्थाने प्रकरणार्थ-निष्पत्त ।

The expressions *aprakṛtavyavahāraviśiṣṭatayā* and *prakṛtasvarūpamātrāvasthāne* show that the *prakṛta* retains its form while it assumes only the qualities of the *aprakṛta* He takes *prakṛtātmatayā* in the sense of *prakṛtāṅgatayā* According to him therefore, the *aprakṛta* is subordinated to the *prakṛta* Śrī D T Tatacarya[2] explains Jayaratha clearly If the word *prakṛtātmatayā* is split up as *prakṛtasya ātmatayā* it means that the thing superimposed is useful to the *prakṛta* like the soul to

1 *Sarvasva* N S ed., pp 51-52
2 *Rūpakapariśuddhi* p 41 2

the body In this case since the *aprakṛta* is the *upakāraka* it is subordinated to the *upakārya* The word *prakṛtātmatayā* can be split up as a Bahuvrīhi also, as *prakṛtam (upameyam) ātmā yasyeti* Even here the *prakṛta* being the *upakārya* is prominent and the *aprakṛta* is subordinated to it

Jayaratha takes *prakṛtopayogitva* to be a unique feature of *Pariṇāma* not present in other figures

एवमत्र प्रकरणोपयोगित्वाभावादित्यारोप्यमाणस्योपयोग इति चान्वयव्यतिरेकाभ्या प्रकृतोपयोगित्वस्यासाधारणत्व दर्शितम् । असाधारणत्वस्य हि धर्मस्य तत्त्वव्यवस्थापकत्वाल्लक्षणत्वम् । अतश्च नास्त्येवालङ्कारान्तरेषु प्रकृतोपयोगित्वम् ।

He also strongly criticises other rhetoricians who accept *prakṛtopayogitva* in similes like आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूत etc , in poetic fancies like अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरण etc , and in metaphors like मन्दरमेदकराद्रि etc In the above illustrations Jayaratha points out that there is just *aucitya* from which *prakṛtopayogitva* is different

औचित्य हि सिद्धस्य सत प्रकृतार्थोपलम्भक भवति । उपयोग पुन सिद्धावेव प्रकृतार्थहेतुता भजत इत्यनयोर्महान्भेद ।

Ruyyaka himself, as pointed out by Jayaratha, is very clear in his distinction[1] of *aucitya* and *prakṛtopayogitva* while distinguishing between *Ananvaya* and *Lāṭānuprāsa*

Śobhākara also clarifies this with reference to examples of Utprekṣā and Rūpaka

Samudrabandha (pp 38-40) in his explanation of this figure follows the text very closely, but does not deal with the figure in a detailed manner

Our author Vidyācakravartin in his *Sañjīvanī* says that he is dealing with the figure *Pariṇāma* in great detail because the earlier ālamkārikas have not properly understood the definition of this figure and its distinction from *Rūpaka* Between the time of Ruyyaka and our author, we have Śobhākaramitra (latter part of the 12th century or early part of the 13th century), Jayaratha (first quarter of the 13th century), Vidyādhara[2] (1285-1325 A D) and Narendraprabhasūri[3] (Samvat 1282 i e 1225-6 A D) who accept the transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* in

1 See also p 57 of this Introduction
2 *Ekāvalī* p 220
3 *Alaṁkāramahodadhi* p 260

Parinama, while Jayadeva (1200-1250 A D) is very vague in his definition[1]; Viśvanātha[2] (1300-1384 A D) and Vidyānātha[3] (first quarter of the 14th century) accept the opposite view, namely, that of the *aprakrta* assuming the form of the *prakrta* Vidyācakravartin may also be taken to fall in line with Jayaratha Śobhākaramitra and others who accept the transformation of the *prakṛta* into the *aprakrta* in *Parinama* In this context, the author enumerates his high qualifications as a poet and the various titles conferred on him by his royal patron, showing thereby that his views carry much weight and authority And it must be mentioned to the credit of our author that he is very lucid and explicit in his explanation of this figure and its distinction from *Rūpaka*

Vidyācakravartin first deals with the manner of superimposition in the figures *Rūpaka* and *Parināma* In that connection he remarks that superimposition may apparently refer either to the attribution of the qualities of the *aprakrta* over the *prakrta* or vice versa But there is difference between *visayāropa* and *visayyāropa* due ot the peculiar characteristics of the *viṣaya* and the *viṣayin* The former is a thing to which some other qualities are always attributed whereas the latter is a thing imposing its qualities on other objects

आरोपस्य द्विधुत्वेऽपि प्रकृताप्रकृतयोर्नैकविधा वृत्ति । विपयविपयित्वेन विवक्षा-
नियमात् । विपय खलु आधेयगुण एव भवति । विपयी पुनर्गुणाधातैव भवति ।
—*Sañjivani*, p 51

So *āropa* whether it is in *Rūpaka* or *Parināma* must mean the superimposition of the qualities of *aprakṛta* over the *prakṛta* The difference between the two figures lies in the degree and utility of the superimposition In *Rūpaka*, the apparent identity of the *aprakṛta* with the *prakrta* reveals the excellence of the object described while in *Parināma* the identity is carried on till the contextual purpose is served

परिणामालङ्कारे पुन आरोप्यमाण न केवल प्रकृतोपरञ्जक यावता प्रकृतरूपम
पह्लुवान सत्तदात्मत्वेन उपयुज्यते । अत इह वाक्यानुप्रवेशान्तमारोपविवक्षा ।
—*Ibid.*

1 परिणामाऽनयोर्यस्मिन्नभेद पर्यवस्यति, *Candraloka* p 111
2 *Sahityadarpana* ४ 34
3 *Prataparudriya*, p 273

Moreover, in *Rūpaka* the form of the *prakṛta* is concealed due to the momentary superimposition of the *aprakṛta* When we say *mukhacandra* for the moment the moon alone is perceived and not the face Later the perceiver recognises that the particular face is so charming that it possesses all the characteristics of the moon In *Pariṇāma*, the *prakṛta* does not entirely lose its original form If the *prakṛta* itself is not seen, where can *prakṛtopayogitva* lie ? And if there is no *prakṛtopayogitva* there is no point in recognising *Pariṇāma* as a distinct figure

Vidyācakravartin's view is that in *Rūpaka* the apprehension of the identity between the *aprakrta* and the *prakṛta* is only for a short time, the superimposition revealing the excellence of the *viṣaya* Here the *aprakrta* merely colours the *prakṛta* Once the superiority of the *viṣaya* is realised, the *āropa* is of no avail There is the concealment of the *viṣaya* though it is only for a short time In *Pariṇāma* the superimposition is extended till the purpose is accomplished by the *prakṛta* transformed into the *aprakṛta* If due to this transformation, the *prakṛta* is not perceived till the purpose is served, the term *prakṛtopayogitva* (here Vidyācakravartin takes *prakṛta* in the sense of *viṣaya*) loses its significance So in *Pariṇāma*, the *prakṛta* not losing its individual form transforms into the *aprakṛta*

> विपय्याकारमारोप्य विपयस्यगन यदा ।
> रूपकत्व तदा तत्र रञ्जनेन समन्वय ॥
> यदा तु विपयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो भजेत् ।
> उपयुक्त्यै पराकार परिणामस्तदा मत ॥
>
> —*Ibid*, pp 51-52

Explaining the verse तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रज etc, Vidyācakravartin says

> अत प्रकृतस्य अप्रकृतरूपापन्नस्य प्रकृतोपयोग इति प्रकृतस्य स्वरूपादप्रच्युतेः परिणामत्वम् ।
>
> —*Ibid*, p 53

In the next two *kārikās* he distinguishes between the two figures in a very clear manner He explicitly states that in *Rūpaka* there is *rūpasamāropa* while in *Pariṇāma* there is only *vyavahārasamāropa*, the *prakṛta* thereby retaining its original individual form Due to the *rūpasamāropa* there is no *kriyānvaya* in *Rūpaka* In *mukhacandram paśyāmi* the moon does not serve any purpose in the act of seeing

आरोप्यमाण. प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।
परिणामस्तदा तेन रूपकादस्य भिन्नता ॥
रूपमात्रसमारोपाद्रूपके रञ्जकोऽह्यसौ ।
व्यवहारसमारोपादिह स्यात्प्रकृतान्वयः ॥

—*Ibid*, p 55

So according to Vidyācakravartin, in both *Rūpaka* and *Parināma* there is the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta*, the differences lie in the manner, degree and utility of the *āropa* Briefly stated they are .

(i) In *Rūpaka* the *āropa* enhances the charm of the *prakṛta* It is *prakṛtoparañjaka*, whereas in *Parināma* it serves a distinct purpose, that is, it is *prakrtopayogi*

(ii) In Rūpaka the *aprakrta* merely tinges or colours the *prakrta* while in Parināma it is identified till the purpose is served

(iii) In *Rūpaka*, due to the *āropa*, the *prakṛta* is concealed by the *aprakṛta* In *Parināma* the *prakṛta* does not lose its individual form, the emphasis being in the activity

(iv) In *Rūpaka* there is *rūpa-samāropa* while in *Parināma* there is *vyavahāra-samāropa*

(v) Due to mere *rūpa-samāropa* in Rūpaka, the thing superimposed merely enhances the charm of the *prakṛta* while it has *prakrtānvaya* in *Parināma*

Vidyācakravartin is the first ālamkārika to point out the distinction between the two figures as lying in the concealment and non-concealment of the *prakṛta* due to the superimposition The kārikās *viṣayyākāra* etc, mentioning the *sthaganāsthagana-vailakṣanya* are quoted by Mallinātha[1] and Kumārasvāmin[2].

1 *Tarala* on the *Ekavali* p 221 The view of Mallinatha that in *Parinama* the *prakrta* transforms into the *aprakrta* is evident from his commentaries on the Mahakavyas also For example under the verse समीरशिशिर' शिर सु वसता etc (*Sisupalavadha* iv 54) he distinguishes between *Rupaka* and *Parinama*— अत्र बलाहततिष्वारोप्यमाणाना जवनिकाना मुद जनयन् इति प्रकृतोपयोगवर्णनात्परिणामालङ्कार । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम' इति लक्षणात्। रूपके तु उपरञ्जनमात्रमिति भेदः।

2 *Ratnapana*, p 273

Moreover in *Rūpaka* the form of the *prakṛta* is concealed due to the momentary superimposition of the *aprakṛta* When we say *mukhacandra* for the moment the moon alone is perceived and not the face Later the perceiver recognises that the particular face is so charming that it possesses all the characteristics of the moon In *Pariṇāma*, the *prakṛta* does not entirely lose its original form If the *prakṛta* itself is not seen where can *prakṛtopayogitva* lie ? And if there is no *prakṛtopayogitva* there is no point in recognising *Pariṇāma* as a distinct figure

Vidyācakravartin's view is that in *Rūpaka* the apprehension of the identity between the *aprakṛta* and the *prakṛta* is only for a short time, the superimposition revealing the excellence of the *viṣaya* Here the *aprakṛta* merely colours the *prakṛta* Once the superiority of the *viṣaya* is realised the *āropa* is of no avail There is the concealment of the *viṣaya* though it is only for a short time In *Pariṇāma* the superimposition is extended till the purpose is accomplished by the *prakṛta* transformed into the *aprakṛta* If due to this transformation, the *prakṛta* is not perceived till the purpose is served, the term *prakṛtopayogitva* (here Vidyācakravartin takes *prakṛta* in the sense of *viṣaya*) loses its significance So in *Pariṇāma*, the *prakṛta* not losing its individual form transforms into the *aprakṛta*

> विपय्याकारमारोप्य विषयस्थगन यदा ।
> रूपकत्व तदा तत्र रञ्जनेन समन्वय ॥
> यदा तु विपयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो भजेत् ।
> उपयुक्त्यै पराकार परिणामस्तदा मत ॥
>
> —*Ibid* pp 51 52

Explaining the verse तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रन etc Vidyācakravartin says

> अत प्रकृतस्य अप्रकृतरूपापन्नस्य प्रकृतोपयोग इति प्रकृतस्य स्वरूपादप्रच्युते परिणामत्वम् ।
>
> —*Ibid*, p 53

In the next two *kārikās* he distinguishes between the two figures in a very clear manner He explicitly states that in *Rūpaka* there is *rūpasamāropa* while in *Pariṇāma* there is only *vyavahārasamāropa*, the *prakṛta* thereby retaining its original individual form Due to the *rūpasamāropa* there is no *kriyānvaya* in *Rūpaka* In *mukhacandraṁ paśyāmi* the moon does not serve any purpose in the act of seeing

आरोप्यमाण प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।
परिणामस्तदा तेन रूपकादस्य भिन्नता ॥
रूपमात्रसमारोपाद्रूपके रञ्जकोऽह्यसौ ।
व्यवहारसमारोपादिह स्यात्प्रकृतान्वय ॥

—*Ibid*, p 55

So according to Vidyācakravartin, in both *Rūpaka* and *Pariṇāma* there is the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta*; the differences lie in the manner, degree and utility of the *āropa* Briefly stated they are

(i) In *Rūpaka* the *āropa* enhances the charm of the *prakṛta* It is *prakṛtoparañjaka*, whereas in *Pariṇāma* it serves a distinct purpose, that is, it is *prakṛtopayogī*

(ii) In Rūpaka the *aprakṛta* merely tinges or colours the *prakṛta* while in Pariṇāma it is identified till the purpose is served

(iii) In *Rūpaka*, due to the *āropa*, the *prakṛta* is concealed by the *aprakṛta* In *Pariṇāma* the *prakṛta* does not lose its individual form the emphasis being in the activity

(iv) In *Rūpaka* there is *rūpa-samāropa* while in *Pariṇāma* there is *vyavahāra-samāropa*

(v) Due to mere *rūpa-samāropa* in Rūpaka, the thing superimposed merely enhances the charm of the *prakṛta* while it has *prakṛtānvaya* in *Pariṇāma*

Vidyācakravartin is the first ālaṁkārika to point out the distinction between the two figures as lying in the concealment and non concealment of the *prakṛta* due to the superimposition The kārikās *viṣayyākāra* etc, mentioning the *sthaganāsthagana vailakṣaṇya* are quoted by Mallinātha[1] and Kumārasvāmin[2].

1 *Tarala* on the *Ekāvalī* p 221 The view of Mallinātha that in *Pariṇāma* the *prakṛta* transforms into the *aprakṛta* is evident from his commentaries on the Mahākāvyas also. For example under the verse गम्भीरिमिर्[illegible] (*Śiśupālavadha* iv 54) he distinguishes between *Rūpaka* and *Pariṇāma*— अत्र यत्राहृतनित्यारोप्यमाणानां जयनिशानां गुर्दं जनयन् इति [illegible] णामालङ्कार । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम' इति [illegible] । [illegible] उपरञ्जनमात्रमिति भेदः ।

2. *Ratnāpaṇa* p 2‑3

But this view of our author has been criticised by Appayya in his *Citramīmāṃsā* He remarks that in *Rūpaka* there is the concealment of the *viṣaya* due to the superimposed form of the *viṣayin* but the former does not completely disappear from our mental picture The speaker is fully cognisant of the existence of the *prakṛta* though it is identified with the *aprakṛta* There is not even that much of concealment as found in the illusion of the silvery appearance on the pearloyster, for in the latter case the silver is perceived till the person recognises that it is only a pearl oyster Nor can we say that in *Pariṇāma* the *viṣayin* is subordinate In both *Rūpaka* and *Pariṇāma* the compounds are formed according as मयूरव्यंसकादय and hence *uttarapadārthapradhāna* The *aprakṛta* in both the cases is the prominent member So the fact of the *aprakṛta* being concealed due to its subordination to the *prakṛta* in *Pariṇāma* is also ruled out So the *sthaganāsthagana vailakṣaṇya* should not be the distinguishing characteristic of the two figures

Many later alamkāra writers including Appayya Dīkṣita and Jagannātha Paṇḍita have accepted *Pariṇāma* where the thing superimposed serves a purpose in the form of the object described All these writers have completely left off the words प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति in Ruyyaka s vṛtti and have taken note of the words प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्य उपयोग alone Appayya Dīkṣita[1] cites the same verse तात्वां भूतेशमौलिस्रज etc with the reading *upakṛtavān* instead of *upahṛtavan* The *prakṛta kārya* according to him is *guhopakāra* and he has explained the verse as satisfying his own definition

> अत्र आरोप्यमाण भ्रातर सौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोपकारलक्षणकार्योपयोगी न स्वात्मना गुहस्य रघुनाथप्रसादैकार्थित्वेन वेतनार्थित्वाभावात् ।
>
> —*Kuvalayananda* p 21

Appayya takes the word *prakṛta* in *prakṛtātmanā* in the sense of *viṣaya* as otherwise there will be non acceptance of the figure *Pariṇāma* in instances like the following

> सुहृदालापेनैव प्रणश्यति स्यास्तुरान्तर क्लम ।
> कान्तामुखचन्द्रेण हि शाम्यति रुचिरेण विरहज्वरताप ॥

1 *Citramīmāṃsa* p 70 *Kuvalayananda* p 21

Here is a mixture of *Dṛṣṭānta* and *Pariṇāma* The second line, though an example of *Pariṇāma*, is itself an Illustration and hence *aprakṛta* He further states that the utility in *Pariṇāma* should be with respect to an activity pertaining generally to the contextual thing but not a specific activity which brings forth the knowledge of the implied *prakṛta*.

उपयोगित्व च प्रकृतागमककार्यं प्रति विवक्षितम् ।

—*Citramimamsā*, p. 56

Hence there cannot be *Pariṇāma* in the verse सोऽपूर्वो रसनाविपर्यय etc , an instance of *Aprastutapraśamsā*, for the idea of abandoning the service of bad masters is brought into being here by the description of the non-contextual, namely the bee serving an elephant and being asked to give it up The activities *rasanāviparyaya* and *śūnyakaratva* are, unlike that of *karṇa-cāpala* hardly applicable to the *aprakṛta* Here the *aprakṛta* (elephant) is connected with the sense of the contextual action of *sevātyāga* by taking the form of the *prakṛta* (bad patron) Are we to accept *Pariṇāma* here ? Appayya answers the question by saying that since the whole idea of *duṣprabhusevātyāga* is got at by the description of the elephant's *sevātyāga*, we do not have *Pariṇāma* though there is the eventual accomplishment of a contextual purpose by the *aprakṛta* Hence Appayya explains *prakṛtasya* in Vidyānātha's definition[1] of *Pariṇāma* as *prakṛtagamakasya*[2] Appayya has modified the opinion of Vidyādhara and Vidyācakravartin regarding the concept of this figure While criticising Vidyādhara's instance of *Pariṇāmadhvani*, he interprets Vidyādhara differently, from what Vidyādhara meant.

विद्याधरेणापि विषयिण स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयिणो विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृत । यदाह—

स परिणाम द्विविध कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।
परिणमति यत्र विषय प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥

—*Citramimamsā*, p 59

---

1 आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम् ।
प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणाम उदाहृत ॥

—*Pratāparudrīya* p 2"3

Kumārasvāmin takes the term *prakṛtopayogitva* in the sense of *prakṛtopayogārtham*

2 The Banaras and K. M editions of the *Citramimāmsā* adopt the reading *prakṛtayamakasya* which is incorrect in the context The foregoing discussion has shown that the *kārya* should be *prakṛtagamaka* in *Pariṇāma*.

The published *Ekāvali* adopts the reading *āropyamāna-rūpatayā* in the first line and it is supported by the word *visaya* in the second line If Appayya's reading is accepted, it would be necessary to emend the first line as *viṣayitayā* Appayya refers to the *sthaganāsthagana vailakṣaṇya* mentioned by Vidyā-cakravartin in the distinction of *Rūpaka* from *Pariṇāma*, as being followed by Vidyānātha and says that according to himself, (Appayya), the transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* in *Rūpaka* and the reverse in *Pariṇāma*, constitute the distinction between the two figures

> तत्र रूपके प्रकृतमप्रकृतरूपापन्न भवति परिणामे तु अप्रकृत प्रकृतरूपापन्न भवतीति वैलक्षण्य स्थिते यत्तदुपजीव्य चक्रवर्तिना तदन्यथैव तयोर्वैलक्षण्य दर्शितम् etc
>
> —*Ibid*

It has already been seen that Vidyācakravartin *does not* accept the transformation of *ap-akṛta* to *prakṛta* in *Pariṇāma*, although it must be accepted that the very concept of *Pariṇāma* and *prakṛtopayoga* involve the reverse process of *aprakṛta* becoming *prakṛta* Jagannātha Pandita (p 328) also is of the same view as Appayya regarding this figure

> विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणाम । अत्र च विषयाभेद विषयिण्युपयुज्यते । रूपके तु नैवम् ।

Jagannātha points out that there is a difference in the verbal cognition in the two figures though there is the same relation of *abheda* between the *visaya* and the *visayin* In *śrāvam śrāvam vacaḥsudhām*, an instance of *samāsagata-pariṇāma*, identity exists between *vacaḥ* as the *prat·yogin* and *sudhā* as the *anuyogin* since the idea of hearing can be connected with the former alone So the *śābdabodha* assumes the form वचोऽभिन्नसुधा-विषयकश्रवणम् । On the contrary, in the illustration *pāyam pāyam vacaḥsudhām* the relation of *abheda* is between *sudhā* as the *pratiyogin* and *vacaḥ* as the *anuyogin* Here the verbal cognition *is of the form* वचोभिन्नाभेदप्रतियोगिसुधाकर्मकपानम् । Similarly in *vyasta-rūpaka* like वदनेन्दुना तन्वी शिशिरीकुरुते दृशौ, the moon is the *pratiyogin* while in *vyasta pariṇāma* like वदनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति, the moon is the *anuyogin*

Nāgeśabhaṭṭa in his commentary (p 329) on the *Rasagaṅgādhara* concurs with the view of Jagannātha *He further states*

that in cases where the thing superimposed serves a purpose of its own accord, we should accept *Rūpaka* alone

> वय तु ब्रूम । उपमानप्रतियोगिकाभेदो रूपकम् । उपमेयप्रतियोगिकाभेद परिणाम प्रतीपवत् । तत्राभेदे उपमेयप्रतियोगिकत्वतात्पर्यग्राहक प्रकृतकार्योपयोग । न तु तच्छरीरे अस्य प्रवेश । एव च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृतकार्योपयोगा यत्र चोदासीनता तत्र रूपकमेव ।

It has already been noticed that Nāgeśa in his *Udyota* does not recognise *Parināma* as a distinct figure Besides Nāgeśa, Vāgbhaṭa (14th cent), Amṛtānanda Yogi (2nd half of the 14th century[1]), and Viśveśvara, author of the *Alamkārakaustubha* (1st half of the 18th century), though later than Ruyyaka do not accept it as a separate figure The main reason[2] put forward by them is that in instances like प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा, there should be *upamitasamāsa* according to the sūtra *upamitam vyāghrādibhih* though the common characteristic of *prasannatva* is expressly stated on the analogy of the usage of Kaiyaṭa भाष्याब्धि कातिगम्भीर । In the latter instance if metaphor is recognised, the subject of description (*Bhāṣya*) loses its prominence[3]

Nāgeśabhaṭṭa in his commentary on the *Rasagaṅgādhara* accepts *viśeṣaṇasamāsa* in *Parināma* He remarks that both *mukhacandra* and *candramukha* are instances of *Rūpaka* though the former is *mayūravyamsakādisamāsa* and the latter, a *viśeṣaṇasamāsa* Herein he records the opinion of others who object to the very use of the term *candramukha* on the ground of the sūtra *mayūravyamsakādayah* which bars विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । Since *Parināma* also necessarily involves superimposition *mayūravyamsakādisamāsa* is to be accepted while in some cases the compound may be also a *viśeṣaṇasamāsa*

In the foregoing pages the opinions of many rhetoricians regarding the concept of *Parināma* have been noticed The

---

1 This date is according to the *Alamkārasamgraha* (Intro p xiii) published in the Adyar Library The edn of the same work in *Sri Venkatesvara Oriental Series* (No 19) assigns its author to 13th century (p 9 Intro)

2 Vide p 161 *Alamkāra Kaustubha* referring to the opinion of *Vyāsapaucānana* and others regarding *Parināma*

3 But Nāgeśabhaṭṭa in his *Laghuśabdendu śekhara* under *upamitam vyāghrādibhih* (II 1 91) accepts metaphor in the above usage

word *Pariṇāma* literally means 'transformation' and the special charm of this figure lies in the accomplishment of a contextual purpose by the non contextual superimposed object The *prakṛtopayogitva* is taken in the sense of *viṣaya* by those who accept the *transformation of the viṣayin into the viṣaya* while others recognising the transformation in the reverse order, take it to mean *prastāva* or context. In *Pariṇāma* it is logical and reasonable to accept the transformation of the *viṣaya* into the *viṣayin* as in *Rūpaka* In the regular system of classification of the figures adopted first by Ruyyaka and followed by most of the later *alaṅkāra* writers, the figures from *Upamā* to *Atiśayokti* form a separate class There is a gradual change from *Upamā* where the *upamāna* and the *upameya* are regarded as distinct objects though connected by similarity, to *Atiśayokti* where the *viṣayin* completely swallows up the *viṣaya* We have in between these two figures *Rūpaka* where there is the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta* to show off the latter s excellence *Pariṇāma*, where the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta* serves a distinct purpose, *Sandeha*, where there is identity of the *aprakṛta* with the *prakṛta* till the poetical doubt is removed, *Bhrāntimān*, where the *prakṛta* is mistaken for the *aprakṛta* due to illusion *Apahnuti* where the *prakṛta* is denied its nature and represented as the *aprakṛta* and Utprekṣā where the *viṣaya* is imagined in the nature of the *viṣayin* In the above order of figures we notice the *aprakṛta* gradually occupying the place of the contextual thing till the climax is reached in *Atiśayokti* where the *viṣaya* is completely absorbed in the *viṣayin* In the above order of alaṁkāras *Pariṇāma* is the next stage after *Rūpaka* As already seen in *Rūpaka* like *mukhacandram paśyāmi* the superimposition of moon over the face has no connection with the act of seeing The *āropa* merely enhances the beauty of the face and after the recognition of the charm and excellence of the *prakṛta* it is of no use In *Pariṇāma* on the other hand the *āropa* is extended till a contextual purpose is served In वदनेन्दुना तन्वी शिशिरीकुरुते दृशौ the moon imposes its qualities on the face so that the latter can gladden the eyes with its cooling effect Jayaratha and Vidyācakravartin have clearly shown that in *Pariṇāma*, unlike *Rūpaka* there is *vyavahārasamāropa* In *Pariṇāma* therefore the action mentioned in the context should have a natural connection with

the *aprakṛta*, and the *prakṛta* transforms into the *aprakṛta* for being connected with the contextual action[1] The utility in the context (*prakṛtopayoga*) of the thing superimposed (*āropyamāṇa*) lies in the latter helping the subject of superimposition to have connection with the action mentioned in the context So the word *prakṛta* in *prakṛtopayoga* should be taken in the sense of context and not *viṣaya* Śobhākara is very clear in his definition and explanation of the figure *Pariṇama.*

> आरोप्यमाणस्य यदाऽसम्भव उचितो न तथा आरोपविषयस्येति प्रकृते प्रस्तावे उपयोगित्वात् विषयिरूपस्याप्रकृतस्य यत्कार्यं तत्प्रकृतेनारोपविषयेण वस्तुत सम्पाद्यते न प्रतीतिमात्रेणेति प्रकृतमप्रकृततया परिणमतीति परिणामालङ्कार । प्रमाणान्तरेणातिविविक्तत्वेनावगतत्वाद्विषयविषयिणोरेकरूपतया प्रतिपादनेऽपि प्रस्खलद्रूपत्वेनामुखेऽपि न तथा प्रतिपत्तिरित्येवरूपाद्रूपकादस्य भेदो विषयस्य तत्त्वतो विषयिकार्यकारित्वादिना तद्रूपत्वेन प्रतीते स्फुट एव ।
>
> —*Alamkāraratnākara*, p 39

A typical illustration of *Pariṇāma* is प्रसन्नेन वदनेन्दुना तन्वी शिशिरी कुरुते दृशौ । Here the action mentioned in the context pertains to the moon alone The non-contextual moon imparts its qualities to the face so that the latter can give the cooling effect to the eyes The word *prasannena* is used to bar the *upamitasamāsa* according to '*upamitam vyaghrādibhih*' so that the compound *vadanendu* is formed according to '*mayūravyamsakādayah*' and hence will be *uttarapadārthapradhāna*

(xii)

The Figure of Speech in the verse रञ्जिता नु *etc* . Describing intense darkness Bhāravi says in the above-mentioned śloka that it has darkened the various trees and hills, screened the clouds, filled the earth at its uneven surfaces and annihilated the directions Ruyyaka cites the verse as an illustration of *Samdeha* where the things superimposed, namely, *rañjana*, *namana*, *sthagana pūraṇa* and *samharaṇa*, have different substrata—*taruśailāh*, *gagana*, *dharitrī* and *kakubhaḥ*, and where

---

1 The illustrations for Pariṇama प्रसन्नेन दृगब्जेन etc , and मुखचन्द्रेण ताप शाम्यति etc. are defective for in both the cases the actions mentioned are connected with the *prakṛta*.

the single darkness is suspected as existing in different forms Ruyyaka, in this context, records the opinions of other ālamkārikas Some recognise in the above sloka the figure *Samdeha* based on *adhyavasāya* and not *bhinnāśrayatvāropa* Yet others accept *Utprekṣā*, the particle 'nu' conveying the idea of poetic fancy

> अत्रारोपविषयतिमिरे रागादितर्वादिभिन्नाश्रयत्वेनारोपितम् । केचित्त्वध्यवसायाश्रयत्वेन सदेहप्रकारमाहु । अन्ये तु नुशब्दस्य सभावनाद्योतकसत्वादुत्प्रेक्षाप्रकारमिममाचक्षते ।
> —Ruyyaka, *Sarvasva* N S ed, p 55

Vidyācakravartin opposes both the above mentioned opinions and reiterates that it is proper to accept only *Samdeha* here

> वस्तुतस्तु नेह सभावनाप्रतीति । वितर्कस्यैककोटिपक्षपाताभावात् । अतो डोलायमाननानाकोटिकोऽय सन्देह एवेति भाव ।
> —*Sañjīvanī*, p 57

The argument for accepting *Utprekṣā*[1] in the verse under discussion is that the pervasion (*vyāpana*) of darkness is not mentioned in words, but it is only poetically represented as colouring screening etc Hence the *viṣayin* is more prominent than the *viṣaya*, necessitating thereby the recognition of *Utprekṣā* In *Samdeha*, on the other hand, the poet gives equal prominence to both the *viṣaya* and the *viṣayin* Vidyacakravartin, however, feels that in the śloka of Bhāravi referred to above the darkness enveloping the place is apprehended under different alternatives all of which are equally prominent Hence according to him it is proper to accept the figure *Samdeha*

(xiii)

(a) *Bhrāntimān* Ruyyaka and Mammata are the early ālamkārikas to recognise *Bhrāntimān* as a separate figure of speech—a figure where error is committed due to the illusory apprehension of an object as another the illusion arising out of the semblance of the two objects Explaining the etymology of the word *Bhrāntimān* Ruyyaka says—

---

1 Visvanatha (*Sahityadarpana* p 33) cites the verse रचिता नु etc as illustrating *Utprekṣā*

भ्रान्तिश्चित्तधर्मः । स विद्यते यस्मिन्भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमान् ।

—*Sarvasva*, *N S* ed, p 56

Here, a doubt naturally arises as to how the figure could be called primarily *Bhrāntimān* for as rightly pointed out by Ruyyaka, illusion is a mental quality and hence *Bhrāntimān* would only mean "a person who is under an illusion" The figure is not in error and therefore, the primary meaning of the name *Bhrāntimān* given to it is not possible

Jayaratha (p 56) clarifies this point and says that the figure is so called only in its secondary sense as in it, expression is given to a person's mistake

ग्रतश्चालङ्कारे भ्रान्तिसद्भाव उपचरित इति भाव ।

Amongst the later alamkarikas Jagannātha Pandita (p 352) concurs with Jayaratha s view and in this context quotes anonymously a *kārikā*

ग्रत्र च भ्रान्तिमानलङ्कार । भ्रान्तिमानलङ्कार इति व्यवहारस्त्वौपचारिक । तथा चाहु —

प्रमातृस्तरधीर्यत्र तद्रूपा यस्मिन्नुच्यते ।
स भ्रान्तिमानिति ख्यातोऽलङ्कारे त्वौपचारिक ॥

(b) *Distinction between Rūpaka and Bhrāntimān* Viśveśvara in his *Alamkāra Kaustubha* (p 205) refers to our author's view regarding the distinction of *Rūpaka* and *Bhrāntimān* based on the manner of identity or superimposition of the *viṣaya* and the *viṣayin* in the two figures

ग्रत्राभेद एव रूपक तस्य प्रतीतिराहार्या भ्रान्तिमति त्वनाहार्येति केचित् ।

That is in the figure *Rūpaka* based on identity, the apprehension of the non distinction of the two objects is volitional In *Bhrāntimān* on the other hand according to some writers the apprehension of the identity of the two objects is natural The above distinction between *Rūpaka* and *Bhrāntimān* is ascribed by Viśveśvara in his gloss to Vidyācakravartin

Vidyācakravartin has not stated this in his *Sañjīvanī* but we can trace this view to his commentary on the *Kāvyaprakāśa* As stated already Mammaṭa and Ruyyaka are the early authors to deal with *Bhrāntimān* as a distinct figure Of the two, it is only Mammaṭa who distinguishes *Bhrāntimān* from *Rūpaka* and

the single darkness is suspected as existing in different forms Ruyyaka, in this context, records the opinions of other ālaṃkārikas Some recognise in the above sloka the figure *Saṃdeha* based on *adhyavasāya* and not *bhinnāśrayatvāropa* Yet others accept *Utprekṣa*, the particle 'nu' conveying the idea of poetic fancy

> अत्रारोपविषयतिमिरे रागादितर्वादिभिन्नाश्रयत्वेनारोपितम् । केचित्त्वध्यवसायाश्रयत्वेन सदेहप्रकारमाहु । अन्ये तु नुशब्दस्य सभावनाद्योतकसत्वादुत्प्रेक्षाप्रकारमिममाचक्षते ।
> —Ruyyaka, *Sarvasva* N S ed, p 55

Vidyācakravartin opposes both the above-mentioned opinions and reiterates that it is proper to accept only *Saṃdeha* here

> वस्तुतस्तु नेह सभावनाप्रतीति । वितर्कस्यैरकोटिपक्षपाताभावात् । अतो डोलायमाननानाकोटिकोऽय सन्देह एवेति भाव ।
> —*Sañjīvanī*, p. 57

The argument for accepting *Utprekṣā*[1] in the verse under discussion is that the pervasion (*vyāpana*) of darkness is not mentioned in words, but it is only poetically represented as colouring screening etc Hence the *viṣayin* is more prominent than the *viṣaya*, necessitating thereby the recognition of *Utprekṣā* In *Saṃdeha*, on the other hand, the poet gives equal prominence to both the *viṣaya* and the *viṣayin* Vidyācakravartin, however, feels that in the śloka of Bhāravi referred to above, the darkness enveloping the place is apprehended under different alternatives all of which are equally prominent Hence according to him it is proper to accept the figure *Saṃdeha*

(xiii)

(a) *Bhrāntimān* Ruyyaka and Mammata are the early ālaṃkārikas to recognise *Bhrāntimān* as a separate figure of speech—a figure where error is committed due to the illusory apprehension of an object as another the illusion arising out of the semblance of the two objects Explaining the etymology of the word *Bhrāntimān* Ruyyaka says—

1 Viśvanātha (*Sāhityadarpaṇa* p 33) cites the verse रञ्जिता नु etc as illustrating *Utprekṣā*

(xv)

Apahnuti According to the sūtra of Ruyyaka the charm in the figure *Apahnuti* consists chiefly in the concealment of the *viṣaya*, विषयस्यापह्नवेऽपह्नुतिः। He further adds in the *vṛtti* that there is naturally the representation of another object in its stead—वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव। These words in the vṛtti, as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha, are carried over from the sūtra on *Bhrāntimān*, सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्। In this context, Jayaratha (p 63) points out that according to the given order of the figures in the *Sarvasva Ullekha* intervenes *Bhrāntimān* and *Apahnuti*, and so the *anuvṛtti* of the words *vastvantarapratīti* is not immediately sequential but according to the well-known principle of *maṇḍūkapluti* Owing to the indirectness of the *anuvṛtti* some mss show a changed order of the figures Accordingly, *Apahnuti* must immediately follow *Bhrāntimān* and *Ullekha* should follow *Atiśayokti* giving thereby a direct *anuvṛtti* Jayaratha, in this context observes that the changed order is *not correct and assigns sufficient reasons in* support of the original order of figures

न चैतद्। यत उल्लेखस्तावदतिशयोक्त्यनन्तरं ग्रन्थकृता न लक्षित। यद्वक्ष्यति—"एवमध्यवसायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानौपम्याश्रयाऽलङ्कारा इदानी-मुच्यन्ते। तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्वैविध्येऽपि पदार्थगतमलङ्कारद्वय क्रमेण उच्यते" इति। तस्माद्वस्त्वन्तरप्रतीतर्भावाद्भ्रान्तिमदनन्तरमेवास्य ग्रन्थ-कृता लक्षणं कृतम्। अत एव चोल्लेखेऽपि तत्सभवाद्वस्त्वन्तरप्रतीतेर्निरन्तरमेवानु-वर्तनादिहैवास्या लक्षणमुचितमिति यथास्थित एव ग्रन्थ साधु।

Explaining the *vṛtti*, वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव Vidyācakravartin clarifies another point regarding the figure *Apahnuti* Vidyācakravartin points out that in *Apahnuti* it is not a mere case of seeing one thing in another but a specific or express effacement of the old thing and bringing in its place a new thing (*prakṛtaniṣedha* and *aprakṛtasthāpana*) That this is a more specific definition of *Apahnuti* is seen by what the *Kāvyaprakāśa* says—प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुति and the adoption of this form of definition in the *Sāhityadarpaṇa also* Elucidating this point further in his *Sampradāyaprakāśinī*, Vidyācakravartin goes one step further in pointing out this idea of *prakṛtaniṣedha* and *aprakṛtasthāpana and* criticises the commentator Sāndhivigrahika

pratyabhijñā[1] of Utpaladeva, guru of Abhinavagupta. As the latter has explained[2] in his commentary on the above text, the viewing of a thing in diverse ways is possible on the basis of the attitude of the perceiver. The grounds of difference in viewing are given as *ruci* or one's own free bent or taste, *arthitva* or purpose, *vyutpatti* or the mental background or heritage—that is, in the words[3] of Abhinavagupta, *svātantrya*, *arthakriyābhilāṣaparavaśatā* and *vṛddhavyavahāraśaraṇatā* or *pūrvaprasiddhi*.

As already pointed out, Ruyyaka from whom this alaṁkāra starts, points out its distinction from other alaṁkāras with which it might exist in *saṁkara* or with whose areas it may overlap namely, the figures *Rūpaka*, *Bhrāntimān*, *Atiśayokti* and *Śleṣa*. The grounds on which Ruyyaka distinguishes *Ullekha* from these figures is succinctly set forth by Vidyācakravartin in the following Kārikās, using for the most part Ruyyaka's terminology.

अतद्रूपस्य ताद्रूप्याग्र ह्यसौ भ्रान्तिरिष्यते ।
न चाप्यतिशयोक्तिस्स्यादभेदे भेदरूपिणी ॥
आद्ये नानेकधात्व स्याज्ज्ञातृभेदो न चान्तिमे ।
विषयज्ञातृभेदाभ्या विना नोल्लेखसंभवः ॥
यद्यपि श्लेषतो बाधो न तथाप्यस्य निह्नवः ।

Similar admixture or overlapping with figures, other than those enumerated above (*alaṁkārāntareṣu*[4]), could be shown for *Ullekha*.

---

1. *Kashmir Series of Texts and Studies*, No XXXIII. Vol. II p 85
2. *Ibid*, pp 85–88
3. The words *ruci*, *arthitva* and *vyutpatti* are variously interpreted by different writers *Ruci* is taken to mean *svātantryeṇa vikalpana* by Jayaratha, *sārvakālikī icchā* by Samudrabandha, *abhirati* by Vidyācakravartin and Appayya Dīkṣita (*Citramīmāṁsā*, p 67) and *anurāga* by Mallinātha (*Ekāvalī Tarala*, p 227). *Arthitva* is taken to mean *lipsā* by almost all writers Samudrabandha gives it the sense of *tātkālikyapekṣā* while Jayaratha gives it a more clear and explanatory sense *arthakriyābhilāṣaparatva* *Vyutpatti* is taken to mean *vṛddhavyavahāraśaraṇatā* by Jayaratha and *śabdārthasaṁketajñāna* by Vidyācakravartin and Mallinātha (*Ibid.*) It may be seen that the wording in Jayaratha is almost close to that of Abhinavagupta
4. As already pointed out, (*Sarvasva*, present ed., pp. 61-62) *alaṁkārāntara* in Ruyyaka's text here is read in some mss as *kārakāntara*, a reading rejected by both Jayaratha and Vidyācakravartin Adopting the reading *kārakāntara*, a mechanical kind of elaboration of *Ullekha* based on different declensions is given by Samudrabandha (pp 44-45, *T S S* ed).

(xv)

Apahnuti According to the sūtra of Ruyyaka the charm in the figure *Apahnuti* consists chiefly in the concealment of the *viṣaya*, विषयस्यापह्नवेऽपह्नुतिः। He further adds in the vṛtti that there is naturally the representation of another object in its stead—वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव। These words in the vṛtti, as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha, are carried over from the sūtra on *Bhrāntimān*, सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्। In this context, Jayaratha (p 63) points out that according to the given order of the figures in the *Sarvasva*, *Ullekha* intervenes *Bhrāntimān* and *Apahnuti*, and so the *anuvṛtti* of the words *vastvantarapratīti* is not immediately sequential but according to the well-known principle of *maṇḍūkapluti* Owing to the indirectness of the *anuvṛtti* some mss show a changed order of the figures Accordingly, *Apahnuti must immediately follow Bhrāntimān*, and *Ullekha* should follow *Atiśayokti* giving thereby a direct *anuvṛtti* Jayaratha, in this context, observes that the changed order is not correct and assigns sufficient reasons in support of the original order of figures

न चैतत्। यत उल्लेखस्तावदतिशयोक्त्यनन्तरं ग्रन्थकृता न लक्षितः। यद्वक्ष्यति—"एवमध्यवसायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानौपम्याश्रयास्त्वलङ्कारा इदानीमुच्यन्ते। तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्विविधत्वेऽपि पदार्थगतमलङ्कारद्वयं क्रमेण उच्यते" इति। तस्माद्वस्त्वन्तरप्रतीतेर्भावाद्भ्रान्तिमदनन्तरमेवास्य ग्रन्थकृता लक्षणं कृतम्। अत एव चान्येनेऽपि तत्सद्भावाद्वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्यन्तरमेवानुवर्तनादिहैवास्या लक्षणमुचितमिति यथास्थित एव ग्रन्थः साधुः।

Explaining the vṛtti, वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव Vidyācakravartin clarifies another point regarding the figure *Apahnuti* Vidyācakravartin points out that in *Apahnuti* it is not a mere case of seeing one thing in another but a specific or express effacement of the old thing and bringing in its place a new thing (*prakṛtaniṣedha* and *aprakṛtasthāpana*) That this is a more specific definition of *Apahnuti* is seen by what the *Kāvyaprakāśa* says—प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः and the adoption of this form of definition in the *Sāhityadarpaṇa* also Elucidating this point further in his *Sampradāyaprakāśinī*, Vidyācakravartin goes one step further in pointing out this idea of *prakṛtaniṣedha* and *aprakṛtasthāpana* and criticises the commentator Sandhivigrahika

pratyabhijñā[1] of Utpaladeva, guru of Abhinavagupta. As the latter has explained[2] in his commentary on the above text, the viewing of a thing in diverse ways is possible on the basis of the attitude of the perceiver. The grounds of difference in viewing are given as *ruci* or one's own free bent or taste, *arthitva* or purpose, *vyutpatti* or the mental background or heritage—that is, in the words[3] of Abhinavagupta, *svātantrya, arthakriyābhilāsaparavaśatā* and *vṛddhavyavahāraśaraṇatā* or *pūrvaprasiddhi*

As already pointed out, Ruyyaka from whom this alaṁkāra starts, points out its distinction from other alaṁkāras with which it might exist in *saṁkara* or with whose areas it may overlap namely, the figures *Rūpaka, Bhrāntimān, Atiśayokti* and *Śleṣa.* The grounds on which Ruyyaka distinguishes *Ullekha* from these figures is succinctly set forth by Vidyācakravartin in the following Kārikās, using for the most part Ruyyaka's terminology.

> अतद्रूपस्य ताद्रूप्यान्न ह्यसौ भ्रान्तिरिष्यते ।
> न चाप्यतिशयोक्तिस्स्यादभेदे भेदरूपिणी ॥
> आद्ये नानेकधात्वं स्याज्ज्ञातृभेदो न चान्तिमे ।
> विषयज्ञातृभेदाभ्यां विना नोल्लेखसंभवः ॥
> यद्यपि श्लेषतो बाधो न तथाप्यस्य निह्नवः ।

Similar admixture or overlapping with figures, other than those enumerated above (*alamkārāntareṣu*[4]), could be shown for *Ullekha.*

---

1. *Kashmir Series of Texts and Studies*, No XXXIII. Vol. II, p 85
2. *Ibid*, pp 85–88
3. The words *ruci*, *arthitva* and *vyutpatti* are variously interpreted by different writers *Ruci* is taken to mean *svātantryena vikalpana* by Jayaratha, *sārvakālikī icchā* by Samudrabandha, *abhirati* by Vidyācakravartin and Appayya Dīkṣita (*Citramīmāṁsā*, p 67) and *anurāga* by Mallinātha (*Ekāvalī Tarala*, p 227). *Arthitva* is taken to mean *lipsā* by almost all writers Samudrabandha gives it the sense of *tātkālikyapekṣā* while Jayaratha gives it a more clear and explanatory sense *arthakriyābhilāsaparatva* *Vyutpatti* is taken to mean *vṛddhavyavahāraśaraṇatā* by Jayaratha and *śabdārthasaṁketajñāna* by Vidyācakravartin and Mallinātha (*Ibid*) It may be seen that the wording in Jayaratha is almost close to that of Abhinavagupta
4. As already pointed out, (*Sarvasva*, present ed., pp. 61–62) *alaṁkārāntara* in Ruyyaka's text here is read in some mss as *kārakāntara*, a reading rejected by both Jayaratha and Vidyācakravartin Adopting the reading *kārakāntara*, a mechanical kind of elaboration of *Ullekha* based on different declensions is given by Samudrabandha (pp 44-45, *T S S* ed).

(xv)

Apahnuti According to the sūtra of Ruyyaka the charm in the figure *Apahnuti* consists chiefly in the concealment of the *viṣaya*, विषयस्यापह्नवेऽपह्नुति । He further adds in the vṛtti that there is naturally the representation of another object in its stead— वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव । These words in the vṛtti as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha are carried over from the sūtra on *Bhrantimān*, सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान् । In this context, Jayaratha (p 63) points out that according to the given order of the figures in the *Sarvasva Ullekha* intervenes *Bhrāntimān* and *Apahnuti*, and so the *anuvṛtti* of the words *vastvantarapratīti* is not immediately sequential but according to the well-known principle of *maṇḍūkapluti* Owing to the indirectness of the *anuvṛtti* some mss show a changed order of the figures Accordingly, *Apahnuti* must immediately follow *Bhrāntimān* and *Ullekha* should follow *Atiśayokti* giving thereby a direct *anuvṛtti* Jayaratha, in this context observes that the changed order is not correct and assigns sufficient reasons in support of the original order of figures

न चैतत् । यत उल्लेखस्तावदतिशयोक्त्यनन्तरं ग्रन्थकृता न लक्षित । यद्वक्ष्यति— "एवमध्यवसायाश्रयणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानौपम्याश्रया अलङ्कारा इदानीमुच्यन्ते । तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तथा द्वैविध्येऽपि पदार्थगतमलङ्कारद्वय क्रमेण उच्यते" इति । तस्माद्वस्त्वन्तरप्रतीतेर्भावाद्भ्रान्तिमदनन्तरमेवास्य ग्रन्थकृता लक्षण कृतम् । अत एव चोल्लेखेऽपि तत्सम्भवाद्वस्त्वन्तरप्रतीतेर्निरन्तरमेवानुवर्तनादिहैवास्या लक्षणमुचितमिति यथास्थित एव ग्रन्थ साधु ।

Explaining the vṛtti वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव Vidyācakravartin clarifies another point regarding the figure *Apahnuti* Vidyācakravartin points out that in *Apahnuti* it is not a mere case of seeing one thing in another but a specific or express effacement of the old thing and bringing in its place a new thing (*prakṛtaniṣedha* and *aprakṛtasthāpana*) That this is a more specific definition of *Apahnuti* is seen by what the *Kāvyaprakāśa* says— प्रकृत यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुति and the adoption of this form of definition in the *Sāhityadarpaṇa* also Elucidating this point further in his *Sampradāyaprakāśinī*, Vidyācakravartin goes one step further in pointing out this idea of *prakṛtaniṣedha* and *aprakṛtasthāpana* and criticises the commentator Sandhivigrahika

for not making this point very clear. He also flatters himself and shows off his own superiority.

अतः प्रकृतनिह्नवाप्रकृतप्रतीतिमात्रं नापह्नुतिः । मुखं न भवति नूनं चन्द्र इत्यादावपि प्रसक्तेः । नायं विशेषः सान्धिविग्रहिकेण चेतितः । एवमादिष्वलङ्कारेषु विशेषतः सामान्यतस्त्वापरिसमाप्तेर्दशमोल्लासे स न प्रमाणम् । किं बहुना,

सन्त्येव तत्र तत्र स्खलितानि बहूनि सान्धिविग्रहिके ।
तदपि न दृष्टोऽस्माभिः स इवाद्यतनेषु काव्यमीमांसुः ॥

सेयमलङ्कारमीमांसासूक्ष्मेक्षिका तेषामेव गोचरः यैरेवालङ्कारसर्वस्वं सुपरिशील्य विशेषाय काव्यप्रकाशहृदयं निर्ज्ञातम् । अतस्सर्वस्वसञ्जीवन्यामभिरतैः संप्रदायप्रकाशिन्यां भूयो भूयोऽभिरन्तव्यं सचेतोभिः ।

If we take the above Sāndhivigrahika as Srīdhara whose commentary on the *Kāvyaprakāśa* has been recently published, it would appear that Śrīdhara did not stress this point which was quite express in Mammaṭa's sūtra, and dwelt a little on the concomitant idea of *satyatva* and *asatyatva* of the two things. Either Vidyācakravartin exaggerates the sin of omission in Śrīdhara's commentary or Śrīdhara is probably not the Sāndhivigrahika meant by Vidyācakravartin.

(b) *Sādṛśya* in *Apahnuti*: It has been generally accepted that *aupamya* or similarity is at the basis of *Apahnuti.* According to the classification adopted by Ruyyaka, the figures from *Rūpaka* to *Apahnuti* come under the category, where superimposition and consequent identification (*āropa* and *abheda*) are the prominent characteristics. Over and above this general feature, there is a peculiarity in each of these figures that gives it a distinct stamp; in *Pariṇāma*, for example, a contextual purpose being served, in *Sandeha*, a poetic doubt, in *Bhrāntimān*, a poetic illusion and so on. In all the above figures, there is an implication of similarity, that forms the basis of superimposition. Ruyyaka himself makes this point clear under *Rūpaka* while explaining the term *āropa* and pointing out the narrow margin between *Rūpaka* and *Upamā*.

Ruyyaka, however, causes some confusion by adding the term *sādṛśyāt* in his sūtra defining *Bhrāntimān*; for, the latter figure also, coming under the group of figures where *āropa* is prominent, naturally involves the concomitant factor of *sādṛśya*.

But from Ruyyaka's own statement and that of Jayaratha and Vidyācakravartin, the mention of *sādṛśya* is to ward off other cases of delusion, due to several causes, which would not become *Bhrāntimān*. For example, illusion not based on similarity is not accepted as an alaṃkāra.

Ruyyaka's laconic definition of *Apahnuti* necessitates his own vṛtti, वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव which words are, as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha, carried over from the definition of *Bhrāntimān*. According to a discussion in Jayaratha there is the incongruity of *Ullekha* where *sādṛśya* is not an indispensable factor[1], intervening *Bhrāntimān* and *Apahnuti*. According to him, some *Sarvasva* manuscripts follow a different order of arrangement of figures, by mentioning *Apahnuti* immediately after *Bhrāntimān* —an order which would justify the element of *sādṛśya* not being repeated again in the definition of *Apahnuti*. If this were not the original order, and *Ullekha* came in between *Bhrāntimān* and *Apahnuti* as found in the texts now, we would have to say that Ruyyaka's definition of *Apahnuti* gives rise to some confusion because we do not know whether according to him *sādṛśya* was essential or not in *Apahnuti*. As against this we may say that all the illustrations in Ruyyaka involve *sādṛśya*, and in the later context under *Śleṣa* where he has occasion to refer to *Apahnuti*, he specifically mentions *sādṛśya*.[2]

Amongst the three commentators Jayaratha, who under *Apahnuti* as under other figures adversely criticises Śobhākara at great length, does not directly refer to this point. While his pointing out of the *anuvṛtti* of *āropa* from *Bhrāntimān* may be taken to imply the *anuvṛtti* of *sādṛśya* also, an express statement of his like आरोपगर्भता चेयं सादृश्याद्वा भवति सम्बन्धान्तराद्वा भवति and one of his illustrative verses below would mean that he would accept *Apahnuti* in cases of *asādṛśya* also. The second commentator

1 The question whether *sādṛśya* is involved in *Ullekha* or no has not figured in the discussions of *Ullekha* in ālaṃkārikas' works.

2 P. 131-132 N. S. ed. Herein Ruyyaka recognises two varieties of *Apahnuti*, the first where *sādṛśya* leads to *apahnava* and the second where *apahnava* leads to *sādṛśya*. उभयथापि अपह्नुतिगर्भत्वात्। सादृश्यपर्यवसायिना चापह्नवेनापह्नव पर्यवसायिना वा सादृश्येन भूतार्थापह्नवस्योभयत्र विद्यमानत्वात्।

सादृश्यव्यक्तये यत्रापह्नवस्त्वपह्नुतिः ।
अपह्नवाय सादृश्यं यत्रापह्नवस्त्वपह्नुतिः ॥

इति संक्षेपः ।

Samudrabandha is not elucidatory in his text on *Apahnuti*. Vidyācakravartin on the other hand, expressly mentions the *anuvṛtti* of *sādṛśya*.

ननु यदि सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिरिहापि को विशेषः तद्वंस्य भ्रान्तिमत इत्याह—

—*Sañjīvanī*, p. 62

The point whether *Apahnuti* involves *sādṛśya* or not is an interesting enquiry. A historical study of *Apahnuti* from Daṇḍin to Viśveśvara, author of the *Alaṃkārakaustubha*, reveals the fact that ālaṁkārikas are not unanimous in the recognition of *sādṛśya* as an essential requisite of *Apahnuti*. No doubt, most of the ālaṁkārikas, like Bhāmaha[1], Udbhaṭa[2], Vāmana[3], Rudraṭa[4], Vidyānātha[5], Appayya Dīkṣita[6] and Jagannātha Paṇḍita[7] explicitly mention similarity as a regular feature of *Apahnuti*. As a matter of fact, Rudraṭa, Mammaṭa[8] and Jagannātha refer to the two objects as Upamāna and Upameya. Yet, there are others who are either not clear regarding the relationship between the two objects or admit of both similarity and dissimilarity in *Apahnuti*. Daṇḍin[9] accepts *Apahnuti* in instances

1. *Kāvyālaṁkāra*, III. 21

अपह्नुतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापह्नवादस्याः क्रियते चाभिधा यथा ॥

2. *Kāvyālaṁkārasārasaṁgraha*, V. 3 is the same as the above definition of Bhāmaha except for the fourth pāda that reads as निबन्धः क्रियते बुधैः ।

3. *Kāvyālaṁkārasūtravṛtti*, III. 5, समेन वस्तुनाऽन्यापलापोऽपह्नुतिः ।

4. *Kāvyālaṁkāra*, VIII. 57

अतिसाम्यादुपमेयं यस्यामसदेव कथ्यते सदपि ।
उपमानमेव सदिति च विज्ञेयापह्नुतिः सेयम् ॥

Rudraṭa brings *Apahnuti* under the aupamya group.

5. *Pratāparudrīya*, p 273, निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोपे ह्यपह्नुतिः ।

6. *Citramīmāṁsā*, p. 70

प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम् ।
साम्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥

Kuvalayānanda, pp. 25-6, शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः । ... ... वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोपफलकः ... ...

7 *Rasagaṅgādhara*, p 365, उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनारोप्यमाण-मुपमानतादात्म्यमपह्नुतिः । Pp. 365-6 give the many varieties of *Apahnuti*.

8 *Kāvyaprakāśa*, *T. S. S.* ed., Part II, p. 259
उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत्स्थाप्यते सा त्वपह्नुतिः ।

9. *Kāvyādarśa*, II. 301

where there is the concealment of an object by another, irrespective of the underlying similarity between the two concerned objects

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति ॥

Nageśa also in his *Uddyota* on the *Kāvyaprakāśa* (*Ānandāśrama* ed , p 473), holds the same view regarding *Apahnuti*

किञ्चिदपह्नुत्य कस्यचित्प्रदर्शनमपह्नुतिरित्येव लक्षणम् ।

Daṇḍin[1], under *Tattvapahnava Rūpaka* (*Kāvyādarśa*, II 94-95), that is the same as *Apahnuti* of later-day writers, does not make any mention of the underlying similarity between the two objects though the words *padma* and *mukha*, *netra* and *bhramara* used in the illustrations cited by him do indicate similarity It is therefore seen that Daṇḍin's *Apahnuti* is of a very general nature and he does not refer to *sādṛśya* under *Apahnuti* or *Tattvapahnva Rupaka* Bhoja[2] accepts varieties of Apahnuti based on both *aupamya* and *anaupamya* Vidyādhara,[3] Viśvanātha,[4] and Visveśvara[5] are vague in their definitions and explanations Śobhākara[6] is unique in his definition and explanation of *Apahnuti* and like Jayaratha accepts *sadṛśya* as well as other sorts of relationship between the two objects in *Apahnuti* (*Ibid* , p 41, एते साधर्म्योदाहरणे । सबन्धान्तरनिमित्ता यथा—)

1 नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।
उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥

2 *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* IV 41 3
औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते ।

3 *Ekāvalī* VIII 11
कल्पयति विषयेऽपह्नवमारोप्य यत्र भासते सुतराम् ।

4 *Sahityadarpaṇa* X 37 38 mention two distinct varieties of *Apahnuti*
प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुति । and
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।
यदि श्लेषेणान्यथा वा अन्यथयेत्साप्यपह्नुति ।

In both the above varieties Visvanatha does not make clear the implication of *sādṛśya* However in his example for the first, there is similarity between the two objects while this is not the case in the illustration for the second

5 *Alaṅkārakaustubha* pp 235 6 प्रकृत निषिध्य भिन्नात्मतया प्रोक्तावपह्नुति कथित ।

6 *Alaṃkāra Ratnākara* pp 40-2

It is evident from the above brief survey of the history of *Apahnuti* that though a majority of the ālaṁkārikas recognises similarity in *Apahnuti*, some of them are equivocal. Appayya Dīkṣita[1] and Viśveśvara[2] clearly point out this difference of opinion amongst alaṁkāra writers regarding similarity being involved in *Apahnuti*. Ruyyaka does not explicitly make clear the above factor in *Apahnuti*, though, as already pointed out, his *Apahnuti*-illustrations involve similarity and the *Apahnuti*-reference under *Śleṣa* mentions the implication of similarity. Of the three commentators Vidyācakravartin is clear and direct on this point.

(c) *Varieties of Apahnuti* : Though the figure *Apahnuti* has been recognised by earlier authors, Ruyyaka is the first ālaṁkārika to give its varieties and sub-varieties. He gives three varieties :

(1) To negate first the real character of the object and then to superimpose another character.

(2) To superimpose first and then negate the original.

(3) To conceal the real nature by the use of words like *chala* and *chadma*.

After illustrating the first two varieties of *Apahnuti*, Ruyyaka, under the verse *"Udbhrāntojjhita"* etc., cited to exemplify the third variety, says that no doubt the last variety of *Apahnuti*, in its turn, admits of two sub-varieties, *āropapūrvakāpahnava* and *apahnavapūrvakāropa*. Ruyyaka points out, in this context, that under the third variety of *Apahnuti* also, it is possible to have two sub-varieties, according as the superimposition of the *viṣayin* over the *viṣaya* follows or precedes the negativing of the real nature of the concerned object. But he has not accepted these sub-varieties due to the lack of any peculiar charm or novelty in this classification.

एतस्मिन्नपि भेदेऽपह्नवारोपयोः पौर्वापर्यप्रयोगपर्यायभेदद्वयं संभवदपि न पूर्वं-
यच्चित्रतामावहतीति न भेदत्वेन गणितम् ।

—*Sarvasva, N. S.* ed., pp. 65-66

Following his predecessors, Ruyyaka rightly accepts the dictum that poetic charm alone is the criterion for classifying

1. *Citramīmāṁsā*, p. 72
2. *Op. cit.*, p. 235

and accepting the many varieties of a figure It is proper to accept only the above-mentioned three varieties of *Apahnuti* for, in the first variety, there is *apahnavapūrvakāropa*, while in the second, *āropapūrvakāpahnava* This necessarily puts down the condition for having two different sentences, the superimposition of the *visayin* over the *visaya* in one, and the negation of the *viṣaya's* real nature in another The third variety of the figure, namely, of concealing the real nature of the *viṣaya* by the usage of words like *chadma* and *chala* is distinct from the first two varieties, in its having a single sentence It is possible that in examples of the last variety, the superimposition may precede or follow the concealment of the *visaya* But since the poetic charm of the verse is not much dependent on this factor it is proper not to recognise these two varieties as distinct Vidyācakravartin is the only commentator who brings out this idea very clearly

> अत्रेदमाकूतम् । यद्यपह्नवारोपपौर्वापर्यविपर्यये भेदद्वयं भवत्येव, न तु चमत्कारः कश्चित् । न हि भेदसम्भवोऽलंकारप्रणयनहेतुरपि तु सचमत्कारभेदसम्भवः । सचमत्कारिता च सति वाक्यभेदे स्यात् एकवाक्यतायां तु छद्मादिशब्दस्य पौर्वापर्यविपर्ययप्रसङ्गेऽपि न प्रतीतिभेदः कश्चित् क्रियाविशेषणत्वेन क्रियापेक्षया प्रतीतौ प्राथम्यनियमात् । अतश्छद्मादिप्रयोगे द्विधा न गणितम् ।
>
> —*Sañjīvanī* p 65

(xvi)

Utprekṣā This is one of the few figures that is dealt with in great detail by Ruyyaka not only in the well-known published ālamkārika work, the *Sarvasva*, but also in the unpublished *Alamkārānusāriṇī Harṣacarita-vārttika* and *Sāhitya Mīmāmsā* as evidenced in the references to them in the *Sarvasva* itself and in the *Vimarśinī* of Jayaratha

> एतान्यपि समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्त्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता ।
>
> —Ruyyaka, *Sarvasva*, N S ed p 77

Jayaratha refers to *Alamkārānusāriṇī* on three occasions, under the figure *Utprekṣā*

> अत एवालङ्कारानुसारिण्यां ग्रन्थकृतानयोरपि समयो दर्शित ।
>
> —*Vimarśinī*, p 73
>
> तदुक्तमलङ्कारानुसारिण्यां 'प्रतीयमानोत्प्रेक्षाभेदा अष्टचत्वारिंशत्' इति ।
>
> —*Ibid*

एतच्चालङ्कारानुसारिण्यामुत्प्रेक्षाविचारे ग्रन्थकृतैव दर्शितम् ।

—*Ibid*, p 76

Ruyyaka, in his *Alaṁkāra sarvasva,* breaks new ground in the definition and formulation of the numerous varieties of *Utprekṣā*

(a) *Definition of Utprekṣā* While defining this figure as अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा Ruyyaka introduces the word *adhyavasāya,* instead of *sambhāvanā* that is used by a majority of his predecessors and successors[1] Ruyyaka's acceptence of *adhyavasāya* as a requisite of *Utprekṣā* in the *sūtra,* necessitates an elaborate explanation in the *vṛtti* of the concept of *adhyavasāya* He first defines *adhyavasāya,* recognises two of its varieties and then equates one of them with *sambhāvanā, ūha abhimāna* and *Utprekṣā*

(70 ff, *N S* ed)

If identity is effected owing to the concealment of the object of description by the object superimposed, it is called *adhyavasāya*

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसाय ।

There are two varieties of *adhyavasāya—sādhya* and *siddha* It is called *sādhya* (being accomplished or perfected), owing to the probable identification of the *viṣayin,* with the *viṣaya* when the characteristic pertaining to the *viṣayin* is imposed on the *viṣaya* The characteristic that is either a *guṇa or kriyā* which is present in the *viṣayin* and not present in the *viṣaya* is the basis of the false representation of the former as the latter Hence the *viṣayin* is falsely identified with the *viṣaya* The process of identification (*vyāpāra*) is therefore prominent in the *sādhya* variety of *adhyavasāya*

---

1 लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानत ।
संभावनेयमुत्प्रेक्षा

—*Udbhaṭa's Kāvyālaṁkārasārasaṁgraha* III 47

भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

—*Sāhityadarpaṇa* X 40

विषयिणः संभावनमुत्प्रेक्षा ।

—*Alaṁkāra Ratnākara* p 47

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

—*Kāvyaprakāśa* TSS ed Part II p 2?4

साध्यो यत्र विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः असत्यत्व च विषयिगतस्य धर्मस्य विषय उपनिबन्धे विषयिसंभवित्वेन विषयासंभवित्वेन च प्रतीतेः। धर्मो गुणक्रियारूप तस्य संभवासंभवप्रतीतौ संभवाश्रयस्य तत्रापरमार्थतयासत्यत्व प्रतीयते, इतरस्य तु परमार्थतया सत्यत्वम्। यस्यासत्यत्वं तस्य सत्यत्वप्रतीतावध्यवसाय साध्य। अतश्च व्यापारप्राधान्यम्।

In *siddhādhyavasāya,* the *viṣayin* falsely represents the *viṣaya* '*in toto*'.

सिद्धो यत्र विषयिणो वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यतया प्रतीति।

When the identification between the *viṣaya* and *viṣayin* is being effected and the process of identification is consequently prominent, the type of *adhyavasāya* is the same as *sambhāvanā* and *Utprekṣā* Thus it amounts to define *Utprekṣā* as the fancying of a contextual object in the garb of the non-contextual owing to the common relationship of *guṇa, kriyā*, etc.

तत्र साध्यत्वप्रतीतौ व्यापारप्राधान्ये अध्यवसाय. संभावनमभिमानस्तर्क ऊह उत्प्रेक्षेत्यादिशब्दैरुच्यते। तदेवमप्रकृतगतगुणक्रियाभिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृत-संभावनमुत्प्रेक्षा।

The very introduction of the term *adhyavasāya* which is a knowledge of certainty poses a problem, *for Utprekṣā, as everyone* knows, turns on the element of fancy or *sambhāvanā* As seen presently, Ruyyaka is the first author to introduce *adhyavasāya* in *Utprekṣā* and this fact probably explains his elaborate treatment of the above term in the figure. In the three commentaries, different points arising out of Ruyyaka's statements are dealt with by the respective commentators with varying emphasis Jayaratha (p 69) in the first instance, clearly marks off the provinces of *saṃdeha, tarka and sambhāvanā and* points out that while the first two are at the two ends, the last-mentioned occupies a middling position.

.. इत्युभयविशेषस्मरणजन्मनः संदेहादेकतरविशेषस्मरणजन्मा विनिश्यते तर्क इत्याद्यवान्तरमतिगहनमनयोरस्ति भेदसाधन तत्पुन प्रकृतानुपयोगादिह नोक्तम्। तेन सन्देहनिश्चयान्तरालवर्ती तद्विलक्षणः संभावनाप्रत्ययस्त्रिशङ्कुरिव लम्बमानोऽवश्याभ्युपगन्तव्यः।

Jayaratha then takes up *adhyavasāya,* which, *according to* him, is of two types—*svarasika* and *utpādita* It is *svarasika* as in *Bhrāntimān,* where the perceiver identifies the *viṣayin* owing to

a mistaken notion, and he is not at all conscious of their distinction In other words, the identification between the *visaya* and the *visayin* is voluntary, and takes place of its own accord (*svarasatah*) owing to some circumstances *Adhyavasāya* is *utpadita* (volitional), when the *viṣaya* and the *visayin* are identified for a purpose though the speaker is fully aware of the distinctness of the two objects

अत्रोच्यते—इह द्विवास्त्यध्यवसाय स्वारसिक उत्पादितश्च। तत्र स्वारसिके विषयानवगम एव निमित्तसामर्थ्यात्स्वरसत एव विषय(यि ?)प्रतीतेरुल्लासात्। न ह्यवगतशुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातु कदाचिदपि रजतमिदमिति प्रत्ययोत्पाद स्यात्। इतरत्र तु विषयमवगम्यापि तदन्त.कारेण प्रतिपत्तौ स्वात्मपरतन्त्रविकल्पनाद्विषये(यि ?)प्रतिपत्तिमुत्पादयेत्। जानान एव हि विषयिविविक्त विषय तत्र प्रयोजनपरतया विषयिणमध्यवस्येत्। तत्राद्यो भ्रान्तिमदादिविषय ··· ··· इतरस्तूत्प्रेक्षाविषय।

According to Jayaratha, it is only *utpadita adhyavasāya* that comes under the province of *Utprekṣā* This *adhyavasāya* again is of two types—*sādhya* and *siddha*, as accepted by Ruyyaka Jayaratha (p 68) makes clear the distinction of *sādhya* and *siddha adhyavasāya* *Adhyavasāya* is called *siddha* (or fully accomplished) when the *viṣayin* or *adhyavasita* is prominent due to the non-mention of the *visaya* which is consequently *nigīrṇa* or concealed *Adhyavasāya* is *sādhya* when due to the usage of *sambhāvanā-pratyayas* like *iva*, the *viṣaya* is *nigīryamāṇa* or in the process of being concealed, whence the *kriyā* or *vyāpāra* of *adhyavasāya* is prominent

सिद्धो यत्र विषयस्यानुपात्ततया निगीर्णत्वादध्यवसितप्राधान्यम्। साध्यो यत्रेवाद्युपादानात्सभावनाप्रत्ययात्मकत्वाद्विषयस्य निगीर्यमाणत्वादध्यवसायक्रियाया एव प्राधान्यम्।

An important point that Jayaratha tackles and, which the two other commentators do not touch upon in the same manner, is Śobhākara's criticism of the definition of *Utprekṣā* by Ruyyaka on the basis of the *sādhya* variety of *adhyavasāya* Śobhākara would prefer to avoid the term *adhyavasāya* and use instead the term *sambhāvanā*[1] Replying to this Jayaratha says that this is a distinction without a difference[2] On the basis of the copious

1 *Cf* his definition of *Utprekṣā* (*Alaṁkāra Ratnākara*, p 47)

2 *Cf* *Alaṁkārakaustubha vyākhyā* (pp 180-181) the view of Nyāyapañcānana who doubted the difference between *adhyavasāya* and *sambhāvanā*

(Contd on next page)

references found in Ruyyaka himself, he shows that *sambhāvanā* is only another name of the *sādhya* variety of *adhyavasāya*

यदेव चाध्यवसायस्य साध्यत्वं तदेव संभावनात्मकम् ।

—*Sarvasva N S* ed p 70

In respect of the sub varieties of *Utpreksā* also, Jayaratha devotes much attention to the criticism offered by Śobhakara

A point to be noted in the commentary of Samudrābandha (p 55) is his verbatim quotation of an earlier commentator, not yet identified, who clarified the exact nature of *adhyavasāya* and *asatyatva* in a slightly different manner

The third commentator Vidyācakravartin, first discusses the general nature of *adhyavasāya* and then, the type that comes within the province of *alamkāra* According to him, *adhyavasāya* is of two types—*samyagatmā and mithyārūpa* that is valid and invalid knowledge Neither of these types of certain knowledge could be useful for *alamkāra* On the other hand, there is a knowledge different from either in which the cogniser knows a thing as it is, and yet perceives it as another It is this *adhyavasāya* that could be used in *alamkāra*, because it is out of the way[1] and can be made to possess some charm In the latter *adhyavasāya*, Vidyācakravartin, again distinguishes two types—one in which the act of *adhyavasāya* itself is prominent and the other, in which the thing superimposed is prominent It is only in the former case that we have *Utpreksā* And it is these two varieties that are referred to as *sādhya* and *siddha* in Ruyyaka's text

The elaborate classification of *Utpreksā* is another noteworthy feature in the *Sarvasva* It is well-known that great poets like Kālidāsa, Māgha and Bāna, in their flights of imagination revel in *Utpreksā* and Ruyyaka has taken much trouble to analyse the innumerable instances of this figure found in literature Almost all the later ālamkārikas have followed

(Contd from last page)

न्यायपञ्चाननादयस्तु 'संभावनाध्यवसाययोर्विशेषश्चिन्त्य अत्रापि शाब्दबोधे • '

इत्याहु ।

1 It is evidently to this observation of Vidyācakravartin that Visvesvara refers to in his *Alamkārakaustubha vyākhyā* (p 180)

संभावनमनध्यवसायभिन्नमिति । तस्योपमेय उपमानताप्रत्यायकत्वादलङ्कारत्वमिति चक्रवर्तिन ।

Ruyyaka in this aspect The varieties of *Utprekṣā* are dealt with by Ruyyaka in two sections In the first, the classification is based on the principle of *vācya* and *vyaṅgya*, the expressed and the implied and the principle of the idea involved being *jāti*, *guṇa*, *dravya* and *kriyā* as also *hetu*, *svarūpa* and *phala* In the second section the classification of Ruyyaka proceeds on the basis of the admixture of *Utprekṣā* with other figures like *Upamā*, *Apahnuti* and *Śleṣa*[1]

At this juncture a ticklish point arises regarding the use in *Utprekṣā*, of 'iva' that is used also in *Upamāna* There is, therefore, a need to distinguish 'iva' as used in the two figures This is a point that Vidyācakravartin alone discusses and later writers like Kumārasvāmin[2], Appayya Dīkṣita[3], Nāgeśa[4] and Viśveśvara[5] give due credit to Vidyācakravartin for clarifying this point It is in connection with the well-known verse लिम्पतीव तमोऽङ्गानि etc given by Ruyyaka for *Kriyotprekṣā* that the question is taken up by Vidyācakravartin According to Ruyyaka, the first line of the verse illustrates *Utprekṣā* and in the second line, there is only *Upamā*, and not *Utprekṣā* although in both cases 'iva' is used. It is in his comments on this portion of Ruyyaka that Vidyācakravartin offers the clarification that the ideas of the first line, namely, the anointing of darkness appearing to smear itself on the limbs, and collyrium appearing to fall in showers from the skies, are brought into being by the force of the poet's imagination The idea in the second, namely, serving a bad master is a thing well-known in the world It is this principle of the idea being a product of imagination or one of factual existence in life that makes for 'iva' being indicative of *Utprekṣā* or *Upamā* As said already, the *kārikās* of Vidyācakravartin that sum up the distinction are quoted by later writers like Appayya and Viśveśvara

1 Samudrabandha (pp 57 8) considers Ruyyaka's vṛtti एषा चार्थाश्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका क्वचिद् दृश्यते that deals with the mixture of *Utprekṣā* and *Śleṣa* as also the verse प्रस्थे स्थिता हिमवतोऽपि etc cited by Ruyyaka in this connection as interpolations It is to be noted however that while the above statement *eṣā ca* etc is found in all the *Sarvasva* texts the illustrative verse is known only from its quotation and explantion by Samudrabandha

2 *Ratnāpaṇa* p 281

3 *Citramīmāṃsā* pp 7 and 73

4 *Kāvyaprakāśa Uddyota* pp 458 459

5 *Alaṃkārakaustubha* p 11

अत्रैतदुपह्वरम्—उपमानाशश्चेल्लोकतस्सिद्धस्तदोपमैव द्वयोस्सिद्धत्वादिवशब्दस्साधर्म्यद्योतक । यदा तु कविकल्पितस्तदोत्प्रेक्षैव । उपमानस्य लोकतोऽसंभवादिवशब्द संभावना द्योतयति यत । अत्रावान्तरश्लोकौ—यदायमुपमानाश etc

—*Sañjīvanī*, p 72

We may note another point in respect of *Utprekṣā* and the much-discussed verse *limpatīva* etc, though the critical observation of Cakravartin on this point is made expressly in his *Sampradāya Prakāśinī* (Part II p 275) rather than in the *Sañjīvanī* In regard to *Utprekṣā* in *tamas* and *lepana*, the *viṣaya-viṣayibhāva* according to Ruyyaka is between *tamas* on the one hand and *lepana* on the other This he states for the reason that the *viṣaya* being the basis of poetic fancy, it should find express mention in the verse and not allowed to be understood by implication (*gamyamāna*)

न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात् ।

—*Sarvasva*, *N S* ed p 81

Vyāpana cannot be the *viṣaya* of *Utprekṣā*, according to Ruyyaka, *for it is itself gamyamāna But this view of Ruyyaka* differs from that of Mammaṭa according to whom, *vyāpana* is fancied as *lepana*, *that is, vyāpana is the viṣaya In his com*mentary (Part II p 275) on this in Mammaṭa, Vidyācakravartin points out *how this view differs from that of Ruyyaka*[1] *It may* be noted that Vidyācakravartin tries to reconcile the two positions; using *his ingenuity Vidyācakravartin says that even in the* view of Mammaṭa, *vyāpana* is not *gamyamāna* as its *dharmi*, *'tamas'*, *is mentioned*

(xvii)

Atiśayokti Ruyyaka defines the figure in the following terms—अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः । He has already explained under *Utprekṣā*, about the two types of *adhyavasāya*, *sādhya*, and *siddha*, and how the latter is the basis for charm in *Atiśayokti* Under the latter figure also, he explains in the *vṛtti*, the distinguishing features of the two varieties of *adhyavasāya* After defining the figure, Ruyyaka formulates five varieties—(a) non-

1 For the different viewpoints of Mammaṭa and Ruyyaka on the verse in question, see Mm Kane's notes on the *Sāhityadarpaṇa* pp 147 149

distinction of two objects when there is distinction (b) and *vice versa*, (c) non-relation between two objects when there is relation and (d) *vice versa*, and (e) inversion of the cause and effect The acceptance of the second and fourth varieties referred to above necessitates a detailed explanation of the mode of *adhyavasāya* in *Atiśayokti*, though it is accepted on all hands that it is *siddha adhyavasāya* that comes under the purview of this figure The passage of the vrtti in the *Sarvasva* (*N S* ed p 90) अत्र चातिशयाख्य यत्फलं [illegible] एवमन्यत्रापि ज्ञेय, after the illustrations of the varieties of the figure, discusses in detail the implications of the manner of identification Jayaratha, in a detailed critique on the passage considers it an interpolation Vidyācakravartin, as also Samudrabandha accepts the passage as genuine, the former offers lucid comments also on it At the end of his treatment of *Atiśayokti* Vidyācakravartin sums up in a *kārikā*, *abhedadhyavasāyah*, etc, which is quoted by Mallinātha[1], Kumārasvāmin[2] and Narasimhakavi[3] From the last-mentioned fact, it is clear that later writers attach some importance to Vidyācakravartin's treatment of the figure

According to Ruyyaka's difinition *Atiśayokti* is seen in instances where the *adhyavasita* or the thing identified is prominent This is possible if the *viṣaya* is thoroughly hidden by the *viṣayin* due to the completion of the *adhyavasāna* Hence the *viṣayin* or *adhyavasita* prevails over the *viṣaya* Having considered the *viṣayiprādhanya* as the criterion for charm in *Atiśayokti*, Ruyyaka accepts, as already stated, five varieties of the figure After illustrating the above varieties of *Atiśayokti* Ruyyaka enters into a discussion as to what is it that gets merged into another with which it is identified According to him, what is common to all varieties of *Atiśayokti* is a certain extraordinariness which is conveyed in different ways and expressions like "*bhede abhedah*" The object of such a statement is to concretise a sense of surpassing excellence and that is also the cause or motive for the *adhyavasana* This clarification is necessitated as Vidyācakravartin explains by the difficulty of applying a general definition of *adhyavasāya* in *Atiśayokti* to the varieties other

1 *Ekāvalī Taralā* p [illegible]37

2 *Ratnāpaṇa* on the *Pratāparudrīya* p 2[illegible]8

3 *Nañjarājayaśobhūṣaṇa* p 181

than the first. According to this clarification, the *adhyavasāya* turns on the fruit (*phala*) of *atiśaya* and does not relate directly to the objects themselves.

यदिह भेदेऽभेदादिरूपाया अतिशयोक्तिनिमित्तभूतं प्रयोजकमतिशयाख्यं फलं तत्राभेदाध्यवसायो न तु फलिनोः ··· ··· ।

अभेदाध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि ।
न पुनः फलिनोस्तत्राभेदे भेदो न सिध्यति ॥

—*Sañjīvanī*, pp. 84-85

It is this idea that is summarised in his *kārikā*, which is referred to, as already noted, by later writers[1].

The passage in which this point is clarified in Ruyyaka is considered an interpolation by Jayaratha. The reason for Jayaratha considering it an interpolation is the supposed contradiction of this passage with the earlier observation of Ruyyaka under the first variety of *Atiśayokti*. Jayaratha, however, is not quite correct as this very passage is necessitated by, not the first variety where *adhyavasāya* has to be understood between two *dharmins* but with reference to the *atiśaya* which is the eventual result. The knowledge of later writers of this passage in question also supports its genuineness.

(xviii)

Vyatireka : A study of the history of *Vyatireka* is interesting and Ruyyaka occupies an important place in the evolution of the figure. Ruyyaka, in his *Sarvasva*, expressly offers two varieties of the figure—one, the generally well-known variety in which the *upameya* excels over the *upamāna* in some respects, and another, in which the difference between the two consists of the inferiority (*nyūnatva*) of the *upameya*.

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः ।

---

1. (a) स्वतः सिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धातिशययोः फलभूतयोरभेदाध्यवसानस्य सर्वभेदव्यापकत्वात्। यदाह सञ्जीवनकारः — —*Ekāvalī Tarala*, p. 237

(b) ·· ·· अतः स्वतस्सिद्धप्रौढोक्तिसिद्धयोरतिशययोः फलरूपयोर्भेदेऽप्यभेदाध्यवसायः न पुनः फलिनोस्तयोर्वास्तवभेदे सत्यभेदाध्यवसायकल्पनायोगात्। तदुक्तं चक्रवर्तिना —*Ratnāpana*, p. 187

(c) अत्र तच्छन्दयोधिते नवराज्ञे विषये विषयिभूतपार्थाभेदप्रतीतिनिबन्धनात् नरराजार्जुनोभयवृत्तिगुणोत्कर्षयोः फलयोरेवाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः न तु फलिनोर्विषयविषयिणोः। तदुक्तं चक्रवर्तिना— —*Nañjarājayaśobhūṣaṇa*, p. 118

Mammaṭa, the immediate predecessor of Ruyyaka, deals with the figure in some detail and is clear on the point of *Vyatireka* having only one variety, and that, the first one consisting of the excellence of the subject on hand over the *upamāna*.

उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

Incidentally, in the *vṛtti* explaining the above definition, Mammata quotes the verse *kṣīṇaḥ kṣīṇaḥ* etc., and refers anonymously to the wrong explanation of the figure in the verse by an Ālaṁkārika. Mammaṭa further adds his own explanation of the figure in the verse in question.

क्षीणः क्षीणोऽपि··· ··· इत्यादावुपमानस्योपमेयाधिक्यम् इति यत्केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्यंस्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

It may be noted here that the verse referred to above is quoted by Ruyyaka in his *Sarvasva* to illustrate his second variety of *Vyatireka* in which there is the inferiority of the *Upameya*. Vidyācakravartin, in his *Sampradāyaprakāśinī*, points out this difference in view[1] between Mammata and Ruyyaka, though in his *Sañjīvanī*, he does not offer any additional remark on this point. Some commentators on the *Kāvyaprakāśa*,[2] as also later writers like Mallinātha[3] and Kumārasvāmin,[4] have taken the Sarvasvakāra as the Ālaṁkārika in the mind of Mammaṭa. This would appear, on the very face of it, an anachronism; for, Ruyyaka who has written the *Saṁketa* on the *Kāvyaprakāśa*, can at best be only a younger contemporary of Mammaṭa.

The figure *Vyatireka*, in which the distinction between the *upamāna* and *upameya* is brought about prominently by the poet is a well-known figure since Bhāmaha and Daṇḍin. A close study of the verses that have been taken to illustrate *Vyatireka*, reveals a variety of ways in which the distinction between the *upamāna* and *upameya* is brought about. Daṇḍin (*Kāvyādarśa*, II. 180-97) illustrates the many varieties of the figure in his *Vyatirekacakra* and Bhoja[5] also closely follows him.

1 See Mm P. V. Kane's *Notes on the Sāhityadarpaṇa*, pp. 174-175 for the conflicting views between Mammaṭa and Ruyyaka on this figure.

2. Vidyācakravartin, *Kāvyaprakāśa*, *T. S. S.* ed. Part II. pp. 317-318, Bhattagopāla, *Ibid*; Jhalakīkara, *Kāvyaprakāśa*, *N. S.* ed. p. 625

3. *Ekāvalī Tarala*, p. 249

4. *Ratnāpaṇa*, p. 314

5 *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, III. 32 ff.

Udbhata[1] refers to three varieties of *Vyatireka* In the first of them, Udbhata defines the figure in a general way, like Bhāmaha and points to the bringing about of a speciality between the *upamana* and *upameya* This variety is two-fold, according as the cause or motive of such a statement is mentioned or not In the second variety, according to Udbhata an illustration (*Dṛṣṭānta*) by contrast would also fall within the scope of *Vyatireka*, for *here too, a feature of distinction between the upamāna and upameya* is mentioned In the third type, a word capable of giving rise to double meaning is separately referred to in the two *senses and thus the distinction between them is brought about*

The two commentators, Pratīhārendurāja and Tilaka, refer to the possibilities of a larger number of sub-divisions of *Vyatireka*, which *figure also in* Mammaṭa's *treatment of the figure* Pratīhārendurāja's commentary (pp 37-38) is specially to be noted for the point which we are considering here He says that *Vyatireka would occur in both cases, when there is some superiority* of the *upameya* over the *upamāna* and also some inferiority of the *upameya* with reference to the *upamāna*—the position that Ruyyaka also *takes*.

तत्र ह्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विशेषेणातिरेक आधिक्य तस्माद् व्यतिरेक ।

However, earlier than Pratīhārendurāja, it is Rudraṭa who refers to two varieties[2] of *Vyatireka*, namely, the superiority of the *upameya* or its inferiority Rudraṭa's treatment is pertinent to our discussion as it is he who quotes the illustrative verse *kṣīṇah kṣīṇah* etc, which also forms part of our discussion Now, according to the commentators on the *Kāvyaprakāśa*, Māṇikyacandra[3] and Someśvara[4], *who are earlier to* Vidyācakravartin, Mammaṭa *is having in mind* Rudraṭa *when he criticises this verse* as providing an illustration for the superiority (*ādhikya*) of the *upamāna over the upameya* This is likely, *though the word*

---

1 *K A S S G O S* ed II 12 18

2 *Kāvyālamkāra* VII 86 and 89

या गुण उपमेये स्यात्तत्प्रतिपन्थी च दोष उपमाने ।
व्यस्तसमस्तन्यस्तौ तौ व्यतिरेक त्रिधा कुरुत ॥
यो गुण उपमाने वा तत्प्रतिपन्थी च दोष उपमेये ।
भवतो यत्र समस्तौ स व्यतिरेकोऽयमन्यस्तु ॥

3 *Kāvyaprakāśa Mysore University Oriental Library Publication* No 60 p 390

4 *Kāvyaprakāśa Rājasthān Purātana Granthamālā* part I p 290

ādhikya is not found in Rudraṭa nor in his commentator Namisādhu who must have written immediately before Mammaṭa. The word *viśeṣa* is found in Udbhaṭa, and in his commentary Indurāja, who also wrote just before Mammaṭa, explains *viśeṣa* as *ādhikya*. But Indurāja does not quote the verse *kṣīṇaḥ kṣīṇaḥ* etc.

The argument of Mammaṭa who does not accept a second variety has some substance in it. One describes a thing on hand to bring out its excellence or importance and not to show its inferiority. In the case of the verse *kṣīṇaḥ kṣīṇaḥ* etc., Mammata's illustration would be that the resultant idea is something in favour of the *upameya*, hence, in substance, an *ādhikya* and not a *nyūnata*

(xix)

Śleṣa : This is a figure that has engaged the attention of the ālaṁkārikas, earlier and later, as also modern writers on *alaṁkāra*. Amongst the former, Udbhaṭa, Mammata and Ruyyaka stand out prominently in respect of three different conceptions of *Śleṣa* and the relationship of that figure with other figures. The peculiar nature of *Śleṣa* due to its dependence on both *śabda* and *artha* necessitated also the formulation of the criteria on which *alaṁkāras* were to be distinguished as those of *śabda* and *artha*. The clear formulation of this distinction and its history starting with Tilaka, the commentator on Udbhaṭa, has been dealt with fully by my Professor[1]. As is clear from their respective texts, Mammata and Ruyyaka take opposite stands in the conception of *Śleṣa* and its relationship with other figures. Vidyācakravartin who happens to be commentator on both the texts, makes a special mention of this difference of opinion between the two writers.

ये ह्यलङ्कारसर्वस्वे श्लेषालङ्कारपारगाः ।
पूर्वपक्षविदस्ते स्युरिह श्लेषेऽधिकारिणः ॥

—*Sampradāyaprakāśinī*, Part II. p. 240

इत्थ न्यायनिर्भरतया अनेन प्रपञ्चितापि काव्यप्रकाशकृता प्रतिपदं खण्डितोऽयं श्लेषालङ्कारः । खण्डनयुक्तयस्तु अनौचित्यान्नेह लिख्यन्ते । संप्रदायप्रकाशिन्यां तु काव्यप्रकाशटीकायां वितत्य दर्शिता इति तत एवावधार्याः ।

—*Sañjīvanī*, p. 132

1 See Dr. V. Raghavan, *Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa*, (1963), 380ff

Of the two writers, Mammaṭa, following the theory of *Anvayavyatireka* on the question of the assignment of the figures to *śabda* or *artha*, considers *Śleṣa* as a *śabdālamkāra* and accordingly deals with it in the ninth *Ullāsa* Ruyyaka, on the other hand, following the *Āśrayāśrayibhāva* theory on the same question, lays equal emphasis on the elements of *śabda* and *artha* and considers *Śleṣa* as an *ubhayālaṁkāra*. The distinction between *Śabdaśleṣa* and *Arthaśleṣa* is clearly brought out for the first time by Ruyyaka through analogy; in the case of *Śabdaśleṣa*, he cites the analogy of *Jatukāṣṭhanyāya* and in the other, *Arthaśleṣa*, *Ekavṛntagataphaladvayanyāya*. That is, in *Śabdaśleṣa*, two entities, namely the two *śabdas*, get fused together like lac and a piece of wood and in the case of *Arthaśleṣa*, the two *arthas*, like two fruits, hang together on a single word as on a single stock. Ruyyaka, of course, does not deal with *alaṁkāras*, as Bhoja does, in three classes—those of *śabda*, of *artha* and of both, *ubhaya* Nor does he bring a large number of well-known *arthālamkāras* under the third category of *ubhayālamkāra* as Bhoja[1] does. But Ruyyaka's recognition of *Śabdaśleṣa*, *Arthaśleṣa* and *Ubhayaśleṣa* can be taken as an evidence of such a threefold classification being present in his mind. Moreover, at the end of his treatment of *arthālaṁkāras*, in his resume, Ruyyaka indicates a re-classification of all *alamkāras* into these three groups. In that connection, Ruyyaka considers *Śleṣa* as an *Ubhayālaṁkāra*.

एवमेते शब्दार्थोभयालङ्काराः सूचिताः । ··· ··· तत्र शब्दालङ्कारा यमकादयः अर्थालङ्कारा उपमादयः उभयालङ्कारा लाटानुप्रासादयः । संसृष्टिसंकरप्रकारयोरपि कयोश्चित्तद्रूपत्वात् ।

Explaining the above passage, Jayaratha (pp. 256-257) makes it clear that Ruyyaka considers *Śleṣa* as an *ubhayālaṁkāra*.

के ते शब्दार्थोभयालङ्कारा इत्याशङ्क्याह—तत्रेत्यादि । आदिग्रहणादनुप्रासानन्वयश्लेषादीनां ग्रहणम् । ननु च लाटानुप्रासश्लेषयोरेवोभयालङ्कारत्वे(त्व?)पूर्वमुक्त्वा उभयालङ्कारा इति··· ···अतश्च ग्रन्थकृन्मते लाटानुप्राससंसृष्टिः । श्लेषाणा-(दीना?)मेवोभयालङ्कारत्वम् ।

Vidyācakravartin, under *Śleṣa* itself, makes clear the same idea. He says at the end of *Śleṣa* (p. 132)—

1. For a list of these and their detailed treatment, see Dr. V. Raghavan, *op. cit.*, pp. 385-391.

शब्दसाम्यं भवेच्छ्लेषो विशेषणविशेष्ययोः ।
यद्येकोऽप्रकृतार्थश्चेद्भेदांशे भिन्नशब्दता ॥
शब्दार्थोभयनिष्ठोऽयम्

Also, while introducing the illustration सकलकलं पुरमेतद् etc.,—

> एवमुभयालङ्कारतां प्रसाध्य बाध्यबाधकविवेचनं ...... इत्थं निरवकाशत्वोभयालङ्कार-स्वसिद्धौ ...
> —*Sañjīvanī*, p. 127

Before Ruyyaka, Udbhaṭa dealt with both *Śabdaśleṣa* and *Arthaśleṣa* and considered them in the fourth *varga* along with six other *arthālaṁkāras*, like *Preyas*, *Ūrjasvin* and *Udātta*. Ruyyaka follows Udbhaṭa in this respect. But he adds the third variety of *Ubhayaśleṣa* and considers *Śleṣa* as an *ubhayālaṁkāra*. Mammaṭa, on the other hand, deals with *Śleṣa* exclusively as a *śabdālaṁkāra*[1].

Regarding the second point, namely the relationship of *Śleṣa* with other figures, Ruyyaka refers to two distinct views prevalent amongst ālaṁkārikas :

1. *Śleṣa* always occurs in combination with other figures, giving rise to them or contributing to their charm. The figure is therefore unique in as much as it has no independent existence but yet is a factor to be reckoned with, in expressions involving other figures. The corollary of the above view is that *Śleṣa* would override the other figures with which it appears, thereby making them subordinate or just show their head (*pratibhaṭa-mātra*). *Śleṣa* would thus be a *bādhaka* or an *apavāda*. In this connection, the upholders of the above view cite the axioms येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति and निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन् बाधन्ते that are used in Śāstraic texts[2].

---

1. For a discussion of *Śleṣa* as an *alaṁkāra* of *śabda* or *artha* see : P. V. Kane, *Sāhityadarpaṇa*, pp. 198-199, N. D. Banhatti, *K. A. S. S.* pp. 115-117.; K. P. Trivedi, *Ekāvalī*, 621ff.; Dr. S. K. De, *History of Sanskrit Poetics*. Vol. II. pp. 232-234.

2. *Cf.* (*a*) *Mahābhāṣya* under "द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे" 8.3.43) : नाप्राप्ते पूर्वेणेयं विभाषारभ्यते सा यथैवेह बाधिका भवति चतुःकरोति चतुष्करोतीत्येवं चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् । (*b*) *Mahābhāṣya* under "शेषाद्विभाषा" (5. 4. 154) : अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः । (*c*) Kumārilabhaṭṭa's *Tantravārtika* (p. 860. *Ānandāśrama Sanskrit Series*, No. 97) निरवकाशेन सावकाशं बाध्यते ।

2 *Śleṣa* does occur independently, without the admixture of any other figure in instances like येन ध्वस्तमनोभवेन etc. On this view, *Ślesa*, while in combination with other figures, enters into *Samkara* and has equal prominence with them *(tulyabala)* In case *Śleṣa* is not developed in a pronounced manner in its combination with other figures, it naturally follows that *Ślesa* like any other figure under such conditions, is subordinated *(bādhya)*[1]

Ruyyaka examines these two views, but deals with, in detail, the first of them, namely, that *Ślesa* has no independent scope, showing thereby his preference for that view. In his elucidation of this, the first view, Ruyyaka points out that in two cases where the ideas are both contextual or non-contextual, *Tulyayogitā* occurs with *Śleṣa* and in one case where the ideas are contextual and non-contextual, *Dīpaka* occurs with *Ślesa*. In all these three cases *Śleṣa* dominates over these two figures which appear later in an incipient form *(pratibhātamatra)* According to Ruyyaka the instance ये । वस्तमनोभवेन etc would come under the first class with *Tulyayogitā* and would not thus be an illustration of pure *Śleṣa* Ruyyaka points out also that in the verse सक्लकल पुरं etc , there is just the *pratibhāna* of *Upamā*, *Śleṣa* being dominant.

Ruyyaka has however to explain *Samāsokti* and some varieties of *Rūpaka* in which *Śleṣa* is necessarily involved In these cases he accepts that the main figures are *Samāsokti* and *Rūpaka* and it is *Śleṣa* that is thrown to the background *(bādhya)* This he explains by analysing the different stages of *Rūpaka* and showing that in the final stage, the *viśrānti* is in *Rūpaka*, *Śleṣa* appearing only in the intermediate stage

A third well-known verse dealt with by Ruyyaka in this context is नयीमयोऽपि etc. In this verse, *Atiśayokti*, *Utprekṣā* and *Virodha* occur with *Śleṣa* Here again, Ruyyaka would consider *Śleṣa* as the *bādhaka*

श्लेपस्य सर्वालङ्कारापवादत्वाद्विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुरय श्लेष ।

However, while dealing with the same verse at the end of the *Sarvasva*, under *Samkara*, Ruyyaka, after reiterating the

1 In the present printed text of the *Sarvasva* (pp 125-126), the lines setting forth the second view are to be read, with correct punctuation as follows — येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादिर्विविक्तोऽस्य विषय इति निरवकाशत्वाभावान्नान्यबाधकत्व-मित्यन्यैस्सह सङ्कर, दुर्बलत्वाद्वा बाध्यत्वमित्यन्य ।

above view of his, gives as an alternate view according to others, that the first half of the verse may be taken as illustrating the *Samkara* of the two figures, *Virodha* and *Ślesa*

> अत्र प्रथमार्धे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष । दर्शनान्तरे तु विरोधश्लेषौ द्वावलङ्कारौ ।

Towards the end of the section on *Śleṣa*, Ruyyaka takes up the verse आहृष्यादावमन्द etc, given by Tilaka as a case of pure *Arthaśleṣa* and considers that there is *Apahnuti* in the verse Ruyyaka then concludes his treatment with the affirmation

> तेनालङ्कारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति स्थितम् ।

From the above, it will be clear that Ruyyaka is definitely in favour of the first view of *Ślesa* being *niravakāśa* and *bādhaka* in general, and that in cases like *Rūpaka* and *Samāsokti*, it would be *badhya* Therefore, the statement of Mm P V Kane[1] that Ruyyaka along with Mammaṭa and Jagannatha[2] follows the second view requires correction

The commentator Vidyācakravartin understands Ruyyaka correctly and makes an express statement of Ruyyaka's exact position. It should be said to the credit of *Vidyācakravartin* that his commentary on this section is very clear and precise, unlike that of Jayaratha, which as we shall see presently, is confusing Attention may be drawn to the following specific statements of Vidyācakravartin here

> इत्य निरवकाशत्वादन्यबाधकत्वमुपपाद्य शब्दार्थोभयविषयतामस्य स्थापयितुमाह (p 126)
>
> इत्य सति विविक्तो यश्शङ्कितो विषय सोऽप्यविविक्त एवेत्याह—(*Ibid*)
>
> अथ यत्र न तुल्ययोगिता नापि दीपक तत्रापि नास्त्यलङ्कारान्तरविविक्तोऽस्य विषय इति दर्शयितुमाह—(p 131)
>
> शब्दार्थोभयनिष्ठोऽय सर्वालङ्कारबाधक ।
> पूर्वसिद्धस्य चेदङ्ग तदा न्यायेन बाध्यते ॥ (p 132)

1 *Notes on the Sāhityadarpana* 3rd ed (1951) p 201

2 The *Rasagangādhara* (pp 525-529) refers to the *niravakāśa samkīrna* and *bādhya* theories Sobhakara (*Alamkara Ratnakara* p 76) refers to five types of relationship between *Slesa* and other figures

Samudrabandha also confirms the above position of Ruyyaka in clear terms.

Jayaratha's commentary on *Śleṣa* is prolix and confusing. No doubt he adds to our knowledge by supplying a textual link in the *Alaṁkārasāra* which he mentions here. But all through he labours under the wrong idea that Ruyyaka is an advocate of the *sāvakāśa* theory, and that the *niravakāśa* theory is held only by Udbhaṭa. Even in his introductory remarks on Ruyyaka's text where the two theories are set forth, Jayaratha makes the summing-up statement—तदेवमस्य सर्वालङ्कारापवादत्वं न युक्तम्। According to Jayaratha (p. 125) *Śleṣa* is on the same par with other *alaṁkāras* in respect of its relation to other figures—अन्यालङ्कारवदेव बाध्यबाधकभावादिदर्शनात्।

Again, at the end of his comments on Ruyyaka's view of the illustrative verse येन ध्वस्तमनोभवेन etc., as a case of *Śleṣa* and *pratibhāna* of *Tulyayogitā*, Jayaratha (p. 126) says:

> एतच्च यथा नोपपद्यते तथा समनन्तरमेवोक्तम्। तदेवं स्वमतोपोद्बलनाय पूर्वमस्यान्यैस्सह संकरो दुर्बलत्वाद्वा[1] बाध्यत्वमिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयितुमेतत्कर्तृकं तावदन्यालङ्कारबाध्यत्व दर्शयति।

A further point on which Jayaratha misunderstands Ruyyaka is the interpretation of the verse त्रयीमयोऽपि etc. As already explained, Ruyyaka takes the first line of this verse as a case of *Śleṣa* with *pratibhāna* of *Virodha*, and a case of *Saṁkara* of the two figures only according to the other view. But Jayaratha's *avatārikā* (p. 126-7) to this verse runs as:

> एवं श्लेषस्यान्यालङ्काराणा च परस्परं बाध्यबाधकभावं प्रकाश्यान्यैस्सहास्य सङ्कीर्णत्वं दर्शयति।

Jayaratha (p. 128) *later in the course of his comments feels* that he has been going at a tangent from the position of Ruyyaka and is forced to make the hair-splitting distinction between *Saṁkara*-alaṁkāra and just being *Saṁkīrṇa*:

> तथा चात्रानयोः सङ्कीर्णत्वमात्रमेव न पुनस्सङ्करालङ्कारः।

1. The passage is evidently a reproduction of an earlier portion of Ruyyaka's text (p. 125, *N. S* ed). Jayaratha's text (*Ibid*, p. 126) reads here दुर्बलत्वाभावात्नान्यबाध्यत्वम्। Mm. P. V Kane (*op. cit.*, p. 201) suggests the emendation दुर्बलत्वान्नान्यबाधकत्वम्। Both the emendations in the *N. S.* ed. and Mm. P. V. Kane are wrong.

On the specific statement of Ruyyaka, श्लेषस्य च सर्वालङ्कारापवादत्वाद्विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुरयं श्लेषः, at the end of the above verse, Jayaratha (pp. 128-9) makes the comment identifying this as the view of the ancients.

प्राच्यानां मते पुनरेतद्विरोध[1]प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषोऽयमित्याह ।

A further confusing observation of Jayaratha is occasioned by the unmistakable statement of Ruyyaka in the section under *Saṁkarālaṁkāra* which we have already noted. Adverting to this, Jayaratha (p. 129) has to say : तेनाद्यः पक्षः स्वाभिप्रायेण ग्रन्थकृतोक्त ।

However, immediately after this, summing up the discussion, Jayaratha (p. 129) again presents Ruyyaka as holding the second view.

तदेवं स्वमताभिप्रायेणास्यालङ्कारान्तरवदन्यालङ्कारैस्सह बाध्यबाधकभावं सङ्कीर्णत्वं च प्रदर्श्य ... ...

Attention was drawn to the concluding portion of Ruyyaka's discussion of *Ślesa*, his citation of Tilaka's verse, आकृष्यादावमन्द etc, as a case of pure *Śleṣa*, his refutation of that interpretation, and his final affirmation of the *niravakāśa* view. Here again, Jayaratha (p. 131) makes the statement :

एवं स्वमतेन श्लेषस्य यथोपपत्ति स्वरूप प्रतिपाद्यापि प्राच्यानुरोधात्पुनरपि तदीयमेव मतं दर्शयितुमाह ।

Jayaratha adds that what Ruyyaka has said here is in accordance with the views of the ancients, that is, not according to himself.

अत्र च ग्रन्थकृता श्लेषः सर्वालङ्कारापवादक इति न केवलं प्राच्यमतानुसारमुक्त यावदपह्नवपर्यवसायिसादृश्यरूपापह्नुतिभेदोऽपि तन्मतानुसारमेवोक्तः ।

Mammaṭa, on whom both Ruyyaka and Vidyācakravartin have commented, not only accepts *Śleṣa* as a *śabdālaṁkāra* but also considers it to be on a par with other figures with independent scope, as seen in verses like येन ध्वस्तमनोभवेन etc, and देव त्वमेव पातालम् etc. *It is thus clear that the viewpoints of Ruyyaka and* Mammaṭa are mutually opposed to each other, and Vidyācakravartin who commented on both Mammaṭa and Ruyyaka expressly draws attention to this difference. It is strange that Ruyyaka

1. 'Virodha' is omitted in the printed text.

himself, while commenting on Mammaṭa in his *Saṁketa*, does not say anything about his own standpoint Mammaṭa criticizes some earlier writer in a general way, but it is reasonable to suppose that the author in the mind of Mammata is only Udbhaṭa This is made clear further by Mammaṭa's citation of the illustrative verse from Udbhaṭa. As Ruyyaka *is a younger contemporary of* Mammata, it cannot be supposed that Mammata criticises Ruyyaka. The remarks of some of the commentators and later *writers might give rise to such a misapprehension On the other* hand, there are clear indications, as pointed out by Jayaratha also under *Śleṣa* (p 130) of Ruyyaka presupposing the view of Mammaṭa

In this connection, it is interesting to note an important link *in the history of the discussion on Śleṣa, as noted above It* is to Jayaratha that we owe the supplying of this link in a work called *Alamkārasara*, which Śobhākara also quotes in other *contexts Subsequent to* Udbhaṭa*, or probably also after* Tilaka or about the same time as Tilaka, it was the *Alamkārasāra* which perhaps gave a detailed exposition of all the views on this *question, throwing its own weight on the side of the sāvakāśa* theory

The illustrative verses cited and explained by ālamkārikas in connection with *Śleṣa*, present an interesting study of the *viewpoints from which the same piece* of poetic expression could be examined A verse cited by one ālamkārika is viewed in a different perspective by another, whence arises the difference *in the identification of the figure* or figures there In the case of *Śleṣa* this has been, in a way, the basis of the difference of opinion among ālamkārikas and the conception of *Śleṣa* as being *sāvakāśa or niravakāśa* A verse considered by an ālamkārika as an example of pure *Śleṣa* is considered otherwise by another. Tilaka, for example, cites two verses as examples of pure *Śleṣa*, ते गच्छन्ति महापद etc for *Śabdaśleṣa* and आकृष्यादावमन्द etc for *Arthaśleṣa* Among ālaṁkārikas who refer to the first-mentioned verse, Samudrabandha is of the view that it is not a case of pure *Śleṣa* but one of *Tulyayogitā* or *Vikalpa* Regarding Tilaka's verse for pure *Arthaśleṣa*, Ruyyaka expressly refutes it being so and takes it as having *Apahnuti* Similarly Mammaṭa cites देव त्वमेव पाताल etc, as illustrating pure *Śleṣa*, but here again,

Vidyācakravartin also accepts the above discussed text as genuine and, like Samudrabandha, interprets *sambhava* in accordance with the earlier definition of *Pariṇāma* by Ruyyaka, that is, *sambhava* as *upayoga* (*pratipattirūpādupayogāt*). He also identifies the last view as the author's own, that is, Ruyyaka's अयतना इत्याचार्यः स्वात्मप्रमुखान्वक्ति ।

In passing, we may note that among other ālaṁkārikas, Rudraṭa[1] considers a verse like असंभृतं मण्डनं etc. as *Vibhāvanā*. Bhoja[2], who quotes the same verse, identifies it as *Vibhāvanā*. Of the commentators on the *Kumārasaṁbhava*, Cāritravardhana takes the whole verse in question as a case of *Vibhāvanā*, and not one pāda of it. Mallinātha accepts *Vibhāvanā* in the second foot and *Pariṇāma* in the first and third feet. Aruṇagirinātha[3] quotes Bhoja and then Ruyyaka as also the latter's discussion of the different views about the alaṁkāra or alaṁkāras in the different feet of the verse. Aruṇagirinātha, however favours the acceptance of *Rūpaka*. Nārāyaṇa[4] too shows his acquaintance with the controversy about the divergent opinions regarding the verse. But he follows his own teacher, who considers the verse as an instance of *Rupaka* with *Vyatireka*.

(xxi)

Among the alaṁkāras dealt with by Ruyyaka at the end of his work, figures like *Svabhāvokti*, *Bhāvika*, *Rasavad*, *Preyas* and *Ūrjasvin* related to *rasa*, stand on a different and higher footing. In the treatment of *Svabhāvokti* and *Bhāvika* especially, Ruyyaka has clarified in a detailed manner, the conceptions of these figures and marked off the respective spheres of these two and *Rasavad*. Vidyācakravartin has further explained in a lucid manner, the text of Ruyyaka on these two alaṁkāras, *Svabhāvokti* and *Bhāvika*, and even takes credit for having contributed his share to the elucidation of *Bhāvika* (*Sañjīvanī*, pp. 203, 211).

यत्र प्रतीतिर्वैचित्र्यातीतरम्यनिरूपणः ।
भाविकं दूरदुर्लक्ष्यं व्यक्तं व्याविर्भवेतमाम् ॥

---

1. स्तुत्यमपरं निद्रायाः मरणमचैतन्यकारणं पुंसाम् ।
   असदस्मान्यनिमित्तं मदहेतुरनासवो लक्ष्मीः ॥

   —*Kāvyālaṁkāra*, IX. 20

2. *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, p. 372
3. *Kumārasaṁbhava*, (*T. S. S.* ed.), p. 37
4. *Ibid.* p. 39

भाविके बुद्धिसवादो मया स्याद्यदि कस्यचित् ।
व्याख्याशिल्पस्य निकष स मे धीमान्भविष्यति ॥

However, there are no controversies raised nor criticism of any other writer in the *Sañjīvanī* It is only in his *Sampradāya-prakāśinī*, that under both *Svabhāvokti* and *Bhāvika* Vidyācakravartin criticises *Sāndhivigrahika* As we are dealing here primarily with the *Sañjīvanī* and as already Ruyyaka's contribution to *Svabhāvokti* and *Bhāvika* has been dealt with[1] in detail, it is not necessary to devote any attention to these two alamkāras in this Introduction Similarly, at the very end of the *Sarvasva*, the criteria of distinguishing alamkāras into those of *śabda* and *artha* are dealt with by Ruyyaka This again has already been dealt with at lengh[2]

---

1 Dr V Raghavan, *Some Concepts of Alamkāraśāstra* 91ff 111ff *Bhoja's Sṛngāra Prakāśa*, pp 133, 431-432

2 *Bhoja's Sṛngāra Prakāśa* pp 330-385

श्रीमद्राजानकरुय्यकप्रणीतम्

अलङ्कारसर्वस्वम्

नमस्कृत्य परां वाचं देवीं त्रिविधविग्रहाम् ।
निजालङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते ॥

श्रीमद्विद्याचक्रवर्तिविरचिता

सञ्जीवन्याख्या व्याख्या

विश्वं प्रकाशयति या जातिगुणाद्यात्मकैः[1]निजैः प्रसरैः[2] ।
सत्कारगुणसमृद्धा वाणी मामवतु सरल[3]सन्दर्भा ॥
[4]रुचकाचार्योपज्ञे सेयमलङ्कारसर्वस्वे[5] ।
सञ्जीवनीति[6] टीका श्रीविद्याचक्रवर्तिना क्रियते ॥
[7]उदाहरणशेषोऽत्र ध्वनौ[8] ग्रन्थकृताऽकृतः ।
तदीयन्याय[9]सम्पन्नैः स्वपद्यैः पूरयामि तम्[10] ॥

---

1. D. धात्मकैः प्रसरैः E. आत्मकनिजैः प्रसरैः 2. B. द्रव्य 3. F. तरल 4. B. E.F. रुचकार्यो D. रुचकार्थो

5. In A. this verse is found with a different Fitst-Half. omitting the verse of prayer :

अकृत यदलङ्कृतीनां सर्वस्वं सान्धिविग्रहीतस्य ।
सञ्जीवनीति टीका श्रीविद्याचक्रवर्तिना क्रियते ॥

C. begins with the following verse given before अकृत etc.

गुणालङ्कार-वक्रोक्ति-भोगकृत्य-गुणस्थाः ।
वामनोद्भटवक्रोक्तिभट्टेयानन्दवर्द्धनाः ॥

which is clearly an additional note by some student or scribe as a resume of the initial discussion in the Sarvasva ; the mention of the authors in the second line associated with the various theories is hardly satisfactory.

6. All except B. सञ्जीविनी 7. A.C.F. उदाहृतिविशेष 8. A.C.F. यौ यः 9. D. न्यास 10. E. तत

[1]ध्वनिदर्शनानुरक्ता[2] सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष्य टीका मे ।
कवयस्सचेतना अपि वितनुत साहित्यसाम्राज्यम् ॥
किं विस्तरेण बहुना[3] टीका[4] सञ्जीवनीमिमां कश्चित् ।
यद्यभ्यसूयति जड स्वमेव पाण्डित्यमभ्यसूयति स ॥

तत्र तावदधिकृतेष्टदेवतानमस्कार[5]पुरस्कारेण[6] प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिजानीते नमस्कृत्य[7] परामिति ।

सर्वैव खल्विय वाक् परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति[8] चतुर्भि पदै[9] परिमीयते । [10]यच्छ्रुति —"चत्वारि वाक्परिमिता पदानि" इत्यादिका । तत्र परा नाम निरुपाधिक रूपम्[11] । पश्यन्त्यादीनि त्रीणि पुनरौपाधिकानि स्थूलत्वात् विग्रहस्थानीयानि[12] । तथा चागम —

स्वरूप[13]ज्योतिरेवान्त परा वागनपायिनी ।
यस्या दृष्टस्वरूपायाम् अधिकारो निवर्तते ॥
[14]अविभागेन वर्णाना सर्वतस्संहृतक्रमा ।
प्राणाश्रया तु पश्यन्ती मयूराण्डरसोपमा ॥
मध्यमा [15]बुद्ध्युपादाना कृतवर्णपरिग्रहा ।
अन्तस्सङ्कल्प[16]रूपा सा[17] न श्रोत्रमुपसर्पति ॥
ताल्वोष्ठ व्यापृति[18]व्यङ्ग्या[19] परबोधप्रकाशिनी ।
मनुष्यमात्रसुलभा बाह्या वाग्वैखरी मता ॥ इति ॥

तत्र पश्यन्त्याद्य[20]परवाक्त्रयापेक्षया ज्येष्ठत्वादाद्या[21] परा । द्वितीया विश्वाभिमुखीभावात्पश्यन्ती । तृतीया नाभ्यन्तरी न च बाह्येति कृत्वा मध्यमा । तुरीया[22] तु [23]परावबोधार्थं प्रवृत्तेति वैखरी[24] । यद्वा 'ख[25] सुख दुख च, तद्विशिष्य राति

1 This verse is not found in A & C 2 B रक्ता सूक्ष्म D अनुरक्ता सूक्ष्म 3 F बहुधा 4 all except E. टीका 5 A. & C. omit नमस्कार 6 C कारेण प्रति 7 E. कुर्वंति 8 B.E वैखरी चेति 9 A B omit पदै C पद्यै 10 A C तथा च श्रुति —"चत्वारि वाक् परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण ।
गुहा$ त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति*
तुरीय‡ वाचो मनुष्या वदन्ति इति । का तत्र
[$ A C गुहासु * A नेवायन्ति C नेङ्गायन्ति ‡ A तुरीया वाचम्]
B.F तथा च आमनन्ति । तत्र परा 11 B स्वरूपा D E स्वरूप 12 C स्थानि 13 C रूप 14 D अपि भागे 15 A B बुद्ध्यपा 16 C सङ्कल्प 17 A s alt & B सु या श्रो D E सु न 18 C व्याप्रतिव्या ? 19 A B व्यक्ता 20 A परवाक्यात् त्रयेत्तया B वाक्या C वाक्यवादत्रयेतया D परत्रयापत्तया 21 D स्वादपरा 22 A C चतुर्थी 23 D विशेषणपरा 24 A वैखरीति ज्ञेयम् । तदेव C वैखरीज्ञेय तदेव F वैखरीतिज्ञेयम् । तदेतदभि—25 D यद्वा सुखदु ख च तद्विशेषेण राति ।

इह हि तावद्भामहोद्भटप्रभृतयःचिरन्तनालङ्कारकाराः प्रतीयमानमर्थं

ददातीति विखरो देहेन्द्रियसङ्घात. तत्र भवा वैखरीति" ज्ञेयम्[1]। तदेवाभिसन्धायोक्तम्[2]—वाचं त्रिविधविग्रहामिति । चतुर्विधामपि । कीदृशी देवीम् ? परादिभिश्चतुर्भिः पदै.[3] क्रीडन्ती[4] नामपूर्वकत्वात्[5] सर्वस्यैव रूपस्य जगदेतद्विजिगीषमाणां समस्तव्यवहारात्मिका[6] स्वरूपावबोधक्षमतया [7]द्युतिमयी[8]मन्यस्तुतौ स्तोतव्यतायां च प्रभवन्तीमविमर्शान्धतमस[9]ध्वसनात् [10]कान्तिमयीमप्रतिहतप्रसरत्वात्[11] गत्यात्मिकाञ्चेत्यर्थः[12]। तामिमां नमस्कृत्य । नमस्कारो हि नाम पृथगहङ्कारपरित्यागेन नमस्कर्तव्यमहिमोद्घाटन[13] सामरस्यमिति‡ यावत् । तथाहि—येयं परा[14] सा[15] शक्तत्वम् । या पश्यन्ती सोद्युक्तता[16] । या तु मध्यमा सा प्रवृत्तता । या[17] पुनर्वैखरी सा निर्वाहकतेति । शक्तिमतो वक्तुरेव स्वरूप परादिशक्तयः ।

इत्थमिमां वाच नमस्कृत्य निजानां स्वेनैव प्रणीतानाम् अलङ्कारसूत्राणां तात्पर्यमुच्यते । हृदयमुद्घाटचते । केन प्रकारेण ? वृत्त्या वृत्ति[18]स्वरूपेण मन्दमेण ।

अथ [19]ध्वनिदर्शनानुसारेण प्रकरणं प्रणिनीषु.[20] [21]भामहोद्भटादीनां[22] दर्शनं स्थिति [23]पूर्वपक्षत्वेनो[24]पन्यस्यति— इह[25] हि तावद्भामहोद्भटेत्यादिना । अत्रैव दर्शनस्थिति[26] दिक् । [27]काव्यं हि नाम विशिष्टशब्दार्थात्मकम् । तत्रार्थो वाच्यः[28], प्रतीयमानश्च । यथा[29]

भम[30] धम्मिअ[31] वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइ कच्छ कुडङ्ग[32] वासिणा दरिअ सीहेण[33] ॥

अत्र स्वैरिण्युक्तौ [34]भ्रमयनिवृत्त्या धार्मिक भ्रमण[35]विधि[36][illegible]

1. B. ज्ञेया । 2. A. C. उक्तं त्रिविध 3. C. पदैः 4. A. B. D. [illegible] 5. A पूर्वं (क्र) त्वात् 6. A हारात्मकस्य रूपं पराववोध C. [illegible] बोध F. आत्मकस्वरूपा 7. E. द्विति 8. A's alt. C. F. [illegible] 9. A. B. C. [illegible] 10 C. मयी प्रति 11. C. प्रपरत्वात् 12. A. [illegible] 13. A. [illegible] 14 F. परान्वास्य या 15. B. D E. सास्य 16. C. [illegible] 17. C Omits या 18. D. E. omit स्व 19. A's alt B. C. [illegible] 20. A. B. C. D. H. I. प्रणिनिनीषुः 21. C. omits भा 22. D. E. [illegible] 23. A's z's [illegible] C. पूर्वकत्वेन 24. B. E. F. पर्यापयति [illegible] 25. A. [illegible] D. E. F. तावदिह भामहोद्भटेत्यादिना 26. A. D. F. [illegible] C [illegible] 27. A. B. C. F. H. I. तत्र काव्यं 28. D. E F वाच्यं 29. A. B. C. यथ 30. A. B. भ्रम 31. E धम्मिअ 32. D. कुडग 33. D. [illegible] 34. C [illegible] 35. A. B. C. [illegible] कत्व भ्रम- 36. A. B. D. [illegible] ।

‡ Vidyācakravartin's allegiance to Kashmir Śaivism is clear also from his vocabulary which naturally comes to him, for example, in his comments on the first verse and his use of the expression 'सामरस्य' which is peculiarly characteristic of this School.

वाच्योपस्कारकतयालङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते। तथा हि—पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन

साक्षात्सङ्केतितत्वेना[1]व्यवधान[2]प्रतीतिकत्वात्[3]; गोदावरीतीरे [4]सिंहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधस्तु प्रतीयमानः[5], वाक्यार्थसमन्वयसमनन्तरमसङ्केतितत्वेन[6] प्रतीतेः[7]। इत्थं वाच्य[8]विलक्षणः[9] प्रतीयमानो योऽर्थः स यथायोगं रस[10]वस्त्वलङ्कारस्वरूपेण त्रिस्कन्धः[11]सन् सचमत्कारत्वात्[12] कविसंरम्भ[13]गोचरत्वात् सहृदयप्रतीति[14]विश्रान्तिविषयत्वाच्च काव्यात्मा[15]। तस्य माधुर्यादयो गुणाः शौर्यादिवत्समवायवृत्त्या उपकुर्वते। उपमादयः पुनः [16]कटकादिवत्संयोगवृत्त्येति ध्वन्याचार्याः[17]। त्रिविधोऽपि[18] प्रतीयमानो वाच्योपस्कारकत्वादलङ्कारकक्ष्यैवेत्यन्ये।

अथ[19] ग्रन्थमवयवशो व्याकुर्मः[20]। इह काव्यमार्गे। अलङ्कारपक्ष[21]निक्षिप्तं मन्यन्ते, तत्त्वं [22]पुनरन्यथेति यावत्। [23]यन्मन्यन्ते [24]तत्सविशेषं दर्शयितुमाह—तथाहीत्यादिना[25]। पर्यायोक्तमप्रस्तुतप्रशंसा समासोक्ति[26]राक्षेपः व्याजस्तुतिरुपमेयोपमा अनन्वयः[27] इत्यादिषु[28] [29]वस्तुमात्रमेव प्रतीयते न तु रसालङ्कारौ। [30]व्यञ्जनाव्यापारस्येह[31] लक्षणामूलत्वात्। लक्षणामूलत्वे[32] रसालङ्कारयोर्व्यङ्ग्यत्वासम्भवात्। तत्र प्रतीयमानस्याप्यर्थस्य[33] प्रकारान्तरेणाभिधानं[34] पर्यायोक्तम्। यद्वक्ष्यति "गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाभिधानं[35] पर्यायोक्तम्" इति। यथा—

> स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः[36]।
> सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः॥

अत्र हयग्रीवस्य स्वर्गविजयः[37] सैनिकसावज्ञपारिजातमञ्जरी[38]स्पर्शलक्षणेन कार्येण[39] प्रत्याय्यते।

सामान्यविशेषभावादीना[40] सम्बन्धेन यदप्रस्तुतात्प्रस्तुतप्रतीतिः सेयमप्रस्तुत-

---

1. C. रत्वेन व्यव 2. E. धानेन 3. C. कृत्वा A.B.D.H.I. कृत्वात् 4. A.B. सिंह्यो D. तीरेप-5. D. प्रतीयमानं 6 D. असङ्कितित 7. A's alt B. C. प्रतीयमानः 8. A. यार्थं 9. D. E. यो प्रतीय F. यं प्रतीयमानार्थं 10. F. वस्त्वलङ्काररसरूपेण 11. E. F. स्कन्धकः 12. D. कारकत्वात् 13. A's alt गोचरत्वार्यं—14. A. B. C. D. H. I. प्रीति- 15. A's alt काव्यस्यात्मा B. काव्यात्मतास्य 16. E. कटकमकुटादिवत् 17. D. आचार्यः 18. A.C. तथोपस्कारत्रिविध—19. A's alt C. आद्यमन्य 20. A. C. व्याकुर्मः। पर्यायोक्त-21. पक्षे 22. A. पुनराहेति 23. B. D. E. F. यं 24. B. तत्त्वविशेषं- 25. F. यादि पर्या-26. A. C. उक्त्याक्षेपोपमा 27. A's alt अनन्वग 28. A's alt यादौ 29. F. वस्तु तावत् 30. F. व्यञ्जन 31. A's alt C. व्यापारस्यैव 32. D. E. F. मूलत्वेन 33. A's alt C. मानस्यार्थं F. मानार्थं 34. F. अन्तराभिधानं 35. A's alt पर्यायोक्तं—यथा 36. F. पालिताः। 37. C. विजय 38. A's alt. मालिका C. कलिका 39. A's alt B. पर्यायेण 40. D. भावादिना F. भावादि।

प्रशसा[1] । यद्वक्ष्यति—"अप्रस्तुतात्सामान्यविशेषभावे कार्यकारणभावे सारूप्ये[2] च प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशसा" इति । यथा—

तण्णत्थि किंपि पइणो पकप्पिय ज ण णिअइ घरणीए ।
अणवरअगमणसीलस्स कालपहिअस्स पाहिज्ज ॥
[तन्नास्ति किमपि पत्यु प्रकल्पित यन्न नियतिगृहिण्या ।
अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पाथेयम् ॥ इति च्छाया ।]

अत्र अनवरतगमनशीलस्य पत्युर्निजगृहिण्या पाथेयत्वेन यन्न कल्पित तद्यथा नास्ति, तथा कालपथिकस्य पाथेयत्वेन यदकल्पित तन्नास्तीत्यत्र[3] कालस्सर्वं ग्रसतीति सामान्यरूपादप्रस्तुतात् प्रस्तुतो विशेषात्मा प्रहस्तवध प्रत्याय्यते ।

विशेषणसाम्यादप्रस्तुतोऽर्थो[4] यदवगम्यते सा समासोक्ति *। यद्वक्ष्यति—*
"विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्ति" इति । यथा—

उपोढरागेण विलोलतारक तथा गृहीत शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्त तिमिराशुक तया पुरोऽपि[5] रागाद्गलित[6] न लक्षितम् ॥

अत्रोपोढरागत्वादिना विशेषणसाम्येनाप्रस्तुतो नायकवृत्तान्त प्रतीयते ।

उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्राकरणिकस्य[7] विशेषप्रतीत्यर्थम्[8] आभासतो निषेधनमाक्षेप[9] । यद्वक्ष्यति उक्तवक्ष्यमाणयो[10] प्राकरणिकयोर्विशेषप्रतीत्यर्थ[11] निषेधाभास आक्षेप इति । यथा—

बालअ ! णाहृ दूई तीए पिओसि त्ति णम्हवावारो ।
सा मरइ तुज्झ अयसो एअ धम्मक्खर भणिमो ॥
[बालक ! नाह दूती तस्या प्रियोऽसीति नास्मद्व्यापार ।
सा म्रियते तवायश एतद्धर्माक्षर भणाम ॥ इति च्छाया]

अत्र 'नाह दूतीति' दूतीत्वनिषेधो विशिष्टास्मि[12] दूतीत्यवगमयति ।

[13]स्तुतिनिन्दयो निन्दास्तुतिगमकत्वे व्याजस्तुति । यद्वक्ष्यति[14]—"स्तुतिनिन्दाभ्या निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे व्याजस्तुति" इति[15] । यथा—

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसा किं विस्तरैस्तोयधे[16] !
नास्ति त्वत्सदृश पर परहिताधाने[17] गृहीतव्रत[18] ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो[19]
भारप्रोद्वहने[20] करोषि कृपया साहायक यन्मरो ॥

---

1 A's alt C प्रशसेति 2 सारूप्ये 3 A C तत् तन्नास्ति 4 A C अप्रस्तुतार्थो 5 A पुरोप 6 Except F all have विलित 7 A 'प्राकरणिकार्थविशेष' D E. 'प्राकरणिकस्य यद्विशेष' 8. E प्रतिपत्त्यर्थं 9 A. न स आरोप आक्षेप , C निषेधसन्नारोप DE स आक्षेप- 10 C उत वक्ष्यमाणाया अत्र नाह दीति । 11 E F. प्रतिपत्त्यर्थं 12. A's alt सती 13 F स स्तुति- 14 D वक्ष्यति, यथा C यथा वक्ष्यति । 15 A C स्तुति । य 16 A's alt स्तूयसे 17 A's alt. हितायाने 18 A's alt व्रते 19 C लब्धायशो 20 A's alt हार प्रोन्यहते

"स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्" ।
इति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः ।

अत्र मरोरुपकारं[1] करोमीति स्तुतिनिन्दामवगमयति । उपमानोपमेययोः पर्यायेण तथात्वं[2] चेदुपमेयोपमा । यद्वक्ष्यति—

"द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नु[3]पमेयोपमा" इति । यथा—'खमिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव हस[4] इव चन्द्रः ।' अत्रोपमानोपमेयभावविनिमयः तृतीय[5]सब्रह्मचारिणं निवर्तयति[6] । एकस्यैवोपमानोपमेय[7]भावत्वेऽनन्वयः[8] । यद्वक्ष्यति—"एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वय" इति । यथा—'युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रभावः'—इति । अत्र द्वितीयसब्रह्मचारिनिवृत्तिः ।

[9]आदि[10]शब्दाल्लाटानुप्रासादि[11]परिग्रहः । एषु पर्यायोक्तादिषु यदेतद्वस्तुमात्रं प्रतीयते स्वर्गविजयादिकं[12] रसालङ्कारपरिहारेण तदिदं सर्वैरपि [13]प्रमाणैरात्मत्वेना[14]वभासमानमेव सद्वज[15] [16]निर्मीलिकया वाच्योपस्कारकत्वेन तैरुद्भटादिभिः[17] प्रतिपादितम् । न्यग्भावितवाच्यस्य वाच्यकक्ष्यातिलङ्घिनः[18] कथमस्तु[19] वाच्योपस्कारकत्वमिति भावः । केन[20] प्रकारेण प्रतिपादितम् ? [21]"स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्" इति द्विवि[22]धया भङ्ग्या । भङ्गिः प्रकारः ।

[23]अत्रायमाशयः । लक्षणामूलोऽयं पर्यायो[24]क्तादिषु प्रतीयमानोऽर्थः[25] । लक्षणा च द्विरूपा—अजहत्स्वार्थिका "कुन्ताः प्रविशन्ति" इत्यादौ । परा तु जहत्स्वार्था—"गङ्गायां घोष" इत्यादौ । [26]तत्राजहत्स्वार्थायां कुन्ताना[27] स्वत. प्रवेशासंभवे[28] कौन्तिकान्[29] आक्षिप्य प्रवेशसंभवः । अतस्स्व[30]सिद्धये परानाक्षिपतीति[31] तत्र लक्षणा[32] । स्वकीय[33]प्रवेशादेस्सिद्धये[34] परस्य[35] [36]कौन्तिकस्याक्षेप[37] इति । जहत्स्वार्थायां तु गङ्गादेर्मुख्या[38]र्थस्यात्यन्तमनुपपत्तिरेव । अतः परार्थं[39] [40]स्वसमर्पणमिति लक्षणम् ।

---

1. C. D. उपकरोमीति 2. D. E. F. उपमानोपमेयभावे सत्युपमेय 3. A's alt. C. तस्मिन्सत्युपमे 4. F. चन्द्र इव हंसः । 5. D. E. तृतीयं 6. D. निर्वर्तयति 7. A. उपमेयत्व (त्व) भाव C. भावेत्वनन्वयः । 8. A. C. D. E. F. अनन्वयः । यथा—9. F. अत्र 10. C. सौधप्रासादि 11. F. आदि omitted. 12. C. विजयादिकं सर्वैरपि । 13. C. omits प्र E. प्रमाणैः प्राधान्यदशायां (P. 8.) 14. C. अवभासमेव A's alt भासमानमपि 15. A. सदा(ज्ञा) 16. A. निमू 17. B. उद्भटप्रभृतिभिः 18. A. क (क्ष्या) तिलङ्घिनः C. वाच्यकं–जातिलङ्घनं 19. A's alt C. कथमस्य 20. D. तेन 21. C. तस्य सिद्ध 22. C. omits ध 23. C. omits अत्र 24. A. C. उक्त्यादिषु 25. A. C. अर्थः 'कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ अजहत्स्वार्था । परा तु— 26. A's alt C. अत्र तु 27. C. कान्तानां 28. A. सम्भवो 29. C. कौन्तिकान् 30. C. स्वाभिप्राये 31. A's alt. D. E. F. आक्षेप इति । 32. E. F. लक्षणा– 33. D.F. स्वकीयस्य 34. D. परप्रवेश 35. D. चरस्य 36. A's alt परस्य क······ तिकादेराक्षेपात् 37. D. E. कौन्तिकादेराक्षेपः । ज 38. F. omits अर्थ 39. D. E. परार्थं C. परमार्थस्य 40. C. omits स्व ।

रुद्रटेनापि भावालङ्कारो द्विधैवोक्त । रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगितादावुपमालङ्कारो वाच्योपस्कारकत्वेन उक्त । रसवत्प्रेयऊर्जस्विप्रभृतौ

परार्थं तटादे[1]र्घोषाद्यधिकरणार्थं स्वसमर्पण स्वस्वरूपपरित्याग इति । इत्थ च सति 'स्पृष्टास्ता नन्दन' इति पर्यायोक्तोदाहरणे सैनिकाना सावज्ञपारिजातमञ्जरीस्पर्श[2] स्वर्गविजयम[3]नाक्षिप्य न सभवतीति[4] कुन्तादिनयेन स्वसिद्धये पराक्षेप । एवम् "उपोढ रागेण"इति[5] समासोक्त्युदाहरणेऽपि ज्ञेयम् । नायक[6]त्वाक्षेपे सति निशादे तिमिरा[7]-[8]शुकादियोगसभवात् अजहत्स्वार्थत्वम्[9] । अथ 'त गत्थी"[10]ति अप्रस्तुतप्रशसोदाहरणे मुख्यार्थस्याप्रस्तुतत्वात् "बाळग्र[11] णाहम्" इत्याक्षेपोदाहरणे दूतीत्वनिषधस्या[12]-भासरूपत्वात् 'हे हेलाजिते"ति व्याजस्तुत्युदाहरणे स्तुतेर्व्याजरूपत्वात्[13] 'खमिव जल[14] जलमिव खम्' इत्युपमेयोपमोदाहरणे खजलयोर्द्वयोरपि प्राकरणिकत्वेनोपमानोपमेयभावात्[15] 'युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव' इत्यनन्वयोदाहरणे चैकस्यानेकत्वलाभाभावात् मुख्यार्थस्य अत्यन्तमनुपपत्तिरेव । अत परार्थं[16] स्वसमर्पणमिति लक्षणम् । तमिम[17] विषयविभागम् अभिसन्धायोक्तम्—यथायोग द्विविधेति[18] । योगो योग्यता[19] तामनतिक्रम्येत्यर्थ । इत्थ वस्तुध्वनौ विमतिर्भामहादिषु दर्शिता[20] । difference of opinion

अथ रुद्रटे[21] [22]रसालङ्कारध्वन्योर्विमतिमुपदर्शयति—रुद्रटेनापीत्यादिना । भावालङ्कार प्रेयोऽलङ्कार[23] स[24] द्विधैवोक्त[25] ।

तथा हि—

यस्य विकार[26] [27]प्रभवन्नप्रतिबन्धेन हेतुना येन ।
गमयति [28]तदभिप्राय तत्प्रति[29]वन्य च भावोऽसौ ॥ इति[30]

भावस्थितिभावशान्तिरूपेण रुद्रटो भावालङ्कार द्विधैवोक्तवान् । तदिदम् उत्प्रेक्षावत् ग्रन्थमिति भाव । यतो भावालङ्कारस्य[31] सन्धिशबलतादि[32] लक्षणा अपि भेदा

---

1 C. E घोषाधि D F घोषाधिकरणार्थं 2 E. स्पर्श 3 C. आक्षिप्य 4 C. कान्तादि 5 A रागेति । 6 A's alt आरोपे 7 C तिमिनाशु 8 A अशु काति E. अशुकत्वादि A D E. F 9 अर्थस्य यत । अ 10 A तण गर्फा (र्ही) E.F. तणन्द्वी 11 A "बाल(ज) अ णाह" C बालज्ज णाह D बाल अह 12. A's alt निरषधस्याभास C निरेशस्य-षेधस्य भासरूप 13 C नैपथ्यात् 14 D E. जलमित्युपमेय 15 all except D read भावाभावात् 16 C अर्थस्यसमर्प- 17 A's alt तमो विषय 18 C विधायेति 19 D omits ता 20 C श्रादिषु दर्शिता 21. D, रुद्रटेन 22 C omits रेफ 23 D प्रयोगाल 24 A's alt स्य 25 E. I उक्त । आकार व्यञ्जनया वाक्य व्यञ्जनया च द्विधैवोक्त । तथा— 26 C. विकार 27. A's alt प्रभवेव नप्रति 28 A C तमभि D तदभिप्राय 29 वन्य · न्यमायिति भाव । 30 E I इति ।

अभिधेयमभिदधान* तदेव तदसदृशमकन्गुणदोषम् ।
अर्थान्तरमवगमयति यद्वाक्यं‡ सोऽपरो भाव ॥ इति च

तदिद [* E.I omit द ‡ E.I वाक्य तथा स] 31 E. I स्य व्यञ्जकभेदादसल्या । व्यञ्जकभेदा सन्धि— 32. D शहन F शबनादि ।

रसभावादिर्वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः। उत्प्रेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता। तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलङ्कारतया ख्यापितमेव।

वामनेन तु सादृश्यनिबन्धनाया लक्षणाया वक्रोक्त्यलङ्कारत्वं ब्रुवता कश्चिद्ध्वनिभेदोऽलंकारतयैवोक्तः।

संभवन्ति। वक्ष्यति हि—भावोदय[1]सन्धिशबलताश्च[2] पृथगलङ्कारा इति। रूपकादिष्वपि उत्तान[3]दर्शिता[4]मुद्घाटयति—रूपकदीपकेत्यादि। रूपकं दीपकम्[5] अपह्नुतिस्तुल्ययोगिता। आदिशब्दान्निदर्शनादिकं च[6] लक्षयिष्यते। तत्रोपमालङ्कारः प्रतीयमानो[7] वाच्यशोभा[8]हेतुत्वादुप[9]सर्जनत्वेन[10] नोक्तः। तदप्यसारमिति भावः। उपमालङ्कारस्य[11] वाच्यरूपकादिस्वरूप[12]न्यग्भावनेन[13] उत्थापितस्य प्राधान्येन तेष्ववस्थानात्। अथ रसभावयोः अपयाहृशमुद्घाटयति—रसवत्प्रेयऊर्जस्वीत्यादि[14]। रसो[15] गुणीभूतो रसवानलङ्कारो, भावस्तु प्रेयान्, [16]रसाभास[17] ऊर्जस्वी, भावाभासस्समाहितम्। एवं रसभावादिः[18] वाच्यशोभा[19] हेतुत्वेनोक्तः[20]। तदपि मन्दमिति भावः। यतो रसादेरलङ्कारत्वं सदातनं न भवति, प्राधान्यदशायामलङ्कार्यत्वात्।

उत्प्रेक्षात्विति। प्रतीयमाना स्वयमेव कथिता प्रतीयमानाप्यलङ्कार्यत्वेन कथितेत्यर्थः। तदप्य[21]गंभीरमिति यावत्। प्रतीयमानदशायां[22] सर्वस्यैव [23]अलङ्कारस्यालङ्कार्यत्वं[24] सिद्धान्तितं यतः। त्रिविधं वस्त्वलङ्काररसरूपमलङ्कार्यतया[25] ख्यापितमेव[26]। काव्यजीवितत्वेनालङ्कार्यमेव[27] सत्तया[28] न चेतितमिति[29] यावत्। इत्थं[30] काव्यजीवितांशविचारविमुखानाम् अलंकारमात्ररसिकत्वात् उत्तानदृशां मतम् उपन्यस्य[31], काव्यजीवितांशपराणां[32] मतानि यथावदुपन्यस्यति—वामनेन त्वित्यादिना। सादृश्यनिबन्धनाया[33] इति वदता सादृश्य[34] संबन्ध-निबन्धना[35] शब्दवृत्तिर्गौणीति वदन्तो[36] दूष्यत्वेन कटाक्षिताः। ध्वन्याचार्याणां[37] गौण्या वृत्त्या[38] लक्षणान्तर्भावो[39] नेष्टः।

---

1. A. उदय (शान्ति) (भाव) सन्धि (भाव) शबलाश्च (श्रेते) 2. D. शबलाश्च 3. D. उत्तान 4. A's alt C. उपदर्शयति 5. A's alt दीपकं पन इति स तुल्य 6. C. omits च 7. A. C. व्यज्यमानो 8. A's alt C. शोभावहत्वात् 9. E. सर्वत्र उपं 10. C. उपसर्जनत्वेनोक्त्या D. F. सर्जनेनोक्तः 11. F. अन्यत्र वा 12. A. रूपे 13. A's alt. and C. भावेनापि स्थितस्य D. भावनोत्था 14. C. प्रत्रस्विद् E. प्रेयस्विद् 15. C. गुण 16. C रस 17. C. भाव F. भावः 18. F. रसाभासादि 19. A's alt C. शोभावहत्वेन 20. C. D. उक्तं 21. C. गम्भीरमिति यावत्। यतः 22. A. अलङ्कार्यत्वात् सर्व 23. A's alt. D. अलङ्कार्यं 24. A's alt कारत्वं 25. B. D. E. F. कार 26. All except E. omit एव 27. C. कार 28. D. E. अपि 29. F. चेतितमतीति 30. A. C. F. इत्थं काव्यजीवितांशपराणां म 31. C. स्य 32. A's alt., C. पराणि 33. D. E. लक्षणाया इति 34. C. दृश्यमिव 35. A's alt. निबन्धिनी C. निबन्धीनि F. निबन्ध शब्द 36. C. वदन्ते 37. D. आचाराणां 38. Except C. all read वृत्तेः 39. A's alt. D. भावे E. भावे नेष्टः।

केवलं गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यात्मत्वेन उक्ता। उद्भटादिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम्। विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात्।

सादृश्यनिबन्धना[1] लक्षणा[2] वक्रोक्त्यलङ्कार" इति प्रथयता[3] कश्चित् ध्वनिभेदो[4] लक्षणामूलोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य[5]नामाऽलङ्कारत्वेनोक्तः काव्यात्मभूतस्सन्नलङ्कार्यत्वेन नावधारित इति यावत्। यस्त्वंशोऽलङ्कार्यो न भवति सोऽप्यलङ्कार्यत्वेन कथित इत्याह—केवल गुणविशिष्टेति। केवलग्रहणादलङ्कारनैरपेक्ष्य[7] कटाक्षितम्[8]। [9]रसालङ्कार[10]निरपेक्षैर्माधुर्यादि[11]भिर्गुणैर्विशिष्टा[12] येय सघटनाधर्मभूता[13] वैदर्भ्यादि[14]रूपिणी रीति सैव काव्यात्मेत्युक्ता[15]। तथा च सूत्रित तेन—"रीति आत्मा काव्यस्य" इति। प्रख्यापित च[16]—

> अविदितगुणाऽपि[17] [18]सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्।
> [19]अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृश मालतीमाला॥ इति॥

इदमप्ययुक्तमिति भाव। तथाहि—काव्यस्य[20] शरीरस्थानीयौ (शब्दार्थौ) कटकमुकुटादि-कल्पा[21] अनुप्रासोपमादय। व्यङ्ग्यार्थस्तु[22] आत्मभूत इति स्थिते, शब्दालकारेभ्योऽपि[23] यो बाह्यो वर्णालकारो[24]ऽनुप्रासस्तत्समकक्ष्यका[25] एता[26] रीतय। यतो [27]द्वयोरपि वर्णधर्मता[28]। एतदभिसन्धाय [29]वृत्त्यनुप्रासवर्णालकारप्रस्तावे वैदर्भ्यादयो[30] रीतयो विवेचिता काव्यप्रकाश[31]कृदादिभि। ग्रन्थकारोऽपि तत्र विवेचयिष्यति। [32]व्यञ्ज-कास्वेतासु [33]व्यङ्ग्यरससनिकर्षादात्मत्व[34]भ्रम उत्तान[35]धियाम्। तदनुप्रासादावपि समानमिति [36]मन्दमेतद्रीतिमात्रपक्षपातित्वम्। वस्तुतस्तु व्यङ्ग्यार्थ[37] एव आत्मा काव्यस्य[38]।

अथोद्भटादिभि गुणालकारयोर्भेदोऽपि[39] नावधारित इत्याह—उद्भटादि-

---

1. A C F. बन्धनाया 2. A C F. लक्षणाया 3. A C F. वदता 4 A C. भेद अलकार्यत्वेन 5 E. मूल 6 D. वाच्यो 7. D. ग्रहणात्मोऽलङ्कार 8. A's alt. C. गृह्यते 9 C omits रस 10. C निरपेक्षैव 11. F. भास्वर्यादिभिः 12. D. भूषणविशिष्टा 13 A धर्मरूपा C omits धर्मभूता 14 A C. वैदर्भ्यादिकोऽसौ A's alt. reading वैदर्भ्यादि रूपिणीमिति सैव 15 A's alt. D. F. उक्तं 16 C. omits च 17. A C. गुणगणापि 18. A's alt. C. सुकवेर्भणितिः 19. A's alt. C. अविदित 20. D. E F काव्ये 21. C. तुल्या 22. E. F. व्यङ्ग्योऽर्थः। 23 C अलङ्कारेऽपि 24. A. योऽनुप्रास C पानु F. शास्त्र अनु 25 D. कक्षा E. कक्ष्याका 26. A's alt. C F. एता एव री 27. A's alt. यतो 28 'A's alt. धर्मत्वा दनु (भि) सन्धाय C. धर्मत्वं मदभि E. धर्मत्वं एत 29 A. वृत्त 30 A's alt. D. F आदि वृत्तयो 31 A. कृतादि 32. Except C. all read. व्यञ्जिका 33. A व्यङ्ग रस (ङ्ग्य) D व्यङ्ग्यरस 34 E. omits त्व 35 A. उत्थान C. उत्तान प्रिय 36. A's alt. मन्दमितिरीति C. मन्दमिति मात्र 37. F. व्यङ्ग्योऽर्थ 38. A's alt. C. काव्ये 39 A. C. गुणालङ्कारयोरपि भे-

संघटनाधर्मत्वेन शब्दार्थधर्मत्वेन चेष्टेः ।|तदेवमलङ्कारा एव काव्ये प्रधानमिति प्राच्यानां मतम्|। वक्रोक्तिजीवितकारः पुनः वैदग्ध्यभङ्गीभणितिस्वभावां बहुविधां वक्रोक्तिमेव प्राधान्यात्काव्यजीवितमुक्तवान् । व्यापारप्राधान्यं च काव्यस्य प्रतिपेदे । अभिधाप्रकारविशेषा एवालङ्काराः,। सत्यपि च त्रिविधे

भिस्त्विति । साम्यं सजातीयत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुः[1]—'विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनादिति' । मात्रग्रहणात्स्वरूपभेदाभावः कटाक्ष्यते । काव्यशोभाहेतु[2]त्वलक्षणं तु स्वरूपमेकविध[3]मेवेति तेषामाशयः । विषयभेदं[4] दर्शयति—'सङ्घटनेत्यादि । "सङ्घटनाधर्मा गुणा[5], अलंकारास्तु शब्दार्थधर्माः" इति । तदिदमप्यगम्भीरमिति भावः । गुणालंकारयोश्च[6] स्वरूपत एवातिविभिन्नत्वात् ।

तथाहि—अङ्गिनो रसस्य धर्मा गुणाः अङ्गयोः [7]शब्दार्थयोस्त्वलङ्काराः । गुणास्तु [8]नियमेनोत्कर्षहेतवः[9], अलङ्कारास्त्वनियमेन । [10]गुणास्समवायेन वर्तन्ते, अलङ्कारास्तु संयोगेन[11] । यदाह—

> "ये रसस्याङ्गिनो धर्माः[12] शौर्यादय[13] इवात्मनः ।
> उत्कर्षहेतवस्ते स्युः अचलस्थितयो गुणाः ॥
> उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
> हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः." ॥ इति ॥

इत्थं च सति अलङ्कारापेक्षया गुणेष्वेव प्रकृष्टः[14] काव्योपस्कारः[15] यद्वदस्फुटालङ्कारत्वेऽपि [16]काव्यत्वाभ्युपगमः, न हि तद्वत् [17]अस्फुटगुणत्वे । यदाह—'अनलङ्कृती पुनः क्वापीति'[18] । यदेतदेवंविधं गुणानामलङ्काराणां च[19] प्राधान्य[20], तत्रापि पुरातनानां [21]दृष्टिरसमीचीनेत्याह—'तदेवं अलङ्कारा[22] एवेति' ।

अथ[23] वक्रोक्तिजीवितकारभट्टनायक[24]योस्सं[25][दृष्टी]मभिक्रष्टे[26] ध्वनिदर्शनस्येत्यभिप्रायेणाह — 'वक्रोक्तिजीवितकारः पुनरित्यादिना । [27]वैदग्ध्यभङ्गी[28]-

---

1. A.C. omit Visarga. 2. A's alt. शोभायसत्व C. शोभावहत्व 3. A.C. omit विध 4. D.E.F. विभेद 5. D. गुणाऽगुणाः 6. D.E. omit च 7. A. शब्दालङ्काराः 8. A.C. नियमेस्तत्र विद्यमानेऽपि (P.24.) A.C. make a confusion here. The portion उत्कर्षहेतवः ...to प्रतीयमानोऽर्थः (P. 24) is omitted in this context but is found later after यदा तु (P. 29) 9. A. उत्कृष्टहेतौ 10. A.C. गुणानामङ्गिनि संभवात् । अलङ्काराणां तु 11. A.C. योगाद्यदाह—12. F. भावाः। 13. A.C. भेर्यादय 14. A. C. प्रकृष्ट 15. D. F. उपकारः 16. E. काव्यत्वाभुप 17. A. अस्फुटक 18. E. F. क्वापि काव्यमिति 19. C. omits च 20. A.C. प्रसाधनं 21. A. C. दृष्टिस्समीचीना । D. असमर्पाने 22. F. अलङ्कार 23. अथपावृत्ति 24. C. भटानय कार्या दृष्टि 25. All read संदृष्टि 26. A. C. D. H. I. सन्निकृष्ट 27. C. वैदग्ध्यां 28. A. C. omit भङ्गी ।

प्रतीयमाने व्यापाररूपा भणितिरेव कविसंरम्भगोचरः। उपचारवक्रतादिभिः समस्तो ध्वनिप्रपञ्चः स्वीकृतः। केवलमुक्तिवैचित्र्यजीवितं काव्यं, न व्यङ्ग्यार्थजीवितमिति तदीयं दर्शनं व्यवस्थितम्।

भट्टनायकेन तु व्यञ्जनव्यापारस्य प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्य काव्यात्मत्वं कथयता न्यग्भावितशब्दार्थस्वरूपस्य व्यापारस्यैव प्राधान्यमुक्तम्। तत्राप्यभिधाभावकत्वलक्षणव्यापारद्वयोत्तीर्णो रसचर्वणात्मा भोगापरपर्यायो व्यापारः प्राधान्येन विश्रान्तिस्थानतयाङ्गीकृतः।

भणितिस्वभावा[1] वैदग्ध्यप्रकारोपेतभणिति[2]स्वरूपामित्यर्थ। जीवितमुक्तवानित्यलङ्कारमात्रदुराग्रहाभावो[3] द्योतित। अन्योऽपि सारभूत[4] सूक्ष्मोऽशं[5] तेन अवधारित इत्यभिप्रायेणाह—व्यापारप्राधान्य चेति। व्यापारो रसप्रत्यायनात्मा। तस्य प्राधान्यं प्रतिपेदे। न पुन अप्रधानस्य[6] अलङ्कारमात्रस्येति यावत्। अलङ्कारा पुनर्वाच्यवदस्यैवास्य सम्मतेत्याह—अभिधाप्रकारेत्यादि। यश्च वस्त्वलङ्काररसरूप त्रिविध प्रतीयमानोऽर्थ. तत्र विद्यमानेऽपि तत्प्रत्यायनलक्षणस्य[7] व्यापारस्यैव[8] प्राधान्यमस्य[9] मतमित्याह—सत्यपि चेत्यादि। [10]उपचारो लक्षणाश्रयण तद्वक्रतेति[11] अविवक्षितवाच्यादि[12]समस्तध्वनि [13] कटाक्षित। इत्य च सति ध्वनिदर्शना[14]देत[15]द्दर्शनस्याल्पको— भेद इत्याह—'केवलमुक्तिवैचित्र्येति।'

अथ भट्टनायकमतम्— भट्टनायकेनत्वित्यादि[16]। [17]प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्येति[18]। भोग[19] इति स्वकपोल[20]कल्पितो[21] व्यवहार प्रौढोक्तिस्तथाऽङ्गीकृतस्येत्यर्थं। ईदृशस्य व्यञ्जनव्यापारस्य काव्यात्मत्व कथयता न्यग्भावितशब्दार्थ[22]स्वरूपोऽस्य[23] [24]व्यापारस्तस्यैव प्राधान्यमुक्तम्। स च व्यापारो लौकिको न भवतीत्याह—तत्राप्यभिधाभावक[25]त्वेत्यादि। तत्र तेषु व्यापारेषु मध्यादभिधाभावकत्वे[26] इति। साक्षात्सङ्केतार्थं[27]विषया शक्तिरभिधा। असाधारण्येन प्रतीतेष्वर्थेषु[28] साधारणीकरणरूपा शक्तिर्भावकत्वम्[29]। एतद्व्यापारद्वयो[30]त्तीर्ण साधारणीकृतेषु विभावादिषु[31] रसचर्वणात्मा

---

1 A C. स्वभावा E.F स्वभावात् 2. A C. भणितिरित्यर्थं। E.F. भणितिस्वभाव रूपमित्यर्थ 3. F. भावत्वम्। अन्य 4. A.C भूत तेन 5. D सूक्ष्मांशश्च 6 D. अप्राधान्यस्य 7 A C F. लक्षणोऽस्य 8. A.C.F. व्यापारस्तस्यैव 9. A. D. F. अन्यस्य 10 E. यश्च यावद्ध्वनिभेद स सर्वोऽपि पर्यायान्तरेण परिगृहीत इत्याह—उपचारवक्रेत्यादि। उप 11. C तद्वक्रतेति 12. D क्रमम 13 A's alt. E.F. ध्वनिकटाक्ष 14. A's alt. दर्शना 15. A —देस्य तद्दर्श C. मादेस्तद्–F. मादेस्तदर्शनस्य 16. A's alt C. 'नायकस्येत्यादि' 17. C. प्रौढाक्त्या · पगत 18. D इति स्व 19 F. प्रौढ इति 20 A's alt. F. परिकल्पितो 21. A's alt. C. कल्पितस्य 22. Except D. all have वाच्यार्थं 23. A's alt. C. स्वभावो 24. F व्यवहारः 25 A's alt C. भावुक 26. A's alt C. भावुकत्वं 27. E. सङ्केतितार्थवि 28 A's alt. प्रतीतेषु साधा- 29 A's alt. C भावुक 30 D F द्वयो 31 C. भादि रस।

ध्वनिकारः पुनरभिधालक्षणातात्पर्याख्यव्यापारत्रयोत्तीर्णस्य ध्वननद्योतनादिशब्दाभिधेयस्य व्यञ्जनव्यापारस्यावश्याभ्युपगम्यत्वाद्व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावाद्वाक्यार्थस्यैव च व्यङ्ग्यरूपस्य गुणालङ्कारोपस्कर्त्तव्यत्वेन प्राधान्याद्विश्रान्तिस्थानत्वादात्मत्वं सिद्धान्तितवान् ।

व्यापारस्य विषयमुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात् तत्प्राधान्येन प्राधान्यात् स्वरूपेण विचार्यत्वाभावाद्विषयस्यैव समग्रभरसहिष्णुत्वम् । तस्माद्विषय एव

भोगापर[1]नामधेयो व्यापारो[2] विश्रान्तिस्थानतया प्राधान्येनाङ्गीकृत । अत्र दर्शने भोगादिव्यवहारस्य स्वकपोलकल्पित[3]व्यापारप्राधान्यमि[4][त्यशो] ध्वनिकारदर्शनविलक्षण ।

अथ सिद्धान्त —ध्वनिकार पुनरित्यादि । ध्वनिकारस्तु व्यङ्ग्यात्मनो वाक्यार्थस्यैव काव्यात्मत्व सिद्धान्तितवान् । तत्रहेतु —व्यञ्जन[5]व्यापारस्यावश्याभ्युपगम्यत्वा[6]दिति । कीदृशस्य ? अभिधालक्षणातात्पर्याख्य व्यापारत्रयोत्तीर्णस्य । तात्पर्य[8] नाम [9]पदार्थाधिगमसमनन्तरभाविनी समन्वयशक्ति । एतत्त्रयोत्तीर्णस्येति चतुर्थकक्ष्यावस्थायितोक्ता[10] । [11]ध्वननद्योतनेति । ध्वनन[12] द्योतन[13] प्रत्यायन[14] [15]व्यञ्जनमित्यादि प्रसिद्धपर्यायसहस्रस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्[16] तदनभ्युपगमे व्यङ्ग्यार्थप्रतीतौ न गत्यन्तर यत, अत व्यङ्ग्योऽर्थ[17] एवात्मेत्यर्थ । ननु[18] व्यञ्जनव्यापार प्रधान किं न भवति, इत्यत आह—व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावादिति । अप्रत्यक्षत्वेन निरुक्त्यनर्हत्वाद्वाक्यार्थत्वाभाव । सर्वा एव[19] ननु पदार्थशक्तय कार्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या [20]अभ्यूह्यन्त एव । अतो व्यापारो न प्रधानम् । यश्च हेतु प्राधान्ये सोऽपि व्यङ्ग्य एवोपपद्यते, न तु व्यञ्जनव्यापार इत्याह—वाक्यार्थस्यैवेति । गुणालङ्कारोपस्कर्तव्यत्व विश्रान्तिस्थानत्व[21] च[22] प्राधान्ये[23] हेतु । अतो[24] व्यङ्ग्यार्थ एव काव्यात्मेति सिद्धान्तितवान् ।

अत्र भूयस्तरा[25]युक्तीरभ्युच्चिनोति—व्यापारस्य विषयमुखेनेत्यादि । व्यञ्जनादेर्हि व्यापारस्य व्यङ्ग्यार्थमुखेनैव स्वरूपसिद्धि । अतो न[26] वाक्यार्थत्व[27]सभव । यथास्वरूपोपलम्भो विषयमुखेन[28] तथा प्राधान्य विचारक्षमत्वमपि तन्मुखेनैवेत्याह—तत्प्राधान्येन प्राधान्यात्[29] । स्वरूपेण विचार्यत्वाभावादिति च[30] । विषय[31] एव तु पुष्कल वाक्यार्थ[32]

---

1. D भोग पर 2 C व्यापारित्ति वि 3 A's alt D. E F. परिक्लृप्ति व्यापारे 4 A's alt. C. H इत्यय हृदयमेव D. अशद्वयमेव दर्शन E. अशमेव B. F. यशोध्वनि, इय एव ध्वनि 5 A व्यञ्जना 6 A—C गम्यमानत्वात् 7. A's alt. -पर्य व्या 8. E हि नाम 9 A's alt अर्थांङ्क, C अर्थमम 10 A's alt. अवस्थायिनोध्व 11. A ध्वनि द्योतनमिति ध्वन 12 Except E all have ध्वनन 13. A. द्योतक (न) C द्योतन 14. A प्रत्यायक (न) C प्रत्यायकं 15 A C. व्यञ्जक 16 A. गमना (म्यमा) म त्वा— 17 A.C. व्यङ्ग्यार्थं 18 D न स 19 C सर्वाप्यस्तु 20 C. अप्यू 21 D स्थान च 22. C न 23 C प्रधानत्वे A. प्राधान्ये (न्ये) 24 B अतो स्वरूप 25 D युक्ति 26 D omits न 27. A omits स 28 A मुखेनैव तथा तत्प्राधान्येन C. मुखेनैव एतत्प्राधान्येन 29. D यथास्व 30 omitted in C D 31. D विस्मय 32 F. अर्थ ।

व्यङ्ग्यनामा जीवितत्वेन वक्तव्य यस्य गुणालङ्कारकृतचारुत्वपरिग्रहसाम्राज्यम्। रसादयस्तु जीवितभूता नालङ्कारत्वेन वाच्या। अलङ्काराणामुपस्कारकत्वाद्रसादीना च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात्। तस्माद्व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थीभूत काव्यजीवितमिति। एष एव पक्षो वाक्यार्थविदा सहृदयानामावर्जक। व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैरनपह्नुतत्वात्तदाश्रयणे च पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठानात्।

यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमान प्रति लिङ्गतया व्यञ्जन-

---

भावमर्हतीत्याह—विषयस्यैवेति। साक्षात्स्वरूप[1]प्रतिलभ स्वत प्राधान्य स्वरूपेण विचार्यत्व[2] चेत्यादि[3] समग्रो भर। तत्सहिष्णुत्व[4] हि व्यङ्ग्यार्थलक्षणस्य विषयस्यैव। अतो विषयस्यैवात्मत्व युक्तमित्याह—तस्माद्विषय एवेति। समग्रभर[5]सहिष्णुत्वात् स निरवशेष[6]वैभवमर्हतीत्यत[7]आह—यस्य गुणालङ्कारेत्यादि।

ननु रसादयो [8]रसवदाद्यलङ्कारा[9] एव प्राचा मता। कथमेषामलङ्कार्यत्वमित्यत आह—रसादयस्त्विति। तत्र[10] हेतु—अलङ्काराणामुपस्कारकत्वात् रसादीनां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वाच्च इति। रसादीना हि यदा गुणीभाव[11] तदालङ्कारत्व, यदा तु प्राधान्य तदालङ्कार्यत्वमेव। यत इत्थ[12] व्यवस्था[13], अतो व्यङ्ग्यार्थ एव काव्यात्मेति निगमयति—तस्माद् व्यङ्ग्य एवेत्यादि। वाक्यार्थीभूत इति प्राधान्यदशा[14] कटाक्षयति, [15]अप्राधान्य[16]दशायामनात्मत्वात्[17]। तदिद ध्वनिकृतो दर्शनम्[18]। [19]एतदनुसारित्वमात्मनो दर्शयितुमाह—एष एव[20] पक्ष इत्यादि। एवकारेण पक्षान्तरेष्वनुपपत्तिराविष्क्रियते। [21]आवर्जक [22]बलादात्माभिमुखीकारक[23]। तत्र[24] हेतु—व्यञ्जनव्यापारस्येत्यादि। य इच्छन्ति व्यङ्ग्यार्थस्य काव्यात्मता[25], ये च नेच्छन्ति,सर्वैरेव खल्वेभि न शक्यते हि[26] व्यञ्जनव्यापारोऽपह्नोतुम्। यदि नापह्नुत किं तत इत्यत[27] आह—[28]तदाश्रयणे चेत्यादि।

पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठान[29] दर्शितचरीभियुक्तिभि सिद्धम्[30]। यत्तु[31] तत्र व्यक्तिविवेककार प्रत्यवस्थित[32] तदुपन्यस्यति—[33]यत्तु[34]व्यक्तिविवेककार इत्यादिना। लिङ्ग-

---

1 Except C all have रूपे 2 A विचार्यकत्व 3 A आदि 4 A's alt सहितस्याङ्गस्य व्य C सहितस्य रहस्यस्य लक्षण 5 C भास 6 A C शेष 7 A अर्ह स्तीत्यत— 8 C यदलङ्कारा चामता। 9 D अलङ्कार 10 C तत्रतु अलङ्काराचेति रसा' 11 C गुणि 12 F अन्यवस्था 13 C व्यवस्थानात् 14 D प्राधान्या दशा 15 C omits अ 16 D भूतदशा 17 A अन्यूनत्वात् 18 C दर्शन हारित्व D दर्शन 19 A. तदनु 20 D F एव च 21 A वर्जल 22 A's alt बलानभि C बलादभि 23 A तद्धेतु। तत्र 24 C तस्य 25 C आत्मता। 26 C omits हि 27. A's alt अत्र C F इत्याह 28 A's alt C यदाश्रयेण D तदनाश्रयणे 29 D अप्रत्यादिना 30 A's alt C सिद्धान्तयन् 31 A omits यत्तु 32. A प्रयपाव्यस्थतत्र अ (पास्थित तत्तु) C अवास्थित 33 F omits यत्तु 34 A अविवेक।

स्यानुमानान्तर्भावमाख्यत्, तद्वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्य-भावादविचारिताभिधानम् । तदेतत्कुशाग्रीयधिषणक्षोदनीयमतिगहनमिति नेह प्रतन्यते।

अस्ति तावद्व्यङ्ग्यनिष्ठो व्यञ्जनव्यापारः । तत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्या-प्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यौ द्वौ काव्यभेदौ । व्यङ्ग्यस्यास्फुट-त्वेऽलङ्कारवत्त्वेन चित्राख्यः काव्यभेदस्तृतीयः । तत्रोत्तमो ध्वनि. । तस्य लक्षणाभिधामूलत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याख्यौ द्वौ भेदौ ।

तया गमकतया । तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादिति । धर्मधर्मिणोर्लिङ्गलिङ्गिभावे तादात्म्य नाम नियतस्सम्बन्ध[1] । कार्यकारणयोस्तु[2] तदभावे[3] तदुत्पत्तिर्नास्तीति । अनयो-र्नियतसम्बन्धयो यद्यन्यतरो न स्यात् तदा व्यभिचारान्न सभवति लिङ्गलिङ्गिभाव इति यावत्[4] । यत इत्थमेतत्[5] अतस्तदविचारिताभिधान, तदेतद्व्यक्ति[6]विवेककृतो[7] दर्शन वायसवाशित[8]कल्पमिति यावत् । एव ध्वनिदर्शनसमर्थने यद्यावदस्ति युक्तिजात तदतिगहनम्[9] । ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरेव [10]काव्ययोर्मीमासायामुपयुज्यते, चित्रकाव्य-मीमासाया तु नात्युपयुज्यते इत्याशयेन निगमयति—तदेतत्[11]कुशाग्रीयेत्यादि । इह[12] चित्रकाव्ये[13] । न प्रतन्यते, यथोपयोगमनूद्यत एवेति यावत् ।

अथ[14] यावानुपयोगश्चित्रप्रस्तावे[15] [16]ध्वनेस्तावन्मात्रमनुवदति—अस्ति तावदि-त्यादिना । यद्यस्ति किं तत [17]इत्यत आह—तत्र व्यङ्ग्यस्येत्यादि । प्राधान्ये ध्वनिर्ना-मोत्तम काव्यभेद । अप्राधान्ये [18]तु गुणीभूतव्यङ्ग्य[19]नामा मध्यम । चित्रस्य विषय-माह—व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्व इति । चित्रमवरमित्यर्थ । तत्र भेदान् सक्षिप्य [20]सख्यातु-माह—तत्रोत्तमो ध्वनिरित्यादिना । स चाभिधामूलतया लक्षणामूलतया च प्रथते[21] इत्याह—तस्य लक्षणाभिधामूलत्वेनेति । लक्षणामूलत्वे सति अविवक्षित[22] वाच्याख्य [23] मुख्यार्थबाधशालिन्या[24] लक्षणाया वाच्यादास्याविवक्षितत्वात् । अभिधामूलत्वे तु विवक्षि-तान्यपरवाच्याख्य [25], अभिधाया वाच्ये[26] बाधाभावात्[27] विवक्षितत्व, व्यङ्ग्याङ्गत्वेन विवक्षणात् अन्यपरता चेति[28] विवक्षितान्यपरत्वम् अभिधामूलस्य । इत्थ लक्षणामूलो[29]-ऽभिधामूलश्चेति सामान्यतो[30] ध्वनिर्द्विराशिक [31] ।

---

1. C नियतस- 2 A's alt तथास्तु तद 3 A's alt पत्तिर्ननास्ति C पत्तिर्नास्ति D नामा । अनयो 4 D भाववत् युक्ति 5 E.F G इत्थमत — 6 C तदेव तद्व्यक्ति 7 A's alt C कुदर्शनं 8 E. F धाशितादिक 9. D गर्हितम् 10 F. भाष्य 11. D कुशालीये F. कुशाग्रिये 12 A C E. इ ह तु 13 A's alt C काव्य 14 A's alt C अवयवानुप 15 A. C. चित्रक्रम 16 A's alt C.F. ध्वनौ 17 D F. इत्याह— 18 C न्ये गुणी 19 C. व्यङ्ग्य E व्यङ्ग्यास्फुट 20 C संख्यामाह 21 C प्रयत 22. E वाच्या सु 23 A C F आख्या 24 D अर्थ बाधिन्यां 25 A. C आख्या F. आख्वा 26 C वाच्य 27 A's alt. C बाधाया अभा 28 A's alt C परत्व 29 Except F. all read मूलाभिधा 30 A's alt सामान्येन अनि , C. सामान्येनध्वनि 31 F राशितम् ।

आद्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेन द्विविध । द्वितीयोऽप्यसलक्ष्यक्रमसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतया द्विविध । लक्षणामूल शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि । असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलो रसादिध्वनि । सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य

तत्र लक्षणामूलस्यावान्तरभेदमाह—आद्योऽर्थान्तर[1] इति । आद्यो [2]लक्षणामूलस्सो[3]ऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विधा । अजहत्स्वार्थतया[4] स्वसिद्धये पराक्षेपे सति अर्थान्तिरसङ्क्रमितवाच्य[5] । यथा—

प्रारम्भे श्रुतिसुन्दर परिणतौ [6]पथ्य जनैस्सुग्रह
नानाशास्त्ररसं[7] प्रसन्नमधुरे[8] प्रत्यक्षर[9] क्षालितम्[10] ।
आह्लादाय[11] न कस्य नाम विदुषा वक्त्राम्बुजादुद्गत
[12]चित्तान्तर्विकसद्विवेक[13]मुकुलामोदानुविद्ध वच ॥

[14]अत्रैवविधवच उपदेशलक्षणे अर्थान्तरे सङ्क्रामति । [15]वचोमात्रस्यैव वैशिष्ट्यासभवात्[16] ।

अथ यदा जहत्स्वार्थतया परार्थं स्वसमर्पण तदात्यन्ततिरस्कृतवाच्याख्य[17] । यथा—

[18]एके [19]मूकवदासते जडधियो जिह्रेति तत्सन्निधा
वन्ये दुर्विचिकित्सित विदधते तेभ्योऽपि वीभत्सते[20] ।
अस्थाने बहुधा स्तुवन्ति कतिचित्तैरुल्कया[21]दह्यते
विद्या विक्लवते कया न विधया प्राप्यान्तिक[22] दुष्प्रभो ॥

अत्र विद्याया [23]ह्रीबीभत्सादि[24] गङ्गादौ[25] घोपाधिकरणतादीव[26] सर्वथा[27] स्वसयोगिने स्वार्थं परित्यज्य [28]न भवतीत्यत्यन्त[29]तिरस्कृतवाच्यता ।

इत्थम[30]विवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसक्रमित[31]वाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्वौ भेदौ । अथाभिधामूल[32]प्रभेदादिक । द्वितीयोऽपीति[33] । द्वितीयोऽभिधामूलो विवक्षितान्यपरवाच्याख्य । तत्र क्वचिद् व्यङ्ग्य[34]क्रमो न सलक्ष्यते । क्वचित्सलक्ष्यते । तस्माद्विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविध । [35]अथानयो [36]लक्षणाभिधामूलध्वन्योर्वस्त्वलङ्कार[37]रसरूपता[38]विषयविशेष[39] व्यवस्था-

---

1 D अर्थान्तर 2 D लक्षण 3 C मूलास्सा 4 D स्वार्थयो C अयर्तयास्य सिद्धये 5 C वाच्या 6 C पत्युजनै D पथ्यजनै 7 C रस 8 A's alt F. शिशिरे 9 A D अक्षर 10 D क्षालित 11 A's alt C आह्लादायत कस्य 12 C विक्रान्त 13 A B C G सरोजमुकु 14 F अत्र वच 15 D वचामात्र 16 A अभावात् 17 C भ्राख्य 18 C येते A's alt. येते A B D F येके 19 A's alt C मूढ 20 C भत्स्यते, 21. F उल्कया 22 D प्राप्यान्ति 23 C omits ह्री 24 C आदि 25 A C गङ्गाया 26 A. आदिवन् C करणादिव 27 C सर्वथा 28 C omits न 29 C इति अत्र 30 F omits अ 31 D सक्रामित 32. C omits प्र 33 C इति अभि 34 A.C व्यङ्ग्यस्य 35 D तथा 36 D E.F मूलयो 37 D स्वरूप 38 C रूपत 39 A.C.E विशेषे।

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिश्चेति । तत्र रसादिध्वनिः

यत्विमाह—लक्षणामूल इत्यादिना । यो हि लक्षणामूल स नियमेन शब्दशक्तिमूलो वस्तुरूपश्च भवति । यद्धि यावदस्ति जातिगुणक्रियाद्यात्मक[1] पदार्थजात सर्वमेवतद्वस्तु कथ्यते[2] । तदेव कवि[3]कल्पितविच्छित्ति[4]सध्रीचीनमलङ्कार[5] । रसास्तु विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यज्यमाना रत्यादय सहृदयप्रतीतिविशेषा[6] । अथ विवक्षितान्यपरवाच्यो[7] योऽय असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य स नियमेनार्थशक्तिमूलो रसादिरूपश्च भवति । सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु शब्द[8]शक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल उभयशक्तिमूलश्च भवति । नियमेन वस्तुरूपो[9]ऽलङ्काररूपश्च भवति । तत्र यदा रसभावरसाभास[10]भावाभासभावोदयभावशान्ति[11]भावसन्धिभावशबलता व्यज्यन्ते, तदा क्रमो न [12]सलक्ष्यत इति असलक्ष्यक्रमत्वम्[13] । तत्र रसेषु [14]शृङ्गारस्सम्भोगात्मा यथा—

पुष्पोद्भेदमवाप्य केलिशयना[15]दूरस्थया चुम्बने
कान्तेन स्फुरिताधरेण निभृत भ्रूसज्ञया याचिते ।
आच्छाद्य स्मितपूर्ण[16]गण्डफलक[17] चेलाञ्चलेनानन
मन्दान्दोलितकुण्डलस्तवकया तन्व्या विधूत शिर ॥

अत्र नायिकानायकवृत्तान्तलक्षणो यो[18] वाच्योऽर्थ[19] या च सहृदयप्रतीते[20] वेद्यान्तरविगलनेन वर्ण्यवस्तुतन्मयीभावलक्षणा रससवित् न खलु तयो क्रमस्सलक्ष्यते । विद्यमानोऽपि पद्म[21]पत्रशतव्यतिभेदनमेन[22] अविद्यमानवदुपलक्ष्यते ।

विप्रलम्भशृङ्गारो यथा—
नान्त प्रवेशमरणाद्विमुखी न चासी[23]द्वाचप्टरोष[24]परुषाणि[25]न चाक्षराणि ।
सा केवल सरलपक्ष्मभिरक्षिपातै कान्त[26] विलोकितवती जननिर्विशेषम् ॥

एवमादिष्वक्रमत्व[27] प्राग्वदनुसन्धेयम् ।

हास्यो यथा—
पद्मरागमण्डणुज्जलवेसा पासग एसु तरुणेसु ।
णिद्धसर परयती अविब्भम हुग्ग इ घरावट्टम् ॥

---

1 C क्रियात्मकं 2. C लक्ष्यते 3 C omits क F omits कवि 4. A's alt सधीची 5 F कार 6 A विशेषाविव 7 D F वाच्ये 8 A's alt. C शब्दशक्त्यर्थशक्ति उभयशक्तिमूलश्च 9 F मूलो 10 D रस 11. C यद्वरसस्यया भाव 12. D नलक्ष्यत 13 A's alt क्रमता 14 A C F सम्भोगशृङ्गारात्मा 15 A C शयनादुत्थाय दूरस्थया 16 A's alt C पूर्ण 17 A's alt C. फल कायाग्रेन 18 F वर्त्मा यो 19 A C F वाच्यार्थ 20 A's alt C प्रतीतो 21 C पद्मा शशि 22 A C F भ्रमरहित यदु 23 C यासी A's alt यासीद्रा-चष्ट 24 C दोष 25 A कोपन 26 A C D सा त A's alt कान्ता 27 C 'आदि प्रक्रम' ।

अत्र [1]पतिमरणमण्डनो[2]ज्ज्वलवेषाया [3] तरुणेषु पार्श्वमुपगतेषु[4] सत्सु[5] सद्यः स्निग्धस्वर प्ररुदत्या[6] सविभ्रम [7]यदेतत्स्तनवृत्त[8]हनन तत्[9]प्रच्छन्नानुरागस्यानौचित्येन प्रवृत्तेर्हास्य-मभिव्यनक्ति ।

करुणस्य यथा—

[10]साहित्यलक्षणकले समुपैपि[11] नव्य[12]वैधव्यमद्य[13] विरते [14]गुरविष्णुदेवे ।
कर्णान्तिकप्रणयन[15]प्रणयोत्सवाय तालीदलार्पणमित.[16]परमक्षम[17] ते ॥

रौद्रस्य[18] यथा—

दृप्यत्सूकर[19]कालकण्ठ[20]शकलव्याकीर्ण[21] धारा[22]न्तरा
[23]क्रोधोत्काललुलायकण्ठनलकच्छेदार्धवक्त्रानना. ।
श्रीबल्लाल[24] विधाय केलि[25]मृगयामावर्तमानस्य ते
शार्दूलेन्द्रवसाभिषेकसमये[26] [27]जीयासुरुग्राश्शरा. ॥

वीरस्य यथा—

[28]आधातुर्भुवन[29] तदेतदखिल चक्षुष्मदाकीटका-[30]
द्दिव्य चक्षुरनन्यलभ्य[31]मुभयत्रास्ते[32] पर[33] दुस्सहम् ।
फाले भूतपतेर्मनोभवमुख[34]क्षुद्र[35]क्षयोज्जागर[36]
बाणे[37] च प्रतिराजदर्पदलन[38] बल्लाल[39]पृथ्वीपते. ॥

भयानकस्य यथा—

गिरिकुञ्जेषु[40] गूढाना तवारि[41]वरयोषिताम् ।
असूर्यपश्यतामात्र[42] [43]भूतिचिह्नेष्वशिष्यत[44] ॥

बीभत्सस्य यथा—

स्वात्मानन्द किमपि[45] परम[46] साधु[47] सभुञ्जते[48] ये[49]
तेषामस्या विषयविततौ[50] जायते हेयबुद्धि· ।

---

1. A's alt C प्रकरण 2. C. मण्डलो 3. F. वेषग्रेषायाः 4. Except E. all read अपगते 5. F. omits सत्सु 6. A.C प्ररुद्य 7. A's alt C. यदि तत् 8 A's alt पृष्ठ 9 C. प्रच्छिन्न 10. A's alt. हाहित्य 11. A's alt. सकपैहि (पि) D समुपैति 12 Except C all read नव्य 13. A's alt. अन्य 14. C गरु 15. C. प्रणयिन 16 C. इत 17. A's alt अक्षमस्स्यात् 18. A's alt. रौद्रे C रौद्री 19 A's alt. C. मस्तक 20. Except A's alt all read खण्ड 21. A व्याकीर्णया 22 F सारा 23 A's alt C. क्रोधात्ता— 24. A. C. वल्लाल 25. A's alt केन्द्रि 26 A's alt. C. सरसा 27. B.D.E.F. दीयासु 28. C. आयातु 29 A B C D F H.I. भवनं 30. Except C. all read आकीटका 31. लभ्य कथय 32 A. उभयं त्रासे (ते) 33. A C पुनः 34 C. मुखं 35. C. रुद्रा 36 A's alt. C. क्षयेप्वादरं 37. C पार्णौ 38. A's alt. C. दलने 39. A.C. वल्लाल 40. A.F. कूटेषु 41. C. पर 42. A's alt. read परया गात्र C. परयतां गात्रं 43 A's alt. भूत्रिचिनौ E भूमि 44. D. अपश्यत 45. A C.D.F. कमपि 46. E. परमस्वाधु 47. A's alt. C. स्वादु 48 A's alt. C.F. सभुज्यते । 49. A's alt F यै·, 50. A's alt. विनतौ—

अन्येषां तु प्रसरतितरां[1] प्रत्युतास्वादनेच्छा
छर्दिक्लिन्ने[2] कफकलुषिते मक्षिकाणामिवान्ने[3] ॥

अद्भुतस्य यथा—

आ[4]कर्णितोत्तमगुणानुगुणेति कृत्वा[5] यामुल्लिलेख सुचिरेण मनो मदीयम् ।
तामाकृति[6] विसदृशीमतिमात्र[7]मस्या दास्येऽपि[8] नास्मि विनिवेशयितुं विदग्ध.[9] ॥

अत्र [10]सुचिर[11]मद्दृष्टचरनायिकारूपस्यानुगुण[12]श्रवणानुरागिणो नायकस्य नायिकाप्रथमदर्शने आकर्णितोत्तम[13]गुणानुगुणतया मनसा [14]समुल्लिखितचरी[15] या नायिकामूर्तिः, सा सम्प्रति[16] [17]साक्षात्कृतनायिकामूर्तेरतिमात्रं[18] विसदृशी सती [19]दासीत्वेनापि निवेशयितु[20] न शक्यत [21]इत्युक्तिराभिरूप्यनिबन्धनस्य[22] परां काष्ठामाविष्करोति ।

शान्तस्य यथा—

मा भैषीः कुल[23] मा व्यथस्व[24] विनय क्लेशोऽस्तु मा ते[25] श्रुत[26]
अध्यवसाय यतस्व[27] मा खलु मते माहात्म्य मा मा त्यज[28] ।
युष्मद्वीरवसारदारणपरान्मत्वा तृणाय प्रभून्
भिक्षापर्यटनार्जितेन कलये[29] पिण्डेन पिण्डस्थितिम्[30] ॥

इत्थं रसध्वनिर्दिङ्मात्रे[31]णोदाहृतः[32] ।

अथ भावध्वनिः—भावो हि नाम नायिकाव्यतिरिक्ते [33]देवतागुरुनृपपुत्रादौ व्यज्यमाना रतिर्वाक्यार्थत्वेन[34] व्यज्यमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च[35] । यथा—

अद्य[36] स्वप्नमुपागतेन यमुनातीरे[37] मयावस्थितं[38]
दृष्टस्तत्र च वेणुवादनिपुणो[39] बालो गवां पालकः ।
तं दृष्ट्वा करणैरनन्य[40]विषयैरन्तर्विलीनो[41]ऽभवं
[42]यावत्तावद्[43]अहं चिरादुपचितैः पापैः प्रबोधं गतः[44] ॥

---

1. F. प्रसरमितरां 2. D. क्लिन्ने 3. C. अन्ते 4. F. कुपितः 5. A's alt. F. मत्वा 6. E. कामाकृति 7. D. मात्र दास्य 8. D. विनास्मि 9. A's alt. समर्थः 10. A's alt. सुभृश 11. A.C. दृष्टनायि 12. D. रूपस्य गुण 13. C. उत्तम गुणतया 14. C. समाश्रित 15. D. चरया 16. F. तं प्रति 17. A's alt. C. साक्षाद्दृष्ट— 18. F. अतीतमात्रं यति 19. A's alt. C. दासत्वेन 20. A.C. विनिवेशयि—21. A's alt. C. इत्याभिरूप्य 22. D. निबन्धस्य 23. C. काल 24. All except C. व्यथस्व 25. C. वाते 26. A.B.C.D. श्रुते 27. C. omits व 28. D.E.F. मान्यज 29. C. कलय 30. C. स्थितिः 31. A's alt मात्रमुदा 32. C.F. उदाहृतम्, D. उदित. 33. C. देवतानृप 34. D. omits न 35. E. आर्योयया 36. C. अस्य D. श्राय 37. A's alt C. तीरेण यापद् 38. C. स्थितः 39. A's alt C. नादनपरो 40. F. अनन्तः— 41. C. निर्लीनो F. विलिनो 42. A's alt C. स्वापात् 43. A's alt यावद् 44. C. गतः सं ।

यथा च—

संसारार्त्या[1] विधुरविधुरो ब्रह्म यत्ना[2]द्विचिन्वन्
नानारूपं[3] जगदिदमहं [4]दृष्टवानेव पूर्वम् ।
हस्ते न्यस्ते[5] सति तव गुरो सांप्रतं मस्तकेऽस्मिन्
ब्रह्मैवैतत्सकलमभवन्नो जगन्नापि चाहम्[6] ॥

यथा च[7]—

[8]काष्ठाप्राप्तिरियं परा खलु परीपाकस्य[9] भाग्योन्नतेः
श्री[10]वल्लाल नृपाल ! यद्वयमिमौ[11] पादौ तवोपास्महे ।
यस्तिष्ठेत्प्रतिहार[12]सीम्नि भवतो रुद्धप्रवेशश्चिरं
किं नासावपि चोलपाण्ड्यपृथ्वीपालैस्समं गण्यते ॥

इत्यं पुत्रादिविषयो व्यभिचारिरूपश्च भावः स्वयमूह्यः[13] ।

रसाभासो यथा—

स्फुरन्मुखामोदविवृद्ध[14]गन्धं, जिघ्रन्मुहुर्मीलितरक्तनेत्रः ।
पूर्वं प्रियाचञ्चुपुटोपयुक्तं[15] चूताङ्कुरं चुम्बति चञ्चरीकः ॥ इत्यादि ।

अत्र तिर्यग्विषयत्वाद्रसस्याभासता[16] । [17]धीरोदात्तत्वाद्यभावात् । यदाह—
"उत्तमप्रकृतिरुज्ज्वलवेषः[18] शृङ्गारः" इति[19] ।

भावाभासो[20] यथा—

क्वणद्द्विरेफावलिनीलकङ्कणं[21] प्रसार्य शाखाभुजमाम्र[22]वल्लरी ।
कृतोपगूहा[23] कलकण्ठकूजितैः अनामयं पृच्छति दक्षिणानिलम् ॥

अत्र सौहा[24]र्दस्यारोपितत्वात् भाव आभासो[25]भवति ।

भावोदयो यथा—

केलितल्पगत[26]मङ्घ्रियावकं, सूचयत्युषसि[27] चक्षुषा[28] प्रिये[29] ।
भ्रू [भ्रू][30] त्रिभागमुपकल्प्य भंगुरं, गूढ[31]हास[32]मधुरं चुकोप सा ॥

---

1. A's alt C. संसाराद्यो F. सं सारार्त्यं 2. A's alt. C. यत्तत् 3. C. रूपांत् 4 C. द्रष्ट 5. D. तव सति गु 6. F. चाह—7. A. C. चां 8. C. कष्ठ 9. A's alt. परिपाकस्य 10. A.C वल्लाल 11. A.C. इमे 12. C. हारि— 13. D.E F. अभ्यूह्यः 14 D. मोहं 15. A. C युक्त 16. A's alt. C. भासत्वं— 17. D. उदात्तादि 18. A.C. वेष च D वेष 19. E. इति *नायकस्याद्यारोपात् अयमपि रस इत्याचार्याः । भावा 20. C. भावो 21. H. कान्तर्णं 22. A. मात्र व 23. C. गूह. D. 24. आर्दितस्य 25 C. आभासं 26. H. नवमङ्घ्रि 27. A's alt C.H. व्यसित 28 A's alt. C. चक्षुप. 29 H प्रिया 30. All mss read भू. 31. H. मुग्ध 32 A. भास ।

* This is a note by the scribe or manuscript-owner to show the view of some other writers who would take such cases too as Rasa as there is the Samādhi of Nāyaka-Nāyikā-bhāva here.

अत्र[1] लज्जाहर्षयोरुदयः[2] ।

भावसन्धिर्यथा—

नेत्रे जिह्म[3]खरारुणे क्षणमथ [4]व्यामील्यमानेक्षणं
हस्तं[5] व्यग्रगमागमं क्षणमथो दन्ते[6] शयानं[7] क्षणम् ।
सञ्चारं विषमाकुलं[8] क्षणमथ प्रक्रान्तलीलं क्षणं
धत्ते तौर्त्रिषु[9] षट्पदेषु च समं दत्तावधानो गजः ॥

अत्र गजस्य मदाकुलस्य [10]यदेतत्क्षणमात्रं नेत्रयोः [11]जिह्मखरा[12]रुणयोः धारणं समनन्तरमेव[13] यच्चैतद्व्यामीलनं, तथा हस्ते च [14]यत्क्षणमात्रं व्यग्रो गमा[15]गमः यच्च समनन्तरमेव दन्ते[16]शयनं, सञ्चारे च[17] क्षणमात्रं[18] येयं विषमाकुलता, समन्तर[19]-मेव यश्चायं[20] लीलाप्रक्रमः, तदेतत् विविधं[21] विलक्षणं विचेष्टितद्वयं[22] उद्भूवा[23]-भिभवध[24]र्मितया क्षणं[25] क्षणमाविर्भवत्[26] तौर्त्रिविषयं रोषं षट्पद[27]शब्दलक्षित[28]-षट्पदगीतविषयं हर्षं च परस्परस्यादत्ता[29]वसरतया समुत्क्षुभितम् [30]अभिव्यनक्ति। द्वन्द्व[31]वृत्तिषु च[32] त्रिष्वपि[33] वाक्येषु प्रतिस्वं[34] क्षणं क्षणमित्युपा[35]दानाद्यथा यथा [36]समुत्क्षुभिताब्धिकल्लोलकल्प[37][ल]तया तौर्त्रिणामुपर्युपरि विनिपात[38]जन्मानो[39] रोषा-वेशमहावेगाः[40] तथा तथा तदभिभवक्षमाणां षट्पदगीताकर्णनसुखाभिनिवेश-विकासानां मध्ये मध्ये प्रादुर्भाव इति प्रत्याय्यन्ते । धत्त इति वर्तमाननिर्देशेन प्रारब्धापरिसमाप्तभावादेकतरस्यां कोटावनिष्ठेति द्योत्यते । तथा जिह्मखरारुणत्वव्यग्र-गमागमत्वविषमाकुलत्वलक्षणधर्मयोगाद्व्यामील्यमानत्वदन्तेशयनत्वप्रक्रान्तलीलत्वलक्षण धर्मयोगाच्चानुक्षणमाकुलीभावमापाद्यमानैर्नेत्रहस्तसञ्चारैर्लिङ्गैर्यदेतद्बोध्यते, तौर्त्रिषु[41] षट्पदेषु च तुलितमवधानदानं [42]तदप्येक[43]तरस्यां कोटा[44]वनिष्ठामेव व्यनक्ति । अतो रोषहर्ष[45]भावयोरयं[46]सन्धिः[47] ।

---

1. D. तत्र 2. C. दयः नेत्रे 3. A's alt. C. दिङ्मुख 4. A. D. व्यानील्य 5. F. हस्त 6. A.C. दत्ते 7. A. शयानु 8. D. व्याकुलः 9. H. तौद्रि 10. A's alt. C. यत्क्षणं 11. A's alt. C. दिङ्मुख— 12. A's alt. मुखारुण 13. D. एवदन्ते 14. A's alt. E.F.H. यं क्षण 15. H. समागमः 16. A. दान्त C. दत्ते 17. E. च येयं 18. A.C.D.F. मात्रकं- 19. A's alt. F.H. अनन्तरं च 20. A's alt. C.H. omit च लीला 21. D. E. F. विनद्वय विविधं 22. E. प्रविचेष्टित H. चेष्टित मर्म क्षणं 23. A's alt. C. क्षुब्राव E. उद्भव 24. A. सम्भतया (धर्म) C. समतया 25. A's alt. D. E. क्षणात 26. C. भवतो त्रि H. भवन् 27. C. पदलक्ति 28. C. लक्षितं 29. A's alt. मदत्तार्थिकापसर C. मदत्ता विका पसर 30. F. व्यनक्ति 31. H. वर्ति 32. C. omits च 33. D. अपि च 34. A's alt प्रातिस्वकं लक्षणं C. प्रातिस्विकं लक्षणं 35. H. उपपादनात् 36. A's alt. समुत्सृष्टभूतायं C. क्षुभितार्थं 37. All mss read. कल्पलत 38. D. पातजनेषु तौत्रिषु 39. H. जन्मनो 40. C.F. H. वेगाः तेषु तौत्रिषु 41. E. I. मतो त्रिषु 42. C. तदाऽपि 43. C. H. एकस्यां 44. A. कोठावनिष्ट C. कोवनिष्ट 45. H. भावे । मध्ये 46. F. भावःस 47. D. भावं भा

भावशबलता यथा—

मध्येसखीजनमुपह्वरवृत्तजात वाचा प्रकाशयति मय्यु[1]पदेशवृत्त्या[2]।
सासूयसप्रणयसत्रप[3]सप्रसादं[4] सा मा विलोकितवती चटुलं[5] कटाक्षैः ॥

अत्रासूयादीना कटाक्षेषु समारोपाद्वाच्यता[6] न मन्तव्या। अतो हृद्येव भावशबलता व्यज्यते।

भावशान्तिर्यथा—

[7]तौ सम्मुखप्रचलितौ सविधे गुरूणा मार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौ[8]।
[9]पार्श्वापसर्पणमुभावपि[10] भिन्नदिक्कं[11] कृत्वा मुहुर्मुहुरपासरता सलज्जौ[12] ॥

अत्र मतिविबोध[13]योरुपशम।

एषु रसादि[14]ध्वनिषु प्रपञ्चोऽन्यतो ज्ञेयः। चित्रकाव्यप्रपञ्चनपरेण ग्रन्थकृतै[15]-वातिसङ्कोचितत्वात् अस्माभिर्दिङ्मात्रमुदा[16]हरणं प्रदर्शितम्[17]।

अथ सलक्ष्यक्रमे[18] शब्दशक्तिमूलोऽलङ्काररूपो[19] वस्तुरूपश्च नियमेन भवति। [20]तत्रालङ्काररूपो यथा—

प्राप्याधरद्वयधुरा[21] परिचुम्बतीव लीलोत्तर विलिखतीव नखत्वमेत्य।
तस्या कटाक्षवलन गुरुसनिधौ मामाश्लिष्यतीव समवाप्य[22] च बाहुभावम् ॥

अत्रोत्प्रेक्षा[23]लङ्कारेण चुम्बनादिकारणा[24]भावेऽपि सभोगसुखा[25]वाप्तिलक्षण-कार्योत्पत्तिरूपा[26] विभावना व्यज्यते।

वस्तुध्वनिर्यथा—

दृष्टि कातरतामुपैति सहसा तस्मिन्पुरो[27]ऽवस्थिते,
नर्मालापिनि तत्र न प्रतिवचो जिह्वाग्रमारोहति।
सस्पर्शं[28] च न तस्य [29]वेत्युप[30]चितस्तम्भ [31]मर्मतद्वपु
सवृत्तस्सखि सङ्गमोऽपि विरहप्रायो विधातास्मि[32]किम् ॥

अत्र वस्तुनि अवस्तुत्वभ्रमात् मौग्ध्यलक्षण वस्तु प्रत्याय्यते[33]। [34]अथार्थशक्ति-

---

1 D E F H I. अप 2. E धत्या 3 H सद्रय 4 H प्रसारै 5 H विमलं 6 A's alt E वाच्यानुमन्त D वाच्यतामनन्तव्या 7 A D interchange the first two feet 8 A C धान 9 A पार्श्वौ(श्वं) C पार्श्वौ 10 C H अविभिन्न 11 C दक्व 12. D F सलज्जम् H. ससर्जम् 13 As alt C H विभेद 14 A आदिषु 15 D कृतैव स 16 A's alt उदाहृत F उदाहृतम्। 17 C दर्शिता 18 H क्रमेण 19 A's alt C रूपश्च नियमेन H रूपत्वनियम 20 H omits तत्र 21 C F सुधा 22 A's alt H समुपेत्य 23 A उत्प्रेक्षायाले F उत्प्रेक्षयान्य 24 D करण 25 A's alt C सुखा 26 A's alt रूपो 27 A पुरोप 28 A's alt C स्पर्शश्च 29 A C F H I चेत्यु 30 A's alt अपनत 31. A's alt C H मया तत् 32. As alt C भयादास्मि 33 As alt F प्रकाश्यते H प्रताय्यते 34 C omits. अथ।

मूलो व्यञ्जकोऽर्थः स्वतः संभवी[1] कविप्रौढोक्ति[2]निष्पादित.[3] कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पादितश्चेति त्रिरूपः। स चालङ्काररूपो वस्तुरूपश्चेति प्रत्येकं द्वैविध्ये षोढा। षड्विधस्य च व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्योऽर्थो[4] वस्तुरूपोऽलङ्काररूपश्चेति द्वादश[5]भेदोऽयम्।

तथा हि—स्वतस्संभविना वस्तुना[6] वस्तु[7] स्वतस्संभविना वस्तुना अलङ्कारः। स्वतस्संभविनालङ्कारेण वस्तु, तेन अलङ्कार इति चतुर्धा। तथा कविप्रौढोक्तिनिष्पादितेन वस्तुना वस्तु, तेनालङ्कारः[8] कविप्रौढोक्तिनिष्पादितेन अलङ्कारेण वस्तु तेन अलङ्कारः इत्यपि[9] चतुर्धा। इत्थं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पादितेऽपि[10] विषये चातुर्विध्यमनुसन्धेयम्। अत्र प्रपञ्चः संप्रदायप्रकाशिन्यां[11] काव्यप्रकाशटीकायां[12] अस्माभिः वितत्योप[13]दर्शित इति[14] [15]ततोऽवधार्यः। इह तु ग्रन्थगौरवभयात् प्रस्तावानुपयोगाच्च न प्रतन्यते। दिङ्मात्रमुदा[16]ह्रियते—

तत्र स्वतस्सं[17]भविना वस्तुना[18] वस्तु यथा—

> अद्यापि लोके न कविर्न सोऽस्ति प्राचां तुलां यः प्रबलोऽधिरोढुम्।
> पुरातनो नाय[19]मितीय[20]देव तथापि निन्दा यदि किं करोतु॥

अत्र[21] स्वतस्संभविना वस्तुना अहम् एवंविध इति [22]वक्तुः स्वमाहात्म्यप्रख्यापनलक्षणं वस्तु प्रत्याय्यते[23]।

कविनिबद्धेनालङ्कारेण वस्तु[24] यथा—

> दृष्टिनिष्ठुर[25]बद्धसारखदिरांगार स्फुलिङ्गोपमा
> जिह्वे सज्जन[26]तर्जनोल्वण[27]वलत्कालाङ्गुली[28]चञ्चले।
> दन्ताक्रान्तककेलिकाननविषां[29] (?) [30]क्रूरानुकारास्तवे
> जङ्घे द्वे यदि [31]ते भुजङ्ग भुवनं[32] वल्मीकशेषं [33]भवेत्॥

अत्र कविप्रौढोक्तिनिष्पादितेन अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेण[34] विधिविहितमनार्गाणां[35] क्वचिदंशे[36] दौर्बल्यं विश्वमभिरक्षतीति वस्तु। कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पा-

---

1. E. संभवीति 2. F. After. प्रौढो and before. उक्ति we have the portion विचित्रान्योन्यव्याघात...... to प्रकरणं समाप्तम्। that comes in the end of this commentary. 3. D. निष्पादितं 4. C. व्यंग्यार्थो 5. A's alt C. विधोऽयं 6. D. वस्तुना अलं 7. A. वस्तुन: H. वस्तुनः 8. D. कारः इत्यपि 9. A's alt. इति 10. H. निष्पादितेनापि च 11. A's alt. C. प्रदर्शिन्यां 12. A.टीकायां विव 13. A's alt. C. प्रदर्शित 14. A's alt. इत्यतो 15. E. तत एव 16. A's alt. मात्रमुदा- 17. H. स्वविना 18. C. omits वस्तुना, 19. H. नाम विर्मीति यद्येक- धापि 20. C. इति यदेव 21. I omits. अत्र 22. A C. प्रतिवक्तुः H. इति वस्तुनः स्वरूपविमर्शं प्रख्या 23. A's alt. प्रकाश्यते 24. A. वस्तुध्वनिर्यथा 25. C. निष्ठुर 26. F. सर्जनो 27. A's alt. C. चमत्कारा E. H. चमत्कारा 28. C. अङ्गुलीनं चले 29. C. विषापूरा 30. A. क्रूराऽनु 31. A's alt. D.E.F. तं 32. A's alt. C भवनं 33. A's alt. C. H. I. च सत्. 34. D. कारो यथा 35. A's alt. मार्गाणां 36. A."क्वचिद् (यत्र) दौर्बं"।

‡कालिदासादिप्रबन्धेषु । गुणीभूतव्यङ्गचं वाच्याङ्गत्वादिभेदैर्यथासंभवं समासोक्त्यादौ प्रदर्शितम् ।

दितोऽलकारेणालंकारो यथा—

अणिवारिओवगूहण संछंदालावसोग्र ववसजण ।
बंधवमरणमहूसव दिम्रहे दिम्रहे समो अरमु ॥

छाया—अनिवारितोपगूहनस्वच्छन्दालापशोकविवर्जनः ।
बान्धवमरणमहोत्सवः दिवसे दिवसे समवतरतु ॥ इति ।

कविनिबद्धाया.[1] स्वैरिण्याः प्रौढोक्तिनिष्पादितेन रूपकालङ्कारेण उपगूहनादिनिवारण[2]शालिम्योऽस्य[3] बान्धवमरण[4]महोत्सवस्य अतिशयप्रत्यायनात्मा[5] व्यतिरेकालङ्कारः प्रत्याय्यते[6] । इत्थमन्यदप्यूह्यम्[7] ।

अथ [8]गुणीभूत[9]व्यङ्गचस्वरूपदिक् । गुणी[10]भूत[11]व्यङ्गचं वाच्याङ्ग[12]त्यादि । वाच्याङ्गत्वमगूढत्वमपराङ्गत्वमस्फुटत्वम्, सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं काकाक्षित[13]मसुन्दरत्वम् इति वाच्याङ्गत्वादयो भेदा. । समासोक्त्यादौ[14] प्रदर्शित[15]मिति । ध्वनिकारादिभिरिति शेषः । तत्र वाच्याङ्गत्वं यथा—

शून्ये[16] त्वद्रिपुराजधाम्नि सुदृशा चित्रार्पिता[17]ना करं
सँल्लापस्पृहया पतन्नपि मुहुः कीरस्समारोहति ।
श्रीवल्लालनृपाल ! शिञ्जितरसान्मञ्जीररेखामुखं
चञ्च्वग्रेण च हन्त हसपृथुकस्तश्चालयन्क्रन्दति ॥

अत्र शून्यीकृतरिपुराजवेश्मा[18] नायकप्रभावातिशयः [19]प्रतीयमानोऽपि शुकहंसवृत्तान्तोपपादकत्वेन स्थित[20] इति वाच्याङ्गत्वम् । इत्थमगूढत्वादयोऽपि भेदा ज्ञेयाः ।

इत्थं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गचयोः काव्ययोस्स्वरूप[21]मुपोद्घातत्वेन[22] यथायोग-

---

1. C. बद्धायां 2. C. शाली 3. A. भ्यो धा 4. A's alt. C. मरणोत्सव 5. A's alt प्रत्ययनाङ्क्यति 6. A's alt प्रतीयते D.H. प्रयते 7. D.E.I. ग्रम्यूह्यम् । 8. A's alt C. गुण 9. D गुणस्वरूपभूतं, 10. A's alt C. गुण 11. D. भूतं 12. C D. अग्ते 13. C.D. त्तिहत्वं सु. 14 A.C.D. सोक्त्यादिषु 15. A's alt C. दर्शिता 16. Except E all read देव 17. H. अर्पितादी 18. A.C. वेश्मना ना A's alt वेश्मात्माना, 19. A's alt प्रत्याय्यते 20. A's alt स्थितं 21. A. रूपमहणमुपो 22. H. उपोद्घत्वेन ।

‡ The N. S. ed. here adopts the reading अलङ्कारमञ्जर्यां दर्शितः काव्यस्य शृङ्गारप्रधानत्वात् । शिष्टस्तु यथावसरं तत्रैव विभक्त. । गुणी" though there is no positive evidence from Jayaratha for the same. The Sañjīvanī does not help us to fix the reading.

चित्रं तु शब्दार्थालङ्कारस्वभावतया बहुतरप्रभेदम्। तथा हि—

इहार्थपौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यं शब्दार्थपौनरुक्त्यं चेति त्रयः पौनरुक्त्यप्रकाराः ॥१॥

आदौ पौनरुक्त्यप्रकारवचनं निरूपयिष्यमाणालङ्काराणा कक्ष्याविभागघटनार्थम्। अर्थापेक्षया शब्दस्य प्रतीतावन्तरङ्गत्वेऽपि प्रथममर्थगतनिर्देशश्चिरन्तनप्रसिद्धचा पुनरुक्तवदाभासस्य पूर्वं लक्षणार्थं। इह शाब्दे प्रस्थाने। इतिशब्द' प्रकारे। त्रिशब्दादेव सख्यापरिसमाप्तिसिद्धे।

मुपन्यस्य प्रकरण[1]प्रतिपिपादयिषित' चित्राख्य काव्यमधिचिकीर्षुराह—चित्र त्विति। ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यापेक्षया भेदबाहुल्य तरबर्थ।

अथादिसूत्रमवतारयितुमाह—तथाहीति—अथ सूत्रम्[2]। इहार्थपौनरुक्त्य शब्दपौनरुक्त्य[4] शब्दार्थपौनरुक्त्य चेति त्रय[5] पौनरुक्त्यप्रकारा[6]।

ननु चित्र'मित्युपक्रम्य पौनरुक्त्यप्रकारकथने का सङ्गति इत्यत[3] आह—आदौ पौनरुक्त्येत्यादि। पौनरुक्त्यप्रकाराणाम् एषा यदेतदादौ वचन[9]तन्निरूप[10]यिष्यमाणाना शब्दार्थोभयाश्रयतया[11] कक्ष्या[12]विभाग घटयितु कक्ष्याविभागस्यैव[13] च स्फुटीकाराय[14] प्रत्येक पौनरुक्त्यग्रहणम्। अतोऽनुप्रासयमकादय शब्दालङ्कारा। उपमारूपकादयोऽर्थालङ्कारा। लाटानुप्रासादयस्तूभयालङ्कारा इति कक्ष्याविभागोऽनुसन्धेय।

ननु शब्दप्रतीतिपूर्वक[15]त्वादर्थ[16]प्रतीते प्रथम अर्थपौनरुक्त्यनिर्देशो न युज्यत इत्यत आह—अर्थापेक्षयेत्यादि। अन्तरङ्गत्व प्रायमिकत्व, अर्थगतनिर्देश[17] अर्थविषयक[18]पौनरुक्त्य[19]निर्देश[20] इत्यर्थ। चिरन्तनप्रसिद्धया भामहोद्भटादिपूर्वाचार्यप्रसिद्ध्यनुसारेण। ते हि[21] पुनरुक्तवदाभासाख्यमर्थालङ्कारमेव[22] पूर्वं लक्षितवन्त[23]। निर्दिष्टस्य च[24] पौनरुक्त्यत्रयस्य सम्प्रतिपन्नतामभिधातुमाह—शाब्दे प्रस्थान इत्यादि। [25]इतिशब्द योऽर्थेऽयं व्यवस्थापयति—इतिशब्द' प्रकार इति। ननु[26] त्रय एवेति समाप्त्यर्थता कि नेष्यत इत्यत आह—त्रिशब्दादेवेत्यादि[27]।

---

1 A's alt. D E करणे 2 D यिषति 3 A सूत्र था सि C सूत्र माह 4 F पुनरुक्तवदाभासा शब्द 5 D त्रय 6 D प्रकार 7 C च क्रम 8 H अत्र 9 A s alt तत्र निरू 10 H निरूप्यमाण 11 H आश्रयत्वेन 12 A C कक्ष्या 13 A's alt E. भागस्य च C D H omit च 14 A's alt. करणाय 15 H पूर्वक पदार्थ 16 A C अर्थादीना 17 A's alt निर्देशकत्व विषय C निर्दश D निर्देशा 18. C विषयक 19 C. पौनरुक्त्य 20 F निर्देश इत्यर्थ। चिर 21 D तेन 22. Except H. all read एव 23 D लक्षितवन्ता निर्दिष्ट 24 H omits च 25 H omits इति 26. A C repeat 'ननुत्रय एवेति' 27 C शब्दादेमेत्यादि'।

तत्रार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥२॥

प्ररूढाप्ररूढत्वेन द्वैविध्यम्। प्रथमं हेयवचनमुपादेये विश्रान्त्यर्थम्। तत्रेति त्रयनिर्धारणे। यथावभासनं विश्रान्तिः प्ररोहः।

आमुखावभासनं पुनरुक्तवदाभासम् ॥३॥

आमुखग्रहणं पर्यवसानान्यथात्वप्रतिपत्त्यर्थम्। लक्ष्यनिर्देशे नापुंसकः

अत्रायमाशय। विभागेनैव[1] त्रित्वमवगतम्। त्रिशब्दात्तु[2] परिसमाप्तिस्सिद्धा, 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय' इति न्यायात्[3]। अत इतिशब्दः प्रकारे[4] विवक्ष्यते। न च मन्तव्य सति[5] प्रकारशब्दे पौनरुक्त्य प्रसजेदिति[6]। प्रकारशब्दो हि पौनरुक्त्यप्रकार-माह—स च पौनरुक्त्यप्रकारः केन प्रकारेण त्रिप्रकार इति जिज्ञासायाम् इतिशब्द.[7] तत्प्रकार[8] वचन इति सर्वमव[9]दातम्।

विभागा[10]धिगत त्रित्वं त्रिशब्देन समाप्यते।
[11]त्रिप्रकारत्व[12]वचन-[13] इति शब्दस्ततो मतः[14]॥ इति

अर्थेषु[15] पौनरुक्त्येषु हेयांशं[16] विभक्तु[17] सूत्रम्—तत्रार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं[18] दोषः। प्ररूढग्रहणस्य[19] व्यावर्त्यमुद्घाटयति[20]—प्ररूढाप्ररूढत्वेनेति। उपादेये विश्रान्त्यर्थमिति। उपादेये प्रतियोग्यन्तरे प्रसृताया [21] प्रतिपत्तृ[22]प्रतीते. [23]अव्याक्षेपाय इत्यर्थः। [24]हेयांशेहि विविच्य त्यक्ते स्वरसा[25] भवत्युपादेयमीमांसा। त्रयनिर्धारण इति। भावानयने[26] द्रव्यानयनमिह अनुसर्तव्य[27] निर्धारिते पौनरुक्त्यत्रय इत्यर्थः। ननु प्ररूढं[28] दोप इत्युच्यते। कोऽय प्ररोह इत्यत आह—[29]यथावभासनमित्यादि। यच्छ्रवणसमनन्तर यथावदव[30]भात [31]तत्तथैव चेत्प्रतीति. [32]विश्रान्त्यन्त [33]निर्बाधम् [34]अवतिष्ठेत स प्ररोह इत्यर्थः।

यथोद्देशं पौनरुक्त्यमधिकृत्य सूत्रम्—आमुखाव[35]भासनं [36]पुनरुक्त[37]वदाभासम्[38]। आमुखम् आरम्भ.[39]। पर्यवसानान्यथात्व[40] इत्यनेन[41] हेयात्[42] वैधर्म्यं [43]दर्शितम्।

---

1 H. विभागादेव. 2. C. omits. तु 3. H. न्यायतः 4 D. प्रकारेऽपि च- 5. A's alt. असति D. सप्रति 6. A. प्रसज्येदिति D प्रसजदिति 7. C. शब्दत्वप्रकार 8 H. इतिवचन 9. A's alt. C. H. अनवद्यम् 10. H. त्रिभाग 11. C. त्रिः 12. H. omits. त्व 13. D. E वचन इति 14. H. मतः अथ 15. A, C. अर्थेतेषु 16. C. हेयांश 17. C. विभक्तुः E. F. विभङ्क्तुं 18 A. C. प्ररूढ 19. A's alt. C. H. शब्दस्य 20. C. D. E. H. 'यति। उपादेय' 21. C. प्रहृतायाः 22. C. 'वक्तृ' 23. D. अव्याक्षेपे F. आक्षेपाय 24. A's alt C. H. हेयांशे 25. A's alt. स्वत एव भव 26. A. D. द्रव्यानयने द्रव्य 27. A. C. F. अनुपसर्तव्यं 28. A. F. प्ररूढ 29. A. यथाभा (याभा) सन C. यथाभास D. E. F. H. यथाभास। 30 A.C. आभातं। 31. A's alt. C omit तत् 32. C विश्रान्त्यं तन्निर्बा D. विश्रान्त्यर्थ 33. H. 'तन्निर्बाधमविप्लतः स' 34. A. C. इव तिष्ठेत् 35. A. C E. H. I. भासमानं 36. A.D. E. F. I. भासनं तु 37. A. C. 'तदाभासः 38. F आभासः 39 C. आरंभ D. आरंभं 40, A's alt. C. अन्यथात्वेन अनपेक्षायां वै। 41. A. omits न 42. H. हेयात् 43. F. दर्शयति सं।

संस्कारो लौकिकालङ्कारवैधर्म्येण काव्यालङ्काराणामलङ्कार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थः । अर्थपौनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वादर्थालङ्कारत्वं ज्ञेयम् । प्रभेदास्तु विस्तरभयान्नोच्यन्ते । उदाहरणं मदीये श्रीकण्ठस्तवे—

अहीनभुजगाधीशवपुर्वलयकङ्कणम्
शैलादिनन्दिचरितं क्षतकंदर्पदर्पकम् ॥
वृषपुङ्गवलक्ष्माणं शिखिपावकलोचनम् ।
ससर्वमङ्गलं नौमि पार्वतीसखमीश्वरम् ॥

ननु लक्ष्यपदे[1] पुनरुक्तवदाभास इति स्वरूपप्राधान्येन निर्देशो न्याय्यः; न तु पुनरुक्तवदाभास[2]मिति काव्यपरतन्त्रतया इत्यत आह—लक्ष्यनिर्देश इत्यादिना[3] । [4]नापुंसकः सस्कारः पुनरुक्त[5]वदाभासो यत्रेति बहुव्रीहिसमासाश्रय[6]णेनालङ्कार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थः इति लौकिकालङ्कारवन्न काव्यालङ्काराणा[7] अलङ्कार्यपृथग्भावेनाप्य[8]वस्थानसम्भवः । अपि तु नियमेन काव्यपारतन्त्र्यमेवेति[9] ज्ञापना[10]येत्यर्थः । अर्थालङ्कारत्वम् अस्य स्फुटमेवेत्याह—अर्थपौनरुक्त्यादेवेति[11] । [12]अतिगम्भीरेऽर्णे वृथाप्रयनभीरुतामाविश्चिकीर्षुराह—प्रभेदास्त्विति । अवान्तरभेदाः प्रभेदाः । मदीये मद्वा[13]स्यकविकर्तृके[14] ।

अहीनेति[15] । इनस्स्वामी अहीनाम्[16] इनो[17] भुजङ्गाना[18]मधीशश्चेति[19] । वलयकङ्कणञ्चेति[20] आमुखे पौनरुक्त्या[21]वभासन[22], पर्यवसानेपु[23] अहीनस्य महतो[24] भुजङ्गाधीशस्य वपुर्वलय कङ्कणमस्येत्यन्यथात्वम्[25] । इत्य शिला[26]देरपत्य[27] शैलादिः शैलादेः नन्दिन[28] इव चरितमस्येति, शैलादि नन्दयति चरितमस्येति च । तथा क्षत.[29] कन्दर्पो दर्पकश्चेति, क्षतः[30] कन्दर्पदर्पो येनेति[31] च । तथा वृषः पुरुषो[32] गौश्चेति, वृषश्रेष्ठ इति च । तथा शिखी पावकश्च लोचने यस्येति च शिखिपावकलोचन[33] इति च[34] । तथा[35] सर्वमङ्गलासहितः पार्वतीश[36] इति च सर्वैर्म[37]ङ्गलैस्सहितश्चेति[38]

---

1. A. F. पदेन । 2. A's alt. आभास इति 3. H. आदिना । अर्थालंकारत्वमस्य घटपटेत्यत आह—अर्थपौनरुक्त्यादेनेति । 4. A. C. 'नपुंस' 5. D भावनदा 6. D.E. आश्रयणात्मात्मका 7 D. अलंकाराः 8. A's alt. भावेन प्य D. भावेन अप्य 9. A's alt. C. omit. इति 10 A's alt. 'ज्ञापयितुमि' 11. D.E. इत्यादि 12. A.'अनति' 13. A's alt. C. 'मद्स्तुकाग्य' D. 'मेद्वाग्य' 14. D. मत्कृके 15. D. अनीनेति 16. A. अहीनाना 17. D. ईशः 18. D. ईशश्चेति 19. C. omits इति 20. C. इत्यस्य दर्पकश्चेति त्यामुखे 21. A. C.D. उक्त्यावदाभासन, 22. F. अवमादन 23. D. पर्यवसानान्यथात्वं च अनुसन्धेयम् । 24 C.'महाभु' 25. E. इत्यर्थः गि 26. C. शाला 27. E. गिन्नादस्या 28. A's alt. इव नन्दि चरितं C. उपनन्दनं चरि 29. C. क्षतः 30. E. omits तः C. क्षतकन्दर्पो 31. A's alt. C. येन येति 32. C. पुरुषो 33. A's alt. D. पावन 34 Omitted in C. 35. Except E. all omit तथा 36. A's alt. E. पार्वतीसखश्चेति 37. A's alt. C. सर्वमङ्ग 38. A. असहित C. मासहित ।

दारुणः काष्ठतो जातो भस्मभूतिकरः परः ।
रक्तशोणार्चिरुच्चण्डः पातु वः पावकः शिखी ॥

एतच्च सुबन्तापेक्षया । तिङन्तापेक्षया च यथा तत्रैव—

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥

शब्दपौनरुक्त्यं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं च । अलङ्कारप्रस्तावे केवलस्वरपौनरुक्त्यमचारुत्वान्न गण्यत इति द्वैविध्यमुक्तम् ।

पौनरुक्त्यं [1]चामुखाभासनं, पर्यवसानान्यथात्वं च अनुसन्धेयम् ।

अथ व्यस्ततया समासान्तरायश्रयतया च दर्शयितुमुदाहरणान्तरं—दारुण इति । पौनरुक्त्या[2]पेक्षया दारुण इति पञ्चम्यन्तम्[3] । पर्यवसाने तु[4] प्रथमान्तम् । इत्थं भस्म च[5] भूतिश्चेति भस्मनोऽभि[6]वृद्धिरिति च । तथा[7] रक्तं च शोणं[8] चेति च रुधिरवच्छोण[9]मिति [10]चावगन्तव्यम्[11] । इत्थं सुबन्तापेक्षया [12]द्विधोदाहृतम्[13] ।

अथ[14] तिङन्तापेक्षया—भुजंगेति[15] । कुण्डली[16] सर्पो[17] भुजंगश्च कुण्डली[18] चेति भुजंगकुण्डलवानिति च[19] । शशी[20] शुभ्रांशुः, शीतगुश्चेति[21] । शं शिवः शुभ्रैः अंशुभिः शीतं चक्षुरिन्द्रियमिति च[22] । हरश्शिव इति[23] चेतो हर इति[24] च योजनीयम् । शशि[25]-शुभ्रांशुशीत[26]गुरिति त्रिषु[27] पौनरुक्त्य दर्शितम् । पायादव्याच्चेति तु [28]तिङन्तापेक्षया इत इत्यपायविशेषण[29]त्वेन पर्यवसाने पञ्चम्यन्ततया पायादव्यादि[30]त्यन्यथात्वम् ।

पुनरुक्तवदाभासो यत्रे[31]त्येवं हि संस्क्रिया ।
अलङ्कार्यैक[32]निघ्नत्वव्यक्तये समुपाश्रिता[33] ॥

अथ शब्दपौनरुक्त्यप्रस्तावाय सूत्रम्—शब्दपौनरुक्त्यं[34] व्यञ्जनमात्र[35]पौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जन[36]समुदायपौनरुक्त्यं च । अत्राद्यं[37] पदमु[38]द्देश्यं[39] चरमं[40] तु द्वयं

---

1. F. चाभास 2. C. उत्तय 3. D. पञ्चम्या 4. C. तुषेति भुजंग (But the omitted portion is found after. शिव इति) । 5. C. omits च 6. A. अभिवृत्चारिति 7. Omitted in C. 8. A's alt. C. शोणमिति च 9. D. शोणाइ 10. D. omits. च 11. E. गन्तव्यः, 12. A's alt द्विविधं 13. A's alt. 'हृतः' 14. Omitted in C. 15. D. भुजगेति 16. D. कुली 17. C. असर्पे 18. C. ली भुज 19. च omitted in C. D. 20. C. शशि 21. A. C. D. E. H. I. शीतांशुश्चेति 22. C. omits च 23. A's alt. C. हृतश्चेतो 24. A. C. E. F. H. I. हरश्चेति 25. D. E. शशी 26. A's alt. C. F. शीतांशु 27. omitted in C. 28. A's alt. C. 'तिङन्तस्तुतया' 29. C. 'विशेषणं । त्वनपयं' 30. A. C. F. H. I. इति तदन्य 31. A's alt C. इति सं 32. D. कार्यैक C. कायकविघ्नं 33. A's alt. उदाश्रिता 34. A. 'तु' 35. A. मात्र निघ्नतया 36. A's alt. न चित्रपौनरुक्त्यं स्वरपौन 37. A's alt. E. आद्य द्वयमु C. आद्यद्वयमु 38. C. अपरेस्यं 39. A. E. F. च चरमा 40. A.F. चरमं तद्द्वयं C. चरमद्वयं E. यं चरमं तु द्वयं ।

संख्यानियमे पूर्वं छेकानुप्रासः ॥४॥

द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं संख्यानियमः । पूर्वं व्यञ्जनसमुदायाश्रितं यथा—

किं नाम दर्दुर दुरध्यवसाय ! सायं कायं निपीड्य निनदं कुरुषे रुषेव ।
एतानि केलिरसितानि सितच्छदानामाकर्ण्य कर्णमधुराणि न लज्जितोऽसि ॥

अत्र सायंशब्देऽस्यालङ्कारस्य यकारमात्रसादृश्यापेक्षया वृत्त्यनुप्रासेन सहैकाभिधानानुप्रवेशलक्षणः संकरः । छेका विदग्धाः ।

अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रासः ॥५॥

केवलव्यञ्जनसादृश्यमेकधा समुदायसादृश्यं त्र्यादीनां च परस्परसा-

---

विधेयम् । शब्दपौनरुक्त्य[1] व्यञ्जनमात्रनिष्ठतया,[2] स्वरव्यञ्जनसमुदायनिष्ठतया च द्विप्रकार-मित्यर्थः ।

ननु केवलस्वरपौनरुक्त्यस्य[3] किं वृत्तमित्यत आह—अलङ्कारप्रस्ताव इत्यादि । अलङ्कारो हि[4] विच्छित्तिः, तत्प्रस्तावे केवलस्वरपौनरुक्त्यम[5]चारुत्वात् न गणनामर्ह-तीति भावः ।

तत्र व्यञ्जनमात्रमधिकृत्य सूत्रम्—सङ्ख्यानियमे पूर्वं[6] छेकानुप्रासः । कोऽय सङ्ख्या-नियम इत्यत आह—द्वयोर्व्यञ्जनेत्यादि । युग्मशोऽवस्थिताना व्यञ्जनसमुदायाना[7] परस्पर-[8]मनेकधासादृश्यम् इह सङ्ख्यानियमः ।

किन्नामेति । दर्दुरो भेकः[9] । कायं निपीड्य वपुरायास्य[10] । सितच्छदा. हंसा.[11] । अत्र[12] दर्दुरदुरध्यवसाय इत्यादौ सङ्ख्यानियमः[13] । ननु साय [14]कायमित्यत्र कोऽलङ्कार इत्यत आह—अत्र सायं शब्देत्यादि । यकारमात्रसादृश्यापेक्षया हि साय सायेतिच्छेका-नुप्रासः । साय कायमिति तु[15] सानुस्वार[16] यकारमात्रापेक्षया[17] वृत्त्यनुप्रासः । इत्य च सति सायं शब्दे[18] द्वयोरेकाभिधानलक्षणस्सङ्करः[19] अभिधत्त इत्यभिधान वाचक[20]शब्दः एकवाचकानुप्रवेशलक्षण[21] इत्यर्थः । लक्ष्यपदं निर्विवक्षुराह[22]—छेका विदग्धाः[23] इति । छेको[24]पलालितत्वाच्छेकानुप्रास इत्यर्थः ।

अथानुप्रासान्तराय सूत्रम्—अन्यथा तु [25]वृत्त्यनुप्रासः । अन्यथात्वं त्रिधा संभवतीत्याह—केवलव्यञ्जनेत्यादि । केवलव्यञ्जनसादृश्य समुदायत्वाभावादन्यथा-

---

1. D. व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं 2. A's alt. C. निष्ठतया 3. F. उक्त्यं किं C. उक्तयम-चारु 4. H. विच्छित्ति प्र 5. C. क्त्यं चारु 6. A's alt. पूर्वंश्छेका 7. A. repeats. 'व्यञ्जनसमुदायानां' 8. C. परं साद 9. D. भेकं 10. A's alt. आयस्य C. च पुरा यस्य 11. omitted in D. 12. A. करध्यवसाय (अत्र दुरदुरसाय) सायें C. दुरध्यवसाय साये 13. D. नियमं 14. A's alt. C. 'सायं' 15. D. omits. तु 16. A. C. अनु-प्रासार A's alt अनुप्रस्वार 17. D. omits म 18. A. after शब्दे repeats the portion from अनुस्वार'''to शब्दे 19. A. धानानुप्रवेशलक्ष 20. D. वाचकः श 21. H. वाचकतानु 22. C. विविक्षु 23. A. दग्धा 24. A's alt. C. D. छेकैरुपलालितोऽनु 25. C. 'मन्यनु'—

दृश्यमन्यथाभावः । वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः । तद्वती पुनर्वर्णरचनेह वृत्तिः । सा च परुषकोमलमध्यमवर्णारब्धत्वात् त्रिधा । तदुपलक्षितोऽयम् अनुप्रासः । यथा—

सह्याः पन्नगफूत्कृतानलशिखा नाराचपाल्योऽपि वा
राकेन्दोः किरणा विषद्रवमुचो वर्षासु वा वायवः ।
न त्वेताः सरलाः सितासितरुचः साचीकृता सालसाः
साकूताः सरसाः कुरङ्गकदृशां मानानुविद्धा दृशः ॥

त्वम् । एकधा[1] समुदायसादृश्य[2] [3]त्वनेकधात्व[4]विरहात् । त्र्यादीना[5] पुनस्समुदायाना[6] [7]द्वयातिरिक्तत्वादन्यथात्वम् अनुसन्धेयम् । लक्ष्यपद निर्वक्ति—वृत्ति[8]स्त्विति । शृङ्गारादिरसविषयो[9] योऽस्य प्रति[10]नियमभाजा वर्णाना व्यञ्जनव्यापार स वृत्तिरुच्यते[11] । सोऽयं वर्णव्यापारो[12]ऽस्मिन्[13]वर्णरचनात्मके कविव्यापारेऽस्तीत्युपचारेण वर्णरचनावृत्तिरित्याह—तद्वती[14] पुनरित्यादि । तस्यास्त्रैविध्य दर्शयति—सा च परुषेत्यादि । श्रुतिप्रतिकूलता वर्णाना परुषत्वम्[15] । या परुषवर्णारब्धा सा गौडीया रीति । या तु कोमलवर्णारब्धा सा [16]वैदर्भी । मध्यमवर्णारब्धा तु पाञ्चाली । एता रीतयो वामनादिभि[17] काव्यात्मत्वेन[18] सिद्धान्तिता । उपपत्तिपर्यालोचनाया तु काव्यात्मकथा तावदास्ताम् । *यावता शब्दालङ्कारेष्वपि यो बहिरङ्गो वृत्त्यनुप्रासात्मा वर्णालङ्कार तद्धर्मत्वात्* तच्छेषभूता एता[19] इत्यलम[20]प्रासङ्गिकवैदग्ध्य[21]प्रवचनेन ।

सह्या[22] इति । विपद्र[23]वमुच इति । [24]किरणापेक्षया दुस्सहत्वम् । [25]वाय्वपेक्षया तु गरलकल्पजलकण[26]योग । सरला अनरालपातिन्य[27] । सितासितरुचे[28] उत्तरलतारत्वात् अनवस्थितवर्णसन्निवेशा साचीकृता अपाङ्गान्निर्गन्तुम् इवेहमानास्सालसा रसानुशयं निवर्तमाना ।

यदुक्त भावप्रकाशे—"[29]आलस्य [30]तदभीष्टार्थात् व्रीडादे[31]र्यन्निवर्तनम्" इति । साकूता[32] भवतु पश्याम इतीव[33] व्याहरन्त्य[34] सरसा ।

रसो रागे विषे वीर्ये[35] तिक्तादौ पारदे[36] द्रवे ।

---

1 As' alt C. अथवा 2. C. साहस्यञ्च 3 H. इयं त्वस्य 4. D. विहोऽत्या 5 A's alt. C आदीनां 6. A's alt. C. समुदायद्वय- 7. C. 'द्वय'पति' 8. D. वृत्ति-स्यति 9. D 'विषयोऽस्य' 10 D. नियम 11 As' alt. C. इष्यते D इत्युच्यते 12. C पारोऽयमस्मि 13 A यस्मिन् 14. A. तद्वदिति । पुनरि C E. तद्वति 15. D पुरुष 16. D. सा तु 17 A's alt वामनमतादि 18. A's alt. C आत्मतया 19. A. एषता C. omits. एता 20 D E. प्रासङ्गि 21. D. E. प्रपञ्चेन H वर्णनेन 22. Except E all have सह्यास्ता 23 D विषय C. द्रुव 24 D. करण 25 A's alt C. वाय्वपे 26. C. कण F जल प्रकरण 27. H पातिन., 28. A's alt. रुच 29 C. कृत्य 30 H. यद 31. C. व्रीडादेय निव 32. F. साकूता 33. A's alt. C. H. इति व्या 34 C. हरन्त्य रोसा 35. H. विषे 36. C. पारदेये

यथा वा—

> आटोपेन पटीयसा यदपि सा वाणी कवेरामुखे
> खेलन्ती प्रथते तथापि कुरुते नो सन्मनोरञ्जनम् ।
> न स्याद्यावदमन्दसुन्दरगुणालङ्कारझङ्कारितः
> सप्रस्यन्दिलसद्रसायनरसासारानुसारी रसः ॥

रोपारुणिम्ना[1] विपय विलिपन्त्य मानानुविद्धा. [2]दृष्टश्रुताद्यपराध[3]जन्मा रोपो मानस्तेन सम्मूच्छिता ज्वलन्त्या इत्यर्थं । अत्र केवलव्यञ्जन[4]पौनरुक्त्यलक्षणमन्यथात्वम् । वृत्तिस्तु रोपवर्णनात्परुपा[5] ।

आटोपेनेति । यद्यपि कवेर्वाणी प्रबलेन शब्दाडम्बरेण[6] खेलन्ती प्रारम्भे प्रथते, तथापि[7] सता मनोरञ्जन न कुरुते[8] अमन्दैं सुन्दरैश्च गुणालङ्कारैं मुखरीकृत[9] सनिष्पन्द[10] विलसद्रसायन[11]रसा[12]सारा[13]नुसारी[14] शृङ्गारादिको रसो यावन्न स्यादित्यत्र केवलवर्ण[15]साम्यन्चतु[16]र्ष्वपि पादेष्वलङ्कार[17] । झङ्कारितेत्यादावेकधा[18] समुदायसादृश्य रसायन[19]रसेत्यत्र तु रसेति [20]समुदायत्रयस्य परस्परसादृश्यमित्यनुसन्धेयम् । तथा च ''आटोपे[21]''त्यादौ गौडीया 'अमन्दसुन्दरे''त्यादौ वैदर्भी, ''गुणालङ्कारे''त्यादौ पाञ्चालीया च[22] तत्तदर्थानुसारेण द्रष्टव्या ।

> प्रकृष्टो वर्णविन्यासो[23] रसाद्यनुगतो[24] हि य [25] ।
> सोऽनुप्रासस्स च छेक वृत्त्यु[26]पाधिव[27]शाद्द्विधा ॥
> समुदायद्वय यत्र विविध साम्यमृ[28]च्छति[29] ।
> मच्छेकलालनात्प्रौढै [30] छेकानुप्रास ईरित ॥
> व्यञ्जनव्यापृति[31]र्वृत्ति [32] वर्णाना रसगोचरा ।
> तत्सयोगादिप वर्णरचना वृत्तिरिष्यते ॥
> सा वैदर्भ्यादिभेदेन[33] त्रिधा पूर्वनिरूपिता[34] ।
> तयोपलक्षितत्वात्तु वृत्त्यनुप्रास इष्यते[35] ॥

इत्य वर्णालङ्कारो द्विधा वर्णित [36] ॥

---

1. E. भरुणिमा 2 A's alt C. दृष्टश्रुताद्य 3 C. अपराध 4 C व्यञ्जना 5 D परुषा A C.D E.F.I परुषाटोपे 6. H. अलकारेण 7. A's alt. F यथापि H. यथापि 8 H कुरुते च रायण (p. 31) 9 A. C कृता 10 D. निष्प—11. A रसारसारसायन C विनम्तु सारसारसायन रसधारा 12. All mss. read रस 13 All except F. धारा 14. C. सार 15. A's alt. स व्यञ्जन मा 16 A's alt C माम्यञ्च त्रिष्वपि 17 C. अलकार शब्दा 18. A's alt. एकदेश C एकदेशस्य D एकका 19. C रसायना 20 समन्ताय त्रय 21. A's alt च इत्यादौ पाद्यो C च पांचेष्या 22. D E. omit च 23 C 'विन्यासो' 24 A. C. अनुगुणः A B. गतस्तु य , 25 D. यं 26. D अनुप्रासनोद्दि 27 C उपाय 28. D.F इच्छति 29 F. ति ईरित 30. D E. प्रौढैः 31 C. व्यापृत्ति 32. A B C. व्यक्ति 33 A. भेदात्रिधा C भेदात्रधा 34 A's alt C उदाहृता 35 A C उच्यते 36 D दर्शितं ।

स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम् ॥६॥

अत्र क्वचिद्भिन्नार्थत्वं क्वचिदनर्थकत्वं क्वचिदेकस्यार्थवत्त्वमपरस्यानर्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम् । यथा—

यो यः पश्यति तन्नेत्रे रुचिरे वनजायते ।
तस्य तस्यान्यनेत्रेषु रुचिरेव न जायते ॥

इदं सार्थकत्वे । एवमन्यज्ज्ञेयम् ।

शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥७॥

प्ररूढग्रहणं वक्ष्यमाणभेदवैलक्षण्यार्थम् । यदाहुः—शब्दार्थयोः

अथ शब्दालङ्कारप्रस्तावः ॥ तत्र यमकलक्षणाय सूत्रम् । स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम्[1] ॥ स्वरव्यञ्जना[2]त्मकस्य शब्दसमुदायस्य यत्तेनैव रूपेण पुनर्वचन तद्यमनाद्य[3]मकम् । तस्य पदावृत्त्यर्धावृत्तादयो भेदाश्चिरन्तनैरेव बहुधा प्रपञ्चिता. । ते काव्यगडु[4]भूता इति नेह प्रतन्यन्ते[5] । किन्तु [6]सर्वेषामेवैषां भेदानामेत[7]द्वैचित्र्यत्रयम्[8] आवहतीति अभिप्रायेणाह—अत्र क्वचिद्भिन्ना[9]र्थेत्यादि । यम्य[10]मानयो [11]समुदाययोर्द्वयोरपि क्वचिद्भिन्ना[12]र्थता, क्वचिद[13]नर्थकता, क्वचिदेकस्यार्थ[14]वत्त्वमपरस्य अनर्थकत्व[15]मिति क्रोडीकृतसकलविशेषमेतद्भेदत्रयम् । यो य[16] इति । रुचिरे रम्ये [17]वनजायते पद्म[18]दलवत् दीर्घे तस्या[19] नेत्रे यो यः पश्यति, तस्य[20] तस्यान्यनेत्रेषु अभिरतिरेव न जायते । इद[21] द्वयोस्सार्थकत्वे[22] अनर्थकत्वे द्वैरूप्ये[23] यथा—

त्वं रावण ! जगत्पुण्यैर्लङ्कालङ्कारभूरभूः ।
वाल्मीके[24]र्येन ववृधे सारस्सारस्वतस्स्वत ॥

अत्र "रभूरभूरि"ति अनर्थकता । "लङ्कालङ्कारे[25]" त्यादौ[26]द्वैरूप्यम् ।

इत्थमर्थपौनरुक्त्ये[27] पुनरुक्तवदाभास[28] शब्दपौनरुक्त्ये तु अनुप्रासयमकालङ्कारौ च विवेचितौ । अथोभयपौनरुक्त्ये हेयांश विभक्तु[29] सूत्रम् । शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥

प्ररूढग्रहणस्य[30] प्रयोजनमाह—प्ररूढग्रहणमित्यादि । [31]अप्ररूढपौनरुक्त्यं वक्ष्य-

---

1. D. कम् । आवृत्त्या 2. C. व्यञ्जनार्थक 3. C. यमनादि यम 4 C. गूढ 5. D. E. प्रतन्यते 6. D. समेषां 7. A's alt. तदेतद् 8. A. C. D. 'अयं त्रैगुण्यभाव' 9. A भिन्नार्थे 10 A's alt. धर्मानयोः C. धर्म्यमानयोः F. गम्यमान 11. A.C. द्वयोरपि समु— 12. A भिन्नार्थकता । भिन्नार्थकतं 13. omitted in. F. 14. C. एकस्यास्वर्थं 15. A's alt. F. H. I. अर्थवत्त्वं 16. F. यं 17. C. च घन 18. A's alt. C. पद्मवत् 19. C. तस्य 20. A.C. omit. तस्य 21. A's alt. C. इति 22. F. कत्वे यथा 23. E. च यथा 24. C. वाल्मीकि येन 25. A. इत्यत्र 26. E. तु 27. D. उक्त्यं 28. A. C. E. F. आभासः 29 E. विभङ्क्तु 30. F, स्य प्ररूढाद्वै 31. A's alt. अत्र दोषः । पौनरुक्त्यस्य वक्ष्य D. प्ररूढं E. अप्ररूढं

पुनर्वचनं पौनरुक्त्यमन्यत्रानुवादात् इति ॥

तात्पर्यभेदवत्तु लाटानुप्रासः ॥८॥

तात्पर्यमन्यपरत्वम् । तदेव भिद्यते यत्र, न तु शब्दार्थस्वरूपम् । यथा—

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइ होंति कमलाइ कमलाइ ॥

"अत्राब्जपत्रनयने ! नयने निमील्य" इत्यादौ विभक्त्यादेरपौनरुक्त्येऽपि बहुतरशब्दार्थपौनरुक्त्याल्लाटानुप्रासत्वमेव । "काशाः काशा इवे"-

---

माणो[1] भेदः । तस्य प्ररूढार्द्वैलक्षण्य[2]मदोषात्मकत्वम् । तदेवादोषात्मकत्वमभियुक्तसंवादेन द्रढयति[3]—यदा[4]हुरित्यादि[5] । शब्दस्या[6]र्थस्य च पुनर्वचनमनुवादा[7]दतिरिक्ते विषये[8] दोष इत्यर्थः ।

अथोपादेयांशमधिकृत्य सूत्रम् । तात्पर्यभेदवत्तु[9] लाटानुप्रासः । यत्र पौनरुक्त्ये शब्दार्थौ तावेव, तात्पर्यमात्रं त्वन्यत् । सोऽयं लाटोप[10]लालनात् लाटानुप्रासः[11] । तस्मादसार्व[12]जनीनत्वान् [13]ग्राम्यानुप्रास इति[14] केचित् । ताला [15]जाअन्तीति ।

तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति [16]कमलानि कमलानि ॥

अत्र[17] द्वितीययोर्गुण‡कमलशब्दयोः श्लाघाद्या[18]श्रयत्वं तात्पर्यभेदः ।

ननु[19] यत्र प्रकृतिमात्रं[20] तदर्थश्च पुनरुच्यते, न प्रत्ययतदर्थौ; अत्र कोऽलङ्कार इत्यत[21] आह—[22]अत्राब्ज[23]पत्रेत्यादि[24] । [25]विभक्त्यादेरिति । आद्यो हि नयनशब्दो बहुव्रीहि[26]वर्तित्वात् अन्यपदार्थलिङ्ग[27]वचनविभक्तिकः[28] । द्वितीयस्तु स्वलिङ्गवचनविभक्तिकः । अतो नेह विभक्त्यादेः पुनरुक्तिः । नापि लाटानुप्रासत्वहानिः । कुत इत्यत आह—बहुतरशब्दार्थपौनरुक्त्यादिति । इत्थं च सति पदनिबन्धनतया प्रातिपदिक[29]मात्रनिबन्धनतया च[30] लाटानुप्रासो द्विधा मन्तव्यः ।

---

1. A's alt. यो भेदः 2. A's alt. वैलक्षण्यात् 3. D. स्वदयति 4. D. यमाहुः 5. A's alt. C. इति । 6. H. शब्दस्य _थार्थ- 7. C. अनुपादयति 8. C. विरयो 9. A's alt. D. भेदवत्तु 10. A's alt. C. omit. लाटानुप्रा 11. C. प्रासं 12. A. त्वानैक्यात् 13. A. ग्रामानु 14. A's alt. F. इत्यपि 15. A's alt C. ज अर्न्ती D. साजा अतीमि 16. A. विमन—17. E. गुणास्तदा गुणा जायन्त इति अध्याहारः । दार्ष्टान्तिकत्वात् । अत्र 18. A. C. थागन्तृत्वं A's alt. श्लाघास्पदत्वात् E. 'आस्पदत्वमाप्य' 19. A's alt. C. 'न च' H. न तु 20 C. मात्रं यत्र 21. A's alt. अत्राह C. इत्याह— 22. A's alt. प्रकृतिमात्र अत्र 23. C. अजपुत्रे 24. A's alt. पुत्र 25. D. विभादेरिति 26. A's alt. C. वृत्ति 27. C. विभवचन 28. D. विभक्तिकं यतो 29. परिकार्थ निय— 30. A's alt. C. omit. च

‡ In this verse the word कमल alone is expressly repeated, and the word गुण mentioned by Vidyācakravartin as repeated is so only by implication.

त्यादावनन्वयेन सहास्य सङ्कर । अन्योन्यापेक्षशब्दार्थगतत्वेनायंमात्रगतत्वेन च व्यवस्थितेर्भिन्नविषयत्वात् ।

अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव हि लक्षणम् ॥

तदेवं पौनरुक्त्ये पञ्चालङ्काराः ॥९॥

निगदव्याख्यातमेतत् ।

वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम् ॥१०॥

अनन्वयाद्विशेषमस्य दर्शयति–काशा काशा इवेत्यादि । अनन्वये[1] ह्येकस्यैवोपमानोपमेयत्वम् । तत्र[2] यद्यपि अर्थपौनरुक्त्य लक्षणम्[3], अथापि शब्दपौनरुक्त्य[4] दोषभयादङ्गीक्रियत एव[5] । '[6]यथोद्देशस्तथैव प्रतिनिर्देश' इति न्यायोल्लङ्घने पर्यायप्रक्रमभेददोषप्रसङ्गात्[7] । लाटानुप्रासे[8] तु शब्दपौनरुक्त्य[9]मपि लक्षणमिति विशेष[10] । तदेतदाह—अन्योन्यापेक्षेत्यादि । परस्परव्यपेक्षिणो शब्दार्थयो पौनरुक्त्य लाटानुप्रास । अनन्वये[11] त्वय मात्रपौनरुक्त्यमित्यय । अत्रार्थे[12] सङग्रहश्लोक[13]—अनन्वये तु इत्यादि । [14]औचित्या दुद्देशप्रतिनिर्देशयो ऐकरूप्यसमाश्रयणलक्षणात्[15] ॥

यत्र तावेव शब्दार्थौ तात्पर्यं तु विभिद्यते[16] ।
तत्पौनरुक्त्यमाचार्यैर्लाटानुप्रास इष्यते ॥
दोषापत्तिभयादेव शब्दैक्य स्यादनन्वये ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव हि लक्षणम्[17] ॥

अथ पौनरुक्त्यनिबन्धनाना[18]मलङ्काराणा नियमनाय[19] सूत्रम् । तदेव पौनरुक्त्ये [20]पञ्चालङ्कारा । यथैव[21] पौनरुक्त्य व्यपाश्रित्य वर्गशोऽवतिष्ठन्ते[22] । तथोपमादयोऽपि साधर्म्यादिव्यपाश्रयेण[23] वर्गशोऽवस्थायिन इत्यव[24]बोधित मन्तव्यम् । तदिद न्यायविदा मव[25]गतमवेत्यभिप्रायेणाह—निगदव्याख्यात[26]मिति । [27]निगद[28]शब्दोच्चारण तन्मात्रेण प्रतीतार्थत्वात् व्याख्यातकल्पमित्यर्थ ।

अथ चित्रार्थं सूत्रम् । वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम् ॥ सङ्गतिमाह—

---

1 D E अनन्वयो 2 A's alt D omit तत्र 3 A's alt लक्षण न ? थापि 4 C पौनरुक्त्य 5 A's alt D एव यावत्तयानिर्देश । 6 C तयानिर्देश H यो देश 7 D भङ्गात् 8 C प्रास 9 D उक्त्यलक्षणे 10 D विशेष 11 D E H अनन्वयस्तु 12 A's alt C अर्थं 13 A's alt सङ्ग्राहक D श्लोका 14 A's alt C औप चित्या 15 A's alt लक्षणान्य C लक्षणाद्यत्र यत्र 16 D ते तथापि (P 34) 17 H एव 18 C निबन्धन नाम 19 E निगमनाय 20 A's alt C पञ्च प्रकारा 21 All except E read एव 22 A's alt. E. F तिष्ठते 23 A's alt आश्रयणेन H आश्रयतो 24 C इत्येव 25 A's alt E अवदातं E सुगत मावेत्यभि 26 A's alt व्याख्यान 27 A निगदन निगद 28 H निगद

पौनरुक्त्यप्रस्तावे स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरुक्त्यात्मकचित्रवचनम् । यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसन्निवेशविशिष्टत्वं तथापि श्रोत्राकाशसमवेतवर्णात्मकशब्दाभेदेन तेषां लोके प्रतीतेर्वाचकशब्दालङ्कारोऽयम् । आदिग्रहणाद्यथाव्युत्पत्तिसंभवं पद्मबन्धादिपरिग्रहः । यथा—

भासते प्रतिभासार ! रसा भाता हताविभा ।
भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा ॥

एषोऽष्टदलपद्मबन्धः । अथ दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टाक्षर-

---

पौनरुक्त्य-प्रस्ताव [1]इत्यादि । स्थानविशेषेषु[2] खड्गाद्यवयवविशेषेषु विन्यासक्रमेण [3]श्लिष्टानां[4] वर्णानां[5] यत्पाठे पौनरुक्त्यं तदात्मकस्य खड्गबन्धादिचित्रस्य कथनं पौनरुक्त्यप्रस्तावे [6]सङ्गच्छत इत्यर्थः । ननु कथमयं शब्दालङ्कारः ? लिपिसन्निविष्टानां वर्णानां वाचकत्वाभावात् इत्यत आह—यद्यपीत्यादि । खड्गादिसन्निवेशो हि लिप्यक्षराणाम् एव न श्रोत्राकाश[7]समवायिनाम् । वाचकत्वं तु श्रोत्राकाशसमवायिनामेव न पुनर्लिपिसन्निवेशिनाम् । इत्थं च[8] सति खड्गादिबन्धगतानां यद्यपि वाचकशब्दालङ्कारता नोपपद्यते, तथापि लौकिकानां लिप्यक्षरेष्वपि वाचकत्वप्रतीतेर्वाचकशब्दालङ्कारत्वमुपचर्यत[9] इति भावः । अतः[10] स्थूलबुद्धिलालनीयत्वात् वाचकशब्दबहिर्भावाच्च नात्र कविभिरादरः कार्य[11] इति मन्तव्यम्[12] । आदिशब्दार्थमाह—आदिग्रहणादि[13]त्यादि । यथाव्युत्पत्ति[14]संभवं, यथा[15] शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्नाति[16] । अतो यथाव्युत्पत्ति[17] यथासंभवं च पद्म[18]मुरज[19]गोमूत्रिकादिबन्धानां परिग्रहो[20]ऽप्यनुज्ञायत[21] इति शेषः[22] ।

भासत इति[23] । प्रतिभया सारभूत[24] सभा ते भासते । बतेत्याश्चर्ये । रसाभाता शृङ्गारादिना [25]समन्तादुपशोभिता । हताविभा[26] निर्णाशितव्यामोहा[27] । भावितात्मा [28]तत्संस्कारैः आत्मानं [29]भावितवती । शुभा वादे[30] तत्त्वबुभुत्सा (सया ?) तु[31] (वा ?) विजिगीषया[32] वा वादमात्रे विदग्धा । अत एव देवाभा [33]सुधर्मासदृशीत्यर्थः । अत्रोद्धारप्रकारमुपदिदिक्षु[34]राह - एषोऽष्टदल इत्यादि[35] । [36]दलानि दिक्षु चत्वारि[37] चत्वारि च

---

1. A's alt. C. इति 2. A's alt. D.E.F.H.I. गञ्जनकपालिका कुण्डिकेषु खड्गा 3. C. श्लिष्टा 4. A.C. "नां यत्नियत्या पौन" A's alt. नां यत्पौन 5. H. 'वर्णानामेयत्पाठे' 6. H. सङ्घटते 7. C. श्रोत्रार्थाकाश 8. च omitted in A. C. D. F. 9. C. उपचीर्यते 10. A's alt. D. H. अथ 11. A's alt. C. कर्तव्यः 12. D. मन्तव्य 13. A's alt. C. इति 14. C. पत्त्यसंभवे 15. E. यद्यथा 16. A's alt. C. बध्यते । 17. C. पत्तिः 18. A's alt: C. पद्म 19. D. मुरजबन्धगो 20. A's alt. C. ग्रहइत्यनुज्ञायते 21. A's alt. C. ते । भास 22. D. शेषं । 23. H. इति । अत्राय 24. F. भूतं 25. D. रसेन आसम E. रसेन न सम 26. A. हनापिहा (भा) निः । F. विभावानाशित 27. D. व्यामोहो C. मोहात्मा 28. A.C. सन् 29. D. भवि 30. A's alt. वादेन 31. Omitted in C. 32. Except A. all read विजिगीषा 33. C. सधर्मा 34. A. दिदिक्षु (दर्दिक्षु) । 35. A.C.F.H.I. दलबन्ध इति 36. F. दलादिषु च 37. C.D.F. वारिच ।

स्वम् । विदिग्दलेषु त्वन्यथा । कर्णिकाक्षरं तु श्लिष्टमेव ।

उपमानोपमेययोः साधर्म्ये भेदाभेदतुल्यत्वे उपमा ॥११॥

अर्थालङ्कारप्रकरणमिदम् । उपमानोपमेययोरित्यप्रतीतोपमानोपमेयनिषेधार्थम् । साधर्म्ये त्रयः प्रकाराः । भेदप्राधान्यं व्यतिरेकादिवत् । अभेदप्राधान्यं रूपकादिवत् । द्वयोस्तुल्यं यथास्याम् । यदाहुः—"यत्र किंचित्सा-

---

विदिक्षु, प्रथमाक्षरं कर्णिकायाम् । अथ[1] दलेषु द्वय द्वयमक्षराणा प्राग्दलात् प्रादक्षिण्येन[2] पाठः । दिग्दलेषु प्रवेशनिर्गमौ । अत्रायं निष्कर्षः—

कर्णिकाया लिखेदेकं द्वौ द्वौ दिक्षु विदिक्षु च ।
प्रवेशनिर्गमौ[3]दिक्षु पद्मबन्धो भवेदयम् ॥
आरोप्यलिपिवर्णानां साम्याद्वाचकवर्णता[4]म् ।
खड्गबन्धादिकं चित्रं काव्यालङ्कार इष्यते ॥इति॥

इति श्रीविद्याचक्रवर्तिकृतौ अलंकारसर्वस्वसञ्जीवन्यां[5] शब्दालङ्कारप्रकरणम् ॥

॥ अथार्थालङ्काराः ॥

तत्र सादृश्यविच्छित्तिविशेषं नानालङ्कारबीजभूता[6]मुपमा[7]मादौ लक्षयितुं सूत्रम्[8] । **उपमानोमेययोस्साधर्म्यभेदा[9]भेदतुल्यत्वे[10] उपमा** । उपमीयते[11] साधर्म्यं [12]नयतीत्युपमानम् अप्राकरणिकोऽर्थः तच्च नियमेन अधिक[13]गुणमेव भवति गुणाधातृत्वात् । उपमीयते साधर्म्यं नीयते इत्युपमेयं प्राकरणिकोऽर्थः तच्च नियमेना[14]धेयगुणत्वात् न्यूनगुणमेव भवति । तयोर्यस्तुलित[15]भेदाभेदाश. समानधर्माभिसम्बन्धः, स[16] उपमालङ्कार इति सूत्रार्थः । तदेतद् व्याचिख्यासु[17] प्रकरणविभागा[18]याह—**अर्थालङ्कारेति** ।

ननु साधर्म्यं नाम[19]तदुपमानोपमेययोरेव भवति । न कार्यकारणादिकयोः । इत्यम[20]पर्यवसान[21]सिद्धयोरनयोः किं शब्दोपादानेनेत्यत आह—**उपमानोपमेययो[22]रिती[23]-त्यादि** । सिद्धे सत्यारम्भोऽय, *प्रसिद्धयोरेवोपमानोपमेययोरलंकारत्वमिति नियमाय* । अतो मेरुसर्षपादौ विवक्षया परिकल्पयितुं शक्योऽपि उपमानोपमेयभावो नालङ्कारविषयः । अप्रतीतत्वा[24]दित्यनुसन्धेयम् । भेदाभेदेत्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयितुं साधर्म्य[25]प्रकारान्विविनक्ति **साधर्म्ये त्रय इत्यादि** । **व्यतिरेकवदिति**[26] । "तत्र[27] तस्येवेति" वतिः । व्यतिरेकालङ्कारे यथेत्यर्थः । **यथास्या**[28]**मिति** । उदाहरिष्यत इति शेषः ।

---

1. D. य द्वयं दलेषुद्वयम 2. C. येन न पाठः 3. C. निर्गमो 4. C. वर्णतः । 5. A. C. D. जीविन्यां 6. A's alt. C. भूतामादौ 7. C. उपमां ल 8. F. उपमेत्यादि 9. A. 'भेदाद्भेदे' 10. C. तुल्यत्वं 11. E. उपमिमीते 12. A's alt. नीयत 13. A. गुणकं 14. D. नियमेनाधिकगुणमेव भवति । 15. A. C. E. F. तुल्यित 16. Omitted in D. 17. C. व्याख्यासुः 18. F. विभागार्थं 19. C. नाममेतद् 20. C. अप्यवसान 21. D. omits न 22. D. 'मेययोरित्वा' 23. A. C. इतीति (प्रतीतोपमानोपमेयनिषेधार्थमिति) आह—सिद्धे 24. A.C.F.H.I. त्वादतु 25. C. धर्म— 26. H. इत्यादि 27. All mss. read तत्रैवेति 28. A.D.F. स्यात् ।

मान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः" इति। उपमैव च प्रकारवैचित्र्येणानेकालङ्कारबीजभूतेति प्रथमं निर्दिष्टा। अस्याश्च पूर्णालुप्तात्व-

भेदाभेदतुल्यत्व एवोपमा स्यादिति यदुक्तं तत्प्रामाणिकसंवादेन द्रढयितुमाह—यदाहुरित्यादि। भाम्यकृदा[2]दय इति[3] शेषः। सामान्यं साधर्म्यम्। विशेषो[4] वैधर्म्यम्। सदृशतायाः[5] उपमायाः; साधर्म्यवैधर्म्ययोः तुलया[6] वृत्ता[7]वुपमा[8] स्यादिति यावत्। यदेतदस्या उद्देशे[9] प्राथम्यं तत्र प्रयोजनं दर्शयति—उपमैव चेति। प्रकारवैचित्र्येणेति। तथाहि—मुखं चन्द्र इवेत्युपमा। मुखं मुखमिवेत्यनन्वयः[10]। मुखं चन्द्र इव स[11] तदिवेत्युपमेयोपमा। दृष्ट्वा मुखं चन्द्रमनुस्मरामीति[12] स्मरणम्। मुखमेव चन्द्र इति रूपकम्। मुखचन्द्रेण तापः शाम्यतीति परिणामः[13]। किं चन्द्र आहोस्विन्मुखम्[14] इति सन्देहः। मुखं[15] चन्द्र[16] इति चकोरा नन्दन्तीति भ्रान्तिमान्। चन्द्र[17] एव न मुखम् इति अपह्नुतिः[18]। नूनं[19] चन्द्र इवेत्युत्प्रेक्षा। चन्द्रं पश्येत्यतिशयोक्तिः। अस्यां प्रावृषि मुखं चन्द्रबिम्बञ्च विच्छायमित्येका तुल्ययोगिता। शरदि [20]रम्यमिति[21]त्वन्या। इदं च[22] तच्च[23] रम्यमिति दीपकम्। मुखमेव रम्यं[24] चन्द्र एव हृद्य इति [25]प्रतिवस्तूपमा। [26]भुवि मुखं दिवि चन्द्र[27] इति दृष्टान्तः। मुख[28]दूषणं [29]चन्द्रमसो मलिनीकरणमिति निदर्शना। चन्द्राद[30]धिकं मुखं, मुखादधिक[31]श्चन्द्र इति[32] व्यतिरेकः। चन्द्रेण सह मुखमिति सहोक्तिः। न[33] मुखेन विना चन्द्र[34] स्समीचीन इति विनोक्तिः। कलाभिरामं[35] मुखमिति समासोक्तिः। कलाभिरामौ मुखचन्द्राविति श्लेषः[36]। नमस्ते चन्द्र प्रसन्नोऽसि[37] इत्यप्रस्तुतप्रशंसा। मुखे रोषो[38] न दोषाय[39], नहीन्दो[40] निन्दायै कलङ्करेखेत्यर्थान्तरन्यासः। इत्थं स्वप्रकारवैचित्र्येण [41]सादृश्यविच्छित्तिविशेषात्मना यतो नानालङ्कारनिदानभूता, [42]अतोऽर्थालङ्कारेषु प्रथमं[43] निर्दिष्टेति यावत्।

स्थूलप्रभेदप्रथनभीरुत्वा[44]मावि॰श्चिकीर्षुराह—अस्याश्च पूर्णेत्यादि। पूर्णालुप्तात्वे[45]

1. D. स्य यदा 2. C. कृदादिति 3. A's alt. इत्यर्थः। 4. A.C.H. विशेषं F. शेषो तत्र 5. A.H. तयोपमायाः C. तयोस्साधर्म्य 6. A.C.F.H.I. तुलनया 7. C. मवृत्ता 8. C. मानया 9. A's alt. उद्देश साधर्म्य C. उद्देशे साधर्म्य 10. D. अनन्वया 11. A's alt. C. H. चन्द्रो मुखमिव 12. A's alt. स्मरति 13. H. नामालंकारः, 14. D.E. मुखपद्म 15. Omitted in D. 16. C. चन्द्र ' ' ' कोशा नन्द 17. C. चन्द्रमिव 18. A's alt. अपह्नवः। C. अनुभवः 19. A. मन्दनात् मुखं मुखं चन्द्र C. H. मुखं चन्द्र D. भ्रान्ते चन्द्र 20. A's alt. C. तदिदं रम्य 21. A's alt. C. इत्यन्या 22. H. omits च 23. D. तन्वरम्यं 24. D. रम्य 25. D. omits प्रति 26. D. omits भु 27. A. C. इवेति। 28. C. मुखं 29. A. C. चन्द्रमलि 30. C. D. अधिक मुखं 31. D. अधिकं 32. A's alt. E.F.H. इति च 33. D. omits न 34. A.C.F. चन्द्र इति। 35. A's alt. D. E. पूर्ण मुखं 36. D. शेषः। 37. C. प्रसीदोऽसि H. प्रसन्नो 38. H. दोषः, 39. D. E. H. I. दोषः, 40. A's alt. C. इन्दो निन्दा निन्दाय इत्य 41. A's alt. साधर्म्य 42. D. omits अतो 43. C. प्रथमनिर्दि 44. A's alt. भीरुत्वं 45. A's alt. C. H. 'लुप्ता चेत्यत्र'।

भेदाद् बहुविधत्वं चिरन्तनैरुक्तम्। तत्रापि साधारणधर्मस्य क्वचिदनुगामितयैकरूप्येण निर्देशः। क्वचिद् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्निर्देशः। पृथङ्निर्देशे च संबन्धिभेदमात्रं प्रतिवस्तूपमावत्। बिम्बप्रतिबिम्बभावो वा दृष्टान्तवत्। क्रमेणोदाहरणानि—

त्यत्र भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवद्भावः। संज्ञे हि खलूपमाया एते[1] पूर्णा लुप्ता चेति। तत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्म[2]उपमाप्रतिपादकानां चतुर्णामपि[3] शब्दो[4]पादाने पूर्णा। एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता। अनयोर्भेदप्रभेद[5]वैचित्र्य[6]सहस्रमस्माभिः संप्रदाय[7]प्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशबृहट्टी[8]कायां विस्तरे[9] दर्शितम्। लघुटीकायां[10] च[11] [12]यथोपयोगमिति ततोऽवधार्यम्। अयं[13] पुनराचार्यैः सर्वस्यैवोपमाप्रपञ्चस्य अन्यैः अनुप[14]पादितचर[15]वैचित्र्यत्रयमुपपिपादयिषुराह—*तत्रापि साधारणधर्मस्येत्यादि*। अनुगामितया उभयाभिसंबन्धार्हतया। मुखं[16] चन्द्र इव हृद्यमित्येकेनैव रूपेण हृद्य[17]त्वादेस्साधारणधर्मस्य निर्देशः क्रियते इत्येकं वैचित्र्यम्। अथ वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ् निर्देश इति द्वितीयम्। एकोऽर्थो वस्तुत्वेनोपमेयगतः[18] प्रतिवस्तुत्वेन निर्दिश्यत इति यावत्[19]। यद्येवं पृथङ्निर्देशः, [20]तदावान्तरभेदोऽस्तीत्याह—**पृथङ्निर्देशे[21]चेत्यादिना।** **सम्बन्धिभेदमात्रमिति।** "वलितकन्धरमाननमावृतवृन्त[22]शतपत्रनिभम्" इत्यादौ हि[23] येन सह संबध्नाति साधारणो धर्मः स[24] सम्बन्धी, केवलं[25] भिन्नः[26] एकत्र कन्धरा अपरत्र वृन्तं तद्भे[27]दोपाधिना स्वयमभि[28]न्नोऽपि अभेदो धर्मो[29] भेदेन निर्दिष्टः। इदमेकं वैचित्र्यम्। **प्रतिवस्तूपमावदिति।** यथा प्रतिवस्तूपमायाम्। [30]अभिन्न[31]धर्मस्य भेदेन निर्देशे[32] न्यायो यस्स[33] इहापि संभवतीति यावत्। यदा पुनरंसार्पित[34]हारोऽयं [35]सनिर्झरो[36]द्रिर इवेत्यादौ [37]साधर्म्य[38] धर्मि[39]द्वारकं, तदा द्वयो[40]रैकात्म्य[41]भावात् न वस्तुप्रतिवस्तुभावः। अपि तु बिम्बप्रतिबिम्बभावनय इत्याह—**बिम्बप्रतिबिम्बभावो वेति।** प्रतिबिम्बं प्रतिमा। हारनिर्झरादौ हि बिम्बप्रतिबिम्बनयेन साधर्म्यावगतिः। अत्र नये दृष्टान्ता-

---

1. A. हते 2. C. धर्मोपमा 3. H. अपि उपा 4. A. C. शब्दतोपा A's alt. शब्दे न 5. D. प्रभेदा 6. A's alt. C. वैचित्र्यात् 7. C. प्रकाशाप्रकाशि 8. D. 'दीपिका' 9. C. विघ्स इति द 10. C. दीपिकायां 11. A's alt. C. तु 12. A's alt. C. यथायोग 13 H. तु पुन 14. A's alt. अनुत्पादित 15. A's alt. C. D. चरं उप 16. 'मुख चन्द्र' 17. A's alt. D. H. हृद्यता 18. A. C. F. 'अन्योऽर्थस्तूपमानगत इति प्रति' 19. H. 'त् यदा पुनः' 20. E. 'तद्वान्त' 21. A's alt. C. निर्देशश्च 22. A's alt. वृक्त 23. H omits हि 24. A. omits स० 25. A's alt. C. केवलो 26. A's alt. C. भिन्न एक 27. C. तद्दोष 28. C. अभितो 29. A's alt. C. धर्मभे 30 A's alt. C, सामान्यस्य धर्म 31. H. अभिन्नस्य 32. A's alt. निर्देशन्या 33. A's alt. E. H. अयं स 34. A's alt. C हारसनिर्धारो 35. A. omits स 36. F. रोगिरिरिति चेत्यादौ 37. D साहधर्म्य 38. C. धर्म्य 39. A. धर्म 40. A's alt. C. एकात्मता न D. E. एका H. एकात्स्य भावेन वस्तु 41. A. E. अभावात्,—

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥
यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

लङ्कारं दृष्टान्तयति[1]—दृष्टान्तवदिति । [2]अत्रैतदाकूतम् । या यावती[3] संभ[4]वत्युपमा पूर्णा लुप्ता च[5] सप्रभेदप्रपञ्चा सा[6] सर्वेवास्म[7]दुपदर्शितेन वैचित्र्य[8]त्रयेण त्रिधा प्रथत इति[9] ।

प्रभामहत्येति । प्रभापेक्षया[10] महतीति कथनात् स्वापेक्षया तन्वीति [11]विवक्ष्यते । तदेतत्प्रभामहत्त्वं[12]दीपशिखापेक्षया देव्याः साधारणो धर्मः । उभे हि[13] खलु एते स्वापेक्षया तनीयस्यौ प्रभापेक्षया तु महत्यौ । एवं संस्कारवत्त्वं वागपेक्षया । तत्र वाचि संस्कारो व्याकृतिः, देव्यां तु निसर्गसिद्धदिव्यानुभाववासनानु[14]वृत्तिः । त्रिमार्गयेत्यत्र तु[15] साधारणधर्मः प्रतीयमानः । न चात्र प्रक्रमभेदः शङ्क्यः । [16]जगत्पावनत्वादेस्साधारण[17]-धर्मस्य उभयत्रा[18]पि सुप्रसिद्धतमस्य शब्दोपादाननिरपेक्षत्वात्[19] । इत्थं च सत्य[20]नुपात्तस्यापि साधारणधर्मस्यानु[21]गामितयैक[22]रूप्येण[23] निर्देश[24] उदाहृतो मन्तव्यः । यद्वा त्रिमार्ग[25]येत्येतदेव तन्त्रेण न्यायेन देवीविशेषण[26]तयापि सङ्गच्छते । तथाहि—त्रिवृत्करणादिवैदिकप्रक्रियानुसारेण[27] वा, [28]त्रैपुरादितान्त्रिकप्रक्रियानुसारेण वा देव्यास्त्रिमार्गत्वं प्रसिद्धमेव । हिमगिरेस्तु दीपत्रिदिव[29]मार्गमनीषिभिस्सह साधारणो[30] धर्मः [31]पूतत्वम् । विभूषितत्वं वा आद्यन्तवाक्यापेक्षया पूर्णोपमा । मध्यमवाक्यापेक्षया[32] लुप्तसाधारणधर्मा । तत्रापि[33] सा पूर्णैव वा[34] । सा[35] च मालारूपेणावस्थानान्मालोपमेत्यादि वैचित्र्यमनुसन्धेयम् ।

अथ वस्तुप्रतिवस्तुभावेनोदाहरति—यान्त्येति । मालतीविलाससाक्षात्कारोत्क्षुभितमन्मथस्य माधवस्ये[36]यमुक्तिः । यान्त्या उपवनात्पुरं प्रति करेणुकया गच्छन्त्या[37]

---

1. Omitted in D. 2. A's alt. अत्रेदं C. अत्रेदं 3. H. यायावती 4. A's alt. सद्वन्युप C. सदपन्युप । 5. A's alt. C. H. च । मा 6. Omitted in D. 7. E. 'मद्दर्श' 8. A's alt. C. वैचित्र्येण 9. H. ति । अत्रैक 10. C. 'प्रभापेक्षा' 11. D. लक्ष्यते 12. D. महत्त्वं 13. D. ह खल्वेते 14. D. omits. नु 15. Omitted in D. 16. D. जत्पावन 17. D. धारणे 18. D. यत्र प्रत सिद्ध E. 'यंत्र प्रसि' 19. C. पेक्षत्वादिकं च 20. D. E. मप्यार्थस्यानु 21. C. नानुमितेव 22. A's alt. एव 23. A's alt. C. रूपेण 24. Omitted in D. 25. D. मार्गयेत्यत 26. D. 'विशेषत' 27. A's alt. सरणेव C. सरणेव D. E. सरणेन 28. A's alt. ने त्रिपुर C. नेत्रपुर 29. A. C. H. दीप - 30. A. C. साधारण 31. A's alt. C. धर्मपूत 32. D. E. तु लुप्त 33. F. तत्रविधिपूर्वैव वा । सा 34. C. omits वा 35. A's alt. C. माऽपि च 36 A's alt. C. यस्योक्तिः 37. A's alt. C. गच्छन्त्यस्य ।

अत्र वलितत्वावृत्तत्वे संबन्धिभेदाद्भिन्ने । धर्म्यभिप्रायेण तु बिम्बप्रतिबिम्बत्वमेव ।

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥

अत्र हाराङ्गरागयोर्निर्झरबालातपौ प्रतिबिम्बत्वेन निर्दिष्टौ ।

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ॥१२॥

वाच्याभिप्रायेण पूर्वरूपावगमः । एकस्य तु विरुद्धधर्मसंसर्गो द्वितीयसब्रह्मचारिनिवृत्त्यर्थः । अत एवानन्वय इति योगोऽप्यत्र संभवति यथा—

सहचरीमंल्लापादिव्यपदेशेन वारवारमप[1]वृत्तशिरोधरा[2], अत एव आवृत्त[3]वृन्तस्य कल[4]-हंसकर्ण[5]कण्डूयनादिना विवलित[6]बन्धनस्य कुशेशयस्य सदृशम् आननम् वहन्त्याः कटाक्षो मे हृदये निखातः । अपाङ्गे[7] निक्षिप्ता चक्षुप्रभा स कटाक्षः, सः[8] कीलित इव । केन[9] प्रकारेण ? गाढं परिचाल्याऽपि उत्कीलयितुं न शक्यते, यथा तथेति यावत् । कीदृक्कटाक्षः ? अमृतेन दिग्धः लिप्तः, यतस्तदा जीवातुरभूत् । विषेण च दिग्धः यतस्सम्प्रति दहति । अत्रैक[10] एव [11]धर्मस्सम्बन्धिभेदेन वलितावृत्तशब्दाभ्यां वस्तुप्रतिवस्तुभावेन निर्दिष्टः ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावोऽयं धर्मापेक्ष एव । बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तु धर्म्यपेक्ष इति व्यवस्थार्थ[12]माह—धर्म्य[13]भिप्रायेणेत्यादि । पाण्ड्योऽयमिति । हारनिर्झरादीनां [14]धर्मित्वाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।

भेदाभेदतुलावृत्तौ साधर्म्यमुपमोच्यते ।
धर्मविच्छित्तिवशतः त्रैविध्यमुपयाति सा ॥

अनन्वयं सूत्रयति[15]—[16]एकस्यैवोपमानोपमेयत्वे[17] अनन्वयः । ननु[18] उपमेयत्वमुपमानत्वं च कथमेक[19]त्रैव सङ्गच्छत इत्याह[20]—वाच्याभिप्रायेणेत्यादि । पूर्वं[21] रूप[22]मुपमेयत्वं तदनुगमो वाच्याभिप्रायेण यत्पुनरपूर्वं[23] रूपमुपमानत्वं तदनुगमो व्यङ्ग्याभिप्रायेणेति यावत् । [24]नन्वेकत्र विरुद्धधर्मोपनिबन्धलभ्य.[25] कोऽयं इत्यत आह—एकस्य तु[26]

---

1. A's alt. अप्रवृत्त D. आवृत्त 2. E. धरं— C. धराद् त एव 3. C. आवृत्तस्य 4. A's alt. C. कलभकर्ण 5. D. omits. कर्ण 6. A's alt. विचलित D. विघलतः 7. C. अपाङ्गेन E. अपाङ्ग 8. A's alt. C. omit. स 9. A's alt. C. येनापि 10. A's alt. F. अत्र एक 11. A's alt. C. धर्मः वलि— 12. A's alt. C. स्थानार्थं 13. C. धर्म्यभि F. धर्माभि 14. A. C. F. धर्म 15. C. सूचयति । 16. A's alt. F. एकस्येति । ननु 17. C. त्वेन अन्वयः । 18. A. ननु च उपमानत्व यस्य मुपमानत्वं च । 19. A's alt. C. एकस्यैव D. omits इव, 20. A.E. इत्यत H. omits इति 21. C. 'पूर्वरूप' 22. All read 'रूपकमुप' 23. A.C.H. पूर्वरूपक 24. A's alt. C. नन्वत्र 25. A's alt. C. बन्धनलभ्य 26. Omitted in all except C.

पुत्रेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रतापो भीमोऽपि भीम इव वैरिषु भीमकर्मा ।
न्यग्रोधवर्तिनमयाधिपतिं कुरूणामुत्त्रासनार्थमिव जग्मतुरादरेण ॥

द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा ॥१३॥

तच्छब्देनोपमानोपमेयत्वप्रत्यवमर्शः । पर्यायो यौगपद्याभावः । अत एव त्वत्र वाक्यभेदः । इयं तु धर्मस्य साधारण्ये वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विधा ज्ञाद्या यथा—

खमिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥

विरुद्धेत्यादि । सब्रह्मचारी सदृशः । एकस्यैवोपमानोपमेयत्व[1]प्रवृत्तिः सदृशान्तरसम्बन्ध-निवृत्त्यर्थमित्यर्थः[2] । यत इत्थं सदृशान्तरस्यानन्वयः अतस्तस्यैव[3]अन्वयर्थत्याह—अत[4] एवानन्वय इत्यादि । योगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अपि शब्देन सदृशान्तरनिवृत्ति[5]रसमुच्चीयते[6] । पुत्रेऽर्जुन[7] इति । [8]उत्त्रासनमभिप्रायपरिज्ञानम् । अत्र प्रथमार्जुनभीमशब्दौ वाच्यपरौ, चरमौ[9] तु व्यङ्ग्यपरौ ।

विरुद्धधर्मसं[10]सर्गस्तुल्यान्तरनिवृत्तये ।
[11]अतस्तदन्वयाभावाद् भवेदयमनन्वयः ॥

अथ तृतीयसब्रह्मचारिनिवृत्तिफला[12]मुपमेयोपमां सूत्रयति—द्वयोः[13] पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा । द्वयोरुपमानोपमेयभावविनिमये सत्युपमेयोपमालङ्कार इत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे—तच्छब्देनेत्यादि । तच्छब्देनोप[14]मानोपमेयत्व[15]प्रत्यवमर्श इति वदता सन्निहितानन्वयप्रत्यवमर्शशङ्का निवार्यते[16] । अनन्वयाद्वैधर्म्यान्तरं दर्शयितुमाह—पर्याय[17] इत्यादि । यौगपद्यमिहैकवाक्यानुप्रवेशः । तदभावाद्भिन्नवाक्यत्वमेवेत्याह—अतएवत्विति ।

अत्रायमाशयः । उपमेयमुद्देश्यम्, उपमानं तु विधेयम् । [18]इत्थं च सत्युपमानोपमेयभावव्यत्यययो वाक्यैकवाक्यतामन्तरेण न संभवति[19] । अनन्वये तु पदैकवाक्यतैवेति । अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावो न संभवति । भिन्नवाक्यत्वेन तन्निबन्धन[20]वैचित्र्यप्रतीतेः[21] । साधर्म्यनिबन्ध[22]नमन्यत्[23] । वैचित्र्य[24]द्वय[25] संभवतीत्याह—इयं तु[26] धर्मस्येत्यादि[27] । साधारण्यमैक्यरूप्येण निर्देशः । वस्तुप्रतिवस्तुभावस्तु प्रतीतचरः[28] ।

---

1. D.E. omit त्व 2. A's alt. अर्थम् । यत 3. A's alt. C. 'अनन्वयेऽर्थत्या' D.E. 'अन्वयिके' 4. C. अत्र A. अतः 5. A's alt. D.E.H. वृत्तिरपि समु 6. C. ते । अत्र H. ते । विरु - H. omits from, पुत्रे ... व्यङ्ग्यपरौ - 7. F. इत्येति 8. A.C. F. उत्त्रासनं D.E. उत्त्रास 9. D. चरमौ 10. A's alt. C. सम्बन्ध 11. A's alt. यतः D.E. ततः 12. A's alt. परां C. परत्वं H. फलं 13 A's alt. F. द्वयोरिति । 14. D. उपमेय 15. C. omits त्व 16 A's alt. C. निवृत्तये- 17. D. पर्यायेण- 18. H. एवं 19. D. ति । भिन्न 20. A's alt. बन्धनात् D. बन्धना 21. C. प्रतीयते । 22. D. बन्धनो 23. A.D.H. 'मन्यत्त' C. अन्यत्तु 24. E. वैचित्र्यं 25. C. द्वय 26. Omitted in all except D. 27. D. आदिना 28. C.H. चरम् ।

द्वितीया यथा—

सच्छायाम्भोजवदना॰ सच्छायवदनाम्बुजाः ।
वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गना॰ ॥

सदृशानुभवाद्वस्त्वन्तरस्मृतिः स्मरणम् ॥१४॥

वस्त्वन्तर सदृशमेव । अविनाभावाभावान्नानुमानम् । यथा—
अतिशयितसुरासुरप्रभाव शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् ।
कुशिकसुतमखद्विषा प्रमाथे धृतधनुष रघुनन्दन स्मरामि ॥
सादृश्य विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कार. । यथा—
अत्रानुगोद मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेद ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्त. ॥‡

खमिवेति । अत्र प्रतीयमानस्य नैर्मल्यधर्मस्यानुगामित्वेन साधारण्यम् । सच्छा येति । छाया, शोभा अत्र सच्छायत्व सम्बन्धि[1]भेदाद्भिन्नम् ।

उपमानोपमेयत्व[2]व्यत्ययो[3] न क्रम विना ।
उपमेयोपमा तेन वाक्यभेदैक[4]गोचरा[5] ॥

अथ स्मरण सूत्रयति[6]—सदृशा[7]नुभवा[8]द्वस्त्वन्तरस्मृतिस्स्मरणम् । सदृशानुभवात् सदृशान्तरस्मरण स्मरणालङ्कार । व्याचष्टे—वस्त्वन्तरमिति । सदृश[9] समभिव्याहारा द्वस्त्वन्तरसदृशमेवेति भाव ।

द्विष्ठस्य धर्मस्य एकत्र[10] स्यात्सो प्रतियोग्यपेक्षामन्तरेण [11]मनुपरमादनुमानवैध-[12]र्म्यमाह—अविनाभावे[13]त्यादि । अविनाभावो व्याप्ति । नहि गवादिदर्शने नियमेन गवयादि[14]सदृशान्तर[15]स्मरणमस्ति । तादात्म्यवदुत्पत्त्योरन्यतराभावेना[16]लिङ्गत्वात् । अतिशयितेति । [17]इय योद्धुकाम लवमालोक्य सकौतुकस्य सुतस्य च द्रकेतु प्रत्युक्ति[18] । तवैव[19] तुल्यरूपमिति सदृशानुभवो[20]द्घाट[21]नम् । असा[22]दृश्यहेतुका स्मृतिर्न स्मरणालङ्कार

---

1. C सम्ब- 2. H 'मेयत्वं' 3. A's alt C H व्यत्ययेन 4 A's alt C. भेदैन 5 A गोचरात्व ममभि 6 D सूचय 7 F सदृशेति । 8 D 'मवस्तु अन्तर' 9 D सदृश अभि' 10 A's alt अनवस्थानात् D अनवस्थेसा E. अवस्था F अन वस्थास्तो 11 C अनुपम 12. D धर्माय 13 A.C इति 14 A's alt B C. F गवादि 15 C. अन्तरं 16 H भावात् 17 Omitted in C. 18 A's alt C H उक्ते 19 A's alt C तस्यैव D E.F H.I तथैव 20 A C D भाव 21 न सादृश्य 22. F omits सा ।

‡ The normal reading is सुप्त but the variant सुप्ति is also found which, however, seems to have been brought about under the supposition of a grammatical difficulty in the quite idiomatic usage स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्त । So for as Vidyacakravartin himself is con cerned the word सुप्ति is used in the course of his explanation but

अत्र च कर्तृविशेषणानां स्मर्तव्यदशाभावित्वे स्मर्तृदशाभावित्वमसमीचीनम्। प्रेयोऽलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिता स्मृतिविषयः। यथा "अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्" इति। तत्रापि विभावाद्यापूरितत्वे, न स्वशब्दमात्रप्रतिपाद्यत्वे यथा—"अत्रानुगोदम्" इत्यादि।

इत्याह—सादृश्यं विना त्विति[1]। प्रत्युदाहरति—अत्रानुगोदमिति[2]। अत्र हि पूर्वानु-[3]भूतार्थदर्शनादेव स्मृतिः न तु सदृशानुभवात्[4]। प्रसङ्गात्[5] गूढमभवन्मतयोग[6]दोषमु[7]-द्घाट[8]यति—अत्र च कर्तृविशेषणानामित्यादि। मृगया[9]दशाभाविकर्तृ[10]विशेषणानां स्मरामीति[11] स्मरणक्रियाकर्तुर्दाशरथेर्विशेषणानां मृगयानि[12]वृत्त्यादीनां स्मर्तव्यदशाभावित्वेऽनुभूतचरत्वात्। स्मर्तव्यमृगयादशाभावित्वे युक्ते[13] स्मर्तृदशाभावित्व[14] मृगयानिर्वृत्ति[15] स्मरामीति स्मरणकालभावित्वमसमीचीनम्। नहि मृगयानिवृत्त्यपनीतखेदत्वा[16]दिविशिष्टस्मृतिः[17]। किन्तु मृगयानिवृत्त्यादिकं स्मर्तव्यसुप्तिविशेषण[18]मत इष्टार्थोऽपि[19] न भवतीत्यभवन्मतयोगाख्योऽयं दोषः।

ननु यदि प्रेयोऽलङ्कारो[20] रतिभावात्मकः, न तदा स्मृतिः। यदा[21] तु व्यभिचारिभावात्मकस्तदा स्मृतिरूपोऽपि कदाचित्सम्भवति। ततोऽस्य स्मरणालङ्कारस्य किं वैधर्म्यमित्यत आह—प्रेयोऽलङ्कारस्य त्वित्यादि। उदाहृत्य दर्शयति—अहो कोपेऽपि कान्तं मुखमित्यादि[22]। अत्रा[23]भिनिविष्टस्य नायकस्य प्रियानुरागसंस्काराणां संस्कारान्तराभिभाव[24]-कतया भूयो[25]भूयस्स[26]मुद्बुध्यमानाना महिम्नैव स्मृतिः, नहि सदृशानुभवात्। वैधर्म्यान्तर-[27]मुद्भावयति—तत्रापि विभावेत्यादि। विभावानुभावा[28]दिभिः यदा स्मृतिर्व्यज्यते, तदैव हि भावालङ्कारः।

---

1. C. ति। स्मृतिस्मा 2. C. ति। पूर्व 3. A.C.F.H.I.भवार्थ 4. C. भवात्। गूढ 5. D. उपसङ्गात् 6. D. योगमदोषमुद्घाटभाव 7. Except C. all read उद्भावयति E. दोषमन्यु— 8. A's alt C. उद्भास 9. A's alt C. मृगया 10. A.C.H. कर्म 11. A's alt C. स्मरती 12. All Mss. omi नि 13. A's alt C. युक्तं 14. A's alt C. भावित्वे 15. Except C. all read निवृत्त E. निवृत्त 16. D. त्यादिकं स्मर्तव्य सुप्त- 17. E. स्मरति 18. A's alt विशेषण वे अतः। E. षणमेव अतः। 19. C. omits अपि 20. A's alt C. यदा रति। 21. C. यदा स्मृति। 22. D. E. इति। 23. D. E. अत्रात्यभि 24. A's alt C. भावुकः। 25. C. omits भूयो D. भूतो 26. A's alt C. सम्बध्यमाना D. सम्बन्ध्यमाना 27. A's alt D. मप्युद्भा 28. E. भावादीनां।

that does not justify taking it as a variant. For, in his anuvāda of the first pāda, he says more than once मृगयानिवृत्तिः; and on that score we may not be justified in restoring the reading अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्ति. The correct explanation of the nominative usage सुप्तः is given by Mallinātha.

यैर्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि
स्फीतासृग्वस्तुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान्पातयन् ।
तेषां दुस्सहकालदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रानल-
ज्वालालीभरभासुरे स्मररिपावस्तं गतं कौतुकम् ॥

इत्यादौ सदृशवस्त्वन्तराभावे अशक्यवस्त्वन्तरकरणात्मा विशेषालङ्कारः। करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि संभवात्। मतान्तरे काव्यलिङ्गमेतत्।

यैर्दृष्टो[1]ऽसीति । प्रासप्रहारनेत्रयो[2]रसृक्[3]स्तुत्यनलज्वालयो पर[4]पातनकाल[5]दहनयो.[6] नायकस्म[7]ररिप्वो[8]श्च सादृश्य विवक्ष्यते । अत्र योऽयं सदृशवस्त्वन्तरानुभवो यैर्दृष्टो[9]ऽसीति निर्दिष्ट. । नासौ[10] स्मररिपुस्मरणजननात्स्मरणालङ्कारः किं[11]न्त्व[12]शक्यस्मररिपुदर्शनकौतुका[13]स्तमयरूपार्थान्तिरकरणात्मा विशेषालङ्कार.[14] । एतद्दर्शनेन तदपि सिद्धमिति प्रतीतेः । नन्वशक्यवस्त्वन्तरकरण विशेषालङ्कारस्य लक्षण, इह तु करण[15] नोपलभामह इत्यत आह—करण[16]स्येत्यादि । कृञ्म्व[17]स्त्यर्थाना सर्वधात्वनुयायित्वात् क्रियाया[18]स्सामान्यात्मा करोत्यर्थ [19] दर्शनेऽपि[20] सभ[21]वति[22] ।

यदुक्तमस्माभिः प्रयोग[23]दीपिकायाम् ।

"[24]तेऽस्त्यर्था धातवो[25] ज्ञेया य[26] उदासीनकर्तृका ।
विकुर्वाणप्रयुञ्जानकर्तृका भूकृञ[27]र्थका." ॥ इति ॥

येषा कर्तार [28] उदासते तेऽ[29]स्त्यर्था । येषा[30] विकुर्वते ते भवत्यर्थाः । येषा तु प्रयुञ्जते ते करोत्यर्था । अतो[31] दृशि प्रयुञ्जानकर्तृ[32]कत्वात् करोत्यर्थ एवेति सिद्धम् । ननु स्म[33]ररिपुदर्शनकौतुकास्त[34]मये प्रकृतनायकदर्शन हेतुरिति काव्यलिङ्ग किं न स्यादित्यत आह—मतान्तर इत्यादि । अस्मद्दर्शने विशेषालङ्कारः, मता[35]तरे काव्यलिङ्ग[36], स्मरण तु सर्वत्र न[37] भवतीति भाव । काव्यलिङ्गत्वाभावे अशक्यकरणात्मा विच्छित्तिविशेषहेतु[38] ।

---

1 A. दृष्टा(दृष्टो)सीति । C. रयोःस्तृष्टासीति । 2. A's alt नेत्रस्रक C नेत्र स्रक्‌ । 3. C. सृत्या 4 A.C.F. 'परि' 5. A's alt काम 6. C. न नाय 7. D. स्मरि· प्ररिपोश्च 8. C. रिप्वोः D स्मररिपुस्मरण 9. A's alt 'दृष्टो भवसि' 10. C. नासौ स्मरण 11. C. किन्त्व 12. D omits श्च 13. A's alt C. 'कौतुकार्यरूपा' 14. D. अलंकारः 15 A's alt C. करणायोरूप 16. D. कारण 17. A. F. कृञ्भ्वस्य C. कन ··· वस्त्यर्थ D. कृञ्स्त्यर्था E. कृञ्वस्त्यर्थ 18 D. क्रियात्मा 19. C. अर्था 20. All except C. read अपि न 21. A's alt संभवात् 22. Except C. all read संभवति इति । 23. A.F. 'गुसदीपि' 24. A's alt रयेऽस्त्य 25. C. धातवो 26. A's alt C. यदुदा 27. A's alt C. कृञः, F कृत्य 28. Except E. all read कर्ता 29. A.C. ते भवत्य ? 30. C. येषां तु प्रयु 31. A's alt अतोऽत्र अप्रयु- C. अतोऽत्र प्रयु- 32. F. omits कर्तृ 33. A's alt C. पुर 34. A's alt कौतुकात् सम C. 'कौतुकार्थ स'—35 A. F तु काव्य 36. C. लिङ्गस्मर 37. F. न स्मरणात् 38. C. D. E. 'विशेष एव हि'।

तदेते सादृश्याश्रयेण भेदाभेदतुल्यत्वेनालङ्कारा निर्णीताः । संप्रत्यभेदप्राधान्ये कथ्यन्ते—

अभेदप्राधान्य आरोप आरोपविषयानपह्नवे रूपकम् ॥१५॥

अभेदस्य प्राधान्याद्भेदस्य वस्तुतस्सद्भावः । आरोपोऽन्यत्रान्यावापः । तस्य विषयविषय्यवष्टम्भत्वाद्विषयापह्नवेऽपह्नुतिः । अन्यथा तु विषयिणा विषयस्य रूपवतः करणाद्रूपकम् । साधर्म्यं त्वनुगतमेव । यदाहुः—"उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत" इति । आरोपादभेदेनाध्यवसायः प्रकृष्यते इति

स्मृतिस्सा स्मर्यते यत्र सदृशात्सदृशान्तरम् ।
असादृश्यादवाच्यत्वादितः प्रेयान्विभिद्यते ॥

इत्थं भेदाभेदतुल्यत्वेऽलङ्कारान्वि[1]विच्य अभेदप्राधान्यमधिचिकीर्षुराह—तदेते सादृश्येत्यादि । तत्राप्या[2]रोपमूलालङ्काराणां बीजभूतं रूपकमादौ सूत्रयति—[3]अभेदप्राधान्य[4] आरोप[5] आरोपविषयान[6]पह्नवे रूपकम् । 'मुखमेव चन्द्र[7]' इत्यादौ हि[8] साधर्म्यम[9]भेदप्राधान्यम् । चन्द्रत्वाद्यारो[10]पस्य यो विषयो मुखादिः तस्यानपह्नवश्च[11] रूपकालङ्कार इति सूत्रार्थः । तदेतद्व्याचष्टे—अभेदस्येत्यादि । भेदस्य वस्तुतस्सद्भाव[12] इत्यतिशयोक्तितो वैधर्म्यं[13] दर्शितम् ।

अथारोप[14]शब्दार्थं विवृण्वन् व्युदसनीयविषयविवेचनपुरस्कारेण विषयमस्य विवेचयति—आरोपोऽन्यत्रान्येति[15] । अन्यत्र हि मुखादौ अन्यस्य चन्द्रा[16]देरध्यवसान[17]मारोपः । स च द्विष्ठत्वात् विषयिणा विषयेण चावष्टभ्यते । इत्थं द्वौ शब्दौ[18] सिद्धौ । यदा[19] चन्द्र एव न[20] मुखमिति विषयस्यापह्नवः तदापह्नुत्यलङ्कारः । अन[21]पह्नवे तु रूपकमिति विभाग.[22] ।

लक्ष्यपदं निर्वक्ति—विषयिणा विषयस्य रूपवतः करणा[23]दिति । विषयी विषय स्वेन रूपेण रूपवन्तं करोतीति[24] रूपकमित्यर्थः[25] । उपमातः प्रभृति[26] साधर्म्याधिकारम् अनुस्मारयति—साधर्म्यं त्वित्यादि । तत्रार्थे संवादा[27]याह—उपमैवेत्यादि[28] । तिरोभूतभेदा नत्वपह्नुतभेदा । आरोपमूलस्याध्यवसायमूले[29]भ्य उत्प्रेक्षादिभ्यो निर्देश[30]प्राथम्यं[31] न्याय[32]तोऽवस्थापयति—आरोपादभेदेनेत्यादि । प्रकृष्यते । अतिसादृश्यप्रत्यायनाद्-

---

1. A's alt C. H. विचार्य 2. A's alt C. आरोप्य D. व्यारोप 3. A's alt F. अभेदेत्यादि । 4. A. प्राधान्यं 5 A. आरोप्य D. आरोपस्य यो 6. A. विषयाप 7. C. चन्द्रं 8. H. हि अभेद 9. A's alt भेद 10. C. आरोपकस्य 11. A's alt D.E F.H.I. अपह्नवरू 12. C. भाव: 13. A's alt C. वैलक्षण्यं 14. C. आरोपित 15. H. इति हि 16. Except C. all read 'चन्द्रत्वादे'- 17. A.C.F.H. अध्यसनं- E. अध्या- 18. A's alt E. शब्दसिद्धौ 19. H. यथा 20. Omitted in H. 21. A's alt अनह्नुते C. अपह्नवे 22. D. विभागा 23. A's alt C. करणाद्विषयी 24. A's alt C. इत्यर्थ 25. H. अर्थः । तद्भेद 26. A.F. प्रभृति 27. C. संपादा 28. E. इति । 29. C. कूले 30. E. निर्देशे 31. C. प्राधम्यं 32. C. न्याय्यतो ।

पश्चात्तन्मूलालंकारविभागः। इदं च निरवयवं सावयवं परम्परितं चेति प्रथमं त्रिविधम्। आद्यं केवलं मालारूपकं चेति द्विधा। द्वितीयं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विधैव। तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधं सत्प्रत्येकं केवलमालारूपकत्वाच्चतुर्विधम्। तदेवमष्टौ रूपकभेदाः।

सस्य प्रत्या[1]सन्नोपकारी भवतीत्यर्थ[2]। इतिहेतौ[3]। यत इत्थमभेदेनाध्यवसायः प्रकृप्यते, अतस्तन्मूलालङ्काराणां विभजनं पश्चात्करिष्यत इति शेषः। अत्रेद[4]मनुसन्धेयम्। इह[5] यावानलङ्कारवर्गो विवेचयिष्यते, विवेचितचरश्च[6], स सर्वे[7]श्चैव (तस्य सर्वस्यैव ?) अत्र रस (प्रति ?) [8]प्रत्यासन्नोपकारिता[9] पुनराराद्दुपकारिता[10]। तत्र यद्यपि प्रत्यासन्नोपकारिणां[11] प्राधान्यं, तथापि तेषां [12]सूक्ष्मतरत्वात् स्थूलालङ्कारपुरस्कारेण व्युत्पादनमिति।

तद्भेदा[13]नाह—इदञ्च निरवयवमि[14]त्यादि[15]। परम्परितं परम्परायातम्। प्रथम[16]-ग्रहणं [17]प्रभेदान्तरप्रथनोपोद्घातः। निरवयवस्य द्वै[18]विध्यं दर्शयति—**आद्यमित्यादि।** केवलं सहचर[19]रूपकान्तर[20]रहितं[21] मालारूपकं नानारूपकसाहचर्यावस्थम्। सावयवस्य द्वैविध्यमाह—**द्वितीयं समस्तेत्यादि।** वस्तुशब्दोऽत्र पदा[22]र्थवचनः। समस्तानि निरवशेषाणि विशेषण[23]विशेष्यात्मकानि वस्तूनि[24] विषयो यस्य तत् समस्तवस्तुविषयम्। यत्पुनः विशेषणांशे कश्चिन्न क्रियते विशेष[25]णांशान्तरे विशेष्ये च क्रियते तदेकदेश एव[26] विशिष्य[27]वर्तनादेकदेशविवर्ति। परम्परितं तु[28] चतुर्वे[29]त्याह—**तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टेत्यादि।** [30]श्लिष्टशब्दम् अश्लि[31]ष्टशब्दं चेति द्वैरूप्यमनुप्रपद्य प्रतिस्व[32] केवलं मालारूपं चेति प्रथत इत्यर्थः। भेदचर्चा[33] निगमयति—**तदेवमष्टाविति।** केवल[34]निरवयवं, मालानिरवयवं, समस्तवस्तुविषय[35] सावयवम्, एकदेशविवर्ति सावयवं, श्लिष्टशब्द[36]केवलपरम्परितं, श्लिष्टशब्द[37]मालापरम्परितम्, अश्लिष्टशब्द[38]केवलपरम्परितम्, अश्लिष्टशब्द[39]मालापरम्परितं

---

1 C आसन्नोप 2 A D. E. F. H. I. अर्थः इति। इ 3 A D.F.H इति हे 4. A's alt D अत्रैत E. अत्रैतदनु 5 Except D. all read यो यावा 6. D. रसश्च 7. A's alt. C. D E. सर्वत्रैव 8. Except C. all read रसं प्रत्युत्तरोत्तरं प्र 9. A's alt कारिता C. उपकार 10 Except C. all read 'कारिता पूर्वपूर्व पु' D. उपकारिता A's alt उपकारित 11. C कारिणा 12 Except C all read सूक्ष्मसू 13 A's alt C. omit तत् 14 A's alt इति आदि। 15. D. E. आदि निरवयव विशेष्यमात्रमिष्टं सावयवं विशेष्यविशेषणोभयमिष्टं। पर 16. Except D. all read पृथग्ग्र 17. E. omit प्र E. F प्रधानोप 18 C. वैविध्यं D. प्राधान्यं 19. A's alt चरित 20. E. अन्तरे हि तन्माला 21. A's alt रहित 22. D. धर्मार्थ 23 D 'वैशिष्ट्यात्म' 24. Omitted in F 25 H विशेषणान्तरे- 26 Omitted in D E 27. C विवर्तना 28 Omitted in C 29 A's alt चतुर्धा—A. C. D. F. H I चतुर्थे। श्लृ- 30. C. 'शिष्टाशिष्टे' 31. C. शिष्ट 32. A's alt C.H. स्वयं 33. D चर्चा 34. D. केवल 35. C विषये 36. Except C. all read शब्दं D. शब्दं श्लिष्ट 37. A's alt D. E. शब्द C. शब्दमाला 38. A's alt E शब्द 39. A's alt शब्दं।

अन्ये तु प्रत्येकं वाक्योक्तसमासोक्तादिभेदाः संभवन्ति, तेऽन्यतो द्रष्टव्याः। क्रमेण यथा—

दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नास्मि दूये।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यत्खिद्यते तव पदं ननु सा व्यथा मे॥

पीयूषप्रसृतिर्नवा मखभुजां दात्रं तमोलूनये
स्वर्गङ्गा विमनस्ककोकवदनत्रस्ता मृणालीलता।
द्विर्भावः स्मरकार्मुकस्य किमपि प्राणेश्वरीनागसा-
माशातन्तुरुदञ्चति प्रतिपदि प्रालेयभानोस्तनुः॥

विस्तारशालिनि नभस्तलपत्रपात्रे कुन्दोज्ज्वलप्रभभसञ्चयभूरिभक्तम्
गङ्गातरङ्गघनमाहिषदुग्धदिग्धं जग्धं मया नरपते ! कलिकालकर्ण !॥

आभाति ते क्षितिभृतः क्षणदा प्रभेयं निस्त्रिंशमांसलतमालवनान्तलेखा।
इन्दुत्विषो युधि हठेन तवारिकीर्तीरानीय यत्र रमते तरुणः प्रतापः॥

क्षितिभृत इत्यत्र श्लिष्टशब्दपरम्परितम्।

चेति। यदा तु विशेषणांश[1]रूपणबलादेव विशेष्ये[2] रूपकमर्यादव[3]गम्यते, तदा समासोक्ति[4] रूपकम्। यद्वा समा[5]सेनोक्तम्। एवमादिभेदाः[6] स्थूलतया न प्रतन्यन्त[7] इति आह— अन्येत्वित्यादि[8]।

दास इति। अस्मीत्यहमर्थे निपातः। अत्र पुलकाङ्कुराणां कण्टक[9]त्वेन निरव-[10]यवरूपणं। तच्च[11] रूपकान्तर-साहचर्याभावात् केवलम्।

पीयूषप्रसृति[12]रिति। दात्रं लवित्रं, लूनि[13]र्लवनं। विमनस्कत्वं[14] निशि विरहेण द्विर्भावो द्वि[15]रुदयः एतन्मालानिरवयवम्। विस्तारशालिनीति। पत्र[16]पात्रं पलाशोपरचितममत्रं, भानि[17] ताराः। भक्तम् अन्नं, घनं श्तम्। अत्र ग्राम्यजनोक्तौ समस्तपदार्थविषयत्वात् समस्तवस्तुविषयं सावयव[18] रूपकम्।

आभातीति। क्षितिभृद्राजा स एव क्षितिभृत् शैलः[19]। निस्त्रिंशः खड्गः[20] स एव तमाल[21]वनान्तलेखा[22]। अत्र कीर्तीनां[23] हठहृत[24]महिलात्वमर्थात् प्रतीयत इति एकदेशविवर्ति[25] सावयवम्। क्षितिभृत इत्यंशे तु संकरः इत्यभिप्रायेणाह—क्षितिभृत इत्यत्रेत्यादि[26]।

---

1. A. C. F. रूपेण 2. C. विशेष्य रूपकत्वादर्थां 3. A's alt आपतति, 4. D. E. उक्तं 5. H. समासोक्तमेव। 6. H. भेदान् 7. A. C. F. H. 'प्रकाश्यन्त' 8. H. आदि—यत्वभेद। 9. C. कण्ठत्वेन 10. D. E. निरवयवं 11. A. D. F. अन्यच्च E. तच्च 12. E. प्रसृतिभिरि 13. C. लभूनिर्लवनं 14. A's alt C. F. H. वा निशि 15. C. द्विरुदय 16. A. पत्रं C. पत्रो 17. C. भानितरार्भकमन्नं 18. C. सावयव 19. C. omits शैलः 20. D. omits खड्गः 21. D. लतवन 22. D. वनान्तालखाः 23. C. कीर्ति 24. F. भृत C. संभृत। 25. A. C. F. H. विवर्तिरूपकं साव 26. C. आदि। अत्र।

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गतो
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥
अत्र वक्त्रेन्दुरूपणहेतुकं पीयूषस्याधरामृतेन श्लिष्टशब्देन रूपणम् ।
विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !
दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !
साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥

किं पद्मस्ये[1]त्यादि । अत्र न हन्ति किमित्यादौ नञा[2] प्रथमतो हननादिनिषेध किमिति काक्वा[3] निराक्रियते । अतो हन्त्ये[4]वेत्याद्यर्थः सम्पद्यते । अत्र वक्त्रेन्दुरिति रूपणम् यस्येन्दुनिष्ठस्य पीयूषस्य हेतु तद[5]धरामृतेन सह श्लिष्टम् । इतरथा[6] तदपीहा-स्तीत्युपन्या[7]सः कथं सङ्गच्छते । अत इन्दुरूपणद्वारा भातत्वात् परपरितं केवलं च । तदेतद्दर्शयितुमाह—*अत्र [8]वक्त्रेन्दुरूप[9]णेत्यादि ।

विद्वन्मानसहंस इति । विदुषा मानसमेव मानसं तत्र हंस-[10], वैरिणां कमलाया. लक्ष्म्या. सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः । तत्र दीप्त[11]द्युते गभस्तिमालिन् । दुर्गाणा नदीशैला[12]दि परिक्षेपवतामावासानां मार्गणमन्वेषणम्[13] । तदभाव एव दुर्गायाः कात्या-यिन्या मार्गणं तत्र[14] नीललोहितः । [15]समितः संग्रामाः ता एव समिध[16] एधासि तत्स्वी-कारे वैश्वानर.[17] । सत्ये प्रीतिरेव । सत्या[18] दाक्षायिण्याम् । [19]अप्रीतिस्तद्विधाने । दक्ष·

1 F इति 2 A.C. नासौ A's alt नात्रा 3. A's alt C. वाक्यात् 4. Except E all read इत्यर्थः । 5. A's alt C. तदासारा 6. A.F.H. इतरथा 7. A's alt C उपहासः 8. A. Except E all omit वक्त्र 9. Except D. all read रूपेण 10.D. हंसा वै यैकरिणां 11. E. दीप्र 12. C. omits आदि 13. D. omits णं 14. D. तत्रा नील 15 D. स्मितः 16. D समिधाः 17. E. नर 18. C सत्या 19. A.C.F.H. omit अ ।

* The N. S edition reads the text as अत्र वक्त्रेण रूपणमहेतुकम् । पीयूषेणाधरामृतस्य श्लिष्टशब्दं रूपणम् । *Evidently the reading* अहेतुक *is a mis*take. But the above second sentence is read as पीयूषस्याधरामृतेन श्लिष्टशब्देन रूपण by both Samudrabandha and Vidyācakravartin Jayaratha (p 47) criticises the latter reading as a scribe's error. But both the readings could be justified. While the former *specifically mentions the superimpositions of the non-contextual* moon and the nectar on the contextual face and adharāmṛta, the latter refers to their superimpositions in a general manner. Jayaratha wrongly uses the word निरूपणं instead of रूपणं throughout in the explanation of the passage

अत्र त्वमेव हंस इत्यारोपणपूर्वको मानसमेव मानसमित्याद्यारोप इति श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम्।

यामि मनोवाक्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथम्।
जन्मजरामरणार्णवतरणतरण्डं हराङ्घ्रियुगम्॥
पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गो
भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बण-विजयकरिस्त्यान - दानाम्बुपट्टः।
संग्रामत्रास-ताम्यन्मुरलपतियशोहंस नीलाम्बुवाहः
खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य॥

अत्र क्ष्मासौविदल्ल इति परम्परितमप्येकदेशविवर्ति। एवमादयोऽपि भेदाः लेशतः सूचिता एव। इदं च वैधर्म्येणापि दृश्यते। यथा—

सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा।

दक्षप्रजापतिः विजये[1] प्राग्भावोऽग्रे[2]सरता स एव विजयादर्जुनात्प्राग्भाव.[3] पुरोजन्म तत्र भीम! वत्सरशत[4]मित्यन्तसंयोगे द्वितीया। क्रिया. कुरु[5]। अत्र[6] विदुषा मानसे[7] त्वं हंस इति प्रतीतौ[8] कथमस्य हंसत्वमिति विमर्शो जातो, मानसपदे[9] श्लेषमवगमयति। तयाऽवगमितेन श्लेषेण हंसत्वमेव व्यवतिष्ठत इति श्लिष्टशब्द[10]परंपरितम्। तच्च मालारूपम्। तदिदम[11]भि[12]सन्धायाह—अत्र त्वमेवेत्यादि। समर्थत्वभयावहत्वलक्षणयोरर्थयोराभासनमात्रमेवेति न विरोधः। यद्वा तत्र अग्री श्लेप[13] एवास्तु। दक्षभीमपदयोः श्लेष एव प्रतीतिविश्रान्तः[14] अंशान्तर[15]मिहोदाहरणमिति सर्वमवदातम्।

यामीति। तरण्ड[16] प्लवः। अत्र[17]तर[18]ण्डत्व[19]रूपणसिद्धिः। जन्मजरामरणानामर्णवत्वरूपणा[20]यत्ते[21]त्यश्लिष्टशब्दरूपणं केवलं[22] परम्परितम्।

पर्यङ्क इति। पर्यङ्को विष्टरः। वंश.[23]कुलम्, वेणुश्च। स्त्यान[24] घनम्[25]। मुरलो-देशविशेषः। सौविदल्लः कञ्चुकी[26]। इदं स्पष्टमेवाश्लिष्टशब्दमालापरम्परितम्। ननु[27] क्ष्मा[28]सौविदल्ल इत्यत्र भूमेः महिष्यादिरूपणमशाब्दमित्यत आह—अत्र क्ष्मेत्यादि।

[29]विभक्तेनाशचियमोदा[30]हरणेन प्रयोजनमित्यत आह—एवमादयोऽपीत्यादि। तथाहि अत्र[31] क्ष्मा[32]सौक्त्यादिभेदो निरुदाहरणं सूचितम्[33]। आभाति[34] क्षितिभृत इत्यत्र

---

1. E. परपराभवे प्रा 2. A's alt अग्रेस। 3. C. भाव 4. Except E. all read सर्ता 5. Omitted in D. 6. E. अत्र हि 7. C. मानस हंस 8. D. omits प्रती 9. A.C.F.H. पद 10. D. शब्दं 11. D. तमिमं 12. A's alt C. अनु 13. Except E. all read श्लिष्ट 14. D. विश्रान्तोऽर्थ 15. A's alt D. omit इह 16. A.F.H. तरथिः। C. तरं D. करयदं 17. A's alt C. omit अत्र 18. A. तरिव (तरणि) C. तराय D. करयडरूप 19. E. त्व रूपकं पूर्व 20. C. रूपणायेत्यश्लि 21. A. आयत्तायेति 22. D. केवलं 23. D. वंशं 24. D. स्त्यानो 25. D. घनः 26. A.C.F. कांचुकी 27. D. omits ननु 28. A. C. क्षुर A's alt क्ष्मार 29. D. ननु किं 30. A's alt विपमेनोदा 31. A's alt. आदौ D. आमी 32. D. सौक्त्या दि33 A.D. सूचितः 34 D. अभातेति।

यैरेवापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥

अत्र चारोप्यमाणस्य धर्मित्वादाविष्टलिङ्गसङ्ख्यात्वेऽपि क्वचित् स्वतोऽसंभवत्सङ्ख्यायोगस्य विषयसंख्यात्वं प्रत्येकमारोपात्। यथा—

"क्वचिज्जटावल्कलावलम्बिनः कपिला दावाग्नयः" इत्यादौ। न हि कपिलमुनेर्बहुत्वम्।

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

सङ्करः[1]। क्षमासौविदल्ल इत्यत्र[2] परं[3]परितमप्येकदेशविवर्तीत्येव[4]मादयो भेदा इति यावत्[5]। न [6]केवलमिद परपरित[7] रूपकम् अन्वयमुखेनैव यावता[8] व्यतिरेकमुखेनापि सभवतीत्याह[9]—इदं चेत्यादि।

सौजन्येति[10]। सौजन्यरूपस्याम्बुनो[11] मरु[12]स्थली मत्यन्तम्[13] असंभवात्। सुचरित[14]रूपस्य चित्रकर्मणो गगनभित्तिरनधिष्ठानत्वादित्यनुसन्धेयम्[15]। दुराशया[16] दुरभिप्राया दुष्टया लिप्सया च।

ननु रूपके यस्यारो[17]पस्तस्य धर्मित्वादा[18]विष्टलिङ्गसङ्ख्याकत्वं युक्तम्। तत्राविष्ट-लिङ्गत्व[19] व्याप्तम् आविष्टसङ्ख्यात्वं[20] तु क्वचि[21]द्व्यभिचरति। तत्र का गतिरित्यत[22] आह—अत्र चारोप्य[23]माणस्येत्यादि[24]। सत्यम्, आविष्टलिङ्गसङ्ख्याकत्वं धर्मिणो युक्तं, तत्र लिङ्गान्यथा[25] करणे गति[26]रस्ति काचित्। सङ्ख्यान्यथाकारस्तु[27] प्रत्येक[28]मारोपादुपपद्यते। तदेतदुदाहृत्य हृदय गमयति—यथा क्वचिदित्यादि। दावाग्निषु प्रत्येकमारोपात्। कपिल[29]-मुनावसत्यपि बहुत्वसङ्ख्योपपत्स्यत इति यावत्॥

निरवकाशत्वाद्बली श्लेषस्सर्वालङ्कारबाध इति सिद्धान्तयिष्यते। तेन[30] श्लेषेण रूपकबाध इति सोदाहरणमाह—भ्रमिमरतिमित्यादि। भ्रमिः शिरो[31]घूर्णि[32]ररतिरनवस्था। आलस्यम्[33] अभीष्टतानिवृत्तिः। प्रलय इन्द्रियोपरतिः, मूर्च्छा तेषामान्ध्यं तमोऽन्तर्धूमाय[34]-मानता, शरीरसादः अङ्गानामप्रभविष्णुता, मरण प्रतीतम्। तैरेतैः निमित्तैरष्टभिः विष-

---

1. D. संकर 2. A's alt D. इति सु 3. D. परिपरि 4. D omits एव 5. A's alt. C. 'सावयवः' 6. A. C. D. F किग्रन 7. D. परंपरित 8. A's alt. प'''ता 9. All Mss read इत्यादि। 10 Omitted in. C. 11. A's alt C. असमनो 12. A's alt. मन 13. D. अत्यन्त संभ 14. A's alt. C. सच्चरित 15. C. अनुमन्धेयः। 16. A. C. दुराया दुर A's alt. 'दुराया' 17. D. आरोपा 18. A. धर्म 19. A's alt. C. लिङ्गकर्षं 20. A. संख्यत्वं B. संख्याकं 21. D. अभि 22. C. अत्र 23. A. C. D. omit च 24. D. इतीत्यादि 25. A's alt. 'लिङ्गाधन्या' D. अन्यथिकर 26. D. गति 27. C. आकारस्तु 28. A's alt. प्रत्येकमानापद्य C. प्रत्येक मारो पदुप 29D. रूपमुना 30. A. तेन म 31. D. शिरो निमित्तैः 32. D. घूर्णिरम 33. D. स्यं अरति 34. A. 'दूमा'।

इत्यत्र नियतसङ्ख्याककार्यविशेषोत्थापितो गरलार्थप्रभावितो विषशब्दे श्लेष एव। जलदभुजगजमिति रूपकसाधकमिति। पूर्वं सिद्धत्वाभावान्न तन्निबन्धनम्। विषशब्दे श्लिष्टशब्दपरंपरितमिति श्लेष एवात्रेत्याहुः॥

आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ॥१६॥

आरोप्यमाणं रूपके प्रकृतोपयोगित्वाभावात्प्रकृतोपरञ्जकत्वेनैव केवले-

---

कार्यैरेव गरलरूपोऽर्थ उद्भाव्यत[1] इति नेह विष[2]शब्द[3]श्लेषो रूपकहेतुकः। यथा विद्वन्मानस[4] इत्यादौ[5]। किन्तु श्लेषे[6] पूर्वसिद्धे[7] रूपकहेतुः इति। एवंविधे विषये श्लेष एव[8] न तु रूपकमित्याहुः। न्यायविद[9] इति शेषः[10]।

यत्त्व[11]भेदप्रधानं[12] स्यात्साधर्म्यं[13] तद्द्विधा मतम्।
आरोपाध्यवसानाभ्यामारोपे[14] रूपकं[15] भवेत्॥
वस्तुतो भेदसद्भावाच्छङ्कया[16] [17]नातिशयोक्तिता।
विषयस्यान[18]पह्नुत्या न चैत[19]त्स्यादपह्नुतिः॥
ततो विषयिरूपेण रूपवान्[20] विषयो मतः।
आरोपणेन क्रियते[21] तेनैतद्रूपकं मतम्॥
भेदस्तृतीयो यस्तत्र परंपरितसंज्ञकः[22]।
साधर्म्येणापि[23] तत्सिद्धिर्वैधर्म्येणापि दृश्यते॥
विषय्यारोप्यते येन प्रतिस्वं विषयेषु तत्।
भवेद्विषयसङ्ख्यात्वं सङ्ख्या[24]भेदेऽपि[25] धर्मिणोः[26]॥
रूपकं पूर्वसंसिद्धं श्लेषमुत्थापयेद्यदि।
तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इष्यते॥

अथ रूपकात्प्रकृतोप[27]योगलक्षणवैधर्म्यशालिने परिणामालङ्काराय सूत्रम्—आरोप्य[28]माणस्य[29] प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः॥ प्रकृतोपयोगित्वं विविच्य दर्शयितुमाह[30]—आरोप्यमाणं[31] रूपकम् इत्यादि। आरोप्यमाणं चन्द्रत्वादि[32]। प्रकृतोपयोगित्वाभावादिति। प्रकृतं[33] मुखादि, तत्रोपयोगित्वं वाक्यार्थानुप्रवेश[34]पर्यन्तमारोपण[35]विष-

---

1. A. C. F. भास्यत 2. A's alt. विद 3. A. शब्दे C. शब्दो 4. A. D. हंस इ 5. F. आदि 6. D. श्लेषा 7. A. D. F. सिद्धो 8. A's alt. C. पावनरूप 9. C. मन्या 10. D. शेषा 11. D. भेद 12. D. प्रभेदः 13. D. र्य भावात् 14. A's alt. C. F. आरोपो 15. A's alt. C. मतम् 16. A. C. F. H. शक्या 17. A's alt. C. साति 18. H. यपह्न 19. A's alt. C. चेत्तद् H. मत्येते स्या 20. C. रूपं वा 21. A's alt. क्रियया 22. C. 'संज्ञि' 23. D. एव 24. A's alt. D. H. संख्याभेदे 25. A's alt. D. H. विधर्मि 26. H. धर्मिणः 27. D. E. रूपकालंकारात् 28. F. आरोप्येति 29. A's alt. इत्यादि प्र 30. A's alt. C. दर्शयति आरो 31. All except D. आरोप्यमाणो 32. Omitted in D. 33. D. प्रकृत 34. C. प्रवेशः 35. A's alt. C. आरोप्यमाण।

नान्वयं भजते। परिणामे तु प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति।

क्षाया स्यात्। तद्धि रूपके नास्ति। 'मुखमेव[1] चन्द्र' इत्येतावतैव रूपकत्वसिद्धिः[2]। तस्मादारोप्यमाण चन्द्रत्वादि[3] मुखादौ प्रकृतार्थे ताद्रूप्यप्रतीत्या[4]धानरूपेण[5] उपरञ्जकत्वेनैव रूपकालङ्कारेऽन्वय भजते। परिणामे त्विति। परिणामालङ्कारे पुनः आरोप्यमाणं न केवलं प्रकृतोपरञ्जक यावता प्रकृतरूपमपह्नुवानं[6] सत्तदात्म[7]त्वेनोपयुज्यते। अत, इह वाक्यानुप्रवेशान्तम्[8] आरोपविवक्षा। सा चाप्रकृतस्य प्रकृतरूपापत्तावेवोपयुज्यते[9];। न पुनः[10] रूपकवत् प्रकृतस्य[11] अप्रकृतरूपापत्तौ। तदेतदाह—प्रकृतमारोप्यमाण[12] रूपत्वेनेत्यादि[13]।

अत्रैतदुपह्वरम्। आरोपस्य द्विष्ठत्वेऽपि प्रकृताप्रकृतयोर्नैकविधा वृत्तिः[14]। विषय[15]विषयित्वेन विवक्षा[16] नियमात्। विषयः खलु[17] आधेय[18]गुण एव भवति। विषयी पुनर्गुणाधातैव[19] भवति। इत्थं च सति विषयित्वारोपणं विषये ताद्रूप्य[20]प्रतीतिमात्रं[21] चेद्विवक्ष्यते,[22] तदा ताद्रूप्यप्रतीति[23] जनकत्व[24]मात्रमु[25]परञ्जकत्वम्[26] इत्ये[27]तावतैव आरोपणस्य[28] चरिता[29]र्थता[30]। *अतस्ताद्रूप्यप्रतीतिमात्र*[31]*प्रसिद्ध्यर्थं प्रकृतम्*[32]*(अ)प्रकृत*[33] रूपापन्न भवति रूपके। परिणामे तु प्रकृतोपयोगान्तमारोपविवक्षयेति। स्वरूपादप्रच्युतस्यैव प्रकृतस्याप्रकृतरूपो[34]पग्राहित्वलक्षणावस्थान्तरापत्तिरेव। इतरथा रूपकन्यायेन प्रकृतस्य स्वरूपस्थगनेन[35] प्रकृतमेव[36] न प्रतीयेत। का तत्र प्रकृतोपयोगिता? तदभावे च का रूपकस्य[37] *विविक्तविषयता? प्रायेणात्र प्राचामाचार्याणाम् अपि व्यामोह*[38]*कलानु*वृत्तिरिति रहस्यमुद्घाटितम्। रूपकपरिणामविषयविवेचनस्यात्र सङ्ग्रहायावान्तरश्लोकौ—

विषय्या[39]*कारमारोप्य विषयस्थगन*[40] *यदा।*
रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः॥

---

1. A. C. F H. *omit* एव 2. H. मिद्धः 3. C. चन्द्र इत्यादि 4. A. C. आधीन 5. D. 'रूपेणोपकरनेवरञ्जक' 6. D. अपह्नवानं 7. F. आत्मकत्वेन 8. D. अन्तर 9. E. उपपद्यते 10. H. प्रथा 11. D. E. अप्रकृ 12. D. माणस्य 13. E. omits ने। 14. A's alt. C. भक्तिः। 15. D. E. कुतः? वि. 16. A. C. E. विचक्षण H. विवक्षणा 17. C. repeats खल्वाधेय 18. E. आधेयः 19. A's alt. F आधान C. आयाते 20. Except E. all read रूप्ये 21. D. मात्रान्तं 22. A's alt. C. मंलक्ष्यते। 23. C. प्रतीतिः 24. A's alt. C. जनन 25. D. रूप 26. A's alt. C. 'रञ्जन' 27. D. E. इति ताव 28. A's alt. आरोप्यमाण 29. A's alt. C. चारितार्थ्याल् 30. H. ता। विषय्या का 31. A's alt. C. मार्थं न प्रकृत सिद्ध्यर्थं 32. A's alt. C. D. E. F. H. I. अप्रकृ. 33. All Mss. omit अ. 34. D. omits पो 35. C. D. omit. न 36. C. omits व 37. D. E. omit स्य 38. A. C. व्याख्यामाह—कानुवृत्तिः। A's alt. व्यामोहनानुवृत्ति F. व्यामोहनामवृत्ति 39. C. विषया 40. H. 'विषयस्य ते यदा'।

आगमानुगमविगमख्यात्यभावात्साङ्ख्चीयपरिणामवैलक्षण्यम् ।

यदा तु विषयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो[1] भजेत् ।
उपयुक्त्यै[2] पराकारं परिणामस्तदा मतः ॥ इति ॥

नन्वयं लक्षण[3]परिणामः साङ्ख्यैरप्युपवर्णितः । तथाहि—धर्म[4]परिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चेति त्रिधा[5] परिणाम. सङ्ख्यात.[6] । तत्र लक्षणपरिणामात्किमस्य वैधर्म्यमित्यत आह—आगमानुगमेत्यादि । आप्तोक्तिरागमः । अनुगमो व्याप्तिः । व्यावृत्तिविगमः[7] । तदभावात्तद्वैलक्षण्यम् । न खल्वयं काव्ये लक्षणपरिणामः[8] आगमरूपेण वा[9] अनुमानरूपेण वा[10] ख्या (त[11] इ) त्यलं प्रसंगेन[12] बहुना ।

तत्रापि[13] साङ्ख्ययोगादिशास्त्रविषयेण प्रतिज्ञातं खल्वस्माभिः श्रीगुरुप्रसादसमनन्तरं शैशव एव यथा[14]—

"शैवं[15] विष्णुनिबद्धमौपनिषदं साङ्ख्यं सपातञ्जलं[16]
शास्त्रं[17] स्वात्महिताय वेद सकलैस्साकं पुराणादिभिः ॥
भूपानां तु विनोदनाय भरतं[18] नीतिं च वात्स्यायनं
षड्भाषाकवितां च लक्षणवती[19] श्रीचक्रवर्ती[20] कविः" ॥इति॥

स्पर्धया[21] सिसाधयिषु. (पुन्)[22] दुस्ताविकजरद्भवान्[23] प्रत्युपहासपरस्य ममायमन्यः श्लोकः—

साङ्ख्यं वेश्मनि वेश्मनि श्रुतिशिर.[24] वरयासु वरयासु च
द्वारि द्वारि शिवागमाः पथि पथि प्राचां कवीनां गिरः ।
पठ्यन्ते[25] मदमूर्पिभिर्जडतरप्रश्नैर्जरत्तार्किकैः
तत्सर्वं खलु[26] चक्रवर्तिकवितुर्विद्यायशोडिण्डिमः ॥ इति

महाराज[27] श्रीरवल्लालास्थानजुषां विदुषां[28] प्रसादाशिषो हि[29] मय्येताः प्रयन्ते[30] । वास्ता.[31] ?

संस्कृतसार्वभौम.[32], प्राकृत[33] पृथ्वीश्वरः शौरसेनी[34]शिरोमणि[35]र्मागधीमकरध्वजः

---

1. D. प्रच्छन्नं 2. A. C. उपयुक्तौ A's alt. E. H. उपयुक्त्य 3. C. विपरि 4. A's alt. C. धर्मि 5. A's alt. यथा 6 H. सङ्ख्यातः । स चायं परिणामः द्विरूपपति च्युत्पादयति (P. 53) आरोप्यमाणः प्रकृतं (P. 55) 7. A's alt. आगमः । 8. All except. E. 'परिणाम' 9. A. D. F. H. omit वा 10 A's alt. D. ख्यात्या 11. All mss. read. ख्यातिरित्य 12. F. प्रासंगिकेन 13. A's alt. C. तत्रादि 14. D. omits यथा 15. D. शैवयं 16. A's alt. C. च पा 17. C. शास्त्र 18. D. भरतः 19. C. लक्षणवी 20. C. वर्तिः 21. स्पर्धयापि साध 22. D. E. साधयितुं 23. C. भवान् 24. D. गिरः 25. A's alt. C. पर्यन्ते विदुषां अर्थान्तरतर्कभिः स्मान्तार्किकैः 26. Except E. all read कविचक्र 27. C. महावल्ला 28. Omitted in D. 29. Omitted in C. 30 A's alt. प्रयान्ते 31. A's alt. ख्यास्ताः 32. D. मः पृथ्वी । 33. A. प्रकृ 34. A. सौरसेन C. ईश्वरः ......न्तरसेन 35. E. मणिणे माग ।

तस्य च सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां द्वैविध्यम् ।

आद्यो यथा—

> तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-
> स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।
> व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
> कृच्छ्रादन्वीयमानस्त्वरितमथ गिरिं चित्रकूटं प्रतस्थे ॥

पैशाचीपरमेश्वरो[1]ऽपभ्रंश[2]राजहंसो[3]ऽलङ्कार[4]चक्रवर्ती[5] ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यः[6] महजसर्वज्ञ[7](:) [8]परमयोगीश्वरः[8] शैववैष्णवयोगसाङ्ख्यप्रमुख[9]समस्तस्वात्मविद्यातत्त्व[10] निष्णा[11](तः) श्रुता[12]धिगतसमस्तविद्याकला[13]पोऽद्वैतविद्याविद्वेषिवनदावानल(:)[14] कलियुगस्कन्द[15] (:) अभिनवभट्टाचार्य[16]वैदिकविद्याप्रतिष्ठापनपरमा[17]चार्य (:)[18] काव्यमीमांसाप्राभा[19]करवादि[20]मृगेन्द्र[21] (:) वेश्याभुजङ्ग इत्याद्या महाराजहोसल-राज[22] कुलद्वारि प्रशस्ति[23]शिलाशासन[24]प्रभृतिभिः[25] वयमुपशान्तरभसा.[26] । अत्र तु ग्रन्थे[27] काव्यमीमा[28](सा)निकषता[29] ममो[30]पयान्तु वत्सलास्सचेतसः ।

प्रकृतमनुसरामः । स चायं[31] परिणामालङ्कारो द्विरूप[32] इति व्युत्पादयति—तस्य सामानाधिकरण्येत्यादि ।

तीर्त्वेति । धुनी सरित् । आत्मना तृतीय इत्यनेन सीतासौमित्रिव्यतिरिक्तपरिजनवि-सर्जनं[33] *प्रत्याय्यते । आतरस्तरणपण्यम् । तस्मै[34] नाविकाय गुहाय । व्यामशब्देन तत्परि-*[35] माणमुच्यते तदिह बाहुद्वयं[36] लक्षयति । तदग्राह्यस्तनीत्वेन[37] तु[38] कृच्छ्रानुयाने हेतु-रुपन्यस्तः । अत्रा[39]तरस्या[40]*प्रकृतस्य न केवलं मैत्री*[41]*ताद्रूप्यप्रतीतिमात्रं विवक्ष्यते, अपि तु* नदीतरण[42]प्रत्युपकरणात्मकं प्रकृतोपयोगित्वमपि । अत.[43] [44]अप्रकृतस्य प्रकृतरूपा[45]-

---

1. E. ईश्वराय 2. A. E. F. अंशिक C. अंयक 3. F. हंसा 4. E. 'आलङ्कारिक-चक्र' 5. I वर्ति, E. वर्तिन् 6. C E. I. आचार्य 7. All mss. read सर्वज्ञ 8. E. ईश्वर 9. C. मुखस्वा 10. E. तत्त्वनित्यनि 11. A. C. निष्णातो D.E.F.H.I. मिष्णाता 12. E. श्रुत 13. D. E. I. कलापा 14. All mss. अनल 15. All mss. स्कन्द. 16. A. C. आचार्यः 17. A's alt. C. omit परम 18. All mss. आचार्य 19. D. E. F. G. I. प्रभा 20. D. वादि 21. All mss. इन्द्र 22. A's alt. हॉयिसल C. हॉयिसल F. भॉम्मल 23 A. C. E. H. प्रशस्त 24. A's alt. D. शासन प्रतिष्ठापनात् प्र. 25. D. E. प्रभृतिषय 26. A's alt. शान्तभराः 27. C. ग्रन्थ 28. All mss. मीमांस 29. A. नितसा *D. E. H. I.* निकषता 30. A's alt. ममा यापयन् C. ममोपयापयन् 31. E. स आत्मना 32. C. रूपक 33 D. तत्र A's alt. C. व्यज्यते 34. E. अस्मै 35. A's alt. C. प्रमाणं D. परिणाम *36. A's alt. आर्थीत यत्र इति C. बाहु मानि* इति 37. E. स्तन्येन 38. All except. E. न तु 39. Except. E all तत्र 40. A's alt. आतरस्याम E. स्य प्रकृ *41. C. अत्र ताद् 42. Except. E all. read तरणं* 43. Omitted in A. C. F. K., E. अत्र 44. D. omits. अ 45. D. अप्रकृत ।

अत्र सौमित्रिमैत्री प्रकृता आरोप्यमाणसमानाधिकरणातररूपत्वेन परिणता। भ्रातरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात्। तदत्र यथा समासोक्तावारोप्यमाणं प्रकृतोपयोगि तच्चारोपविषयात्मतया स्थितम्, अत एव तत्र व्यवहारसमारोपः, न तु रूपसमारोपः, एवमिहापि ज्ञेयम्। केवलं तत्र विषयस्यैव प्रयोगः, विषयिणो गम्यमानत्वात्। इह तु द्वयोरप्यभिधानं, तादात्म्यात्तु तयोः परिणामित्वम्।

द्वितीयो यथा—

पन्नस्य प्रकृतोपयोग इति प्रकृतस्य स्वरूपादप्रच्युते.[1] परिणामत्वम्। तदेतद्दर्शयितुमाह—अत्र सौमित्रिमैत्रीत्यादि[2]। समानाधिकरण[3]ग्रहणं प्रथमप्रकारत्व[4]प्रथनाय। प्रकृतरूपा[5]पन्नस्य प्रकृतोपयोग इति परिणामबीजभूत[6] उपयोगित्व[7]मुद्धाटयितुमाह—भ्रातरस्य मैत्रीत्यादि। यत इत्थ सामानाधिकरण्य[8]प्रयोगे परिणामालङ्कारस्य विषयव्यवस्था तस्मात् समासोक्तिसाधर्म्यमस्तीति व्युत्पिपादयिषुरुपक्रमते—तदत्र[9] यथेत्यादिना। विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य[10] गम्यत्वे [11]समासोक्तिर्वक्ष्यते[12]।

उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि[13] रागाद्गलितं न लक्षितम्[14]॥

अत्रो[15]पोढरागत्वविलोलतार[16]कत्वादि[17]हेतुना नायिकानायकयोः धर्मविशेष. गृहीतः[18]। न लक्षित[19] [मि] ति वाक्यानुप्रवेशान्न विवक्षित इति प्रकृतोपयोगी। स चारोपविषयभूतमन्ध्याराग[20]नक्षत्रादिरूपेणवास्ते[21]। अनेन प्रकृतस्य स्वरूपादप्रच्युतिर्दर्शिता[22]। अतो व्यवहारान्त[23]मारोप.। न तु[24] रूपकन्यायेन रूपसमारोपमात्रमित्यनेन[25] परिणामसमासोक्त्योः[26] साधर्म्यमवगन्तव्यमित्यत[27] आह—एवमिहापीति। तर्हि विभनयोर्मिथो[28] वैलक्षण्यमित्याह[29]—केवल तत्रेत्यादि। प्रयोगः शब्देनोपादानम्। ननु यदि द्वयोः प्रयोगस्तर्हि परिणामत्वमेव कथमित्यत आह—तादात्म्या[30]त्त्विति। न खलु तादात्म्ये सति "क्षीरं दधीति" प्रयोगमात्रात् परिणामत्वहानि।

1. D. च्युतौ 2. A's alt. C. मैत्रीमिति 3 D. E. करणग्रह 4. C. कार परि 5. D. E. रूपोपयोग 6. C. बिम्ब 7. C. योग 8. A. करणयार्थ C करण्ये 9 A's alt. तद यथादिना। 10. C. सुगम्य 11. E. हि समा 12. A's alt. C. इष्यते 13. A's alt. C. नागा 14. D. E. लक्षितमिति। 15. E omits अत्र 16. D. E's alt. लोचनत्वादि 17. A's alt. आदयो D. E. F. धार्मिको नायक 18. D E. गृहीतं 19. All mss. लक्षित इ 20. A's alt. C. रागचलनादि। 21 A's alt. C. omit एव 22. A's alt C. उक्ता 23. All except E अन्तरमारो 24 A's alt. ननु 25. A. C. इत्यनेन A's alt. E. इत्यनेन 26. All except. E. सोक्ति 27. E. इत्याह 28 C. मिथो 29. All except. E. इत्यताह 30. A's alt. C. तादात्म्येनेति। F. तादात्म्यमि।

अथ पवित्रमतामुपेयिवद्भिः सरसैर्वक्रपथाश्रितैर्वचोभिः ।
क्षितिभर्तुरुपायनं चकार प्रथमं तत्परतस्तुरङ्गमाद्यैः ॥

अत्र राजसङ्घटने उपायनमुचितम् । तच्चात्र वचोरूपमिति वचसां व्यधिकरणोपायनरूपत्वेन परिणामः ॥

विषयस्य सन्दिह्यमानत्वे सन्देहः ॥१७॥

अभेदप्राधान्ये आरोप इत्येव । विषयः प्रकृतोऽर्थः, यद्भित्तित्वेनाप्रकृतोऽर्थः सन्दिह्यते । अप्रकृते सन्देहे प्रकृतोऽपि सन्दिह्यत एव । तेन प्रकृताप्रकृतगतत्वेन कविप्रतिभोत्थापिते सन्देहे सन्देहालङ्कारः । स च त्रिविधः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । शुद्धो यत्र संशय एव पर्यवसानम् यथा—

वैधर्म्येणोदाहरति—अथ पवित्र[1]मतामिति । पाको[2] [विक्लित्तिः[3]] । पवित्रमता[4] प्रयोजनवत् लक्षणप्राचुर्यम् । वक्रः[5] पन्थाः । तदाश्रितैस्तदवलम्बिभिः । तत्परत[6] तदनन्तरम् । अत्र लक्षणयोजनायाह[7]—अत्र राजसङ्घटनेत्यादि[8] । उचितग्रहणेन प्रकृतन्व[9] द्योतितम् ।

आरोप्यमाणः प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।
परिणामस्तदा तेन[10] रूपकादस्य भिन्नता ॥
रूपमात्रसमारोपाद्रूपके[11] ,रञ्जको ह्यसौ ।
व्यवहारसमारोपादिह[12] स्यात् प्रकृतान्वयः[13] ॥
परिणामसमासोक्त्यो[14]र्ज्ञातव्योऽस्माद्विपर्ययः ।
उपादानानुपादानकृतो भेदस्तयोर्मिथः ॥

विषयस्य सन्दिह्यमानत्वे सन्देहः । सङ्गत्यर्थमधिकारम् अनुस्मारयति—"अभेदप्राधान्य इत्यादि[15]" । ननु विषयत्वे निर्णीते 'कस्सन्देह इत्याह[16]—विषय[17](:) प्रकृत इत्यादि । निर्ज्ञातमेव[18] मुखादिलक्षण[19] प्रकृतमर्थं[20] भित्ती[21]कृत्य[22] चन्द्रादावप्रकृतेऽर्थे[23] सन्दिह्यमाने सन्देहस्य द्विष्ठत्वात् प्रकृ[24]तोऽर्थोऽपि[25] सन्देहडोलामधिरोहति[26] । इत्थं प्रकृताप्रकृत[27]गतत्वेन य[28] उत्थाप्यते प्रतिभयैव सन्देहः, स सन्देहोऽलङ्कारः न तु स्थाणुपुरुषादाविव स्वरसवाही[29] । तद्विशेषार्थमाह—स च त्रिविध इत्यादि ।

---

1. A. C. F. K. पक्कि 2. A's alt. D. E. पाकेव 3. A. C. निर्वृत्तिः D. E F. H. I. निवर्तिः । 4 A. पक्ति 5. A. C. F. H. अवक्रः । 6. E. ततः परं 7. A. E. F. H. omit ह 8. A. C. संघम इत्या A's alt. घटनायेत्या 9. E. प्रकृति 10 A. तदा नेरू C. तदा नेकरू 11. H. रूपाके 12. D. रोहा 13. A. C. E. F. H. चयः । अवेद-प्रकृतर्थेन रूपके प्रकृतस्थितिः । परि 14. C. सोक्त्या 15. H. इति 16. C. इत्यश्राह E. इत्यताह 17. All mss. विषय 18. A's alt. अज्ञात—यः C. H अज्ञातमेव 19. A's alt. लक्षणा 20. H. कृतंमि 21. A. H. धर्मिणी C. धर्मिश 22. C. कृत्यं 23. C. अप्रकृतार्थे 24. A's alt. प्रकृतेऽर्थे C. प्रकृतार्थेऽपि 25. D omits अपि 26. C. राहेति भ्रमः । प्र 27. A. C. E. F. कृतार्थेन 28 All except D पत्र 29. D. वादी ।

'किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी
लीला प्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविस्रम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥

निश्चयगर्भो यः संशयोपक्रमो निश्चयमध्यः संशयान्तः । यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति तिरः
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥

निश्चयान्तो यत्र संशयोपक्रमो निश्चये पर्यवसानम् । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि ! निश्चितं परतः ॥

क्वचिदारोप्यमाणानां भिन्नाश्रयत्वेऽपि दृश्यते ॥ यथा—

किं तारुण्येति । उत्कलिका उत्कण्ठा । समयः सम्प्रदाय उपदेशयष्टिरक्षरनिर्देशदण्डः । शृङ्गारी[1] देवो मन्मथः । अत्र निश्चयानुपादानात् सन्देहः शुद्धः । निश्चयगर्भं विविच्य[3] दर्शयति—निश्चय इति[4] । संशयान्ते[5]कथनात् मध्ये निश्चयो निश्चयाभासोऽनुसन्धेय[6] ॥

अयं मार्तण्ड इति[7] । इतः प्राप्त[8] । सर्वा दिशो[9] न[10] प्रसरतीति ऊर्ध्व[11]ज्वलनैक स्वभाव[12]रूपत्वात् । तिरस्तिर्यक् । अत्रासङ्ख्य[13] तुरगत्वा[14]दिना मार्तण्डत्वादिसन्देहा[15]पगम एव[16] जायते[17] । तेन[18] पुनर्नायकस्य शृङ्गप्राहिकया रूपनिर्ज्ञानमिति[19] निश्चयाभासा[20] एते । अत एव पुनस्संशयो[21]त्थानमिति निश्चयगर्भता ।

तृतीयं विवेचयति—निश्चयान्त[22] इत्यादि । इन्दु[23] किमिति । परतो[24] निश्चितमिति कथनात् द्वितीया[25]र्धान्ते[26] इत्य[27] सन्दिह्येत्यध्याहार्यम् । क्वचित्पुनर्विषये मतायित[28]व्येऽपि आरोप्य[29]माणाना धर्माणा[30] विषयान्तरत्वमपि[31] भवतीति आह—क्वचिदि[32]त्यादि ।

---

1 C. शृङ्गार 2. A's alt. निलय 3 H विवेचयति । 4 H इति । अयं मार्तण्ड इति । 5 A's alt. C. अन्तवताम 6 A. सन्देहः C सन्देहः य- अ- 7 A's alt C इति प्रा 8 A's alt C. प्राप्तस्य म D प्राप्त 9 A's alt. दिश 10 Omitted in C. 11. H 'उज्ज्वल' 12. E. F. H स्वरूप 13 C. व्यात तु 14 A's alt तुरगादि 15 A. उपगम D अवगम 16 A इवाव 17 A's alt. C गम्यते । 18. Omitted in D. 19. E. निर्ज्ञानं H. विज्ञानं 20 A's alt C भाम्यते । ख 21 A's alt C. सन्देहोत्या 22. C F. ध्रन्त 23 Omitted in C. 24 A's alt पातो 25. A द्वितीयात्तव्ययं C द्वितीया त्वित्यर्थ । 26 A's alt यान्ते D 'द्वितीयाद्यान्ते' 27. A. C. D. E. सेनेम 28 A's alt त्वाल्पेऽपि C त्वाहेऽपि 29 A's alt. C आरोप्युदार्मीनानां वि '30 Omitted in H. 31 A's alt. अन्तरत्वे 32. A's alt C. इति ।

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥

अत्रारोपविषयतिमिरे रागादि तर्वादिभिन्नाश्रयत्वेन आरोपितम् । केचिदध्यवसायाश्रयत्वेनेमं सन्देहप्रकारमाहुः । अन्ये तु नुशब्दस्य सभावनाद्योतकत्वादुत्प्रेक्षाप्रकारमिमम् आचक्षते ॥

साहश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान् ॥१८॥

असम्यग्ज्ञानत्वसाधर्म्यात्सदेहादनन्तरमस्य लक्षणम् । भ्रान्तिश्चित्तधर्मो विद्यते यस्मिन्भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमान् । साहश्यप्रयुक्ता च भ्रान्तिरस्या विषयः । यथा—

ओष्ठे बिम्बफलाशयालमलकेषूत्पाकजम्बूधिया
कर्णालङ्कृतिभाजि दाडिमफलभ्रान्त्या च शोणे मणौ ।
निष्पत्यासकृदुत्पलच्छदहशामातङ्कमाना मरौ

रञ्जिता इति । रञ्जिता[1] वर्णान्तरं नीता[2] । संहृतास्संक्षिप्ता । अत्र भिन्नाश्रयता दर्शयति—अत्रारो[3]पेत्यादि ॥

नन्वत्र सम्भावनापि प्रतीयत इति कथं सन्देहालङ्कार इत्यत[4] आह—केचिदध्यवसायेत्यादि ॥ अध्यवसायः उत्प्रेक्षणम् । उत्प्रेक्षा[5]श्रयोऽयं सन्देह इति केचित् । उत्प्रेक्षैवेत्यन्ये । उभयत्र नु[6]शब्दस्य सन्देहसंभावनाद्योतकत्वमेव हेतुः । वस्तुतस्तु नेह संभावनाप्रतीतिः । वितर्कस्यैककोटिपक्षपाताभावात् । अतो[7] डोलायमाननानाकोटिकोऽयं सन्देह एवेति भावः ॥

सन्देह[8] प्रकृतद्वाराऽप्रकृत संस्पृशेद्यदि ।
प्रतिभो[9]त्थापिता सेयं सन्देहालङ्कृतिर्मता ॥

अथ भ्रान्तिमत[10] सूत्रम् । साहश्या[11]द्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्[12] । साहश्यहेतुको विपर्ययो भ्रान्ति[13]मानित्यर्थः[14] । सङ्गत्यर्थमाह—असम्यग्ज्ञाने[15]त्यादि ॥ लक्ष्यपदनिर्वृत्ति—भ्रान्तिश्चि[16]त्तेत्यादि । चित्त[17]धर्म[18]मात्रस्यालङ्कारता मा भूदित्या[19]शङ्क्याह—साहश्यप्रयुक्तेत्यादि ।

ओष्ठे[20] बिम्बेति[21] ॥ शोणो मणि[22]र्माणिक्यम् । निष्पत्य[23] आलीय[24] साहश्या-

---

1 E रञ्जिता 2 D नीता 3 A's alt C F I. आरोप्ये 4 C. अत्र 5 A's alt C उत्प्रेक्षां सयोजयति । क्वचिद् उ H प्रेक्षेर्षेति 6 Omitted in C H. 7 C अतो भाषिा कोटि 8 A's alt C. सन्देहे 9 A's alt. C उत्पादित 10. A's alt C. भ्रान्तिमान् । साह 11 F दृश्यादिति । 12. A. D H. इति । सा 13 A's alt C भ्रान्तिरित्य 14 C भ्रान्तिमांश्चेति स 15 D अज्ञाने 16 A's alt. C. omit चित्त 17 D चित्र 18. E. F. धर्मता 19 A इत्याह 20 C ओष्ठ H ओष्ठ साह 21 C. बिम्ब माहत्या शोणो 22. D मणिमाधिक्य E. माणिक्यं 23 A C. F. H निष्पद्य D निवत्य 24. C आल

राजन् ! गूर्जरराजपञ्जरशुकः सद्यस्तृषा मूर्च्छितम् ॥

गाढमर्मप्रहारादिकृता तु भ्रान्तिर्नास्यालङ्कारस्य विषयः ।

यथा—

दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा ।
दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥

सादृश्यहेतुकापि भ्रान्तिर्विच्छित्त्यर्थं कविप्रतिभोत्थापितैव गृह्यते यथोदाहृतम् । न स्वरसोत्थापिता शुक्तिकारजतवत् । एवं स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वा स्यादिति संशयेऽपि बोद्धव्यम् ।

एकस्यापि निमित्तवशादनेकधा ग्रहणमुल्लेखः ॥१६॥

यत्रैकं वस्त्वनेकधा गृह्यते स रूपबाहुल्योल्लेखनादुल्लेखः । न चेदं निर्निमित्तमुल्लेखमात्रमपि तु नानाविधधर्मयोगित्वाख्यनिमित्तवशादेतत्क्रियते ।

दिति यदुक्तं तत्र प्रत्युदाजिहीर्षुराह—गाढमर्मेत्यादि । दामोदरेति[1] । वक्षोरूप[2]-मर्मचूर्णनं[3] नभसः शतचन्द्रत्वेन दर्शने[5] हेतुः ।

सादृश्यहेतुकाऽपि लोकविल[6]क्षणैव भ्रान्तिरलंकारबीजमित्याह—सादृश्यहेतु[7]कापीत्यादि । विच्छित्तिरलौकिकी शोभा । शुक्तिकारजतवत् । शुक्तिकारजते यथेत्यर्थः[8] । अलौकिकत्वन[9]योऽयं[10] सन्देहेऽपि समान इति व्युत्पादयति—एवं स्थाणुरित्यादि ।

"सादृश्योत्[11]थापिता भ्रान्तिर्यत्रा[12]सौ भ्रान्तिमान्मतः ॥"

अथोल्लेखालङ्काराय सूत्रम्—एकस्यापि[13] निमित्तवशादनेकधाग्रहणमुल्लेखः । एकस्यापि[14] वस्तुनो नाना[15]विधधर्मयोग[16]निमित्तवशादनेकधाग्रहे सत्युल्लेखालङ्कारः । तच्च[17] अनेकधात्वं[18] ग्रहीतृभेदाद्भवति विषयभेदाद्वा भवति । तदेतद् व्याचष्टे—यत्रैकं[19] वस्त्वित्यादि । यत्रोक्तिप्रकारे । गृह्यते ज्ञायते । उल्लेखनं निर्धारणम् । [20]नानाविधधर्माभावे त्वनेकधाग्रहणमात्रेण नोल्लेख इत्याह—न चेद[21]मित्यादि । एतत्क्रियते, उल्लेखन निष्पाद्यत इत्यर्थः ।

ननु नानाविधधर्मयोगमात्रा[22]न्नानेकधाग्रहणमनुपश्यामः इत्यत आह—तत्र च रुच्य[23]र्थित्वेत्यादि । रुचिरभिरतिः । अर्थित्वं लिप्सा । व्युत्पत्तिः शब्दार्थसङ्केतज्ञानम् ।

---

1. A's alt. इत्यादि 2. C. वक्षो 3. C. रूपत्व E. रूपं 4. A. C. चूर्णनं D. पूर्णनं 5. C. दर्शनं हेतु साद 6. H. विचक्ष 7. E. हेतुकेत्यादि 8. H. अर्थसाह 9. A's alt. C. अविषयो 10. C. यः 11. D. दृश्ये भ्रा० 12. D. E. 'यत्र स' 13. F. एकस्यापि इति । एकस्यापि नाना A. C. D. H. omit अपि 14. A's alt. अपि नाना 15. A's alt. H. नाना धर्म 16. D. E. F. योग लक्षण नि 17. C. अनेकधा च 18. A's alt. omits. त्वं H. अनेकधा वा गृ 19. D. एवं 20. D. repeats नाना 21. Except. E. all read चेदिदं 22. A. मात्रान्तानेक D. मात्रानेक 23. A. C. F. H. अर्थ ।

तत्र च रुच्यर्थित्वव्युत्पत्तयो यथायोगं प्रयोजिकाः । तदुक्तम्—

यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधिते ॥इति॥

यथा—"यस्तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्याभिः सङ्गीतशालेति लासकैः" इत्यादि श्रीकण्ठाख्यजनपदवर्णने । अत्र ह्येक एव श्रीकण्ठजनपदस्तत्तद्गुणयोगात् तपोवनाद्यनेकरूपतया निरूपितः । रुच्यर्थित्वव्युत्पत्तयश्च प्रायशः समस्ता व्यस्ता वा योजयितुं शक्यन्ते । नन्वेतन्मध्ये "वज्रपञ्जरमिति शरणागतैरसुरविवरमिति वादिकैः" इत्यादौ रूपकालङ्कारयोग इति कथमयमुल्लेखालंकारविषयः ? सत्यम् । अस्ति तावत् "तपोवनम्" इत्यादौ रूपकविविक्तोऽस्य विषयः । यदत्र वस्तुतस्तद्रूपतायाः संभवः, यत्र तु रूपकं व्यवस्थितं, तत्र चेदियमपि भङ्गिः संभाविनी तत्संकरोऽस्तु । नैतावतास्याभावः शक्यते वक्तुम् । ततश्च न दोषः कश्चित् । एवं तर्हि तत्र विषये भ्रान्तिमदलं-

---

यथायोगमिति । [1]योगो योग्यता[2] । तामनतिक्रम्य रुच्यादिषु त्रिषु यथायोगमेकं द्वयं त्रयमेव वा प्रयोजकं भवतीति यावत् । तत्र संवादायाह[3]—तदुक्तम्[4] । यथारुचीत्यादि । रुच्यर्थित्वव्युत्पत्त्यनुसारेण एकस्मिन्नप्यनुसन्धानेन[5] साधिते निर्धारितेऽर्थे आभासः प्रतीतिर्भिद्यते । नानोल्लेखात्मिका जायत इत्यर्थः ।

यस्तपोवनमित्यादि[6] । एक एव श्रीकण्ठजनपदः मुन्यादिभिस्तपोवनत्वाद्या[7]-कारेण गृह्यते । तथा चानेकधा ग्रहणे[8] तपोवनत्वादिनानाविधधर्मयोगो निमित्तम्[9] ।

जनपदे हि तपोवनत्वादि धर्मा निसर्गत एव सन्ति । इतरथा नोल्लेखः[10] । रूपकत्वप्राप्तेः[11] । लक्षणं योजयति— [12]*अत्र ह्येक*[13]*एवेत्यादि*[14] । समस्ता[15] व्यस्ता[16] इति मुन्यादीनां तपोवना[17]दित्वेनोल्लेखे तथाविधा रुच्यादयो हि समस्ततया व्यस्ततया वा संभवन्ति । विषयपरिशुद्धर्थं चोदयति—*नन्वेतन्मध्ये इत्यादि* । वज्रपञ्जरत्वादेर्हि तपोवनत्वादि[18]-वन्न जनपदधर्मत्वमिति रूपकत्वमेव । परिहरति—*सत्यम्, अस्ति तावदित्यादि* । न तावदस्य रूपकविविक्तविषयता नास्ति । यत्र त्वशे रूपकं तत्र[19] यद्युल्लेखात्मिका विच्छित्तिर्न संभवति तदा नास्त्येव विवादः । अथ संभवति, तदा सङ्कर एव न्याय्यः । न पुनरस्य स्वरूपत एवापलापः शक्यः ।

भ्रान्तिमतो विविक्तविषयतामस्य दर्शयितुम् आक्षिपति—*एवं तर्हीत्यादि* ।

---

1. E. क्रियायोगो 2. C. Omits ता 3. H. आह । लक्षणं योजयति । 4. A. E. F. H. I. उक्तमिति । 5. D. omits. ने 6. E. इति 7. A's alt. D. त्वाद्यनेका कारत्वेन E. त्वाद्यमनेकाकारत्वेन F. त्वादि धर्मानिस 8. A. C. F. H. I. गृह्यमाणे 9. A. C. D. F. H. I. प्रतिमात्रं 10. C. लेख 11. A's alt. C. प्रमाप्तिः 12. A's alt. C. तत्र 13. A. C. D. F. H. I. एकः 14. H. आदि । नाना धर्मवत्ता- (P. 62.) 15. C. समस्तास्य 16. A's alt. नाश्रेति । 17. D. वनत्वा देनो 18. D. F. वनादि । 19. All mss. read अत्र ।

कारोऽस्तु । अतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतीतिनिबन्धनत्वात् । नैतत् । अनेकधा ग्रहणाख्यस्यापूर्वस्यातिशयस्याभावात् । तद्धेतुकत्वाच्चास्यालकारस्य सकरप्रवृत्तिस्त्वङ्गीकृतैव । यद्येव अभेदे भेद इत्येवरूपातिशयोक्तिरत्रास्तु । नैष दोष । ग्रहीतृभेदाख्येन विषयविभागेनानेकधात्वोट्टङ्कनात्तस्य च विच्छित्त्यन्तररूपत्वात्सर्वथा नास्यान्तर्भाव शक्यक्रिय इति निश्चय । यथा वा—

णाराअणोत्ति परिणअवर्हाहि सिरिवल्लहो त्ति तरुणीहि ।
वालाहि उण कोऊहलेण एअमेअ सच्चविओ ॥

तत्रेति । यो रूपविविक्त तत्र विषय इत्यर्थ । भ्रान्तिमत्त्वशङ्काया बीजमुद्घाटयति—अत[1]द्रूपस्य तद्रूपतेति । यद्यपि जनपदे तपोवनत्वादय सन्त्येव धर्मा । वस्तुतस्तु न तद्रूपा जनपद[2] । तस्मादतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतीति[3]निबन्धनेन भ्रान्तिमानस्त्विति[4] यावत्[5] । परिहरति—नैतत् । अनेकधेत्यादि । न ह्यनेकधाग्रहणरूप वैचित्र्य भ्रान्तिमति लक्षणम् । इह तु लक्षणमेव । अतो न भ्रान्तिमात्र[6]मिति यावत् । नन्विह भ्रान्तिमानपि स्वलक्षणोपपन्न इत्यत आह—सङ्करप्रवृत्तिस्त्विति । अतिशयोक्ति[8]विषयतोऽप्यस्य विभक्त[9]-विषयतार्यं शङ्कते—यद्येवमभेदे भेद इत्यादि । वस्तुतो हि तपोवनाद्य[10]वयवापेक्षया न[11] जन[12]पदस्यावयविनो भेदोऽस्ति । इत्य च सत्यभेदे भेद इत्यव[13]रूपातिशयोक्तिर[14]त्रास्तु वि[15]मन्यकल्पनेनेत्याक्षेपनिष्कय[16] । परिहरति—नैष दोष । ग्रहीतृभेद इत्यादि । न ह्यतिशयोक्तौ ग्रहीतृभेदोपयोग । अत्र पुनरुप[17]योग इति । [18]नातिशयोक्तिमात्रमेतत् । न च ग्रहीतृभेद[19]स्याप्रयोजकत्व शङ्क्यमित्याह—तस्य चेत्यादि । यत इत्यमत[20] सर्वथा नास्यान्त[21]र्भाव शक्यक्रिय ।

रूपकासङ्कीर्णतयोदाहरति—णाराअणोत्तीति । "नारायण इति परिणत वयोभि श्रीवल्लभ इति तरुणीभि । बालाभि पुन कौतुकेन एवमेव दृष्ट ।"

अत्र पुर प्रवेशावसरे एक एव कृष्णो[22]जरतीभि साणामाणप्रदो[23] नारायण इति दृष्ट । तासा रुच्यादेस्तथाविधत्वात् । तरुणीभि पुन लक्ष्म्या[24] प्राणवल्लभ इति[25] । बालाभि पुन कौतुकेन एवमेव दृष्ट । एवमेवेति निपातो यत्किञ्चिदित्यर्थे विवक्षित । न चात्र शङ्कनीय कौतुकेनेति प्रयोजनान्तरोपादानादिह रुच्यादय प्रयोजका इति । कौतुकस्यापि रुच्या[26]दिव्यन्तरेणासभवात् ।

---

1 D व्रत 2. D पद तद्रूप 3 A प्रतीति 4 A C D F H I भ्रान्तिः । 5 D यावत् । नन्विह 6 A's alt C मानिति । 7 A's alt C. स्वस्य लक्ष्या 8 A's alt. विशेषोऽपि C विशेषेऽपि 9 A's alt C विभक्ति विशेष्यान्यस्यैव विषयता वर्ष कृते यथ 10 A C. अवयवा A's alt Omit आदि 11 Except E. all omit न 12. A's alt C मन्दन 13 D त्यव 14 A's alt C अतिशयान्तु 15 D विम 16. C च । गृहीतृ । 17 C उपाया याग 18 A's alt C भ्रान्तिति भ्रान्तिमात्रमेवेतत् । 19 D भेदक 20 A's alt मम 21 A C D F H I नान्तर्मा 22 C जाती 23 A's alt. D E प्रदाऽयमादिना 24 D लक्ष्या 25 A C F H I. इति दृष्ट । 26 A. अतिशयान्तरेण C आदिकान्तरेण ।

एवं "गुरुर्वचसि पृथुरुरसि अर्जुनो यशसि" इत्यादाववसेयम्। इयांस्तु विशेषः—पूर्वत्र ग्रहीतृभेदेनानेकधात्वोल्लेख., इह तु विषयभेदेन। नन्वयं श्लेषालङ्कारविषय इति कथमलङ्कारान्तरमत्र स्थाप्यते? सत्यम्। अनेकधात्वनिमित्तं तु विच्छित्त्यन्तरमत्र दृश्यत इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषोऽत्र स्यात्, न तु सर्वथा तदभावः। अतश्चालङ्कारान्तरं, यदेवंविधे विषये श्लेषाभावेऽपि विच्छित्तिसंभवः। तस्मादेवमादावुल्लेख एव श्रेयान्। एवमलङ्कारान्तरविच्छित्त्याश्रयेणाप्ययमलङ्कारो निदर्शनीयः॥

एव ग्रहीतृभेदादुदाहृत्य विषयभेदादुदाहरति—एव गुरुर्वचसीत्यादि। वचसि विषयभूते गुरु प्रामाणिकत्वात् अनुल्लङ्घ्यो वाचस्पतिश्च। तथोरसि पृथुः[1] प्रथीयान् पृथुनामा नृपश्च। यशस्यर्जुनोऽवदातो धनञ्जयश्च। इत्यादौ ह्येक एव उपवर्ण्यो नायको वच-प्रमुख[2]विषयभेदादग्र[3]हीतृभेदनैरपेक्ष्येण रुच्यादिवशात् अनेकधा गृह्यत इत्यु[4]ल्लेखालङ्कारत्वम्। प्रकारद्वयस्यावान्तरवैधर्म्यमाह—इयांस्त्वित्यादि। अत्रोल्लेखाभावम् आशं[5]-ङ्कते—नन्वयमित्यादि। श्लेषस्य सर्वालङ्कारबाधकत्व हि[6] वक्ष्यते[7]। अतो लक्षणोपपन्नम् अलङ्कारान्तर सति श्लेषे न स्यादिति [8]नात्रोल्लेखो युक्त इत्याक्षेप। परिहरति—सत्यमित्यादि। सत्यम्। उक्तनयेन श्लेषेणोल्लेखो बाध्यते। अथापि स्वरूपेण अ[9]विद्यमानस्य बाधासभवात् बाध[10] एवोल्लेखसद्भावे लिङ्गम्। अनेकधा ग्रहणरूपविच्छित्तिविशेषवलात् प्रतिभा[11]त्युल्लेख इति यावत्। यत इत्यमतो न तु सर्वथा [12]तद[13]भाव इत्यलङ्कारान्तरमेव। एतदेव साधयितुम् अत्रैवोदाहरणे श्लेषनैरपेक्ष्य दर्शयति—यदेवंविध इत्यादि। अत्र[14] "अनुल्लङ्घ्यो[15] वचसि, प्रथीयान् उरसि, निर्मलो यशसि" इति श्लेषा[16]-भावेऽपि न उल्लेखाभाव[17]। [18]यस्मादित्थ तस्मादेवमादौ विषये उल्लेखा[19]लङ्कार एव विशेष[20]विच्छित्तिक[21] इति अलङ्कारान्तरापेक्षया [22]श्रेयान् प्रशस्यतर[23] इत्यर्थः।

इत्थ[24] रूपकाति[25]शयोक्तिश्लेषादिविच्छित्त्याश्रयत्वन्यायेन [26]अलङ्कारान्तर-विच्छित्त्याश्रयेणाप्यय सभवति। [27]स तु स्वयमनुसन्धेय। न्यायस्य व्युत्पादितत्वात् इत्यभिप्रायेणाह—एवमलङ्कारा[28]न्तरेत्यादि। निदर्शनीय[29] उदाहरणीय[30]। क्वचित्

---

1 C पृथु 2. A's alt. C प्रभृति 3 A. भेदागृ 4 D omits इति 5 Except. E. all read शङ्कयते। 6. A's alt. F. विवस्यते 7. A's alt. C. स्यस्यते। 8 A's alt. C नोल्लस्य 9 C *omits.* अ 10. A. D H. अबाध 11 A's alt. C भासत एवो D E 'भास्येवो' 12 D थानतु 13 E's alt. तदाभा 14 E. हिमतु 15 C. लङ्घ्ये 16 D पोपोहे A's alt E F पापोहे 17. A's alt. D E. F. अपोह 18 A's alt. C. तस्मा 19. C. रेल्या 20 D. विषय एव वि 21. A. C F H I. क 22 A's alt. C. श्रेयान् 23 A. C. D, F. H. I. प्रशस्यत 24. A's alt. C एवं 25 A's alt. रूपकादि C रूपका श्लेषा वि 26. A. C. अलङ्कारान्तर विच्छित्त्याश्रयत्व न्यायेन अस 27. A's alt. इति F. सति। 28. A. कारेत्या 29 C. नीय 30. C. इत्यर्थं च D इत्यर्थ।

विषयापह्नवेऽपह्नुतिः ॥२०॥

वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव। प्रक्रान्तानपह्नववैधर्म्येणेदमुच्यते। आरोप-

*[1]कारकान्तरेति पाठः।

नानाधर्मवशादेकं[2] यदि नानेव गृह्यते।
नानारूपसमु[3]ल्लेखात्स उल्लेख इति स्मृतः[4]॥
यदेकं[5] तद्धि[6] नानेति गृह्यते रूप[7]भेदतः
[8]इच्छादिवशतो लोके नानात्वं चेद[9]कृत्रिमम्॥
अतद्रूपस्य ताद्रूप्यात्त्रह्मसौ भ्रान्तिरिष्यते।
न चाप्यतिशयोक्तिः स्यादभेदे भेदरूपि[10] णी॥
आद्ये नानेकधात्वं स्याज्ज्ञातृभेदो[11] न चान्तिमे।
विषयज्ञातृभेदाभ्यां विना नोल्लेखसंभवः॥
यद्यपि श्लेषतो बाधो न तथाप्यस्य निह्नवः।
अन[12]पेक्ष्या[13]पि यच्छ्लेषं [14]तथैव स्यातुमर्हति॥

अथापह्नुत्यै सूत्रम्। विषयापह्नवेऽपह्नुतिः[15]॥ ननु मुखं न भवतीति विषयापह्नवमात्रे सत्यपि नापह्नुतिरित्य[16]तोऽधिकारं स्मारयति—वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येवेति। अतः प्रकृतनिषेध[17]पुरस्कारेण[18] अप्रकृतसमर्थनमपह्नुतिरित्यर्थः। तथाहि काव्यप्रकाशकृत्—

"प्रकृतं [19]यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः।"

ननु यदि[20] सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिरिहापि को विशेषः [21]तर्ह्यस्य भ्रान्तिमत इत्यत आह—प्रक्रान्तानपह्नवेत्यादि। प्रक्रान्तं प्रकृतम्। तस्य ह्यत्रापह्नवः। भ्रान्तिमत्यनपह्नव इति विशेषः। उल्लेखे तु न [22]प्रकृतानपह्नवमात्रं विशेषः किन्तु[23] अनेकधाग्रहणमपि[24]

1. A's alt. C. कारिकान्तरेपि 2. A's alt. C. एव 3. A's alt. C. समुद्देशादुल्लेख इति सः 4. All mss. स्मृतः इति। 5. D. एकं 6. A. C. F. तर्हि 7. A. C. D. F. H. I. धर्म 8. A's alt. C. प्राच्या 9. A's alt. C. भेदकृत्तया 10. A's alt. रूपिणः C. रूपिणि 11. A's alt. C. भेदनिबन्धनं H. भेदं 12. C. अना 13. A. C. D. F. H. पेक्ष्यैव 14. A's alt. D. E. F. H. तत्रैव 15. Except E. all read नि: इति 16. A इत्यन्नाधिका A's alt. अन्यारोपाधि C. अन्वारोपाधि D. F. रित्यर्थः। तथाहि 17. A's alt. C. षेधना प्रकृत समर्थनं 18. A. H. कारेणा मम 19. A. E. H. हि नि 20. Omitted in C. 21. D. तस्य 22. A's alt. अप 23. A's alt. C. omit किन्तु 24. A's alt. C. अपीति।

* The T. S. S. Edition adopts the reading कारकान्तर Samudrabandha says that गुरुवचसि etc is an illustration of उल्लेख having the locatives in वचसि, उरसि etc. The commentator then gives his own illustrations for the other Cases. Jayaratha expressly says that kārakāntara is a wrong reading (p. 62).

प्रस्तावादारोपविषयापह्नुतावारोप्यमाणप्रतीतावपह्नुत्याख्योऽलङ्कारः । तस्य त्रयी बन्धच्छाया अपह्नवपूर्वक आरोपः, आरोपपूर्वकोऽपह्नवः, छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादकैर्वापह्नवनिर्देशः । पूर्वकभेदद्वये वाक्यभेदः । तृतीयभेदे त्वेकवाक्यम् । आद्यो यथा—

> यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां प्रकुरुते
> तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
> अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
> कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

अत्रेन्दवस्य शशस्यापह्नव उपक्षिप्ते शशकप्रतिवस्तुकिणवत इन्दोरारोपो नान्वयघटनां पुष्यतीति न निरवद्यम् । तत्तु यथा—

ज्ञेयम्[1] । इदमिति वचन[2] क्रियाविशेषणम् । [3]यत्त्वेवमिदमप[4]ह्नुतिवचन तदप्र[5]क्रान्तान[6]पह्नव[7]वैधर्म्येणेत्यर्थः । लक्षण निष्कष्टुमाह—आरोपप्रस्ता[8]वादित्यादि[9] । आरोपप्रस्तावो रूपका[10]दिप्रभृतीति ॥

तत्प्रकारवैचित्र्यायाह—तस्य त्रयीत्यादि । त्रयी त्रिप्रकारेत्यर्थः । बन्धच्छाया ग्रथ[11]नवैचित्र्यम्[12] । त्रैविध्य विविनक्ति—अपह्नवपूर्वक इत्यादि । छलादय[13] छलछद्मकैतवनिभादय[14] । तैरपि[15] हि[16] नञ[17]र्थ एव अवस्थाप्यते । [18]तर्हि [19]तृतीयभेदे को विच्छित्तिविशेष इत्यत आह—पूर्वक[20]इत्यादि ।

यदेतदिति[21]। नो[22] मा प्रति तथेति प्रकृता[23]पह्नवः उत्तरार्धेऽप्रकृतमाधनमिति । यद्यपि अपह्नुतिरेषा तथापि दोषानुविद्धत्वात् उदाहरणाभास इत्यत[24] आह—अत्रैन्दवस्येत्यादि । शशक[25]प्रतिवस्त्विति । अपह्नोतुमिष्टस्य[26] शशकस्य यः प्रतिवस्तुभूत उल्का[27]पातकिण[28] तस्यैवारोपो न्याय्य । न पुनस्तद्वत इन्दोरतो नान्वय[29] सघटते । इत्थ लक्षणोपपन्नोऽपि[30] अलङ्कारो दोषानुविद्ध[31]स्सन् आभासी[32]भवतीति व्युत्पाद्य[33] सम्यगुदाजिहीर्षुराह—तत्तु यथेति ॥

---

1 A C D ध्येयम् । 2. E 'वचन' 3 A यान्ववमिद A's alt H यत्त्वेवमिद C. यद्येत 4 A अपि 5 A's alt. प्रकृता 6. D. F H. अनप 7. H. इति 8 D. प्रस्ताव इति 9 H आदि । मादुरापह्नुति (P. 65) 10. A. C. H. रूपक 11. A. C F. H I. ग्रहण 12. A's alt. 'कथने' 13 All except E Omit छलादय C. छलादि शब्दै छल 14. A's alt C. निदर्शादयः 15. D. नैतदपि 16 A. C. हीन इत्यर्थ एव 17 D. repeats. नञर्थ E. न यर्थ 18. A's alt. तत्र 19 C. त्रितय 20. A C. पूर्वमित्या D. पूर्वज इ 21 A's alt. इत्यादि । 22. A. C. नो मात्रेति । A's alt न तस्मां प्रति 23. A's alt. C. प्रक्रान्ता 24 E. इत्यत 25. F शशाङ्क 26. A. C स्याय प्रति A's alt. D F. स्यपः 27. D. उल्कापातकिन 28 A. F. किरण· C. किणि 29 A's alt. C. मन्वत्य स्यघट 30. C. omits अपि 31. D 'विद्धस्सा भा' 32. C. आभासं 33 A's alt. C. D. पाद्य ।

पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभाभास्वरं
नेदं मण्डलमभ्युदेति गगनाभोगे जिगीषोर्जगत् ।
मारस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना पाण्डु प्रदोषश्रिया
मानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेवाकिनः ॥

द्वितीयो यथा—
विलसदमरनारीनेत्रनीलाब्जषण्डान्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।
न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥
तृतीयो यथा—
उद्भ्रान्तोज्झितगेहगूर्जरवधूकम्पाकुलोच्चैःकुच-
प्रेङ्खोलामलहारवल्लिविगलन्मुक्ताफलच्छद्मना ।
सार्धं त्वद्रिपुभिस्त्वदीययशसां शून्ये मरौ धावतां-
भ्रष्टं राजमृगाङ्क ! कुन्दमुकुलस्थूलैः श्रमाम्भःकणैः ॥

अत्र शून्य इत्यस्य स्थाने मन्ये-शब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा स्थापयिष्यते । 'अहं त्विन्दुं मन्ये' इति वाक्यभेदे 'मन्ये' शब्दप्रयोगे नोत्प्रेक्षेति च

पूर्णेन्दोरिति । दृष्टश्रुताद्यपराधजन्मा रोषो मानः । तेनोन्नद्धः उत्सिक्तो जनः शृङ्गारी लोकः तस्याभिमानरसा[1]न्त्वाराहिष्णुता । हेवाकः स्वाच्छन्द्यम् । अत्र न मण्डलम् अपि तु आतपत्रमे[2]वेत्यन्वयो घटते [3]अयमपह्नवपूर्वक[4] आरोपः[5] ॥

आरोपपूर्वकमुदाहरति—विल[6]सदमरेति ॥ संयमो [7]मनोनिग्रहः । तेनाधःकृतान्याक्रान्तानि । अत्र नेत्रषण्डानि अध्यास्ते । न तु मयूरे वर्तत इत्यारोपपूर्वकता[8] ।

उद्भ्रान्तेति[9] । सार्धं धावतामित्यनेन यशसस्तत्प्रदेशव्याप्तिः समकालमेव सूचिता । मुक्ताफलच्छद्मना । अम्भः[10]कणै र्भ्रष्ट[11]मित्यत्र हि[12] न मुक्ताफलानि, अपि तु अम्भःकणा एवेति प्रतीतिः[13] । इत्थ[14]मेवापह्नुतिम् उत्प्रेक्षाङ्गत्वेन प्रतिपिपादयिषुरुपक्षिपति—अत्र शून्य [15]इत्यस्य इत्यादि ॥ "मन्ये मरावि"त्यादि पाठे [16]हि मन्येशब्दमाहात्म्यादुत्प्रेक्षा । छद्म[17]शब्दत[18]स्त्वपह्नुतिः सा चोत्प्रेक्षाङ्गं [19]भविष्यति । इत्थमुत्प्रेक्षाङ्गत्व[20] न केवलं तृतीयभेदस्यैव, यावता पूर्वभेद[21]द्वयस्यापि [22]संभवतीत्याह अहं त्विन्दुमित्यादि ॥ वाक्यभेदग्रहणं प्राथमिकभेद[23]द्वयप्रथनाय । इत्थ[24]

1. A's alt. C. F. सत्त्वा 2. E. omits. एव 3. A's alt. आद्यः C. आद्याय 4. A. C. D. omit. क. 5. A's alt. आरोप्यः । C. आरोप्य 6. A's alt. विक्रम 7. D. मान 8. A. कृता 9. A's alt. C. भ्राम्येति 10. A. अम्बु C. D. अयः, 11. A. E. F. दृष्टं 12. C. ही 13. A's alt. प्रतीति 14 A's alt. E. F. H. I. इमां 15. A. F. इत्यादि A's alt. इत्यास्यन्तादि 16. Omitted. in D. 17. A's alt. C. D. E. F. H. I. छन्न 18. A. C. D. F. H. I. omit. त 19. A's alt. C. D. E. F. H. I. इति भ 20. C. अत्र न 21. A's alt. E. पूर्वक 22. A's alt. C. H. omit सं 23. A's alt. C. 'भेदग्रहणाय' 24. D. इत्यं ।

वक्ष्यते। एतस्मिन्नपि भेदेऽपह्नवारोपयोः पौर्वापर्यविपर्ययभेदद्वयं संभवदपि न पूर्ववच्चित्रतामावहतीति न भेदत्वेन गणितम्। तत्रापह्नवपूर्वक आरोपे समनन्तरमुदाहृतम्। आरोपपूर्वके त्वपह्नवे यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्यच्छलेन॥

क्वचित्पुनरमत्यत्वं वस्त्वन्तररूपताभिधायिशब्दनिबन्धनम्। यथा—

निरू[1]पाऽप्यपह्नुतिरुत्प्रेक्षाङ्गत्वेन सूचिता। ननु[2] च्छलादिप्रयोगेऽप्यपह्नवारोपपौर्वापर्य-विपर्ययनिबन्धनं वैचित्र्यं किं नोच्यत इत्यत आह—एतस्मिन्नपीति॥

अत्रेद[3]माकूतम्। यद्यप[4]ह्नवारोपपौर्वापर्य[5]विपर्यये भेदद्वयं भवत्येव, न तु चमत्कार कश्चित्। न[6]हि भेदसंभवोऽलङ्कारप्रथन[7]हेतुरपि[8]तु सचमत्कारभेदसंभव। सचमत्कारता च सति वाक्यभेदे स्यात्, एकवाक्यतायां तु च्छलादि शब्दस्य पौर्वापर्यविप[9]र्ययप्रस[10]ङ्गेऽपि न प्रतीतिभेद कश्चित्[11]। क्रियाविशेषण[12]त्वेन क्रियापेक्षया प्रतीतौ प्राथम्य[13]नियमात्[14] [15]अत[16]श्छलादिप्रयोगे द्विधा न गणितम्। वैचित्र्याभावमेव सोदाहरणं दर्शयितुमाह—तत्रा[17]पह्नवेत्यादि। [18]समनन्तरमिहोक्त[19]प्रतियोगिकम् उद्भ्रान्तो[20]ज्झितेत्यत्रेति यावत्।

ज्योत्स्ना भस्मेति। छुरणमुद्धूलनम्[21]। अन्तर्धानं रात्रिपक्षे[22] तिरस्कृतिः विलयः, अन्यत्र स्वदृश्यत्व[23]सिद्धिः। मुद्रा[24] भिक्षापिण्डस्तदर्थं कपालं मुद्राकपालम्। परिमल[25] (·) परिमर्दस्तेन तज्जनितं लक्ष्म[26] लक्ष्यते। यथाच्छलादिप्रयोगेण अर्थाक्षेपात्[27] असत्यत्वं, तथा प्रकारान्तरेणापि[28] संभवतीत्याह—क्वचित्पुनरित्यादि। वस्त्वन्तरं प्रकृतापह्नव-क्षमम्।

अमुष्मिन्निति। अत्र हि धूमशिखा रोमावलिवपु[29] [30]परिणमतीत्युक्तौ, न रोमा-

---

1. A's alt. निरूप C. त्रिरूप्य 2. A's alt. C. H. न तु। 3. A. C. H अत्रेत्याकूतं 4 H यद्यपि अ 5 C. पर्यभेद 6. E. न तु 7. A. C. H. प्रधान 8. C. तुः मच 9. E. F पर्याय 10. E. F. प्रयोग 11. Omitted in D. 12. A's alt चेतु 13. C प्राधान्य 14. A's alt. नियमनात्। 15. D. एत 16 E. छला 17 D तथा 18 D. सजन 19 A's alt. D. E. F. सत्यं 20. A's alt. C. उक्तिते H त्तोनते 21. C H. नम्। रात्रि 22. A. C. पक्षे विरतिः अ A's alt F. पक्षे विलयः तिरस्कृतिः H पक्ष विल 23. H. Omits 'स्व' 24. A's alt. C अभिज्ञापि 25. All mss मल 26 F लक्ष्यते। य 27. A's alt. C. अपेक्षायां स्यादसत्य H अपेक्ष पाठ मत्य 28. A's alt C. प्रधानान्त। 29. A. D E. F. H I. वर्त्ति 30 D परिमाण।

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥ इति ॥

एवमभेदप्राधान्ये आरोपगर्भानलङ्कारांल्लँक्षयित्वा अध्यवसायगर्भा-ल्लँक्षयति । तत्र—

अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ॥२२॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । स च द्विविधः—

वलिरपितु धूम[1]शिखेति प्रतीयते । अनेनैषा प्रतीयमानापि दर्शिता मन्तव्या ॥

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।
नञा[2] च्छलादिशब्दैश्च सा शब्दान्तर[3]तस्त्रिधा ॥
स्याद्भेदाभेदतुलया[4] विच्छित्तिरुपमादिकः ।
रूपकादिस्त्वभेदांशे[5] मुख्ये[6] त्वारोपसंश्रयात् ॥

तामेव[7] सङ्गतिं विशदीकुर्वन् उत्प्रेक्षाप्रस्तावायाह—एवमभेदप्राधान्य इत्यादि । आरोपमूला रूपकादयो अपह्नुत्यन्ताः । अध्यवसायगर्भास्तु[8] उत्प्रेक्षादयः । अत[9]एव टीका—तत्रेति[10] । अध्यवसायगर्भेषु मध्ये[11] इत्यर्थः ।

अथ सूत्रम्—अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ॥ अध्यवसायो निश्चय-ज्ञानम् । स च लोके द्विरूपः सम्यगात्मा[12] मिथ्यारूपश्च । उभयरूपोऽप्यय नालङ्कार. । नहि शुक्तिरिति सम्यगध्यवसाये रजतमिति मिथ्याध्यवसाये वा विच्छित्तिः[13] काचित् । उभय[14]विलक्षणस्तु जानतोऽप्येतस्मिन् तदेवेति योऽध्यासरूपस्स इहालङ्कारत्वेन परि-गृह्यते । तस्यैव [15]अलौकिकस्य विच्छित्तिरूपत्वात् ।

तस्य च द्वयी गतिः । कदाचिदध्यवसाया[16]त्मन स्वरूपस्य प्राधान्यं, कदाचिद-ध्यवसितस्य विषयस्य । इत्थ च सत्यध्यवसाये विषयभूते यदा अध्यवसानस्य प्राधान्यं [17]तदोत्प्रेक्षाऽलङ्कार इति सूत्रार्थः[18] । तदेतदवयवशो व्याचष्टे—विषयनिगरणेनेत्यादि । निगरण[19]निगलनम् । स्वरूपतोऽपलाप इत्यर्थः । [20]विषय निगीर्णवतो विषयिणो विषयि-तादात्म्येन प्रतीतस्स इहाध्यवसायो अभिमत इति[21] यावत् । अनेनालौकिकस्यैवा-[22]

---

1. A's alt. C. शिखेव 2. A's alt. C. नसा 3. A. अन्तरस्त्रि 4 A's alt. तुल्या 5. A's alt. आदिष्वभे C. आदिषु भे 6. A's alt. C. मुख्यैकारोपसंभवात् H. मुख्ये चारो 7. As' alt. D. E. F. H. एनां 8. D. गर्भेष्वि 9. A's alt. C. अतस्तट्टीका 10. A. D. तत्रति 11. D. E. मध्या 12. A's alt. C.सत्यात्मा 13. C. त्तिः इहालङ्कार 14. E. तदुभय··· 15. C. Omits अ 16. Except F all read यसानात्म 17. A repeats. तदोत्प्रेक्षा A's alt. C. H. तत्र 18. A's alt. C सूत्रात्तदे 19. A. निगरणनं 20. A's alt. D. E. येयं वि C. येयं 21. D. विषयाय 22. A. B. C. F. G omit एव ।

साध्यः सिद्धश्च । साध्यो यत्र विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः। असत्यत्वं च विषयिगतस्य धर्मस्य विषय उपनिबन्धे विषयिसंभवित्वेन च प्रतीतेः । धर्मो गुणक्रियारूपः तस्य संभवासंभवप्रतीतौ संभवाश्रयस्य तत्रापरमार्थतयाऽसत्यत्वं प्रतीयते, इतरस्य तु परमार्थतया सत्यत्वम् । यस्यासत्यत्वं, तस्य सत्यत्वप्रतीतावध्यवसायः साध्यः । अतश्च व्यापारप्राधान्यम् । सिद्धो यत्र विषयिणो वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यतया प्रतीतिः । सत्यत्वं च पूर्वकस्यासत्यत्व-

---

ध्यवसायस्य अलङ्कारबीजत्व दर्शितम् । व्यापारप्राधान्यग्रहणस्य व्यावर्त्यमुद्घाटयितुमाह—स च द्विविध इत्यादि[1] । तत्र साध्यस्य[2] स्वरूपमाह—साध्यो यत्रेत्यादि । साध्य-इति [3]यदेक वाक्यमाक्षिप्तेन[4] तच्छब्देनार्थेनाभिसबन्ध. । उत्तरवाक्यगतोऽपि यच्छब्द पूर्व[6]वाक्या[7]च्छब्दोपादाननिरपेक्ष[8] एव तदर्थेन[9] सम्बन्ध[10]मीप्टे । यत्र[11] विषयिणोऽसत्यतया प्रतीति स[12] साध्य[13] इत्यर्थ । अत्रेदमनु[14]सन्धेयम् । मुख मुखत्वेन जानन्नेव[15] यदा[16] नून चन्द्र इति सभावयति तदा विषयी चन्द्रो मुखत्वेनासत्य प्रतिभाति तदाध्यवसाय साध्य[17] ।

ननु साध्य एवास्तु अध्यवसाय सिद्धो वा, [18]अभेदप्रतीतौ कथमसत्यत्व[19] इत्यत आह—असत्यत्व चेत्यादि । विषयिगतस्य चन्द्रादिगतस्य माधुर्यादि धर्मस्य[20] विषये, मुखादावुपनिबन्धे, नून चन्द्र इत्यस्या दशाया विषयिण्येव[21] सभव[22]त्यय विषये तु न सभवतीति प्रतीयमानत्वात्[23] । विषयविषयिणोरभेदस्फुरणेऽपि धर्मस्या[24]सत्यताप्रतीत्या न प्ररोहति । अतो[25]ऽध्यवसानव्यापारस्य साध्यता । ननु को धर्म ? किप्रमाणा चासौ[26] ? तदाश्रयस्य सत्यत्वासत्यत्व[27]प्रतीतिरित्यत आह—धर्मो गुणक्रियारूप.[28] इत्यादिना । गुणक्रिया[29]रूप इति धर्मस्य साकल्यकथनात् तदुभयमूलतया उत्प्रेक्षासभ[30]वस्सूचित. । अस्य[31] हि धर्मस्य सभवोऽसभवश्च विषय्या[32]श्रयतया सभव [33]असभवस्तु विषया[34]श्रयतया । इत्थ[35] च सति[36] सत्यत्वासत्यत्व[37]प्रतीतिर्ना[38]प्रामाणिका । कुतः ? सभवाश्रयस्य तत्रावस्थाया परमार्थबुद्ध्यनुदयात् असत्यत्व प्रतीयते । यतस्तदितरस्य तु [39]सत्यत्वमेव

---

1. H. आदि । अत्रेदं 2. D प्यस्वरू 3. A यद्यैकं C. यद्येक E इयदेव एक *F. यदेवैक 4. F आक्षिप्यते 5. D. F. शब्दार्थेन 6. A omits* पूर्व *7. C.* वाक्य F. वाक्ये 8 C पेक्षण 9 D तद्नेन न 10 C. सबद्ध 11. A C. यत्र यत्र 12 C. D. F. omit स 13 C. *साध्यत 14. H.* इदमनु *15. H.* अपि *16. F* एव चन्द्रं चन्द्र इति 17 E यः इति । 18 A. C. E. H नाभेद 19 A D. F. H असत्यत्व 20 A. धर्मसाग्रस्य *21. Except D E. all read* विषयिणीव 22. C. भव इत्ययं 23 A C D. F नूनं चन्द्र इत्यस्यां दशायां वि 24. A. असत्या अ *D.* स्यासत्यासत्यत्व *H* असत्य 25. C. अतोऽध्यवस्य 26. C. चाभासौ 27. D omits त्व 28. A C F H यादि 29 A. C. D. H. I. क्रियादि 30. A's alt. C. H. सचित 31. A. C *अस्य च* 32 A's alt. C. *विषयाश्र* 33 C. असंभव 34. A's alt. C. विषय्या 35 C. इयं 36. Omitted in D 37. A's alt. C. त्वप्रतीक 38. A. C. H. *अप्रामाणिकात* 39 A. C. H. *सत्यत्व* ।

निमित्तस्याभावात् । अतश्चाध्यवसितप्राधान्यम् । तत्र साध्यत्वप्रतीतौ व्यापार-प्राधान्ये अध्यवसायः संभावनमभिमानस्तर्क ऊह उत्प्रेक्षेत्यादिशब्दैरुच्यते । तदेवमप्रकृतगतगुणक्रियाभिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षा । सा च वाच्या इवादिभिः प्रदर्श्यते । प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यप्रयोगः । सा च जातिक्रियागुणद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयत्वेन चतुर्धा । प्रकृतस्यैतद्भेद-योगेऽपि न वैचित्र्यमिति न ते गणिताः । प्रत्येकं च भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविध्येऽष्टविधत्वम् । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकं निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश भेदाः । तेषां च प्रत्येकं निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रभेदाः । तेषु च

[1]परमार्थत्वात्[2] । चर्चितमर्थं निष्कर्षयति[3]—यस्यासत्यत्वमित्यादि । अतश्चेति । यत इत्यमध्यवसाय साध्य अत[4] उत्प्रेक्षायामध्यवसाय[5]व्यापारस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः ।

अथ सिद्धं विवेचयति—सिद्धो यत्रेत्यादि[6] । सिद्ध इति पूर्ववदेव वाक्यम् । स इति द्योतित[7] कोऽसाविरयत आह यत्र विषयिणो वस्तुत इत्यादि । यदा तु मुखमुद्दिश्य चन्द्रोऽयमिति प्रयोग तदा[8] वस्तुतो[9]ऽसत्योऽपि[10] विषयी सत्यतया प्रतीयते । [11]सत्यत्वप्रतीतेर्हेतुमाह—सत्यत्व चेत्यादि । सभवाश्रयस्य [12]अपरमा-र्थत्व[13]प्रतीतिरसत्यत्व[14]स्य निमित्तम् । यत इत्यमतश्चाध्य[15]वसितस्यार्थस्यैव प्राधान्य, तदाऽतिशयोक्तिर्वक्ष्यते । यदा साध्यत्वप्रतीति तदाध्यवसायस्य पर्यायान्[16] व्युत्पादयति—तत्र साध्यत्वेति । [17]चर्चितलक्षणनिष्कर्षणम्[18]—तदेवमित्यादि ।

तस्यास्सामान्यतस्तावद्द्वैविध्यमाह—सा च वाच्येत्यादि । तत्रापि सामान्याचानु-विच्य दर्शयति—सा च जातिक्रियेत्यादि । अध्यवसे[19]यत्वेन सभाव्यत्वेन ।

नन्व[20]प्रकृतग्रहणं किम् ? प्रकृतेऽप्येव सभवादिरयत आह—प्रकृतस्यैतदित्यादि । प्रकृत हि लौ[21]किक कविकल्पित[22] विच्छित्तिविधुरतया न वैचित्र्याय[23]। भेदचतुष्ट[24]यमपि द्विधा दर्शयति—प्रत्येकं च भावाभावेत्यादि । भावरूपा सभावना[25] [26]अभावरूपा[27]चेति । अथ व्यापारभेदा[28]द्भेद । पूर्वं व्यापारवद्भेदात् व्यापारनिमित्तभेदादाह—भेदाष्ट[29]कस्य चेत्यादि। भेदषोडशकमपि निमित्तोपादानानुपादानाभ्या द्विगुणयति—तेषा[30]चेत्यादि । अथ सभा व्यस्य हेत्वादि[31]रूपतया पुनस्त्रैविध्यमाह—तेषु च प्रत्येकमित्यादि । वा (च्या)[32] निग-

1 A. C H अपरम 2 C त्वाच्च।3 F कर्षति 4 D अत्र 5 A C D E H I. साय साध्यस्य व्यापा 6. H ्त्यादि तत्र तुल्ययोगितार्थं (see below under Tulyayogitā) 7. Except A C. all read द्योतित 8 C तद्वस्तु 9 E. मत्यो 10. D omits अपि 11 D सत्यत प्रतीयते हे 12 A F omit अ 13 A's alt. अर्थिका C अर्थत्वाप्र D E अर्थताप्र 14 D omits त्व 15 C. चाध्यवसित मार्थं 16 C. पर्यायान्त्पा D पर्याया व्यु 17. E. चर्चित 18 D. E. कर्षति । 19 A's alt येयत्वेन 20. D अप्रस्तुत 21. A's alt. C. तार्किक 22 A C F H कल्पित 30. A C F H. I. वैचित्र्यायाह । 24 D चतुष्क 25 C भावनात 26 C omits अ. 27 A C F. रूपा सभावनत्यर्थं । अथ 28 A C. F. भेदाभे 29 A अष्टक 30. D. तदेषा 31 A C. F हेतुत्वा 32. A C H I. वाच्यनि D F. वाच्य निग।

प्रत्येकं हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणरूपत्वेन षण्णवतिर्भेदाः । एषा गतिर्वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्रापि द्रव्यस्य प्रायः स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षाभेदास्ततः पातनीयाः । प्रतीयमानायाश्च यद्यप्युद्देशत एतावन्तो भेदाः तथापि निमित्तस्यानुपादानं तस्यां न संभवतीति तैर्भेदैर्न्यूनोऽयं प्रकारः । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य निष्प्रमाणत्वात् । प्रायश्च स्वरूपोत्प्रेक्षात्र न संभवति । तदेवं प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया यथासंभवं भेदनिर्देशः । एषा चार्था-

मयति[1]—एषा गतिरित्यादि । तत्रापोह्य प्रशायाह—तत्रापि द्रव्यस्येत्यादि । पात[2]-नीया हाप[3]नीया । प्रतीयमाना विभक्तुमाह—प्रतीयमानायाश्चेत्यादि । उद्देशन एतावन्त । लक्षणपरीक्षयोस्तु कृतयो कतिचन हीयन्त इति भाव । ये हीयन्ते तान् प्रस्तौति—**तथापि निमित्तस्येत्यादि**[4] । तैरिति (निमित्ता[5])नुपादाननिबन्धनै । अय प्रकार इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार इत्यर्थः. । निमित्तानुपादान न सभवतीति यत्प्रतिज्ञात तत्प्रमाणेन द्रढयति—**इवाद्यनुपादान इत्यादि** । इवा[6]द्यनुपादाननिमित्तकीर्तनयोरन्य[7]तराभावे न किञ्चित्प्रमाणमुत्प्रेक्षणे । अनुपात्तनिमि[8]त्तका हि या वाच्योत्प्रेक्षा[9] तस्याम् इवाद्युपादानबलादेवोत्प्रेक्षणप्रतीति । इह पुनरिवा[10]द्यनुपादानवन्ध्याया[11] प्रतीयमानाया निमित्त[12]-बलादेवेति निमित्तोपादाननियम । *स्वरूपोत्प्रेक्षणमपि न सभवतीत्याह—**प्रायश्चे**[13]*त्यादि । *प्रायोग्रहणात् पर्यायोक्तनयेन*[14] *स्वरूपस्य क्वचित्सभवदप्युत्प्रेक्षण गम्यस्यापि* भङ्ग्यन्तराभि[15]धानाद्य निरूपणार्हमिति द्योतितम् । प्रतीयमाना[16] निगमयति—**तदेव**[17]मिति । यथासभव सभव[18]मनतिक्रम्य ।

तथा हि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा तावत् वा[19]च्योत्प्रेक्षाप्रकृतिका । वाच्योत्प्रेक्षा[20]षण्णवतिधोद्दिष्टा । यथा जातिगुणक्रियाद्रव्याणाम्[21]उत्प्रेक्ष्यत्वेन चतस्र उत्प्रेक्षा । जातय[22] प्रतिस्व चतुर्विंशतिधा प्रथन्ते । [23]*यथा जात्युत्प्रेक्षा तावत् भावा*[24]*भावाभिमानरूपतया* [25]*द्विधा* । द्विविधा[26]ऽपि *गुणनिमित्तिका, क्रियानिमित्तिका* च । इत्य[27] चतुर्धा । साचो[28]पात्तनिमित्तानुपात्तनिमित्ता चेत्यष्टधा । अष्टविधाऽपि हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षा[29]रूपतया त्रिविधा इति चतुर्विंशतिप्रकारा । अनेनैव नयेनान्यदप्युत्प्रेक्षा[30]त्रय प्रत्येक चतुर्विंशतिधा

1. A C *गमयति— एषा परीक्ष* 2 D *वात नाना:* 3 D *हावनीया ।* 4 A. C. F आदि मिमि 5 All mss निपातानु 6 A C इवाद्यन्यतरोपा F इवाद्यनुपादान 7 D अन्यन्वाभावे हि न 8 Except F all read नि.मत्तिका 9 Except F all read प्रेक्षा इह पुन॰ 10 A. C. D E. H I उपादान 11 A's alt दानबलादेव 12. C. निमित्त 13 A C चित्येत्या A's alt. D E. पत्तेत्या 14. A C. न क्वचि 15 A C E F अन्तरतोऽभि 16 A's alt. C मानं 17 A. C D. E तदेतदिति F. तेवेदमित्यादि 18 C बनमति 19 C. प्राच्यो 20 D E तु प 21 A C प्रेक्ष्यतया F. प्रेक्षत्वेन 22 C. इति प्रति 23 D *यथा* 24 D *omits भावा* 25 Omitted in D 26 A C F द्विधा 27 A C. सा चतु 28 D इत्य चो 29 A C प्रेक्षणतया 30. D प्रेक्षाश्रयं ।

अयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका क्वचिद् दृश्यते । क्वचित्पदार्थान्वयवेलायां साद‍ृश्याभिधानादुपक्रान्ताप्युपमा वाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादभिमन्तृव्यापारोपारोहक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यति । क्वचिच्छलादिशब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा

मन्तव्यम् । तथा च[1] प्रत्येकं त्रिस्क[2]न्धिका एता हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणतया[3] स्कन्धत्रयमपि प्रतिस्वमष्टविधम् । तथा हि उपात्तगुणनिमित्ता[4] भावाभिमानरूपिणी[5] हेतुजात्युत्प्रेक्षा[6] । सैवानुपात्तगुणनिमित्ता । तथोपात्तक्रियानिमित्ता, सैवानुपात्तक्रियानिमित्ता [7]चेति भावाभिमानरूपतया चतुर्धा । एवमभावाभिमानरूपतया चतुर्धेति हेतूत्प्रेक्षास्कन्धो[8]ऽष्टविधः[9] । अनयैवरीत्या स्वरूपोत्प्रेक्षास्कन्धः फलोत्प्रेक्षास्कन्धश्च प्रतिस्वमष्ट[10]विधेति[11] जात्यु[12]त्प्रेक्षा[13] त्रिस्कन्धतया चतुर्विंशतिधा ।

एवं गुणक्रियाद्रव्योत्प्रेक्षा[14]ऽपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिधा विज्ञेया[15] । तत्र द्रव्योत्प्रेक्षायां हेतुफलोत्प्रेक्षापाते[16] षोडशकहानिः[17] । अतः स्थूलदृशा तावत्[18] अशीतिविधा वाच्या[19] । प्रतीयमानायां[20] तु[21] अनुपात्तनिमित्ताया[22] निरवशेषं[23] पाते अष्टचत्वारिंशद्धानिः । उपात्तनिमित्तायां च स्वरूपो[24]त्प्रेक्षा[25]पाते षोडश[26]कहानिः । अतो द्वात्रिंशद्भेदा प्रतीयमाना मन्तव्याः ।

उभयरूपाया[27]मपि अस्य वैचित्र्यान्तरमाह—एषा चेत्यादि । अर्थाश्रया[28]ऽपि अर्थालंकारोऽपीत्यर्थः । धर्मो[29] गुणक्रियात्मको[30] विषयो यस्य सः । श्लिष्टशब्दः कश्चिद्धेतुर्भवत्यस्याः । उत्प्रेक्षा ह्यर्थालङ्कारः । श्लेषः पुनरुभयालङ्कारोऽलङ्कारान्तरबाधकश्च । तथाऽपि धर्मविषये श्लिष्टशब्द[31]हेतुका संभवत्येषा न [32]बाध्यते, न चो[33]भयालङ्कारप्राप्तिरिति यावत् । यथेत्थं श्लेषमुत्प्रेक्षाङ्गं तथोपमा[34]ऽपि अङ्गमस्याः भवतीत्याह—क्व[35]चित्पदार्थान्वयेत्यादि । पदार्थसमन्वयदशायाम् उपम[36]योपक्रमः । तयोप[37]क्रान्ताऽप्युपमा[38] वाक्यार्थतात्पर्यपर्यालोचनमहिम्ना अभिमन्तु[39]स्संभावयितु[40]र्व्या[41]पारो[42]ऽपारोहक्रमेण

---

1. Omitted in A. C. 2. A's alt. स्कन्दि C. त्रिस्मन्धि 3. E. त्तण-रूपतया 4. D. त्ताति भावा 5. C. रूपण F. रूपिणीहेतु 6 F. प्रेक्षारूपतया स्कन्ध-त्रयमपि । सैव 7. A. C. omit च 8. A. स्कन्धे 9. A. C. F. विधा 10. D. आष्टधेति 11. C. विधत्रेति 12. A's alt. जात्युत्प्रे F. द्वात्ये C. नस्योत्प्रेक्षा 13. A. C. E. F. H. I. प्रेक्षास्त्रि . 14. A. प्रेक्षामा C. प्रेक्षा ... प्रत्ये 15. D. E. ज्ञेयाः 16. A. C. पाते स्थूल D. पाते अतः षोड 17. D. निः तदशीति 18. A. त षोडशकहान्या तथा च F. त् षोडशकहानिः सदर्था 19. D. प्रास्या 20. D. मानायाम् 21. A. C. F. न अनु 22. A. C. या निपाते 23 D. शेषा 24. All except D read. त्रिरूप 25. E. प्रेक्षणपाते . 26. D omits श 27. D. याऽपि 28. A. C. F. आश्रयोऽपि 29. A. C. धर्मा 30. A. D. F. आत्मका 31. C. शब्दादेतु 32. A. C. E. F. H. I. न च 33. A. C. F. न भ्रम 34. D. उपमाऽपि 35. D. तस्मिन्पद 36. A. C. उपमेयो A's alt. उपमाया F. उपमोप 37. A's alt. क्रमान्ता C. क्रमाङ्का 38. D. उपमाम 39. D. मन्त 40. D. भावयितुं 41. C. D. व्यापारोहणक्रमे 42. A. रूपरोह ।

भवति । अतश्चोक्तवक्ष्यमाणप्रकारवैचित्र्येणानन्त्यमस्याः । सांप्रतं त्वियं दिङ्मात्रेणोदाह्रियते । तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथा—

स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः
स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः ।
स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥

अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरुत्प्रेक्ष्यते ।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र लेपनवर्षणक्रिये तमोनभोगतत्वेनोत्प्रेक्ष्येते । उत्तरे त्वध

सभावनव्यापारस्य प्रतीतिविश्रा[1]न्त्यन्त उपर्युपरि प्रसर[2]परिपाट्या उत्प्रेक्षाया पर्यवस्यति । अथ अपह्नुतिप्रस्तावः[3] । उत्प्रेक्षाङ्गत्वेन[4] यदपह्नुतिः[5] प्रतिज्ञाता, तस्या अयमवसर इत्यभिप्रायेणाह—क्वचिच्छलादि[7] इत्यादि । इत्थ [7]ये प्रकाराः उक्ता., ये च[8] वक्ष्यन्ते तेषा वैचित्र्यादस्या इयत्तैव नास्तीत्याह—अतश्चोक्तवक्ष्यमाणेत्यादि ।

ननु यद्यानन्त्य कथमुदाहरणतो दर्शयिष्यते[9] इत्यत आह—साम्प्रतं[10]त्वित्यादि । दिङ्मात्रेणेत्यादि । यथा दिङ्मात्रेणोदाहृता अपि न्यायत[11]स्साकल्येन ज्ञातु[12]शक्यते[13], तथेति यावत् । उद्देशक्रममाविश्चिकीर्षुराह—तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथेति ।

स वः पायादिति । कुटिलत्वलक्षणो गुणो निमित्तम् । अकुरशब्दो जातिवचनः । अत उपात्तगुणनिमि[14]त्तिका भावाभिमानरूपिणी जात्युत्प्रेक्षेयम् । तत्र यद्यपि स्वरूपमुत्प्रेक्ष्यते न तु हेतु[15]फले, अथाप्युद्देशक्रमविरोधात्सोऽशो नोदा[16]जिही[17]र्षित । एव[18]मुदाहरणेपूदाहर्तव्या [19]विशेषाशा स्वयमनुसन्धेया. । क्रमस्याविवक्षणात्[20] नास्माभि प्रतिस्व प्रतन्यन्ते[21] । अत्र जात्युत्प्रेक्षात्व विविच्य दर्शयति—अत्रांकुरेत्यादि[22] ।

अथ क्रियोत्प्रेक्षा—लिम्पतीवेत्यादि । क्रियोत्प्रेक्षात्वं विवेचयति—अत्र लेपनेत्यादि । न च मन्तव्य [23]वर्षणस्य नभ कर्तृ[24]कत्वात् न तमोगतत्व[25]मिति । नभसोऽपि तमसा[26]ऽधिष्ठितस्यैव वर्षणकर्तृ[27]कत्वसभवादनेन परम्परायातापि सम्भावनाया

---

1. D. श्रान्तमुप 2. A's alt. F. प्रतिभाप E प्रसरण । 3. A. C. प्रस्तावादुखे D. E. प्रस्ताव 4. D. omits न । 5. D. अपह्नुतिं 6. Except E all read छलादित्या 7. D. प्रिये 8. D. omits. च 9. D. यिष्यत 10. D. प्रतमित्या 11. D. न्यायता: 12. D. न शक्य 13 C. शक्यन्ते 14. A. C. E. निमित्त 15. D. हेतु फ 16. A's alt. C. नोज्जिही । 17. F. र्हार्पतः C. र्हार्षितम् । 18. A's alt C भाव 19. A. C. F. हि शेषा 20. D. अविवक्षया 21. A C. F. प्रतन्यते । 22. D इत्यादि । क्रियोत्प्रेक्षात्वं 23. D वर्षण 24. A. C F. omit क 25. A's alt. C omit त्व 26. A. C. तमोऽधि D तमसोऽधि 27. A's alt. omits क ।

"असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता" ॥ इत्यत्रोपमैव, नोत्प्रेक्षा । गुणोत्प्रेक्षा यथा—

> सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
> अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

अत्र दुःखं गुणः । द्रव्योत्प्रेक्षा यथा—

> पातालमेतन्नयनोत्सवेन विलोक्य शून्यं मृगलाञ्छनेन ।
> इहाङ्गनाभिः स्वमुखच्छलेन कृताम्बरे चन्द्रमयीव सृष्टिः ॥

अत्र चन्द्रस्यैकत्वाद् द्रव्यत्वम् । एतानि भावाभिमाने उदाहरणानि । अभावाभिमाने *यथा—*

> कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
> अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥

उत्प्रेक्षात्वं द्योतितम्[1] । ननूत्तरार्धानुदाहरणे को हेतुरित्यत आह—**उत्तरेत्वित्यादि** । **उपमैव नोत्प्रेक्षेति** । अत्रेत[2]दुपह्वरम्—उपमानांशश्चेल्लोकतः सिद्धस्तदोप[3]मैव द्वयोस्सिद्धत्वादिवशब्दः साधर्म्यद्योतकः । [4]यदा तु कविकल्पितः तदोत्प्रेक्षैव । उपमानस्य [5]लोकतो [6]ऽसंभवादिवशब्दः संभावनां द्योतयति यतः । अत्रावान्तरश्लोकौ—

> यदा[7]यमु[8]पमानांशो लोकतस्सिद्धि[9]मृच्छति ।
> तदोपमैव येनेव[10]शब्दः साधर्म्यसूचकः[11] ॥
> यदा पुनरयं लोकादसिद्धः[12] कविकल्पितः[13] ।
> तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दस्संभावनापरः[14] ॥ इति ॥

अथ गुणो[15]त्प्रेक्षा—**सैषा[16]स्थलीति**[17] । इयं [18]प्रतिष्ठमानस्य दाशरथेः सीता प्रत्युक्तिः[19] । *गुणोत्प्रेक्षा[20]त्वं दर्शयति[21]—दुःखं[22] गुण इति ।*

अथ द्रव्योत्प्रेक्षा—**पातालमेतदिति** । द्रव्यत्वं दर्शयति—**चन्द्रस्येत्यादि** । उदाहरणचतुष्केऽपि अनुगतं विशेषम् उद्घाटयति—**एतानि**[23] **भावाभिमान इत्यादि** ।

अथाभावाभिमाने—**कपोलफलकाविति** । कष्टं[24] कृच्छ्रात् । तथाविधाविति । स्वानुभवैकसमधिगम्यो रमणीया[25]तिशयो द्योत्यते । क्षामतागमनं नैसर्गिकम् । परस्पर[26]दर्शनाभावो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते[27] । [28]अत एवाभावाभिमानरूपता । तदेतद्दर्शयति—**अत्राप-**

---

1 D द्योतितः 2. D अत्रेति । तदु 3 C. तदेव उप 4 D. F. यतः य 5. D. लोकतोऽसं 6. E. तत्संभा 7. F. यदासावुप 8 D यदुप 9. D सिद्ध 10. D. एवैष 11. D. सूचकं 12. D. सिद्ध 13 D. कल्पितं 14. D. परं 15. D उत्तोत्प्रे 16 A. C. एषा 17. F. repeats इति 18. A's alt. C D. E. प्रतिप्रतिष्ट 19. D. उक्ति 20 A. F. प्रेक्षां सन्दर्श 21. D. दर्शयति । एते भावा 22 A. C. दुःख 23. A C. F. एते 24. D कथं 25. D. रमणीतानि 26. D परा 27. प्रेक्ष्यन्ते 28. All except E omit अ ।

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावाभिमानः । एवं जात्यादावप्यूह्यम् । गुणस्य निमित्तत्वं यथा—"नवबिसलताकोटिकुटिलः" इत्यत्रोदाहृते कुटिलत्वस्य । क्रियाया यथा—"ईदृक्षां क्षामतां गतौ" इत्यत्र क्षामतागमनस्य । एते निमित्तोपादानस्योदाहरणे । अनुपादाने "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि" इत्याद्युदाहरणम् । हेतूत्प्रेक्षा यथा—"विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्" इत्यादौ । स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

कुबेरजुष्टां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

श्यन्ता[1]वितीत्यादि[2] । न्या[3]यस्य सुज्ञानत्वात् । स्थालीपुलाकन्यायेनोदाहरणमात्रमिति न व्युत्क्रमदोष शङ्क[4]नीय । क्रमा[5]पेक्षया तु जात्या[6]द्युत्प्रेक्षापुरस्कारेणोदाह[7]र्तव्यम् । [8]तदेतदभिसन्धायाह—एव जात्यादा[9]वप्यूह्यमिति । इत्य जात्यादि[10]चतुष्कम् [11]अभावाभिमानरूपतयोदाहृतम् ।

अथ भेदाष्टकस्य गुणक्रियानिमित्ततोदाहर्तव्या । तत्र गुणनिमित्तकत्वेनोदाजिहीर्षुराह—नवबिसलतेत्यादि । तद्विवेचित[12]चरम्[13] । एव गुणनिमित्तकत्व क्रियाद्युत्प्रेक्षात्रये स्फुटतरत्वादुदाहरणनिरपेक्ष[14]मि[15]त्यभिसन्धाय क्रियानिमित्त[16]कत्वेनोदाहरति—[17]ईदृक्षामित्यादि[18] । क्षामता[19]गमनलक्षणक्रिया[20]ह्यदर्शनोत्प्रेक्षाया निमित्तम्[21] । इयता पोडशकमुदाहृत मन्तव्यम् । अथ निमित्तोपादानानुपादानाभ्या पोडशकस्य यद्द्वैविध्य प्रतिज्ञात तत्र निमित्तोपादानस्य समनन्तरो[22]दाहरणान्येवोदाहरणत्वेन दर्शयति—एते निमित्तेत्यादि । कुटिलत्व[23]क्षामतागमन[24]योरुपादानादनुपादानमप्युदाहृतेष्वेव दर्शयति लिपतीवेत्यादि । अत्र[25]लेपनादित्वेन सभावने व्या[26]पनादि निमित्त नोपात्तम् । इयता द्वात्रिशद्भेदा उदाहृता ।

अथ द्वात्रिशद्धेतु[27] फलस्वरूपात्मकतया त्रिधोदाहर्तव्या । तत्र हेतुरूप[28]तयोदाहरति—विश्लेषदुःखादिवेत्यादि । अत्र दु खगुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षित[29] । इत्य जातिक्रिये हेतुत्वेनावगन्तव्ये । [30]द्रव्योत्प्रेक्षाया [31]तदभावात् तन्निबन्धनम् अष्टक पातनीयम् । अथ स्वरूपतयोदाहरति—कुबेरजुष्टामित्यादि । [32]जुष्टा सेविताम्[33] । कुबेरजुष्टा दि[34]गुदीची,

---

1 C न्ताविन्यादि 2 D E. ध्यादिना 3 E. नाय 4 D प कनीय 5. D क्रमा । 6 All except E जात्युत्प्रे 7. A. C. F. हर्तव्य , 8 A. C यदे 9. A C चादावूह्य D. आदावप्यू 10. D. आदि तद्विवेचित 11. Except F. all omit अ । 12 D पर 13 E. इति । ए 14 D पेक्षत्व मि 15. E. omits इति 16 All except D omit क 17. A दृक्षा 18. D चादि । ईदृक्षा 19 A's alt. C भजन 20 A. त्रियास्य 21 C. चये मा 22. Except E all read. रोदाहरणत्वेन द 23. D omits त्व 24 A's alt. C. गमनादानादनु 25. A's alt. C. व्यपना 26. A's alt. C. संपनादि 27. A हेतु [व]—त्व (स्व) रूप फलात्म C. हेतुं पफल 28. D तयोदा 29 D प्रेक्षितं 30 D. तद्द्रव्यो E. अत्र 31. A C. तामावात् A's alt. D. F. तदन्तर्भावात् 32. D E. जुष्टा 33. D. E. सेविता । 34 A. C. F omit दिक ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥

फलोत्प्रेक्षा यथा—

चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।
अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥

एवं वाच्योत्प्रेक्षाया उदाहरणदिग्दत्ता । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ ! सा अमाअन्ती ।
दिअहं अणण्णअम्मा अङ्गं तणुअंपि तणुएइ ॥ इति ।

'अमा अन्ती' इत्यत्रावर्तमानेवेति तनूकरणहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । एवं भेदान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । श्लिष्टशब्दहेतुका यथा—

सा प्रतिनायिकात्वेनानुसन्धीयते । समय एक[1]दर्तुविशेषः । अन्यदा[2]त्वनन्यत्र गमनलक्षणः सकेतः । दक्षिणस्यां दिशि[3] नायिकात्वमनुसन्धीयते । व्यलीकम् अपराध[4] । अत्र[5] निश्वासस्य स्वरूपमेवोत्प्रेक्ष्यं, न तु हेतुः फलं वा । इत्थं गुणोत्प्रेक्षादित्रये स्वरूपात्मकत्वं ज्ञेयम् ।

अथ फलोत्प्रेक्षा—चोलस्येत्यादि । अत्र दर्शनक्रिया[6] विपाटनफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । इत्थं जातिगुणयोरपि फलत्वमनुसन्धेयम् । द्रव्योत्प्रेक्षा[7]यां हेतुफलासभवात् तन्निबन्धन षोडशकं पातनीयम् । इत्य[8]मशीतिविधाऽपि वाच्योत्प्रेक्षा साकल्येनो[9]दाहृतकल्पैव[10] । तदेतन्निगमयन्नाह—एवं वाच्योत्प्रेक्षाया[11] इत्यादि[12] ।

अथ प्रतीयमाना परिपाट्योदाह्रियते—महिलासह[13]स्सेत्या[14]दिना ।

महिलासहस्रभरिते[15] तव[16]हृदये[17]सुभग ! सा अमान्ती ।
[18]दिव[19]समनन्यकर्मा[20] अङ्ग[21] तन्वपि[22] तनयति[23] ॥

दिवसमित्य[24]त्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतीयमानामुत्प्रेक्षामुद्घाटयति—अमा (अ[25]) न्तीत्यत्रेत्यादिना । न्याय[26]स्य [27]सु[28]ज्ञानत्वात् विस्तर[29]भीरु[30]राह—एवं भेदान्तरेष्विति । अर्थाश्रयाऽपि धर्मविषये श्लिष्ट[31]शब्दहेतुका संभवतीति योद्दिष्टा तामुदाहरति—

---

1. C. एकः दर्त्तु D. ह्त्तु E. दत्व 2. A. C. F. अन्यत्र 3. C. दिशिः, 4. C. रागं 5. D. E. हि 6. D. क्रियापि पाट A. C. F. या हि पाट 7. D. प्रेक्षाया 8. A. C. F. याकूलं वा वाच्यो D. श्रयीति वाच्यो 9. C. नोत्प्रेक्षादा 10. A. C. F. कल्पा भवति । 11. All except E omit या 12. Omitted in D. E. 13 महंस्से 14. D. इत्यादि । 15. A. भरितेति च ह 16. Omitted in C. 17. C. तं सु A's alt. हृदयेन्त 18. A's alt. दिस्यमन 19. C. दिवमव न्यकम्मा 20. D. कर्म 21. C. अङ्ग 22. Omitted in A's alt. C. 23.. A's alt. हान C. हन 24 D. omits इति । 25. All mss. omit अ. 26. C. न्याय्यस्य 27. D. E. इह 28. C. संज्ञानत्वा वि 29. D. विस्तार 30. A. C. भीरुत्वादुक्तं 31. D श्लिष्टहेतु ।

अनन्यसामान्यतया प्रसिद्धस्त्यागीति गीतो जगतीतले य ।
अभूदहर्पूर्विकया गतानामतीव भूमि स्मरमार्गणानाम् ॥

अत्र धर्मविषये मार्गणशब्द श्लिष्ट । उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके, देव्या मुखाम्भोरुहे
रोलम्बन्ति, तमालबालमुकुलोत्तसन्ति मौलावपि ।
या कर्णे विकचोत्पलन्ति, कुचयोरङ्के च कालागुरु-
स्थासन्ति पथयन्तु तास्तव शिव श्रीकण्ठकण्ठत्विष ॥

अत्र यद्यपि "सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विबित्येके" इत्युपमानात् क्विबिधावामुखे उपमा प्रतीति, तथाप्युपमानस्य प्रकृते सभवौचित्यात्सभावनोत्थाने उत्प्रेक्षाया पर्यवसानम् । यथा वा विरहवर्णने "केयूरायितमङ्गदै" इत्यादौ ।

श्लिष्टशब्देत्यादि[1] । अनन्येति । प्रसिद्ध[2]स्त्यागीति [3]गानप्रकार । मार्गणाश्शरा याचकाश्च । लक्ष्ययोजनायाह—अत्र धर्म[4]विषय इति । मार्गणविषयीभावो धर्म सभावनाश एव प्रतीतिवि[5]श्रान्ते श्लेषो[6] नोत्प्रेक्षाबाधक[7] । कस्तूरीति । रोलम्बा[8] भृङ्गा । अङ्क[9] पर्यन्त[10] । स्थासक[11]अर्चिका[12] । उपमोपक्रमतामुपपादयति—अत्र[13] यद्यपीत्यादि । सर्वप्रातिपदिकेभ्य उपमानार्थे[14] क्विप् इत्येके आचार्या इति सूत्रार्थ[15] । अत्र क्विपो माहात्म्या[16]दुपमाप्रतीतावपि[17] सभावनाया पर्यवस्यतीति । कण्ठत्विषा तिलकादिरूपत्वनियमासिद्ध तिलकादिरूपताऽपि[18] कदाचित्स्यादुपमानाशे सभावनाप्राणत्वमेव नतु वास्तवत्वम् । अत उत्प्रेक्षाया पर्यवसानम् । तदिदमभिसन्धायाह—तथाऽप्युपमानस्येत्यादि[19] । उपमानस्य तिलकादे प्रकृते कण्ठत्विड्रूपे[20] सभवौचित्यात् सभावनमात्रस्योचितत्वात् । सभावनस्योत्थाने उत्प्रेक्षणस्योदयात्[21] । अथोपमार्थकप्रत्ययान्तरप्रयोगेऽपि उपमोपक्रमत्व[22] दर्शयितुमाह—यथा वेत्यादि[23] ।

केयूरायितमित्यत्रापि हि[24] क्यङो[25] माहात्म्यादुपमा प्रतीतिरङ्गदादे[26] । केयूरादिवदाचरणे[27] नियमाभावात् तथात्वसभावनायाम् उत्प्रेक्षैव पर्यवस्यति । अथोपमानाशस्य वस्तुतोऽसिद्धस्य कविकल्पनायातत्वे सर्वैवोपमा (प्रतिपादक[28])शब्दमाहात्म्यादामुखप्रतीताऽप्युत्प्रेक्षात्वेन पर्यवस्यतीत्यभिसन्धायाह—एषा[29]चेत्यादि । अप्रपञ्चने हेतुमाह—इह त्विति ।

---

1 A C D F H I आदि । अ 2 D सिद्धस्या 3 A F ति गीति गान 4 A C F धर्नुवि 5 C अन्त । 6 D श्लेषा 7 A C साधक, 8 A C रोलम्बो 9 D अक 10 D पर्युंत । 11 C स्थामच्च E omits क 12 C. चर्चिका 13 Omitted in A C F 14 E F अर्थेभ्य 15 E अर्था । 16 A F माहात्म्य 17 A C प्रतीतावपि 18 A C omit अपि 19 F इति 20 A. C F रूप 21 D E. उदये 22 C क्रम द 23 C चेत्यादि D त्वेत्या 24 C पि कर्म हि हात्म्य D एवक्यन्दो 25 A क्यन्दो 26 A C अङ्गादे A's alt F अङ्गलीयकादे 27 A C आभरणे । 28 All mss read प्रातिपदिक 29 A F एष

एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता। सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा—

गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससम्भ्रमं पौरविलासिनीषु।
यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति सिप्रा॥

अत्रेवशब्दमाहात्म्यात्सम्भावनं छलशब्दप्रयोगाच्चापह्नवोऽवगम्यते। एवं छद्मादिशब्दप्रयोगेऽपि ज्ञेयम्। "अपर इव पाकशासन" इत्यादावपरशब्दाप्रयोगे तूपमैवेयम्। तत्प्रयोगे तु प्रकृतस्य राज्ञः पाकशासनत्वप्रतीतावध्यवसायसम्भवादिवशब्देन च तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षैवेयम्। इव शब्दाप्रयोगे सिद्धत्वादध्यवसायस्यातिशयोक्तिः। इवापरशब्दयोरप्रयोगे तु रूपकम्। तदेव प्रकारवैचित्र्येणावस्थितायामुत्प्रेक्षायां हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसम्बन्धिनो

गतासु तीरमिति। [1]ससम्भ्रमा[2] गतिः फेनोल्लासहेतुः। अत्रेवशब्दादट्टहासस्य सम्भाव्यता। यत्तु व्यक्तिविवेककृदीदृशि विषये मन्यते—"इवादिशब्दैरेव प्रकृता[3]र्थस्यासत्त्वप्रतीतेः छलादिशब्दाः पुनरुक्ताः" इति तन्[4] मन्दम्। न खल्वीदृशि विषये छलादिशब्दा[5]प्रयोगेऽपि प्रकृतार्थस्यासत्यता गम्यते। अपि तु उत्प्रेक्षां[6] प्रति हेतुभाव एव। यथा अत्रैव[7] 'फेनपरम्पराभि'रिति पाठे। अतस्सापह्नव[8]त्वलक्षणमुत्प्रेक्षावैचित्र्यं[9] छलादिप्रयोगैकशरणम्[10]। तदेतदभिसन्धायाह—अत्रेवशब्देत्यादि।

अथोत्प्रेक्षाया एव प्रपञ्चनार्थं तत्तदलङ्कारबीजभूत[11]तत्तत्पदावापोद्धा[12]राभ्याम् अलङ्कारवैचित्र्यमाविर्भवतीति व्युत्पादयति—अपर इवेत्यादिना। अपरशब्दाप्रयोगे[13]ऽपि पाकशासनः सिद्धतया प्रतीयत इत्युपमैव। तत्प्रयोगे तु प्रकृतो राजैव अपरपाकशासनत्वेनाध्यवसीयते। इवशब्दाच्चाध्यवसानस्य साध्यतेत्युत्प्रेक्षैव। इव[14]शब्दापोहे त्वपरपाकशासनत्वं सिद्धतया प्रतीयत इत्यतिशयोक्तिः। इवापरशब्दयोः द्वयो[15]रप्यपोहे रूपकभेदप्राधान्यप्रतीतेः। इत्थं[16] नानावैचित्र्यनिर्भरायामस्यां कुत्रचिदंशे[17] नियमेन वाच्यता, कुत्र[18]चित्तु[19] कामचार इति व्युत्पिपादयिषुर्हेतूत्प्रेक्षां तावत् व्युत्पादयति—तदेवप्रकारे त्यादिना। प्रकृतसम्बन्धिन उपमेयसम्बन्धिनः। यस्य धर्मस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्ष्यते, स धर्मोऽप्यनु[20]मायवशात् अभेदोपचरणवशात् अभिन्न उत्प्रेक्षानिमित्तमा[21]श्रीयते [22]नियमेन [23]वाच्यो

1 A's alt C D E F H I सविभ्र 2 D E भ्रम 3 A C F कृतस्य 4 Omitted in D 5 E F शब्दस्याप्र 6 C D प्रेक्षाया 7 A F तत्रैव 8 A C ह्नुच्छल पक्षमुत्प्रे 9 A C F चित्र्यात् 10 C 'शरणा' 11 A's alt C. तत्त्व भावा वापा 12. D उत्तारमक 13 D इति E हि 14 Omitted in A C. F 15 A C. omit द्वयो 16 A C F इत्थ वैचि 17 A C. F चिद्भेदा 18 A's alt क्वचित् 19 All except E omit तु 20 D. वासवया 21 C आश्रयते 22 D E. ते उपमानधर्मेण मद्भेद त्यागेनैव उत्प्रेक्षाहेतुतया आश्रीयते। निय 23 D E. H I चवाच्यो

धर्मस्य हेतुरुत्प्रेक्ष्यते, स धर्मोऽध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वेनाश्रीयते। स च वाच्य एव नियमेन भवति। अन्यथा कं प्रति हेतुः स्यात्। यथा—"अपश्यन्त्याविवान्योन्यम्" इत्यादौ। अत्र कपोलयोः प्रकृतयोः संबन्धित्वेनोपात्तस्य क्षामतागमनस्य हेतुरदर्शनमुत्प्रेक्षितम्। हेतुफलं च क्षामतागमनं तत्र निमित्तम्। एवं "अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"। इत्यत्र नूपुरगतस्य मौनित्वस्य यो हेतुर्दुःखित्वं तदुत्प्रेक्षणे मौनित्वमेव निमित्तं ज्ञेयम्। एवं सर्वत्र।

स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मी धर्म्यन्तरगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते तत्रापि निमित्त-

भवति। अस्योपमानधर्मेण सहाभेदाश्रयणं वाच्यत्वं चेति[1] नियमद्वयमनुसन्धेयम्। यदेवं न स्यात् तदोत्प्रेक्षमाणो हेतुरभित्तिकमेव चित्रं स्यादित्याह[2]—अन्यथा कं प्रतीति। तामिमां[3]व्यवस्थामुदाहरणतो हृदयं[4]गमयति—यथा अपश्यन्त्या[5]वित्यादिना। अत्र कपोलौ प्रकृतौ तत्सम्बन्धी धर्मः क्षामता[6]तद्धेतुत्वेन दर्शनमुत्प्रेक्षितम्। तदुत्प्रेक्षणे च न केवला कपोलक्षामता निमित्तम्, अपि तु लोके परस्पर[7]मदृष्टयोर्या क्षामता[8] तदभिन्नत्वेनाध्यवसिता सैव चोत्प्रेक्षिता[9]दर्शनलक्षणस्य हेतोः फलम्। तदिदमभिसन्धायाह—अत्र कपोलयोरित्यादि। तच्च[10] भिन्नमिति फलदशायाम् अभेदेनाध्यवसीयत[11] इत्यर्थः। अदर्शन प्रत्य[12]प्रकृतैव हि क्षामता फलं, तत्र निमित्त हेतूत्प्रेक्षणे प्रयोजकम्[13]। परस्परमदृ[14]ष्ट्रोर्यत्क्षामतागमनं तेन सहाभेदेनाध्यवसितमित्यर्थः। इयमभावाभिमान[15]रूपक्रियालक्षणा हेतूत्प्रेक्षा। एवं भावाभिमानरूपलक्षणहेतूत्प्रेक्षायामपि न्यायसमान[16] इत्याह—एवम[17]दृश्यतेत्यादिना। अत्रापि हि नूपुरगतमौनित्वस्य हेतुत्वेन दुःखमुत्प्रेक्षितम्। तदुत्प्रेक्षणे च मौनित्वं दुःखमौनित्वाभेदेनाध्यवसितं[18] नूपुरमौनित्वमेव निमित्तं [19]दुःखोत्प्रेक्षणफलं च। इयं प्रक्रिया सर्वत्रैव हेतूत्प्रेक्षायामेवरूपेत्याह—एवं सर्वत्रेति।

अथ स्वरूपोत्प्रेक्षायां[20] क्वचिद्धर्मी धर्म्यन्तरगतत्वेनाध्यवसीयते। क्वचित्तु[21] धर्म एव धर्म्यन्तरगतत्वेन। तत्रोभयत्रापि निमित्ताद्यः कदाचिद्वाच्यो भवति। कदाचित्तु नेति[22] विवेचयितुमारभते—स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मीत्यादिना। स यः पायादित्यादि। अत्रेन्दु[23]कलावपालाबुरयोः साधर्म्यस्यासिद्धत्वात्। कुटिलस्व[24]लक्षणस्य[25] शब्देनोपादानम्,[26]

1. D. E चेति। 2 F इत्यत 3 C अवस्था 4 A's alt C मर्मीकरोति D E मर्मीकरोति 5. E माविवे 6. C तद्धे तु 7. C. D. E. F. H. I अदृष्टौ 8 D क्षम 9. A. C. तस्य ल 10. D. E चिभिन्न 11 E ते किन्तु उपमान धर्मस्याभिन्न इ 12. A C. F कृतैः एव क्षाम D कृतैः ते भिक्षाम 13 A. F योजनं C योजन पं D कम्। इयमभावा 14 D. E. H. I दृष्टो C अदृष्टयुक्ता 15. E मानमत्र 16. A. C D F स्म 17. A. C मेवदृश्या 18 D मिन 19. C दुःख 20 C. प्रेक्षायाः F प्रेक्षायां यत्र धर्मी 21. A. C omit तु 22. D E तु गम्य मानेति। 23 D यत्रेन्दु 24. E repeats स्व 25 E लक्षणस्य 26. A C दाने।

भूतो धर्मः क्वचिन्निर्दिश्यते । यथा—"स वः पायादिन्दुः" इत्यादौ । अत्र कुटिलत्वं निर्दिष्टमेव । "वेलेव रागसागरस्य" इत्यादौ तु संक्षोभकारित्वादि गम्यमानम् । यत्र च धर्म एव धर्मिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते तत्रापि निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यम् । उपादाने यथा—

> प्राप्याभिषेकमेतस्मिन्प्रतितिष्ठासति द्विषाम् ।
> चकम्पे *लोप्यमानाज्ञा भयविह्वलितेव भूः ॥

अत्र भूगतत्वेन भयविह्वलितत्वाख्यधर्मोत्प्रेक्षायां कम्पादिनिमित्तमुपात्तम् । अनुपादाने यथा—"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि" इत्यादि । अत्र तमोगतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्यापनादिनिमित्तं गम्यमानम् । व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यात् । न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ।

"वेलेव रागसागरस्ये" त्यत्र तु सक्षोभकारितायाः प्रसिद्धत्वादनुपादानम् । अथ धर्मस्य धर्मिगतत्वेनाध्यवसाने निमित्तोपादानानुपादाने दर्शयति—यत्र च[1]धर्म एवेत्यादि । प्राप्याभिषेकमिति । द्विषा भूरिति समन्वयः । अत्र धर्मिणि धर्म[2]संभावन, निमित्तोपादानं[3]च विवेचयति—अत्र भूगतत्वेनेत्यादि । लिम्पतीवेति । निमित्तानु[4]पादानं विवेचयति—अत्र तमोगतेत्यादि । ननु धर्मे धर्मो[5]त्प्रेक्षणवैचित्र्याय व्यापने लेपनमुत्प्रेक्ष्यतामित्यत आह[5]—व्यापनादौ त्विति । निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यादिति । यथा लेपनोत्प्रेक्षणे व्यापनं निमित्तत्वेन[6] गम्यते, न हि तथा व्यापनोत्प्रेक्षणे निमित्तमन्यदवगम्यते । अतोऽनवगतस्य[7] कल्पनमवगतस्य परित्याग इति दोषद्वयमापतेदिति भावः । दोषान्तरमप्युद्भावयति—न च विषयस्येति । यदि व्यापनमेव उत्प्रेक्षण[8]विषय. न हि तस्य गम्यमानता युक्ता । तत्र हेतुः—तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेनेति । उत्प्रेक्षितम् उत्प्रेक्षिणं, तदाधारत्वेनाभिधातु[9], प्रस्तुतस्याभिधातुमेवोचितत्वात् । अतो लेपनमेवोत्प्रेक्ष्यमिति निगमयति—तस्माद्यथोक्तमेवेति ।

---

1. Omitted in E. 2. A. C D. F. H: I म्मारोपं 3 A's alt C, D. त्तोपादानं 4. F धर्मसंभावन 5 A. repeats ननु''' ''अताह 6. A F. त्वेऽनु गम्य 7. C D गतस्य परित्याग 8. C. प्रेक्षा D प्रेक्ष 9. C धानं ।

* The reading लोप्यमानाज्ञा adopted here is according to the T. S. S. edition, though unwarranted by the Sañjīvanī. The N.S. edition reads लोप्यमानास्मा: which conveys no sense in the context. Appayya Dīkṣita quotes the same verse in his Citramīmāṃsā (p. 92) with the reading लुप्यमानार्थं । The manuscript of the Sarvasva in Telugu (D. 12797) in the Government Oriental manuscripts library, Madras has लोप्यमानायां while that in Malayalam in the Adyar Library (68530) has लोप्यमानाज्ञा.

फलोत्प्रेक्षाया यदेव तस्य कारणं तदेव निमित्तम् । तस्यानुपादाने कस्य तत्फलत्वेनोक्त स्यात् । तस्मात्तत्र निमित्तस्योपादानमेव न प्रकारान्तरम् । यथा—

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥

अत्र परिवर्तनस्य फलस्योत्तरदिग्गमनं कारणमेव निमित्तमुपात्तम् । तदसावुत्प्रेक्षाया· कक्ष्याविभागः प्रचुरस्थितोऽपि लक्ष्ये दुरवधारत्वादिह न प्रपञ्चित. । अस्याश्चेवादिशब्दवन्मन्येशब्दोऽपि प्रतिपादक. । किन्तूत्प्रेक्षा-

---

अथ फलोत्प्रेक्षाया[1] निमित्ता[2]नुपादानम् असम्भवमित्यारभते—फलोत्प्रेक्षायामित्यादि । तस्य फलस्य [3]यदेव लोकस्थित्या कारण, तदेवोत्प्रेक्षणनिमित्तम् । तच्चेन्नो[4]पादीयेत, तदेवोत्प्रेक्ष्यमाण फल कस्य [5]फलतयोक्त स्यात् । अत फलोत्प्रेक्षाया निमित्तोपादान[6] नियम एव । तदिदमुदाहृत्य दर्शयति—रथस्थितानामिति । अत्रोत्तरदिशस्तुरगो[7]त्पत्तिभूमित्वात् तद्गमन[8] पुरातनतुरङ्गपरिव[9]र्तने हेतु । तदेवोत्प्रेक्षणनिमित्तम् । तदनुपादाने परिवर्तमान उत्प्रेक्ष्यमाण कस्य फल स्यात् । तदिदमभिप्रेत्याह—अत्र परिवर्तनस्येत्यादि[10] । अनेना[11]शीतिविधत्वेन दृष्टेषु प्रभेदेषु पुन केषाचित् पातो[12] दर्शित । तथाहि—उपात्तनिमित्ता[13] ये षोडशभेदास्तेषा प्रतिस्व हेतुस्वरूप[14]फलोत्प्रेक्षणरूपत्वे अष्टचत्वारिंशत् । द्रव्ये[15] हेतुफलोत्प्रेक्षा[16]पातेऽष्ट्[17]कहानिरिति चत्वारिंशत् । अनुपात्तनिमित्तत्वे तु षोडश[18]के हेतुफलरूपताभावात् स्वरूपोत्प्रे[19]क्षैकरूपतैवेति[20] षोडशैव । [21]अत तत्षट्पञ्चाशदेव प्रभेदा । यदित्थमियमुत्प्रेक्षा अतिसूक्ष्मेक्षिकया प्रपञ्चिता । तत्र-हेतुमाह—तदसावित्यादि । कक्ष्याविभागो जातिगुणादि[22]रूपतया स्थित[23] । प्रचुरस्थितोऽपि[24] अनाकुलन्याय[25]तया प्रभूतवृत्तिरपि । लक्ष्ये[26] दु रव[27] धारत्वात् उत्तान[28]धिया[29] लक्ष्ययोजनान्तम[30]शक्या[31]धिगमत्वात् (न) प्रपञ्चित[32] इत्यर्थ. ।

अथ मन्येप्रमुखस्य शब्दस्य सभावनाद्योतकत्वेऽपि तत्प्रयोग[33]मात्रेणोत्प्रेक्षाभ्रमो[34] न कार्य इति व्युत्पादयति—अस्या[35]श्चेत्यादि । उत्प्रेक्षासामग्र्यभाव इति ।

---

1 D 'प्रेक्षया' 2. A C D F. H I 'त्सादा' 3 C omits य 4 A C उपदी 5 A's alt C फलस्य तयोक्त 6 A C D F H I अनियम 7 D E गोत्तमोत्प 8 D omits तत् 9 D F वर्तनस्येत्यादि । 10 A C इति 11 A's alt C अशादि 12. A C F पाठभेदो 13 D निमित्तो 14 C स्वरूप 15 D द्रव्य 16 A's alt क्षाय 17 A C omit अष्टक 18 D षोडशक 19 A F प्रेक्षा रूपतै D प्रेक्षक 20 D इतीति 21 A omits अत 22. D गुणरूप 23 D स्थितं 24 F अपि योगमात्रेण 25 A's alt C. न्यायतया 26 A C अल 27 C इन्दुरवधारणाया 28. A उत्ता 29 C नायिका 30 Except D all mss अन्तशक्या 31 A's alt C शक्या विगम 32. A प्रपञ्चितो न is wanted but is missing from all mss 33 E. omits प्र 34 D भ्रमापमान कार्य 35 A. C F अस्यां चे

सामग्र्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति । यथोदाहृतं प्राक्—"अहं त्विन्दुं मन्ये" इत्यादि ।

एवमध्यवसायस्य साध्यतायामुत्प्रेक्षां निर्णीय सिद्धत्वेऽतिशयोक्तिं लक्षयति—

अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः ॥२२॥

अध्यवसाये त्रयं भवति—स्वरूपं विषयो विषयी च। विषयस्य हि

अप्रकृतगतगुणक्रियाभि[1]सम्बन्धात् अप्रकृतत्वेन प्रकृत[2]संभावनमुत्प्रेक्षासामग्री । तदभावे[3] वितर्को नूनमित्यभ्यूहमात्रम् । तदिदमनुस्मारयति—'यथोदाहृत प्रागित्यादि ।

अत्र संग्रहश्लोका —

गुणक्रिया[5]भिसम्बन्धात्प्रकृते[6]ऽप्रकृतात्मना ।
संभावन स्यादुत्प्रेक्षा [7]वाच्येवाद्यं परान्यथा ॥
जातिक्रियागुणद्रव्योत्प्रेक्षणा सा चतुर्विधा ।
भावाभावाभिमानत्वे[8] जात्यादेस्साष्टधा पुन ॥
गुणक्रियानिमित्तत्वे ज्ञेया षोडशधा[9] तथा ।
द्वात्रिंशच्च निमित्तस्योपादानादन्यथा स्थिते ॥
हेतौ स्वरूपे चोत्प्रेक्ष्ये फले[10] षण्णवति पुन ।
द्रव्यहेतुफलात्मत्वासंभवात्तद्भिदा[11]च्युति[12] ॥
तथा प्रतीय[13]मानाया निमित्तस्यानुपग्रह[14] ।
नापि स्वरूप तैर्भेदं तस्मा[15]न्न्यूना भवेदियम् ॥
क्वचिच्छ्लेषेण धर्मांश[16]गतेर्नेषा न[17] [18]बाध्यते ।
उपमोपक्रमाऽप्येषा भवेत्सापह्नवाऽपि च ॥

अथोत्प्रेक्षा निगमयन् अतिशयोक्ति सङ्गतिपुरस्कारेण प्रस्तौति—एवमध्यवसायस्येति । सिद्धत्व इति । अध्यवसितस्य विषयिण प्राधान्ये अध्यवसायस्य सिद्धत्वम् । अथ सूत्रम्—अध्यवसितप्राधान्ये[19] त्वतिशयोक्ति । उत्प्रेक्षाऽतिशयोक्त्यो विषय[20] विभ[21]ङ्क्तुमाह—अध्यवसाये त्रयमित्यादि । [22]स्वरूपमध्यवसान[23] व्यापारात्मकम् । विषय[24] प्रकृतोऽर्थ[25] विषयी[26] त्वप्रकृत[27] । तत्राध्यवसायस्वरूपम् उत्प्रेक्षाप्रस्तावे विवेचितम् ।

—

1. C क्रियाभिरभि 2. D कृतस्य 3 A C F भावेऽपि तर्को 4 A's alt C तथा 5 D क्रियादि 6 C प्रकृते प्रकृ 7 A वाच्योवान्यं C D वाच्यवार्थं, 8. D मानत्वात् 9 A. षोडशधा 10 A C ज्ञेया 11 A C E. F H I द्विधा 12. D च्युतिं 13 E. मानाया F मानत्वात् 14 F. ग्रहात् 15 A. C F तस्या 16 All except E read 'धर्मांशगते' 17 All except D न च 18 'बोध्य' 19 A C न्येऽति 20 D विषय. 21 F मङ्क्तु 22. A F. विषयिण स्वरू 23 Except D. all read अवसायात्मक 24 D विषय 25 D अर्थं 26. C विषयि 27. C कृता.

विषयिणाऽन्तर्नीतत्वेऽध्यवसायस्य स्वरूपोत्थानम् । तत्र साध्यत्वे स्वरूपप्राधान्यम् । सिद्धत्वे अध्यवसितप्राधान्यम् । विषयप्राधान्यमध्यवसायेनैव सम्भवति । अध्यवसितप्राधान्ये चातिशयोक्तिः । तस्याश्च पञ्च प्रकाराः—भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, सम्बन्धेऽसम्बन्धः, असम्बन्धे सम्बन्धः, कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसश्च । तत्र भेदेऽभेदो यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र मुखादीनां कमलाद्यैर्भेदेऽभेदः । अभेदे भेदो यथा—

अण्णं लडहत्तणअ अण्णावि अ कावि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेहच्चिअ ण होइ ॥

अत्र लडहत्वादीनामभेदेऽप्यन्यत्वेन भेदः । यथा वा—

णाराअणो त्ति परिणअवआहिँ सिरिवल्लहो त्ति तरुणीहिँ ।
बालाहि उण कोदूहलेण एमे अ सच्चविओ ॥

प्रतीतिवैशद्याय स्मारयति—विषयस्य हीत्यादि । अन्तर्नीतत्वे निगीर्णत्वे । तत्रोत्प्रेक्षाविषयं विभजति—साध्यत्वे[1] स्वरूपप्राधान्यमिति । अतिशयोक्ति[2]विषयं विभजति—सिद्धत्वे अध्यवसितप्राधान्यमिति । अध्यवसितो गुणीकृताध्यवसानो विषयी । विषयस्तु प्राधान्यं नार्हतीत्याह—विषयप्राधान्यमिति । नैव सम्भवतीति विषयस्य । विषयिणा[3] निगीर्णस्वरूपप्रतीति[4]रेव तिरोधीयते । प्राधान्यसम्भवः कुत इति भावः । अतिशयोक्तिलक्षणं निगमयति—अध्यवसितप्राधान्ये चेति । तद्भेदानुद्दिशति—तस्या[5]श्चेत्यादि ।

क्रमेणोदाहरणानि कमलमनम्भसीति । अत्र मुखनयन[6]गात्र[7]लक्षणान्विषयान् निगीर्य कमलकुवलयकनकलतालक्षणा[8] विषयिण तद[9]भेदेनाध्यवसिता । भेदेऽभेद[10] विवृणोति—अत्र मुखादीनामित्यादि । अण्ण[11] लडहेति ।

अन्यत्सौन्दर्यमन्यापि च कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥

लडहत्व[12] प्रौढत्वम् । अभेदे भेद दर्शयति—अत्र लडहेत्यादि । अत्रा[13]भेदे भेदो[14] धर्मनिष्ठ[15] एकविषयो दर्शित । धर्मिनिष्ठतया विभिन्नविषयतया च दर्शयितुमाह—यथा[16]वेति । णाराअणोत्तीति[17] ।

"नारायण इति परिणतवयोभि श्रीवल्लभ इति तरुणीभि ।
बालाभि पुन कौतुकेन एवमेव दृष्ट ॥"

---

1 C. रेऽस्य रूप 2. E. उत्प्रेक्षा 3 A C. F विषयिणा 4 D नि इति भेदानुद्दिशति दर्शयते मा 5 A C. F स्य विषया 6 A C लोचन 7. Except D all read म देहव इन 8 C. रूपा 9 A C तदर्द 10 D omits वि 11. A's alt C. अन्य 12. A's alt C D र्व धर्म 13 A C F अत्र 14. A. C. F अभेदे 15 A's alt C नियमक वि 16. F. चेति । 17 A. C दर्शयति ।

अत्राभिन्नस्यापि विषयविभागेन भेदेनोपनिबन्धः। संबन्धेऽसंबन्धो यथा—

लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान्स्वीकृतः
स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः।
एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता॥

अत्र लावण्यद्रविणस्य व्ययसंबन्धेऽप्यसंबन्धस्तन्वीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थं निबद्धः। यथा वा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसंबन्धेऽप्यसंबन्ध उक्तः। असंबन्धे सबन्धो यथा—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य॥

इत्यत्र परिणतवयस्काना[1] श्रीवल्लभत्वा[2]भेदेऽपि नारायण इति (भे[3])देन दृष्ट[4]स्तथैवाभिरुचे[5]। तरुणीना नारायणत्वाभेदेऽपि श्रीवल्लभ इत्येव, तथैवार्थित्वात्। बालाना तु य[6]त्किञ्चिदिति नूतन[7] वस्तु द्रष्टव्यमित्येव[8], तथा व्युत्पत्ते। यद्वा प्रत्येक समस्ता रुच्यर्थित्वव्युत्पत्त[9]यो भेद[10]दृष्टौ निमित्त प्रपञ्चितम् [11]उल्लेखप्रस्तावे। तदिदमभिसन्धायाह—अत्राभिन्नस्यापीति। अभिन्नस्य[12] धर्मिण इति शेष। विषयविभागेन। परिणतवयस्कादि[13] (ना)। लावण्येत्यत्र सम्बन्धेऽसम्बन्ध[14]। अत्रैक[15]निर्मातृ[16] निष्ठतया धर्मसम्बन्धेऽसम्बन्ध। अथ[17] भिन्ननिर्मातृनिष्ठतयाऽपि दर्शयितुमाह—यथा वेति। अस्यास्सर्गेति। शृङ्गारैकरस इति प्रत्येकमभिसबध्यते[18]। पुष्पं प्रवालेति। अत्र पुष्पप्रवालादिकयो साक्षादसम्बन्धेऽपि[19] यदीति सभावनया सम्बन्धः। पुष्पकाले प्रवालत्वा[20]पगमात्। न च मन्तव्य सभावनाया व्यापारप्राधान्यात्[21] अत्रोत्प्रेक्षैवेयमिति।

---

1 D. कायाना 2 C. त्वाद्भेदे 3 All mss अभेदेन 4. C दृष्टं 5 A's alt C रुचि 6 All except. E य. त्किञ्चिदिति। 7. D नून द्रष्ट 8. Except E all read इत्येतावद्य 9. D omits त्त 10. A C योचित ष्ट 11. All mss भेद उल्ले 12. D. omits स्य 13 All mss. आदिरूप लाव। 14 F. ध अवभिन्न 15 D omits क 16 C निर्मात 17 D अभि 18 E. ते पुराणो मुनिर्नरसख। पुष्प 19. D. धन्धो 20 C अग्र 21. D. धान्यादिद अभि E. धान्यादुत्प्रे।

अत्र संभावनया संबन्धः । यथा वा—

दाहोऽम्भः प्रसृतिपचः प्रचयवान्बाष्पः प्रणालोचितः
श्वासाः प्रेङ्खितदीप्रदीपकलिकाः पाण्डिम्नि मग्नं वपुः ।
किं चान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने
हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥

अत्र दाहादीनामम्भः प्रसृत्याद्यैरसंबन्धेऽपि संबन्धः सिद्धत्वेनोक्तः । कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसः पौर्वापर्यविपर्ययात्तुल्यकालत्वाद्वा । पौर्वापर्यविपर्ययो यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ ! लोचनविषयं त्वया भजता ॥

तुल्यकालत्वं यथा—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।
अयमायातः कालो हन्त ! मृताः पथिकगेहिन्यः ॥

एषु पञ्चसु भेदेषु भेदेऽभेदादिकथनं लोकातिक्रान्तगोचरम् । अत्र

ततोऽनुकुर्यादिति समन्वयवाक्ये अध्यवसितप्राधान्यात् । अत उत्प्रेक्षा[1]नुगृहीतेयमतिशयोक्ति । तदिदमभिसन्धायाह—अत्र समावनया सबन्ध इति । अथोत्प्रेक्षाग्रहणमन्तरेणापि असवन्धे सवन्धमुदाहरति—दाहोऽम्भ. प्रसृतिमिति[2] । अत्र दाह[3]बाष्पश्वासवपुषामम्भ प्रसृति[4]पच[5]त्वप्रणा[6]लोचितत्वदीपकलिकाप्रेङ्खोलनपाण्डिममज्जनेषु सवन्धाभावे अपि सिद्धत्वेनोक्ति । तदेतदाह—अत्र दाहादीनामित्यादि ।

कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वसे द्वैविध्यमाह—कार्यकारणेत्यादि । विपर्यय कार्यस्य पूर्वकालभाविता । हृदयमिति[7] । अत्र हृदयस्य दयिताधि[8]ष्ठान कुसुमचाप[9]बाणा[10]धिष्ठानस्य कारणम्[11] । कारणञ्च नियतपूर्वकालभावि । तदिहान्यथोपन्यस्तमिति पौर्वापर्यविपर्यय । अविरलेति[12] । नीप कदम्ब । प्रावृडयन[13] पथिकगेहिनीमृतिकारणम् । अत्र[14]त्वायातो[15] मृता इति निष्ठाभ्या तयोस्समकालता ।

ननु भेदेऽभेदादिक[16]नमसङ्गतम् इत्यत आह—एषु[17] पञ्चस्विति[18] । लोकातिक्रान्तगोचर *लोकातिशा[19]यित्वलक्षण गोचर[20]यतीत्यर्थ । अतो भेदेऽभेदरूपो[21] मुख्यार्थो[22]* न विवक्षित इति यावत् ।

---

1. A. F. omit अनु 2 A C. मसि 3. C दाहं 4. A. C F. प्रसृती 5. A C. F. पच 6 A प्रणालयो C प्राणालयो 7. C हृदयति 8. C. निष्ठ 9. D. चाप 10 A. C E. F. H I याणस्याधि 11. Omitted in C. 12. A's alt C. तु 13 E. आयान 14 A C. अयायातो 15. D repeats यातो 16. A C. F. कथम 17. All except C read एष 18. D स्थिति 19 Except E all read थय 20. Except C all चरती 21. A C रूपा 22. C अर्थो ।

चातिशयाख्य यत्फल प्रयोजकत्वान्निमित्त तत्राभेदाध्यवसाय । तथा हि—"कमलमनम्भसि" इत्यादौ वदनादीना वास्तव सौन्दर्यं कविसमर्पितेन सौन्दर्येणाभेदेनाध्यवसित भेदेऽभेदवचनस्य निमित्तम् । तत्र च सिद्धोऽध्यवसाय इत्यध्यवसितप्राधान्यम् । न तु वदनादीना कमलादिभिरभेदाध्यवसायो योजनीय । अभेदे भेद इत्यादिप्रकारेष्वव्याप्ते । तत्र हि "अण्ण लडहत्तणअ" इत्यादौ सातिशय लडहत्व निमित्तभूतमभेदेनाध्यवसितम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तदभिप्रायेणैवाध्यवसितप्राधान्यम् ।

प्रकारपञ्चकमध्यात्कार्यकारणभावेन य प्रकार स कार्यकारणता-

ननु[1]भेदेऽभेदाध्यवसायो लक्षणमतिशयोक्त । तदभेदे भेद इत्यादावव्यापक[2]मित्यत आह—अत्र चाति[3]शयाख्यमित्यादिना । यदिह भेदे[4]ऽभेदादिरूपाया अतिशयोक्ति[5]निमित्तभूत प्रयोजकमतिशयाख्य फल तत्राभेदाध्यवसायो, न तु फलिनो[6] । तदिदमुपदर्शयति—तथा हीत्यादि । वदनादीना[7] यद्वस्तुवृत्त[8]सिद्ध[9] सौन्दर्यं तत्कवि[10]समर्पितेन[11] कमलादिसौन्दर्येण सहाभेदेनाध्यवसित [12] सद्भेदेऽभेदादिवचनस्य निमित्त कमलमुखादिकयोरभेदाध्यवसायो योजयितु शक्य । तथा[13]सति अव्याप्तिदोष स्यादित्यत आह—अभेदे भेद इत्यादि[14] । [15]आदिशब्दात्[16] सम्बन्धेऽसम्बन्धपरिग्रह । प्रकारेष्विति । बहुवचन तदवान्तर[17]भेद[18]परम् । अभेदे[19] वास्तवे यदा[20] भेदकथन न[21]हि तदा फलिनोरभेदाध्यवसाय । फल तु[22] तत्राप्यभेदेनैवाध्यवसीयत इत्यत [23] आह—अण्ण लडहत्तणअ इत्यादा[24]विति । अण्ण लडहत्तणअमित्यादौ हि यत् वस्तु[25]तस्सिद्ध लडहत्व यच्चान्यत्वेन कविसमर्पित सातिशय[26] न खलु तयोर्भेद कश्चित् । किन्तु सामान्यप्रजापतिनिर्माणकविसमर्पितनिर्माणयोरेव फलिनोर्भेद । अथ न्यायस्सम्बन्धे[27]ऽसम्बन्ध इत्यत्रापि सम इत्याह—एवमन्यत्रेति । तत्रापि खलु 'लावण्यद्रविणे त्यादौ वेधसो लावण्यद्रविणसम्बन्धेऽप्यसबन्ध केवल न पुनस्तस्या[28] नैसर्गिकलावण्यकविसमर्पितवधसम्बन्धिलावण्ययोरसबन्ध । एव मस्या सर्वविधा विषयत्रापि ज्ञेयम्[29] । नियमतो लक्षणभूतमध्यवसितप्राधान्य[30] फलाभिप्रायेणैवेत्याह—तदभिप्रायेणैवेत्यादि । अथ कार्यकारण[31]लक्षण[32]प्रकारे पुनर्विवेचयिष्यमाणे पौनरुक्त्यशङ्का शमयितुमाह—प्रकारपञ्चकेत्यादि ।

---

1 A C भेदाध्य 2 A पक इ 3 E omits च 4 A अभेदेऽभे 5 C उक्ति 6 A C F फलिन 7 A. C वदन य 8 D वृत्ति 9 A omits सिद्ध C सिद्ध 10 A's alt कपि 11 D E अर्पित 12 D omits सत् 13 D E तथात्वे स 14 D दि इति । 15 A आदि शब्दन आ 16 All except D शब्दपरिग्रहात् 17 A C F तत्तत्व वास्त 18 D omits भेद 19 D अभेद 20 A's alt यदतिचक C यदि कथ ष्त दृविन्द्रियोर्भेदा 21 A. F omit न हि A's alt omits न 22 A C F omit तु 23 E F इत्याह 24 A C D F H I आदौ हि 25 A C वस्तुवृत्तसि 26 A. C शयश्च 27 A C धेऽप्यसबन्ध केवल न 28 D E तस्या 29 Omitted in A. C 30 D धान्या 31 E ण भावलक्ष 32 All except D लक्षणे ।

अथालंकारप्रस्तावे प्रपञ्चार्थं लक्षयिष्यते ।

एवमध्यवसायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानौपम्याश्रया अलङ्कारा इदानीमुच्यन्ते । तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्वैविध्ये पदार्थगतमलङ्कारद्वयमुच्यते—

औपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसंबन्धे तुल्ययोगिता ॥२३॥

इवाद्यप्रयोगे औपम्यस्य गम्यत्वम् । तत्र प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां वार्थानां समानगुणक्रियाभिसंबन्धे अन्वितार्था तुल्ययोगिता । यथा—

सञ्जातपत्रप्रकराञ्चितानि समुद्वहन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।
विकस्वराण्यर्ककरप्रभावाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥

कार्य[1]ताश्रयत्वात् तत्रापि सङ्गति[2] प्रपञ्चार्थत्वात् नानर्थक्य[3]मिति सर्वम[4]वदातम् ।

अभेदाध्यवसाया[5] हि फलेऽतिशय[6]नामनि ।
न पुन फलिनोस्तत्राभेदे भेदो न सिध्यति ॥

अथाध्यवसायमूलम[7]लङ्कारद्वयं निगमयन्[8] धर्मान्तरमधिचिकीर्षुराह—एवमध्यवसायाश्रयेणे[9]त्यादि । गम्यमानौपम्याश्रयेष्वपि[10] यन्न्यायात्प्राधान्यमर्हति तद्द्वयमधिकरोति—तत्रापि पदार्थेत्यादिना ।

तत्र तुल्ययोगितायां[11] सूत्रम् । औपम्यस्य[12] गम्यत्वे [13]पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा[14] समानधर्माभिसम्बन्धे[15] तुल्ययोगिता ।

औपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेनेत्यधिकारद्वयम्, अन्यत्तु लक्षणं व्याचष्टे—इवाद्यप्रयोग इत्यादि । प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां चेति विषयद्वयम् । गुण[16]क्रिया चेति धर्मद्वयम् । अत[17]श्चातुर्विध्यमनुसन्धेयम् । प्राकरणिकेषु गुणाभिसम्बन्ध, क्रियाभिसम्बन्धश्च । अप्राकरणिकेषु तथेति । समान[18]गुण[19]क्रियासम्बन्धो हि तुल्ययोगि (ता[20]) । तामिमां निरुक्तिमाविष्करोति—अन्वितार्थेति । अन्वितार्था अन्वर्था[21] । सञ्जेति[22] । दिनानि[23] सञ्जाना[24]मातपत्राणां प्रक[25]रैरञ्चितानि[26] । पद्मानि तु सञ्जातानां[27] गुणा[28]-

---

1. D त्वाश्र 2 C. गता 3. C त्व 4 A s alt C अपवाद 5 A C F थोऽपि फ 6 A C शयनमिति A s alt शयितेमिति 7 D omits मूल 8 Omitted in A. C D 9 D श्रयण 10 All except E. अप्यर्थ न्या 11 A's alt गितेत्यं 12 F धर्मेत्यादि 13 H पदार्थ 14 Omitted in A C. F 15 A सम्पस्तु 16 C F गुण 17 A's alt अथ C. अथातु 18. A C. F H I omit समान 19 F गुणाभिसं 20 All mss. omit ता 21 C. अन्वार्था 22 A सञ्जेति । 23 D भितानि 24 A's alt मनानां 25 A C. D H प्रकारै 26. H तानि च न 27. Omitted in E 28 A D गणा ।

अत्र ऋतुवर्णनस्य प्रक्रान्तत्वाद्दिनाना पद्माना च प्रकृतत्वम् । वृद्धिगमन क्रिया । एव गुणोऽपि ।

योगपट्टो जटाजाल तारवी त्वड्मृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥

अत्रोचितत्व गुण । अप्राकरणिकाना यथा—

धावत्त्वदश्वपृतनापतित मुखेऽस्य
निर्निद्रनीलनलिनच्छदकोमलाङ्गया ।
भग्नस्य गूर्जरनृपस्य रज कयापि
तन्व्या तवासिलतया च यश प्रमृष्टम् ॥

अत्र गूर्जरनृप प्रति नायिकासिलतयोरप्राकरणिकत्वम् । प्रमार्जन क्रिया । गुणो यथा—

त्वदङ्गमार्दव द्रष्टु. कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीना कठोरता ॥

अत्र कठोरत्व गुण । एवमेषा चतुर्विधा व्याख्याता ॥

ताना पत्राणाम् । [1]पाटलेत्येकत्र वर्ण, अन्यत्र तु[2] पुष्पम् । प्राकरणिकार्थविषयत्वा[3] क्रियाभिसवन्ध च दर्शयति—अत्र[4] ऋतुवर्णनेत्यादि । ऋतुर्ग्रीष्म[5] । प्राकरणिकेषु[6] गुणाभिसन्धायाह—एव गुणोऽपीति । योगपट्ट इति । अत्र तप प्रस्तावाद्योगपट्टादीना प्रकृत[7]त्वम् । उचितत्व[8] गुणस्वभावाभिमानरूपतयाभिसबध्यत, यद्यु[9]चितानि तदुच्यता मित्याक्षेपात् । अनेन गुणक्रिययोर्भावा[10]भावाभिमानरूप[11] वैचित्र्यमप्या[12]सूत्रितम् ।

धाव[13]त्वदश्वेति । अश्व[14]पृतनायास्सकाशात् [15]गूर्जरनृपस्य भग्नस्य[16] मुखे पतित रज[17] । कयाऽपि सानुकम्पया[18] तन्व्या प्रमृष्टम् । यश[19]स्तु तवा[20]सिलतया । अप्राकर[21]णिकविषय क्रियाभिसबध दर्शयति—अत्र गूर्जर[22] [23]प्रतीत्यादि[24] । [25]गूर्जरापेक्षया[26]हि[27] कयाऽपीति निर्देशात् तन्व्या[28] अप्राकरणिकत्वम् । असिलतायास्तु वर्ण्यनायकविषयतया । त्वदङ्गेति । त्वदङ्गमार्दव पश्यत सर्वस्यैव चित्ते[29] माल[30]त्यादीना कठोरताऽवभासत

---

1 F अपा 2 Omitted in D E 3 C ता 4 A C त्र वर्णने ऋतुस्वरत प्राक 5 F H शरत् 6 A C H णिर्का गु 7 A C H अप्र 8 A C उचित D तस्तु ग 9 D यदुचि 10 A C H वाभिमा 11 D रूपा 12 C असू 13 A अथवा कचित् भेदश्चेति C अर्थ वाक्यचित् भेदश्चेति । अथवा केचित् भेदश्चेति 14 A C H अस्पष्टतायास्स 15 A घूर्जर 16 C. भगस्य D अनग्र 17 C F H रजकया 18. A C H. पतया 19 A थयश H इतस्तु 20 A s alt C तथाऽपि अतया । अ 21 D करिक 22. A. घूर्ज 23 H omits प्रति 24 F आदिना 25 E गु 26 C क्षयाऽपि 27 Omitted in F 28 A's alt दन्वेया C इन्वेया 29 Omitted in A C H 30 A लतादी ।

प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्व्यस्तत्वे तुल्ययोगितां प्रतिपाद्य समस्तत्वे दीपक-मुच्यते—

प्रस्तुतानाप्रस्तुतानां च दीपकम् ॥२४॥

औपम्यस्य गम्यत्व इत्याद्यनुवर्तते । प्राकरणिकाप्राकरणिकवर्गस्य मध्यादेकत्र निविष्टस्समानो धर्मः प्रसङ्गेनान्यत्रोपकाराद्दीपनाख्याद्दीपसादृश्येन दीपकाख्यालङ्कारोत्थापक । तत्रेवाद्यप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गम्यमान । स च वास्तव एव । पूर्वत्र शुद्धप्राकरणिकत्वे शुद्धाप्राकरणिकत्वे वा वैवक्षिक । प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वप्रभावितत्वादुपमानोपमेयभावस्य । अनेकस्यैक-क्रियाभिसबन्धादौचित्यात्पदार्थगतत्वोक्ति । वस्तुतस्तु वाक्यार्थत्वे आदिम-

इत्यथ । अत्र माल[1]त्यादिषु अप्राकरणिकेषु कठोरत्वगुणाभिसबन्ध । तुल्ययोगिता[2] निगमयति—एवमेषेति[3] ।

प्रकृतेष्वथवान्येषु ज्ञातव्या तुल्ययोगिता ।
गुणक्रियाऽभिसम्बन्धान् समानादन्विता[4]र्थिका ॥

अथ सङ्गतिपुरस्कारेण दीपक प्रस्तौति—प्रस्तुता[5]प्रस्तुतयो इत्यादि । अथ सूत्रम्—प्रस्तुता[6]प्रस्तुतानां तु दीपकम् । समानधर्माभिसबन्ध इत्य[7]नुपज्यते । अधिकार मनुस्मारयन् व्याचष्टे—औपम्यस्येत्यादिना । इह प्राकरणिका अप्राकरणिकाश्चो-पादीयन्ते । तेष्वे[8]कतरत्रोपात्तस्साधारणो धर्मोऽन्यत्रापकरोति[9] । अतो दीपनरूपादुप काराद् दीपसदृशोऽयमिति कृत्वा दीपक[10]मिदम् ।

तदिदमुक्तम्—प्राकरणिकाप्राकरणिकेत्यादिना । औपम्यस्य[11] गम्यत्व प्राग्व देवेत्याह—तत्रेवाद्य[12]प्रयोगादित्यादि । यश्चात्रोपमानोपमेयभाव स तुल्ययोगितातो विल-क्षण इत्या[13]ह—स चेत्या[14]दि । वास्तव [15] प्राकरणिकाप्राकरणिकनिम्नत्वात् । पूर्वत्र तुल्ययोगितायाम् । वैवक्षिक [16] विवक्षया क्लृप्त [17] । वैवक्षिक[18]त्वे हेतु —शुद्ध[19]प्राकरणि केत्यादि । शुद्धप्राकरणिकत्वे हि उपमानत्व वा[20]स्तवम् । शुद्धा[21]प्राकरणिकत्वे तूपमेय-त्वम् । तदिद विशदीकरोति—प्राकरणिकत्वे[22]त्यादिना । ननु[23] प्रतिस्व क्रियासम्बन्धे कथ पदार्थगत इत्यत आह—अनेक[24]स्यैकक्रियेत्यादि[25] । सम्ब[26]ध्यमान[27]धर्मस्यैकत्वा

1 A C H माल्यादि 2 D ता 3 H एवेति 4 A अर्थका C आरम्भिका E अर्थिता H अर्थता 5 A C H प्रकृताप्रकृत 6 F स्तुतेति । समा 7 C इत्यत्रानु E इत्याद्यनु 8 A C एकत्रो 9 A C H करोतीति । 10 E कालंकार 11 D स्यगम्य 12 A's alt अन्य 13 D इत्यत आह 14 F आदि शुद्ध 15 A F H वशा 16 A C F H कावि 17 A C F H क्षयवै 18 A C F H कतव 19 All except E शुद्ध 20 D अवा 21 C F द्धमा 22 D E केत्या 23 Omitted in C 24 A's alt C अनेकस्य D अहेतुकस्य 25 A's alt येति आदि 26 A s alt बन्ध्य 27 F H मानस्य ।

ध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्य वृत्तावादिमध्यान्तदीपकाख्यास्त्रयोऽस्य भेदाः। क्रमेणोदाहरणम्—

रेहइ मिहिरेण णहं रसेण कव्वं सरेण जोव्वणअम्।
अमएण धुणीधवओ तुम ए णरणाह भुवणमिणं॥

यथा वा—

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः॥

विसमअओ च्चिअ काणवि काणवि बोलेइ अमअणिम्माओ।
काणवि विसामअमओ काणवि अविसामअमओ कालो॥

त्पदार्थत्वोपचरण[1]मित्यर्थः। अतो[2] वाक्यार्थगतत्वे[3] वास्तवे त्रैविध्यमुपपद्यत इत्या[4]ह—वस्तुतस्त्वित्यादि। रेहइ इति[5]।

राजते मिहिरेण नभो रसेन काव्यं स्मरेण यौवनम्।
अमृतेन धु[6]नीधव[7]स्त्वया नरनाथ भुवन[8]मिदम्॥

धुनी[9] सरिद्धवः[10] पतिः, सागर इत्यर्थः। इदं क्रियायाः आदिवाक्यगतत्वादादिदीप[11]कम्।

संचारेति। निलयो [12]गृहम्[13] अस्तमयश्च। पल्लवरागो माणिक्यविशेषः योगाङ्रागः[14](?)¶। इदमप्यादिदीपकम्[15]। क्रियायाः प्रथम[16]पदत्वम[17]तन्त्रमिति द्योतयितुम्—(*यथा वेति)। (‡विसमअओ) इति। एतन्मध्यदीपकम्। (बोले[18]इ) इति मध्ये[19] वाक्ये क्रिया[20]विनिवेशात्। किंवणाणेति।

---

1. D. चार 2. A's alt. अथो C. अथ 3. C त्वे नरनाथ 4. H. इत्यत आह 5. Omitted in D. 6. E. धुनी सुधी ध 7. D. I. धवलस्त्व 8. C. भुवनादौ 9. C. धनी 10. A. द्धवश्च C. द्धश्च D. E. I धवल इह पतिः 11. H कं योग्रह: 12. A. C. ति। लंघो 13. A. C ग्रहं D. गृहः 14. A. C. H. I यागधरा इ 15. C. दीपक 16. A. C. H. ममुपात्त त्वादत 17. A's alt. अतीन्द्र C. अतीन्द्रं 18. All mss. वक्रेन्दुच्विति 19. All except E मध्य 20. A. D. F. H. क्रियानि।

¶ This perhaps is a mistake of the copyist for योगरूढ which fits in the context.

* All the mss. give wrong readings.—A. C. H. read as यत इति while D. E. F. have व्याघात इति। The reading यथा वेति is restored here since the verse संचारपूतानि etc. is an alternate illustration for the first variety of Dīpaka.

‡ The pratīka of the illustrative verse विसमअओ has strayed after एतन्मध्यदीपकम् and is found corrupt in all mss. as विङ्गिपनां (given in A. D. E. F. H. I.) and विपयतां (in C) Usually our author gives the chāyā of the prākrit verses which too is missing etc.

किवणाण धणं णाश्राण फणमणी केसराइ सीहाणं ।
कुलवालिश्राण श्र थणा कुत्तो छेप्पंति श्रमुश्राणं ।।

एवमेकक्रियं दीपकं निर्णीतम् । श्रत्र च यथानेककारकगतत्वेनैकक्रिया-दीपकं तथानेकक्रियागतत्वेनैककारकमपि दीपकम् । यथा—

साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ।।

श्रत्रोपकरणाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेन कुतूहलविशिष्टं मनो निर्दिष्टम् । छायान्तरेण तु मालादीपकं प्रस्तावान्तरे लक्षयिष्यते ।

वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ॥२७॥

पदार्थारब्धो वाक्यार्थ इति पदार्थालङ्कारानन्तरं वाक्यार्थगतालङ्कार-प्रस्तावः । तत्र सामान्यधर्मस्येवाद्युपादाने सकृन्निर्देशे उपमा । वस्तुप्रतिवस्तु-

---

कृपणानां धनं नागानां फणामणिः केसराणि सिंहानाम् ।
कुलपालिकानां च स्तनौ कुतस्स्पृश्यन्ते[1]ऽमृतानाम् ।।

जीविताश्च (जीविता न ?) स्पृश्यन्ते इत्यर्थः । क्रियादीपकत्रयं निगमयति—एव-मेकेति । अनयैव[2]रीत्या कारकदीपकं उदाहर्तुमाह—अत्र च यथेत्यादि । साधूनामिति । कारकदीपकत्वं विवृणोति अत्रोपकरणा[3]दिति । मालादीपकं तु प्रस्तावान्तरे भवि-ष्यतीत्याह—छायान्तरेण त्विति[4] ।

दीपकं वास्त[5]वौपम्यं प्रकृताप्रकृताश्रयम् ।
आदिमध्यान्तवाक्येषु क्रियाकारकभेदतः ।।

अथ वाक्यार्थगतत्वेन प्रतिवस्तूपमा सूत्रयति—वाक्यार्थ[6]गतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्नि[7]र्देशे प्रतिवस्तूपमा ।। सङ्गतिमाह—पदार्थार[8]ब्धेति । इह नानालङ्कार-सङ्कीर्णमपनेतुं विषयं विभजति—तत्र सामान्यधर्म[9]स्येत्यादि । इवा(इवा ?)दिकमुपादाय सामान्यधर्मस्य सकृन्निर्देश उपमा[10]यामेवो[11]दाहृत[12] 'प्रभामहत्या शिखयेव दीप' इति । इवादिकमुपादाय वस्तुप्रतिवस्तुभावेनासकृन्निर्देशेऽपि सैव 'यान्त्या मुहुर्वलितकन्धर-माननं तदावृत्त[13]वृन्तशतपत्रनिभ'मिति । इवादिकमनुपादाय यथा सकृन्निर्देशस्तदा प्रस्तुताप्रस्तुतानां समस्तत्वे दीपकं, तदेव व्यस्तत्वे[14] तुल्ययोगिता । तदुभयमपि सम-नन्तरमेव दर्शितम् ।

---

1. A. C. H न्ते इत्यर्थः । 2. A. C. F. H एव च 3. A. C इत्यादि । 4. A. C. F. H इति । अथ वाक्या 5. D वस्तुवद्वाक्यं 6. F. अर्थेति । संगति 7. D र्नि: 8. A. C. H अर्थान्तरम्ये 9. A. C. H omit धर्म 10. E उपमा 11. E यथोदा 12. A. C हृत: । 13. A. वृत्त C. वृत्तं 14. D. तु तुल्य ।

भावेनासकृन्निर्देशेऽपि सैव । इवाद्यनुपादाने सकृन्निर्देशे दीपकतुल्ययोगिते । असकृन्निर्देशे तु शुद्धसामान्यरूपत्वं विम्वप्रतिविम्वभावो वा । आद्यः प्रकारः प्रतिवस्तूपमा, वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थवाचित्वे प्रतिवाक्यार्थमुपमा साम्यमित्यन्वर्थाश्रयणात् । केवलं काव्यसमयात्पर्यायान्तरेण पृथङ्निर्देशः । द्वितीयप्रकाराश्रयेण दृष्टान्तो वक्ष्यते । तदेवमौपम्याश्रयेणैव प्रतिवस्तूपमा । यथा—

चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि ।
आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतकर्मणि ॥

अत्र चतुरत्वं साधारणो धर्म उपमानवाक्ये, उपमेयवाक्ये तु निपुणपदेन निर्दिष्टः । न केवलमियं साधर्म्येण, यावद्वैधर्म्येणापि । यथात्रैवोत्तरस्थाने—

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ।

इति पाठे ।

असकृन्निर्देशे[1]तु द्वयी गतिः—शुद्धसामान्यरूपत्वं, विम्वप्रतिविम्वो वा । शुद्धसामान्य[2]त्वं नाम सम्वन्धिभेदमात्रा[3]द्धर्मस्य पृथङ्निर्देशः । तथा[4] इवाद्यनुपादाने प्रतिवस्तूपमा । प्रतिवस्तूपमा[5]निर्वक्ति—वस्तुशब्दस्येत्यादि । वस्तुशब्द इह वाक्यार्थपरः । उपमा तु साम्यम् । प्रतिवाक्यार्थं भवतीत्यन्वर्थाश्रयणा[6] ।

ननु यदि धर्मस्यासकृन्निर्देशरूपं शुद्धसामान्यरूपत्वं तदा किं पर्यायान्तरेणे[7]त्यत आह—केवलं काव्येत्यादि । उद्देशप्रतिनिर्देशभावाभावे यदा तस्यैव पुनरुपादानं, तदा पर्यायान्तरा[8]भावे [9]अनवीकृतदोषः स्यात् । अतः पर्यायान्तरेण पृथङ्निर्देशः[10] इति काव्यसमयः । सोऽयं प्रतिवस्तूपमाविषयः । अथ धर्म्यपेक्षो[11] विम्वप्रतिविम्वभावो यदा, तदा दृष्टान्तो वक्ष्यत[12] इत्याह—द्वितीयप्रकारेत्यादि । सादृश्या[13]धिकारमनुस्मारयति—तदेवमौपम्येत्यादि । चकोर्य[14]इति । आवन्त्यः अवन्तीप्रभवाः ।

धर्मस्य[15] शुद्धसामान्यरूपता पर्याया[16]न्तरत्वं च दर्शयति—अत्र चतुरत्व[17]मित्यादि । विच्छित्त्यन्तरमाह—न केवलमित्यादि । लाघवाय प्रागुदाहरणमेव [18]वैधर्म्येण दर्शयति—विनावन्तीरि[19]ति ।

असकृद्धर्मनिर्देशादिवादेरनुपग्रहात्[20] ।
प्रतिवस्तूपमा ज्ञेया प्रतिवाक्यार्थसाम्यतः ॥

---

1. D. श 2. A. H यरूपत्वं 3. F. omits मात्र 4. D. तदेवाद्य 5. D. निर्वृत्ति 6. C. E णात् D यणामनु 7. C. अत्राह D. धर्यंत 8. D. अन्तर 9. A. आन 10. D. E निर्देश इ 11. C. पेक्षा 12. F. चक्ष्यन्त 13. A. C. F. H. I दृश्यमधि 14. D. E कोर्य पृयंति 15. A's alt. C स्येह 16. C. यरूपत्वं 17. A. C. D. H. I त्वामि 18. A. C. F. H. I साध 19. A. F. H इत्यादि 20. B. D. E ग्र ।

तस्यापि बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशे दृष्टान्तः ॥२६॥

तस्यापि, न केवलमुपमानोपमेययोः । तच्छब्देन सामान्यधर्मः प्रत्यवमृष्टः । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधः ।

आद्यो यथा—

अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ।
दैवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ॥

अत्र यद्यपि ज्ञानाख्य एको धर्मो निर्दिष्टस्तथापि नैतन्निबन्धनमौपम्यं विवक्षितम् । यन्निबन्धनं च विवक्षितं तत्राब्धिलङ्घनादावस्त्येव दिव्यवागुपसनादिना प्रतिबिम्बनम् ।

द्वितीयो यथा—

कृतश्च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया
किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमा-
न्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥

अथ दृष्टान्त मुत्र[1]यति—तस्यापि[2] बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशे दृष्टान्तः । व्याचष्टे—तस्यापि न[3] केवलमित्यादि । प्रतिवस्तूपमान्यायेन[4] द्वैविध्यमाह[5]—अयमपीति । अब्धिर्लङ्घित इति । गुरुकुलक्लिष्ट. नित्योपासनेन तदेकशरणीभूत । अत्र[6] बहूना वानरभटै [7]मन्थाचलेन सह[8] धर्म्यपेक्षो बिम्बप्रतिबिम्बभावः । दिव्यवागुपासनस्य अब्धिलङ्घनेन[9] गुरुक्लिष्टत्वस्या[10] पातालनिमग्नत्वेन च धर्मा[11]पेक्ष । ननु जानाति जानीत इति [12]ज्ञानस्य पृथङ्निर्देशात् कथमिद दृष्टान्तोदाहरणमित्यत आह—अत्र यद्यपीत्यादि । नैतन्निबन्धनमिति । न हि ज्ञाननिबन्धन [13]औपम्य विवक्षित, [14]ज्ञानस्योपचारात् । यत्र तु विवक्षा[15] तत्र न[16] किञ्चि[17]न्न्यूनमित्यत[18] आह—यन्निबन्धनं चे[19]त्यादि । इद साधर्म्ये[20] । कृतश्चेति[21] । त्वया मनसि गर्वाभिमुखे कृते तत्क्षणमेव द्विषो निहता इत्यर्थ. । द्वौ चकारौ

---

1. A. F सूच 2 F अपि इति । व्या 3. Omitted in all except E. H. 4 C. न्यायो न 5 F ध्यं दर्शयति । अ 6. A. C. H अथ 7. All except D. मुरारिकर्तः म 8 A C साधर्म्यां 9 न omitted in A C. F. H. 10. E स्यत्वापाता 11. D धर्म्यपे 12 D. E इति च 13 A C. F. H अनौप 14. A. C. F. H अयत्र ज्ञा E अचले ज्ञा 15 A's alt. C क्षाते कि 16. Omitted in A's alt. C. D. 17 E किञ्चन 18 E. इत्याह 19 F चेति । Omitted in D. 20. All except F read धर्म्ये 21 E इत्यादि ।

अत्र निहतत्वादेः स्थानादिना वैधर्म्येण प्रतिबिम्बनम् ।

संभवताऽसंभवता वा वस्तुसंबन्धेन गम्यमानं प्रतिबिम्बकरणं निदर्शना ॥२७॥

प्रतिबिम्बप्रस्तावेनास्या लक्षणम् । तत्र क्वचित्संभवन्नेव वस्तुसंबन्धः स्वसामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बभावं कल्पयति । क्वचित्पुनरन्वयबाधादसंभवता वस्तुसंबन्धेन प्रतिबिम्बनमाक्षिप्यते । तत्र संभवद्वस्तुसंबन्धा यथा—

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।
सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥

अत्र बोधयन्धत्त इति णिचस्तत्समर्थाचरणे प्रयोगात्संभवति वस्तुसंबन्ध. । असंभवद्वस्तुसंबन्धा यथा—

अव्यात्स वो यस्य निसर्गवक्रः
स्पृशत्यधिज्यस्मरचापलीलाम् ।
जटापिनद्धोरगराजरत्न-
मरीचिलीढोभयकोटिरिन्दुः ॥

क्रिययोरेक[1]रूपकालतामाहतुर्यत । वैधर्म्येण प्रतिबिम्बन[2] निद[3]र्शयति—अत्र निहितत्वादेरित्यादि । निहतत्व गर्वाभिमुखीकरण[4] च अन्वयमुखेन उक्तम् । तम स्थान उदयाद्रि[5]मौलित्व च व्यतिरेकमुखेन । न[6] यावदित्युपन्यासात् । अतो वैधर्म्येण प्रतिबिम्बनम् ।

बिम्बानुबिम्बन्यायेन निर्देशे[7] धर्मधर्मिणो[8] ।
दृष्टान्तालंकृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसश्रया ॥

निदर्शना सूत्र[9]यति—समवताऽसभवता वा[10] वस्तुसम्बन्धेन गम्यमानं प्रतिबिम्बकरण निदर्शना। सङ्गतिमाह—प्रतिबिम्बेति[11] । व्याचष्टे—तत्र क्वचिदित्यादि । वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थसम्बन्ध । इत्थमिय[12] द्विधा—सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा, असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा चेति—चूडामणीति। यो गिरिरागत अभ्यागत रवि सता[13] आतिथेयी अतिथिसत्कृति कार्येति[14] बोधयन्[15] धत्ते[16] । योजयति—अत्र [17]बोधयन्धत्त इति । बो[18]धनसमर्थस्य आचारो गिरौ प्रयुक्त[19] तस्याचेतनत्वेऽपि कारीषोऽग्निरध्यापयतीतिवत् गिरि गृहमेधिनो बोधनक्रियासमर्थान् करोतीति तत्सामर्थ्याचरणे णिच प्रयोगात् सम्भवति वस्तुसम्बन्ध ।

अ[20]व्यात्स इति । स शिवोऽव्यादित्यर्थ[21] । [22]यस्येन्दु स्मरचापलीला स्पृशति ।

---

1 A's alt C. एपुकान्तामा H पुष्का ताभा 2 A C नम् । बिम्बानु 3 D निर्देशयति E निर्दर्शयति 4 H ण व्यति 5 E अद्रि 6 Omitted in all except E 7. A. C F H I देशो 8 E धर्मिणां 9. D सूच 10 Omitted in A C F H 11. D वति 12 D. E. H I चेय 13 D साता 14 A's alt बोद्धगन्धस्त इति 15 D omits य 16 A C D. F. H I त्ते । अत्र 17. A. C H चोद 18 A C. H चोद 19. A C. D F I प्रयुक्त इति सभवति 20 D व्याम्व इ 21. H अर्थः । यभवद्वस्तु (P 96) 22 A C F. H अस्य D यत्र ।

अत्र च स्मरचापसंबन्धिन्या लीलाया वस्त्वन्तरभूतेनेन्दुना स्पर्शनमसंभवल्लीलासदृशीं लीलामवगमयतीत्यदूरविप्रकर्षात्प्रतिबिम्बकल्पनमुक्तम्। एषापि पदार्थवाक्यार्थवृत्तिभेदाद्द्विधा। पदार्थवृत्तिः समनन्तरमुदाहृता। वाक्यार्थवृत्तिर्यथा—

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम्।
इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः॥

केचित्तु दृष्टान्तालंकारोऽयमित्याहुस्तदसत्। निरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्हि बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तः। यत्र तु प्रकृतवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमध्यारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता, न दृष्टान्तः। एवं च—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥

यत्रान्य[1]सम्बन्धिन्या लीलाया अन्येन स्पर्शासंभवात् इयमसंभवद्वस्तुसम्बन्धा। ननु तर्हि असङ्गतिरेव स्यादित्यत आह—लीलासदृशीं लीलामित्यादि। लक्षणा[2]श्रयणाद[3]दूरविप्रकर्षम्। वैचित्र्यान्तरमाह—एषापी[4]त्यादि। समनन्तरोदाहृतायामेकक्रिया[5]भिसम्बन्धात् पदार्थवृत्तिता[6]। त्वत्पादेति। नखरत्नाना निसर्गशोणत्वात् अलक्त(क[7])मार्जनं विधो पाण्डुरीकरण[8]वत् अप्रयोजकमित्यर्थ। इयमसम्भवद्वस्तुसम्बन्धा वाक्यार्थ[9]वृत्ति। मार्जनमेव पाण्डुरीकरण न[10] भवति[11] यत[12] अत्र येषा दृष्टान्तधी.[13] ते मन्दा इत्याह—केचिदित्यादि। वाक्यार्थनैरपेक्ष्ये[14] दृष्टान्त। सापेक्षत्वे तु निदर्शनेत्याह—यत्र तु प्रकृत इत्यादि। सामानाधिकरण्ये[15]नाध्यारोप्यत इति वाक्यैकताश्रयणेन एकक्रिया[16]न्वयात् प्रकृतान्त.पातित्व[17] नीयत इत्यर्थ। तत्र[18] वाक्ये प्रकृताप्रकृतवाक्ययो सम्बन्धानुपपत्तिमूला[19] निदर्शनै[20]वेत्यर्थ। यत्राप्यनतिस्फुट[21] सापेक्षत्व दृष्टान्तधीर्माभूदिति उदाहरणेन दर्शयति—एव च[22] शुद्धान्तेत्यादि। आश्रमवासिनो जनस्य शुद्धान्तदुर्लभ वपु[23]र्यदीति[24] यच्छब्द[25] उत्तरवाक्य तर्हि दूरीकृता इति तच्छब्द[26]मुत्थापयति इति[27] वाक्यार्थयो[28] सापेक्ष-

---

1 D. अनुम 2. A C F. H लण समाश्रय D. क्षणाद 3. A. F. H णादू 4 A C H पेत्या 5 A C. D. H क्रियाम 6 A. C. H त्तित्वापादं 7. All mss omit क 8 D रणं भवति। इदं म 9. All except E वाक्य वृ 10. A गमवति। 11. E ति। अत्र 12 A C F. H यतः एषा 13. A's alt धीतः मावित्या C. धीते माविश्या D धी· करणे 14 E. क्ष्यह दृष्टा 15. A's alt C करणे व माध्या नारोप्यत 16 E या समन्व 17 D पातत्वं 18. A C. F. H तत्र तु वा 19. C मूले 20. A's alt नैरपेक्ष्य 21. F स्फुटं द 22. Omitted in A C. H. 23 D omits वपुः 24 इति omitted in A. C. F. H 25. A's alt. C यथांतर 26 A.C. H शब्दम् 27. Omitted in C D. 28. A. H अर्थः। माप C अर्थमापे।

इत्यत्र दृष्टान्तबुद्धिर्न कार्या । उक्तन्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । इयं च सामान्येनैवोपमानवृत्तस्योपमेयेऽसंभवात्प्रतिपादिता पूर्वैः । वस्तुतस्तूपमेयवृत्तस्योपमानेऽसंभवादपि संभवति । उभयत्रापि संवन्धविघटनस्य विद्यमानत्वात् । तद्यथा—

वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।
अलक्ष्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥

अत्र गण्डतलं प्रकृतम् । तद्धर्मस्य पाण्डिम्नः खर्जूरीरेणुष्वसंभवादौपम्यप्रतीतिः । एष च प्रकारः शृङ्खलान्यायेनापि संभवति । यथा—

मुण्डसिरे बोरफलं बोरोवरि बोरअं थिरं धरसि ।
बिग्गुच्छाअइ अप्पा णालिअछेआ छलिज्जन्ति ॥

त्वान्निदर्शनैव इयम् । तदेतदाह—उक्त[1]न्यायेनेति । अथ वैचित्र्या[2]न्तरायाह—इयं च सामान्येनैवेत्यादि । सामान्येन[3] वाक्यार्थयोरसवन्धात् प्रतिपादनं वैचित्र्यान्त[4]रोपोद्घातः[5] । [6]वैचित्र्यान्तर विवेचयति—उप[7]मेयवृत्तस्येत्यादि । शुद्धान्तदुर्लभमित्यादौ हि[8] उपमेय[9]-वृत्तेऽध्या[10]रोपितस्य उपमानवृत्तस्यासम्भवः । अथैतद्विपर्ययोऽपि—वियोग[11] इति[12] । वियोगेन[13] निमित्तेन[14] [15]पाण्डरीभूताना नारीणा गण्डतले[16]यः[17] पाण्डिमा स[18]खर्जूरी[19]मञ्जरी[20]-गर्भरेणु[21]ष्वलक्ष्यतेत्यत्र उपमेयवृत्त[22]स्य गण्ड[23]पाण्डिम्नो मञ्जरीगर्भरेणुरूप[24]उपमान-वृत्तेर्लक्ष्यत्वासभवात् उपमा प्रतीयते । तदेतदाह— अत्र गण्डतलमि[25]त्यादि । अस्यैव च प्रकारस्य वैचित्र्यान्तरायाह—एष चेति । एष प्रकार उपमेयवृत्तस्य उपमानवृत्ते[26]ऽन्वयासभवलक्षणम् । मुण्डसिरेति ।

मुण्डशिरसि बदरफलं बदरो[27]परि बदरं स्थिरं धारयसि ।
[28]द्विगुच्छायसे* आत्मा मूढः छेकाश्छल्यन्ते ॥

---

1. A's alt उत्तरन्या 2 A. C. H चित्र्यावान्त 3. A's alt C मान्ये यो वा 4. A's alt. अन्तरो हि इधा C. तरोहि ''घात. । 5. F द्धातं विनं 6. A. C तः दृष्टान्तवैलक्षण्य न्याय अवान्तर वैचि 7. A's alt C एपमेधवृत्त 8. Omitted in D. 9. A. C. F. H मेयाधारोपि 10. D वृत्तेरध्या 11. A. C. योगः स्मृति 12. Omitted in F. 13. A C. F. H omit न. 14. A. C. F. H omit न 15. A. C. F. H नारीणां पाण्ड D. E I गौरीणामपा 16. A तले 17. Omitted in A. C. H. 18 Omitted in D. 19. C खर्जरी 20. D. E. मञ्जरीणां 21. A's alt omits षु 22. A. C. H निमित्त 23 D. गण्डा 24. A's alt C. रूपवनवृत्ते D. F रूपं 25 C इत्यसंभवो माल (P.95) A. F इत्यादि । असंभवो माल (P.95) 26. D वृत्त 27. D दरफलोपरि 28. D दिगु ।

* The meaning of द्विग or दिग in the Chaya is obscure. The chaya of the whole expression बिग्गुच्छायइ given by Jayaratha and Samudrabandha is विडम्ब्यते । These two commentators give the chaya of the last quarter as धूर्तच्छेका छल्यन्ते ।

अत्र मुक्तेति निषेधपदं तदन्यथानुपपत्त्या पादयोर्हंसगतिप्राप्तिराक्षिप्यते। सा च तयोरनुपपन्ना सादृश्यमवगमयतीत्यसंभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धना निदर्शना।

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः ॥२८॥

अधुना भेदप्राधान्येनालङ्कारकथनम्। भेदो वैलक्षण्यम्। सा च द्विधा भवति। उपमानादुपमेयस्याधिकगुणत्वे न्यूनगुणत्वे वा भावात्। विपर्ययो न्यूनगुणत्वम्। क्रमेणोदाहरणम्

> दिदृक्षवः पक्ष्मलताविलासमक्ष्णां सहस्रस्य मनोहरं ते।
> वापीषु नीलोत्पलिनीविकासरम्यासु नन्दन्ति न षट्पदौघाः॥

प्राप्ते. सम्बन्धानुपपत्तिरपि क्वचिन्निदर्शना[1]बीजमित्यर्थः। [2]तदा(नी मिय[3])मार्थीति[4] भावः। उत्कोप इति। अत्र[5] पद्भ्या हंसगतिर्मुक्तेति त्यागरूपनिषेधबलात् पादयोर्हंसगतिप्राप्तिराक्षिता[6]। सा साक्षात्सम्बद्धु[7]मशक्ता सादृश्यमवगमयति। तदेतदाह—**अत्र मुक्तेतीत्यादि।**

> सम्भव[8]द्वस्तुसम्बन्धोऽसम्भव[9]द्वावबोधयेत्।
> प्रतिबिम्ब यदि[10] तदा [11]निर्ज्ञातव्या निदर्शना॥
> बिम्बानुबिम्बार्थतया वाक्ययोः प्रकृतान्वयोः।
> स्यार्न्नरपेक्ष्ये[12] दृष्टान्तः सापेक्षत्वे निदर्शना॥

इत्थमभेदप्राधान्याधिकारनिपातिनोऽलङ्कारा. विवेचिताः।

अथ भेदप्राधान्येन[13] व्यतिरेकं सूत्रयति—**भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः**[14]। भेदप्राधान्ये साधर्म्ये[15] इत्यनुषज्यते[16]। भेदप्राधान्य व्यतिरेकस्योक्तचरमनुस्मारयन् अधिकरोति —**अधुनेत्यादि**[17]। भेदसम्भववैचित्र्यद्वय प्रभेदबीजत्वेन उद्घाटयति—**भेदो**[18] **वैलक्षण्यमित्यादि**[19]। विपर्यय[20]शब्दात् मिथ्याज्ञान[21]भ्रमो मा भूदित्याह—**विपर्ययो न्यूनगुणत्वमिति**[22]।

दिदृक्षव इति। अत्र नीलोत्प[23]लिनी विकासापेक्षयाक्षिसहस्रपक्ष्मलताया अधिकगुणत्वम्।

1. A's alt C नाद्बीजं 2. A's alt. तदर्थी 3. All mss. नीयमियं 4. D अर्थी 5 C. अथ 6. C. सार्थं साक्षा 7. C संबन्धम E. F बन्धु। 8. H पञ्चमं वस्तु 9. D भवन्वा बो 10. Omitted in A C. D. F. H. 11. A. निर्णीतव्या C नि·····नि D. निज्ञात 12. D पेक्ष्य 13. D. E. F तत्र व्य 14. H कः मोऽत्र चरमनु 15. A's alt C धर्म्ययने 16. All mss. ते याम्बिए गसुः भेद 17. D. आदि। विपर्ययः। 18. H. भेद 19. H. आदि। विपर्ययो न्यून 20. D. पर्ययः A's alt. यः सुमित्या (ष्या)[ज्ञान] भ्रमो C. यः स मित्याज्ञाने भ्रमो 21. Omitted in D F. 22. इति omitted in H. 23 A. C. D, H पलानि।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते सत्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्ति यात तु ॥

अत्र विकस्वरनीलोत्पलिन्यपेक्षयाक्षिसहस्रस्य पक्ष्मलताया वैलक्षण्यमधिकगुणत्वम् । चन्द्रापेक्षया च यौवनस्य न्यूनगुणत्वम् । शशिवैलक्षण्येन गतस्यापुनरागमात् ।

उपमानोपमेययोरेकस्य प्राधान्यनिर्देशेऽपरस्य सहार्थसंबन्धे सहोक्तिः ॥२६॥

भेदप्राधान्य इत्येव । गुणप्रधानभावनिमित्तकमत्र भेदप्राधान्यम् । सहार्थप्रयुक्तश्च गुणप्रधानभावः । उपमानोपमेयत्व चात्र वैवक्षिकम् । द्वयोरपि प्राकरणिकत्वादप्राकरणिकत्वाद्वा सहार्थसामर्थ्याद्धि तयोस्तुल्यकक्षत्वम् । तत्र

क्षीण क्षीणो[1]ऽपीति । अत्र अनिवर्तिनो यौवनस्य क्षयिणो[2]ऽपि भूयोऽभि[3]-[4]वर्धितशशिन्यपेक्षया न्यूनगुणत्वम् । तदेतदुभय योजयति—अत्र विकस्वरेत्यादिना[5] ।

भेदप्रधाने साधर्म्ये व्यतिरेको विधीयते ।
आधिक्यादुपमेयस्य न्यूनत्वा[6]द्वोपमानत ॥

सहोक्ति सूत्रयति—उपमानो[7]पमेययोरेकस्य प्राधान्यनिर्देशे[8]ऽपरस्य सहार्थ[9]-सम्बन्धे सहोक्ति । अधिकारमनुस्मारयन्[10] [11]सामग्रीमस्या विविनक्ति—भेदप्राधान्य इत्येवेत्यादिना । ननु सहाथ[12]तया[13] तुल्यकक्ष्ययो[14] क्थ भेदप्रधानतेत्यत आह—गुणप्रधानभावेत्यादि । सत्यम् । सहार्थ[15]सामर्थ्यात् साधर्म्यमेवात्र । भेदप्राधान्य तु व्यतिरेक[16]नयेन साधर्म्यभित्ति[17]कमिह न भवति अपि तु गुण[18]प्रधानभावभित्तिकमिति यावत् । ननु समानयोगत्वे गुणप्रधानभावोऽपि[19] कीदृगि[20]त्यत आह—सहार्थप्रयुक्तेति । सहार्थो हि तृतीया त गुणत्वेन प्रयोजयति । ननु सहार्थत्वे क[21] उपमानोपमेयभाव इत्यत आह—उपमानोपमेयत्व चेत्यादि[22] । [23]तद्धि तृतीयान्तस्य[24] विशेषणत्वादुपमानत्व विवक्ष्यते । इतरस्य तु विशेष्यत्वादुपमेयत्वम् । अतो वैवक्षिकमेव न तु[25] वास्तवमिति भाव । अवास्तवत्वे हेतुमाह—द्वयोरपीत्यादि । ननु[26] द्वयो प्राकरणिकत्वमेवाप्राकरणिकत्वमेव वेति[27] किं नियामकमित्यत आह—सहार्थसामर्थ्यादिति । ननु तर्हि

---

1 A. C F H क्षीणान्तिति 2 D G क्षयिणोऽपि E क्षयेऽपि 3 C भूयाभि 4 A's alt C वर्जित F H अभिवृद्ध श 5 A C F H आदिना सहोक्ति 6 C चाद्योप 7 F उपमानेति 8 A शे पर 9 E अर्थाभिस 10 D य साम 11 A C F H सामान्यस्य वि 12. H अर्थं येन साधर्म्यं 13 D स्या 14 A C D H कक्षयो 15 C अर्थं 16 A C D F H I न्यायेन 17 C omits भित्ति 18 A C गुणप्रगुण प्र 19 D अपी ति की 20 A F H कीदृश इत्यत 21 A's alt C तु 22 A's alt C नेत्या 23 A's alt. C त तृतीय 24 A C F H अन्त तस्य 25 Omitted in A C H 26 A C F H न तु 27 All mss इति वा किं

तृतीयान्तस्य नियमेन गुणत्वादुपमानत्वम् । अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । शाब्दश्चात्र गुणप्रधानभावः । वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । तत्रापि नियमेनातिशयोक्तिमूलत्वमस्याः । सा तु कार्यकारणप्रतिनियमविपर्ययरूपा अभेदाध्यवसायरूपा च । अभेदाध्यवसायश्च श्लेषभित्तिकोऽन्यथा वा । साहित्यं चात्र कर्त्रादीनां भेदाद् ज्ञेयम् । तत्र कार्यकारणप्रतिनियमविपर्ययरूपा यथा—

भवदपराधैः सार्धं सन्तापो वर्धतेतरां तस्याः ।

वैवक्षिकत्वे कतरत्[1] केन रूपेण विवक्ष्यतामित्यत आह—तृतीयान्तस्येत्यादि[2] । ननु[3] प्रधानमपि तृतीयान्तेन[4] निर्देशमर्हतीत्यत आह—शाब्दश्चेति[5] । सहशब्दो हि नियमेन तृतीयान्तस्य शाब्दं[6]गुणत्वं कल्पयति । इतरस्य तु प्राधान्यम् । तर्हि अर्थापेक्षया का स्थितिरित्यत आह—वस्तुतस्त्विति । गुणस्यापि प्राधान्यं [7]प्रधानस्यापि गुणत्वं विपर्ययः । अपिशब्दाद[8]नवस्थितिरपि । एवं न्यायक्रमे स्थिते[9]ऽपि विशेषोऽन्योऽस्याः प्रयोजक इत्याह—तत्रापीत्यादि । अतिशयोक्तिरपि[10] न[11] साकल्येन अस्या मूलमित्यत आह—सा चेत्यादि । कार्यकारण[12]प्रतिनियमविपर्ययोऽत्र तुल्यकालता न तु कार्यस्य पूर्वकालता[13] सहार्थत्वात् । अभेदाध्यवसायस्तु[14] द्विधा भवतीत्याह—अभेदाध्यवसायश्चेत्यादि । [15]तेनेयं त्रिविधोपक्षिप्ता । वैचित्र्यान्तरमुपक्षिपति—साहित्य[16] [17]चात्रेत्यादि । कर्तृकर्मादि साहित्यनिबन्धनेनापि प्रभेदेन प्रथत[18] इति यावत् ।

क्रमेणोदाहरणानि । भवदपराधैरिति—अत्रापराधानां तृतीयान्तत्वाद्गु[19]णता । सन्तापस्य[20] प्रथमान्तत्वात्प्रधानता । अतो गुणप्रधानभाव[21] निबन्ध[22]नैवात्र भेदप्रधानता, न[23] पुनर्वृद्धिक्रियानिबन्धना । स च गुणप्रधानभाव [24] सहाय[25]प्रयुक्त । द्वयाश्च प्राकरणिकत्वादुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । अपराधानां च तृतीयान्त[26]त्वात् विशेषणानामुपमान[27]त्वं नियतमपराधा यथा वर्धन्त[28] इति । सन्तापस्य तु प्रधानत्वादुपमेयत्वं सन्तापस्तया वर्धत[29] इति । स चायं गुणप्रधानभावः शाब्दः । अर्थं व्यपेक्ष्य तु[30] सन्ताप एव (इव) अपराधा वर्धन्त इत्यपि[31] प्राप्ते । न्याय[32]क्रमोऽयं उदाहरणान्तरेष्वपि योजनीयः ।

---

1 A omits क A's alt C कत्वे तरात्तेन 2 A F H आदिना 3 C omits नु 4 F H अन्तत्वेन 5 A's alt. शब्दाश्चेति 6 D शाब्द E शाब्द 7 D प्राधान्यस्या 8 E दाचयाव 9 A C F H स्थितिविशेषोऽन्यस्या 10 H अपि प्रभेदेन 11 Omitted in A C F 12 A's alt C ण विप्रति 13 A's alt तात्पर्यस्य पूर्वकालस C तात्वय्यस्य पूर्वकाल स 14 D सायो द्वि 15 All excpet E omit ते 16 C. हित्य 17 A's alt. C इत्यत्रे 18 C प्रथत 19 C अगुणता E गुणत्वम् 20 A E. H स्य प्रधानत्वात् प्रथ A's alt C स्य अप्रधानत्वात् प्रथमान्त । अता 21 D भावि 22 D बन्धेनैव C बन्धनेनैव 23 Omitted in D 24. D भावप्रयुक्तार्थं 25 A C अय युक्त व द्व 26 D तत्वा 27 A's alt C उपमेयच 28 A C वतन्त 29 D वर्धन्त 30 Omitted in C 31 A C F इति प्रा 32. D न्याय

अत्र अपराधानां सन्तापं प्रति हेतुत्वेऽपि तुल्यकालत्वेनोपनिबन्धः। श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपा यथा—

अस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि।

अत्रास्तंगमनं श्लिष्टम्, अस्तमित्यस्योभयार्थत्वात्। तदन्यथारूपा यथा—

कुमुददलैः सह संप्रति विघटन्ते चक्रवाकमिथुनानि।

अत्र विघटनं सबन्धिभेदाद्भिन्नं न तु श्लिष्टम्। एतद्विशेषपरिहारेण सहोक्तिमात्रं नालङ्कारः। यथा—

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः॥

इत्यादौ। एतान्येव कर्तृसाहित्ये उदाहरणानि। कर्मसाहित्ये यथा—

द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रेष्येणाप्तमनोरथः॥

अत्र करोतिक्रियापेक्षया द्युजनस्य मृत्योश्च कर्मत्वम्। इयं च मालयाऽपि भवन्ती दृश्यते। यथा—

अत्र कार्यकारणसमकालत्व[1]लक्षणातिशयोक्तिर्मूलमिति दर्शयति—अत्रापराधानामित्यादि।

अस्तं भास्वानिति—संह्रियन्ता[2] विप्रकीर्णा[3]नि एकीक्रियन्तामित्यर्थं अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपा[4] मूलमिति दर्श[5]यति—अत्रास्तंगमनमित्यादि। अस्तम्[6] एकदा गिरिः[7] अन्यदाऽदर्शनमिद इत्युभयार्थत्वम्।

कुमुददलैरिति—अत्र पुनः अ[8]श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूप[9]मूलमिति दर्शयति—अत्र विघटनमित्यादि। एवमतिशयोक्तिमूलत्वादिलक्षणो यो विशेषः तदभावे सहोक्तिमात्र नालङ्कार इति व्युत्पादयति—एतद्विशेषेति। [10]प्रत्युदाहरति—अनेन सार्धमिति। कर्तृसाहित्यलक्षण वैचित्र्यमप्ये[11]ष्वेव दर्शितमित्याह—एतान्येवेति। एषु हि सन्तापपराधादि [12]कर्तृसाहित्य[13]म्—द्युजन इति। द्युजना देवाः। द्युजनस्य मृत्युना सह मनोरथाप्तिः दैत्यवलक्षय। अत्र कर्मसाहित्य दर्शयति—अत्र करोतिक्रियेत्यादि। द्युजन[14]मृत्योः प्राप्तिक्रियापेक्षया कर्तृत्वेऽपि तस्योपसर्जनत्वात् नेह कर्तृसाहित्यम्। या तु (चक्र[15]

---

1. A. C. omit त्व 2. E. इति वि 3. C. र्णानिम मिदान्नमनाइए (P. 100) 4. A. F. रूप 5 A. ति। अत्र विघटन 6. D. E. अस्त 7. D. गिरि 8. D. omits अ 9. A. E. F. H. I. रूपा 10 D. तत्र प्र E. अत्र प्रत्यु 11. E. omits अपि 12. A. F कर्म 13 Except F. all read पमद्युज 14. A. मृत्यो: 15. A. C. F. H. I. चक्रंता प्र D. चाक्र कर्तृता प्र E. चक्र कर्तृताप्र

उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं
भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।
वैदेह्या मनसा समं च सहसाकृष्टं ततो भार्गव-
प्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं भग्नं तदैशं धनुः ॥

सहोक्तिप्रतिभटभूतां विनोक्तिं लक्षयति—

विना कश्चिदन्यस्य सदसत्त्वाभावो विनोक्तिः ॥३०॥

सत्त्वस्य शोभनत्वस्याभावोऽशोभनत्वम् । एवमसत्त्वस्याशोभनत्व-

इति) प्रधानभूता करोतिक्रिया तदपेक्षया कर्मत्वा[1]त्कर्मसाहित्यमेतदिति यावत् । एव करणादिसाहित्य[2]वैचित्र्यमुन्नेयम्[3] ।

अथ पुनर्वैचित्र्यायाह—इय चेति । [4]उत्क्षिप्तमिति । [5]धनुष उत्क्षेप [6]ज्याबन्ध नमुद्दृ[7]नम् । आस्फालनमाकर्ष [8]। शिलीमुखमोज इत्यादि क्रमिकाणि धा[9]नुष्यकर्माणि । तत्रा[10]कर्षण[11]मात्रान्त परिपण[12]नातावन्त्येवोपवर्णितानि । तत्रातिवत्सलस्य कौशिकस्य पुलकाना धनुरुत्क्षेपसम[13]समयमुत्क्षेप, मत्सरग्रस्तत्वात् उत्क्षेपमात्रा[14]परितोपिताना भूपाना धनुर्नति(सम)समय मुखनति.[15] । परिपणिताकर्षणस्य जनकस्य [16]नत्यन्त संशयानुवृत्ते । ज्यास्फालनसमसमय संशयबुद्धयास्फालनम् । वैदेह्या पुन परिपणनसिद्धयन्त-[17] मनाकृष्टमन[18]स्समाकर्ष[19]सम[20]सम(य[21]) म(न[22])समाकर्ष[23] । भार्गवाहङ्कृतिकन्दलस्य तु धनुर्भङ्गान्तमभग्न[24]स्य भङ्गसमसमय भङ्ग [25]श्रीमता रामचन्द्रेणाकारीति समन्वयात् कर्मसाहित्यमिह मालात्वेनावतिष्ठते । एवमन्यदपि मालात्वेन ज्ञेयम् ।

गुणप्रधानभावो य[26] शाब्दस्तेन भिदोत्कटा ।
मश्रितातिशयोक्ति च[27] सहोक्तिस्समयोर्मता ॥

अथ विनोक्त्यं[28] सङ्गतिमाह—[29]सहोक्तिप्रतिभटेत्यादि—प्रतिभटभूता प्रतियोगिभूताम् । तत्र सूत्रम्—विना[30 31]कश्चिदन्यस्य[32]सदसत्त्वाभावो विनोक्तिः । व्याचष्टे—सत्त्वस्येत्या(दि[33]) । (व्य[34]त्ययेनाभावशब्दार्थो) प्रत्येकमभिसम्ब[35]ध्येते । शोभनत्वा-

---

1. A D कर्मसाहित्याकर्म 2. A F. स्यमुन्ने 3 A F उन्नयम् । इय 4 A C D. F. H I उत्क्षिप्त 5. D उद्धनु 6 E. प. प्रेताज्या 7. A. F घट 8 A. F. आकर्षणम् 9 A धनु 10 D अत्र 11. D omits म 12. A. पणास्ता 13 D समयम 14. D. मात्रप 15 E. नति 16 D नत्य 17 A. F सिद्धयर्थ A's alt. C. पणनेन सिद्धान्त 18 A C E F H I मनसम्य 19 A C F कर्षणम 20 D. समन्य नुस्समा 21. All mss. समपमन 22. All mss समनम्नदा 23 A C. कर्षण भा 24 C. भनग्न D. भ्रमुभग्न 25 C. भङ्ग मिमता 26 A. C F. यच्छब्देन 27. Omitted in A. C. D F H I. 28 A C. F. नर्थव 29 F. सहेति 30 F. विनेति 31. A. D F H किंचि 32 A C. F. H. सदसत्त्वाभा 33 All mss दि?पस्रप 34 A. C D H I प्रत्ययाभाव शब्दा थर्रो B E F. प्रत्ययभावशब्दा अर्थौ 35 A C. F. H बध्यते

इत्यादौ विनोक्तिरेव। तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्मनोऽशोभनत्वप्रतीतेः। इय च परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्कारातिशयकृत्। यथोदाहृते विषये। द्वितीया यथा—

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः॥

अत्राशोभनत्वाभावः शोभनपदार्थप्रक्षेपभङ्ग्योक्तः। सैषा द्विधा विनोक्तिः।

अधुना विशेषणविच्छित्त्याश्रयेणालङ्कारद्वयमुच्यते। तत्रादौ विशेषणसाम्यावष्टम्भेन समासोक्तिमाह—

---

*अत्र[1] तुहिनांशुदर्शनं[2] विना नलिनीजन्म न शोभनमिति प्रतीयते। अतो विनोक्तिरियम्। विनाशब्दा[3]नुपादाने त्वार्थीति विशेषः[4]। तदिदमभिसन्धायाह—इत्यादौ विनोक्तिरेवेत्यादि[5]। अत्र च[6] हेतुहेतुमद्भावव्यत्ययो विनोक्ते[7]रेव विच्छित्तिविशेषाधायकः[8] न पुनरलङ्कारान्तरमित्याह—इय च परस्परेत्यादि। उदाहृतविषय इति। निरर्थकं[9] जन्मेत्ययमुदाहृतो विषयः। मृगलोचनयेति। लोके हि मृगलोचनां[10] विना [11]विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रागल्भ्यं नास्ति सुहृदा विना च[12] सुन्दराशयत्वम्। अस्य तु नरेन्द्रसूनोर्न तथेति श्लोकार्थः। असत्त्वा[13]भावं दर्शयति—[14]अत्राशोभन[15]त्वाभावावित्यादि। [16]प्रतिभाप्रागल्भ्यं सुन्दराशयत्वं[17] च[18] शोभनपदार्थौ। निगमयति—सैषा द्विधेति।

सदसत्त्वनिवृत्ति[19]श्चेन्निवृत्त्या[20]ऽन्यस्य वर्ण्यते।
तदा द्विधा विनोक्ति[21]स्स्याद्वि[22]धिरत्र फलं भवेत्॥

अथ[23] विशेषणविच्छित्तिमूलो[24] समासोक्तिपरिकरौ प्रस्तौति—अधुना

---

1. H अत्र किं क्रियतामित्यर्थं। अथ पुनर्वैचित्र्यायाह—इय चेत् किं भिन्नमिति अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे (समासोक्ति P 103) 2 All except E. हिनरश्मिद 3 C शब्दानुपादा D शब्दोपा 4. A. C H शेष दिदम 5 H आदि। सदसत्त्व 6 Omitted in A and C. 7. A C नोक्तिरेव 8 A धायकत्व 9 A कमनुजन्म 10 C लोचना 11 A C. E. F omit वि 12 Omitted in A C F 13 C सत्या 14 A. C F. अत्र शो 15 Except E all read नत्वाभाव 16 A C F प्रतीता प्रा 17. A C E शयत्वं 18 A. C. F. अशोभ 19 H सिद्धे 20 E. वृत्यान्य 21. A F. I क्तिश्च 22 Except H all read द्विधात्र 23 A. स एवोक्तिविच्छि C अथ अधुना 24 A मूलो अधुना।

* After अत्र A C repeat the passage क्रियतामित्यर्थं। upto वैदग्ध्य गुण under सहोक्ति (pp 99-100), then jumps to 'गम्यत्वे यदि विशेष्यस्यापि' etc upto रहस्यविदामित्यपम्, a discussion occurring under Samāsokti (pp 103—104) and after this इत्यलम् comes back to Vinokti as इत्यपम्। अथ समासोक्ति। तुहिनांशु

विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः ॥३१॥

इह प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्वचिद्वाच्यत्वं क्वचिद्गम्यत्वमिति द्वैविध्यम्। वाच्यत्वं च श्लेषनिर्देशभङ्ग्या पृथगुपादानेन चेत्यपि द्वैविध्यम्। एतद्द्विभेदमपि श्लेषालङ्कारस्य विषय । गम्यत्व तु प्रस्तुतनिष्ठमप्रस्तुतप्रशंसाविषय, अप्रस्तुतनिष्ठ तु समासोक्तिविषय । तत्र च निमित्त विशेषणसाम्यम्।

विशेषेणेति[1]। विशेषण विच्छित्तिश्च[2] द्विरूपा[3] साम्य साभिप्रायता च। साम्ये समासोक्तिमधिकरोति—तत्रादावित्यादि। तत्र सूत्रम्। विशेषेणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्ति । यत्र[4] विशेष्यांशे प्रकृतमात्रपरता विशेषणसाम्यात् पुनरप्रकृतो[5]ऽवगम्यते सा[6] समासेन सक्षेपेण अभिधानात् समासोक्ति । तदेतद्व्याचिख्यासुर्विषयविभागायाह—इह प्रस्तुतेत्यादि। क्वचिद्वाच्यत्वम्[7]। उभयेषामिति शेष। क्वचिद्गम्यत्व, [8]एकतरपामिति शेष। [9]श्लेषनिर्देशभङ्ग्येति। विशेषणविशेष्यांशयो श्लेषोपनिबन्धने[10]नेत्यर्थं[11]। पृथगुपादानेन चेति। विशेषणांशे श्लेषमुपनिबद्ध्य विशेष्यांशे पृथक् शब्दोपादानेनेत्यथ । एतद्द्विभेदमपि वाच्यत्व[12] श्लेषालङ्कारस्य विषय । यदा पुनर्गम्यत्व प्रस्तुतविषय[13] विशेषणसाम्यात् तदानीम[14]प्रस्तुतप्रशसा, यदा[15]त्वप्रस्तुतविषय तदा समासोक्तिरिति[16] विवेक । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे यदि विशेष्यस्यापि साम्य तदा[17]कि स्यादित्यत आह—विशेष्यस्यापि साम्ये श्लेषप्राप्तेरिति। श्लेषमूलध्वनिप्राप्तेरिति यावत्। ननु श्लेषालङ्कारत्व[18]प्राप्ति किं न स्यात्। उच्यते। अत्रेय[19] चर्चा। समासोक्त्यलङ्कार श्लेषालङ्कार शब्दशक्तिमूलध्वनिश्चेति त्रिषु विषयेष्व[20]प्यस्ति श्लिष्टपदो[21]पनिबन्ध । तत्र यदा[22] श्लेष तदार्थ[23]द्वयस्य नियमेन वाच्यता। वाच्यत्व चैव सभवति—यदार्थौ द्वावपि प्राकरणिकौ स्त[24] अप्राकरणिकौ वा तदा विशेषणविशेष्यांशयोर्द्वयोरपि [25]श्लिष्टपदोपनिबन्धात् श्लेषालङ्कार । [26]अभिधाया अनियन्त्रणात्[27] द्वावप्यर्थौ वाच्यौ। अथ यदैकस्य[28] प्राकरणिकत्वमितरस्य अप्राकरणिकत्व तदा विशेष्यांशे पृथक शब्दोपादानबलादेव श्लेषालङ्कार । यदि विशेष्यांशेऽपि श्लिष्टपदोपनिबन्ध तदा प्रकरण[29]नियन्त्रितायां[30] अभिधाया प्राकरणिकार्थं एवोपक्षयाद[31]प्राकरणिकार्थावगतिर्व्यञ्जनस्यैव विषयस्स्यात्। [32]यद

---

1 F विशेषेति 2 C त्ति द्विरू 3 D रूप 4 Omitted in A C F H 5 A C H तो गम्य 6. A C H स 7 D तम् एकतरेषा 8 A C F H एकत्र तेषा F एकत्र गतमिति 9 A E.F H शेष 10 A C D F H I बन्धनेय 11 F अर्थं। एतद्द्विभे 12 A C F H यत्वे 13 A F H विषय 14 D मपि प्राकृतप्रश 15 A D H यदा प्र 16 A C H इति। समासोक्तिरूप (P 101) 17 D किं किं 18 H omits त्व 19 D E. F H अय चर्चं 20 अपि omitted in D E. 21 A पद्याप 22. A C D यदा तावत् श्ले 23 D अर्थलयनि 24 A C स्त तदा 25 A. C F अश्लि 26 H अथ अभि 27 D णादावप्य 28. A C. D F H I एकदेशस्य 29 F प्राकरणिकनि 30 A's alt C यन्त्रिकाया 31 A D F क्षया अप्रा 32 D E. अथ य

विशेष्यस्यापि साम्ये श्लेषप्राप्तेः। विशेषणसाम्यवशाद्धि प्रतीयमानमप्रस्तुत प्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते। अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहारसमारोपो न तु रूपसमारोप.। रूपसमारोपे त्ववच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपितत्वाद्रूपकमेव।

समासोक्तिस्तदा विशेषणांशे अर्थद्वयप्रतिपादकशब्दोपनिबन्ध विशेष्यांशे तु [1]प्राक-रणिकार्थमात्रपरता। तदा विशेषण[2]साम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वादुक्तलक्षणा[3] समासोक्ति। यदा पुन प्राकरणिकाप्राकरणिकयो विशेषणविशेष्यांशे[4]ऽपि श्लिष्टता तदा तावन्न समासोक्ति विशेषणमात्रसाम्यलक्षणा[5] यत श्लेषालङ्कारत्व[6]प्राप्तिरपि। वयम्[7] तत्रार्थद्वयस्य वाच्यत्वैव लक्षण यत, न ह्यत्र[7] द्वयोर्वाच्यतोपपत्ति[8] प्रकरणपक्षपातिन्या अभिधाया अप्राकरणिकेऽर्थे स्पर्शाभावात् अप्राकरणिकस्य[9] समन्वयसमनन्तर[10]प्रतीति-कत्वात् शब्दशक्तिमूलस्य ध्वन श्लेषेण विषयग्रासप्रसङ्गाच्च। निर्वित्तोऽय[11] घण्टापथ ध्वनिनिदर्शनरहस्यविदामित्यलम्।

अथ समासोक्तिरूपकयो वैधर्म्यं विवेचयति—विशेषणसाम्य[12]वशादित्या दिना[13]। हिहेतौ। यतो विशेषणसाम्यादप्रस्तुतोऽर्थ प्रतीयते, अतो विशेष्यांशे[14] सस्पर्शा भावाद्विशेष्य प्रकृतार्थं[15] न[16] स्वेन रूपेण[1] रूपवन्त कर्तुमीष्टे किन्तु विशेषणांशप्रतीत [18]स्वव्यवहार विशेषणांशप्रतीते प्रकृतार्थव्यवहारे[19]ऽवच्छेदक[20]त्वेन समारोपयति। तदिद-माह—प्रस्तुता[21]वच्छेदकत्वेन प्रतीयत इति[22]। अवच्छेदकत्वेन[23] विशेषकत्वेन। यत इत्थ मवच्छेदकत्वमतोऽस्ति रूपकाद्वैधर्म्यमित्याह—अवच्छेदकत्वाच्चेत्यादि। व्यवहारसमा-रोप न तु[24] रूपसमारोप[25]। ननु[26] यदा रूपसमारोप तदा किं स्यादित्यत आह—रूपसमारोपे[27]त्यादि। अवच्छा[28]दितत्वेन[29] क्रोडीकृतत्वेन। [30]प्रकृतरूपरूपितत्वात् [31]अप्र कृतरूपेण उपरञ्जितत्वात् रूपकमेव। विवेचित चैतद्यथायोग परिणामालङ्कृतौ। अत्रा वान्तरश्लोका— अप्रस्तुत प्रतीत[32] चेद्भेदकांशकसा[33]म्यत[34]।
व्यवहार[35] समा[36]रोप्य[37] प्र[38]स्तुते न्याय्यभवत्यय[39]॥

---

1 A C F. H अप्राक 2 D repeats विशेषण 3 C लक्षण 4 A C F. अंशे श्लि 5 A C F H. क्षणाया श्ले 6 A C H omit त्व 7 A C F H अन्यत्र 8 C पत्ति प्रक 9 E कस्य च 10 A F. प्रातीति 11 A's alt विच्छित्तिर्तोऽय पु पणस्त्व निदर्शन C विच्छित्तितोऽय निदर्श 12 A C F H बलादि 13 A ना। न्याहितौ यदा यतो C आदि इत्या हितौ यतो F आदिना। यतो H आदिना अभिहितौ अतो विशेषण 14 C अशेष्वप्रक्र 15 A C F G H अर्थ 16 Omitted in C 17 C न रूप 18 C मन्व 19 E H परिच्छेद 20 C कत्व समा 21 D प्रकृता 22 A C D F. repeat अवच्छेदकत्वेन प्रतीयत इति 23 C त्वेन यत 24 A.C F H न स्वरूप 25 H रोप विशेषणांश See below the Karika under Samāsokti. 26 A. नन्वदयारूप तदा C नन्व या रूपस्यादि 27 F रोपेत्विल्या 28 C अवस्यादित्त 29 D त्वेन प्रकृत 30 A C प्राकृत 31 A C F प्रकृत 32 D प्रतीत 33 C सामान्य तद्व्यव 34 D यव 35 C हार 36 F रवमा 37 C आरोप 38 D. प्रकृतेऽप्यभव 39 A C. F. अपि

तच्च विशेषणसाम्यं श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा भवति। तत्र श्लिष्टतया यथा—

> उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
> यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम्॥

अत्र निशाशशिनोः श्लिष्टविशेषणमहिम्ना नायकव्यवहारप्रतीतिः। अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायकताख्यधर्मविशिष्टयो: प्रतीतेः। साधारण्येन यथा—

> तेना[1]प्रस्तुतवृत्तान्तारोपेण प्रस्तुत स्वयम्।
> सक्षेपेणोच्यते तस्मात्समासोक्तिरिय मता[2]॥
> स्याद्विशेष्याश[3]साम्य चेत्प्रस्तुताकाररूपितम्।
> भवेदप्रस्तुत भेद्य रूपकालङ्कृतिस्तदा॥ इति॥

अस्या विशेषप्रपञ्चनार्थमाह—तच्च विशेषणसाम्यमित्यादि। साधारण्यमुभयत्र प्रवृत्तिनिमित्तसमव। औपम्यगर्भत्व[4] तद्गर्भसमासा[5]श्रयणात्। इत्थ तद्वि[6]शेषणसाम्य त्रिधा भवतीत्यर्थ। अतस्समासोक्तिरपि त्रिधा।

क्रमेणोदाहरणानि—उपोढरागेणेति। राग सन्ध्यारुणिमा कामश्च। तारके[7]-त्यतो नक्षत्र[8]दृगन्तर्मण्डलयो प्रति[9]पत्ति। मुख प्रारम्भो वक्त्र च। तिमिरमशुकमिव तिमिरसदृश[10]मशुक च। लक्षण योजयितुमाह—अत्र निशाशशिनोरित्यादि। नायकश्च नायिका च नायकौ। "पुमान्स्त्रिये"त्येकशेष। उपोढरागत्वादिश्लिष्ट[11]विशेषणमहिम्ना खल्वत्र निशाशशिनो नायकव्यवहार[12]विशिष्टौ प्रती[13]येते। ननु[14] कथमु अत्र [15]निर्णीयते व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोप इत्यत आह—अप[16]रित्यक्तेत्यादि। यदि[17] रूपसमारोपस्तदा प्रकृ[18]तौ रूपकन्यायेन स्व स्व रूप[19]मव[20]च्छादित[21]त्वेन परित्यज्य यद[22]यच्छादकमुपमान[23]रूप ताद्रूप्य[24]मुपगृह्णीतः। इह पुनर्विशेष्यांशे निष्प्रतियोगिकतया[25] ज्ञातयोरत एवा[26]परित्यक्त स्व[27]रूपयो निशाशशिनोर्विशेषणसाम्यावगमितेन नायकरनधर्मेण विशिष्टतया प्रतीते। अतो व्यवहारसमारोप एव[28]।

---

1 A. C अनेना 2 A C. तत 3 A C F. तद्विशेषणांश 4 A. C F. त्व पेद्गर्भ 5 A. C F omit सा 6 D E. मयद्वि 7. A. C F इत्यातो 8. D. त्रतमदृ 9. C त्रिधा प्रति 10 A. C F. सदास्य च 11. D. श्लिष्ट C. श्लिष्टमहि 12 D हारशिष्टे 13 D. प्रतीयते। 14 A's alt. न इत्थं 15 A C F विज्ञा 16. C omits अ 17. Omitted in A. C F. 18. A's alt महृत D प्रकृते 19 Except E all read रूपकं 20 A's alt उत्पादकत्वेन C. उत्पादक त्व न परि 21 D आदिकत्वेन 22. A's alt. C यवरयादिन 23. C. omits न 24 A C. तद्रूपमुपमानोहरत इह 25 C. omits न 26 D. एव परि 27. All except C read स्वस्वरूप 28 A. एवं

तन्वी मनोरमा बाला लोलाक्षी पुष्पहासिनी ।
विकासमेति सुभग ! भवद्दर्शनमात्रतः ।।

अत्र तनुत्वेत्यादिविशेषणसाम्याल्लोलाक्ष्या लताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र च लतैकगामिविकासाख्यधर्मसमारोपः कारणम् । अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य लताव्यवहारस्याप्रतीतेः । विकासस्तु प्रकृते उपचरितो ज्ञेयः । एवं च कार्यसमारोपेऽपि ज्ञेयम् । इयं च समासोक्तिः पूर्वापेक्षया अस्फुटा । औपम्यगर्भत्वेन यथा—

दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।
केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ।।

तन्वीति । पुष्पम् आर्त्तवं रजः, प्रसूनं च । इह तनुत्वादीना विशेषणानामुभयत्रं-कार्यतासाम्यं न तु [1]श्लिष्टता । तदेतदाह—अत्र तनुत्वेत्यादि । ननु तनुत्वादिधर्मसाम्यात् कथं लता[2]व्यवहारप्रतीतिरित्यत आह—तत्र च लतै[3]केत्यादि । विका[4]सो हि लताया एव तत्समारोपो लोलाक्ष्या[5] लताव्यवहारप्रतीतेः [6]कारणम् । ननु विकासस्य लतैकगामित्वात्कथं साधारण्यमित्यत आह—विकासस्त्वित्यादि । यद्येवं विशेषणसाधारण्यं धर्मसमारोपश्च व्यवहारसमारोपस्य कारणं[7] तथा कार्यसमारो[8]पोऽपीति व्युत्पादयितुमाह—एवं च कार्येत्यादि । कार्यसमारोपनिबन्धनो हि[9] भेद इह धर्मसमारोपनीत्या[10] सुज्ञानः[11] उपरि च शुद्धत्वेन [12]पृथक्प्रकाशीकरिष्यति । अत इह नोदाहृतः । एवमादौ [13]धर्मकार्ययोरन्य[14]तरारोपमन्तरेण अप्रकृतार्थो नावगम्यते । प्रकरणनियन्त्रिताया अभिधायाः[15] प्राकरणिकार्थ एवो[16]पक्षयात् । अतो धर्मकार्ययोरन्यतरारोप एव व्यञ्जनव्यापारोत्था[17]पनेनाप्रकृतार्थ विगति[18]हेतुः । इतो[19] विशेषणसाधारण्यनिबन्धना समासोक्तिर्न्यायि[20]विदामेव विभक्तविषया । अस्फुटत्वात्तदिदमभिसन्धायाह—इयञ्चेत्यादि । पूर्वापेक्षया श्लिष्टविशेषणनिबन्धना[21] समासोक्तिः पूर्वा [22]तदपेक्षयेत्यर्थः ।

दन्तप्रभा पुष्पचिते[23]ति । अत्रा[24]नपेक्षिताख्याने[25] वाक्ये श्रवण[26] समनन्तरमेव दन्तप्रभापुष्पचितत्वादिना हेतुना हरिणेक्षणायाः सुवेषता प्रतीयते । [27]अतस्तदा सुवेषत्वलक्षण[28]कार्यवशाद्विशेषणानां[29] दन्तप्रभा.[30]पुष्पाणी[31]वेत्युपमासमासपरत्वम् । अथ दन्त-

---

1. A. चिश्लिष्ट C. विशिष्ट D. शिष्ट 2. D. लता प्रती 3. F. लतेत्यादि 4. A. C. F. एका हि 5. D. लक्ष्यात् 6. A's alt. C. कारणेन चिका 7. A. C. F. कारणतया कार्यं 8. E. omits पो 9. C. हि इह 10. C. नित्या 11. A's alt. सुज्ञातः C. संज्ञातः 12. A's alt. प्रकाशीक 13. D. E. आदौ हि 14. D. अन्यसमारोप 15. A's alt. omits या 16. A's alt. एवकोप क्षयापेक्षया C. एकोपक्षया पक्षया 17. C. omits प 18. C. D. गतिः 19. C. अतो 20. A's alt. C. सिद्धावेव 21. D. E. ना पूर्वा 22. A. C. F. पूर्वसुव्येक्षितेत्य 23. A. पस्फुरिते 24. A. C. *omit* अ 25. C. ख्याते 26. D. श्रवणानन्त 27. A. C. omit अतः 28. A. C. F. लक्षणे D. लक्षणः 29. A. C. F. विशेषणं 30. A. F. प्रभा पु 31. C. पुष्पाणि चेत्यु

अत्र दन्तप्रभा पुष्पाणीवेति सुवेषत्ववशादुपमागर्भत्वेन कृते समासे पश्चाद्दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेति समासान्तराश्रयणेन समानविशेषणमाहात्म्याल्लताव्यवहारप्रतीतिः । अत्रैव "परीता हरिणेक्षणा" इति पाठे उपमारूपकसाधकबाधकाभावात्सङ्करसमाश्रयेण कृते योजने पश्चात्पूर्ववत्समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिर्ज्ञेया । रूपकगर्भत्वेन तु समासान्तराश्रयणात्समानविशेषणत्वं भवदपि न समासोक्तेः प्रयोजकम् । एकदेशविवर्तिरूपकमुखेनैवार्थान्तरप्रतीतेस्तस्या वैयर्थ्यात् । न च प्राङ्निर्दशितोपमासङ्करविषय एव

प्रभासदृशैं पुष्पैरिति मध्यमपदलोपि[1]समासान्तरप्रत्यायितैः पुष्पपल्लवादिभिः विशेषणसाम्यदशाया लताव्यवहारप्रतीति । तदेतदवबोधयति—अत्र दन्तप्रभा इत्यादिना । लताव्यवहारप्रतीतिरिति वदता रूपकसमासस्या[2]प्राप्तिरासूचिता । व्यवहारसमारोपे समासोक्तिः । रूपसमारोपे तु रूपकमिति प्रतिपादितम् यत अत प्रतीतोऽपि रूपकसमास इह न्यायतो न प्राप्नोति । नन्वेवमादौ प्रागुपमासमाससमाश्रयणनिमित्त यदि सुवेषत्वादिना[3] नोपात्त तदा किं स्यादित्यत आह—अत्रैव [4]परीतेत्यादिना । परीता केश[5]पाशालिवृन्देन परिगता । इह[6] दन्तप्रभा[7]पुष्पाणी[8]वेत्यादिना किमुपमा[9]समास, उत[10] दन्तप्रभा एव पुष्पाणी[11]त्यादिको रूपकसमास इति सन्देह, उपमारूपकयो साधकबाधकाभावात् । अत सन्देहरूप[12]सङ्करसमाश्रयेण पूर्वं योजना । न[13] च[14] मन्तव्य[15] समास[16] सन्देहो[17]पपन्न इति, सन्देहस्य कविप्रतिभोत्था[18]पितस्य विच्छित्तिरूपत्वात् । अतस्सङ्करसमाश्रयेणादौ[19] योजना । अथ सन्देहोपशमकाले[20] दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैरित्यादि[21] पूर्ववदेव[22] मध्यमपदलोप[23]समास.[24] लताव्यवहारप्रतीतौ[25] समासोक्तावेव विश्रान्तिः । इत्य च सति उपमा[26]समासगर्भतया सङ्करसमासगर्भतया च समासोक्तिभेदोऽय द्विधा दर्शितो मन्तव्य । ननु केवलरूपक[27]समासाश्रये[28]णापि समासोक्तिभेदोऽय किं नेष्यत इत्यत आह—रूपकगर्भत्वेन त्विति । प्राक्[29] रूपकसमासे अथ [30]तद्गर्भतयोपमासमासाश्रये यद्यपि विशेषणसाम्य भवत्येव[31], [32]तथापि न तत् समासोक्ते[33] प्रयोजकम्[34] । कुत ? एकदेशविवर्ति[35]मुखेनैव लताव्यवहारप्रतीतौ समासोक्ते वैयर्थ्यात् । ननु[36] उपमासमासे सङ्करसमासे च समासोक्तिवैयर्थ्यं किं न स्यादित्याह—न च प्राङ्निर्दशितेत्यादि ।

---

1. A C लोप 2. D स्याप्तिकासू 3. D E. आदिना उपात्त 4 A. परिते 5 A C. D पाश्यो सू 6 Omitted in A. C F. 7. D प्रभा. 8. इव omitted in A C. D. F. 9 A. C. उपमा उत 10. C उदन्त 11. D पुष्पाणिको 12. F. पूर्वं 13. Omitted in D. 14 Omitted in C. 15 C. तव्या 16. C समासा 17. All except C. read सन्देहादुपपन्न 18 C प्रतिभोऽर्थापि 19 A F. श्रयणादा 20 D. E. समये 21. D. आदिना 22 All except D. एवास्य म 23 D. E. लोपि 24. All except C समासा 25. A. C. F. प्रतीतेः 26 A C F. उपमासन्देहगर्भतया च समा 27. C omits क 28. A. C. D. E श्रयणोऽपि 29. Omitted in C. 30. A's alt C. तत्तयोपमा 31 C एव च 32 E. G. अथा 33. A. C F. समासोक्ति 34. A C. कतु कृत. 35 A. C वर्तिनोरभावात् 36 D न तु

न्यायः। उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिनोरभावात्। तच्चैकदेशविवर्तिरूपकमश्लेषेण श्लेषेण च भवतीति द्विविधम्। अश्लिष्टं यथा—

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः।
धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रो मयेत्यार्ततरं ररास॥

अत्र निरीक्षणानुगुण्याद्विद्युन्नयनैरिति रूपके पयोदस्य द्रष्टृपुरुषनिरूपणमार्ततरं ररासेत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया निमित्तत्वं भजते। श्लिष्टं यथा—

मदनगणनास्थाने लेख्यप्रपञ्चमुदञ्चय—
न्निव किल बृहत्पत्रन्यस्तद्विरेफमपीलवैः।
कुटिललिपिभिः कं कायस्थं न नाम विसूत्रय-
न्व्यधित विरहिप्राणेष्वायव्ययावधिकं मधुः॥

एष[1] न्यायः समासोक्तिवैयर्थ्यापत्तिलक्षणः। तत्र हेतुमाह—[2]उपमासङ्करयोरेकदेश[3]विवर्तिनोरभावात्। न[4] ह्युपमालङ्कारः सङ्करालङ्कारश्च एकदेशविवर्तित्वेन केनचिदनुशिष्टौ। अतः स्वतन्त्रालङ्कारत्वसमयाज्ञान्य[5]बाध[6]क्षमौ[7]। रूपकं तु [8]एकदेशविवर्तितयाऽनुशिष्टमन्यबाध[9]क्षममेव।

अत एवंविधे विषये रूपक[10]प्राप्तौ[11] समासोक्तेः प्राप्तिरिति सोदाहरणं दर्शयितुमाह—तच्चैकदेशविवर्तीत्यादि। निरीक्ष्य विद्युन्नयनैरि[12]ति। पयोदो विद्युन्नयनैर्निशायामभिसारिका[13]याः मुखं निरीक्ष्य धारानिपा[14]तैः सह चन्द्रो मया वान्त इति धियेवार्ततरं ररासेत्यर्थः। अत्राश्लिष्टम् एकदेशविवर्तिरूपकं समासोक्तेर्नावकाशं ददा[15]तीति दर्शयति—अत्र निरीक्षणेत्यादि। निरीक्षणं हि पुरुषधर्मो न पयोदधर्मः। अतः पुरुषा[16]नुसा[17]रेण योजने विद्युत एव नयनानीति[18] रूपकमेव न पुनरुपमा सङ्करो वा। अतः पयोदे द्रष्टृ-[19]पुरुषरूपणम[20]र्थादिति एकदेशविव[21]र्तिता। तच्चे[22]दमार्ततरं ररासेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया[23] एव निमित्तं समासोक्ते[24]रप्राप्तिरेवेति भावः।

मदन[25]गणनेति—पत्राणि[26] दलानि तान्येव पत्राणि तालदलानि। [27]लिपयो रीतयः ता एव लिपयोऽक्षर[28]सन्निवेशाः। कायस्थो देही गणकः। एषु[29] रूप-

---

1. D. एतन्न्यायः 2. D. E. उपमालङ्कार 3. A's alt. वर्तिरूपभा 4. A. C. F. omit हि 5. D. सान्यता 6. C. बाधक 7. A. C. क्षमा 8. D. एकवित्र 9. D. बाधक क्षमं 10. A. C. F. रूपकप्राप्तिरिति 11. D. E. व्याप्तौ 12. E. रित्यादीति 13. A. C. सारिकामुखं 14. E. संपातैः 15. A. C. ददाती इति E's alt. दिशतीति 16. A. C. पुरुषरूपेण 17. A's alt. F. स्मरण 18. मि omitted in D. 19. C. द्रष्ट 20. C. मप्यादि 21. C. विवक्षिता 22. A's alt. C. यच्चेद 23. A. C. F. प्रेक्षायां 24. D. E. उक्तेरप्रा 25. A. C. F. गणनेनेति E. गणेनि 26. णि omitted in D. 27. A. C. लिपयोरीत इमाः एव A's alt. वर्णपङ्क्त्या रीतयः 28. A. C. E. H. विनिवेशाः D. विनिवेशः 29. D. एषु मा (p. 109)

अत्र हि पत्रलिपिकायस्थशब्देषु श्लेषगर्भं रूपकं द्विरेफमषीलवैरित्येतद्रूपकनिमित्तम्। अस्य च प्रचुरः प्रयोगविषय इति न समासोक्तिबुद्धिः कार्या। तदेवं श्लिष्टविशेषणसमुत्थापितका। साधारणविशेषणसमुत्थापिता तु धर्मकार्यसमारोपाभ्यां द्विभेदा। औपम्यगर्भविशेषणसमुत्थापितोपमा संकरसमासाभ्यां द्विभेदा रूपकसमाश्रयेण तु भेदद्वयमस्या न विषयः। तदेवं पञ्चप्रकारा समासोक्तिः। इत्थं शुद्धकार्यसमारोपेण विशेषणसाम्येनोभयमयत्वेन

णसा[1]मर्थ्यान्म[2]दनो महाराजतया मधु[3]श्च श्री[4]करणा[5]ग्रणी[6]त्वेन रूपितः प्रतीयते। तदेत[7]दुपदर्शयति—अत्र हि पत्रलिपीत्यादि। ननु[8]पत्राणी[9]वे[10]त्यादिरुपमा किं न स्यादित्यत आह—द्विरेफमषीत्यादि। मषी[11]योगो हि मधा[12]वसंभव[13]श्रुपमा[14]समासं बाधित्वा गण[15]कवृत्ते[16]स्संभवस्तदनुसारेण रूपकसमासं साधयतीति यावत्। ननु[17] समासोक्तिप्रस्तावे किं सोदाहरण[18] रूपक[19]भेदप्रदर्शनेनेत्यत आह—अस्य च प्रचुर इत्यादि। अस्य एकदेशविवर्तिरूपकस्य। अत्रान्तरश्लोकौ—

स्या[20]दौपम्यसमासेन[21] समासोक्ति[22]विनिश्चये[23]। स्यात्सङ्करसमासेन समासस्य तु संशये॥
न रूपकसमासस्य प्राप्तावस्याः प्रवर्तनम्। रूपकादर्थसंसिद्धेरेकदेशविवर्तिनः॥

अतः प्रभेदा[24]न्तरप्र[25]थनाय उक्तभेदान्[26]संचष्टे—तदेवमित्यादि। इयं [27]खलु श्लिष्टात्साधारणादौपम्यगर्भाच्चेति विशेषणवैचित्र्यात्[28] त्रिधोद्दिष्टा। तत्र श्लिष्टाद्विशेषणादेक[29]विधा। साधारणात्तु धर्मसमारोप[30]कार्यसमारोपाभ्यां द्विधा। औपम्यगर्भादपि उपमासमासेन सङ्करसमासेन चेति द्विधा। श्लिष्टाश्लिष्टतया तु रूपकसमासद्वय-[31]मस्या न विषयः। अतः पञ्च प्रकाराः। इत्थं विशेषणसाम्यात्पञ्चप्रकारत्वसिद्धा[32]व-वान्तर[33]विशेषसहितामिमां पुनस्त्रिराशिकतया[34]संचष्टे—इत्थं शुद्धकार्येत्यादिना। कार्यस्य शुद्धत्व नाम [35]निरूपित[36] विशेषणसाम्या[37]संकीर्णता। प्रथमं विशेषणसाम्यनिबन्धनभेदोदयादर्वागित्यर्थः। अत्रैतदा[38]कूतम्—विशेषण[39]साम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे हि समासोक्तिः।

1. A. C. समर्थात् 2. A. C. E. र्थ्यात् अतो महा 3. D. मधुत्व 4. C. मीकर 5. D. E. F. H. I. कराग्र 6. A. गृहीत्वेन (ग्रणित्वेन) 7. A's alt. C. एतद्रुपदर्श 8. Except C. all read. पत्राणि पत्रा 9. A. पत्राणिवे 10. A's alt. येत्युपमादि किं 11. A's alt. मधुश्रीयोगो C. मधुश्रियो सो 12. C. मयाव 13. D. भवस्त्रमासं 14. C. उपमासं वा 15. C. गुणावृत्तेस्संभ 16. A's alt. E. वृत्ते संभ 17. D. न तु 18. A. C. हरण E. हरणं किं रूप 19. F. प्रभेद 20. C. स्यादावौप 21. C. समासेकसमा 22. A. उक्ति विनि 23. C. निश्चया 24. C. भेदनान्त्र 25. C. प्रायना 26. D. भेदात् E. भेदा 27. E. F. च खलु 28. D. चित्र्यत्तया E. F. चित्र्यत्रयात् 29. E. देवकवि 30. D. आरोपाभ्यां द्वि A. आरोपककार्य 31. A. C. द्वयस्य न D. द्वयस्या न 32. C. omits व 33. D. अन्तरसहि 34. E. च संच 35. C. omits नि 36. All mss. पितचरवि. But चर seems told superfluous. 37. B. E. F. साम्यास्मं D. साम्यादप्रस्तुत 38. A's alt. C. आकूत्त 39. A's alt. C. वशात्।

प्रथमं त्रिधा समासोक्तिः। विशेषणसाम्यं च पञ्चप्रकारं निर्णीतम्। सर्वत्र चात्र व्यवहारसमारोप एव जीवितम्। स च लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार-समारोपः, शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः, लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः, शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा भवति। तदेवं बहुप्रपञ्चा समासोक्तिः। तत्र शुद्धकार्यसमारोपेण यथा—

विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं
लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम्।
क्षितिप ! खदिरः श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुकं
मरुभुवि हठात्त्रस्यन्तीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥

तच्च विशेषणसाम्यं शुद्धकार्यसमारोपे सत्युपचरितं, यथा विलिखतीत्यादावुदाहरिष्यमाणे[1] पद्ये स[2] एको राशिः, यदा पुनरिदमनु[3]पचरितं तदा पञ्चधोदाहृतम् प्राक् स द्वितीयः। उभयमयत्वे[4] तु तृतीयो राशिः। अनुपचरितविशेषणसाम्यनिबन्धनस्य न्याय[5]निर्भरत्वेन प्राक् प्रदर्शनं पञ्चविधत्वेन[6] कृतमिति। अथ तदेव प्राक् प्रदर्शनमनुस्मारयति—[7]विशेषणसाम्यं चेति। ननु शुद्धकार्यसमारोपे विशेषणसाम्यमुपचरितम्,[8] अन्यदात्व-नुपचरितं अनुगतमेकरूपं[9] तु प्रयोजन[10] नानुपश्याम इत्यत आह—सर्वत्र चात्रेत्यादि। एवकारेण तदेकप्राणता समासोक्ते[11]रभिप्रैति[12]। तस्य चातुर्विध्यं दर्शयति—स च लौकिक इत्यादि। वस्तुजातिगुणादि। अनेन च व्यवहारसमारोपचातुर्विध्येन[13] राशित्रय-मपि प्रत्येकं चतुर्धा[14] प्रयते[15]। अतस्समासोक्तिः प्रपञ्चव[16]तीत्याह—तदेवं[17] बहुप्रपञ्चेति। तत्रा[18]द्यं[19] राशिमुदाजिहीर्षुराह—तत्र शुद्धकार्येति। विलिखतीति[20]। उच्चैर्विलेख[21] (न) (?[22]) गाढं कच[23]ग्रहः[24]पत्रावल्यामसामञ्जस्यमंशुकविकर्षश्चे[25] चेति [26]हठका[27](मु)क्का-र्यम्। हठा[28]दिति विकर्षण[29]क्रियाविशेषणम्। अत्रोपचरितत्वादप्रस्तुता[30]वगतौ विशेषण-साम्यं[31] नातिबद्ध[32]भरम् अपि तु शुद्धकार्यसमारोप एव इत्याह—अत्र[33] पत्रावलीत्यादि।

---

1. D. E. माणे स 2. Omitted in A. C. F. 3. C. इदमुप 4. E. मयत्वेन 5. A. C. नाय……निर्भत्वेमप्राक्……प्रद 6. A. C. त्वेम तदिति 7. D. विशेषणस्येति। विशे 8. D. चरितं अनुग 9. F. रूपं चिन्तप्रयो 10. E. F. प्रयोजकं 11. A. C. उक्तिः 12. A. C. प्रेतेति 13. A. C. D. विध्ये च 14. A's alt. C. चतुर्विधा 15. A's alt. C. प्रदेशे 16. E. G. प्रपञ्चयति C. पञ्चती 17. C. एव 18. A. C. F. तत्राप्या 19. A. C. D. आद्य 20. A. C. omit इति 21. All mss. लेखन 22. A gap of about two letters in all mss. Probably the missing word is कुचयोः 23. C. कुच 24. A. C. ग्रहयां 25. A. C. D. विकर्षं इत्यं ह E. G. विकर्ष 26. A. C. हरकामुकं हठा D. हं कामुक्कार्य A's alt. F. हठ्कार्यं 27. All mss. कामुक 28. A's alt. C. हरा 29. C. omits ण. 30. C. स्तुता। विशे 31. A's alt. C. साम्यात्र 32. C. पर F. चरं 33. Omitted in A. C. F.

अत्र पत्रावलीविलेखनादिशुद्धकार्यसमारोपात्खदिरस्य हठकामुक-व्यवहारप्रतीतिः । विशेषणसाम्येनोदाहृता । उभयमयत्वेन यथा—

निर्लूनान्यलकानि पाटितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः
कर्णे रुग्जनिता कृतं च नयने नीलाब्जकान्ते क्षतम् ।
याग्लीनामतिसंभ्रमाकुलपदन्यासं मरौ नीरसैः
किं किं कण्टकिभिः कृतं न तरुभिस्त्वद्वैरिवामभ्रुवाम् ॥

अत्र कण्टकिभिरिति विशेषणसाम्यम् । निर्लूनान्यलकानीत्यादिषु कार्य-समारोपः । व्यवहारसमारोपप्रकारचतुष्टये क्रमेणोदाहरणम् । यथा—

द्यामालिलिङ्ग मुखमाशु दिशां चुचुम्ब
रुद्धाम्बरां शशिकलामलिखत्कराग्रैः ।

खदिरेऽत्यसंभवात् पत्रावलीग्रह* । व्युत्क्रमोक्तानां[1] [2]क्रमस्वारस्यायानुस्मारयति—विशेषणसाम्येनेति । विशेषणसाम्य हि यदा श्लिष्टता[3] तदोभयार्थता । यदा [4]साधारण्य तदोभयत्र[5] प्रवृत्ति[6]निमित्तसभव । [7]यदौपम्यगर्भविशेषणता तदा[8] समासभेद इति । विशेषणसाम्य[9]वशादेव[10] [11]अप्रस्तुतावगतिरिति ज्ञेयम्[12] । अथोभयमयत्वेनोदाहरति—निर्लूना[13]नीति । नीरसै[14] शुष्कै[15]रहृदयैश्च । कण्टकिभि [16]क्षुद्रशकुमद्भि घातकजन-योगिभिश्च । उभय[17]मयता योजयति—अत्र [18]कण्टकिभिरिति[19] ।

एषु[20] त्रिषु[21] राशिषु व्यवहारसमारोप[22] वैचित्र्यनिबन्ध[23]नात् भेदानुपदर्शयितुकाम आह—व्यवहारसमारोपेत्यादि । [24]द्यामालिलिङ्गेति । [25]अम्बर नभो वासश्च । [26]निमग्न-चरपुष्प[27]शरत्व दाहेन । तरुण प्रबलो युवा च । अत्र [28]अम्बरकरतरुणेषु विशेषण-

---

1 A. C. F उक्तं क्रम 2. D. E क्रममावस्वार 3 A. C. श्लिष्टं त 4. E. यदाऽसाधा 5 D. यत्र निमि 6. A. C F. प्रवृत्त इति नि 7 E. यवदौप 8. D. E तदाऽपि 9. F. साम्यादेव 10. A C. एव 11 A. omits अ 12. F. ज्ञेया 13 E. लूनादिति 14 A's alt. C. नीरस इ सहृद 15. A. शुष्कैश्चाहृद 16 A's alt. क्षुद्रिवा तु जनयोगि C. कृतिर्वा कृतजन 17 E उभयत्वं यो 18 F. कण्टकादिभि 19 D. E. इतीति 20. A. येषु 21. A. C त्रिराशि 22. F. आरोपनिब 23. A. D. E बन्धात् 24. A's alt. C आलिङ्गनेति 25. A. C आंबरं 26 A's alt. C. निरग्नश्च पुष्पशरद्वन्द्वाहेन 27. E. चरत्वरं दा 28. A's alt. असुरपरत C असुरवरतल

* This is an explanation to justify the vṛtti singling out पत्रावली from among the common acts. While scratching on limbs and tucking at hair and garment are quite understandable in a tree, the drawing of a patrāvalī design is quite out of the way and least to be expected in a tree (खदिरे ऽत्यसंभवात्). The Sambhava, of course, is wrought by śleṣa.

अन्तर्निमग्नचरपुष्पशरोऽतितापा-
त्किं किं चकार तरुणे न यदीक्षणाग्निः ॥

लौकिकं च वस्तु रसादिभेदान्नानाभेदं स्वयमुत्प्रेक्ष्यम् ।

यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययमसङ्ख्यतया प्रवृत्तम् ।
लोपः कृतः खलु परत्वजुषो विभक्ते-
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।

साम्यम्[1] । अन्यत्र[2] कार्यसमारोपः । अत्र [3]लौकिकवस्तुनि[4] लौकिकव्यवहारसमारोपः । प्रदर्शितोदाहरणेषु च[5] ।

तत्र[6] लौकिकं[7] वस्तु विविध[8]मित्याह—लौकिकं[9] चेति । यैरिति । [10]एकरूप-[11]मविकृतं । वृत्तिषु जागरिता[12]दिषु । अव्ययं[13] सौषु (प्त्या[14]) दिषु [15]स्थगितम् । अत एवा[16]सङ्ख्यतया प्रवृत्तम्[17] । जाग[18]रे विश्वः प्रथमः, स्वप्ने[19] तैजसो[20] द्वितीयः, [21]सौषुप्ते प्राज्ञ[22]स्तृतीय[23] इति । सङ्ख्यया[24] वस्तुतो रहितं [25]तुरीयस्य[26] [27]सर्वानुस्यूतत्वात् ।

उक्तं हि[28] श्रीमद्गौडपादैः—"माया सङ्ख्या तुरीय[29]मि"ति । [30]यैरीदृशं त्वां पश्यद्भिः [31]परत्वजुषो विभक्तेर्लोपः कृतः । अस्मात्परमस्तीति विभागो[32] लुप्तः । तैस्तव लक्षणं कृतं ([33]मन्ये)परमेश्वरस्य हि सर्ववृत्तिष्वेकत्व[34]रूपमव्य[35]यत्वं असंख्यता न कुतश्चि[36]दपि देशकालादेर्भेद इति इदमेव लक्षणम् । इदमागमशास्त्र[37]प्रसिद्धं वस्तु[38] / अथ सर्वासु कारिकादिवृत्तिष्वेकत्वादिसंख्यारहितमव्यये हि [39]स्यादिति प्रतियोग्येकत्वं नास्ति किं [40]त्वभेदैकत्वमेव । ईदृशमव्ययं [41]पश्यद्भिः परत्वजुषः प्रकृते.[42] परत्वलक्षणाया.[43] विभक्तेः प्रथमा[44]देर्लोपः कृतः[45] ।

---

1. D. साम्य 2. C. अत्र 3. A's alt. C. एकवस्तुनि एकवस्तु व्य 4. F. omits नि 5. Omitted in all except E. 6. F. अत्र 7. A. C. एकं 8. A's alt. C. निधिनं 9. A's alt. C. एकेवेति 10. A. C. एकं 11. C. F. रूपं विकृ 12. C. जागरिका 13. C. व्यय 14. All mss. सौपुसादि 15. A's alt. C. स्वधित 16. D. एक 17. A. C. वृत्ति 18. A's alt. C. जाते 19. A's alt. C. स्वपेतत्यज्ञसा 20. A. C. जमां जागरितो द्वि 21. A. C. तृतीये सौ 22. C. प्राज 23. C. तृतीयं 24. D. संख्याय 25. C. तृतीय 26. F. यस्यतुतः 27. D. सर्वोऽनु 28. A. C. च 29. D. तुरीयां 30. A's alt. C. यैरेकरोपत्वान्यत्......सुत्व......जुरोति 31. A. पशुत्व 32. D. मालो 33. All mss read. अन्ये 34 त्व omitted in E. 35. D. रूपत्वं संख्याता न अव्ययत्वं, कुत 36. अपि omitted in E. 37. E. omits प्र 38. Omitted in A. C. F. 39. D. E. A. इत्यादि 40. A. च भेदैः तत्त्वमेवमीद 41. A. C. अप 42. C. कृते पर 43. C. लक्षणायापि प्र 44. A. मायाः दर्लोकृत C. प्रथमा दर्लोकृत 45. A's alt. C. कृतं

सीमान न जगाम यन्नयनयोर्नान्येन यत्सङ्गत
न स्पृष्ट वचसा कदाचिदपि यद्दृष्टोपमान न यत् ।
अर्थादापतित न यन्न च न यत्तत्किंचिदेणीदृशा
लावण्य जयति प्रमाणरहित चेतश्चमत्कारकम् ॥

अत्र लावण्ये लौकिके वस्तुनि मीमासाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोप । एव तर्कायुर्वेदज्योति शास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपो बोद्धव्य ।

स्वपक्षलीलाललितैरुपोढहेतौ स्मरे दर्शयतो विशेषम् ।
मान निराकर्तुमशेषयूना पिकस्य पाण्डित्यमखण्डमासीत् ॥

अत्र तर्कशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोप । पाण्डित्यशब्द प्रकृते लक्षणया व्याख्येय ।

मन्दमग्निमधुरर्यमोपला दर्शितश्वयथु चाभवत्तम ।
दृष्टयस्तिमिरज सिषेविरे दोषमोषधिपतेरसनिधौ ॥

अत्र आयुर्वेदप्रसिद्धवस्तुसमारोप ।

इदमव्ययलक्षण 'सदृश त्रिपु लिङ्गेष्वि' त्यादिना प्रतिपादितम् । [1]इद व्याकरणप्रसिद्ध वस्तु । अत्र विशेषणसाम्यमेव ।

सीमानमिति । अत्र नयनसीमालङ्घनेन प्रत्यक्षप्रमाणस्याविषयता । अन्येना सङ्गत्या [2]नियतसम्बन्धाभावात्[3] अनुमानस्य, वचस्स्पर्शाभावाच्छब्दस्य लौकिकस्य अदृष्टो[4]पमानतयोपमानस्य, अर्थादना[5]पातादर्थापत्तेर्न च न यदिति प्रमाणानु[6]त्तावपि वस्तुत ईदृशि[7] लावण्ये[8] मीमासादिसिद्धादृष्टादिवस्तुसमारोप । [9]चोदनैकलक्षणस्य[10] प्रमाणान्तरासन्निकर्षादत्र विशेषण[11]साधारण्यम् । शास्त्रीय[12]वस्तुनो वै[13]विध्य प्रदर्शयति – एव तर्के[14]त्यादि । स्वपक्षेति । पक्षो गरुत् [15]साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी च । हेतिरायुध[16] हेतुर्लिङ्ग च । विशेषोऽतिशय पदार्थविशेषश्च । माना[17] रोष प्रमाण च ।

मन्दमग्निमिति[18] । अत्र मन्दाग्नि[19]श्वयथुतिमिरदोषा[20]विर्भाव [21]ओषधिपतेभिषजोऽसन्निधाविति । अत्र विशेष्यादेऽपि साम्यमित्युदाहरणान्तर मृग्यम् । यद्वा चन्द्रमस इति[22] विशेष्याध्याहारादोष[23]धिपतेरित्येतद् विशेषणतया विवक्षणीयम्[24] ।

---

1 Omitted in A C 2 C नियति 3 E I भावात् अनास्पद मनुमा 4. A. C. दृष्टो समान A's alt. दृष्टो मान 5 A C D G अनापा 6. D E H प्रतिवृत्तावपि 7 C दृशी 8 D वयय 9 A s alt C शोधनै 10 F I तस्य प्र 11 D शेषण 12 E. I स्त्रीयस्य 13 A s alt C द्वैविध्य 14 A's alt. तर्केत्या 15 A. यमाप्य 16 A. आयुध 17 E. F G H I मान 18 A C. इति विशेषाभ्या 19 E. F I मग्निश्वयथा 20 D E. H I. नेषा 21 E औषधि 22. A. C. D H विनेषाभ्या 23 A. C. H ओष धर्यरिति तद्विशेषणतया विप धिय मन्तं 24 H य सन्निधा प्रम E s alt. विवक्षणीयान्तर प्र

प्रसर्पत्तात्पर्यैरपि सदनुमानैकरसिकै-
रपि ज्ञेयो नो यः परिमितगतित्वं परिजहत् ।
अपूर्वव्यापारो गुरुवर ! बुधैरित्यवसितो
न वाच्यो नो लक्ष्यस्तव सहृदयस्यो गुणगण. ॥

अत्र भरतादिशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः । तथा ह्यत्र गुणगणगतत्वेन शृङ्गारादिरसव्यवहारः प्रतीयते । यतो रसो न तात्पर्यशक्तिज्ञेय , नाप्यनुमानविषयः, न शब्दैरभिधाव्यापारेण वाच्यीकृत', न लक्षणागोचरः किन्तु विगलितवेद्यान्तरत्वेन परिहितपारिमित्यो व्यञ्जनलक्षणापूर्वव्यापारविषयीकृतोऽनुकार्यानुकर्तृ गतत्वपरिहारेण सहृदयगत इति प्रसर्पत्तात्पर्यैरित्यादिपदे रस एव प्रतीयते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

प्रसर्पत्तात्पर्यैरिति । ये तात्पर्यविद ये चानुमानरसिका [1]तैरपि (अवि)ज्ञेयश्चासौ [2]पारिमित्य जहाति न[3] वक्तु[4] शक्य न च लक्षयितु किन्तु गुरुवर ! तव सहृदयस्यो गुणगणो [5]बुधैरपूर्वव्यापारगुणगणान्तर[6]व्यापारातिशायि व्यापार इत्यवसित[7] । अत्र गुणगणे शृङ्गारादिरस[8] व्यवहार समारोपित इत्याह—अत्र भरतेत्यादि । रस हि भरतोपज्ञम्[9] आमनन्ति । विभावानुभाव[10]व्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्ति[11]रित्याम्नानाद्[12] । तद्व्यवहारमुपपादयति—तथा ह्यत्रेत्यादिना । न तात्पर्य[13]शक्तिज्ञेय [14]इति । तात्पर्यं हि नाम [15]अभिहितान्वयमते समन्वयशक्ति अभिधोत्तीर्णा समन्वय[16]मात्र[17]विश्रान्तयानया समन्वय[18]समनन्तर[19]प्रतीतिको रसो न ज्ञायते । विभावानुभावव्यभिचारिभिस्सह नियतसम्बन्धाभावादनुमानस्यापि न विषय[20] । साक्षात्सङ्केता[21]विषयत्वात् न वाच्य । मुख्यार्थ[22]बा[23]धाद्यभावान्नापि लक्ष्य अपि तु वेद्यान्तरविगलनादपरिमितस्सन् अभिधालक्षणातात्पर्योत्तीर्णेन व्यञ्जनाख्येन काव्यैकगामिना शास्त्रान्तरापूर्वेण[24] व्यापारेण विषयीक्रियमाणो लोकोत्तरत्वात् अनुकार्य[25]मभिनयप्रयासनिघ्नत्वात् [26]अनुकर्तार च[27] परिहृत्य सहृदयैकगत इति बुधै[28]रवसीयते । दिङ्मात्रमिद, रसमीमांसायां[29] विस्तर । प्रकृतानुपयोगीति न क्रियते । सम्प्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशटीकायां वितत्य कृत इति तत[30] एवावधार्य इत्यलम् ।

---

1. A C H यैरविज्ञे 2 A C H परिमित 3 Omitted in A C H 4 A. C H वक्तुं शक्य वच लक्ष 5 A C H बुधै 6 A C D H गणातद्व्या 7 F अध्यवसित 8 D रसम्य 9 A's alt C D आव वन्ति 10 D भावमयो 11. D इति न्यायात् 12 A C H आम्नातात 13 C. शक्ति 14 D ज्ञेया 15 A's alt. C अभिधाशक्ति-' 16 A's alt ययनारस्था D ययनथा 17 E. F omit वि 18 C. यय , 19 A C अन्तरो—रमत्रर्नातिनो रस प्रर्नातिनो रसो न 20 D विषय 21 A सङ्केतो 22. C. भावाधभा 23 D भाय 24 A's alt C पूर्वेगो 25 A's alt. C. अनुकार्य 26 A's alt C अनुकार्योरम्भ 27 Omitted in C. 28 A's alt C इव 29 D E. मीमांमाया 30 A C. E. अत

पश्यन्ती त्रपयेव यत्र तिरयत्यात्मानमाभ्यन्तरी
यत्र त्रुट्यति मध्यमापि मधुरध्वन्युज्झिहासारसात् ।
चाटूच्चारणचापलं वितनुता वाक्तत्र बाह्या कथं
देव्या ते परया प्रभो ! सह रह:क्रीडाद्दृढालिङ्गने ॥

*ज्योतिश्शास्त्रादिवस्तुसमारोपोऽनया रीत्या ज्ञेय इत्याह—एवमन्यदिति ।
पश्यन्तीति । [1]अत्रैदुप[2]ह्वरम्—[3]वाग्देवता हि परा पश्यन्ती मध्यमा[4]वैखरी चेति[5] चतुष्पद परिमिता । तत्र [6]नामरूपात्मक प्रपञ्च स्वात्मन्युपसहृत्य [6]स्वरूपज्योती[7]रूपिणी जागरितादि[8]धामत्रयोल्लङ्घिनी परा । नाम[9]रूपप्रपञ्चोल्लासनाय प्राथमिकप्राणपरिस्पन्दाभि[10]मानिनी [11]कन्दमन्दिरा[12] मणिपूरकावधिप्रसरन्ती बीजभावापन्ननिर्विभागवर्णमयी विश्वाभिमुखी भवन्ती[13] [14]सौषुप्त[14]वृत्ति पश्यन्ती । पराया [15] सकाशादुदिता[16] मणिपूरकात् अनाहतावधि[17] प्राणपरिस्पन्दो[18]त्क्षुभितबुद्धिवृत्यभिमानिनी वर्णपदादिपरिग्रहान्त[19]स्सजल्पात्मिका[20] पश्यन्तीप्रभवा स्वप्नवृत्तिमध्यमा । अनाहतान्मुखकन्दरावधि प्रसृता बहिस्सजल्पात्मिका स्थूला मध्यमोद्भवा जागरितवृत्तिर्वैखरी । आसां[21] नाम[22]निरुक्त्यादि विशेष प्रथमश्लोक[23]विवरणे प्रपश्चित । अथ सहारावसरे जागरितलयपुरस्कारेण वैखरी मध्यमायां[24]लीयते । मध्यमा स्वप्नलयपुरस्कारेण पश्यन्त्याम्, सा च सौषुप्त[25]लयपुरस्कारेण परायाम्, परा तुरीयपर्वा[26]त्मिका समाधिवृत्तिरुच्यते । इत्थ च सति शक्तिमानात्मा परायां[27] तुरीय[28], पश्यन्त्यां[29] प्राज्ञ, मध्यमायां तैजस[30], वैखर्यां विश्व[31] इत्या[32]गमार्थदिक् । अथ[33] शब्दसङ्गत्या[34] व्याकुर्मः । प्रभो[35] ! वरयेन्द्रियतया[36] प्रभवनशील !

1 C अत्रैव 2 A's alt C रूप पर 3 C वाग्भेदे 4 E रीति चतु 5 A's alt C नामानुरूप प्र 6 D स्वात्मज्यो 7 A and C ज्योति C. ज्याति 8 A's alt. नाम 9 C प्ररूप 10 D मानी 11 A H. कुन्द 12 E रात्मस्थिए 13 C भवन्त 14 A C सुपुप्त 15 D परनिया 16 A's alt. C D उदिताद् 17 D अवधि परि 18 C स्पन्दाद्यु D स्पन्दात् 19 F ग्रहात 20 D आत्मिका स्थूला 21 A's alt एषां 22 A's alt. तिर 23 F श्लोक प्र 24 E. प्रलीय 25 A C. सुपु 26 A C सर्वा 27 A C. वरियान् E. पराया 28. D E. तुरीय 29 F पश्यन्त्या 30 C. तै सह 31. A E विश्व 32. F आगमदिक् 33 A's alt C अथशब्द 34 A's alt. सङ्गत्या 35 A s alt C प्रभो वरयेन्द्रि 36. C. तया प्रभ पुरुष्या

* The explanation of Vidyācakravartin of अन्यत् as referring to ज्योतिश्शास्त्रादि (Jayaratha explains अन्यत् as अन्यशास्त्र) and his omission of the explanation of the verse 'गण्डान्ते मदवन्तिनाम्' etc (which is given as an illustration of ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोप in the N S. and T S. S. editions), while he has commented on all the sub-varieties of Samāsokti, shows that according to our author, Ruyyaka did not give an illustration for ज्योतिश्शास्त्रवस्तुसमारोप

अत्रागमप्रसिद्धे वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप. । लौकिक-

तव परया देव्या सह क्रीडादृढालिङ्गने अप्रयासेन तादृशी समाधिसामरस्ये प्रवृत्ते बाह्या[1] वाक् कथ चाटूच्चारणचापल स्फुटताल्वोष्ठ[2]पुटव्यापारमुखरता कथ[3] नाम वितनुता चापलक[4]थैव नास्तीत्यर्थ । कुतो नास्तीत्यत आह—आभ्यन्तरी पश्यन्ती अपयवात्मान यत्र तिरयति[5], मध्यमापेक्षयाऽभ्यन्तरतमा स्वात्मान न प्रकाशयतुमीष्टे । तुरीयपर्वणि प्राणानुदया[6]द्यत्र मध्यमाऽपि मधुर ध्वन्युज्जिहासारसात् त्रुटयति । अत-स्सञ्जल्परूप [8]मधुरमपि ध्वनि[9] नोन्मूलयतीत्यर्थ । यत्र[10] परा समाधौ पश्यन्तीमध्यमयो-रनुदय, तत्र[11] वैखरी कथ नाम प्रवतताम् इति तात्पर्यार्थ । अत्रागमसिद्धे वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार[12] शृङ्गारात्मकस्समारोपित । यथा परया[13] देव्या पट्टमहिष्या सह तव [14]*क्रीडादृढालिङ्गने प्रवर्तमाने अन्या काचिदाभ्यन्तरी [15]आभ्यन्तरत्वादेव युवयोरा-*लिङ्गन पश्यन्ती अपयेवात्मान यत्र तिरयति [16]गोपयति । मध्यमाऽपि आभ्यन्तरी न च *बाह्या[17] । [18]मध्यमावृत्तिर्मधुरध्वनि[19] यथा भवति तथा उज्जिहासारसात् त्रुटयति ।* [20]उद्गातुकामा कौतुकादुपरमति । तत्र[21] बाह्या[22] [23]परिग्रह[24]वेश्या चाटू[25]च्चारणचापल कथ वितनुतामिति । अत्र लक्षणयोजना[26]याह—अत्राग[27]मेति । लौकिक[28]वस्तुनि काव्योपयोगित्वे[29]विध्य उक्तचरम्[30] अनु[31]स्मारयति—[32]लौकिक[33]वस्त्विति ।

ननु विशेषणसाम्य समासोक्तिलक्षणमुक्तम् । शुद्धकार्यसमारोप तु तदव्यापक-

---

1 A C बाह्य 2 D पुटगया पा 3 A's alt कथा 4 A's alt C स्तथैव 5 C निर 6 A's alt C उदयात् D उदयाकत्र 7 D मधुघ्य 8 C मधीर 9 C ध्वनि 10 A C अत्र 11 A C नतो 12 F हारात्मक 13 E परा 14 All except E. क्रीडालिङ्ग C क्रीडावने 15 C D E अभ्य 16 All except E गोपा 17 A H बाह्य F बाह्या । वस्तुपर्यालोचनया (P 118) 18 C मध्यम 19 C. ध्वनी 20 F उद्गातु गमिता की 21 F नत 22 A C F H बाह्य 23 A's alt पर 24 C प्रदृश्यां धारण 25 A's alt चाटु E चारू 26 A C नाया-मिति अत्र D E नाया अ 27 A C H आगमे च 28 A C च वस्तु 29 A C F द्वैवि 30 A's alt D भर 31 Omitted in all except E. 32. A C K यति एकमिति । ली D F यति उग इति ली 33 All except E. लौकिक

* From the word बाह्या the mss F jumps to वस्तुपर्यालोचनया (p 118) which occurs in the middle of the explanation of the meaning enjoined in the rule दशा तुल्यानि । But the omitted portion (i e from मध्यमवृत्ति to अत एव सिद्ध) is found in the end of the commentary, where the author enumerates the figures of speech dealt with by him as अलङ्कृति चित्तमध्यमवृत्ति अत एव सिद्ध and after this सिद्ध, the ms. ends abruptly

वस्तुव्यवहारश्च रसादिभेदाद्बहुभेद इत्युक्तं प्राक् । तत्र शुद्धकार्यसमारोपे कार्यस्य विशेषणत्वमौपचारिकमाश्रित्य विशेषणसाम्यादिति लक्षणं पूर्वशास्त्रानुसारेण विहितं यथाकथंचिद्योज्यम् । इह तु—

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥

अस्ति तावद्रविशशिनोर्नायकत्वप्रतीतिः । न चात्र विशेषणसाम्यमिति सा कुतस्त्या । प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुमिति विशेषणसाम्याच्छरदो नायिकात्वप्रतीतौ तदानुगुण्यात्तयोः समासोक्त्या नायकत्वप्रतीतिरिति चेत् आर्द्रनखक्षताभमैन्द्रं धनुर्दधानेत्येतद्विशेषणं कथं साम्येन निर्दिष्टम् ? न चैकदेशविवर्तिन्युपमोक्ता, यत्सामर्थ्यान्नायकत्वप्रतीतिः स्यात् । तत्कथमत्र व्यवस्था ?

मित्यत आह—तत्र शुद्धकार्येत्यादि । शुद्धकार्यसमारोपे हि [1]विलिखति कुचावित्यादौ [2]यत् कुचविलेखनादि ह(ठ[3])का(मु[4])ककार्य[5] तस्य यद्यपि न[6] मुख्यतया [6]खदिरादिविशेषणत्व, अथाप्युपचारेण विशेष[8]णीकरण, तत् (तत्र ?) यथाकथंचिल्लक्षणयोजना कार्या । ननु किं उपचाराश्रयणेनेत्यत आह—पूर्वशास्त्रानुसारेणेत्यादि ।

अथ[10] यत्र समासोक्तेरसामञ्जस्य तत्र न्यायसञ्चारेण समञ्जसीकर्तुमाह—इह त्वित्यादिना । ऐन्द्रं धनुरिति । आ[11]र्द्रनखक्षताभम्[12] ऐन्द्र धनुः पाण्डुपयोधरेण दधाना सकलङ्कमिन्दु प्रसा[13]दयन्ती शरद्रवेस्तापमभ्यधिकं चकार । पयोधरो मेघः कुचश्च । प्रसा[14]दाति[15]शये कलङ्को[16]द्दूरीभावात् सकलङ्कत्वोक्ति जारत्वाविष्करणाय । प्रावृडपेक्षया शरदि रवे तापाधिक्यम् । अत्र [17]चर्चा—अस्ति[18]तावदित्यादि[19] । नायकत्वप्रतीतिरस्तीति[20] प्रतिज्ञाय तदाक्षिपति—न चात्रेति । सा[21]कुतस्त्या नायकत्वप्रतीतौ नास्तिहेतुरित्यर्थं । हेतुसद्भा[22]वमाशङ्क्य निराचष्टे—प्रसाद[23]यन्तीत्यादि । सकलङ्कप्रसा[24]दलक्षणविशेषणसाम्यात् शरदस्तावदस्ति नायिकात्वप्रतीति, तदनुगुणत्वेने[25]न्दुरव्योर्नायकत्वप्रतीतिरिति चेत् मन्यसे, [26]नैतद्घटते । कुतः आर्द्रनखक्षताभ ऐन्द्रं धनुरिति विशेषण[27]स्यासाम्यात् । ऐन्द्र[28] धनु शरद[29] एव विशेषण

---

1. A C. omit वि 2. Omitted in A. C D 3 All mss. हर 4 All mss कार्मुक 5 A. C. H. कार्यान्तरस्य 6 Omitted in D. 7. A's alt. C. मुग्यस्य तथा त्व 8. D न यदि 9 A D H. विशेषकार C विशेषणकार 10. A C. यत्र 11. C. आद्र 12. C. क्षनातं 13. A. C. प्रसार 14 D प्रसाद 15. F. शये कलङ्कोक्ति 16 A. C. कलङ्क E. कलङ्कोद्दूरी D. G. H. दूरी 17. Except A. all mss चर्च 18. C. अस्मि 19 A D F. आदिना 20 C इति रवस्तुति प्रति 21. A C. F. कुतस्त्यां 22. D स्वभावमा 23. A. C. प्रसादयती 24 E. F. प्रसादनम 25 नं Omitted in D 26. C. तदाप्यतद्धं । कु 27 A. C. F. पदसाम्य 28. All mss. हि धनु 29. A's alt. C. शरदि

उच्यते—एकदेशविवर्तिन्युपमा यदि प्रतिपदं नोक्ता, तत्सा केन प्रतिषिद्धा ? सामान्यलक्षणद्वारेणायातायास्तस्या अत्रापि संभवात्। अथात्र नोपमानत्वेन नायकत्वं प्रतीयते, अपि तु रविशशिनोरेव नायकत्वव्यवहारप्रतीतिः। तयोरत्र नायकत्वात्। तदत्रार्द्रनखक्षताभमित्यत्र स्थितमपि श्रुत्योपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि संचारणीयम्। इन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतेः। यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ दध्नि संचार्यते विधिः। एवमुपमानुप्राणिता समासोक्तिरेव। इह पुनः—

न[1] नायि[2]काया। नन्वा[3]र्द्रनखक्षताभमिति[4] विशेषणौ[5]पम्यादेकदेशविवर्तिन्युपमा शरदि तत्सा[6]मर्थ्यादिन्दुरव्यो नायकत्वप्रतीतिरस्त्वित्यत आह—न चैकदेशेति। यद्येकदेशवर्तिन्युपमा[7] येनचिदुक्ता तदा तत्सामर्थ्यादनयोर्नायकत्वप्र[8]तीतिस्स्यात्। न चेयमुक्ता केनचित्। अत[9]स्तत्सामर्थ्यात् कथ[10]मनयोर्नायकत्वव्यव[11]स्थिति। अत्र समा[12]धित्सुराह—उच्यत इति। एकदेशविवर्तिनीत्यादि। यद्यपि साक्षान्नोक्ता अथापि नास्या[13] प्रतिषेधोऽस्ति। ननूक्तिप्रतिषेधयोर्द्वयोरप्यभावे कथं संभव इत्यत[14] आह—सामान्यलक्षणेति। ननु यद्येकदेशवि[15]वर्तिन्युपमाया इह संभव तर्ह्युपमालङ्कारस्यैव प्राप्तिर्न स[16]मासोक्तेरित्यत आह—अथात्रेत्यादि। अथेत्यधिकारे। यद्युपमानत्वेन नायकोऽधिकारी कश्चित्प्रती[17]यते, [18]भ[19]वेत्प्राप्तिरुपमालङ्कारस्य। [20]न हि प्रतीयते नायकोऽत्र कश्चिदधिकारी। अपि तु रविशशि[21]नोरेव नायकत्वव्यवहारे प्रतीति, तयोरेवा[22]स्या[23] शरदि नायकत्वोपचारात्। इत्थं समासोक्तिप्राप्तौ, तदनुसारेण शब्दन्यासो[24] न्याय्य इत्यत आह—तद[25]त्रेत्यादि। [26]आर्द्रन[27]खक्षते श्रुत्या[28] स्थितमप्युपमानत्वमिन्द्रधनु[29]षि संचारणीयम्। कुत ? वस्तुपर्यालोचनया। तामेव वस्तुपर्यालोचना स्फुटयति—इन्द्र[30]चा (पाभ[31]) इत्यादि। प्रतीति. पदा[32]र्थान्तर[33]समभिव्यवहारादित्थम् एव[34] यत[35]। अन्यनिष्ठस्य धर्मस्यान्यत्र संचारण कुत्र दृष्टमित्यत आह—यथा दध्नेत्यादि। दध्ना जुहोतीत्यत्र हि हवनगत[36]त्वेन विधि[37] प्रतीत[38] स त्वग्निहोत्र जुहोतीत्य[39](त) एव सिद्ध

---

1 Omitted in C 2 C यिका नायकत्वादार्द्र 3 All except. E नत्वार्द्र 4 A C इति। ननु प्रसादयन्तीति वि 5 A C. F H. शेषणेन साम्या 6 A F H साम्यादि 7 E न येन 8 A C F. व्यवस्थिति 9. D अतत्सा 10 Omitted in D 11 D F H. व्यवस्थेति 12 C समाधि साराभड 13 A C E नासौ 14 C. अतस्सामा 15 C D E विवर्त्यु 16 E न तु 17 D H प्रतीयेत 18 A C इति भवे 19 A's alt इनेति प्राप्ति 20 omitted in C 21 After नो D repeats the portion from उपमालकारस्य to शशि 22 A एव गस्या 23 D अस्या 24 D न्यासौ E H न्यासोऽसौ 25 A's alt C कात्रेत्या 26 A C. E F. अत्र 27 C न लक्ष्यते 28 A क्षते भूत्यस्य A's alt क्षतु श्रुत्यातम C भूत्यवस्थम 29 A C. D F धनुष 30 D तद्रूपचाप 31 All mss चाप इ 32. F पदान्तर 33 A's alt C समुचितव्य 34 A C. F. H एव 35 A C F H कुत 36. C गतार्थेन 37 A D विधि 38 A. C प्रतीति 39 All mss अत

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥

सरःश्रियामिति नायिकात्वप्रतीतिर्न समासोक्त्या, विशेषणसाम्याभावात् । तस्मान्नायिकात्रोपमानत्वेन प्रतीयते, न तु सरःश्रीधर्मत्वेन नायिकात्वप्रतीतिरित्येकदेशविवर्तिन्युपमैवोपास्या, गत्यन्तराभावात् । यैस्तु नोक्ता तेषामप्युपसङ्ख्येयैव । यत्र तु "केशपाशालिवृन्देन" इत्यादौ समासोक्तायामुपमाया समासान्तरेण विशेषणसाम्य योजयितु शक्य तत्रौपम्यगर्भविशेषणप्रभाविता समासोक्तिरेव युक्तेति न विरोध कश्चित् ।

सा च समासोक्तिरर्थान्तरन्यासेन क्वचित्समर्थ्यगतेन क्वचित्समर्थकगतत्वेन

इति । वस्तुपर्यालोचनया यथा[1]दध्नि सचा[2]र्यते तथे[3]हाप्यनुसन्धेयमिति भावः । अत समासोक्तिरेवेयमिति निगमयति—एवमुपमानुप्राणितेति । ऐन्द्रधनुष[4] उपमेय[5]स्योपमानत्व[6]क्लृप्ते[7] वैवक्षिकोपमानुप्राणितत्वम् । अथ यत्र[8] न्या[9]यत समासोक्तिमपोह्य एकदेशविवर्तिन्युपमैव प्रथते त विषय दर्शयितुमाह—इह पुनरिति ।

नेत्रैरिवेति अत्र सरःश्रिया नायिकात्वप्रतीतौ[10] निमित्त विवेचयति—सरःश्रियामिति[11] । विशेष[12]णसाम्यान्नायिका[13]त्वप्रतीतिर्न समासोक्त्या । अत एव व्यवहार[14]समारो[15]पोऽपि न भवतीत्याह—तस्मान्नायिकेति । नायिकाऽप्यत्र सरःश्रियामुपमानतया, न तु व्यवहारसमारोपेण सरःश्रीधर्मतया अत[16] एवविधे विषये गत्यन्तराभावादेकदेशविवर्तिनी उपमै[17]वोपास्या । अनुक्ता कथमुपास्येत्यत आह—यैस्त्विति । अस्माभि[18]स्तावदुपप[19]त्तिभिरुक्ता । यैस्तु नोक्ता तैरपि गत्यन्तराभावा[20]दुपसङ्ख्यात[21]व्यैवेत्यर्थः ।

ननु पूर्वमेकदेशविवर्तिन्युपमा निराकृता, सम्प्रति साधितेति व्याघात इत्यत आह—यत्र तु केशपाशेत्यादि । दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्यादि समासनोक्तायामुपमाया सत्यामपि दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैरिवेत्यादि समासान्तरमहिम्ना विशेषणसाम्यमुपपद्यते । तत्रौपम्य[22]गर्भविशेषणोत्थापिता समासोक्तिरेव [23]युक्ता । सम्प्रति तु नेत्रैरिवेत्यत्र गत्यन्तराभावादेकदेशविवर्तिन्युपमैव[24] व्य[25]वस्थापितेति व्याघाताभावात् सर्वमनवद्यम् ।

अथार्थान्तरन्यास[26]प्रभावितायामस्या वैचित्र्यान्तरमस्तीत्याह—सा चेत्यादि ।

---

1 Omitted in A C 2 C धार्यते 3 D तथेत्याप्य 4 A. C D F धनु रप 5 C मय शोप 6 D मानत्व 7 A C. D क्लृप्ति वै 8 A's alt C यात्र 9 A's alt C स्थाप्यायत 10 A C F प्रतीति 11 All except C इत्यादि 12 D विशेषणत्व 13 A C D F नायक 14 D हार 15 A C E ग्रारोपापि D आरोपो न 16 D यत 17 D मैवास्या 18 भि Omitted in C 19 A's alt C. वर्त्तिभि 20 All mss भावा-दुपमा सख्याया उप 21 A's alt. तैर्व्य F omits व्य 22. D म्य विने 23 Except A all read उक्ता 24 After उपमैव A repeats the portion from उपास्या । अनुक्ता etc to एकदेशविवर्तिन्युपमैव 25 A's alt C व्युत्थापि 26 न्यास omitted in E F

च भवति। क्रमेण यथा—

> अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृड्ययौ शान्ततडित्कटाक्षा।
> कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥
> असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः।
> अनाक्रम्य जगत्सर्वं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥

अत्रोपगूढत्वेन शान्ततडित्कटाक्षत्वेन च शशाङ्कशरदोर्नायकव्यवहार-प्रतीतौ समासोक्त्यालिङ्गित एवार्थो विशेषरूपः सामान्याश्रयेणार्थान्तर-न्यासेन समर्थ्यते। सामान्यस्य चात्र श्लेषवशादुत्थानम्। शान्ततडित्कटा-क्षेत्यौपम्यगर्भं विशेषणं समासान्तराश्रयेणात्र समानम्। "असमाप्तेत्यादौ" तु स्त्रीशब्दस्य सामान्येन स्त्रीत्वमात्राभिधानात्सामान्यरूपोऽर्थो लिङ्गविशेष-निर्देशगर्भेण कार्योत्थापितया समासोक्त्या समारोपितनायकव्यवहारेण रवि-संध्यावृत्तान्तेन विशेषरूपेण समर्थ्यते।

> आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोग-
> निर्मोकपट्टपरिवेषतयाम्बुराशेः ।

सम[1]र्थ्यः प्रकृतोऽर्थः समर्थकस्त्वप्रकृतः। अथोप[2]गूढ इति। उप[3]गूढे आलिङ्गिते। ययौ अपगता। अत्र समर्थ्यगता[4]। असमाप्ते[5]ति। अत्र तु समर्थकगता। उभयत्र योजनामाह—अत्रोपगूढ[6]त्वेनेत्यादि। उपगूढत्व शान्ततटित्कटाक्षत्वं च[7] विशेषणसाम्यं तदुत्थापितया[8] समासोक्त्या नायकव्यवहारप्रतीतिः। तथा सति समासोक्त्यालिङ्गितो[9] योऽयं विशेषात्मा[10] स सामान्यात्मना अर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते। सामान्यरूपस्य च समर्थकस्योत्थानम्। परिभ्रष्टपयोधराणामिति श्लेषवशादुपगूढ[11] इति विशेषणं साधारणतया[12] स्फुटम्। शान्ततटिदित्येतत्तु औपम्यगर्भम्। तटितः कटाक्षा इवास्या (व यस्या ?) इति। अथ तटित्सदृश[13]कटाक्षेति समा[14]सान्तराश्रयात् साम्यमालम्ब्यते[15]। [16]"असमाप्ते"त्यत्र स्त्रीसामान्यग्रहणात् सामान्यरूपसम[17]र्थोऽर्थः स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्ग[18]निर्देशगर्भेण भजनरूपेण[19] कार्येणोत्थापितया [20]समासोक्त्या समारोपितनायकव्यवहारेण विशेषात्मना रविसन्ध्या-वृत्तान्तेन समर्थ्यते।

उत्प्रेक्षावशात् वैचित्र्या[21]याह—आकृष्टि[22]वेगेति। वेष्टना वेष्टनं यस्य मन्दरगिरेः,

---

1. A. C. E. समर्थः 2. A. अथेति। उप 3. A. C. उपयेहे A's alt. उपश्लिष्टे 4 C. गणना श्च 5. आप्तेतिति 6. A's alt. C. गूढा पेय्या 7. Omitted in A. C. F. H. 8. C. साया 9. D. लिङ्गिता 10. A. C. F. H. I. आत्मा समर्थ्योऽर्थः स 11. D. E. गूढं 12. D. रणतथा स्फु 13 A. C. F. G. H. सदृशे 14. C. समामाय 15 C. म्यते 16. A. C. H. omit अ 17. G. समर्थ्यं 18. A's alt. C. लिङ्गनेर्षेग 19. A. C. F. K. दर्शनरूपा 20. A. C. D. समारोपितया समासोक्त्या समा 21. A's alt. चित्र्यमाह 22. A. C. G. K. कृष्ट

मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥

अत्र निर्मोकपट्टापह्नवेन समारोपिताया मन्दाकिन्या यद्वस्तुवृत्तेन पादमूले वेष्टनं तच्चरणमूले वेष्टनत्वेन श्लेषमूलयातिशयोक्त्याध्यवसीयते। तत्तथाध्यवसितं मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रेक्षामुत्थापयति। सोत्थाप्यमानैवाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्भर्तृपत्नीव्यवहाराश्रया समासोक्तिं गर्भीकरोति। एवञ्चोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेकः कालः। एवं "नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्" इत्यत्रापि वनस्थलीनां नायिकाव्यवहारः उत्प्रेक्षान्तरानुप्रविष्टसमासोक्तिमूल एव। एवमियं समासोक्तिरनन्तप्रपञ्चेत्यनया दिशा स्वयमुत्प्रेक्ष्या॥

पादः पर्यन्त[1]पर्वतः चरणश्च। अत्र समासोक्तेरुत्प्रेक्षा[2]याश्च समकालतां दर्शयितुमाह—अत्र[3] निर्मोकेत्यादि। निर्मोक[4]पट्टपरिवेष्टनया[5] मन्दाकिनीति कथनात् तदपह्नवेन मन्दाकिनीसमारोपः, तस्याश्च यत्प्रान्तपर्वतवेष्टनं[6] तच्चरणमूलवेष्टनमेवेति, पादशब्दश्लेषोत्थया[7] भेदेऽभेद इत्येवंरूपया अतिशयोक्त्या[8]ऽध्यवसीयते। तथाऽध्यवसितं च मन्थ[9]व्यथेत्यादि फलोत्प्रेक्षामुत्थापयति। सा च अम्बुराशिमन्दाकिन्योर्भर्तृपत्नीव्यवहारसमा[10]श्रया समासोक्तिं स्वसमकालमुत्थापयतीति अनयोरेककालता। इत्थमन्यत्रापि दर्शयति—एवं नखक्षतेति[11]। उत्प्रेक्षान्तरमनुप्रविष्टेति समकालता सूचिता। इत्थं वैचित्र्यम्[12] अनुसन्धेयमिति निगमयति—एवमियमित्यादि।

विशेषणानां साम्येनाप्रस्तुतार्थस्य गम्यता।
[13]समासोक्तिर्मता येन संक्षिप्या[14]र्थोऽभिधीयते॥
शुद्धकार्यसमारोपे साम्यं[15] स्यादौपचारिकम्[16]।
व्यवहारसमारोपः साक्षादस्याः प्रयोजकः[17]॥
स्याद्विशेषणसाम्यं चेत्[18] समासान्तर[19]संश्रयात्।
उपमा जायते नैना[20]मेकदेशविवर्तिनी॥
दृश्यतेऽर्थान्तरन्यासे[21] सम[22]र्थ्ये च समर्थके।
उत्प्रेक्षायोगिनी चैषा क्वचित्स्यादेककालगा[23]॥

---

1 A's alt अन्तवेष्टन च C पर्यन्तवेष्टन तच्चरणमूल 2 E प्रेक्षा स 3 Omitted in A F K 4 D E G मोकपरि 5 A F H वेषतया 6 D वेष्टन 7 C त्थाया 8 A C H उक्त्याऽर्थोवसी 9 H मन्द C मन्त 10 C समाप्रश्र 11 E क्षतानी 12 E चित्र्यान्तरमनु 13 C repeats समासोक्ति to येन 14 A C F H क्षिसा 15 A's alt E. कार्य 16 G चारित 17 C जक 18 A's alt च इत्थया 19 E अन्ते स 20 A C F H एनं 21 A C D E. F न्यास 22 C समर्थे 23 A's alt. कालता

विशेषणसाभिप्रायत्वं परिकरः ॥३२॥

विशेषणवैचित्र्यप्रस्तावादस्येह निर्देशः। विशेषणानां साभिप्रायत्व प्रतीयमानार्थगर्भीकार। अत एव प्रसन्नगभीरपदार्थत्वान्नाय ध्वनेर्विषयः। एवं च प्रतीयमानाशस्य वाच्योन्मुखत्वात्परिकर इति सार्थकं नाम। यथा—

राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः
प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च।
पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः
कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षसः॥

अत्र राज्ञ इत्यादौ सोत्प्रासपरत्व प्रसन्नगभीरपदत्वम्। एवम् "अङ्ग-राज! सेनापते! राजवल्लभ! द्रोणापहासिन्! कर्ण! रक्षैन भीमाद्दुश्शासनम्" इत्यादौ ज्ञेयम्।

परिकर लक्षयति—विशेषणसाभिप्रायत्व परिकर[1]। सङ्गतिमाह—विशेषण-वैचित्र्येति। व्याचष्ट—विशेषणानामित्यादि। प्रसन्नगभीरत्व नाम पदाना व्याङ्ग्यार्थ-गर्भी[2]कार[3] एव न तु व्यङ्ग्यस्य वाच्यातिशायिता। निर्व[4]क्तुमाह—एव चेति। वाच्यो न्मुख[5]त्व वाच्याङ्गता[6]॥

राज्ञ इति[7]। राज्ञो न तु यादृशतादृशस्य। तत्रापि मानधनस्य[8] न त्वव[9]मान-सहस्य। कार्मुकभृतो न निरायुधस्य। दुर्योधनस्य न तु शक्ययोधनस्य। अग्रतो न त्वसमक्षम्। कुरुबा[10]न्धवस्य मिषत कर्णस्य शल्यस्य च न निस्सहायस्य। [11]सर्वेवेय-"मना[12]दरे षष्ठी"। इत्थ मिषतो[13] दुर्योधनकर्णशल्याननादृत्येत्यर्थ। दुश्शासनस्येत्यनु-क्त्वा[14] तस्य पाण्डववधूकेशाम्बराक[15]र्षिण इत्युक्ति [16] [17]हन्तव्यत्वप्रसिद्ध्यर्थं। जीवत एव न तु मूर्च्छितस्य मृतस्य वा[18]। तीक्ष्णकरजक्षुण्णाद[19]सृग्वक्षस न त्वा[20]युधविदारितात्। कोष्ण न तु पर्युषितम्। मयाद्य पीतमिति भीमसेनोक्ति। साभिप्रायता दर्शयति—अत्रेत्यादि। वाक्येऽपि दर्शयति—एवमङ्गराजेत्यादि।

---

1 D कर 2 C गर्भ 3 A's alt करण 4 D निर्वर्तयितु 5. A C F G H मुख था 6 C अङ्गतां 7 A C H इति च 8 D स्य अग्रतो 9 A's alt तु मान F तु अमान 10 A C D G H पाण्डव 11 C सर्वेवेधमना D स्वे वे षष्ठी 12 E. अना। याचक सार्थं (P 124 under श्लेष) The omitted portion दरे षष्ठी to मार्गणशतै is later found in the same figure Śleṣa while explaining तत्क्रियायोग in the verse अर्थामयोऽपि etc as तत्क्रियायोग तदरे षष्ठी मार्गणशतै द्वेतुका (p 128) 13 A's alt C द्विषतो 14 C उक्तत्वादस्य तस्य 15 Except E all read कर्षण 16 A's alt उक्ति C उक्त H उक्त 17 A's alt C मन्त 18 H वा विशेषणा 19 D E क्षुण्णात न तु A. F G H क्षुण्णादस्य च C असृ च 20 A's alt आरयवि

विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेषः ॥३३॥

केवलविशेषणसाम्य समासोक्तावुक्तम् । विशेष्ययुक्तविशेषणसाम्य त्वधिकृत्येदमुच्यते । तत्र द्वयो प्राकरणिकयोरप्राकरणिकयो प्राकरणिकाप्राकरणिकयोर्वा श्लिष्टपदोपनिबन्धे श्लेष । तनाद्य प्रकारद्वय विशेषणविशेष्यसाम्य एव भवति । तृतीयस्तु प्रकारो विशेषणसाम्य एव भवति । विशेष्यसाम्ये त्वर्थप्रकरणादिना वाच्यार्थनियमेऽर्थान्तरावगतिर्ध्वनेर्विषय स्यात् । आद्ये तु प्रकारद्वये द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वम् । अत एव द्वयोर्वोपादान इति तृतीयप्रकारविषयत्वेनोक्तम् । विशेष्यस्यापि साम्य इति तु श्लिष्टप्रकारद्वयविषयम् । क्रमेण यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्काय पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गा च योऽधारयत् ।
यस्याहु शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्य च नामामरा
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वा सर्वदोमाधव ॥

विशेषणाना व्यङ्ग्यायग[1]र्भीकरणलक्षणा[2] ।
सोत्प्रासता[3] परिकरो[4] व्यङ्ग्य परिकरो यत ॥

श्लेष लक्षयति—विशेष्यस्यापि[5] साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेष । अर्थद्वयस्य यदा[6] प्राकरणिकत्वमप्राकरणिकत्वमेव वा तदा विशेषण[7]विशेष्ययो शब्दसाम्ये श्लेष । यदा तूभयमयत्व अर्थद्वयस्य तदा[8] विशेष्या[9]शे पृथगुपादाने श्लेष इति सूत्रार्थ । सङ्गतिमाह—केवलविशेषणेति । इदमिति वचनविशेषणम् । व्याचष्टे—तत्र द्वयोरित्यादि । विशेषणविशेष्यसाम्य एवेति । उभयत्र शब्दसाम्ये सत्येवेत्यर्थ । विशेष्यसाम्ये त्विति । तृतीयप्रका[10]रे यदि विशेष्यांशेऽपि शब्दसाम्य तदा [11]अथप्रकरणादिना[12] अभिधानियामकेन प्राकरणिक एव वाच्या[13]र्थ इति नियमे अप्राकरणिकायप्रतीतिध्वनेरेव विषयस्स्यात् न तु श्लेषस्य । अनेकार्थो हि शब्द [14] प्रकरणादिना प्राकरणिक एवार्थे नियम्यते । आद्य तु प्रकारद्वये नियमहेत्वभावात् द्वा[15]वपि वाच्यौ[16] । इत्थ सति विकल्पो व्यवति[17]ष्ठत इत्याह—अत एवेति । श्लिष्टप्रकारद्वयेति । आद्य प्रकारद्वय श्लिष्ट विशेष्यांशेऽपि श्लेषार्थ[18]त्वात् ।

येन ध्वस्तेति । अनश्शकटम्[19] । अभवेन असंसारेण वलिदैत्यजित्काय पुराऽमृत-

---

1 H नभ कर 2 A's alt. C लक्षणात् E. लक्षण 3 K प्रासता 4 A C E F H परिकर 5 F विशेष्येति । अर्थ 6 A C G H यथा 7 D विशेषणांशे 2 8 A C. तथा 9 D विशेषणांशे 10 A E H प्रकारेति च 11 A. C F H तदर्थ 12. A C F आदिना प्राकरणिक एवार्थे 13 F G वाच्योऽर्थ 14 D E F शब्द 15 A s alt. आद्यावपि 16 A. सिद्धौ 17 D तिष्ठति 18 A C F H अर्हत्वा 19 Except E all read शकट

नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।
सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात्समाक्षिपति जीवितमप्यकाण्डे
कष्टो मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥

---

[1]सविभागकाले स्त्रीकृत स्त्रीभाव नीत । यश्च उद्वृत्तका[2]लियादिभुजङ्गघा[3]तीति । अर वलयवात् अरवलय चक्रम् । अग गोवर्धन गा मही च य कृष्ण वराहावतारे [4]अधारयत् । यस्य च स्तुत्य नाम अमरा शशिमच्छिरोहर इत्याहु[5]। शशिमद्राहु[6] शशिन मथ्नातीति । अन्धकाना [7]वृष्णिसहचराणा[8] क्षयकृत् आवासकर । [9]स माधवस्त्वा सर्वदा पायात्[10] । अथ येन ध्वस्तमनोभवेन[11] नाशितमन्मथेन बलिजित्काय विष्णोर्वपु पुराणा सहरणे अङ्गीकृत । य[12]श्चोद्वृत्तभुजगवलयं हारवान् वलयवांश्च गङ्गा च योऽधार यत् अमरा यस्य[13] शिर शशिमचन्द्रकलावत् स्तु[14]त्य च नाम हर इत्याहु । अन्धकासुर-[15]क्षयकर उमाधवो गौरीपतिस्सर्वदा त्वा पायात् । अत्र हरिहरयोर्द्वयोरपि प्राकरणिकता ।

नीताना[16]मिति । लुब्धैर्मधुलपटै व्याधैश्च [17] भूरीति[18] क्रियाविशेषणम् एकदा शिलीमुखै[19]र्भ्रमरै अन्यदा भूरिबाणै । वन जल विपिन च । कमलाना [20]पद्माना मृगाणा च । अत्र पद्ममृगयोरप्राकरणिकता ।

स्वे[21]च्छेति । विषयो[22] देशकोशादिरस्म्यादिश्च । देहीति वितरेति दहवानिति च । मार्गणशतैर्याचकसार्थे । वक्तु[23] न यातीत्येकदा मार्गण[24]शतं प्रयोगभेदात् (तु) [25]शत-सङ्ख्यैर्बाणै [26] दुःख ददातीत्यन्यदा । जी[27]वित जीविका[28] जीवश्च[29] । ईश्वर [30]दुर्वि दग्ध [31] । [32]प्रभुरत्र प्राकरणिक , अप्राकरणिको मनोभव , अत्र विशेष्ययोर्द्वयोरुपादानम् ।

---

1 स omitted in D 2 A C वृत्त भुजगहारवलय का 3 A C हति भिन्दहार वलयपुर आरघन्यमतुर्वंद् अग 4 अ Omitted in D and E. G अधारयत् 5 A D F G H आह 6 A मथराहु A's alt मथ राम्भश C मर्यादा 7 C. वृष्णीना 8 D E. G णा आवास 9 Omitted in A C F G 10 G यात् अस्मात् । अथ 11 D भवेन शक्ति 12 A उद्वत्त C उद्वृत्त 13 F स्य नाम शिर 14 A. सत्य 15 A's alt भवकर C क्ष्ययकर 16 E. repeats नीताना मिति 17 A पञ्चर्धा 18 D omits ति 19 D मुखै श्च 20 A C F G H लानां मृ 21 A. स्वेति C स्वेति 22 A यापदेश 23 A. C F G K वृत्तं 24 C गते 25 D बहु 26 A C D. मार्गणै 27 A's alt C जा वित D E. G K जीवन F जीवन जीवश्च 28 C का च ई 29 E. G जीवश्च 30 A's alt दग्विद 31 A's alt G. च प्रभुश्च प्र 32 D प्रभु प्रा

अत्र हरिहरयोर्द्वयोरपि प्राकरणिकत्वम् । पद्मानां मृगाणां चोपमानत्वादप्राकरणिकत्वम् । ईश्वरमनोभवयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वम् । एष च शब्दार्थोभयगतत्वेन वर्तमानत्वात्त्रिविधः । तत्रोदात्तादिस्वरभेदात्प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः । यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति । अर्थश्लेषस्तु यत्र स्वरादिभेदो नास्ति अत एव न तत्र सभङ्गपदत्वम् । सङ्कलनया तूभयश्लेषः । यथा—

रक्तच्छदत्वं विकचा वहन्तो नालं जलैः सङ्गतमादधानाः ।
निरस्य पुष्पेषु रुचिं समग्रा पद्मा विरेजुः श्रमणा यथैव ॥

अत्र रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषः नालमित्यादौ शब्दश्लेषः । उभयघटनायामुभयश्लेषः । ग्रन्थगौरवभयात्तु पृथङ्नोदाहृतम् ।

एष च नाप्राप्तेष्वलङ्कारान्तरेष्वारभ्यमाणस्तद्बाधकत्वात्तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुरिति केचित् । "येन ध्वस्तमनोभवेने"त्यादिविविक्तोऽस्य विषय

उदाहरणत्रयेऽपि योजनामाह—अत्र हरिहरेत्यादि । पुनस्त्रैविध्यमाह—एष च शब्दा[1]र्थेति[2] । उदा[3]त्तादीति । लौकिकशब्देष्वपि स्वरभेदादेवार्थविगतिः । ताल्वोष्ठा[4] दिव्यापार[5] प्रयत्नः अय[6] शब्दा[7]न्यत्वे हेतुः । शब्दश्लेषे लिङ्गान्तरमाह[8]—यत्र प्रायेणेति । अर्थश्लेषस्तु अन्यथेत्याह[9]—अत एवेति । उभयश्लेष[10]माह—सङ्कलनयेति ।

उभ[11]यश्लेषमुदाहरति—रक्त[12]च्छ[13]दत्वमिति । [14]छदो दल[15] वासश्च । विकचा विकस्वराः,[16] कच[17]रहिताश्च । जलैस्सङ्गतं नालमादधाना जडजनैः[18]सख्यमल [19]मादधाना । [20]पुष्पेषु कुसुमान्तरेषु [21]रुचिं शोभां पुष्पबाणप्रियता[22] च । उभयश्लेषतां दर्शयति—अत्र रक्तेत्यादि । पृथगनुदाह[23]रणे हेतुमाह—ग्रन्थगौरवेति ।

अथास्य सावकाशनिरवकाशादिचर्चाम् आरभते—एष चेत्यादिना । अलङ्कारान्तरेष्वप्राप्तेषु अनारभ्यमाणोऽस्य[24] निरवकाशत्वात्[25] [26]बलीयानिति बाधित्वा तत्प्रतिभामात्र[27] मुत्पादयतीति केचित् । येन[28] ध्वस्तेति । अन्ये पुनः "येन ध्वस्तमनोभवेने" ति

---

1 H शब्दे उदात्तेति 2 A C F अर्थोदात्तेति 3 D उदात्यादी 4 C ताल्वोष्ठादि 5 D E G व्यापार आयामो[I] रौक्ष्य मृदुती[II] स्वस्येति उर्द्ध करणानि[III] शब्दस्य । अन्ववसर्गो [IV]मार्दवमुरुतारवस्येति नीचै करणानि शब्दस्येति । अनुशिष्टो गात्रायामादि प्रयत्न । (I D E G आयामो II D वृत्तताल्वस्यैव III D करणादि E G करणि IV D मर्गवमर) 6 Omitted in C 7 Except E all read अन्यत्व 8 D आह अत एवेति उभ 9 A's alt C H अन्यथे 10 A G H श्लेषमुदाहरति सक 11 D सकलनर्थ 12 A's alt रत्न 13 D पद्त्व 14 C छदा 15 A C D F H दलानि 16 D विकस्व 17 A's alt कृप 18 A C शाल्य 19 A C H नलधा E F अल दधा C पुष्पे पु 20 Omitted in A C D F H I 21 A C H प्रिय 22 A C D G H I प्रिय च 23 C हरण 24 C यत् 25 A त्वादेव 26 A's alt बलितानि च D E F G बलीतानि च 27 F आवहती 28 A C यन ध्विति A's alt येनेति H येन ध्विति

इति निरवकाशत्वाभावादन्यबाधकत्वमित्यन्यः सह सङ्कर । दुर्बलत्वाद्वा बाध्यत्वमित्यन्ये। तत्र पूर्वेषामभिप्रायोऽयम्—इह प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयरूपानेकार्थगोचरत्वेन तावत्प्रतिष्ठितोऽयमलङ्कारः। तत्राद्य प्रकारद्वय तुल्ययोगिताया विषय.। तृतीये तु प्रकारे दीपकं प्रभवतीति तावदलकारद्वयमिद श्लेषविषय व्याप्यावतिष्ठते। तत्पृष्ठे चालकारान्तराणामुत्थानमिति नास्ति विविक्तोऽस्य विषयः। अत एव चालङ्कारान्तराणा बाधितत्वात्प्रतिभामात्रेणावस्थानम्। "येन ध्वस्तमनोभवेन" इत्यादौ च प्राकरणिकत्वादर्थद्वयस्य तुल्ययोगिताया प्रतिभानम्।

अलङ्कार्यालङ्करणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्ते.। "रक्तच्छदत्वम्" इत्यादावर्थद्वयाश्रितत्वादयमर्थालङ्कार "नालम्" इत्यादौ तु शब्दद्वयाश्रितत्वाच्छब्दालङ्कारोऽयम्। यद्यपि "अर्थभेदे शब्दभेद" इति दर्शने

अलङ्कारान्तरविविक्तोऽस्य विषय इति सावकाशत्वादन्य[1]बाधक। अतोऽन्यसम्पात सङ्कर न्यायतो वा[2] दौर्बल्ये बाध्यत्वमित्याहु। तत्र स्वमतनिरवकाशत्व[3]माविश्चिकीर्षुराह—तत्र पूर्वेषामित्यादि। अनेकार्थगोचरत्वेनेति प्रत्यकमभिसम्बन्ध। आद्य[5] प्रकारद्वय प्राकरणिकानेकार्थगोचरत्व अप्राकरणिकानेकार्थगोचरत्व[6] च। तदुभयमपि हि तुल्ययोगिताया विषय। तस्या प्रस्तुताना वा समानधर्माभिसम्बन्धो लक्षणम्[7]। [8]यत्रोभयरूपानेकार्थगोचरत्व तृतीय प्रकार तत्र तु दीपक प्रभवति। तस्य प्रस्तुताप्रस्तुताना समानधर्माभिसम्बन्धो[9] लक्षण यत। अत श्लेषविषयोऽनेना[10]लङ्कारद्वयेन व्याप्त। अलङ्कारान्त[11]रेणापि व्याप्यत इत्यत[12] आह—तत्पृष्ठे[13] चेति। यत इत्थ नास्य [14]विविक्तविषयता अतोऽलङ्कारान्तराणि [15]श्लेषबाधितानि प्रतिभा[16]मात्रावशेषाणि भवन्ति। इत्थ सति विविक्तो[17] यदङ्कितो विषय सोऽपि अविविक्त एवेत्याह—येन ध्वस्तेत्यादि। इत्थ निरवकाशत्वादन्यबाधकत्वमुपपाद्य शब्दार्थोभयविषयता[18]मस्य उपस्था[19]पयितुमाह—अलङ्कार्येत्यादि। अलङ्कार्यालङ्करणभावा हि आश्रयाश्रयिभावेनोपपन्नो[20] लोके [21]कर्णा[22]श्रित [23]कर्णालङ्कार इति। अतो रक्तच्छ[24]देत्यादावर्थाश्रयणादर्थालङ्कारोऽयं, नालमित्यादौ[25] तु स्फुटशब्दभेद इति शब्दालङ्कार। ननु अर्थभेदे[26] शब्दभेदोऽपि भिन्न एवेति[27] रक्तच्छदमित्यादावपि न शब्दैक्यमित्यत आह—

---

1 A's alt अस्य 2 C पादा 3 D omits त्व 4. D त्व बलीतानि बाधिवा आवि C. त्वमाह 5 D आद्यं प्राक 6 A D चरत्वात्तु C गोचर 7 D लक्षण अश्लेषविषयो 8 E F यत 9 E बन्धे 10 A अलङ्कारान्तराणि श्लेष 11 D अन्तरोऽपि 12 D इत्याह 13 F प्रतिष्ठे H तत्पत्ते 14 C. विभक्त 15 C श्लेषं च तानि, 16 A C K मात्रवशे 17 D विविक्ततया विष F. विविक्ततया विष 18 A. C F H विषयत्व 19 H उपपादयि 20 A C. H उपपत्ते 21 A कण्ठाश्रित कण्ठालङ्कार कर्णा 22 D F कण्ठा 23 D F कण्ठा 24 C रक्तच्छदे 25 F इत्यादौ तु शब्दभेद प्रतीत्य 26 A H भेदोऽपि भि 27 C वावेति

"रक्तच्छदत्वम्" इत्यादावपि शब्दाश्रितोऽयं तथाप्यौपपत्तिकत्वादत्र शब्दभेदस्य प्रतीतावैकलावसायान्नास्ति शब्दभेदः। "नालम्" इत्यादौ तु प्रयत्नादिभेदात्प्रातीतिक एव शब्दभेदः। अतश्च पूर्वत्रैकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दश्लिष्टत्वम्। अपरत्र तु जन्तुकाष्ठन्यायेन स्वयमेव शब्दयोः श्लिष्टत्वम्। पूर्वत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दहेतुत्वाच्छब्दालंकारत्वमिति चेत्, न। आश्रयाश्रयिभावेनालंकारत्वस्य लोकवद् व्यवस्थानात्। एवञ्च,

"सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव" इत्यादौ न गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यमुपमाप्रयोजकमपि तूपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवावसेयः। श्लेषगर्भे तु रूपके रूपकहेतुकस्य श्लेषस्य तृतीयकक्ष्याया रूपक एव

यद्यपीत्यादि। औपपत्तिकत्वादिति[1]। अर्थं शब्दभेद इत्युपपत्त्या हि शब्दभेदोपपादनम्[2]। प्रतीतौ पुनरैक्यमेवावसीयते। अत साहित्यसरणौ प्रतीत्यैक[3]सारत्वात् शब्दैक्यप्रतिपादकदर्शनावष्टम्भाच्च नास्ति[4] शब्दभेद[5]। नालमित्यादौ तु शब्दभेद प्रतीत्यनुरोधी। अतो रक्तच्छदमित्यादौ शब्दैक्यादेकवृन्त[6]गतफलद्वयन्यायेन[7] अर्थयो श्लिष्टता, नालमित्यादौ तु जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोरेव। रक्तच्छदमित्यादौ पुनश्श दालङ्कारतामाशङ्कते[8]—पूर्वत्रान्वयेति। परिहरति—न। आश्रयेत्यादि। अलङ्कारत्व हि लोके[9] नान्वयव्यतिरेकाभ्या[10] व्यवतिष्ठते, अपि त्वाश्रयाश्रयिभावेनैव, इहापि तद्वदित्यर्थ.। एवमुभयालङ्कारता प्रसाध्य[11] बाध्यबाधकभाव[12]विवेचनमुपक्रमते—एव च[13] सकलेत्यादि। इत्य[14] निरवकाशत्वोभयालङ्कारत्व[15]सिद्धौ सकल[16]कलमित्यादौ श्लेष एव नोपमा। तत्र हेतु [17]—गुणक्रियासाम्यवत् शब्दसाम्य नोपमाप्रयोजकमिति। सुधांशुबिम्ब कलाभिरुपेत[18] पुर[19] तु [20]कलकलसहितमिति शब्दसाम्यमेवेह। अत उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष एवावसीयते। ननु निरवकाशत्वाच्छ्लेषश्चेद्बाधक, तर्हि[21] रूपकसमासोक्त्यो कुतो[22] न बाध इत्यत आह—श्लेषगर्भे[23]त्वित्यादि। रूपक हि [24]सिद्धश्लेषमु[25]त्थाप्य [26]स्वस्वरूप एव विश्राम्यतीति श्लेष[27]बाधक। तत्रापि यदि श्लेष [28] पूर्वसिद्धो[29] रूपकमुत्थाप्य

---

1 D इत्यर्थ· 2 C. पादनम 3. D प्रतीत्येक 4 E. यास्ति 5 D भेदा 6 C वृत्तान्त 7. A C न्यायेन शब्दयो 8 F. आन्कते 9. A. C H लौकिके F. लौकिको 10 A C काभा व्यवति H रेका भाव्यनुति 11 C. साध 12 Except C E. others read भावमुप 13 Omitted in all except E G. 14 A. C H च निर 15 C कारत 16 A. C H सकलमि 17 A. F. हेतु गु 18 A's alt. उपेत 19 C. पर 20 E. सकल 21 C. तर्हिरू 22. A. C. H. कुतोऽयबाध A's alt. कोनबोध. 22 A. E. F. गर्भेत्वि 23 G स्वसिद्धयं श्लेष 24 C. श्लेषमर्थ स्व 25. स्व omitted in D 26 A C. D E. श्लेषाबाधक 27. D श्लेषा 28 Except E. G others read. सिद्धरू 29 D रूपमु

विश्रान्तिरिति रूपकेण श्लेषो बाध्यते। श्लिष्टविशेषणनिबन्धनाया च समासोक्तौ विशेष्याशस्य गम्यत्वाच्छ्लेषस्य वाधिका समासोक्ति । इह तु

त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद्वारुणीं प्रत्यगमद्विवस्वान् ।
मन्येऽस्तशैलात्पतितोऽत एव विवेश शुद्ध्यै वडवाग्निमध्यम् ॥

अत्र श्लोके विवस्वतो वस्तुवृत्तसभवि अध प्रदेशसयोगलक्षण यत्प तितत्व यच्च वडवाग्निमध्यप्रवेशस्ते द्वे अपि त्रयीमयसवन्धिवारुणीगमन-रूपविरुद्धाचरणहेतुकाभ्या पतितत्वाग्निप्रवेशाभ्यामतिशयोक्त्या श्लेषमूलया अभेदेनाध्यवसिते । सोऽयमेकक्रियायोग । तद्धेतुका च मन्येऽत एव शुद्ध्य

यदि स्वरूपे विश्राम्यति तदा रूपक[1] बाध्यमेव यथा भ्रमिमरतिमित्यादौ । चर्चित चैतद् रूपकप्रस्तावे ।

रूपक पूर्वससिद्ध श्लेषमुत्यापयेद्यदि ।
तदा[3] रूपकमेव स्याद्यथा श्लेष इष्यते ॥ इति

श्लिष्टविशेषणेति । समासोक्तौ तु श्लिष्टविशेषणनिबन्धनाया विशेष्याशस्य[4] गम्यत्वात् समासोक्तिरेव बाधिका[5] । श्लेष[6] हि वाच्यत्वमेव लक्षणम् । अतो लक्षण विकलत्वात् विशेषणे[7]व्वाभातो[8]ऽपि बाध्य एव ।

विशेषणान्तरेऽपि श्लेषस्य बाधकता दर्शयितुमाह—इह त्वित्यादि । जगत्सु[9] त्रयीमयत्वेन प्रथितोऽपि[10] विवस्वान् वारुणी प्रति यद[11]गमत्[12] । वारुणी प्रतीची दिक सुरा च । अत [13]एवास्तशैला(त्पतित [14]) । पातित्य अध प्रदेशसयोग उपहृतिश्च[15] पतित[16]त्वा देव शुद्ध्यै वडवाग्निमध्य विवेशेत्यय [17] । व्याचष्टे—विवस्वतो वस्तुवृत्तेत्यादि । लोके[18] त्रयीमयस्य सता वारुणी[19]स्पशता[20] यौ पति[21]तत्वाग्निप्रवेशौ ताभ्या श्लेषमूलया[22]ऽति शयोक्त्या द्व[23] अपि विवस्व[24]त्क्रियेऽध्यवसित[25] । सोऽय[26] तत्क्रिया ([27]एकक्रिया)योगो नाम अतिशय[28] । [29]यद्यप्येकैव क्रिया कर्तृ भेदभिन्ना सत्य[30]भेदेनाध्यवसिता[31] स तु तत्क्रिया ([32] एकक्रिया) योग [33], तद्धेतुकातिशयोक्तिहेतुका । अत्र[34] (उत्प्र[35])क्षायाम्[36] । अत

---

1 A C रूपकमेव 2 D पूर्वसिद्धान्त 3 A D F G H तथा 4 D अशस्य ग 5 C बाधिक 6 A F H श्लेष वा C श्लेष वा 7 A C H पणेष्वाह बाध्य F पणत्वात् भाता 8 D आदाता विया 9 C जगत्सश्रया 10 D थिता वि 11 A H अगात् 12 H अगात् अर्थ व्याचष्टे 13 Except D F others read अताऽस्त 14 All read पतित 15 D ह्र्नीतिश्च 16 त omitted in D 17 A अर्थ 18 C लाक 19 C वारुणापु दश 20 E स्पश 21 त omitted in D 22 D मूलाया 23 Omitted in A C H 24 A C H स्वत त्रय 25 C सिता 26 C साय 27 All mss तत्क्रिया 28 H शय अप्रस्तुतप्रशसा 29 A अर्थैक कक्रि C अमैकैकक्रि 30 A D F सती अ 31 D मितां । तत्क्रिया 32 A C यागस्त 33 All mss तत्क्रिया 34 A E F G यत्र 35 All mss चोत्प्रेना 36 A C D F H प्रेक्षायां ण्त्र (P 128)

इत्युत्प्रेक्षा। अत्रात एवेति परामृष्टो विरोधालङ्कृतोऽर्थो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। शुद्धयै इति च फलत्वेन। ततश्च हेतुफलयोर्द्वयोरप्युत्प्रेक्षा। विरोधालङ्कारस्य च विरुद्धाभासत्वं लक्षणम्। अतो विरोधाभासनसमय एव हेतुफलोत्प्रेक्षयोरुत्थानम्। उत्तरकालं तु विरोधसमाधिः। श्लेषस्य सर्वालङ्कारापवादत्वाद्विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुरयं श्लेषः।

यत्र तु प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वाक्यस्य श्लिष्टपदमहिम्ना वक्ष्यमाणार्थनिष्ठमुपक्षेपापराभिधानं सूचकत्वं तत्र किं श्लेष उत शब्दशक्तिमूलध्वनिरिति विचार्यते। तत्र न तावच्छ्लेषः अर्थद्वयस्यानन्वितत्वेनाभिधेयतया वक्तुमनिष्टेः। नापि ध्वनिः। उपक्षेप्यस्यार्थस्य संबन्धाभावात्तेन सहोपमानोपमेयत्वस्याविवक्षणात्। न चान्या गतिरस्ति। तदत्र किं कर्तव्यम्? उच्यते श्लेषस्योक्त-

एवेति सर्वनाम्ना परामृष्टो[1] यो विरोधालङ्कार विरुद्धचरणाभासरूप[2] तेनालङ्कृतोऽर्थं पातित्यरूप[3] हेतु[4]त्वेनोत्प्रेक्ष्यते। शुद्धयै इति च फलत्वेन। अतो हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा च[5]। विरोधालङ्कारोऽपि सम्पन्नलक्षण इत्याह—विरोधालङ्कारस्य चेति[6]। अतो विरोधोत्प्रेक्षालङ्कारयोस्तुल्यकालता[7] एकवृत्तान्त पा(ति[8])ता, उत्तरकाल तु विरोधोपशम[9] इति प्रतीतिक्रम। इत्थ[10] च सति श्लेष सर्वबाधकस्सन् विरोधालङ्कार बाधित्वा प्रतिभामात्रेणाव[11]स्थापयति। विरोधबाधे[12] च तद्धेतुकोत्प्रेक्षाबाध सिद्ध एवेत्याशय। अत[13] श्लेष एवायम्।

यत्र तु[14] नाटकादौ भा[15]व्यर्थोपक्षेपात्मक बीजन्यासलक्षण सूचकत्व तत्र मीमांसार्थमाह—यत्र त्वित्यादि। [16]प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वर्तमाना[17]र्थनिष्ठत्वेऽपि। उपक्षेपापराभिधानमिति। उपक्षेप इति तस्य संज्ञा। यदाह—"बीजन्यास उपक्षेप" इति। अर्थद्वयस्येति। तत्रार्थ[18]द्वयमभिधागोचरत्वेनान्वितं वक्तु नेष्यते। किं तर्हि? एकोऽर्थोऽभिधेय प्रस्तुत। वक्ष्यमाणस्तु सूच्य। अतो न श्लेष। श्लेषे[19] द्वयोरभिधेयत्वनियमात् नापि ध्वनि। कुत? उपक्षेप्यस्य[20] भाव्यर्थस्य असम्बन्धेनौपम्या[21]विवक्षणात्। श्लेष[22]ध्वनिव्यतिरेकिणी गतिरपि नास्ति, तत्र किं कर्तव्यमित्याक्षेप। समाधत्ते—उच्यत इत्यादि[23]। श्लेषस्तु द्वयोर्वाच्यत्वाभावात् सर्वथा[24] न प्रवर्तत इति ध्वनौ[25] एव विषयोऽयम्।

1 A F मृष्टेन वि 2. C. रूपा 3 A C. D F G रूपस्मो E. रूप च हे 4. A. F G हेतुकत्वेन 5 Omitted in C 6 F. इति श्लेष । च 7. A कालान्तरेण कालेन विरो 8 All mss पाता 9 C. उपक्रम 10 C. एव 11 D. उपस्थाप 12. A C F बाधेन 13 D अमर 14 Omitted in A C. D 15 A's alt भाव्यर्थ 16 E. प्रस्तुताप्रस्तु 17 A. C D मानमि 18 D E. तत्र हि अर्थ 19 D. E. श्लेषइ 20 A. C. अस्य सम्ब F अस्य अर्थस्य 21. A. C. F पम्यस्य वि 22. A F G श्लेषमाप्यति C. श्लेषश्च न ध्व 23. C. आदि द्वयो 24 A. C सर्वथा 25 A's alt. C. पुन

नयेनाप्रवृत्तेर्ध्वनेरेवायं विषय इति निश्चिनुमः। तथा हि—शब्दशक्तिमूले हि ध्वनावर्थान्तरस्यासबद्धत्वात्सबन्धार्थमौपम्यं कल्प्यते। स च सबन्धः प्रकारान्तरेणौपम्यपरिहारेण यद्यप्युपपादयितुं शक्यः स्यात् तत्कोऽभिनिवेशस्तत्र? उपमाध्वनौ वस्तुध्वनिरपि संबन्धान्तरेण समीचीनः स्यात्। अत एव—

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते।
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा॥

इति न्यायभरनिबन्धेन द्विधा शब्दशक्त्युद्भव उक्तः। एवं प्रकृतेऽपि यत्र सूचनाव्यापारोऽस्ति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरवसेयः। यथा—

सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भणवशादाकाशराष्ट्रं जवा-
त्त्यक्त्वा धूसरकान्तिवल्कलधरो राजास्तशैलं ययौ।
तत्कान्ताप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वानैः समुल्लासिभिः
क्रन्दन्तं कुमुदाकरं सुतमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा॥

एतदुपपादयति—तथा[1]हीति। शब्दशक्तिमूले हि ध्वनौ वाच्यप्रतीयमानयो सम्बन्धाभावात् सम्बन्धायौपम्यक्लृप्ति। स (च[2]) सम्बन्ध औपम्यानपेक्षया प्रकारान्तरेण यदि सूपपाद[3] तर्हि 'उपमाध्वनौ [4]कोऽभिनिवेश'? न कार्यं एव, यतो वस्तुध्वनिरपि तत्र विषये सम्बन्धान्तरेणोपपन्न। अत एव[6] ध्वनिकृता शब्दशक्तिमूलो[7] ध्वनि अलङ्काररूपो वस्तुरूपश्चेति द्विधा न्यायत उक्त—

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते।
प्रधानत्वेन [8]स ज्ञेय शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा॥ [9]इति॥

इत्थ च सति प्रकृतेऽपि सूचनस्य[10]सम्बन्धात् शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरवसेय[11]।

अत्र[12] उदाहरणम्—सद्य कौशिकेति। हरिश्चन्द्रचरिते नाटके। कौ[13]शिकदिक् उलूकदिशा[14] हर्षात्मिका ते हि प्रभाते हर्षेण पूजन्ति। यद्वा कौशिक इन्द्र, तस्य दिक् प्राची[15] तद्विजृम्भणवशात्। प्रभाते हि प्राची प्रतायते। आकाश राष्ट्रम[16] इन्दया[17] त्य[18]क्त्वा वल्कलसदृशधूसरकान्तिधरश्चन्द्र अस्तशैल ययौ। अथ तत्कान्तापि[19] निशा समुल्लासिभिरलि[20]कुलै क्रन्दन्त सुतमिव कुमुदाकर सान्त्वयन्ती[21] तेन सह क्षिप्र प्रतस्थे।

---

1 A C D F. G. H I. तथापीति 2. All read चेम्मय 3 A C F उपपादित 4 A's alt. C. तर्हि ध्वननौ अभि 5 G को नि 6 D E. G एव हि 7. D मूलौ अल 8. C D सज्ञेय 9 Omitted in C 10. A C कस्य 11 E. अवसेय 12. Omitted in A C F 13 A's alt. कुशिक 14 All except. C. दशा 15 C. प्राचीवशात् वि 16. C. मर्म 17. A C अंशुकमपास्य 18 D अवकया 19 D विनिशा 20 C. रवि 21 A's alt C स्वयंपि

इति हरिश्चन्द्रचरिते । अत्र प्रभातवर्णनानुगुण्येन राजशब्दाभिधेये-ऽस्तमुपेयुषि चन्द्रे रोहिताश्वाख्यतनयसहितया औशीनर्या वध्वा युक्तस्य हरिश्चन्द्रस्य राज्ञो विश्वामित्रसपादितोपद्रववशात्प्रात स्वराष्ट्र त्यक्त्वा वाराणसीं प्रति प्रस्थान सूचितम् । तथा च कौशिकशब्द प्रकृते इन्द्रो-लूकयोर्वर्तते । सूचनीयार्थविषयत्वेन तु विश्वामित्रवृत्ति । वल्कलसुताभ्या त्वौपम्य सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण साहश्यसभवमात्रेण विश्रमणीयम् । अत प्रकृतेन सूचनीयस्य सबन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयम् । इह च—

आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचय वक्रमासज्य वक्त्रे
कण्ठे लग्न सुकण्ठ प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्ग ।
बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्य स तादृक्प्रियो मे
बाले ! लज्जा निरस्ता नहि नहि सरले ! चोलक किं अपाकृत् ॥

इत्यलङ्कारान्तरविविक्तोऽय श्लेषस्य विषय इति नाशङ्कनीयम् । अपह्नुतेर्विद्यमानत्वात् । वस्तुतोऽपह्नवस्य साहश्यार्थप्रवृत्तेर्नायमपह्नुत्यलकार

सूचनीये त्वर्थे विश्वामित्रक्रोधवशात् इच्छया[1] [2]राष्ट्र त्यक्त्वा वाराणसो प्रस्थित[3] । तत्कान्ताप्यौशीनरी[4] क्रन्दन्त रोहिता[5]श्व सुत[6] सान्त्वयन्ती तेनैव सह [7]प्रस्थितेति । इह वस्तुध्वनिरेवेति दर्शयितुमाह—अत्र प्रभा[8]तेत्यादि । ननु धूसरकान्तिवलकलेति सुतमिवेति च औपम्य[9]सम्बन्धस[10]द्भावात्[11] कथमय[12] वस्तुध्वनिरित्यत आह—वल्कल सुताभ्या त्विति । सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण साहश्य हि सभवति । प्रकृतार्थविषयत्वेन ताव न्मात्रेण विश्रमणीय सूचनीयेऽर्थे[13] अनुपयोगात् । अत प्रकृतेन सह[14] सूचनीयस्य सूचनसम्बन्धाच्च शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेव । इत्थ सर्वत्र नाटकादौ ज्ञयम् ।

अथ[15] यत्र न तुल्ययोगिता नापि दीपक तत्रापि नास्त्यलङ्कारान्तराविविक्तोऽस्य विषय इति दर्शयितु आह—इहेति । अत्र[16] विशेषणाना अलका[17]कर्पवक्त्रा[18]सञ्जनादीनां वल्लभपरतया प्रथम प्रतीति । अथ इत्य वदन्त्यास्ते लज्जा[19] प्रलीनेति सखीव्य[20]वहारे नहि नहीति वल्लभस्य[21] निह्नवपुरस्सर कूर्पासकव्यपदेश क्रियते । अत्र हि[22] न तुल्य योगिता [23]दीपक वा अतो विविक्तोऽय श्लेषविषय इति न शङ्कनीयम् । तत्र हेतु — अपह्नुतेर्विद्यमानत्वादिति । चोदयति—वस्तुत इति । अपह्नवो हि वस्तुतस्साहश्यार्थं

---

1 A. C F G ईदृश 2. All except E राज्य 3 C स्थित इति 4 C औशीनरीं 5 C रोहित सुत 6 A D सुसान्त्व 7 प्र Omitted in C 8 A प्रभाहे A s alt प्रवाहे C प्रभावे 9 A C D G आचिय 10 A C D F सभव 11 D भवात् वस्तु 12 A. C कथमत्र प्रकृतार्थं 13 A C अर्थे तु प्रकृतत्वाभाव अप्रकृतेन 14 A C सह सूचनसत्र 15 A अतोऽत्र 16 D अत्राविशे 17 E. repeats अलका 18 D वस्त्राञ्ज 19 C लज्जा 20 D व्याहारे 21 Omitted in D E. 22 A C D नहि तु 23 D न दीपक

इति चेत्, न। उभयथाऽप्यपह्नुतेः संभवात्। सादृश्यपर्यवसायिना वापह्नवेनापह्नवपर्यवसायिना वा सादृश्येन भूतार्थापह्नवस्योभयत्र विद्यमानत्वात्।

साहश्यव्यक्तये यत्रापह्नवोऽसावपह्नुतिः।
अपह्नवाय सादृश्य यत्राप्येवाप्यपह्नुतिः॥

इति संक्षेपः। आद्या स्वप्रस्ताव एवोदाहृता। द्वितीया तु संप्रति दर्शिता। तेनालकारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति स्थितम्।

प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिरुक्ता। अधुना तद्वैपरीत्येनाप्रस्तुतात्प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

अप्रस्तुतात्सामान्यविशेषभावे कार्यकारणभावे सारूप्ये च प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा ॥३४॥

प्रवर्त्तते इह तु[1] सादृश्य अपह्नवाय प्रवृत्तमिति नायमपह्नव इति चोद्यम्। परिहरति—न उभयथाऽपीति। भूतार्थस्य प्रकृतार्थस्य। प्रकृता[2]पह्नवो[3]ह्यपह्नुतिलक्षणम्। स चोभयथाऽपि सभवतीति अपह्नुति। अत्र सग्रहश्लोकमाह—सादृश्यव्यक्त इति। आद्या[4] सादृश्यपर्यवसाय्य[5]पह्नवरू(पा[6]) स्वप्रस्तावे अपह्नुतिप्रस्तावे। द्वितीयापह्नव पर्यवसायि सादृश्यात्मिका। निगमयति—तेनालङ्कारान्तरेति।

शब्दसाम्य[8] भवेच्छ्लेषो विशेषणविशेष्ययो।
यद्येकोऽप्रकृतार्थश्चेत् भेदाशे[9] भिन्नशब्दता[10]॥
शब्दार्थोभयनिष्ठोऽय सर्वालकारबाधक[11]।
[12]पूर्वसिद्धस्य[13] चेदङ्ग तदा न्यायेन बाध्यते॥

इत्थ न्यायनिर्भरतया [14]अनेन प्रपञ्चितोऽपि काव्यप्रकाशकृता प्रतिपद खण्डितोऽय श्लेषोऽ[15]लङ्कार[16]। खण्डनयुक्[17]यस्तु अनौचित्या[18]न्नह लिख्यन्ते[19]। सम्प्रदायप्रका[20]शिन्यां तु काव्यप्रकाशटीकाया वितत्य दर्शिता इति तत [21]एवावधार्या।

अप्रस्तुतप्रशसा[22] लिलक्षयिषु विशेषणविच्छित्तिसङ्गतिमभाप्ते[23] शङ्कयन्तर दर्शयति—प्रस्तुतादप्रस्तुतेत्यादि। तत्र सूत्रम्[24]—अप्रस्तुतात् सा[25]मान्यविशेषभावे कार्यकारणभावे सारूप्ये च प्रस्तुतप्रतीता[26]वप्रस्तुतप्रशसा[27]। सामान्यविशेषभावादि

---

1 Omitted in A C 2 A, C प्रकृतो E. प्रकृतार्थाप 3 A's alt C ह्यपाख्या पनयति न 4 A C F अन्यमा D आद्यापर्य 5 A C F मार्य 6 All mss except C रूपं C रूपस्य प्र 7 D द्वव पूव प 8 A साम्ये 9 A G गम्यांशे 10. D शब्दत 11. D बाधक 12. E सर्वं 13 D स्य अङ्ग 14 A C G तेन 15 D श्लेषाल 16 C कारस्य 17. C वस्तु 18 D विग्य 19 C लिप्यते 20 A D F प्रदर्शिन्यां 21 D F. एव न्गिताय 22 D प्रशसा 23 Except E all read समासो 24 F सूत्र प्रस्तुतादित्यादि। सामा 25 D repeats सामान्यविशेष 26 D तायस्तु प्रस्तु 27 D प्रशसा स्या (P 133)

इहाप्रस्तुतस्य वर्णनमेवायुक्तमप्रस्तुतत्वात्। प्रस्तुतपरत्वे तु कदाचित्तद्युक्तं स्यात्। न चाप्रस्तुतादसंबन्धे प्रस्तुतप्रतीतिः अतिप्रसङ्गात्। संबन्धे तु भवन्ती न त्रिविधं संबन्धमतिवर्तते। तस्यैवार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वोपपत्तेः। त्रिविधश्च संबन्धः—सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावः सारूप्यं चेति। सामान्यविशेषभावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य प्रतीतौ द्वैविध्यम्। कार्यकारणभावेऽप्यनयैव भङ्ग्या द्विधात्वम्। सारूप्ये त्वेको भेद इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः, तथापि सारूप्यहेतुके भेदे साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वैविध्यम्। वाच्यस्य संभवासंभवोभयरूपताभिश्च त्रयः प्रकाराः। श्लिष्टशब्दप्रयोगे त्वर्थान्तरस्यावाच्यत्वाच्छ्लेषाद्विशेषः श्लेषे ह्यनेकस्यार्थस्य वाच्यत्वमित्युक्तम्। तत्र सामान्याद्विशेषप्रतीतौ यथा—

तण्णत्थि किंपि पइणो पकप्पिअं जंण णिअइघरणीए।
अणवरअगमणसीलस्स कालपहिअस्स पाहिज्जम्॥

अत्र प्रहस्तवधे विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम्। विशेषात्सामान्यप्रतीतौ यथा—

सवन्धावलम्बेनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ अप्रस्तुतप्रशसा। व्याचष्टे—इहाप्रस्तुतस्येति। नह्यप्रस्तुत प्रस्तुतपरत्वाभावे वर्णनीयम्[1], [2]अप्रस्तु[3]तत्वात्। प्रस्तुतप्रत्यायक च सम्बन्धाभावे न घटते अतिप्रसक्ते। प्रतीतिहेतुश्च सम्बन्ध त्रिधैव[4] सामान्यविशेष्य[5]भाव. कार्यकारणभाव सारूप्य चेति। *तन सामान्याद्वि[6]शेषस्य विशेषाद्वा[7] सामान्यस्य प्रतीति*रिति द्वैविध्यम्[8]। एव कार्यकारणभावेऽपि। सारूप्ये तु यद्यपि नैवम्, अतः पञ्चप्रकारा। तथापि साधर्म्य[9]वैधर्म्याभ्या द्वैविध्य [10]भेदान्तर[11]वत्सारूप्येऽपि। अथ सर्वेव वाच्यस्य[12] सभवेन[13] उभयरूपतया चेति त्रिधा। [14]श्लिष्टशब्दप्रयोगे तु श्लेषेण न बाध्यते प्रस्तुतस्या[15]वाच्यत्वात्। तण्ण[16]त्थीत्यादि।

तन्नास्ति किमपि (पत्यु [17]प्र) कल्पित(यन्न[18]नियति)गृहिण्या[19]।
अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पाथेयम्[20]॥

व्याख्यात प्राक्। सामान्याद्विशेषप्रतीतिं दर्शयति—अत्र प्रह[21]स्तेत्यादि।

---

1. D नीय 2 F. omits अ. 3. A C D. G. स्तुतपरत्वात् 4 A. D F. नैव 5 D विशेष 6. A. E H. याद्वा विशे 7 D. Omits वा 8. D विध्यं साधर्म्य 9. C. धर्म्याभ्या 10 A. E G अभेदा 11 C वत्वाद्रूप्ये 12. A. D. E F. वाच्यस 13 D. भवेन रूप 14 C श्लेष 15 H. त्वात्। तन्न 16. D. तण्णत्थीति E. तणहहीत्या 17. All mss. पत्युरिव 18 All read यन्निजगृ 19. A. C. F. G H. गृहिण्योनव 20. A's alt C. पाथेयम्याख्या 21. D प्रशस्य

एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कण पाथस.
यन्मुक्तामणिरित्यमस्त स जड· शृण्वन्यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनै--
स्तत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्त शुचा ॥

अत्र जडानामस्थान एव अभिनिवेश इति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहित. । कारणात्कार्यप्रतीतौ यथा—

पश्याम किमिय प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालम्बित
किं मा नालपतीत्यय खलु शठ कोपस्तयाप्याश्रित ।
इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे नास्मिन्नवस्थान्तरे
सव्याज हसित मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया ॥

अत्र तया धाराधिरूढो मान· कथ निवृत्त इति कार्ये प्रस्तुते निवृत्तिकारणमभिहितम् । कार्यात्कारणप्रतीतौ यथा—

एतत्तस्येति । तस्य मुखात् एतत् कियत् । वक्ष्यमाणस्य जाड्या[1]पेक्षया जाड्यमस्य अल्पकमित्यर्थं । एतदित्युक्तम् । किं तत् ? कमलिनीपत्र पायस कणं मुक्तामणिरित्यमस्तेति यत् । एव मन्ता[2] नातिजड[3] इत्यर्थं । स एवातिजड यस्तु मुक्तामणिधिया[4]ऽऽदीयमाने तत्र पाय कणे अङ्गुल्यग्रक्रियाप्रविल[5]यिनि सति मम[6] मणिरुड्डीय गत इति मन्तश्शुचा न निद्राति । अत्र विशेपात्सामान्यप्रतीतिं दर्शयति[7]—अत्र जडानामिति ।

पश्याम इति—सुहृदा[8] सह नायिकावृत्तान्तोपवर्णनरूपा नायकोक्तिरियम् । किमिय प्रपद्यत [9]इति पश्याम इति धिया सलापपरि[10]हारादिरूप स्थैर्यं मया[11]लम्बितम् । तया तु "अय खलु शठ [12]मा न किमप्यालपतीति" कोप आश्रित । इत्यन्योन्यवैलक्ष[13]ण्येन दर्शनचतुरे [14]तस्मिन्नवस्थान्तरे मया व्याजेन हसित, [15]तयाऽपि धैर्यहरो बाष्पो मुक्त [16]। उद्बाष्पाया तस्या धैर्यमेव[17] मुक्तमित्यर्थं । अत्र कारणात्कार्यप्रतीतिं दर्शयति—अत्र तया[18] धाराधिरूढे[19]ति । माननिवृत्तिकार्ये प्रस्तुते बाष्पमभिहितम्[20] अप्रस्तु[21]तत्वेन विवक्ष[22]णीयम् ।

---

1 C जा आपेक्ष 2. A's alt. मर्ता ? C H मत्वा 3 H जन स्व इ 4 A C D F G H I धिया र्दाय 5 C विलयादि 6 E G मन्मणि 7. D यतीति 8. C. सहृदा 9 A C इति धिया 10 E. F परित्यागादि 11 A E F G H मनावक 12 A C F मामय किमपि नाल H मानिन कि 13 A D E येण 14 H. तत्राव 15 D E F G तया च मम तथाविध धं 16 H मुक्त-विभक्तावित्र (P 137) 17 E. F G धैर्यं धौर्यं मु D धैर्यं ववमु 18. A C कदा धारेऽपि D तया धारेति 19 A's alt omits इति 20 C हितमप्रम 21 D स्तुतेम 22. C वक्तयन्

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा।
कार्कश्यं कलयापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥

अत्र सभाव्यमानैरिन्द्वादिगतैरञ्जनलिप्तत्वादिभिः कार्यरूपैरप्रस्तुतैर्लोकोत्तरवदनादिगतं सौन्दर्यातिशयं कारणरूपः प्रस्तुतं प्रतीयते। तेनेयमप्रस्तुतप्रशंसा। ननु कार्यात्कारणे गम्यमानेऽप्रस्तुतप्रशंसायामिष्यमाणायां—

येन लम्बालकं सास्रं कराघातारुणस्तनं।
अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥

इति। तथा—

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥

इत्यादौ सुप्रसिद्धे पर्यायोक्तविषयेऽप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गः। अत्र हि गजासुरवधूगतेन लम्बालकत्वादिना कार्येण कारणभूतो गजासुरवधः प्रतीयते। तथा राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते। एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम्। तस्मादप्रस्तुतप्रशंसाविषयत्वात्पर्यायोक्तस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। इह यत्र कार्यात्कारणं प्रतीयते

इन्दु[1]रिति—इन्दुरञ्जनेन[2] लिप्त इवे[3]त्यनेन मुखस्य सौन्दर्यं, मृगीणां दृष्टिर्जडि[4]तेवेति दृक्चाञ्चल्यं विद्रुमदलं प्रम्ला[5]नारुणिमेवेति अधरप्रभा, कोकिलवधूकण्ठेषु कार्क[6]श्यं प्रस्तुतमेवेति स्निग्धकण्ठता, बर्हास्सगर्हा इवेति च[7] केशभारवैपुल्यं प्रतीयते। [8]कार्यात्कारणप्रतीतिं दर्शयति—अत्र सभाव्यमानैरित्यादि। सभाव्यमानैरुत्प्रेक्ष्यमाणैः। अन्नातिव्याप्तिमाशङ्कते—ननु कार्यादित्यादि।

येन लम्बालकं इति—अत्र लम्बालकत्वादिना कार्येण गजासुरवधरूपकारणप्रतीतिः।

चक्राभिघातेति—अत्र[10] रतस्यालिङ्गनवन्ध्यत्व[11]चुम्बनमात्रशेषत्वरूप[12]कार्यभेदाद्राहुशिरश्छेदः कारणम्। अन्नातिव्याप्तिं दर्शयति—अत्र हीत्यादि। परिहरति—नैष दोष इति। द्वयो[13]रपि प्रस्तुतत्वे कारणापेक्षया कार्योपवर्णनस्य सचमत्कारत्वे तद्द्वारा[14] कारणप्रत्यायनं पर्यायोक्तविषयः। कार्यस्या[15]प्रस्तुतत्वे त्वप्रस्तुतप्रशंसाया इति

---

1 Omitted in A C D E 2 E विलिप्त 3 C इत्य 4 A. C चकितेने F जनितमेने 5 A प्रम्लाना D प्रमला लारु 6 C कार्य 7 Omitted in A C E F 8 C कार्यकार 9 A C F G omit आ 10 A's alt अतारत 11. A C F G omit त्व 12 E. कार्य 13 A C F द्वयोरप्र 14 रा omitted in D 15 D प्रयत्ने प्र

तत्र कार्यं प्रस्तुतमप्रस्तुतं चेति द्वयी गतिः। एवं यत्र प्रस्तुतत्वं कार्यस्य कारणवत्तस्यापि वर्णनीयत्वात्तत्र कार्यमुखेन कारणं पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोक्तालङ्कारः। तत्र हि कारणापेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितं यथोक्तोदाहरणद्वये। अत्र हि गजासुरवधूवद्व्रजासुरवधूवृत्तान्तोऽपि भगवत्प्रभावजन्यत्वात्प्रस्तुत एव। एवं राहुवधूवृत्तान्तोऽपि ज्ञेयम्। ततश्च नायमप्रस्तुतप्रशंसाविषयः। यत्र पुनः कारणस्य प्रस्तुतत्वे कार्यमप्रस्तुतं वर्ण्यते तत्र स्पष्टैवाप्रस्तुतप्रशंसा। यथा "इन्दुर्लिप्त इव" इत्यादौ। अत्र हीन्द्वादयः स्फुटमेवाप्राकरणिकाः। तत्प्रतिच्छन्दभूतानां मुखादीनां प्राकरणिकत्वात्। तेनात्रेन्द्वादिगतेनाञ्जनलिप्तत्वादिनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतं मुखादिगतं सौन्दर्यं सहृदयहृदयाह्लादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशंसैवासौ। एवञ्च यत्र वाच्योऽर्थो अर्थान्तरं तादृशमेव स्वोपस्कारकत्वेनागूरयति, तत्र पर्यायोक्तम्। यत्र पुनः स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति समर्पयति, तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः। ततश्चानया प्रक्रियया,

राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे ! भोजय मां कुमार ! सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते॥

इत्यत्र पर्यायोक्तमेव बोद्धव्यम्। अन्ये तु दण्डयात्रोद्यतं त्वां बुद्ध्वा त्वदरयः पलाय्य गता इति कारणरूपस्यैवार्थस्य प्रस्तुतत्वात्कार्यरूपोऽर्थोऽप्रस्तुत एव, राजशुकवृत्तान्तस्याप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतार्थं प्रति स्वात्मानमर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशंसे-

---

विभाग। विभक्त[1]विषयतया निगमयति—एव यत्रेत्यादि। तादृशमेव,[2] प्रकृतमेव। आ[3]गूरयति सामर्थ्यादानयति।

इत्थं च सति प्रकृ[4]त[5]स्य सतोऽर्थस्य[6] स्वोपस्काराय प्रकृतान्तरा[7]गूरणे पर्यायोक्तमेवेति प्रथनाय[8] पुनराह—ततश्च अनयेत्यादि। राजन्निति। कुब्जा शुक[9]भोजननियुक्ता। कुमारेति[10] सम्बोधनम्[11]। तत्र[12]चित्रास्तजन्याधिकारिण। राजशुकः श्रेष्ठशुकः[13]। अत्र[14] राजशुकवृत्तस्यापि नायकप्रतापाङ्गतया प्रकृतत्वात् पर्यायोक्तमेव बोद्धव्यम्। अन्येषां हृदयमाह—अन्ये त्विति। कारणरू[15]पस्य अरिपलायनलक्षणस्य। ईदृशि विषये अन्येषामप्रस्तुतप्रशंसामात्य[16]बुद्धावपि न विरोधः कश्चित्। द्वयोः प्रस्तुतत्वे पर्यायोक्तम्[17]।

---

1 As' alt. विभाग 2 D. G एव आगू 3. A. C. F. आनयति मा 4. E. प्रस्तुत 5 C. कृतस्थितार्थस्य 6. A. omits स्य E सोप 7. A. C. नरारूण A's alt तराश्रयणे 8 H माय राजशुक 9 D. शुकवृत्तान्तस्यापि भो 10 C. इति राज 11. A. F. धन राज 12 D. गदिषा समन 13 A. C D E. शुकस्यावृत्तस्य स सा 14. G. मत्र 15. A. रूपवत 16. C. मात्र 17. A. यात-

वात्र न्याय्येति वर्णयन्ति। सर्वथा पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्विषयविभागः सुनिरूपित एवेति स्थितम्। सारूप्ये यथा। *एतानि साधर्म्योदाहरणानि। वैधर्म्येण यथा—

धन्याः खलु वने वाताः कल्हारस्पर्शशीतलाः।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः॥

अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुतादर्थादहमधन्येति वैधर्म्येण प्रस्तुतोऽर्थः प्रतीयते। वाच्यसंभवे उक्तान्येवोदाहरणानि। असंभवे यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाकोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे॥

अत्राचेतनेन सह प्रश्नोत्तरिका नोपपन्नेति वाच्यस्यासंभव एव। प्रस्तुतं प्रति तात्पर्यात्प्रमुख एव तदध्यारोपितत्वप्रतीतेर्युज्यत एवैतत्। उभयरूपत्वे यथा—

कार्यस्याप्रस्तुतत्वे[1] तु अप्रस्तुतप्रशंसेति विभागस्यानाकूलत्वात्[2] इत्यभिप्रायेणाह—[3]सर्वथेति। अथ एतानि साधर्म्योदाहरणत्वेन[4] विज्ञेयानीत्याह—एतानि साधर्म्य इति।

वैधर्म्ये[5] तु उन्नेयानि। सारूप्यहेतुक तु भेदम् अनया नीत्या साधर्म्येण मुज्ञान[6]त्वात्] वैधर्म्येणोदाहरति—धन्या इति। [7]वैधर्म्यं दर्शयति—अत्र वाता इति। वाच्यसभवे[8] पृथङ्नोदाहर्तव्यानी[9]त्याह—वाच्येति। कस्त्वं भो इति। कस्त्वमिति पृष्ट[10]शाकोटकतरु[11]र्वक्ति—भोः कथयामीत्यादि। [12]तत्र पुनः प्रश्न.—वैराग्यादिव[13] वक्षीति। तत्रोत्तर— साधु विदितमिति[14]। अथ कस्मादिदमिति [15]प्रश्नेऽवशिष्टम् उत्तरम्[16]। असभवं दर्शयति—अत्रा[17]चेतने[18]नेति। नन्वेवमसभ[19]वत्व प्राप्तमित्यत आह—[20]प्रस्तुतं प्रतीति। [21]प्रमुख एव [22]शाकोटकवृत्तस्य आरोपितत्व[23]प्रतीतेर्युज्यत एवासम्भवः वाच्यस्य जहत्स्वार्थलक्षणामूलत्वेन अत्यन्ततिरस्कारात्[24]।

---

1. D स्तेऽस्तः अप्र 2. A. E. अनुकू D. अनाकलनत्वात् 3. A's alt. C. सर्वदा 4. A. C. D त्वेनापि ज्ञे 5. A. C. F. G. धर्म्ये उ 6. A. C. F. G. ज्ञात 7. E. अत्र वै 8. E. संभवः 9. D. इत्यत आह 10. A. C. F. G. मष्टव्यस्य शा 11. F. तरुः व्यक्तिविशेषः भोः 12. A. C. अत्र 13. A. इव वक्षति A's alt. दि विवक्षति C. इव वक्ष्यति 14. D. इति प्रमुख 15. E. प्रश्नो 16. F. त्तरं प्रमुख 17. A's alt. अत्वचे 18. A. F. चेतनेति नेति 19. C. संगतित्वं 20. A. C. D. F. अप्रस्तुत 21. A. C. omit प्र 22. A C. E. एवास्याहो ईदग्वृत्तस्य H. एवास्याहो ईदग्वृक्षस्य 23. E. omits त्व 24. A. C. कारात्

* Samudrabandha has this bit and having attested to the fact of the loss of Ruyyaka's illustrations, adds his own. But see Jayaratha who says this is an interpolation.

* This line in the Sañjīvanī is incomplete; a word like 'अनुदाहृत्य' is required here.

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।
कथं कमलनालस्य मा भूवन्भङ्गुरा गुणाः ॥

अत्र वाच्येऽर्थे कण्टकानां गुणभङ्गुरीकरणे* हेतुत्वमसंभवि च्छिद्राणां तु संभवि इत्युभयरूपत्वम् । प्रस्तुततात्पर्येण प्रतीतेस्तदध्यारोपात्तत्र संगतमेवैतदिति नासमीचीनं किञ्चित् । एतदेव च श्लेषगर्भायामस्यामुदाहरणम् । तदत्र सामान्यविशेषत्वेन कार्यकारणत्वेन सारूप्येण च यद्भेदपञ्चकमुद्दिष्टं, तत्र द्वयोः सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति, तदार्थान्तरन्यासाविर्भावः । सरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वत्राप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ।

अन्तश्छिद्राणीति—छिद्राणि रन्ध्राणि अन[1]र्थद्वाराणि च । कण्टकाः पुलका[2] विघा[3]तकाश्च । अत्र वाच्येऽर्थे छिद्राणि[4] गुणभङ्गु[5]रीभावे हेतुरित्युभयरूपता । प्रस्तुत[6]-तात्पर्येण प्रतीतेः तदध्यारोपात् सङ्ग ([7]त) मेव । तदिदमाह—अत्र वाच्य इत्यादि । श्लेषगर्भत्वे चैतदेव द्रष्टव्यम् [8]छिद्रकण्टकगुणाना श्लिष्टत्वादित्याह—एतदेव चेति । [9]अस्यार्थान्तरन्यासदृष्टान्ताभ्या विषयविवेकं दर्शयति—त[10]दत्रेति । अर्थान्तरन्यासे[11] हि सामान्यविशेष्ययोः कार्यकारणयोश्च[12] वाच्यत्वं (दृष्टा[13]न्ते तु) सरू[14]पयोः[15]वाच्यत्वम् । सर्व[16]त्रैव प्रस्तुतस्य गम्यत्वे अप्रस्तुताभिधाना[17]दप्रस्तुतप्रशंसैव ।

अप्रस्तुतप्रशंसा तु प्रस्तुतावगमोऽन्यतः ।
सा[18] सामान्यविशेषादिविच्छित्या पञ्चधा मता[19] ॥

भवेत्साधर्म्यवैधर्म्ययोगतस्सा[20] पुनर्द्विधा ।
संभवे[21]ऽसभवे[22]द्वेधे वाच्यस्याथ पुनस्त्रिधा[23] ॥

प्रस्तुत[24]स्यावगम्यत्वात्पर्यायोक्ताद्विभिद्यते ।
इयमर्थान्तरन्यासाद्[25] दृष्टान्ता[26]लङ्कृतेरपि ॥

---

1. A. C. अर्थाद्वा 2. C. कादि घातुका 3. A. C. F. घातुका 4. E. न गुण 5. A. भङ्गुरि 6. A. C. F. स्तुतत्वात् पर्यायेण 7 All mss. सङ्गतत्वमेव 8. C. छुद्र 9 Omitted in A. C. F. G. 10, A. C. D. तदर्थेति 11. D. न्यासेन हि 12. C. Omits च 13. All mss. दृष्टान्तयति स्वरू 14. All except. D. स्वरूप 15. सर्वस्यैव 16 C. धानाद पद प्र 17. and 18. omitted in D. 19. D. साधु पुनः 20. A's alt. F. भवासं 21. A's alt. C. भवेच्चेतद्वाच्यः 22. A. F. त्रिधा अर्थान्तर 23. A. स्तुताय 24 C. Omits त 25 D. E. न्याम द 26. A. C. F. अन्तकृताऽपि

*. The reading adopted in the N. S. ed. as हेतुत्वं संभवि च्छिद्राणां त्वसंभवीति is evidently wrong.

उक्तनयेन प्राप्तावसरमर्थान्तरन्यासमाह—

सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः ॥३७॥

निर्दिष्टस्याभिहितस्य समर्थनार्हस्य प्रकृतस्य समर्थकात्पूर्वं पश्चाद्वा निर्दिष्टस्य यत्समर्थनमुपपादनं, न त्वपूर्वत्वेन प्रतीतिरनुमानरूपा सोऽर्थान्तरन्यासः। तत्र सामान्यं विशेषस्य विशेषो वा सामान्यस्य समर्थक इति द्वौ भेदौ। तथा कार्यं कारणस्य, कारणं वा कार्यस्य समर्थकमित्यपि द्वौ भेदौ। तत्र भेदचतुष्टय प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदद्वयेऽष्टौ भेदाः। हिशब्दाभिधानानभिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यासोत्तरोपन्यासाभ्यां च भेदान्तरसंभवेऽपि न तद्गणना सहृदयहृदयहारिणी वैचित्र्यस्याभावात्। तस्माद्भेदाष्टकमेवेहोट्टङ्कितम्। क्रमेण यथा—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम्।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः॥

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाः।
वातापितापनमुनेः कलशात्प्रसूति-
र्लीलायितं पुनरमुष्य समुद्रपानम्॥

अ[1]र्थान्तरन्यासार्थ[2] सङ्गतिमाह—उक्तनयेनेति। सामान्यविशेषा[3]दिसम्बन्धयोग उक्तो[4] नय.। तत्र सूत्रम्—सामान्य[5]विशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास.। आभ्या सम्बन्धाभ्या समर्थ्यत्वेन निर्दिष्टस्य प्रकृतस्य समर्थनमर्थान्तरन्यास इत्यर्थ.। व्याचष्टे—निर्दिष्ट[6]स्येत्यादि। समर्थना[7]र्हस्य न[8] तु समर्थननिर[9]पेक्षस्य। समर्थकात्पूर्वं पश्चाद्वेति पूर्वपश्चाद्भावे कामचार उक्त। न त्वपूर्वत्वेनेति। निर्दिष्टत्वेनैव प्रतीतिर्न त्वपूर्वत्वेन। अपूर्वत्वे को दोष इत्यत आह—अनुमानरू[10]पेति। तथा प्रतीतावनुमानरूपत्वमेव प्रसजेदित्यर्थ.[11]। भेदान् सचष्टे—तत्र सामान्यमित्यादि। सभवतोऽपि वैचित्र्यविरहिणो [12]भेदानपोहति—हिशब्देत्यादि। उट्टङ्कित निष्टङ्कितम्।

अनन्त[13]रत्नेति—सन्नि[14]पातो बहूना सङ्घात.। अत्र गुणसन्निपाते दोषनिमज्जनलक्षण सामान्य साधर्म्येण विशेषसमर्थकम्। लोकोत्तरमिति। पुसा लोकोत्तर चरितमेव

---

1. A C. F. read अर्थान्तर to निर्दिष्टप्रकृत after पुनश्चिधा (p 138) and then read the कारिका प्रस्तुतस्याव etc (ibid) 2 A. C. F. G. अर्थं 3 F. शेषस 4 A C D E, उक्तोऽयम् 5 F. सामान्येति आभ्या 6 E. दिष्टेत्यादि 7. C. अर्थस्य 8 Omitted in A. C G. 9 C. निर्वपे 10 A C. रूपत्वेति F. रूपतेति 11. A C. अर्थ तत्र 12. A's alt. C अभिधानमयो 13 A's alt C. अन्यतरतेति। 14. A. Omits सन्

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥

अत्र सहसाविधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य संपद्वरणं कार्यं साधर्म्येण समर्थकम् । तस्यैवैतत्कार्यविरुद्धत्वमापत्पदत्वं सहसाविधानाभावविरुद्धाविवेककार्यं वैधर्म्येण समर्थकम् ।

पृथ्वि ! स्थिरीभव ! भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीयाः ।
दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥

अत्र हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादिप्रवर्तकत्वे कारणं समर्थकत्वेनोक्तम् । वैधर्म्येण सामान्यविशेषभावो यथा—

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदां पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥

प्रतिष्ठाम् अर्पयति औदा[1]र्यं प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । [2]न तु कुलमिह निमित्तम्[3] । वातापितापनोऽगस्त्यः । कलशः कुलस्थानीयस्तस्य समुद्रपाने कोऽधिकारः । लीलायितं चरितस्थानीयम् । अत्र अगस्त्यवृत्त[4]लक्षणो विशेषः[5] साधर्म्येण सामान्यसमर्थकः ।

सहसेति—क्रिया[6]व्यवसायः सहसाविधानरूपो ह्यविवेकः आपदां पदम् अनेनापत्पदत्वरूप [7]कार्यं सहसा विधानाभावरूपस्य कारणस्य वैधर्म्येण समर्थकम् । विमृश्यकारिणं सम्पदो (वृणत) इति । सहसाविधाना[9]भावात्मनो विमृश्यकारित्वस्य[10] कारणस्य सम्पद्वरणं कार्यं साधर्म्येण । अत्र साधर्म्यस्य प्राथमिक[11]त्वात् उत्तरार्धार्थपुरस्कारेण योज[12]यति—अत्र सहसाविधानेत्यादि[13] । विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्येति शेषः । तस्यैव[14] कारणस्येत्यर्थः ।

पृथ्वी[15]ति—द्वितयं पृथ्वी[16] भुजङ्गरूपं तत् त्रितये कूर्मराज[17]युक्तद्वितयात्मनि । दिधी[18]र्षां धारयितुमिच्छा । अत्राातत[19]ज्यीकरणं[20] कारणं[21] स्थिरीभावादिकार्यं साधर्म्येण[22] समर्थकम् । [23]तदिदं योजयति—अत्र हरकार्मुकेति ।

अहो हीति—आयुषा बह्वपराद्धं हि सुहृ[24]दः पराभवं[25] दृष्ट्वा[26] ईदृशम[27]प्रियं

---

1. A. C. प्राधान्यं 2. A. C. न तूत्कमिह 3. A. निमित्तः 4. A. C. व्रत F. omits वृत्त 5. A. C. F. विशेषण 6. A's alt. F. व्यवसा 7. A. F. कार्यरूपं स C. कदर्यरूपं स 8. All mss. वृणुत 9. A. C. F. G. धानाद्विभाव 10. A. C. G. त्वस्य कार्यं 11 A. C. F. G. मिकात् 12. D. योजयत 13. A. C. D. Omit त्यादि 14. A. C. तस्मै कारणाये D. तत्रैव 15. A C. पृथिवी 16. A. C. पृथिवी 17. A. C. राजद्वि 18. C दिर्घीषा 19. A. E F. G. अतज्र्जीकर C. अत्राततस्वीकर 20. A. C. F. करण 21. A. C. F. कारण 22. D. Omits ण 23. A. F. G. तदेवेदं 24. D. E. G. हृदपरा 25. C. भव 26. A. दृष्टार इ 27. D. अपि इयं

अत्रायुःकर्तृकापराधाक्षिप्तस्याधन्यत्वस्यायुर्विरुद्धक्षयगतिप्रयुक्तं धन्यत्वं विरुद्धं सामान्यरूपतया समर्थकत्वेनोक्तम्। कार्यकारणतायां वैधर्म्येणोदाहृतम्। *हिशब्दाभिहितत्वानभिहितत्वादिभेदाः स्वयमेव बोद्धव्याः।* चारुत्वातिशयाभावान्नेह प्रदर्शिताः॥

एवमप्रस्तुतप्रशंसानुषङ्गायातमर्थान्तरन्यासमुक्त्वा गम्यप्रस्तावागतं पर्यायोक्तमुच्यते—

गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥३६॥

यदेव गम्यत्वं तस्यैवाभिधानं पर्यायोक्तम्। गम्यस्यैव सतः कथमभिधानमिति चेत्, न। गम्यापेक्षया प्रकारान्तरेणाभिधानस्य संभवात्। न हि तस्यैव तदैव तयैव विच्छित्त्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च संभवति। अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम्। कार्यादिरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात्। अत एवाप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः। एतच्च वितत्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तावे निर्णीतमिति तत एवावधार्यम्। उदाहरणम्—

वक्त[1]व्यत्वेना[2]पतित[3] यतः। त एव हि[4]धन्या, सुहृत्पराभवमदृष्ट्वा[5] ये क्षयं गताः[6]। अत्र सामान्यस्य वैधर्म्येण समर्थकत्वम्[7]। योजयति—अत्रायुः[8]कर्तृकेति। आयु.[9]कर्तृकेण हि अपराधेनाधन्यत्वं आक्षिप्तम्। आयुर्विरुद्धक्षय[10]गमनप्रयुक्तं यद्धन्यत्वं तद्वैधर्म्येण समर्थक[11]सामान्यमुक्तम्। अनुस्मारयति—कार्यका[12]रणतायामिति। अपोद्धृत्यौदासीन्यमाविष्करोति—हिशब्देत्यादि।

[13]समर्थ्यत्वे[14]न निर्दिष्टः प्रकृतो यः[15] समर्थने।
सोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्यादिभिरष्टधा[16]॥

पर्यायोक्तार्थसङ्गतिं बोधयति—एवं अ[17]प्रस्तुतेति। गम्यप्रस्तावेति। प्रतीयमानार्थप्रस्तावो[18] हि वर्तते। तत्र सूत्रम्—गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम्॥ प्रतीयमानस्यापि कार्यादिमुखेन प्रकारा[19]न्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम्। व्याचष्टे—यदेवेत्यादि। गम्यस्य सतोऽभिधानमाक्षिप्योपपादयति—गम्यस्यैवेति। भङ्ग्यन्तरेणेत्येतद्विवृणोति—न हीत्यादि। ननु कार्याद्यभिधाने गम्यस्य कथमभिधानमित्यत आह—कार्यादिरपीति[20]। अप्रस्तुतप्रशंसातो भेद[21] निरूपितचरमनुस्मारयति—एतच्चेति।

---

1 C. वक्तव्यत्वेनाप 2. A. C. D. E. त्वेनेनापति 3. A. C. F. पतितत्वं 4 Omitted in C. 5. D. E. F. G. K. I. मयं दृष्ट्वा 6. A. D. omit ग C. गच्छन्ति ताः 7. E. मदिदं यो 8 C. कर्तृकेति 9. D. E. G. आयुष्कर्तृ 10. A. प्रक्षय 11. D. अर्थकः, 12. D. repeats कार्यकारण 13. A नाम C. समर्थ 14. A's alt. द्वैत 15. C. यत् 16. A. C. F. G. मष्टधा. 17. D. omits अ. 18. A. स्तावे 19. A. C. G. करणान्त 20. A. इत्यादि 21. C. भेद

स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥

अत्र हयग्रीवस्य कार्यमुखेन स्वर्गविजयो वर्णितः । प्रभावातिशयप्रतिपादनं च कारणादिव कार्यादपि भवतीति कार्यमपि वर्णनीयमेवेति पर्यायोक्तस्यायं विषयः । गम्यत्वविच्छित्तिप्रस्तावाद्व्याजस्तुतिमाह—

स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिः ॥३७॥

यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तराद्बाधितस्वरूपा निन्दायां पर्यवस्यति, तत्रासत्यत्वाद्व्याजरूपा स्तुतिरित्यर्थानुगमेन तावदेका व्याजस्तुतिः । यत्रापि निन्दाशब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद्बाधितरूपा स्तुतिः पर्यवसिता भवति सा द्वितीया व्याजस्तुतिः । व्याजेन निन्दारूपेण स्तुतिरिति कृत्वा । स्तुतिनिन्दारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । क्रमेण यथा—

हे हेलाजितबोधिसत्त्व ! वचसां किं विस्तरैस्तोयधे !
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्यजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो—

स्पृष्टास्ता[1]इति । व्याख्यातं प्राक्[2] । यो[3]जयति—अत्र हयग्रीवस्येति । कार्यं मञ्जरीस्पर्शः ।

पर्यायोक्तं तु कार्यादिद्वारा गम्यस्य वर्णनम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसातो वाच्यस्य प्रस्तुते[4] भिदा ॥

व्याजस्तुतेस्सङ्गतिमाह—गम्यत्वेति । सूत्रम्—स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिः । स्तुत्या[5] निन्दाया[6] गम्यत्वे एका निन्दया[7] स्तुतेस्त्वन्या । अतो व्याज[8]रूपा स्तुतिः व्याजेन स्तुतिरिति च विग्रहः । व्याचष्टे—यत्र[9] स्तुतिरित्यादि । प्रमाणान्तरात् आभासीकरणक्षमात् । अनुगमेन अर्थान्वयेन द्वितीया तु निन्दाव्याजेन स्तुतिरिति प्राह—[10]यत्रापीति । अतो योगविभागात् व्याजस्तुतिद्वयम् ।

ननु स्तुतिनिन्दयोर्गम्यांशस्य प्रस्तुतत्वाद[11]प्रस्तुतप्रशंसातः को भेद इत्यत आह—स्तुतिनिन्देति । हे [12]हेलेति । बोधिसत्त्वो[13] जीमूतवाहनः । स हि कदाचिदेव[14] परस्य हितमाधात्[15] त्वं तु ये[16] यावन्तस्तृ[17]ष्यन्ति, तेभ्यस्सर्वेभ्य एव वैमुख्यलब्धानामयशोभाराण[18]

---

1. D. ध्वन्ता 2. Omitted in A. H 3. A. H. प्रयो 4. C. स्तुतो 5. A. C. स्या निन्दायां स्तुतेस्तु 6. D. निन्दया 7. Except D all mss. निन्दाया 8. A. C. D. जस्तुतिरूपा 9. A. C. अत्र पुनरित्या 10. A. यत्तवेति 11. A. C. स्तुतस्याप्र 12. A's alt. निन्देति 13 A's alt. ससहत्वात जी 14. C. एवं 15. A's alt. तमनुदयाति 16. Omitted in A. C. D. 17. All except D. तुष्य 18. H. भाराणां तदेतदाह (P. 143)

भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥

अत्र विपरीतलक्षणया वाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः ।

इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारि-
दिङ्नागानां मदजलमषीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।
अद्याप्युर्वीवलयतिलक ! श्यामलिम्नानुलिप्ता-
न्युद्भासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥

अत्र धवलत्वहेतुयशोविषयानवक्लृप्तिप्रतिपादनेन "विशेषप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानम्" इति न्यायात्कतिपयपदार्थवर्जं समस्तवस्तुधवलताकारित्वं नृपयशसः प्रतीयते ।

किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किन्तु नाहं समर्थ-
स्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या-
मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥

अत्र प्रक्रान्तापि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा "हन्त कीर्तिः" इति भणितया उन्मीलितेव न प्ररोहं गमितेति क्लिष्टमेतदुदाहरणम् ॥

गम्यत्वमेव प्रकृतं विशेषविषयत्वेनोररीकृत्याक्षेपालङ्कार उच्यते—

प्रोद्वहने मरोस्साहायक[1] करोषि । अतो हेलाजितबोधिसत्त्वे त्वयि स्तुतिवचो[2]विस्तरो[3] (न) पर्याप्नो[4]तीत्यर्थं । स्तुतेर्निन्दागमकत्व दर्शयति—अत्र विपरीतेति ।

इन्दोर्लक्ष्मेति । उर्वीवलयतिलक[5] इन्दुलक्ष्मा[6]दिषु श्यामलेषु सत्सु[7] त्वद्यशोभिर्न किञ्चि[8]द्धवलित इति स्तुतिर्गम्यते । तदेतदाह—अत्र धवल[9]त्वेति[10] । अनवक्लृप्ति[11] [12]अपर्याप्ति । यत्र तु गम्यांशस्य[13] न्यग्भावस्तत्र नास्यास्सामञ्जस्यमिति दर्शयितुमाह—किं वृत्तान्तैरिति । अत्र वल्लभा[14] भ्रमति हन्तेत्युक्त्या निन्दायास्स्तुतिपर्यवसायित्व न स्फुटीभवति[15], अनौचित्यादिति क्लिष्टता । तदेतदाह—अत्र [16]प्रक्रान्तापीति ।

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिर्व्याजस्तुतिद्वयम् ।
अप्रस्तुतप्रशसात स्तुतिनिन्दात्मिका भिदा ॥

आक्षेपार्थं[17] [18]सङ्गतिमाह—गम्यत्वमेवेति । विशेषोऽतिशय । विशेषप्रतिपत्ति[19]-

---

1 All except E हाय्यक 2. A C. F. वाचो 3 D E. स्तरा 4 D. आप्नुयर्ता 5 D इन्दुः 6 A C D F H I. लक्ष्म्यादि 7. A. मप्यं 8. C. किञ्चि-र्धवलित 9 A धवलितमिति C धवलितेति 10 A. इति स्तुतिर्गम्यते पुन अन 11. A. अनवक्लप्ति 12. A omits अ 13 A गम्या धीस्य न्य 14 A. C D F विभ्रम G. किं भ्रम 15. A C. F. भवर्नात्यनौ D भवतीत्यरूपा वा 16 A's alt. प्रकृतो-ऽपीति C. प्रकान्तोऽपीति 17 C. क्षेपार्थां सुगम्य 18 A. H. सङ्गम्यत्व 19. C. पत्तिगम्य

उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोर्विशेषप्रतीत्यर्थं निषेधाभास आक्षेपः ॥३८॥

इह प्राकरणिकोऽर्थः प्राकरणिकत्वादेव वक्तुमिष्यते। तथाविधस्य विधानार्हस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते। स कृतोऽपि बाधितस्वरूपत्वान्निषेधायत इति निषेधाभासः संपन्नः। तस्यैतस्य कारणं प्रकृतगतत्वेन विशेषप्रतिपत्त्यर्थम्। अन्यथा गजस्नानतुल्यता स्यात्। स चाभासमानो निषेध उक्तस्य वा स्यादासूत्रिताभिधानत्वेन वक्ष्यमाणस्य वा स्यादित्याक्षेपस्य द्वयी गतिः। उक्तविषयत्वेन कैमर्थक्यपरमालोचनमाक्षेपः। वक्ष्यमाणविषयत्वेनानयनरूपमागूरणमाक्षेपः। एवञ्चार्थभेदादाक्षेपशब्दस्य द्वावाक्षेपाविति वदन्ति। तत्रोक्तविषये यस्यैवेष्टस्य विशेषस्तस्यैवाक्षेपः। वक्ष्यमाणविषये त्विष्टस्य विशेषः इष्टसंबन्धिनोऽन्यस्य सामान्यरूपस्य निषेधः। तेनात्र लक्षणभेदः। विशेषस्य चात्र शब्दानुपात्तत्वाद्गम्यत्वम्। तत्रोक्तविषये आक्षेपे क्वचिद्वस्तु निषिध्यते क्वचिद्वस्तुकथनमिति द्वौ भेदौ। वक्ष्यमाणविषये तु कथनमेव निषि-

---

गम्यविषये[1]त्यर्थः। तत्र सूत्रम्—उक्तवक्ष्यमाणयोः[2] प्राकरणिकयोः विशेषप्रतीत्यर्थं निषेधाभास आक्षेपः[3]। उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्राकरणिकस्य विशेषप्रतीत्यर्थं आभासतो निषेधनम् आक्षेपः। विजातीयमिदम् आक्षेपद्वय ज्ञेयम्। व्याचष्टे—इह प्राकरणिक इत्यादि। तथाविधस्य विवक्षितस्य। अत एव विधेयस्य स कृतः अविषये प्रवर्तित[4] इत्यर्थः। अत, एव[5] बाधित[6]स्वरूपः[7] आभासीभवति। ननु किमेतेन प्रयासेनेत्यत आह—[8]तस्यैतस्येति[9]। अन्यथेति। विशेषप्रतिपत्त्यर्थताभावे पुनर्विधि[10]पर्यवसानात् गजस्नानतुल्यता स्यात्। गजो हि स्नात एव सन्[11] सद्यो धूलिधूसरो भवति। तस्य द्वैरूप्या[12]याह—स चेति। आसूत्रिताभिधानत्वेन अभिधातुमुपक्रान्ततयेत्यर्थः। तत्र[13] कस्य कः प्रकार इत्यत आह—उक्तविषयत्वेनेत्यादि। कैमर्थक्य निर[14]र्थकता[15]। आगू[16]रणम्, सामर्थ्यात् साधनम्। अतो विजातीयत्वमित्यत आह—एवं चेति। उभयत्र निषेध्याशो[17]विभिन्न इत्याह—[18]तत्रोक्तेति। अतो वैलक्षण्यमित्याह—तेनात्रेति। शब्दानुपात्तत्वादिति। निषेधाभासबलाय[19]त्तत्वात् [20]शब्दानुपात्तता। उक्तविषय इति। वस्तुनो वस्तुकथनस्य निषेधाद्द्वैविध्यम्। वक्ष्यमाणेति। वस्तुनोऽनुक्तत्वात् [21]कथनस्यैव निषेधः[22]।

---

1. A. C. F. पर्येत्यनौचित्यात् क्लिष्टार्थः। अत्र सूत्रं 2. C. माणयोर्विशेष 3. A. C. H. आक्षेपः। विजाती 4. D. एवं 5. A. C. F. G. प्रवृत्तिः कृत इ 6. E. K. omit स्व 7. A. C. D. रूपं 8. H. तस्यैतमिमं प्रस्तुतविरोधे (under विरोधालङ्कार) 9. A. C. F. G. इति विशे 10. D. omits धि 11. A's alt. C. घने 12. A. रूप्याभासः चेति C रूप्याभावश्चेति 13. A. C. तद्यत्र 14. C किमर्थता 15. E. अर्थकर्ता 16. A. आगूकारणं C. आम्रकारणं 17. E. F. अंशोऽपि भि 18. E. G. अत्र 19. E. आयातत्वा 20. A. C. F. G. तत. शब्दा 21. C. कथं नास्येव 22. C. षेध वस्तुता अन्य

ध्यते। तत्र सामान्यप्रतिज्ञायां क्वचिद्विशेषनिष्ठत्वेन क्वचित्पुनरंशोक्तावंशान्तरगतत्वेनेत्यत्रापि द्वौ भेदौ। तदेवमस्य चत्वारो भेदाः। शब्दसाम्यनिबन्धनं सामान्यविशेषभावमवलम्ब्य चात्र प्रकारप्रकारिभावप्रकल्पनम्। क्रमेण यथा—

बालग्र ! णाहं दूई तीए पिग्रो सि त्ति णम्हवावारो।
सा मरइ तुज्झ ग्रयसो एग्रं धम्मक्खरं भणिमो॥

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः।
न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे॥

सुहग्र विलंबसु थोग्रं जाव इमं विरहकाग्ररं हिग्रग्रं।
संठविऊण भणिस्सं ग्रहवा वोलेसु किं भणिमो॥

ज्योत्स्ना तमः पिकवचः क्रकचस्तुषारः
क्षारो मृणालवलयानि कृतान्तदन्ताः।

तत्रान्यथा द्वैविध्यमाह—तत्र सामान्येति। इत्थ चातुर्विध्यम्। अत्र च[1] [2]प्रकारप्रकारि[3]भावहेतु[4]स्सामान्यविशेषभावो अर्थानपेक्ष इत्याह—शब्दसाम्येति। बालग्र[5] इति।

बालक[6] ! नाहं दूती तस्याः प्रियोऽसीति नास्माकं[7] व्यापारः।
सा म्रियते तवायश एतद्धर्माक्षरं भणामः॥

प्रसीदेति। यदि प्रसीदेति ब्रूयामसति कोपे इदं [8]वचो न घटते। एवं न पुनः करिष्यामीति चेद्ब्रूयां तथा[9] विद्यमानस्याभ्युपगमः, न मे दोषोऽस्तीति चेद्ब्रूयां त्वं पुनरिदं दोषाभाववचो[10] मृषेति ज्ञास्यसि। अतः किं वक्तुं क्षममिति[11] न वेद्मि[12]। सुहग्र[13] इति।

सुभग ! विलम्बस्व स्तोकं यावदिदं विरहकातरं हृदयम्।
संस्थाप्य भणिष्या[14]म्यथवाप(व्यति)[15]क्राम किं भणामः[16]॥

मम विरहकातरहृदयं संस्थाप्य भणिष्यामीत्यनेन जीवितसंशयहेतुरुपद्रव[17]-(उपद्रव ?) प्रामृष्टः[18]। अथवा [19]व्यति[20]क्राम किं भणाम इति तु तस्यैव प्रत्यासन्नतरत्वाद्गुणत्यनर्हता।

ज्योत्स्नेति। अत्र विरहवेदना[21]वशात् ज्योत्स्ना[22]पिकवचः[23]प्रभृतीनां तम-

---

1. Omitted in C. D. 2. C. प्राकरणिकप्रकार 3 A. C. प्रकारी। 4 G तु सा 5. A. C. बालते यदि 6. A. C बाह बाह दूती 7. C. नास्थी कुष्या 8 A. F. वचनं च C. इदं च वचो च 9. D. E. तथा अपि 10. A. वचनं 11. D. इति मुक 12. C. वदि 13. D शुभयेति 14. D. णिष्यामिष्यनेन 15. A. C. व्यतिक्रं D. K. अपक्राम 16. A. C. D. F. भणामि 17. C. द्रुप 18. A's alt. मृमितः 19. A. C. व्यतिक्राम 20. D. मम 21. A C. दनाज्यो 22. A. पिकवच. C. पिकः वृचः 23. A. महर्ता।

सर्वं दुरन्तमिदमद्य शिरीषमृद्वी
सा नूनमाः किमथवा हतजीवितेन ॥

आद्ये उदाहरणद्वये यथाक्रमं वस्तुनिषेधेन भणितिनिषेधेन चोक्तविषय आक्षेपः। तत्र चोक्तस्य दूतीत्वस्य वस्तुनो निषेधमुखेनैव सत्यवादित्वादिविशेषः तथा भण्यमानस्य प्रसादस्य निषेधमुखेनैव कोपोपरागनिवर्तनेनावश्यस्वीकार्यत्वं विशेषः। उत्तरस्मिन्पुनरुदाहरणद्वये यथाक्रमं सामान्यद्वारेणेष्टस्यांशोक्तावंशान्तरस्य स्वरूपेण च भणितिनिषेधे वक्ष्यमाणविषय आक्षेपः। तत्र च वक्ष्यमाणस्येष्टस्य "भणिस्सं" इति प्रतिज्ञातस्य सातिशयकोपजनकत्वादिविशेषः। तथा च ज्योत्स्नेत्यादावंशोक्तावंशान्तरस्य "म्रियत" इति प्रतिपाद्यस्याशक्यवचनीयत्वादिविशेषः। एवञ्च आक्षेपे इष्टार्थस्तस्यैव निषेधः, निषेधस्यानुपपद्यमानत्वादसत्यत्वं, विशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते। तेन न निषेधविधिः, नापि विहितनिषेधः। किन्तु निषेधेन विधेराक्षेपः। निषेधरया-

---

क्रकचादिरूपापत्त्या यतो[1] दुरन्तता। अतो सा न्यूनमित्यर्थो[2]क्त्या प्राणसंशयदशोप[3]-क्षिप्ता। आः किमथवा जीविते[4]नेत्यनेन तु तद्विपत्तेरर्वाक् प्राणोपेक्षा[5]त्वरा। एषु क्रमतो[6] योजयितुमाह—आद्य इत्यादि। "नाहं[7] दूती"ति [8]दूतीत्वरूपवस्तुनिषेध.। किमे-[9]तस्मिन् वक्तुं क्षममिति तूक्तिनिषेधः। तदुभयमपि [10]उक्तविषयम्। उभयत्र निषेधाभासद्योत्यं विशेषमुद्घाटयति—तत्र चेति। वस्तुवाचित्वं यथार्थवाचित्वम्। विशेषो गम्यत इति शेषः[11]। भण्यमानस्य[12] ([13]प्रसादे)ति। उदीर्यमाणस्य[14] इदं न[15] घटत इति निषेधमुखेनैव। उत्तरस्मिन्निति। किं भणाम इति सामान्य[16]द्वारेण वक्तुमिष्टस्य जीवितमंश[17]-यादेः स्वरूपत एव भणितिनिषेध इत्यर्थवशादागू[18]रणम् इत्यर्थः। सा नूनमित्यं[19]शोक्तौ[20] जीवितुं न शक्नोमीत्यंशान्तरस्य स्वरूपतो भणितिनिषेधादागूरणम्। उभयत्र द्योत्यविशेषणोद्घाटनायाह—तत्र चेति। अतिशयकोपजनकत्व[21] प्रस्थाना[22]ध्यवसायात्। अत्र सामग्री निष्कर्षति—एवञ्चेति। अत[23] आक्षेपस्वरूपमीदृगित्याह—तेनेति[24]। ननु निषेधेन[25] विध्याक्षेपः कथम् इत्यत आह—निषेधस्यासत्यत्वादिति। ननु विध्या[26]भासान्निषेधाक्षेपः[27] किं[28] न स्यादित्यत आह—विधिना त्विति। विधिना विध्याभासेनेत्यर्थः। वक्ष्यते

---

1. C. यते 2. A's alt. C. अर्यो 3. C. उपक्त्दसो 4. A. C. D. F. वितेति नेत्य E. G. जीवितेतीति ने 5. C. पेक्षन्यरा 6. A. C. क्रमशो 7. C. नाहशाती 8. A. वूती अनूपवस्तु C. पूतित्वरूपस्तु D. F. दूति 9. A. D. न तस्मि 10 A. अन्क 11. A. C. शेषमाभ 12. D. स्य तु 13. All mss. प्रमीदेति 14. D. मानस्य 15. Omitted in D. 16. C. यद्वारेण 17. D. संयोगादेः 18. D. आगु 19. D. अयोभयत्र 20. All except E. उक्तो 21. क omitted in D. 22. C. स्थानाद् अध्यव 23. F. अत्र 24. F. इति। ननु विध्याभासात् 25. न omitted in D. 26. C. विध्यतासां नि D. विध्याक्षेपाधि 27. A. आक्षेपं D. D. F. आक्षेपं 28. A. F. omit किं

सत्यत्वाद्विधिपर्यवसानात् । विधिना तु निषेधोऽस्य भेदत्वेन वक्ष्यते । ततश्च हर्षचरिते—"अनुरूपो देव्या इत्यात्मसंभावना" इत्यादौ, तथा "यामीति न स्नेहसदृशम्" इत्यादावुक्तविषय आक्षेपः । "केवलं बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम्" इत्यादावाक्षेपबुद्धिर्न कार्या । बालत्वादेरुक्तस्य निषेध्यत्वेनाविवक्षितत्वात् । प्रत्युतात्र बाल्यादिः परित्यागनिषेधकत्वेन प्रतीयते । तेन नायमाक्षेपः । कस्तर्ह्ययं विच्छित्तिप्रकारोऽलंकार इति चेद्, व्याघाताख्यस्यालंकारस्यायं द्वितीयो भेदो वक्ष्यते ।

तदिष्टस्य निषेध्यत्वमाक्षेपोक्तिनिबन्धनम् ।
सौकर्येणान्यकृतये न निषेधकता पुनः ॥

इह तु—

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं काव्यामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यत्तस्य दैत्या इव लुण्टनाय काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥
गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

इति । तथा—

सूत्रान्तरेणेति शेष । यत इत्थ[1] निषेधेन विधेराक्षेप. अत ईदृशि[2] विषये[3] [4]नालङ्कारान्तरमित्यत[5] आह—ततश्चेति । *यस्मादात्मसभावनमत आनुरूप्योक्तिर्न[6] युज्यत इत्युक्तिनिषेध* । इत्थ न[7] स्नेहसदृशमित्यत्रापि याननिषेध । अतोऽयमुक्तविषय आक्षेप । अविषय दर्शयति—केवलमित्यादि । अत्र ह्यपरित्याज्यतादि बाल्यादेर्न[8] निषेधकमपि तु *तस्य [9]साधकमेवेति नाक्षेपबुद्धि कार्या । किन्तु व्याघातविशेषेत्यनुयोगपुरस्कारेण* दर्शयति—कस्तर्हीत्यादि । अत्र निष्कर्षाय श्लोक —[10]तदिष्टस्येति । तस्मात् कारणात् सौकर्येण विशेषसिद्धयर्थं तस्य निषेधाभास आक्षेपोक्ते.[11] निमित्त, न तु वस्तुतो *निषेधं[12]कता ।*

*

*अतो[13] यत्र निषेधो वास्तवो न तत्राक्षेप इति सोदाहरण दर्शयति[14]—इह त्वि*त्यादि । अत्र पूर्व श्लोके दैत्या इव काव्यार्थचोरा[15] लुण्टनाय यत्प्रगुणीभवन्ति, अत काव्यामृत [16]रक्षतेति रक्षण विहितम् । उत्तर[17]श्लोके तु सर्वे यथेच्छ गृह्णन्तु[18] लोपेऽपि न क्षतिरिति, पूर्वविहित काव्यरक्षण साक्षान्नि[19]षिध्यते । तथा वायोः कारागृहक्लृप्त्यं[20]

---

1 C. विशेषेण नि 2. E. ईदृग्विष 3 D विषयेन 4 A. C. F नो अलं 5 C. इत्याह 6 D. उक्तिर्नियु 7. A's alt C. सस्नेहः omitted in D 8. D. omits न 9. E. साध्यम 10. A C यदिष्ट 11. All except E. read उक्तिः 12 D. पर्यवकृता 13 A. F अतोऽय नि C. अतो यत्रि D. अत्र यत्र 14. A. यति कस्तर्हीत्यादि । इह 15 C चोर 16 C. गिरा 17. A. उत्त(र) श्लो 18 D. गृह्णन्तु 19. A. C. D F. निषेध्य 20 A's alt. त्वष्टे सुधारासु

देया शिलापट्टकवाटमुद्रा श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु ।
वियोगिनीकण्टक एष वायुः कारागृहस्यास्तु चिराद्भिज्ञः ॥
बाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।
इत्यर्थनीयः शबराधिराजः श्रीखण्डपृथ्वीधरकंदरस्थः ॥
यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैरं मरुता किराताः ।
केलिप्रसङ्गे शबराङ्गनानां स हि श्रमग्लानिमपाकरोति ॥

इति नाक्षेपबुद्धिः कार्या । विहितनिषेधो ह्ययम् । न चासावाक्षेपः । निषेधविधौ तस्य भावादित्युक्तत्वात् । चमत्कारोऽप्यत्र निषेधहेतुकन् एवेति न तत्सद्भावमात्रेणाक्षेपधीः कार्या । अयं चाक्षेपो ध्वन्यमानो भवति । यथा—

गणिकासु विधेयो न विश्वासो वल्लभ ! त्वया ।
किं किं न कुर्वतेऽनर्थमिमा धनपरायणाः ॥

अत्र हि गणिकाया उक्तौ तद्दोषोक्तिप्रस्तावे नाहं गणिकेति प्रतीयते । न चासौ निषेध एव, गणिकात्वेनावस्थितयैव गणिकात्वस्य निषेधनात् । सोऽयं प्रस्खलद्रूपो निषेधाभासरूपो वक्तुर्गणिकायाः शुद्धस्नेहनिबन्धनत्वेन धनविमुखत्वादौ विशेषे पर्यवस्यतीत्युक्तविषय आक्षेपध्वनिरयम् । न तु—

स वक्तुमखिलान्शक्तो हयग्रीवाश्रितान्गुणान् ।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥

इत्याक्षेपध्वनावुदाहार्यम् । निषेधस्यैवात्र गम्यमानत्वात् । न निषेधाभासस्य । महोदधेरम्भः कुम्भपरिच्छेदशक्तिनिदर्शनेन हयग्रीवगुणानां वक्तु-

---

कन्दरासु शिलाकवाटदानं[1] विहित, उत्तरश्लोके एव[2] चिन्तारूपं दैन्यं[3] मृषा किराता मरुता[4]सह निरोधन[4]वैरं नेच्छ[5]न्तीति कवाट[6]दानं साक्षान्निषेध्यत इति नैतद्युगलक[7]युगमाक्षेपोदाहरणम् । आक्षेपाभावे युक्त्यन्तरमाह—चमत्कारोऽपीति । व्यङ्ग्यत्वेनास्य[8] संभवं दर्शयति—अयं चेत्यादि । गणिका[9]स्विति । गणिका धनपरायणाः सत्यः सर्वम् [10]असाम्प्रतमाचरन्ति यतः । [11]अतस्त्वया विश्वासो न कार्यं इति गणिकाया [12]एवोक्तौ विश्वासनिषेध आभासायते । धनवैमुख्येन शुद्धस्नेहभाजन[13]मियम् इति प्रतीतेः[14] । अतो उक्तविषयोऽयमाक्षेपो व्यङ्ग्यः । एतद्दर्शयति—अत्र हि[15] गणिकाया [16]इत्यादि ।

व्यङ्ग्यतायाः[17]अप्यविषयं दर्शयति—न तु स वक्तुमिति । योऽम्बुनिधे [18]परिच्छेद-

---

1. A's alt. C. दावं 2. D. एवं च 3. C. दैत्यं 4. C. धनं F. omits न 5. all except. D. नेच्छ 6. A's alt. C. धानं 7. D. omits क 8. E. नाप्यसं 9. A. C. D. F. का स्थिति 10. A. C. F. omit अ 11. D. अतः स्वयं 12. A. C. हावोक्तौ 13. D. जनमिति यमिति 14. All except E. प्रतीतौ 15. C. हीति गणि A. हि काच गणि 16. A. C. जात्यादि D. इत्यादि 17. A's alt. व्यङ्ग्यमायाः C. व्यङ्ग्यतायाः 18. A. C. परिसेदाद A's alt. परिच्छेदा

मशक्यत्व एवात्र तात्पर्यम् । तन्निमित्तक एवात्र चमत्कारो न निषेधाभासहेतुक इति नाक्षेपत्वनिर्धारत्र कार्या । सर्वथेष्टानिष्टस्य निषेधाभासस्य विध्युन्मुख-स्याक्षेपत्वमिति स्थितम् । एवमिष्टनिषेधेनाक्षेपमुक्त्वा समानन्यायत्वादनिष्ट-विधिनाक्षेपमाह—

अनिष्टविध्याभासश्च ॥३६॥

यथेष्टस्येष्टत्वादेव निषेधोऽनुपपन्नः । एवमनिष्टस्यानिष्टत्वादेव विधानं

म्बुकुम्भं.[1] ज्ञातु [2]शक्नोति, स[3] हयग्रीव[4]गुणान्साकल्येन वक्तु [5]शक्त इति उक्ति[6], उक्तेर्[7]निषेधमेव गमयतीति नाक्षेपो व्यङ्ग्यः । तदेतदाह—निषेधस्यैवेत्यादि । निगम-यति—सर्वथेति । यो हि निषेधाभास इष्टोऽनिष्टो वा स विध्यु[8]न्मुखस्सन्नेव आक्षेपा-लङ्कारो नान्य ।

निषेधाभास आक्षेप प्रकृतस्येष्टसिद्धये ।
स उक्तविषये वस्तु [9]तदुक्त्यो[10]र्वारणात्मक ॥

वक्ष्यमाणे[11] [12]पुनस्त्वन्यो ज्ञेय आगूरणात्मक ।
सामान्यतो [13]विशेषात्मादशस्चेत्येष च द्विधा ॥

इष्टार्थोऽस्य निषधो[14]ऽस्य बाधोऽथातिशयध्वनि ।
चतुष्टयमिद ज्ञेय सभूया[15]क्षेपकारणम् ॥

आक्षेपान्तरमुपक्षिपति—एवमिष्टेत्यादि । समानन्याय[16]त्वादिति । अन्वय-व्यतिरेकावस्थायिनो वस्तुनो[17] न्याय्यो[18]ऽपि अन्वयव्यतिरेका[19]वस्था[20]पितया समान इति भाव । तत्र सूत्रम्—अनिष्ट[21]विध्या[22]भासश्च । प्राकरणिकस्य विशेषप्रती-त्यर्थमिति[23] अनुवर्तते, न[24] तु प्राकरणिकयोरिति, वक्ष्यमाणैकविषयत्वात् । अस्य यथेष्टस्य निषेधाभास आक्षेप प्राक् । तथा विशेषप्रतीत्यर्थम् [25]अनिष्ट[26]विध्याभासो-ऽप्याक्षेप[27] । व्याचष्टे—यथेष्टस्येत्यादि । यथेति यद्वृत्तेन समानन्याय[28]तार्थं निरूपित-

---

1 A C अग्गुरुद्वयेक्षा 2 F ज्ञातु परिच्छेत्तं 3 A सा C. य 4 C. श्रीणाम्या कन्ये 5 D शक्यत इति 6. A C. F उभय D उक्तिषे 7. A's alt. निदेश C नदेश दशमेव 8 C. विष्युन्मुखेन सपेषा 9 Except A B C all read तदुक्त्यो 10 A F पुनर्वारणा D पुनर्योन्मारगा 11 A. मार्गा 12. D पुनर्देव संभूय 13 A D E. G विशेष्यांशांशाश्च C विनेपां गश्चे 14 C. पंचो तथाति 15 C. भूम क्षेप 16 D न्यायत्वेति 17 D स्तुनो हि E. स्तुनोर्हि 18. C. न्यायो 19 D व्यतिरेको 20 Except E all mss अवस्थो धिकया 21. A's alt. C. विधम्या 22 D. omits भा 23 A. D E. G. यस्तु A's alt. C यदनु 24 D. न तु 25 E. G इष्टस्य 26 A's alt C. विषाभ्या 27 C आक्षेप 28. C. न्यायत्वपार्थ D. न्यायता मये

नोपपद्यते। तत्क्रियमाणं प्रस्खलद्रूपत्वाद् विध्याभासे पर्यवस्यति। ततश्च विधेरुपकरणीभूतो निषेध इति विधिनायं निषेधोऽनिष्टविशेषपर्यवसायी निषेधागूरणादाक्षेपः। यथा—

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त! पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्॥

अत्र कयाचित्कान्तप्रस्थानमनिष्टमप्यनिराकरणमुखेन विधीयते। न चास्य विधिर्युक्तः, अनिष्टत्वात्। सोऽयं प्रस्खलद्रूपत्वेन निषेधमागूरयति। फलं चात्रानिष्टस्य प्रस्थानस्यासंविज्ञानपदनिबन्धनमत्यन्तपरिहार्यत्वप्रतिपा-

---

चरमाक्षेपमनुस्मार[1]यति। एवमित्यादि तु प्रस्तुत[2]विषयम्। प्रस्खलद्रूप[3]त्वमविषयप्रवृत्तेः। विधिनायम् इति। [4]यतो विधिरय आभासमानो निषेधे व्यज्यमान उपकरणम् अतो विध्याभासेन व्यञ्जकेनायं निरूप्यमाणो निषेध इत्यर्थः। स चानिष्टविशेषे पर्यवस्यन्[5] आक्षेपालङ्कार इति योजना। नन्वाक्षेपो द्विधा दर्शितः। उक्ते[6] विषये कैमर्थक्यपरतया लक्ष्यमाणे त्वा[7]गूरकत्वेन। इह तु कतर[8] इत्यत आह—[9]निषेधागूरणादिति। निषेधो ह्यनुक्त इह विध्याभासेन आगूर्यते। अतोऽयं वक्ष्यमाणैकविषय इति[10] ज्ञातव्यः। उक्तं हि "वक्ष्यमाणविषयत्वेन आनयनरूपमागूरणमाक्षेप" इति।

गच्छेति। गच्छसि [11]चेदित्यनेन, जिगमिषास्ति चेत् [12]नाहं निराकरोमि इति गम्यते। गच्छेत्यत्र तु तेन पुरस्कृतो[13] विधिर्ममापि तत्रैव गति[14]र्भूयादिति तु प्राणनै[15]राश्याविष्कारात् निषेध[16]प्रत्या[17]यनम्। योजयति—अत्र कयाचिदित्यादि। [18]अनिराकरणमुखेनेत्यनेन गच्छसि चेदित्यर्थानुगमो दर्शितः। (प्रस्खलद्[19])रूपत्वम् इह[20] साक्षात् वाक्यानुप्रवेशः। विशेषप्रतिपत्तिरूपं फलं [21]चोपदर्शयति—फलं [22]चात्रेति। गम्यस्यात्य[23]न्तपरिहार्यत्वं[24] फलम्। तत्र किं निमित्तम् इत्याह—असंविज्ञा[25]नेति। न सम्यग्विज्ञायते येनार्थः[26] तदसंविज्ञानम्[27]। पदं[28] चेदिति निपातात्मकम्[29]। [30]गच्छसि चेदित्युक्तो हि किं तत्र[31] गमनेन मम संवि[32]ज्ञानेत्यादि प्रतीयते। इदमेवार्थ[33]प्रत्यायकं [34]सत्पदमत्यन्तपरि-

---

1. D. स्मारयेति 2. D. स्तुतरूपम् 3. D. द्रवत्वं 4. A. C. अतो 5. C. पर्यवस्यं 6. C. उक्तं 7. C. आमारक D. E. आगुर 8. D. तु रत इ 9. A. C. विशेषा महणा 10. E. विज्ञात 11. C. च इत्य 12. C. नाहा 13. C. स्तुतो 14. A's alt. C. गतिर्मा भूदिति 15. C. नैराशय्या वि 16. D. षेधमिकृत्या 17. A. C. F. G. प्रत्यानयनं 18. A's alt. अतिरा 19. C. प्रस्खदरूप D. प्रमुपद्रूप A. G. H. I. प्रस्खद्रूप 20. F. इत्याह 21. D. चापि दर्श 22. A. C. वात्रेति 23. A's alt. अज्ञान्त 24. F. इर्ताह G. इह 25. E. ज्ञानेनेति 26. C. अर्थं F. अर्थः मन्वेतत् 27. D. ज्ञानः 28. A's alt. C. पदं 29. E. आत्मकः 30. A. गच्छ ग 31. F. G. त्वद्गम 32. Except C. all omit वि 33. A. C. धूर्तमन्या 34 A. C. यत्र यदमत्य

दनम् । एतच्च "ममापि जन्म तत्रैव" इत्याशीःप्रतिपादनेनानिष्टपर्यवसायिना व्यञ्जितम् । यथा वा—

> नो किञ्चित्कथनीयमस्ति सुभग ! प्रौढाः परं त्वादृशाः
> पन्थानः कुशला भवन्तु भवतः को मादृशामाग्रहः ।
> किं त्वेतत्कथयामि संततरतिक्लान्तिच्छिदस्तास्त्वया
> स्मर्तव्याः शिथिलाः सहंसरुचयो गोदावरीवीचयः ॥

अत्रानभिप्रेतमपि कान्तप्रस्थानं यदा प्रमुख एवाभ्युपगम्यमानं प्रतीयते, तदायमनिष्टविधिराभासमान आक्षेपाङ्गम् । स्मर्तव्या इत्यनेन गमननिवृत्तिरेवोपोद्बलिता । तस्मादयमपि प्रकार आक्षेपस्य समानन्यायतया अभिनयत्वेनोक्तः ॥

आक्षेप इष्टनिषेधेऽनिष्टविधौ चानुपपद्यमानत्वाद्विरुद्धत्वमनुप्रविष्टम् ।

हार्यत्वे निबन्धनम् इत्यर्थः । नन्वेत[1]दत्यन्तपरिहार्य[2]त्व केन[3] व्यवस्थापितम् इत्यत आह—एतच्चेति । निषेधापगम प्रकारान्तरेण दर्शयितुमाह—यथा[4]वेति ।

नो किञ्चिदिति । प्रौढा. कथनमन्तरेणापि कथनीयार्था[5]भिज्ञा. । शिथिलेति[6] । हंसो[7] हि [8]शिथिलासस्त[9] [10]सविशेष[11] रम्यो भवति, अन्तर्धव[12]लिमा[13]विष्कारात् । तरमद्दगरचयो [14]वीचय इति नैर्मल्यकाष्ठा[15] । योजयति—अत्रान[16]भिप्रेतमित्यादि । अनभिप्रेतस्यैव अतो गमनस्य नो किञ्चित्कथनीयमस्तीति प्रमुख एवाभ्युपगमः प्रतीयते । इत्थ च सति विधिरय [17]अनिष्टत्वेनाभासमानो निषेधागूरणात्मन आक्षेपस्याङ्गम् । स्मर्तव्या इत्यनेन [18]भूयस्तरान्निषेध एवोपोद्बलितः तथाविध[19]वीचिस्मृतौ गमनवार्ताया अप्रयोगात्[20] । निगमयति—तस्मादिति । अभिनयत्वेन अन्यैरप्रहृतत्वेन ।

> अनुक्तस्य निषेधस्य विध्याभासेन सूचनम् ।
> आक्षेपो वक्ष्यमाणैकविषयस्त्वेष सम्मतः ॥

अथ विरोध[21]विच्छित्तिमधिचिकीर्षुराह—आक्षेप[22] इष्टेत्यादि । आक्षेपालङ्कारे हि विरुद्धत्वमनुप्रविष्टम् । इष्टनिषेधावलम्बेन अनिष्टविध्यवलम्बेन वा सूत्रद्वय[23]प्रवृत्ते ऽस्मिन्न[24]नुपपत्तिसद्भावात् इत्यर्थ । तमिम प्रस्तुत[25] विरोधम् अधिकुर्मः इत्याह—

---

1 C वेदनस्य 2. D. हार्यक 3. D तेन 4. A. C. यथा 5. A. C. नीयार्था· F नीयाभिज्ञाः 6. A C. शिशिरेति 7 A हंसे 8. A. C. शीतं स 9 D. E omit सन् 10 G. omits स 11 F. विशेषेण G विशेष 12. C. धवलि 13. C. पेक्षा 14 A C. हि वीच 15 A C. काष्ठां 16. A. C. नाभिप्रे 17. D. omits अ 18. E. तु भूयः 19 A. विधि 20 A. हेतुभ्यात् C हेतुकम्यात् D योगात् 21. A's alt. C. रोधस्थिति मधि 22 D इत्येष्या 23 D E. G द्वयं 24 D. स्मिन्नुप 25. A. C. F. स्तुत

एतत्प्रस्तावेन विरोधगर्भोऽलङ्कारवर्ग प्रक्रियते। तत्रापि विरोधालङ्कारस्तावल्लक्ष्यते—

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥४०॥

इह जात्यादीना चतुर्णां पदार्थाना प्रत्येक तन्मध्य एव सजातीयविजातीयाभ्या विरोधिभ्या सबन्धे विरोध । स च समाधान विना प्ररूढो दोष । सति तु समाधाने प्रमुख एवाभासमानत्वाद्विरोधाभास । तत्र च जातिविरोधस्य जात्यादिभि सह चत्वारो भेदा । गुणस्य गुणादिभि सह त्रय । क्रियाया क्रियाद्रव्याभ्या सह द्वौ। द्रव्यस्य द्रव्येण सहैक । तदेव दश विरोधभेदा । तत्र विङ्मात्रेणोदाहरण यथा—

परिच्छेदातीत सकलवचनानामविषय
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथ यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वसादुपचितमहामोहगहनो
विकार कोऽप्यन्तर्जडयति च ताप च कुरुते ॥

अत्र जडीकरणतापकरणयो क्रिययोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येणाप्राप्तिपर्यवसानेन परिह्रियते। तथा—

---

[1]एतत्प्रस्तावेनेति । तेष्वपि अधिष्ठा[2]नभूत विरोधालङ्कार[3] प्रामुख्यात् प्रथममुपगृह्णाति—तत्रापीति[4] । तत्र सूत्रम्—विरुद्धा[5]भासत्व विरोध । [6]विरोधस्य समाधानसद्भावात् आभासत्व[7] विरोधालङ्कार[8] । व्याचष्टे—इह जात्यादीनामिति । जातेर्जातिस्सजातीय[9] अन्यद्विजातीयम् । एव गुणस्य गुण इत्यादि । भेदान्[10] सचष्टे—तत्र[11] चेति[12] । जातिविरोधस्य जातिनिबन्धनस्य विरोधालङ्कारस्य[13] । परिच्छेदेति । अपरिच्छेद्य[14] सववचना[15]नाम् अविषय । अत्र[16] जन्मनि[17] पुनरित्थम् अनु[18]भूतमनस्त्वमिह न [19]प्राक्कोटचपेक्ष [20]पूर्वमित्यर्थ । विवेकस्य विशेषतो ध्वसादु[21]पचितेन [22]मोहान्धकारेण दुरु[23]त्तर कोऽपि विरहविकारो अन्तजडयति तापयति च। योजयति[24]—अत्र जडीकरणेति । अप्राप्ति[25]र्विरह [26]तद्धेतुकोऽय विरुद्ध[27]क्रियोपनिपात इत्यर्थ ।

---

1 D omits ए 2 A ष्ठानात्त C ष्ठानोक्त 3 A C F H अलङ्कार 4 A C G H इति 5 A s alt रुध्या 6 A. C D विरुद्धस्य 7 Except E. all mss भासमानत्व 8 D अलङ्कार 9 D तीय त्व 10 A भदार्थं व्याचष्ट 11 A F अत्र 12 H चेते। वलविरोध सस्वालिनिबन्ध विरोधालङ्कारस्य द्वयारपि श्लिष्टत्व विरोधिनो श्लिष्टत्व कुम्पतिमिति। After this unconnected passage is fourd एकतरस्य पृथ्वीपति etc (P 153) 13 A. C कारस्यापि घर्पिद्दतेति 14 Except E all mss छेद्य 15 A.C D E. वचनाद्य 16 A C G तत्र 17 A C द्दर्शनि 18 A C D अननुभू 19 D प्रा-म्यवक्ष 20 E अपूर्व 21 D ध्वसावुप 22 E महामा 23 D दुरक्त E दुरन्तय 24 A C यति च 25 F सि पूर्वानुराग विप्रलम्भ त 26 A C विरहे तु D विरहहेतु 27 E. विराधि

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनि. ॥

अत्र जलनिधि. पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनिगतेन महाप्रभावत्वेन समाधीयते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

विविक्तविषयत्वेन चास्य दृष्टेः श्लेषगर्भत्वे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष औद्भटानाम् । दर्शनान्तरे तु संकरालकारः । यथा—"सन्निहित-बालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च" इत्यादौ विरोधिनोर्द्वयोरपि श्लिष्टत्वे । एकस्य तु श्लिष्टत्वे "कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्" इत्यादौ । एकविषयत्वे चायमिष्यते । विषयभेदे त्वसगतिप्रभृतिर्वक्ष्यते ॥

एव विरोधमुक्त्वा विरोधमूला अलकारा. उच्यन्ते । तत्रापि कार्य-कारणभावमूलत्वे विभावना तावदाह—

अय वारामिति । तृष्णा पिपासा [1]रत्नविषया लिप्सा च[2] । क एव जानीते ? न कस्यचिदिद सभाव्यम् इत्यर्थ । [3]योजयति—अत्र [4]जलनिधिरिति । भेदान्तर सुज्ञान-मित्याह—एवमिति ।

इह[5] श्लेषगर्भत्वे किं वृत्तमित्यत आह—विविक्तेति । श्लेषतो विविक्त[6]विषय-तयोक्तोदाहरणादौ दृश्यते यत । अत श्लेषगर्भत्वे श्लेषो [7]बाधक [8]उद्भटमताव-लम्बिनाम् अन्येषा तु सङ्कर[9] । उदाहरणम्—सन्निहितेति[10] । बालान्धकारा[11] [12]केश-कालिमा नूतन[13]तिमिर च । भास्वन्मूर्ति[14] भास्वतो रवे[15]मूर्तिश्च । इद द्वयोरपि विराधिनो श्लिष्टत्वे[16] । [17]कुपतिमिति एकतरस्य । पृथ्वीपति कुत्सितपतिश्च । अत्र विशेषमाह[18]—एकविषयेति । विरोधस्यैकविषयत्वे विरोधालङ्कार । विषयभेदे त्वसङ्ग-त्यादिर्वक्ष्यते[19] ।

विरोधस्तु तदाभासो जात्याद्यर्थसमाश्रय ।
तद्वैचित्र्या[20]द्दशविधो विष[21]यैक्ये व्यवस्थित ॥

अथ[22] विरोधमूला[23] । तत्रापि कार्यकारणविरोधालङ्कारत्वेन विभावनोच्यते ।

तत्र सूत्रम्—

---

1 C रत्नानविषया 2 C एक एव 3 A आयोग 4 D E. जन्मनि 5 Omitted in C 6 D E विविक्त 7 D बाध 8 D उपभट 9 A C सङ्कर 10 E. हित बा G हितयालेति 11 A C D कार 12 A's alt C. केनकेलिमात्र 13 A. C F ततुस्तिमि 14 A's alt मुक्ति 15 A. मुनिश्च 16 A. अविषयत्वे 17 A वल्लभ C कम्पायति 18 H विरोध 19 C वक्ष्यन्ते 20 D चित्र्य 21 H विषय स्य A C. विषयैक्येऽव्यवस्थिता 22. A G. विभावना विरो 23 A C F H मूल

कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना ॥४१॥

इह कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानात्कार्यस्य कारणमन्तरेणासंभवः। अन्यथा विरोधो दुष्परिहरः स्यात्। यदि तु कयाचिद्भङ्ग्या तथाभाव उपनिबध्यते, तदा विभावनाख्योऽलङ्कारः। विशिष्टतया कार्यस्य भावनात्। सा च भङ्गिर्विशिष्टकारणाभावोपनिबद्धा। अप्रसिद्धं तु कारणं वस्तुतोऽस्तीति विरोधपरिहारः। कारणाभावेन चोपक्रान्तत्वाद्बलवता कार्यमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते, न तु तेनात्र कारणाभावः इत्यन्योन्यबाधकत्वानुप्राणिताद्विरोधालङ्काराद्भेदः। एवं विशेषोक्तौ कार्याभावेन कारणसत्ताया एव बाध्यमानत्वमुन्नेयम्। येन सापि विरोधाद्भिन्ना स्यात्। इह लक्षणे यद्यप्यन्यैः कारणपदस्थाने क्रियाग्रहणं कृतं, तथापीह कारणपदमेव विहितम्। न हि सर्वैः क्रिया-

---

कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना[1] ॥ [2]प्रसिद्धकारणाभावे सूक्ष्मकारणवशात् कार्योत्पत्ति[3]विशिष्टतया कार्यभावनात् विभावना। व्याचष्टे—इह[4] कारणेति[5]। कार्यं हि कारणमन्तरेण न संभवतीति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् तदभावेऽपि यदि कार्यसंभवः, तदवास्त[6]वत्वात्[7] विरोधो दुष्परिहरः[8]। यदि केनचिदुक्तिवैचित्र्येण कारणाभावेऽपि कार्यसंभव[9] उपनिबद्धः[10] तदा [11]वैशिष्ट्येन कार्यभावना[12]द्विभावना। क (या[13]) चिदित्युक्तम्[14]। सा[15] केत्यत आह—सा[16]चेति। प्रसिद्ध[17]स्यैव कारणस्य अनुपनिबन्ध.[18] [19]अप्रसिद्धकारण[20]संभवात्तु [21]विरोधि। विरोधाद्वैलक्षण्यायाह—कारणाभावेनेति। प्रामाणिकत्वात् बलिना कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यते, न तु कारणाभावः, अत उभयविरोधानुप्राणितात् विरोधात्[22] विशेषः। एतद्व्यतिरेकरूप[23]या नीत्या[24] वक्ष्यमाणस्य विशेषोक्त्यलङ्कारस्यापि विरोधतो भेद इत्याह—एवं विशेषोक्तावित्यादि। तत्र हि कार्याभावः कारणसत्ताया[25]बाधकः। अतः [26]साऽपि विरोधाद्विभिन्ना[27]। लक्षणांशे विमतिमुपन्यस्य दूषयति—इह लक्षण इति। क्रियाग्रहणं कृतम्। क्रियाभावे कार्योत्पत्तिः विभावनेति तथाऽपि कारणपदविधानार्हत्वान्निवेशितम्[28]। तत्र हेतुः[29]—न हि सर्वैरिति। क्रियाफल[30]मेव कार्यमिति न हि सर्वेषामभ्युपगमः, किन्तु वैयाकरणानामेव। अतः

---

1. D. वना व्याच 2. C. Omits प्र 3. Except C. all mss. पत्ति वि 4 Omitted in A. C. D. 5. H. इति प्रसिद्धकारणा (P. 156) 6 C. तदर्थत्वात् 7. A. C. वात् दु 8. E. हारः 9. A. C. भवो नि 10. D. E. F. निबन्धः 11. A. C. G. तद्वैशि 12. A. C. भावना क 13. All mss. कदाचित् 14. D. उक्ता 15. A. C. साद्वेत्य 16. A's alt. साद्विरोधो चेति 17. A. सिद्धविधानात्तदभावेऽपि का 18. A. C. F. G. निबद्धात् 19. C. omits अ 20. A. C. F. G. सद्भावात् 21. F. न वि 22. D. F. omit त् 23. C. रूपाया C. 24. नित्या 25. D. E. omit या 26. A's alt. C. कापि 27. E. भिन्नं 28. A's alt. C. शितः 29. F. हेतुः क्रिया 30. A. C. D. F. फलत्वे का

फलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैयाकरणैरेव तथाभ्युपगम्यत्वात् । अतो विशेषमनपेक्ष्य सामान्येन कारणपदमेवेह निर्दिष्टम् । यथा—

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥

अत्र द्वितीये पादे मदस्य प्रसिद्धं यदासवाख्यं कारणं तदभावेऽपि यौवनहेतुत्वेनोपनिबन्धः कृतः । मदस्य च द्वैविध्येऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्वमतिशयोक्त्या । सा चास्यामव्यभिचारिणीति न तद्बाधेनास्या उत्थानम्, अपि तु तदनुप्राणितत्वेन । इयं च विशेषोक्तिवदुक्तानुक्तनिमित्तभेदाद्द्विधैव । तत्रासंभृतमिति उक्तनिमित्तोदाहृता । अनुक्तनिमित्ता यथा—

अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥

अत्र सहजत्वं निमित्तं गम्यमानम् । इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा—

अनिद्रो दुःस्वप्नः प्रपतनमनद्रिद्रुमतटं
जराहीनः कम्पस्तिमिररहितश्वाससमयः ।
अनाघातं दुःखं विगतनिगला बन्धनधृतिः
सजीवं जन्तूनां मरणमवनीशाश्रयरसः ॥

क्रिया[1]व्यतिरेकिणोऽपि कारणस्य सभवात् सामान्यत. कारणग्रहणमेव कृतम् ।

अत्र द्वितीयेति । मदस्या[2]सवकारणापोहेन यौवन[3]कारणोपनिबन्धो यौवनासवमदयोरभेदाध्यवसायात् । सा चातिशयोक्तिर्विभा[4]वना न व्यभिचरतीति न बाध्यते । अपि त्वनुग्राहकत्वेनावतिष्ठते । [5]तद्द्वैविध्यमाह—इयं चेति । अनेन विशेषोक्तेरपि द्वैविध्यं सूचितम् । तत्रासंभृ[6]तमिति । इयमेवोक्तनिमित्ता वयसो निमित्तत्वात् । अङ्गलेखामिति । काश्मीरसमालम्भन[7] कुङ्कुमालेप[8] निमित्तानुक्तिं दर्शयति—अत्र सहजत्वमिति । वैचित्र्यान्तरम् आह—इय चेति । अनिद्र इति । प्रपतन मरणाध्यवसायेन पात. । तिमिर[10]सहितश्वाससमयो निशा अय तु तद[11]भावात्मकः । [12]आघातो [13]वधस्थान, धृतिर्धारणं अन्वयोऽनु[14]वृत्ति ।

---

1 D. क्रियाया व्य 2. C. आसाव 3 C. कारणोप D. करण 4. D. भावना 5. त Omitted in all except D 6. A. सम्भमभि 7. A C. ंग्वा 8 A. C. मनं कालागरु 9 C लेपाने 10 A महित 11 A. C. मद्भाया 12 A C. अघातो A's alt. कम्पातो F प्राघातो 13 A's alt पदस्थानं. C अवस्था D. E. वध 14. C. अनुसा आ

असंभृतं मण्डनमिति, कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमिति च। अत्र विवदन्ते—इयमेव विभावनेति केचित्। सभरणस्य पुष्पाणां च मण्डनमस्त्र प्रत्यकारणत्वाद्वाङ्मात्रमेतत्। एकगुणहानौ विशेषोक्तिरित्यन्ये। रूपकमेवाधिरोपितवैशिष्ट्यमिति त्वपरे। आरोप्यमाणस्य प्रकृते सभवात्परिणाम इत्यद्यतना। विभावना लक्षयित्वा तद्विपर्ययस्वरूपा विशेषोक्ति लक्षयति—

कारणसामग्र्ये कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥४२॥

आद्योदाहरणे द्वितीयतृतीयपादयोर्विमतिरित्याह—*असभृतमि[1]ति। सभरण पुष्पकारणाभावेऽपि मण्डनकामास्त्रकार्योत्पत्तेरियमेव विभावनेति केचित्। अन्ये तु सभरण[2]पुष्पयोर्मण्डनास्त्रे प्रत्यासत्त्वमदन्यायेन साक्षादकारणत्वाद्वा[3]ङमात्र[4] विभावनात्ववचनम्। किञ्च[5] एकगुणहा[6]निकल्पनाया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिरित्युक्तलक्षणविशेषोक्तिरियम्। सभरणाद्येकगुणहान्या मण्डनादे वयसा सह साम्यदा[7]र्ढ्यादित्याहु[8]। अपरे तु वयसि मण्डनत्वाद्यारोपात्[10] रूपकमेव यत्त्व[11]सभरणादि वैशिष्ट्य तद[12]त्रैव अधिरोपितमित्याहु। अथ सिद्धान्त—आरोप्यमाणस्येति। आरोप्यमाणस्य मण्डनत्वादेर्वयोरूप प्रकृते [13]प्रतिपत्तिरूपादुपयोगात् परिणामोऽयम्। मण्डनादिक हि[14] वयोरूपो[15]पग्राहिप्रतिपत्तिकत्वेन उपयुज्यते। रूपकत्व हि वयसो मण्डन रूपोपग्राहितायां[16] मण्डनमेवेदमित्यादि प्रसजेत्। अत परिणाम एव। अद्यतना इति आचार्य स्वात्म[1] प्रमुखान्वक्ति।

प्रसिद्धकारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना।
कार्योत्पादनवैशिष्ट्याद्द्विधा चेय निमित्तत ॥

विशेषोक्त्यै सङ्गतिमाह—विभावनामिति। तत्र सूत्रम्—कारण[18]सामग्र्ये कार्या[19]नुत्पत्तिर्विशेषोक्ति ॥ विभावनावैपरीत्येन विशेषमभिव्यञ्जन्तु प्रयुज्यमाना

1 E इतीति 2 D Repeats भरण 3 A C F वार्ता 4 D E F मात्रक 5 A. C किन्तु 6 A C हानि 7 A F दार्ढ्यं 8 A. F आह 9 E omits न 10 A C F रोपापत्तमेऽत्रपक्षस्य मम 11 D वयस्त 12 A C F G तत्रैव 13 E प्रवृत्ति 14 D हि वयसो वयो 15 A C E. F G H रूपो वयसो 16 A ग्राहिकतया 17. A C F स्वाम्यात्म F सवादात्म 18 F कारणेति 19 A कार्योत्पत्ति

* A The passage असम्भृतमिति ... परिणाम इति अद्यतना discussing *the figure in the verse* असम्भृत मण्डनमङ्गयष्टे *etc. is found in different* places in the three editions of the Sarvasva In the N S Ed (p 151) it occurs after the line अत्र सहजत्व निमित्त गम्यमान explaining the verse "अङ्गलेखां" etc *In the T. S S Ed (p 154) it follows the line* ending in तदनुप्राणितत्वेन which is the Vrtti explaining the verse असम्भृत etc In the present edition, Vidyacakravartin has it after the verse "अनिद्रा दु स्वप्नं" etc., *an illustration for serial Vibhavana*

इह समग्राणि कारणानि नियमेन कार्यमुत्पादयन्तीति प्रसिद्धम्। अन्यथा समग्रत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात्। या तु सत्यपि सामग्र्ये न जनयति कार्यं सा कञ्चिद्विशेषमभिव्यङ्क्तु प्रयुज्यमाना विशेषोक्ति। सा च द्विविधा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता च। अचिन्त्यनिमित्ता त्वनुक्तनिमित्तैव। अनुक्तस्य चिन्त्याचिन्त्यत्वेन द्वैविध्यात्। क्रमेण यथा—

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने॥
आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि।
गन्तुमना अपि पथिक सङ्कोचं नैव शिथिलयति॥
स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध।
हरतापि तनु यस्य शंभुना न हृतं बलम्॥

अत्र सत्यपि दाहलक्षणेऽविकले कारणेऽशक्तत्वाख्यस्य कार्यस्यानुत्पत्ति

विशेषोक्ति। व्याचष्टे—इह समग्राणीत्यादि। अन्यथेति। सामग्र्य हि[1] कार्यनिष्पत्त्यव सानकम्। तदेव चेत्कार्य न[2] जन[3]येत(त्) तदा किमेषा समग्रत्वम्। अत [4]कारणानि चेत् समग्राणि तदा नियमेन[5] कार्योत्पत्तिरिति स्थितम्। अनेन व्याप्तिर्दर्शिता[6]। अत्राभासतो विरोधमु[7]त्थापयति[8]—यत्त्विति। [9]कञ्चिदिति। यदि कारणसाम[10]ग्र्य कार्यानुत्पत्ति स्तदा विशेष कश्चिदभिव्यङ्ग्यस्स्यात्। इत्थ च सति विशेषमभिव्यङ्क्तुम् उक्तिरिति[11] विशेषोक्ति। तद्भेदार्थमाह—सा चेति। अचिन्त्यत्वम[12]तर्किता। तद[13]नुक्तेर्निमित्तमित्य नुक्तनिमित्तैव।

कर्पूर[14]इवेति। अत्र निर्भ[15]स्मा न दाह[16]शक्तिवैकल्ये सामग्री। अथापि जने जने शक्तिमानिति कार्यानुत्पत्ति। आहूतो[17]ऽपीति। [18]आह्वानप्रत्युक्ति[19]जिगमिषा ( ) [20]सङ्कोचशैथिल्य[21]कारणसामग्री। नैवेति[22] तु कार्यानुत्पत्ति। तत्र हेतु [23]कान्ता-स्वप्नादि चिन्तितु शक्यम्।

स एक इति। [24]तनुहरण बलहरणे [5] सामग्री। न हृतमिति तु कार्यानुत्पत्ति। तत्र हेतु अनुक्तश्चिन्तितुमशक्य इत्यपि योजयति—अत्र सत्य[26]पि दाहेति। स्वरूपेण

1 A C D G हि नाम 2 C नाजन 3 D E G जनयेतु 4 D आकार 5 A C न कार्यं 6 H दर्शिता सन्नणान्तर (P 159) 7 C उत्पादयति 8 D यति कश्चिद् 9 A C D किञ्चि 10 C सामग्रयं 11 A C उक्ति तद्भेद 12 E अतर्क्यता 13 D E तदनुक्त 14 A's alt C रपेति 15 A C भस्मकान्त-दाह 16 E दाह 17 A C आवृत्ता 18 E किम् आ 19 F G उक्ति भिद्रा विमुक्ति जि 20 A s a't सचारते दी C सरोचते दी 21 D थिल्ये मा 22 D इति इता का 23 D F हेतु अनुक्त 24 C न तु 25 A C हरण 26 A यविदाहे

शक्तिस्वरूपेणाविरुद्धेन धर्मेणोपनिबद्धा । अवार्यवीर्यत्वं चात्रोक्तं निमित्तम् । तथाह्वानादयः संकोचशिथिलीकारहेतव इति तेषु सत्स्वपि तस्यानुत्पत्तौ कान्तास्वप्नसमागमाद्यनुक्तं सत् चिन्त्यं निमित्तम् । तथा तनुहरणकारणे सत्यपि बलहरणस्य कार्यस्यानुत्पत्तौ निमित्तमनुक्तमप्यचिन्त्यमेव, प्रतीत्यगोचरत्वात् । कार्यानुत्पत्तिश्चात्र क्वचित्कार्यविरुद्धोत्पत्त्या निबध्यते । एवं विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धमुखेन क्वचित्प्रतिपाद्यते । तथा च सति,

> यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
> स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
> सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
> रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

इत्यत्र विभावनाविशेषोक्त्योः सन्देहसङ्करः । तथा ह्युत्कण्ठाकारणं विरुद्धं "यः कौमारहर" इत्यादि निबद्धमिति विभावना । तथा "यः कौमारहर" इत्यादेः कारणस्य कार्यं विरुद्धं "चेतः समुत्कण्ठत" इत्युत्कण्ठाख्यं निबद्धमिति विशेषोक्तिः । विरुद्धमुखेनोपनिबन्धात्केवलमस्पष्टत्वम् । साधकबाधकप्रमाण-

---

शक्तिमानिति स्वशब्देन[1] विरुद्धेन धर्मेण क्वचिदिय विभावनया सङ्कीर्यत इति दर्शयितुमाह—कार्यानुत्पत्तिरित्यादि ।

यः कौमारेति । नायिका काचिदुद्दीपन[3]विभावना(विभावा)भिरता वक्ति । यो मे प्रथमपरिभोगेन[4] कौमार हृतवान् अद्यापि स एव वर.[5] वसन्त[6]क्षपा. अपि ता एव । *उन्मीलितमालतीवत् सुरभय कदम्बानिलाः त एव । कद-बोऽत्र धूलीकदम्बाख्यस्त-*द्विशेष[7] यो वसन्ते विकसति । अहमपि सा चैवास्मि, पुरातनी प्रेमधारा[8] न[9] कुण्ठितेत्यर्थः । अथापि रेवानदीकूले तत्र वेतसीतरुतले सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतस्समुत्कण्ठते । *योजयति[10]-अत्र विभावनेत्यादि । कौमा[11]रहरादि[12]सद्भावोऽनुत्कण्ठा[13]कारणसाम[14]ग्रयम् ।* अथापि चेतस्समुत्कण्ठत इति विरुद्धोपनिबन्धेनानुत्कण्ठानुत्पत्तिरुक्ता । अतो विशेषोक्ति । तथा कौमारहराद्ययोगरूपकारणाभावे तत्सद्भाव[15]रूपविरोधिमुखेनोपनिबद्धेत्युत्कण्ठाकार्योत्पत्तिविभावना । *तयोश्च साधकबाधकाभावात्[16] सन्देहसङ्कर । कार्यकारण[17]-*

---

1. D omits न 2 D इति 3 A's alt C उद्यन 4 C. भोगेऽपि स एव 5 A. परः 6 All mss वसन्ताः 7 C. शेषयात्रि सन्ते 8 A's alt. प्रमथाधारा नकु 9 Omitted in A's alt F G 10 D योजयति अत्रेति नायक (under सम p. 162)* 11 C. कुमार 12 D. स्वभावो 13 A C F कण्ठासा 14. D. सामान्य 15. A C. भाव यद्रूप 16 C. भावतत्स 17 D. कारणा

* *The omitted portion is found later under* अर्थापत्ति *after* व्याचष्टे as व्याचष्टे (a gap) अत्र विभावनेत्यादि to योजयति अत्रेत्यादि (under सम p. 162) After this the ms ends abruptly.

भावाच्चात्र सदेहसकर । या तु "एकगुणहानिकल्पनाया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्ति." इति विशेषोक्तिर्लक्षिता सा अस्मद्दर्शने रूपकभेद एवेति न पृथग् वाच्या ।

अतिशयोक्तौ लक्षितायामपि कश्चित्प्रभेद. कार्यकारणप्रस्तावेनेहोच्यते—

कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चातिशयोक्तिः ॥४३॥

इह नियतपूर्वकालभावि कारण नियतपश्चात्कालभावि च कार्यमिति कार्यकारणयोर्लक्षण प्रसिद्धम् । यदा तु विशेषप्रतिपादनाय तयोरेतद्रूपापगम. क्रियते तदातिशयोक्ति । एतद्रूपापगमश्च कालसाम्यनिबन्धन. कालविपर्यासनिबन्धनश्चेति द्विधाभवन्नतिशयोक्तिमपि द्वैधे स्थापयति । क्रमेण यथा—

पश्यत्सुद्गतसान्द्रविस्मयरसप्रोत्फुल्लनेत्रोत्पल

भूपालेषु तवात्र सूक्ष्मनिशिते निस्त्रिंशधाराध्वनि ।

भावयोश्च विरोधिसद्भावायातत्वादस्फुटत्वम् । अनयोश्च न सर्वदा सङ्कर । कार्योत्पत्त्य[1]नुत्पत्त्योरन्यतर[2]विवक्षणे शुद्धत्वात् । प्रकृतोदाहरणे तु उत्कण्ठो[3]त्पत्त्यनुत्कण्ठानुत्पत्त्योर्द्वयोरपि विवक्षा[4] । अत्र श्लोक —

कार्यांशस्य यदा भावाभावौ[5] वक्तुमपे[6]क्षितौ ।

विभावनाविशेषोक्त्योस्तदा सन्देहसङ्कर. ॥

लक्षणान्तरमन्या पीत्याह—या[7]त्वेकगुणेत्यादि ।

विशेषोक्तिर्भवेत् कार्यानुत्पत्तिस्सति कारणे ।

अत्रैक[9]गुणहान्या तु[10] साम्यदार्ढ्यस्य लक्षणम् ॥

प्रतिज्ञातचरायातिशयोक्त्यन्तराय सङ्गति —अतिशयोक्ताविति । तत्र सूत्रम्—[11]कार्यकारणयो समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चातिशयोक्ति । कार्यकारण[12]विरोधमूलत्वादिह[13] कथनम् । प्रपञ्चाय व्याचष्टे—इह नियतेति । एतद्रूपापगम [14] पौर्वापर्य नियमभङ्ग [15] । द्वैविध्यमाह—एतद्रूपेति[16] ।

पश्यत्सुद्ग[17]तेति । राजसु विस्मेरेषु पश्यत्सु तव खड्गे युगपत्कीर्त्या निर्गमेन[18] श्रिया प्रवेशेन चेन्द्र[19]जाल कृतम् । अत्र[20] श्रीप्रवेश[21] कीर्ति[22]निर्गमहेतौ समकालोपनिबन्ध [23] ।

---

1 D त्त्यानु 2 A C D अविव 3 C कण्ठात् पत्यनु 4 A विवक्षामात्रो A's alt. विवक्षामत्र C यक्षामात्र 5 C भावा 6 A F. अपेक्षते C. अपेक्षते 7 H omits त्वा 8 D E यत्रैक 9 A C H एकहान्या 10 I तुन्दार्ढ्यं 11. F. कार्येति 12 A C कारणयो E. G कारणादि H कारणमूल 13 G इह पुन 14 D गम 15 D भङ्ग 16 H रूपति आभा 17. E. omits द् 18. D गमनन 19 C omits च A's alt चान्द्र 20 Except G all read तत्र 21 A. C. D प्रवेशो 22 A. C D लन्मानि 23 C निबद्ध

कीर्त्या च द्विषतः श्रिया च युगपद्राजन्यचूडामणे
हेलानिर्गमनप्रवेशविधिना पश्येन्द्रजालं कृतम् ॥
पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।
नरि नरि किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा
पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥

पूर्वत्र प्रौढोक्तिनिर्मितेऽर्थे शत्रुश्रीप्रवेशः कीर्तिनिर्गमनस्य हेतुरिति भिन्नकालयोस्तुल्यकालत्वं निबद्धम्। उत्तरत्र तु माननिवृत्तिः स्मरशरप्रकिरणकार्येति तयोरुपपन्नं पौर्वापर्यं व्यत्ययेन निर्दिष्टमित्यतिशयोक्तिः। कार्यस्य चाशुभावाख्यो विशेषः प्रतिपाद्यते ।

तयोर्विभिन्नदेशत्वेऽसंगतिः ॥४४॥

तयोरिति कार्यकारणयोः । यद्देशमेव कारणं, तद्देशमेवकार्यं दृष्टम् । न हि महानसस्थो वह्निः पर्वतदेशस्थं धूमं जनयति । यदा त्वन्यदेशस्थं कारणमन्यदेशस्थं च कार्यमुपनिबध्यते, तदौचितसंगतिनिवृत्तेरसंगत्याख्योऽलंकारः । स च विरोधिकार्यकारणभावप्रस्तावादिह लक्ष्यते । यथा—

प्रायः पथ्यपराङ्मुखा विषयिणो भूपा भवन्त्यात्मना
निर्दोषान्सचिवान्भजत्यतिमहांल्लोकापवादज्वरः ।
धन्याः श्लाघ्यगुणास्त एव विपिने संतोषभाजः परं
बाह्योऽयं वरमेव सेवकजनो धिक्सर्वथा मन्त्रिणः ॥

पथि पथीति । आभा प्रभा । लासको[1] नर्तकः । नरि नरि पुंसि पुंसि[2] । अत्र सायककिरणकार्यभूता मान[3]निवृत्तिः प्राक् सिद्धत्वेनोक्ता । उभयत्र योजयति[4]—पूर्वत्रेत्यादि । प्रौढोक्तिनिर्मित[5]मिन्द्रजालात्मकं व्यङ्ग्यम् । विशेषमाह—कार्यस्य चेति[6] ।

कार्यकारणयोर्यौ[7] तु कालसाम्यविपर्ययौ ।
अन्या त्वतिशयोक्तिस्सा विरोधाशोपजीवनात् ॥

असाङ्गत्यं सूत्रम्—तयोर्वि[8]भिन्नदेशत्वेऽसङ्गतिः । व्याचष्टे—तयोरिति । उचितेति[9] । समदेशत्वमुचिता सङ्गतिः । असङ्गतिमाह—विरोधीति । प्रायः पथ्येति[10] । प्रायेण भूपाः स्वतो हितपराङ्मुखा विषयाक्रान्ता भवन्ति । लोकापवादस्तु निर्दोषान्

---

1. Omits ला D. लामक्षो 2. H. पुंसि उभयत्र 3 A's alt. C. मनने नि D. मानन हि चू 4. D repeats जयति 5. E. मित इ 6. A. C. F. G. स्थिति 7. A. योस्तु स्तः का C. H. योस्तुश्काल 8. A. C. विरुद्ध F. तयोरिति व्या 9. A. C. चिन्तेति 10. A. परये

अथ पथ्यपराङ्मुखत्वमुपालम्भविषयत्वस्य भिन्नदेशहेतुरित्यसङ्गतिः। एवं—

सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरभरं धत्ते सखेदा वयम्।
सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यसमाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्॥

इत्यत्र ज्ञेयम्। अत्र बाल्यनिमित्तमप्रगल्भवचनत्वमन्यदन्यच्च स्मरनिमित्तकमित्यनयोरभेदाध्यवसायः। एवमन्यत्र ज्ञेयम्।

विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसङ्घटना च विषमम्॥४५॥

विरोधप्रस्तावेनेह लक्षणम्। तत्र कारणगुणप्रक्रमेण कार्यमुत्पद्यत इति प्रसिद्धौ यद्विरूपं कार्यमुत्पद्यमानं दृश्यते तदेकं विषमम्। तथा कश्चिदर्थं साधयितुमुद्यतस्य न केवलं तस्यार्थस्याप्रतिलम्भो, यावदनर्थप्राप्तिरपीति द्वितीयं विषमम्। अत्यन्ताननुरूपसङ्घटनयोर्विरूपयोश्च सङ्घटना तृतीयं विषमम्। अननुरूपसंसर्गो हि विषमम्। क्रमेण यथा—

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते॥
तीर्थान्तरेषु मलपङ्कवतीर्विहाय दिव्यास्तनूस्तनुभृतः सहसा लभन्ते।

सचिवानेति। विपिने सन्तोष[1]भाजो मुनय[2]। यद्वा[3] वाह्यो[4] मन्त्रा[5]नधिकृतस्सेवक[6]जनो [7]वर मन्त्रिणस्तु [8]धिक्। योजयति—अत्रेति। लोकापवादस्य[9] पथ्यविमुखत्व विभिन्नाश्रयो हेतु[10]। इत्थ वैचित्र्यान्तरेऽपि दर्शयति—एवमिति। सा बालेति। योजयति—अत्र चेत्यादि[11]। निगमयति—एवमिति[12]। अन्यत्र विच्छित्यन्तरे।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गति[13]।
अभेदाध्यवसायादि विच्छित्त्या दृश्यते च सा॥

विषमार्थं सूत्रम्—विरूप[14]कार्यानर्थयोरुत्पत्ति[15]विरूपसङ्घटना च विषमम्[16]। कारणविरूप[17]कार्योत्पत्तिरेक, अनर्थोत्पत्तिरन्यत् अननुरूपयो' सघटना तृतीयमिति त्रिधा विषमम्[18] [19]सङ्गति —विरोधेति। व्याचष्टे —तत्र कारणेति। निर्वक्ति—अननुरूपेति। सद्य इति। करस्पर्श पाणिग्रह'। नीलाया पाण्डुरूप कार्यम्।

तीर्थेति[20]। तीर्थान्तरेषु [21]पातकपङ्किला[22] तनूर्विहाय दिव्यास्तनूर्लभन्ते।

1, D सोऽपि 2. H मुनय. स्मेवाप 3. C यथा 4. A. C वाह्य 5 A. माग्रानधि C माग्रेनधि 6 D. सेवज 7 E. G. पर. 8. A's alt. C. अधिकं 9. H. वादस्तु 10. H. हेतुः स्यान्त 11. च omitted in A C. 12 H इति कार्यं 13. सङ्गमः 14. F रूपेति 15 A C पत्तियो वि 16 H. चमं विरूप 17. C. विरूद्ध-पकार्यो 18. D. विषममग 19 A. C. H मन्त सुतं वि 20 A. C omit इति 21 A. C. उत्पात 22. A पङ्किलान् तु पुनर्विहा पङ्किलास्तु लभ

वाराणसि ! त्वयि तु मुक्तकलेबराणा लाभोऽस्तु मूलमपि यात्यपुनर्भवाय ॥

अरण्यानी क्वेय धृतकनकसूत्र. क्व स मृगः
क्व मुक्ताहारोऽयं क्व च स पतगः क्वेयमवला ।
क्व तत्कन्यारत्नं ललितमहिभर्तुः क्व च वयं
स्वमाकूतं धाता किमपि निभृतं पल्लवयति ॥

अत्र कृष्णवर्णाच्छुक्लवर्णोत्पत्तिः, कलेवरात्यन्तापहारलक्षणानर्थान्तिरोत्पत्तिरिति, अत्यन्ताननुरूपाणां चारण्यान्यादीना परस्परसङ्घटनं क्रमेण मन्तव्यम् । केवलमनर्थोत्पत्तिरत्र व्याजस्तुतिपर्यवसायिनीति शुद्धोदाहरणमभ्यूह्यम् ।

तद्विपर्ययः समम् ॥४६॥

विषमवैधर्म्यादिह प्रस्तावः । यद्यपि विषमस्य भेदत्रयमुक्त, तथापि तच्छब्देन सभवादन्त्यो भेदः परामृश्यते । पूर्वभेदद्वयविपर्ययस्यानलङ्कारत्वात् । अन्त्यभेदविपर्ययस्तु चारुत्वात्समाख्योऽलङ्कारः । स चाभिरूपानभिरूपविषयत्वेन द्विविध. । आद्यो यथा—

वाराणसि[1] ! त्वयि तु त्यक्ततनूना दिव्यतनुलाभस्तावदास्ता मूल[2] प्राचीना[3] तनुरप्यपुनर्लाभाय याति[4] । अत्र मूलनाशलक्षणानर्थोत्पत्तिः ।

अरण्यानीति । आकूत हृदयम् । निभृत [5]गूढ पल्लवयति प्रकाशयति । अत्रारण्या[6]न्यादीना विरूपाणा असङ्घटनी याना सङ्घटना । निष्पपि योजयति—अत्र कृष्णे[8]त्यादि । ननु मध्यमोदाहरणे व्याजस्तुतिपर्यवसानम् इत्यत आह—केवलमिति । स्तुतिनिन्दा[9]छायापरित्यागे शुद्ध [10]सुज्ञातत्वादभ्यूहितु शक्यम् ।

विरूपानर्थयोर्हेतोरुत्पत्तिर्विषम मतम् ।
तथा [11]विरूपघटना तेनद त्रिप्रभेदकम् ॥

[12]समार्थ सूत्रम्—तद्विपर्यय[13]स्समम्[14] । तृतीयभेदापेक्षया विषमविपर्ययस्समम् । सङ्गतिपुरस्कारेण व्याचष्टे—विषमेत्यादि । अनलङ्कारत्वा[15]दिति । सरूपकार्यस्यायस्योत्पत्तौ न हि विच्छित्ति । [16]द्वैविध्यमाह—स चेति[17] । स[18]चान्त्यो भेद ।

---

1. A C. वाराणसीत्यक्त D वाणसि त्य 2 A अल 3. D प्राचीन 4 A C F G H भवति 5 A's alt. C H. दृढ 6. A C F. G H I. अरण्यार्दा 7 C. घटनयाना 8 H कृष्णे विरूप 9 A C निन्दयोश्च परि 10. D सज्ञानत्वा A सुज्ञानपदभ्यू C सुज्ञानादभ्यू 11 H त्रिरूप 12 Omitted in A C 13 F पर्ययेति 14 D सम भे 15 A C F G H omit इति 16 D वैविध्य 17 H स चेति योजयति 18 D चाभेद

त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अयि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिह सुभगे ! संवदति वा-
मतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥

अत्राभिरूपस्यैव नायकयुगलस्योचितं सङ्घटनमाशंसितम् । द्वितीयो यथा—

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फातिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥

अत्रानभिरूपाणां निम्बानां काकानां च समागमः प्रशंसितः । आनुरूप्यात्समत्वव्यपदेशः ।

विरोधमूलं विचित्रं लक्षयति—

स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम् ॥४७॥

यस्य हेतोर्यत्फलं, तस्य यदा तद्विपरीतं भवति, तदा तद्विपरीतफल-

---

त्वमेवमिति । त्वमेवविधसौन्द[1]र्या[2] स च रुचिरताया.[3] परिचितः युवा कला[4]-भिज्ञो च । शेष पाणिग्रहणम् । तदा गुणत्व[5] विश्वोत्कर्षी स्याद् । योजयति—अत्रेति । नायकेत्येकशेषः नायको नायिका चेति ।

चित्रं[6] चित्रमिति । स्फा[7]ति. स्फीतता । कोविदो निपुणः । [8]योजयति—अत्रेति । द्वयोरन[9]भिरूपत्व आनुरूप्यम् ।

सरूपयोस्सघटना समालङ्कार इष्यते ।
श्लाघ्या श्लाघ्यत्वयोगेन द्वौ[10]भेदावस्य सङ्ग[11]तौ ॥

विचित्राय[12]सङ्गति[13]—विरोधेति । सूत्रम्—स्वविपरीतफल[14] निष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम्[15] । विपरीतफलाय प्रयत्नो विचित्रम् । व्याचष्टे—[16]यस्येति[17] । तद्वि[18]परीतेति । तस्य विपरीतफलस्येत्यर्थ. ।

---

1. D. सौक्यां 2. C. यदि च 3. A C. D. F. तायां 4. D. कलाभि 5 A C. F. यत्नमपि स्यात् तर्हि स्यात् यो 6. A. C. G. चित्राचि 7. A. C. स्फाति स्फीतता 8 H. त्रिरूपं यो 9. A. C. अनल्परूप D. अभिरू 10. D. यौ 11. a. b. c. स्मर्तौ 12. A E. H विचित्रार्थमं A's alt. C विचित्राय 13 A. C. संगति बोधयति सूत्रं 14. F. फलाय प्र 15. A. विचित्रः व्याचष्टे 16. H भरिष्यति 17. C इति विरामं तु व्यत्ययः भेदा 18. A C. भेदाद्विप G तदा तद्वि

निष्पत्त्यर्थं कस्यचित्प्रयत्न उत्साहो विचित्रालङ्कारः। आश्चर्यप्रतीतिहेतुत्वात्। न चायं प्रथमो विषमालङ्कारप्रकारः। स्वनिषेधमुखेन वैपरीत्यप्रतीतेः। विपरीतप्रतीत्या तु स्वनिषेधस्तस्य विषयः। यथा—'तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु' इत्यादौ। इह त्वन्यथा प्रतीतिः। यथा—

घेत्तुं मुच्चइ अहरो अण्णत्तो वलइ पेक्खिउं दिट्ठी।
घडिदुं विहडंति भुआ रआअ सुरअम्मि वीसामो॥

अत्र मोचनवलनविघटनविश्रमाणां यथाक्रमं ग्रहणप्रेक्षणघटनरमणानि विपरीतफलानि प्रयत्नविषयत्वेन निबद्धानि। यथा वा—

उन्नत्यै नमति प्रभुं प्रभुगृहान्द्रष्टुं बहिस्तिष्ठति
स्वद्रव्यव्ययमातनोति जडधीरागामिवित्ताशया।
प्राणान्प्राणितुमेव मुञ्चति रणे क्लिश्नाति भोगेच्छया
सर्वं तद्विपरीतमेव कुरुते तृष्णान्धदृक्सेवकः॥

अत्र विपरीतफलनिष्पादनप्रयत्नः सुज्ञानः।

आश्रयाश्रयिणोरनानुरूप्यमधिकम् ॥४८॥

विरोधप्रस्तावादिह निर्देशः। अनानुरूप्यस्य विरोधोत्थापकत्वात्।

निर्वक्ति—आश्चर्येति। विषम[1]प्रकाराद्वैलक्षण्या[2]याह—न चायमिति। इह हि स्वनिषेधो वैपरीत्य[3] गमयति। विषमे तु व्यत्ययः। उदाहरणतो [4]दर्शयति—तमाले[5]ति। इह[6] त्वन्यथा—[7]घेत्तुमिति।

([8]ग्रहीतु) मुच्यतेऽध[9]रोऽन्यतो वल[10]ति ([11]प्रेक्षितु[12]) दृष्टिः।
घटितु विघ[13]टेते भुजौ (रताय[14]सुरतेषु) विश्रम॥

योजयति—अत्रेत्यादि। उन्नत्या इति। भोगेच्छया[15] भोक्तुमित्यर्थः। योजनं स्फुटमित्याह—अत्रेति।

प्रयत्नस्तु विचित्र[16] स्याद्विपरीतफलाप्तये।
निषेधनो[17] वैपरीत्याद्विषमालङ्कृतेभिदा॥

अधिकार्थं सूत्रम्—आश्रयाश्रयिणोरना[18]नुरूप्यमधिकम्[19]॥ आश्रयाश्रयिणोरयथात्वम् अधिकम्। [20]सङ्गतिं व्याचष्टे—विरोधेत्यादि। आश्रयाधिक्यात्[21] आश्रया-

---

1 H विषय 2. A. C. H. ण्यं 3. C. रीत्यं 4 A C दर्श 5 H. इति प्रयत्नस्तु 6 A अत्र अन्य F. omits इह तु 7. A. इत्यादेत्तुमिति C घेत्तु कुमिति F घेत्तु 8. All mss. गृहीतु 9 D. अपरं 10. A C. य स्तुं द 11 D. E. F. G. चलते 12. All mss स्तुं 13 A. C. घटयते F घटते 14 All read रतस्य सुरते पि 15. D भोगे यो भोक्तुं 16 A's alt विचित्र 17 C D विशेषणी 18. C आनुरू H रूपयाम्यं 19. A. C. कम् सङ्गति 20. D. सर्वाङ्क व्या 21. C. H. स्यात् इति

तत्रानानुरूप्यमाश्रयस्य वैपुल्येऽप्याश्रितस्य परिमितत्वाद्वा, आश्रितस्य वैपुल्येऽप्याश्रयस्य परिमितत्वाद्वा स्यात्। क्रमेण यथा—

द्यौरत्र क्वचिदाश्रिता प्रवितत पातालमत्र क्वचि-
त्क्वाप्यत्रैव धराधराधरजलाधारावधिर्वर्तते।
स्फीतः स्फीतमहो नभः कियदिदं यस्येत्थमेवंविधै-
र्दूरे पूरणमस्तु शून्यमिति यन्नामापि नास्तं गतम्॥

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
ट्टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः।
द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटलसद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति॥

पूर्वत्र नभस आश्रयस्य वैपुल्येऽप्याश्रितानां द्युप्रभृतीनां पारिमित्यं चारुत्वहेतुः। उत्तरत्र तु टङ्कारध्वनेराश्रितस्य महत्त्वेऽपि ब्रह्माण्डस्याश्रयस्य स्तोकत्वम्।

परस्परं क्रियाजननेऽन्योन्यम् ॥४६॥

इहापि विरोधप्रस्ताव एव निर्देशकारणम्। परस्परजननस्य विरुद्ध-

धिकयाच द्वैविध्यमाह—तत्रेत्यादि[1]।

द्यौरत्रेति। द्यौस्स्वर्गं, धरा पृथ्वी, जलाधारास्समुद्रास्त[2]दवधिरिति [3]निश्शेषत्वोक्ति अहो वियत्, इयत्तैव नास्तीत्यर्थः। पूरण[4]दूरेऽस्तु का पूरणवत्तयेत्यर्थः। यावता[5] शून्यमिति नाम्नोऽपि नास्ति गति काचित्।

दोर्दण्डेति – आञ्चि[6]तं आया[7]मितम्[8]। नत्वञ्चितमिति पाठ[9]। गतिपूजनयोरनुपयोगात्। [9]आङ्गिराया[10]मार्थो धातु। भ्राम्य[11]त्पिण्डितचण्डिमा च। योजयति—पूर्वत्रेति।

अना[12]नुरूप्यमधिकमाश्रयाश्रयिणोर्मतम्।
आश्रयाश्रयिवैपुल्यवशतो द्विप्रभेदकम्[13]॥

अन्यो[14]न्यार्थं सूत्रम्—परस्परं[15] क्रियाजननेऽन्योन्यम्। क्रिया[16]व्यतीहारेऽन्योन्यालङ्कारः। ससङ्गतिकं व्याचष्टे—इहापीत्यादि[17]। न स्व[18]रूपेति। स्व[19]रूपापेक्षया परस्पर-

---

1. H आदि अना तु 2. D. तदवधिरिति 3 A C. D F निशेष 4. A. C पूरणदूरेऽस्तु 5 A C. D. यावन्नाम्नास्त्यमिति ना 6. A. C. आञ्चि 7. Except F all mss. आयमि 8. F. आदि आयाम इति धातु न त्व 9. A. C. अङ्गि 10. C. आयामार्थी 11. C. म्यदि D भ्राम्य च E. भ्राम्यं च 12. C. अनन्तु 13. C. भेदक: 14. C अन्योऽन्या 15. F. स्परं इति 16. E. G क्रियति 17. H यादि मिपायुग 18. A. रूप स्वरूपा 19 C रूपो स्वरू

त्वात्। क्रियाद्वारकं यत्र परस्परोत्पादकत्वं, न स्वरूपनिबन्धनं, स्वरूपस्य तथात्वोक्तिविरोधात् तत्रान्योन्यालङ्कारः। यथा—

> कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य।
> अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः॥

अत्र शोभाक्रियामुखकं परस्परजननम्।

अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरमशक्यवस्त्वन्तरकरणं च विशेषः॥५०॥

इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्तत इति स्थितावपि यस्तत्परिहारेणाधेयस्योपनिबन्धः, स एको विशेषः। यच्चैकं वस्तु परिमितं युगपदनेकत्र वर्तमानं क्रियते स द्वितीयो विशेषः। यच्च किंचिदारभमाणस्यासंभाव्यवस्त्वन्तरकरणं स तृतीयो विशेषः। आनुरूप्यपरिहाररूपविरोधप्रस्तावादिहोक्तिः। क्रमेण यथा—

> दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम्।
> रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः॥

> प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा
> पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगाकुलस्य।
> हंहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते कापि सा सा
> सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः॥

> निमेषमपि यद्येकं क्षीणदोषे करिष्यसि।
> पदं चित्ते तदा शम्भो! किं न संपादयिष्यसि॥

जननम्यासभवेन[1] सम्यग्विरोधित्वात् क्रियाद्वारकमेवेह परस्परजननम्। कण्ठस्येति। तनुत्वरम्यत्वे देवीकण्ठस्य [2]आत्मोत्कृष्ट[3]त्वे सामग्री मुक्ताकलापस्य च वृत्तत्वात् निस्तलत्वमामोचनीयत्वं। इत्थं द्वयोरपि सम्पन्नसामग्रीकत्वात् भूषणभूष्यभावस्साधारण[4]। योजयति—अत्र शोभेति। क्रियामुख[5]क क्रियाद्वारकम्।

क्रियाजननमन्योन्य[6]मन्योन्यालङ्कृतिर्मता।

विशेषार्थं सूत्रम्—अनाधार[7]माधेयमेक[8]मनेकगोचरमशक्यवस्त्वन्तरकरणं च विशेष[9]। दिवमपीति। दिवमुपयातानामपि गिरो रमयन्ति जगन्तीत्यनाधाराधेयता[10]। [11]प्रासादेति—अत्रैकस्यानेकगोचरता[11]। निमेषमपीति। अत्र सर्वसम्पादनात्मनोऽशक्य-

1. D भवेन म 2 E. G. आत्मोत्कृष्टे 3. D. omits ट 4 A. F. साधारणं 5 A. C. मर्नं क्रियाजनन 6 C. योन्यालंकृ 7. F. धारेति 8 A. C F. H. मेषः गिरो D. मेषः दिवमुप 9 H मेयमाद्य 10 A C. H. प्रसादे सति 11. H. चरता स्यायामार्थ (p 167)

अत्र कवीनामाधाराणामभावेऽप्याधेयाना गिरामवस्थितिरन्यत्रभावो विषयार्थ इति विषयत्वेन तेषामाधारत्वात्। एकस्या एव योषितः प्रासादादौ युगपदवस्थानं, तथा चित्तविषये पदकरणे प्रस्तुतेऽपि भावि लोकोत्तरवस्तुसंपादन क्रमेण ज्ञेयम्।

यथा साधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः ॥५१॥

कश्चिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिद्यन्निष्पादितं वस्तु तत्ततोऽन्येन केनचित्तत्प्रतिद्वन्द्विना तेनैवोपायविशेषेण यदन्यथा क्रियते स निष्पादितवस्तुव्याहतिहेतुत्वाद्व्याघातः। यथा—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमश्चारुलोचनाः॥

अत्र दृष्टिलक्षणेनोपायेन स्मरस्य हरेण दाहविषयत्वं निष्पादितम् मृगनयनाभिः पुनस्तेनैवोपायेन तस्य जीवनीयत्वं क्रियते। तच्च दाहविषयत्वस्य प्रतिपक्षभूतम्। तेन व्याघाताख्योऽयमलङ्कारः। सोऽपि व्यतिरेकनिमित्तत्वेनात्रोक्तः। विरूपाक्षस्येति चारुलोचना इति च व्यतिरेकगर्भविव वाचकौ। जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिः। पूर्ववदिह प्रकरणस्य लक्षणम्। प्रकारान्तरेणाप्ययं भवतीत्याह—

वस्त्वन्तरस्य[1] करणम्। त्रिष्वपि योजयति—अत्र कवीनामिति। तेषाम् इति षष्ठीनिर्देशेऽपि न[2] गीर्भिस्सह सम्बन्धमात्रम्[3], अपि तु विशिष्ट[4] सम्बन्ध इत्याह—अन्य[5]त्रेति। भावि लोकोत्तरेति। विशब्देन[6] नञा चाक्षिप्तोऽयं।

अनाधारादिभेदेन विशेषोऽपि त्रिधा मत।

व्याघातार्थं सूत्रम्—यथा[7] साधितस्य तथैवान्येनान्यथा[8]करण व्याघात[9]। एवेन यद्यथा साधित तस्य तथैवान्यथीकरण व्याघात। व्याचष्टे—[10]कश्चिदिति। दृशेति। दृशा दग्धस्य दृशैव जीवनाच्चारुलोचना विरूपाक्षस्य जयिन्य। योजयति—अत्र दृष्टी[11]ति। जीव[12]नीयत्वमिति। प्राणितव्य[13] जीवनमित्यर्थं। अथ चात्र व्यतिरेकहेतुरित्याह—सोऽपीति। विरूपाक्षचारुलोचनाशब्दौ हि[14] व्यतिरेकगर्भौ। जयेन च व्यतिरेक उक्त। गङ्गतिमाह—पूर्ववदिति। अनानुरूप्य[15] इह लक्षण प्रकरणस्य।

---

1. D. करणम्य कर 2. Omitted in all except E. 3 A. D. E. मात्र 4. A C विशिष्ट 5 C. E अनन्यत्र D. अन्यथेति 6. A मात्रशक्ति C मात्रितो 7. F. यथेति 8 E. अन्यथा। 9 A C घात व्याचष्टे 10 A. C. D. F किञ्चि 11 H. इति पाठ दृशेति (P 168) 12 A. C. जीवयन्तीति F जीवनीयत्व 13. A C. F मत्प्रणमुण जी F तत्पाद जी 14 Omitted in D. 15. C. रूप्यं मन्न

सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ॥५२॥

व्याघात इत्येव । किञ्चित्कार्यं निष्पादयितुं संभाव्यमानः कारणविशेषस्तत्कार्यविरुद्धनिष्पादकत्वेन यत्समर्थ्यते सोऽपि संभाव्यमानकार्यव्याहतिनिबन्धनत्वाद्व्याघातः । *कार्यविरुद्धकार्यनिष्पत्तिश्च कार्यापेक्षया सुकरा* । तस्य कारणस्यात्यन्तं तदानुगुण्यात् । न त्वत्र कार्याभिमतस्य कार्यत्वाभावः । तद्विरुद्धस्यात्र सौकर्येण कार्यत्वात् । अत एव द्वितीयाद्विषमाद्भेदः । तत्र हि कार्यस्यानुत्पत्तिरनर्थस्य चोद्गमनम् । इह तु कार्यमकार्यमेव न भवति। तद्विरुद्धस्यानर्थस्य व्यतिरेकिणोऽप्यत्र सुष्ठुकार्यत्वात् । यथा हर्षचरिते राज्यवर्धनं प्रति श्रीहर्षोक्तिषु—

"यदि बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति, भवद्भुजपञ्जरमेव रक्षास्थानम्" इत्यादि ।

अत्र राज्यवर्धनेन श्रीहर्षप्रस्थाने कार्ये बाल्यरक्षणीयत्वादिकारणत्वेन यत्संभावितं तत्प्रत्युताप्रस्थानकारणत्वेन सुकरतया श्रीहर्षेण राज्यवर्धनस्य समर्थितमिति व्याघातोऽलङ्कारः ।

एवं विरोधमूलानलङ्कारान्निर्णीय शृङ्खलाबन्धोपचिता अलंकारा लक्ष्यन्ते । तत्र—

यथा साधकमेकेन तथैवा[1]न्येन बाध[2]नम् ।
व्याघातोऽस्य [3]विरुद्धस्य सौकर्येण क्रिया तथा ॥

तत्र सूत्रान्तरम्—सौकर्येण कार्य[4]विरुद्धक्रिया च । [5]कार्यापेक्षया सुक[6]रस्य विरुद्धस्य करण कार्यव्याहतिहेतुरिति व्याघातान्तरम् । व्याचष्टे—व्याघात इत्यादि । अथ [7]लक्ष्यपदानुषङ्ग । कार्यार्थं संभावितस्य कारणविशेषस्य तद्विरुद्ध[8]निष्पादन व्याघात । विरुद्धनिष्पत्तिश्च सुकरा कारणस्य विशिष्टा[9]नुगुण्यात् । इत्थं च सति अनर्थोत्पत्तिलक्षणाद्विषमात्[10] भेद इत्याह—न [11]त्वत्रेति । न ह्यत्र कार्यम[12]कार्यं किन्तु तद्विरुद्ध [13]सुकर कार्यम् । अतो द्वितीयविषमाद्भेद । यतस्तत्र कार्यम[14]कार्यं[15] विरुद्धस्तु अनर्थं । इहोभयमपि कार्यमिति ।

यदि[16] बाल इतीति । अत्र[17] बाल्य रक्ष्य[18]त्व चाप्रस्थाने[19] हेतु[20]त्वेन सम्भावित प्रत्युत[21] सौकर्येण प्रस्थान साधयति । सङ्गत्यन्तरमाह—एवमिति ।

---

1 A C F. अन्यस्य 2 E. बोध A. B. C. माधन 3 A's alt. विरोधस्य 4 D repeats कार्य 5 C व्याघात इत्येन कार्या 6 C सकर 7. A C लक्षण 8 C. स्द्धा 9 A शिष्टा D शिष्टस्यानु 10. A G अत्र को भेद C अत्र भ 11 A नन्वत्रे 12 D कार्याकार्यमका 13 A. सकर 14 C कार्य का 15. A C. F अकार्य 16 Omitted in A C D. F 17 A E. इह 18. A. C D F. रक्षणत्वे 19. Except H all read स्थाने च 20 A. हेतुमात्वेन 21 H प्रस्तुत

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला ॥५३॥

यदा पूर्वं पूर्वं क्रमेणोत्तरमुत्तरं प्रति हेतुत्वं भजते तदा कारणमाला-ख्योऽयमलङ्कारः। यथा—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः॥

कार्यकारणक्रम एवात्र चारुत्वहेतुः।

यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनापोहने एकावली ॥५४॥

यदि पूर्वपूर्वं प्रति क्रमेण परं परं विशेषणत्वमनुभवति स एकावल्य-लङ्कारः। विशेषणं च स्थापनेन निवर्तनेन वा। स्थापनेन यथा—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य॥

अत्र वराङ्गनाः पुराणां विशेषणं स्थापनीयत्वेन स्थितम्। एवं वरा-ङ्गनानां रूपमित्यादि ज्ञेयम्। निवर्तनेन यथा—

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः॥

तत्र कारणमालायां सूत्रम्—[1]पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतु[2]त्वे कारणमाला[3]। यदा पूर्वमित्यादि। जितेन्द्रिय[4]त्वमिति। जितेन्द्रियत्वाद्विनय, विनयाद्गुणप्रकर्षं तनो जनानुराग। अत्र[5] सारादिविच्छित्त्यन्तरसभवेऽपि नालङ्कारान्तर[6]मित्याह[7]—कार्य-कारणेति।

कार्यं कारणमालाया[8] प्राच[9] प्राच पर परम्॥

एकावल्यां सूत्रम्—यथा[10]पूर्वं परस्य विशेषण[11]तया स्थापनापोहने एकावली[12]। [13]यदि पूर्वं[14]पूर्वस्य पर पर विशेषणतया स्थाप्यते,[15] सैका[16] एकावली यथापोह्यते मान्या[17]। पुराणीति। अत्र पुराणा वराङ्गनास्तासां रूप तस्य[18] विलास स[19] कुसुमा-युधस्य विशेषणतया स्थाप्यते। योजयति—अत्र वराङ्गना इति। न तज्जलमिति। अत्र जलादे [20]पूर्वं पूर्वस्य पङ्कजाद्युत्तरोत्तर विशेषणमपोह्यतया [21]स्थितम्।

---

1. F पूर्वेति 2. E हेतुत्व 3 D मालां 4 A C यथाह्नि 5 Omitted in D 6 D अनकार 7 D इत्यत आह 8 a. b c मालाया 9. D. प्राच प्राच H वाच वाच 10 F यथेति 11 D. शेषणा उपाहननया स्था 12 D एकावली 13 A D F. यदा 14 D F. G परपरस्य 15 D प्येते। योजयति F. प्यते अन्य विनाम 16 A C G. मेकावली 17 H मन्या। एकावल्यो 18 F अस्य 19 Omitted in C 20 A C.F पूर्वस्य 21. Except E. all read उपस्थित

अत्र जलस्य सुचारुपङ्कजत्वं विशेषणम् अपोह्यतया स्थितम् । एवं पङ्कजादीनामलीनषट्पदत्वादि ज्ञेयम् ।

पूर्वपूर्वस्योत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् ॥५५॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्कर्षहेतुत्वे एकावली । पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरोत्कर्षनिबन्धनत्वे तु मालादीपकम् । मालात्वेन चारुत्वविशेषमाश्रित्य दीपकप्रस्तावोल्लङ्घनेनेह लक्षणं कृतम् । गुणावहत्वमुत्कर्षहेतुत्वम् । यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय* येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र कोदण्डादिभिः क्रमेण शरादीनामुत्कर्षो विहितः । समासादनलक्षणक्रियानिबन्धनं च दीपकं दीपनविषयाणामुत्तरोत्तराभिमतत्वेन कृतम् ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥५६॥

पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षनिबन्धनं सारः । यथा—

एकावल्या यथापूर्वं भेदक [1]मुत्तरोत्तरम्[2] ।
स्थाप्यतेऽपोह्यते चैव तेनेय द्विविधा मता ॥

मालादीपकार्थं सूत्रम्—[3]पूर्वपूर्वस्यो[4]त्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् । एकावल्यामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वगुणावहत्वम् इह तु व्यत्यय । व्याचष्टे—[5]उत्तरोत्तरस्येति । प्रस्तावो[6]ल्लङ्घने हेतुमाह—मालात्वेनेति[7] । सङ्ग्रामेति । अत्र[8] कोदण्डादे पूर्वपूर्वस्य शराद्युत्तरोत्त र[9]समासादन दीपनेन गुणावहत्वम्[10] । व्याचष्टे—अत्र कोदण्डादिभिरिति ।
मालादीपकमा[11]द्यस्योत्तरोत्तरदीपनम्[12] ।

सारार्थं सूत्रम्—[13]उत्तरोत्तरमुत्कर्षस्सारः । व्याचष्टे—पूर्वपूर्वेति[14] । निबन्धन

---

1. A C. F G चोत्तरो 2 D त्तर (विशेषणमपोह्यतया स्थित) स्था 3 F. पूर्वेति 4 D omits उत्तर 5 D E omit उत्तर 6 A C. E स्थानो 7. H. इति मालादीपक 8 Omitted in A C 9 A C E F. त्तरस्य पूर्वपूर्वसमा 10 A C. E. F इत्यव्यत्यय तद्व्याच 11 D E a b c माद्याद्यस्योत्तरदी 12. A दीपनात् 13 F. उत्तरेति 14 A C E पूर्वस्येति

* *This line is read in the T. S S edition as* "सन्नासे परिपन्थियोधनिवहे सामुख्यमासादिता". Vidyacakravartin does not help in fixing the reading here In his Sampradāyaprakā'sinī, he comments on the verse twice (P 72, 315) In his first explanation there is an evidence of his having accepted the reading देवाकर्णयति The two manuscripts of the Sarvasva that were consulted adopt the reading as in the N S. ed

राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥

अत्र राज्यापेक्षया वसुधायाः सारत्वम्, एवं वसुधापेक्षया तदेकदेशस्य पुरस्येत्यादि योजनीयम् ।

एवं शृङ्खलाविच्छित्त्यालङ्काराः प्रतिपादिताः अधुना तर्कन्यायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र—

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ॥५७॥

यत्र हेतुः कारणरूपो वाक्यार्थगत्या विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्या लिङ्गत्वेन निबध्यते तत्काव्यलिङ्गम् । तर्कवैलक्षण्यार्थं काव्यग्रहणम् । न ह्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोपसंहारादयः क्रियन्ते । वाक्यार्थगत्या च निबध्यमानो हेतुत्वेनैवोपनिबद्धव्य., नोपनिबद्धस्य हेतुत्वम् । अन्यथार्थान्तरन्यासान्नास्य भेदः स्यात् । क्रमेण यथा—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी ।

थयनम्[1] । राज्य इति । सारमित्यत्र वस्त्वित्यध्याहर्तव्यम् । इतरथा [4]लिङ्गासङ्गति । योजयति—अत्र राज्येति ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षावहत्वे सार इष्यते ।

सङ्गत्यन्तरायाह—एवं शृङ्खलेति । तत्र[3] काव्यलिङ्गार्थं सूत्रम्—हेतो[4]र्वाक्यपदार्थत्वे[5] काव्यलिङ्गम् । वाक्यार्थपदार्थरूप[6]हेतौ द्विधा[7] काव्यलिङ्गम् । व्याचष्टे—यत्र हेतुरिति[8] । [9]तर्कवैलक्षण्य दर्शयति—[10]न ह्यत्रेति । अनुपाधिक सम्बन्धो व्याप्ति । हेतो [11]पक्षेऽवस्थिति पक्षधर्मता । उपसहारो निगमनम् । आदिशब्दादुपन[12]यादि । वाक्यार्थत्वे विशेषमाह—वाक्यार्थगत्येति[13] । अनेन हेतुत्वस्य शाब्दत्वनियम उक्त । [14]वाक्यार्थत्वे अर्थान्तरन्यास[15]प्राप्ति इत्याह—अन्यथेति । अर्थान्तरन्यासे हि अर्थात्समर्थनम्, इह तु शब्दत[16] इति विभाग ।

यत्त्वन्नेत्रेति । नेत्र[17]रुचिसमानस्य [18]इन्दीवरस्य [19]सलिले निमज्जनम्, मुखच्छायानुका[20]रिणः शशिनो मेघैराच्छादन, गमनानुकारिणीनां हंसानां पलायन चेति वाक्यार्थत्रयमेव वाक्यतापन्नानां सादृश्यविनोदा[21]प्राप्तौ हेतु ।

---

1 C H अन्यनं 2 D लिङ्ग 3 C अत्र omitted in H. 4 F. र्हेतोरिति 5 E. अर्थता 6 D अर्थ अनुरूप C omits रूप 7. E. द्विविधा 8 H. इति काव्यलिङ्गं (P. 172.) 9 A मत्र 10 A अन्यत्र 11 A. C. G पक्षस्थितिः 12 D. E. F. G H. I. नयनादि 13 A C D गतेति F. गम्येति 14. E. अर्थ 15. Except D all mss न्यासस्य 16 A. C. F. शब्दात् 17 A C. F. G नेत्रसमानरुचीति इ D नेत्रसमानस्य इ 18 A's alt. पद्मस्य स C पद्मस्य 19 C. सलिले 20 D कारस्य 21. C. मोदात्

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्साहश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥

पूर्वत्र पादत्रयार्थोऽनेकवाक्यार्थरूपश्चतुर्थपादार्थे हेतुत्वेनोपन्यस्त । उत्तरत्र तु सबोधने "व्यापारयन्त्य" इति मृगीविशेषणत्वेनानेकपदार्थो हेतुरुक्त ।

एवमेकवाक्यार्थपदार्थगतत्वेन काव्यलिङ्गमुदाह्रियते । यथा—

मनीषिता सन्ति गृहेषु देवतास्तप क्व वत्से ! क्व च तावक वपु ।
पद सहेत भ्रमरस्य पेलव शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ॥

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-
मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।
तत्सन्निधौ तदधुना हृदय मदीय-
मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥

पूर्वत्र वरप्राप्तिहेतुभूततपोनिषेधस्य "मनीषिता" इति वाक्यार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्ट । उत्तरत्र पुन "अस्तमितान्यभावम्" इत्यत्र विस्मयस्तिमितमिति विशेषणद्वारेण पदार्थ ।

साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् ॥५८॥

यत्र शब्दवृत्तेन पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवत्साधन साध्यप्रतीतये निर्दिश्यते

मृग्य[1] इति । [2]दर्भनिर्व्यपेक्षत्व[3]लोचनव्यापारणे[4] पदार्थौ[5] सबोधन हेतु[6] । उभयत्र योजयति—पूर्वत्रेत्यादि । अत्र वाक्यार्थपदार्थयोरेकैक[7]हेतुत्वेनोदाजिहीर्षुराह—एवमेकेति । मनीषिता इति । अत्र तपोनिवारणे गृहेष्वपक्षितदेवतासद्भावो[8] वाक्यार्थो[9] हेतु । यद्वि[10]स्मयेति । अत्रान द[11]मन्दत्वे विस्मयस्तिमितत्व पदार्थो हेतु । योजयति—पूर्वत्रेत्यादि ।

काव्यलिङ्गत्व तु[12] हेतुत्वेनोक्तिर्वाक्यपदार्थयो ।
[13]नार्थमर्थान्तरन्यासो हेतो[14]र्व्याप्यत्वसश्रयात् ॥

अनुमानाय सूत्रम्—साध्य[15]साधननिर्देशोऽनुमानम् । साध्यसिद्ध्यर्थं[16] साधननिर्देशो ऽनुमानम् । व्याचष्टे—यत्र शब्देत्यादि । शब्दवृत्तेन[17] न तत्वयस्य । वस्तुतस्तथा भावेन

---

1 A C दृश्यत इति 2 A C मन्दर्भंमि 3 A C. चत्व 4 A C पारया D पाराक्षेप 5 G यथा 6 E F G हेतू 7 D E ण्कया हे 8 D E. भावा 9 D अर्थे 10 D स्मरय F विषय 11 D मयत्वे 12 Omitted in A. C 13 C न्याय 14 C शब्द 15 F साध्यति 16 H. सिद्धौ 17 A नार्थ C न तकस्य

सोऽनुमानालङ्कारः । विच्छित्तिविशेषश्चात्रार्थादाश्रयणीयः । अन्यथा तर्कानु-मानात्कि वैलक्षण्यम् ? उदाहरणम्—

यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसनपरिपिङ्गाश्च ककुभ-
स्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुषण्डे स्मरदवः ॥

अत्र धूमस्फुलिङ्गकपिलदिक्त्वानि वह्निलिङ्गानि त्रिरूपत्वादिवशब्द-प्रतिपादितं वह्निं गमयन्तीत्यनुमानम् । रूपकमूलत्वेनालङ्कारान्तरगर्भीकारेण विच्छित्त्याश्रयणात्तर्कानुमानवैलक्षण्यम् । क्वचित्तु शुद्धमपि भवति । यथा—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासौ स्मरः ॥

अत्र योषितां भ्रूव्यापारेण मार्गणपतनं स्मरपुरोगामित्वे साध्येऽनल-ङ्कृतमेव साधनमिति शुद्धमनुमानम् । प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नार्थनिष्ठत्वेन च विच्छित्तिविशेषाश्रयणाच्चारुत्वम् ।

अयमत्र पिण्डार्थः—इहास्ति प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । अस्ति च समर्थ्य-

---

पक्षधर्मा[1]न्वयेति त्रैरूप्यमुक्तम् । [2]तर्कानुमानवैलक्षण्यायाह—विच्छि[3]त्तीति । अर्थात् कविकल्पितवैचित्र्यात् । यथा रन्ध्रमिति । जलदधूमस्य व्यो[4]मस्थगन खद्योताना स्फु-लिङ्गायमानता, ककुभा [5]विद्युज्ज्वालापिङ्गता च । पथिकतरुषण्डे स्मरदवानललग्न[6] लिङ्गम् । योजयति—अत्र धूमेत्यादि[7] । रूपक[8]मूलत्वमेवालङ्कारान्तरगर्भीकार । अलङ्कारान्तरविविक्ततयाऽपि दर्शयितुमाह—क्वचित्त्विति । यत्रैता इति । लहरीवच्च[9]-लाश्चलदृशो यासा ता । यत्र [10]भ्रूव्यापारस्तत्रैव मार्गणपतनम् । स्मरस्याग्र[11]गमने धुङ्क्तया लिङ्गम् । तदेतदाह—अत्रेति । [12]अनलङ्कृतमेव रूपकाद्यसङ्कीर्णमेव[13] ।

तर्कानुमाना[14]द्वैलक्षण्यमाह—प्रौढोक्तीति । मात्रग्रहणादलङ्कारान्तरापोह । वास्तव न तु तर्कानुमानवन्निश्चमत्कारता[15] । अथानुमानकाव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासानां विषयं विवेचयति—अयमत्रेत्यादि[16] । पिण्डार्थं अवान्तरविशेषनिरपेक्षो[17] निष्कृष्टार्थः । अप्रतीत.

---

1 A. C धर्मतान्व F. धर्मादृयश्चेति 2. A. तश्यायवै C तर्कन्यायवै 3. C. च्छित्तिरिति 4 D गगन 5. H विद्यु 6 D लगन E लगनं 7. H आदि अथानु-मान 8. D. पक गर्भत्वमेवालं 9 A F. G. चचलाश्च C E. चचलाद H. चपमलाद 10. A. भ्रयोव्या 11. D स्यागम 12 F. omits न 13 A. C. omit एव 14. E. मानवै 15. D कारता 16 H आदि अप्रतीत अर्थानां (P. 175) 17. A. व्यपेक्षा

समर्थकभावः। तत्राप्रतीतप्रत्यायने प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः। प्रतीतप्रत्यायने तु समर्थ्यसमर्थकभावः। तत्र प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेऽनुमानम्। समर्थ्यसमर्थकभावे तु यत्र पदार्थो हेतुस्तत्र हेतुत्वेनोपादाने, "नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः," इत्यादाविव न कश्चिदलङ्कारः। यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वं यथोदाहृते विषये "मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा" इत्यादौ, तत्रैव काव्यलिङ्गम्। यत्र तु वाक्यार्थस्य हेतुत्व, तत्र हेतुत्वप्रतिपादकमन्तरेण हेतुत्वेनोपन्यासे काव्यलिङ्गमेव। तटस्थत्वेनोपन्यस्तस्य तु हेतुत्वेऽर्थान्तरन्यासः। एवं चास्या प्रक्रियायां कार्यकारणवाक्यार्थयोर्हेतुत्वे काव्यलिङ्गमेव पर्यवस्यति। समर्थ्यवाक्यार्थस्य सापेक्षत्वात्ताटस्थ्याभावात्। ततश्च सामान्यविशेषभाव एव अर्थान्तरन्यासस्य विषयः यत्पुनरर्थान्तरन्यासस्य कार्यकारणगतत्वेन समर्थकत्वमुक्तं, तदुक्तलक्षणं काव्यलिङ्गमनाश्रित्य तद्विषयत्वेन लक्षणान्तरस्यौद्भटैराश्रितत्वात्। उक्तलक्षणाश्रयणे तु "यत्त्वन्नेत्र"-त्यादिर्विविक्तो विषयः काव्यलिङ्गस्यार्थान्तरन्यासे पूर्वं दर्शितमितीय गति आश्रयितव्या।

प्रत्याय्यते चेत् प्रत्याय्यप्रत्यायकभाव तदा[1]नुमानम्, प्रतीतस्समर्थ्यते चेत् समर्थ्यसमर्थकभाव तदा पदार्थस्य त्वत[2]लादिशिरस्कतया हेतुत्वेनोपादाने न कश्चिदलङ्कार। यथा नागेन्द्रहस्ता इत्यादौ। [3]कर्कशत्वात् ऊर्वोरुपमानबाह्या इति[4] हेतु[5]भङ्गावस्य लौकिकत्वात्। यदा[6] त्वतलाद्यसस्पर्शेनोपात्तस्य[7] पदार्थस्य[8] हेतुत्व तदा "मृग्यश्च दर्भाङ्कुरे' त्यादौ पदार्थनिवन्धन[9]मेक काव्यलिङ्गम्। यदा पुनर्वाक्यार्थो हेतुत्वप्रतिपादक[10]-यच्छब्दादिप्रयोगमन्तरेण हेतुत्वेनोपादीयते, तदा वाक्यार्थनिवन्धनमन्यत्काव्यलिङ्गम्। यदा ताटस्थ्येनोपात्तस्य वाक्यस्य अर्थपर्यालोचनया[11] हेतुत्व तदार्थान्तरन्यास। इत्थ च सति वाक्यार्थनिवन्धन काव्यलिङ्ग कार्यकारण एव भवति[12]। समर्थ्यं[13] वाक्यार्थं[14]स्यानया क्रियया सापेक्षत्वेन ताटस्थ्याभावात्। अर्थान्तरन्यासस्तु सामान्यविशेषभाव एव भवति। तथात्व एव ताटस्थ्यसभवात्। यत्पुन [15] कार्यकारणगतत्वेनार्थान्तरस्य समर्थकत्व तदुक्त[16]लक्षण काव्यलिङ्गमप्यन[17]पेक्ष्यैव। आचार्यैर्लक्ष[18]णान्तरकरणात्। इत्थ च सति उक्तलक्षणाश्रयणे, "यत्त्वन्नेत्रे"त्यादौ अर्थान्तरन्यासविविक्त काव्यलिङ्गमेव। कार्य[19]कारणयोस्तु समर्थकत्व अर्थान्तरन्यासे[20] दर्शितचरमिति गतिरियमी विषयविभागा[21]याश्रयितव्या।

---

1 A F G तदनु C तदामान 2. C D. E G H याचशि 3 A. C F न चित्कर्क 4 E हेतुर्हे 5 C सद्भाव 6 C यदावाद्यम 7. D तस्य हेतु 8 C अर्थस्यादि 9 D धनमन्यत्काव्य 10 A. पादक शब्द C पादकत्व 11 A C. D लोचनाया 12. D भवति तथात्व एव 13 A C F सामर्थ्य 14 A. C F वाक्यस्य 15 C. omits यत 16 G तदु यत्र यत्त्वादित्यादि (under प्रत्यनीक) 17 D G H अपेक्ष्य 18 D वृत्तान्त 19 C omits कार्य 20 A. C F. न्यासेन 21 D भागाश्र

एवं तर्कन्यायमूलमलङ्कारद्वयमिह प्रतिपादितम्। अधुना वाक्यन्याय-मूला अलङ्कारा उच्यन्ते। तत्र—

उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेणानुनिर्देशो यथासंख्यम् ॥७६॥

ऊर्ध्वं निर्दिष्टा उद्दिष्टाः पश्चान्निर्देशोऽनुनिर्देशः। स चार्थादर्थान्तरगतः, संबन्धश्चात्र सामर्थ्यात्प्रतीयते, ऊर्ध्वं निर्दिष्टानामर्थानां पश्चान्निर्दिष्टैरर्थैः क्रमेण संबन्धो यथासंख्यमिति वाक्यार्थः। अन्ये त्विममलङ्कारं क्रमसंज्ञयाभिदधिरे। तत्र यथासंख्यं शाब्दमार्थं चेति द्विधा। शाब्दं यत्रासमस्तानां पदानामसमस्तैः पदैरर्थद्वारकः संबन्धः। तत्र क्रमसंबन्धस्यातिरोहितस्य प्रत्येयत्वात्। आर्थं तु यत्र समासः क्रियते तत्र समुदायस्य समुदायेन सह संबन्धस्य शब्दत्वादर्थावगम-पर्यालोचनया त्ववयवगतः क्रमसंबन्धः प्रतीयते। तथात्र यथासंख्यार्थत्वम्। आद्यस्योदाहरणम्—

अनुमानं तु साध्या[1]य साधनस्योपवर्णना।
तत्प्रकीर्णत्व[2]शुद्धत्वविच्छित्त्यान्यविलक्ष[3]णात् ॥
अप्रतीतप्रतीतौ स्यादनुमानव्यवस्थिति।
पदार्थाद्वाथ वाक्यार्थात् निर्देशे सति हेतु[4]त ॥
समर्थनं प्रतीतस्य काव्यलि[5]ङ्गद्वय मतम्[6]।
भवेदर्थान्तरन्यास तात्स्थ्ये हेतुभावत ॥
कार्यकारणभावे तु तस्योक्त लक्षणान्तरम्।

सङ्गत्यन्तरायाह—एव तर्केति। तत्र यथासंख्यार्थं सूत्रम्—[7]उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेणानु[8]निर्देशो यथासंख्यम्। प्राङ्निर्दिष्टाना पश्चान्निर्दिष्टै क्रमेण सम्बन्धो यथासंख्या-लङ्कार। व्याचष्टे—[9]ऊर्ध्वमित्यादि। ऊर्ध्वं प्रागित्यर्थ[10]। स चेति। अनु[11]निर्देशो-ऽर्थान्तरगत[12] न तु उद्दिष्टार्थगत। सामर्थ्यादुद्दिष्टा[13]नुनिर्देश्ययो सापेक्षत्वलक्षणात्। सम्बन्धप्रतीति[14] निष्कर्षति—ऊर्ध्वंनिर्दिष्टानामिति। वाक्यार्थ[15] सूत्रात्मनो[16]वाक्य-स्यार्थ। अत क्रमविशेष[17]। अन्ये तु क्रम इत्येवाभिदधिरे।

द्वैविध्यमाह—तच्चे[18]ति। आद्य[19]स्य लक्षणमाह—शाब्दं यत्रेति। अस[20]मस्ताना प[21]दैरर्थादभिसम्बन्धे शाब्दक्रमावलम्बिन सम्बन्धस्यातिरोधान[22]प्रतीतिश्शाब्द[23]-

1. A. C F साध्यगा 2. A C F र्गम्यविद्ध 3 E. G मत्यर्थ 4 D हेतुक 5 A C. लिङ्गान्वयो म 6 A C मत 7 F उद्दिष्टेति H. उद्दि 8 अनूद्दे 9 C. पूर्व 10. H. इत्यर्थं प्रागुक्तानां (P. 176) 11. D. अन निर्दे 12. A. C. F गत न तदुदि 13. C. दिष्टानुदिष्टानुरूप्य 14 D E प्रतीति 15 A. C यथार्थं 16 C. मनोषां 17. E. G. शेषोऽयम् 18 D तद्वेति 19 A. असम्य 20 A वस्यानां 21. A D F. व्यास्तेर 22. A C धाय D धन 23 C गम्य

"लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः" ॥

अत्र लावण्यौकस्त्वप्रभृतीनामिन्द्वादिभिः क्रमसंबन्धस्याव्यवहितत्वेन प्रतीतेः शाब्दं यथासंख्यम् । द्वितीयस्य यथा—

"कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृषहंसवाहनाः शं वः ।
जलनिधिगिरिकमलस्था हरिहरकमलासना ददतु" ॥

अत्र कज्जलादीनां सुपर्णादिभिः संबद्धानां जलनिध्यादिभिः सह संबन्धः श्रुत्या समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अर्थानुगमानुसारेण त्ववयवानां क्रमसंबन्धावगतिरित्यार्थं यथासंख्यम् ॥

एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः ॥६०॥

क्रमप्रस्तावादिदमुच्यते । एकमाधेयमनेकस्मिन्नाधारे यत्तिष्ठति स एकः पर्यायः । नन्वनेकगोचरमिति प्रागुक्तेन लक्षणेन विशेषालङ्कारोऽत्रोक्तः । तत्किमर्थमिदमुच्यते इत्याशङ्क्योक्तं—क्रमेणेति । इह च क्रमप्रतिपादनादर्था-

ब्दता । द्वितीय लक्षयति—आर्थं[1]त्विति । समुदायस्य समुदायेन[2] सम्बन्धे शाब्दे पर्यालोचन[3]या अवयवक्रमसम्बन्ध इत्यार्थता[4] । लावण्येति । लावण्यप्रभा [5]त्यागावनीभर[6]क्षम[7]त्वशालिनि त्वयि सति इन्दुपूष[8]चिन्तारत्नकुलक्ष्माभृता नैरर्थक्य । योजयति—अत्र लावण्यौकस्त्वेत्यादि । कज्जलेत्यनाऽऽर्थत्व योजयति—अत्र[9] कज्जला[10]दीनामिति । श्रुत्या शब्देन[11] समुदायगतस्सम्बन्ध ।

"प्रागुक्तानामनूक्तस्तु सम्बन्ध.[12] क्रमिको[13] यदा ।
यथासख्य तथा शाब्दम् आर्थं चेति द्विधा मतम्[14]" ॥

पर्यायार्थं सूत्रम्—एक[15]मनेकस्मिननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्याय:[16] । एकस्यानेकाधारत्वे एक पर्याय । अनेकस्यैकाधारत्वे द्वितीय । ससङ्गतिक व्याचष्टे—क्रमप्रस्तावादित्यादि । क्रमग्रहणस्य प्रयोजनायाह—[17]नन्वेकमित्यादि । एकस्याने-

1. A अर्थम् 2 A. C. E. F G. H. I. दायेस 3. A C. F. लोचने यावन्क्रम D. लोचने यायन्वयक्रम 4 D omits ता 5 A. C भास्याभाव निभरत्व 6 F. भरस्यत्त 7 C. मय 8 A C. F G पूर्व 9. E. omits अ 10 A C F. जलानां 11. A C. F. शाब्द 12. A C D यन्धं 13 A C क्रमकोविदा 14 A. C F. विदुः 15 F. एकमिति 16. C य· अनेकस्यैक 17 H omits ननु

त्त्र यौगपद्यप्रतीतिः । तेनास्य ततो विविक्तविषयत्वम् । तथा एकस्मिन्ना- धारेऽनेकमाधेयं यत्स द्वितीयः पर्यायः । नन्वत्र समुच्चयालङ्कारो वक्ष्यत इत्येत- दर्थमपि क्रमेणेति योज्यम् । अत एव "गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय" इति समुच्चयलक्षणे यौगपद्यग्रहणम् । अत एव क्रमाश्रयणात्पर्याय इत्यन्वर्थमभि- धानम् । विनिमयाभावात्परिवृत्तिवैलक्षण्यम् । तस्या हि विनिमयो लक्षणत्वेन वक्ष्यते । तत्रानेकोऽसंघातरूपः सघातरूपश्चेति द्विविध. । तच्च द्वैविध्यमाधारा- धेयगतमिति चत्वारोऽस्य भेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि. कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥

कगोचरत्वलक्षणविशेषालङ्कारव्यावृत्त्यै[1] क्रमग्रहण[2]मित्यर्थ[3] । एव[4] तर्हि विशेषा- लङ्कारे यौगपद्य[5]ग्रहण कि न कृतमित्यत आह—इह चेति । इह क्रमप्रतिपादनात्तत्र यौगपद्य लक्षणत्वेन अर्थात् सिद्धचति इत्यर्थ । अतो विविक्तविषयतया द्वितीयमाह— तथा[6] एकस्मिन्निति । तत्र[7] क्रमग्रहणात् समुच्चयालङ्कारव्यावृत्तिरित्याह—नन्वत्रेति । वक्ष्यमाणे समुच्चये यौगपद्य लक्षणत्वेन गृहीष्यत इत्याह—अत एव गुणेति । लक्ष्यपद निर्वक्ति—अत एव क्रमेति । पर्यायस्य [8]क्रमात्मकत्वात् परिवृत्त्यलङ्कारतो वैधर्म्यमाह— [9]विनिमयेति । अस्य चातुर्विध्य दर्शयति—तत्रानेक इति । इह योऽयमनेकार्थ.[10] स पृथ- ग्भूति सङ्घा[11]तात्मा च । द्विविधो[12]ऽप्याधारआधेय[13]श्चेति चत्वारो भेदा ।

नन्वाश्रयेति । रे कालकूट ! तवाश्रयेषु वृत्ति उत्तरोत्तरविशिष्टपदन्यासा[14] केनोप- दिष्टा यत[15] प्राक् हृदये, अथ[16] तदपेक्षयोपरि[17]कण्ठे[18] वाग्मी[19] । सम्प्रति तु कण्ठा- दप्युपरितन्या वाचि[20] वससि । अत्रार्णवादिराधारो अनेक पृथग्भूति ।

विसृष्ट[21]रागादिति । अत्राधर[22] [कन्दु[23]] को[24] करा[25]धारो निवृत्तिक्रिया प्रति

---

1 D वृत्त्या एतत् क 2. E F कृतम् इ 3 H अर्थं पर्याय एको (P. 178) 4 A's alt एक 5 A C पद्य लक्षणत्वेन गृहीष्यत 6 D तदेक 7. Omitted in D 8 D क्रमक 9 A C निमेयेति 10 H नेकोऽर्थं 11 A's alt C. सहत D सङ्घात्मा च E. सङ्घात्मा 12. A C. विधोऽप्याधा 13 A. C. F. धेयश्चेति D. E. F. G H प्याधाराधेयश्चेति 14. C न्यासात 15 Omitted in A C 16 E. अग्र 17 C D. उपरितने के 18 C कण्ठेय वससि 19 A C F G H. I. वससि 20 D पश्चाचि 21. A. C सृतिरा 22 C F अत्राधार D. G अमर 23 All mss कन्तु 24 All except E. omit को 25 A C. का धाधा

निशासु भास्वत्कलनूपुराणा
यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः
स वाह्यते राजपथ. शिवाभि ॥

यत्रैव मुग्धेति कृशोदरीति प्रियेति कान्तेति महोत्सवोऽभूत् ।
तत्रैव दैवाद्वदने मदीये पत्नीति भार्येति गिरश्चरन्ति ॥

अत्र कालकूटमेकमनेकस्मिन्नसङ्घाते आश्रये क्रमेण स्थितिर्मन्निबद्धम् । करश्चैकोऽनेकस्मिन्सहते क्रमवान् । अधरकन्दुकयोर्निवृत्त्यपादानतया सह्-तत्वेन स्थितत्वात् । अभिसारिकाः शिवाश्चानेकस्वभावा असहतरूपा एकस्मिन्नाश्रये राजपथे क्रमवर्तिन्यः । वदने चैकस्मिन्नाश्रये मुग्धत्वादिवर्ग. पत्नीत्वादिवर्गश्च वर्गत्वादेव सहतरूपोऽनेकः क्रमवानुपनिबद्धः ।

समन्यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परिवृत्तिः ॥६१॥

विनिमयोऽत्र किंचित्त्यक्त्वा कस्यचिदादानम् । समेन तुल्यगुणेन त्यज्यमानेन तादृशस्यैवादानम् । तथाधिकेनोत्कृष्टगुणेन दीयमानेन न्यूनस्य हीनगुणस्य परिग्रह । एव न्यूनेन हीनगुणेन त्यज्यमानेनाधिकस्योत्कृष्टगुणस्य

अपादानत्वेन महती । निवृत्तेरनेकत्वेनाविवक्षणात्—निशास्विति[1] । सचर[2] सचाराधिष्ठानम् । अत्राभिसारिकाशिवारूप अनेकमाधेय पृथग्वृत्ति[3] । यत्रैवेति । अत्र मुग्धत्वादिक पत्नीत्वादिक च[4] अनेकमाधेयम् । वर्गत्वावस्था इति सङ्घात[5]वृत्तिचतुष्टयेऽपि योजयति—अत्र कालकूटमित्यादि ।

पर्याय एकोऽनेकस्मिन् एकत्रानेक इत्यपि ।
द्विधा[6] क्रमवशादेतौ[7] न विशेषसमुच्चयौ ॥
नैव विनिमयाभावात् परिवृत्ति भिदा[8]स्त्विह ।
चतस्रोऽनेकरूपस्य पृथक् सङ्घातव[9]र्तनात्[10] ॥
पृथक्सङ्घातवृत्तित्वादने[11]कोऽर्थो द्विधा म च ।
आधाराधेयभावस्यश्चतस्रोऽस्य भिदास्तत ॥

परिवृत्त्यर्थं सूत्रम्—समन्यूनाधिकानां समा[12]धिकन्यूनै विनिमय परिवृत्ति ॥ समस्य समेन सह विनिमय एका परिवृत्ति । न्यूनस्याधिकेन द्वितीया । अधिकस्य[13]

---

1. D स्वति 2. D सचार, 3 A F. G वृत्ति 4 E. G तु 5. A. C. सङ्घातु 6 E. द्विविधा 7. A एतौ A's alt एका 8 A C F सदा[illegible] 9 D वर्ध 10 A C D F H र्तनात् परिवृत्त 11. E. अनेकार्थो 12. A. F. H समन्यूनाधिकं 13 C करयस्य

स्वीकारः। तदेषा त्रिप्रकारा परिवृत्तिः । क्रमप्रतिभासंभवात्पर्यायानन्तरमस्याः लक्षणम् । समपरिवृत्तिर्यथा—

उरो दत्त्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यश॰ सा कं जयश्रिया ॥

अत्रोरोयशसोस्तुल्यगुणत्वम् । अधिकपरिवृत्तिर्यथा—

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धकशोभिवल्कलम् ।
वद प्रदोषे *स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥

अत्रोत्कृष्टगुणैराभरणैर्न्यूनगुणस्य वल्कलस्य परिवृत्तिः । न्यूनपरिवृत्तिर्यथा—

तस्य हि प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यश॰ ॥

अत्र कलेवरेण न्यूनगुणेन यशस उत्कृष्टगुणस्य विनिमयः ।

दत्त्वा दर्शनमेते मत्प्राणा वरतनु ! त्वया क्रीताः ।
किं त्वपहरसि मनो यद्ददासि रणरणकमेतदसत् ॥

अत्राद्ये समपरिवृत्ति॰ । द्वितीयार्धे न्यूनपरिवृत्तिः ।

न्यूनेन तृतीया । व्याचष्टे—विनिमयोऽत्रेति । सङ्गतिमाह—क्रम[1]प्रतिभासेति[2] ।

उरो दत्त्वेति—हिरण्याक्षवधाद्येषु युद्धेषु उरो दत्त्वा दैत्यानां यशो गृहीतम् । योजयति—अत्र उर इति । किमितीति—अरुणायन कल्पते इत्यर्थः । योजयति—अत्रोत्कृष्टेति । तस्य[3]हीति । प्रवय[4]स्त्वात् स्वर्गमुपेयुषो न शोच्य किञ्चित् । योजयति—अत्र कलेवरेणेति । द्वैरूप्ये[5]णोदाहरति—दत्त्वेति । दर्शनप्राण[6]योम्ममता[7] । मनो[8]ऽपेक्षया रणरणकस्य न्यूनता । योजयति—अत्राद्य इति ।

---

1 A. अत्र प्रति 2 H इति योजयति—अत्राद्ये 3 A's alt अस्य C अस्य 4. A C F G प्रवयस्त्वा 5 A C. F. रूप्येति दर्श 6 D omits ण 7. A C F समा 8 E. G. मनो व्यप

* The generally accepted reading is स्फुटचन्द्रतारका and that is adopted in the N S ed The Sanjivani does not guide us in fixing the reading The T S S ed has प्रदोषेषु विदीर्णतारका Of the two manuscripts of the Sarvasva used for consultation D 12797 follows the N S. ed while No 68530 reads it as in the T S S. ed

एकस्यानेकप्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या ॥६२॥

एकानेकप्रस्तावादिह वचनम् । एक वस्तु यदानेकत्र युगपत्सम्भाव्यते तदा तस्यैकत्रासम्भाव्ये द्वितीयपरिहारेण नियमन परिसख्या । परिवर्जनेन कुत्रचित्सङ्ख्यान वर्णनीयत्वेन गणन परिसख्या । सा चैषा प्रश्नपूर्विका तदन्यथा चेति प्रथम द्विधा । प्रत्येक च परिवर्जनीयस्य शाब्दत्वार्थत्वाभ्या द्वैविध्यमिति चतु प्रभेदा । क्रमेण यथा—

किं भूषण सुदृढमत्र यशो न रत्न
किं कार्यमार्यचरित सुकृत न दोष ।
किं चक्षुरप्रतिहत धिषणा न नेत्र
जानाति कस्तदपरः सदसद्विवेकम् ॥

किमासेव्य पुसा सविधमनवद्य द्युसरित
किमेकान्ते ध्येय चरणयुगल कौस्तुभभृत ।
किमाराध्य पुण्य किमभिलषणीय च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसन शास्त्रे न युवति कामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्राय परिदृश्यते महताम् ॥
कौटिल्य कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्य कुचयुगले तरलत्व नयनयोर्वसति ॥

'परिवृत्तिविनिमयस्त्रिधा सय[1] समादिभि ॥"

परिसङ्ख्यार्थं सूत्रम्—एकस्यानेक[2]—प्राप्तावेकत्र नियमन परिसङ्ख्या । अनेकत्र[3] प्राप्तस्त[4] एकस्यैकत्र[5] नियमन परिसङ्ख्या एकतरत्र वर्जनेन अन्यतरत्र सङ्ख्यानात् । सग्रन्थिक व्याचष्ट—एकानेकेत्यादि[6] । असम्भाव्ये[7] स्यून[8]दशा सभावयितु अशक्य[9] । निवक्ति—परीति । परीत्युपसर्गो[10]वर्जनवृत्तिरित्यर्थ । भेदा[11]नाह—सा चैषेति[12] । प्रश्नपूर्विका शाब्दी [13]तथैवार्थी[14] अप्रश्नपूर्विका शाब्दी[15] तथैवार्थी[[16]ति] चतुधा ।

किं भूषणमिति—आर्यैराचरितम्[17] । इय प्रश्नपूर्विका शब्दोपात्तवर्ज्या[18] । किमासेव्यमिति । यदास[19]क्त्या द्युसरिदादिसमास[20]ङ्गेन । इय प्रश्न[21]पूर्वा अर्थात्त वर्ज्या[22] । भक्ति[23]भव इति । युवतिस्त्वे कामास्त्रे । इयम् [24]अप्रश्ना शाब्दवर्ज्या । कौटिल्य-

---

1 Omitted in A 2 D E F. अनेकत्र 3 A अनेक प्रा C H अनेक प्रा 4 E. G प्राप्नुवत 5 C स्यै मत्र 6 H आदि निवक्ति 7 C भावे 8 D स्यूरं दशा 9 A's alt असम्प्ये 10 D उपसर्ग 11 A भेदन C भेदनो इम चै D भेदापाह 12 A's alt C ष्वक्ति 13 A C E. F तंथ्य 14 C आर्थी तु चतुधा 15 A C शाब्दिका देवार्थे 16 All mss तु 17 All except D रित उपराग्नुपम्मर्गा वर्जनवृत्ति रित्यर्थ इय 18 C वर्ज्या 19 A C पश्चात्प्रसरलादि 20 A C. omit स 21 D F omit प्रश्न 22. A C वर्ज्या D अतान्त्रा 23 D भक्तिमर्यति 24 A C. F omit अ

अत्र चालौकिक वस्तु गृह्यमाणं वस्त्वन्तरव्यवच्छेदे पर्यवस्यतीति व्यवच्छेद्य वस्त्वन्तर शाब्दमार्थं चेति नियमाभाव । अलौकिकत्वाभिप्रायेणैव क्वचित्प्रश्नपूर्वक ग्रहणम् ।

विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्या लीलावतीना नयनोत्पलानि ।
बिभर्ति यस्यामपि वक्रिमाणमेको महाकालजटार्धचन्द्र ॥

तथा—"चित्रकर्मसु वर्णसकरो यतिषु दण्डग्रहणानि" इत्यादौ श्लेषसपृक्तत्वमस्या अत्यन्तचारुत्वनिबन्धनम् । अत्र च नियमपरिसख्ययोर्वाक्यवित्प्रसिद्ध लक्षण नादरणीयमिति ख्यापनाय नियमन परिसख्येति सामानाधिकरण्येनोक्ति । अत एवात्र पाक्षिकप्राप्तिरपि स्वीक्रियत इति युगपत्सभावन प्रायिकम् ।

मिति । इयम् [1]अप्रश्ना[2] प्रश्नवर्ज्या । [3]योजनस्य सुगानत्वान्न्यायसचारायाह —अत्रालौकिक[4]मिति । अलौकिकग्रहो हि लौकिक व्यवच्छिनत्त्येव[5] विरोधात् । अतो व्यवच्छेद्य शाब्दमार्थं [6]चेति भेदद्वयोदय । अलौकिकस्य[7] [8]प्रसिद्ध क्वचित्प्रश्नोऽन्यथा चेति चातुर्विध्यम । श्लेषभित्ति[9]कतया, दर्शयति—विलङ्घयन्तीति । श्रुतिवर्त्म[10] कर्णो[11]-पकण्ठो[12] वेदमार्गश्च । वक्रिमा अरालता दौश्शील्य च ।

चित्रकर्मस्विति[13]—वर्णा वलक्षादयो द्विजातयश्च । दण्डो[14] यष्टि शास्तिश्च[15] । अत्र श्लेष पूर्वम[16]सिद्ध इति न बाधक [17] अपि तु चारुतावह इत्याह[18]—श्लेषसम्पृक्तत्वमिति । अलौकिकता दर्शयितुमाह—अत्र चेति । पाक्षिकत्व[19]नियम अनेकत्र[20] युगपत्प्राप्तौ परिसङ्ख्यति हि वाक्यवित्प्रसिद्ध लक्षणम् । तद्वैलक्षण्याय नियमन[21]सामानाधिकरण्य मत । इत्थमत पाक्षिकप्राप्तिरूप[22] नियमलक्षणमपि स्वीक्रियत[23] इति युगपत्सभावनात्मक परिसङ्ख्यालक्षणमिह[24] [प्रायिकम्[25]] ।

परिसङ्ख्या त्वनकत्र प्राप्तस्यैकत्र[26] यन्त्रणम् ।
चतुर्धा[27] प्रश्नवर्ज्योक्त्योर्भिदाभावादिय मता[28] ॥
न पर[29] युगपत्प्राप्ति पक्षेऽपि [30]प्राप्तिरिष्यते ।
परिसङ्ख्यानियमयोर[31]तोऽस्यालौकिकी स्थिति ॥

---

1 All except A omit प्र 2 D E G प्रश्नपूर्वा 3 G अत्र यो 4 A C F लौकिकी 5 D एव अता व्य 6 E. चेत्ति 7 A's alt स्यापि 8 D E यमसि 9 D omits क 10 A F वर्त्मसु 11 D कर्णानिद 12. A F G कण्ठा 13 D E. गद्यव 14 A C F G दण्डा यष्टय 15 A's alt C शास्त्रे 16 D यमसि 17 E. याधक 18 D omits इ 19 D कम्तन 20 A C F यत्र परि 21. C. नियमनस्य 22 D रूप 23 E. omits त 24 D इह प्रातम परि 25 All mss प्राप्तिकम् 26 A एकस्य 27 A B C चतुर्दा 28. H मता युगपत्प्राप्ति 29 A. C F. पर 30 A C F अप्रा 31 A. C E. F अतन्या लौ

दण्डापूपिकयार्थान्तरापतनं अर्थापत्तिः ॥६३॥

दण्डापूपयोर्भावो दण्डापूपिका। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वुञ्। पृषोदरादित्वात्तु वृद्धयभावः। यथा अहमहमिकेत्यादाविति केचित्। अन्ये तु दण्डापूपौ विद्येते यस्यां नीतौ सा दण्डापूपिका नीतिः। एवमहं शक्तोऽहं शक्तोऽस्यामित्यहमहमिकेति मत्वर्थीयष्ठन्नित्याहुः। अपरे तु दण्डापूपाविव दण्डापूपिकेति "इवे प्रतिकृतौ" इति कनं वर्णयन्ति। अत्र हि मूषककर्तृकेण दण्डभक्षणेन तत्सहभाव्यपूपभक्षणमर्थात्सिद्धम्। एष न्यायो दण्डापूपिकाशब्देनोच्यते। ततश्च यथा दण्डभक्षणादपूपभक्षणमर्थादापतितं तद्वत्कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ सामर्थ्यात्समानन्यायत्वलक्षणाद् यदार्थान्तरमापतति सार्थापत्तिः।

न चेदमनुमानम्। समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात्। असंबन्धे चानुमानानुत्थानम्। अर्थापत्तिश्च वाक्यविदां न्याय इति तन्नयेनेहाभिधानम्। इयं च द्विधा। प्राकरणिकादप्राकरणिकस्यार्थापतनमेकः प्रकारः। अप्राकरणिकात्प्राकरणिकस्यार्थापतनं द्वितीयः प्रकारः। आद्यो यथा—

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः।
कमपरवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः॥

अत्र विभुवृत्तः प्राकरणिको लोकवृत्तान्तमप्राकरणिकमर्थादाक्षिपति। द्वितीयो यथा—

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम्।
रिपुसंज्ञकेषु गणना क इव वराकेषु काकेषु॥

अर्थापत्त्यर्थं[1] सूत्रम्—दण्डा[2]पूपिकया अर्थान्तरापतन अर्थापत्ति.[3]। यथा दण्डभक्षणेनापूपभक्षण कैमु[4]त्येनापनति[5] तथार्थान्तरस्यापतनमर्थापत्ति। व्याचष्टे—दण्डापूपयोरिति[6]। "द्वन्द्व[7]मनोज्ञे"ति वुञ्[8]सिद्धौ पृषोदरादित्वेन वृद्धयभावेऽहमहमिकादि-नयेन[9] दण्डापूपिकेति केचित्। अन्ये तु मत्वर्थीयेन[10] रूपसिद्धिमिच्छन्ति। स्वसम्मतिमाह—*अपरे त्विति। अपरे तुन "इवे प्रतिकृता" विति कन उपमार्थत्वेन वर्ण[11]यन्ति। निष्कर्षमाह*—अत्रेति। अनुमानशङ्कां निराचष्टे—न चेदमिति। समानन्यायस्य दण्डापूपवृत्तस्य सङ्गतिमाह—अर्थापत्तिश्चेति। तत्रा[12]नीयेन तत्सम्बन्धितया भेदावाह—इयं चेति।

पशुपतिरिति—उत्क. उन्मना। विप्रकुर्युं बाध[13]विकुर्यु.। अमी[14]भावा वनितादय.। अप्राकरणिकापातन[15] दर्शयति—अत्र [16]वि[भ्वि]ति। धृतधनुषीति। स्थिरा[17] अपि

1. D पत्य सू 2. F. दण्डेति 3. D पत्ति 4 D. कैमर्थक्येन 5 D. पतित 6 H. इति अर्थापत्तिस्तु (P 183) 7 A. C. D. repeat द्वन्द्व'''सिद्धौ 8. A. C. वुञ E. F. वुन् 9. C. मायेन 10 E. येषु G येष्वनिरूप 11. C. E. वर्णयन्ति 12. A. C. E. तत्र ज्ञाते येन 13. E. बाढं 14 A's alt. C अमि 15 C पातं. 16 A C. अत्र भ्विति Except A. C all the others read विभुंत्विति 17. C. रास्ता'पि

अत्र शैलवृत्तान्तोऽप्राकरणिको रिपुवृत्तान्तं प्राकरणिकमर्थादाक्षिपति। क्वचिन्न्यायसाम्ये निमित्तं श्लेषेण गम्यते। यथा—

> अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
> विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः।
> अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
> र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी॥

अत्र विधौ वक्रे इति श्लिष्टम्। अप्राकरणिकस्थाणुवृत्तान्तात्प्राकरणिकार्थापतनम्।

तुल्यबलविरोधो विकल्पः ॥६४॥

विरुद्धयोस्तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वात्तुल्यबलयोरेकत्र युगपत्प्राप्तौ विरुद्धत्वादेव यौगपद्यासम्भवे विकल्पः। औपम्यगर्भत्वाच्चात्र चारुत्वम्। यथा—'नमन्तु शिरांसि धनूंषि वा, कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौर्व्यो वा' इत्यादि। अत्र प्रतिराजकार्ये नमने शिरसा धनुषां च तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वम्। सन्धिविग्रहौ चात्र क्रमेण तुल्यप्रमाणे, प्रतिराजविषयत्वेन स्पर्धया द्वयोरपि संभाव्यत्वात्। द्वौ चेमौ विरुद्धाविति नास्ति तयोर्युगपत्प्रवृत्तिः। प्राप्नुवतश्चात्र युगपत्प्रका-

---

प्र[1]ह्वो[2]भवन्ति, [3]लोलेषु का कथा? अत्र प्राकरणिकार्थापात[4]। विच्छित्त्यन्तरमाह—क्वचित्त्विति। अलङ्कार इति। शङ्काकर विमय सेव्य[5] उत नेति शङ्काजनकम्। विधुरिन्दु, विधि[6]र्दिष्टम्। श्लेषे[7]ति प्राकरणिकापातमाह—अत्र[8] विधाविति।

> अर्थापत्तिस्तु कैमुत्येना[9]न्यार्थापात इष्यते।
> प्रकृताप्रकृता[10]पातादियं च द्विविधा मता॥

विकल्पार्थं सूत्रम्—तुल्यबलविरोधो[11] विकल्प। विरुद्धयो तुल्य[12]बलयोर्युगपत्प्राप्तौ विकल्प। व्याचष्टे—विरुद्धयोरिति। तुल्यप्रमाण[13]विशिष्टत्व तुल्यबलत्वे हेतु। वैलक्षण्य दर्शयति—औपम्यगर्भत्वादिति[14]। लौकिक[15]विकल्पस्या[16]तथात्वात्।

नमन्त्विति[17]—[18]सन्धौ शिरसा[19] नति विग्रहे धनुषाम्। एवमाज्ञामौर्व्यो कर्ण[20]पूरीकरणमपि। व्याचष्टे—अत्र प्रतिराजेति। नमनमिह प्रति[21]राजाना कार्यम्। तत्र

---

1 A. C यद्गी 2 A C G ह्वीभाव भजन्ति 3 A. C. लोलेषु F. लोटेषु 4 A. F G पात वि 5 C सव्ये 6 C दिष्ट 7 E. शेष 8 Omitted in C. 9 A C. F G मुख्यन्यार्था 10 A C कृतादियं 11 E F G विरोधे 12 C. बलविरोधेयुग 13 E. वागिष्टता 14 H इति विरोधे तुल्य (P. 184) 15. A F. G. लौकिकल्प वि 16 A. C. F omit स 17 C. नमन्त्विति 18 A. सिन्धौ 19 E. गिरसा 20 C पूरि 21 C. राजान

रान्तरस्यात्रानाशङ्कत्वात् । ततश्च न्यायप्राप्तो विकल्पः । नमनकृतं च तयोः साहश्यमित्यलङ्कारता । एवं कर्णपूरीक्रियन्तामित्यादौ योजनीयम् । औपम्यगर्भत्वाच्चात्रचारुत्वम् । क्वचिच्छ्लेषावष्टम्भेनाप्ययं दृश्यते । यथा—

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥

अत्र नेत्रे तनुर्वेति विकल्पः । उत्तमत्वाच्च तुल्यप्रमाणं श्लिष्टत्वम् । न चात्र समुच्चये वा शब्दः । संभवन्त्यामपि गतौ महाकविव्यवहारे प्रयोगाभावात् । ननु विरोधनिमित्तो विकल्पः । कथं चात्र विरोधः ? नैतत् । तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात्तयोः पृथगभिधानमेव न कार्यम् । कृतं च तत्स्पर्धिभावं गमयति । स्पर्धिभावाच्च विरुद्धत्वम् । नेत्रे अथवा समस्तमेव शरीरमित्यर्थावगमे विकल्पस्य सुप्रत्ययत्वात् । स चात्र श्लेषाच्छ्लिष्टः । लिङ्गश्लेषस्य वचनश्लेषस्य चात्र दृष्टेः । तस्मात्समुच्चयप्रतिपक्षभूतो विकल्पाख्योऽलङ्कारः पूर्वैरकृतविवेकोऽत्र दर्शित इत्यवधातव्यम् ।

गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः ॥६५॥

शिरासि धनूषि च[1] सन्धिविग्रहप्रमाण[2]तया तुल्यबलानि विरुद्धत्वाद्युगपत्प्राप्त्ययोगेऽपि प्राप्नुवन्ति । अतस्साधनबाधनादिरूपगत्यन्तराभावात् [3]विकल्प । वैधर्म्यं योजयति—नम[4]नकृतमिति । एव कर्णपूरीकरणेऽपि । वैचित्र्यान्तरायाह—औपम्येति ।

भक्तिप्रह्वेति—प्रणयिनीस्पर्धिनीत्यादौ प्रथमाद्विवचनैकवचनयो नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोश्च श्लेष । [5]नीतेहितेति[6]नीता ईहितेति च पदभङ्ग । निधी इति निधिरिति च । योजयति—अत्र नेत्रे[7] तनुरिति । समुच्चयभ्रमो मा भूदित्याह—न चेति । अनुशासनाद् गतिमभवेऽपि कविप्रयोगाभावान्न समुच्चय । अप्रयुक्तदोषापत्ते[8]र्लक्षणे न्यूनतामाशङ्कते—नन्विति। परिहरति—नैतदिति । नेत्रे अथवे[9]ति । विकल्पस्वरूपोन्मीलित श्लेषानुगमम् उद्घा[10]टयति—स चात्रेति । निगमयति —तस्मादिति । स्वो[11]पज्ञ इत्याह—पूर्वैरिति ।

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पस्सन्नि[12]पातिनो ।
[13]अश्लेषश्लेषभित्तित्वाद्द्विधायमुप[14]वर्ण्यते ॥

समुच्चयार्थं सूत्रम्गुण—[15]क्रियायौगपद्य समुच्चयः । गुणाना क्रियाणा च[16] यौगपद्य

---

1 Omitted in A C F G 2. A C प्रमाणकल्पनया 3. A F. G. अविक 4 A. C. ननुकृतं 5 A C. F G नते 6 A इति पदभङ्ग नीते इति च योज 7. A नेत्रेति तुरिति 8 C पत्तेल 9 A C अथ वेकल्पिकम्व 10 A's alt. C उघाट 11. C मोपज्ञ 12 C या तिनो 13 A s alt C मश्लेषाश्ले 14 A. C. उपपादितः H उपपद्यते 15. F गुणेति 16 A C. F चेत्

गुणानां वैमल्यादीनां यौगपद्येनावस्थानेन तथैव च क्रियाणां समुच्चया-लङ्कारः। विकल्पप्रतिपक्षेणास्य स्थितिः। क्रमेण यथा—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमाशु विमलं च।
प्रखलमुखानि नराधिप! मलिनानि च तानि जातानि॥
श्रयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतोऽतिदुःसहो मे।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः॥

एतद्विभिन्नविषयत्वेनोदाहरणद्वयम्। एकाधिकरणत्वेनाप्ययमलङ्कारो दृश्यते। यथा—

बिभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं
शल्यं यद्विदधाति सा विधुरिता साधो! तदाकर्ण्यताम्।
शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्खति
भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति दलत्युन्मूर्छति त्रुट्यति॥

एवं गुणसमुच्चयेऽप्युदाहार्यम्। केचित्पुनर्न केवलं गुणक्रियाणां व्यस्त-त्वेन समुच्चयो यावत्समस्तत्वेनापि भवतीति वर्णयन्ति। उदाहरन्ति च—

न्यञ्चत्कुञ्चितमुन्मुखं हसितवत्साकूतमाकेकरं
व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादिमुकुलं सप्रेमकम्पं स्थिरम्।
उद्भ्रूभ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मज्जत्तरङ्गोत्तरं
चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम्॥

समुच्चय। व्याचष्टे—गुणानामिति। विकल्पेति सङ्गनिकयनम्। विद[1]लितेति। प्र(ख[2])लमुखानि दुर्दान्तप्रचुराणि। अत्र वैमल्यमालिन्ययो समुच्चय। अयमिति। एक-पदे युगपद्भवितव्य[3] भूत[4]मित्यर्थ। अत्र उप[5]नतिभूतिक्रिययो। वैचित्र्यान्तरायाह[6]—एतद्विभिन्नेति। बिभ्राणेति। शल्यभरण शयनादिक्रियाहेतु। अत्र शयनादीना एकाधि-करण[7]तया समुच्चय। गुणसमुच्चयोऽपि सुज्ञान इत्याह—एवमिति। गुणक्रिययो समु[8]त-योरपि सभवतीति दर्शयति—केचिदिति।

न्यञ्चदिति—चक्षुरिह चक्षुर्विकार। [9]एकैक चक्षुरन्यक्रिय भिन्नव्यापार वर्तते। [10]अतो हेतो रसवशात्। रस इह[11] शृङ्गार, दृग्विकाराणामेषा तदेकनिष्ठत्वात् यथ भिन्नक्रिय[12] न्यञ्चितमित्यर्थ। यदपाङ्गे न्यञ्चति[13]।

उक्त हि[14] मया भरतसग्रहे—

---

1 C E G विगलि 2 All mss खल 3 E G गव्य 4 A's alt C भूत 5 A C F उपनतिक्रि 6 A C आह विभि F आह गुणक्रिययो 7 A C करण तया स 8 E समय F सभूत 9 A's alt हाकक 10 C E कुतो 11 A F गुणग्र 12 A F G क्रियान्यग्रन्यचित 13 E न्यग्मवति 14 Omi-tted in E

"स्या[1]न्नयश्चितनयश्चद[2]पाङ्ग[3]भाव" इति । 'अपाङ्गसङ्कोचित[4]कुञ्चित* स्याद्[5] उन्मुख" इत्युदञ्चितस्य लक्षणम् ।

उदञ्चित तूर्ध्वमपाङ्ग[6]वृत्ति निमेषशून्य[7] हसित विहासि ।
साकूतमाकाङ्क्षितभावगर्भम् आकेकर तिर्यग[8]रालतारम् ॥

व्यावृत्त वलितम्[9] ।

"तिर्यङ्निवृत्त वलित विलोक्य प्रेम्णा [10]सुदूर परिवल्ग [द्रुक्तम्[11]]" ।

प्रसादि प्रसन्नम् ।

"सभ्रूविलास स्मयते प्रसन्न[12] सम्मील्यमान मुकुल वदन्ति ।"

सप्रेम प्रमगर्भम् ।

"स्यात्प्रेमगर्भं असौ द्रवाय[13] (?)" ।

कम्पमुत्कम्पितपक्ष्म[14]तारम् । स्थिर[15] विदूरान्तरितार्थनिष्ठम् ।
उद्भ्रू[16]-उद्वर्तित[17]तूर्ध्वविकम्पितभ्रू । भ्रान्त[18] मदमन्थर[19]स्याद् ।

अपाङ्गवृत्ति विक्षेपि ।

विक्षेपि पार्श्वे यदपाङ्गवृत्ति ।

[विकच[20]] विकासि[21] ।

विकासि हृदये सविशेषलक्षम् ।

मज्जनिह्वा[22]ञ्चितम् । नासाग्रनिष्ठन्तु निहञ्चितास्यम् ।

तरङ्गोत्तर[23] तरङ्गितम् ।

"तरङ्गित यद्युतिरूर्मिकल्पा ।"

साश्रु[24] उत्कण्ठितम् ।

"उत्कण्ठित रागनिबद्धबाष्पम् ।"

---

1 A F G सान्यञ्चि 2 C पदाङ्ग 3 F अङ्ग इति 4 E omits स 5. E स्यादिन्दुवत् इत्युद 6 D E G अङ्गसङ्गिनिमे 7 A D E G H I. शून्योल्लसित C भूत्य हमित 8 A F दराल 9 A C ल्लित विलोक्या प्रमाद वृत्त प्रेम्णा 10 A's alt सपूर C सुपूर 11 All mss द्रुक्क 12 A F G प्रपन्न 13 A. C F यतमुत्कम्पमु 14 C पक्ष 15 Omitted in C 16 A F G उद्भ्रु 17 A F वर्तितदकम्पित 18 C D E G H I भ्रान्त 19. E G भर विभ्रान्त मन्त मदमन्थर स्या 20 Omitted in all mss 21 A C विस्मत् 22 A C इहञ्चिमासा 23 A C F उत्तरङ्गितरङ्गितं 24 A C माश्र

* The lines and readings here are not clear; particularly regarding the definitions of कुञ्चित and उन्मुख. The former is अपाङ्ग सङ्कोचि or अपाङ्गसङ्कोचित whilst the latter is otherwise called उदञ्चित which is defined as ऊर्ध्वमपाङ्गवृत्ति With regard to the other words प्रसादि, व्यावृत्त, अपाङ्गवृत्ति, विकच, तरङ्गोत्तर etc they are first explained and then the corresponding definitions given

अत्राकेकरादयो गुणशब्दा न्यश्चदित्यादय क्रियाशब्दा इति समस्तत्वेन गुणक्रियायौगपद्यम् । प्रसादिसप्रेमेत्यादीनां समासकृत्तद्धितेषु सबन्धाभिधानमिति सबन्धस्य वाच्यत्वात् । तस्य च सिद्धरूपत्वेन गुणत्वाद्गुणशब्देन गुणयौगपद्य द्रष्टव्यम् । एवमय त्रिधा समुच्चय । एक समुच्चय त्रिप्रकारभिन्न लक्षयित्वा द्वितीय लक्षयति—

एकस्य सिद्धिहेतौ अन्यस्य तत्करत्वं च ॥६६॥

समुच्चय इत्येव । यत्रैक कस्यचित्कार्यस्य सिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रान्तस्तत्रान्योऽपि यदि स्पर्धया तत्सिद्धि करोति तदायमपर समुच्चय । न चाय समाध्यलङ्कारेऽन्तर्भवति । तत्र ह्येकस्य कार्यं प्रति पूर्णं साधकत्वम् । अन्यस्तु कार्याय काकतालीयेनापतति तत्र समाधिर्वक्ष्यते । यत्र तु खलेकपोतिकया बहूनामवतारस्तत्र समुच्चय । अत महान्भेदोऽनयो । एष समुच्चय सद्योगे-

योजयति—अत्राकेक[1]रेत्यादि । तन्वावृतप्रसादप्रमणा गुणवचनत्वेऽपि समासतद्धितार्थैस्तिरोधानमित्यत आह - प्रसादिसप्रेमेत्यादि । समासादयो[3] हि सम्बन्धाभिधायिन । सम्बन्धश्च सिद्धरूपो गुणात्मा । न गुणवचनाना स्वभाव भिनत्ति[4] । साकूत सप्रेम इति समास । प्रसादीति तद्धित । निगमयति—एवमयमिति । व्यस्त[5]त्वेन उभौ समस्तत्वेन एकेति त्रिधा ।

' गुणक्रियायौगपद्ये[6] त्रिविधस्स्यात्समुच्चय[7] । '

समुच्चयान्तरायाह —एक[8]मिति । सूत्रम्—एकस्य[9] सिद्धिहेतौ अन्यस्य तत्करत्व च । एकस्मिन् कस्यचित् सिद्धिहेतौ[10] स्पर्धया अन्यस्यापि तत्करत्व [11]समुच्चय[12] । व्याचष्टे—समुच्चय[13] इत्यादि । इत्यवत्युपक्रमकथनम् । समाधिवैधर्म्यमाह—न चायमिति । एक [14] पर्याप्त[15] साधक । अन्य काकतालीयवृत्त्या चेत्समाधि । यथा खले कपोता स्पर्धया प्रतिस्व अहमहमिकयाऽवतरन्ति । तथा भाव समुच्चय इति महान् भेद । खले कपोता अस्या सन्ति[16] नीतामिति खलेकपोतिका । मत्वर्थीय ठन् । ननु काकतालीय इति कथमुच्यते । काकस्यागमन यादृच्छिक[17] तालस्य च[18] पात । तेन[19] पतता काकस्य वध । एव देवदत्तस्य आगमन दस्यूनाञ्चोपनिपातस्तैश्च तस्य वध । तत्र देवदत्तदस्युसमागम काकतालसमागम इवेति एक उपमार्य । तद्वध काकवध इवेति द्वितीय । आद्य [20]

1 F कररत्या 2 C अपि स्वभाव 3 A C योऽपि 4 A C नभि समास इत्यमादमिति तद्धित 5 A C व्यस्ते पेनेति 6 A B C पद्य 7 H च्चय । निगमयति (P 190) 8 A F किमिति 9 F कस्येति 10 A हेतो तथा यान्य C हेता तथा सिद्दिहतौ तथा अ 11 A F च समु 12 C य समुच्चयान्तरायाह एकमिति स्या 13 F एव इ 14 A एका 15 E G पर्याप्त 16 A C सन्तीति तामिति 17 C. च्छिक 18 Omitted in A C 19 A E F तेन च 20 G अन्य

ऽसद्योगे सदसद्योगे भवतीति त्रिधा भिद्यते । सत. शोभनस्य सता समुच्चीयमानेन योगे यथा—

> कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
> भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
> प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरय जनो
> व्रजति नितरा दर्पं राजंस्त एव तवांकुशाः ॥

अत्रामालिन्येन शोभनस्य कुलस्य मूर्त्यादिभिः शोभनैः समुच्चयः । एकैकं च दर्पहेतुतायोग्यं स्पर्धया निबद्धम् । असतोऽशोभनस्यासता समुच्चीयमानेन योगे यथा—

> दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
> गाढ प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणा. कुलं निर्मलम् ।
> स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो
> नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थ शठ. ॥

अत्र स्मरमार्गणानां दुर्वारत्वेनाशोभनाना तादृशैरेव प्रियतमादिभि. समुच्चयः । नववयःप्रभृतीनां च यद्यपि स्वतः शोभनत्व तथापि विरहविषयेनात्राशोभनत्वं ज्ञेयम् । सदसत. शोभनाशोभनस्य तादृशेन सदसता समुच्चीयमानेन योगे यथा—

> शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी,
> सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

ममामार्यं[1] चाकताल[2]मिति । द्वितीयस्तद्वितार्यं[3] वाक्तालीय[4]मिति । समासश्चायम् । अस्मादेव ज्ञापकात् "ममासाच्च तद्विषया"दाकस्मिक इवार्थेच्छो[5] भवतीति । तद्विषयादिवार्थविषयादित्यर्थ । एवमर्धजरतीय अजाकृपा[6]णीय घुणाक्षरीयमित्यादौ समासतद्धितौ ज्ञेयौ ।

भेदानाह्—एष इति । कुल'मिति । यैर्जनो दर्पं व्रजति, त एव तवाङ्कुशा उन्मार्गनिवारका । योजयति—अत्रा[7]मालि[8]न्येति । अमालिन्य शोभनत्वहेतु । एकैक चैतन्यस्य तत्परत्व दर्शयति—दुर्वारा इति । मन्मथसुहृद्वसन्तादि [10]शठो वञ्चक । योजयति— अत्र [11]स्मरेति । नववय [12]प्रभृते कथमशोभनत्वम् इत्यत आह्—नववय इत्यादि ।

शशीति—शश्यादि[13]विशेष्य शोभन[14] धूसरत्वादि विशेषणवशादशोभनमिति

---

1 G ममामा स्फुटोऽस्तु मास्यार्थं (under भा'वक) 2 A. तालीय C ताल इति 3 E. G यर्थं 4 A तामाय इ 5 C. अर्थे भव 6 C इपाणि घुणाक्ष 7 A अत्र 8. A अप्रमा 9 C मामाल्ये 10 A C शठा वञ्चक 11 A C स्मरेति 12. C. भृते 13 F श्यादि समुच्चीयते The omitted portion is found after गलित इत्यादि (P 189) 14 Omitted in A.

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥

अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन सदसत्-स्तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः । न त्वत्र कश्चित्समुच्चीयमानः शोभनः, अन्यस्त्वशोभन इति सदसद्योगो व्याख्येयः । ननु "नृपाङ्गणगतः खल" इत्यशोभनोऽन्ये तु शोभना इति कथं समुच्चीयमानस्य सतस्तादृशेनासता योगः ? नैतत् । "नृपाङ्गणगतः खलः" इति प्रत्युत प्रक्रमभेदाद्दुष्टमेव । न तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युत्प्रेक्ष्यमेवैतत् ।

अत एवान्यैरेवमादौ सहचरभिन्नोऽर्थ इति दुष्ट एवेत्युक्तम् । प्रकृते तु नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वेनाशोभनत्वमिति समर्थनीयम् । एवमपि विशेष्यस्य शोभनत्वं प्रक्रान्तं, विशेषणस्य त्वशोभनत्वं, इह त्वन्यथेति न सर्वथा निरवद्यम् । ननु "दुर्वाराः स्मरमार्गणा" इत्यत्रोक्तोदाहरणवत्कथं न सदसद्योगः ? नैतत् । इह शोभनस्य सतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा । तत्र त्वशोभनत्वमेवैतदिति विवक्षितमित्यस्त्यनयोर्भेदः अत एवैकत्रोपसंहृत

विशिष्टस्य द्वैरूप्यम् । तत्र तथाविधं कामिन्यादिभिस्स[1]मुच्चीयत । योजयति—अत्र शशिन इत्यादि । अन्यथा तु न योजनीयमित्यत[2] आह—न त्वत्रेति । न व्याख्येयस्तथा । सदसद्योगविवक्षणादिति शेष । अत्राक्षिपति—ननु नृपेति । नृपाङ्गण[3]खलयो[4]र्द्वयोरप्यशोभनत्वादन्य[5] शोभना इति कथम् । न[6] तथा[7] समुच्चय । परिहरति—नैतदिति । विशिष्ट[8]स्य द्वैरूप्यप्रक्रमे द्वयोरशोभनत्वम् । प्रक्रमभेदो[9] वाक्यदोष । प्रक्रमभेदा[10]च्चनम्येन[11] चान्यैर्दोषान्तर उद्भावितमित्याह—अत[12] एवेति । विशेष्या[13]न्तर शोभन[14] खलत्वरूप त्व[15]-शोभनमिति सहचरभिन्नोऽर्थं । अत इत्थ विवक्षणीयमित्याह—प्रकृते त्विति । तथाऽपि न दोषनि[16]वृत्तिरित्याह—एवमपीति । पूर्वोदाहरणे सद[17]सद्योगमाशङ्कते—ननु[18]दुर्वारा इति । स्मरमार्गणादीना शोभनत्व[19] दुर्वारत्वादीनाम् अशोभनत्वमिति प्रतीते । परिहरति—नैतदिति । विवक्षाभेदे गमकमाह—अत एवेति । [20]सुन्दरत्वेनान्त प्रविष्टानामपि[21] शस्या[22]दीना धूसरत्वा[23]दिना वैय[24]र्थ्यहेतुत्वमुपसंहृतम् । दुर्वारैत्यत्रतिरेत्य "शठ"[25] कथ

1 A's alt मनधी 2. E इत्याह 3 C णगत गत 4 A C G. त्वोरपि 5 C. अन्यो 6 Omitted in C 7 A. C F तथाऽपि 8 A C F G शिष्टस्य द्वै 9 C भेदा 10 F भेदम दोषा च 11 A C G क्रोति न था 12 C omits अ 13 A C F G विशेषान्त 14 All except F भन 15 A. C G त्वशोभ 16 A C G omit नि 17 C सद्योग 18 Omitted in A C E. G 19 A C. G त्वमिति 20 A सुन्दरत्वेन त्वनेनान्त्य अ 21. Omitted in C E. 22 A. शस्यादीना C इत्यादी 23 C धूसरत्वा 24 A F वैयर्थ्ये 25 A. C F. G शर

"मनसि सप्त शल्यानि" इति । अपरत्र तु "शठः कथं सोढव्य" इति सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेण । तस्मादस्ति प्रकारत्रयस्य विविक्तविषयत्वम् ।

कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सुकरत्वं समाधिः ॥६७॥

केनचिदारब्धस्य कार्यस्य कारणान्तरयोगात्सौकर्यं यत्, स सम्यगाधानात्समाधिः । समुच्चयसादृश्यात्तदनन्तरमुपक्षेपः । तद्वैलक्षण्यं तु प्राक्प्रतिपादितमेव । उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

माननिराकरणे कार्ये पादपतनं हेतुः । तत्सौकर्यार्थं घनगर्जितस्य कारणान्तरस्य प्राक्षेप. । सौकर्यं चोपकारायेति प्रकाशितम् ।

एव वाक्यन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारान्प्रतिपाद्याधुना लोकन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारा उच्यन्ते । तत्र—

प्रतिपक्षतिरस्काराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् ॥६८॥

यत्र बलवतः प्रतिपक्षस्य दुर्बलेन प्रतिपक्षेण प्रतीकारः कर्तुं न शक्यत

सोढव्य" इति सर्वथा क्ष्ट[1]त्वमेवोपसहृतम् । निगमयति—तस्मादिति ।

एकक्रियाया[2]मन्यस्य[3] क्रिया त्वन्य[4] समुच्चय ।
सदमद्द्वैध[5]योगेन स[6]त्रिधा सव्यस्थित ॥इति॥

समाध्यर्थं सूत्रम्—कारणान्तरयोगात् कार्यसुकरत्व समाधिः[7] । प्रारब्धस्य कार्यस्य कारणान्तरयोगात् सम्यगाधान समाधि । व्याचष्टे—केनचिदिति । समुच्चयेति सङ्गत्युक्ति[8] । समुच्चयवैधर्म्यं स्मार[9]यति—तद्वैलक्षण्यमिति[10] । मानमिति । पादपतने कारणे गर्जित कारणान्तरम् । योजयति—माननिराकरण इति । उपकारेति सौकर्य[11]-प्रकाशनम् ।

ममाधिस्सम्यगाधान कारणान्तरयोगत ।

सङ्गत्यन्तरमाह[12]—एव वाक्येति । प्रत्यनीकार्थं सूत्रम् । प्रतिपक्ष[13] तिरस्काराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम्[14] । बलवत तिरस्काराशक्तौ तदीयनिरस्कारः प्रत्यनीकम् । व्याचष्टे[15]—यत्र[16] बलवदित्यादि[17] । तत्सम्बन्धिन बलवत्सम्बन्धिन । त

---

1 A C F omit त्व 2. A C E. G omit यां 3 A. C E G omit स्य 4 H त्वप्ङ स 5 A C द्वैदयो 6 A. C E F. G H द्विविधस्त्वय 7 H. समान 8 A C G उक्ति 9 A's alt C H. साधय 10 H इति समाधि 11. A C G प्रयोगकाश 12. A C. अन्तरमाह 13 A पक्षेऽतिबलवत्तिर F. पक्षेति 14 A C. नीकं प्रत्यनीकमिति व्याच 15 I चष्टे अन्यद्भूतयेरतु (under भाग्नि) 16 Omitted in H 17. H आदि तदीयस्य तिर P (191)

इति तत्संबन्धिनो दुर्बलस्य तं बाधितुं तिरस्कारः क्रियते, तत्प्रत्यनीकम्। अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकमुच्यते। तत्तुल्यत्वादिदमपि प्रत्यनीकम्। यथानीकेऽभियोक्तव्ये तत्रासामर्थ्यात्तत्प्रतिनिधिभूतमन्यदभियुज्यते, तद्वदिह प्रतिपक्षे विजेये दुर्बलस्य तिरस्करणमित्यर्थः। प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वख्यापनं प्रयोजनम्। यथा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते॥

अत्र राहोर्भगवान्कृष्णो बलवान् प्रतिपक्षः तदीयः पुनर्वक्त्रसादृश्यमुखेन दुर्बलश्चन्द्रमाः तत्तिरस्काराद्भगवतः प्रकर्षावगतिः।

उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम्॥९९॥

उपमेयस्यैवोपमानभारोद्वहनसामर्थ्यादुपमानस्य कैमर्थ्यक्येनाक्षेप आलोचनं क्रियते तदेकं प्रतीपम्। उपमानप्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः। यदप्युमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरप्रतितिष्ठापयिषयानादरणार्थमुपमेयत्वं कल्प्यते तत्पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम्। क्रमेण यथा—

"यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमालामण्डनं भारः कुवलयदामानि" इत्यादि। यथा वा—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा।

बाधितु बलवन्त बाधितुम्। अत्र दृष्टान्तमाह—यथा अनीक इत्यादि। प्रयोजनमाह—प्रतिपक्षेति। यस्य किञ्चिदिति। यस्य कृष्णस्य। विग्रह.[1] कलह। कान्तेन वक्त्रेण सदृशाकृति[2]। योजयति—अत्र राहोरिति। [3]तत्तिरस्कारादिति प्रयोजनोक्तिः।

तदीयस्य तिरस्कार प्रत्यनीकमशक्तित।

प्रतीपार्थं सूत्रम्—उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम्[4]। उपमेयस्यैव पुष्कलगुणत्वविवक्षणेनोपमानस्य कैमर्थक्य[5] प्रातिकूल्या[6]देक प्रतीपम्। [7]यच्चोपमानान्तरार्थं[8] प्रसिद्धो[9]ऽपमानस्योपमेयत्वक्लृप्तिरनादरात् तद्द्वितीयम्। व्याचष्टे—उपमेयस्यैवेत्यादि[10]।

यत्र चेति। चक्षुष एव मुण्ड[11]मालात्व[12]मिति कुवलयदाम्नो नैरर्थक्यम्। अलङ्कारान्तर[13]सभेदेनापरमुदाहरति—लावण्येति। लावण्यौकस्त्वादिगुणानामुप[14]मेय एव पौष्क-

---

1. A C. ग्रहकान्तस्य 2. C. कृति 3. A C. न तिर 4. A G. प्रतीप: 5. F. वयस्यौपमेयत्व 6 E कूल्यात् 7 A. C. F. omit यत् 8. A. E. अर्थं 9. A मिद्धे उप 10. H. आदि उपमानस्य कैमर्थक्य (P. 193) 11. A's alt. C. गुणग 12 C त्व मेय एव पौनरुक्तिः कुव 13 F. संभवेना 14 C. संदर्वा गुणपद: निष्कृष्यादिन्द्रामुप

> इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
> चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥

अत्र यथासंख्यमप्यस्तीति प्रावप्रतिपादितम् ।

> ए एहि दाव सुन्दरि ! कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।
> तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चन्दो उवमिज्जइ जणेण ॥

अत्रोपमानत्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निकर्षार्थमुपमेयत्वं कल्पितम् । वदनस्य चात्रोपमानत्वेन विवक्षा प्रयोजिका । क्वचित्पुनर्निष्पन्नमेवौपम्यमनादरकारणम् । यथा—

> गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।
> सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु नीलनलिनानि ॥

अत्रोत्कर्षभाज उपमानप्रादुर्भाव एव न्यक्कारकारणम् । अनेन न्यायेनोत्कृष्टगुणत्वाद्युपमानभावमपि न सहते, तस्योपमानत्वकल्पनेऽपि प्रतीपमेव । यथा—

> अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल ! मा स्म दृप्यः ।
> ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥

त्यादिन्द्वाद्युपमानाना कैमर्थक्यम् । सभेदमनुस्मारयति—अत्र यथासङ्ख्यमपीति । ए[1] एहीति । ए[2] इत्यामन्त्रणे ।

> अयि एहि तावत्सुन्दरि कर्णं दत्वा शृणु वच[3]नीयम् ।
> तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥

चन्द्रस्योपमानत्व वचनीयमिति कथनात् चन्द्रस्य [4]निकृष्टत्वेनोपमेयत्वेन[5]कल्पनम् । प्रयोजन तु मुखस्यो[6]पमानता[7] । योजयति—अत्रोपमान[8]त्वेनेति । [9]क्वचित् उपमानस्य सत. उपमानत्वमेव न्यक्करणाद[10]लङ्कार समुत्थापयतीत्याह—क्वचित्पुनरिति । गर्वमिति । ईदृशानि नील[11]नलिनानि सन्तीति उपमानाविर्भाव । एव[12] निस्सामान्यस्य लोचनयुगलस्य न्यक्कार । योजयति—अत्रोत्कर्षेति । यथात्रोपमेयस्य उपमानासहत्व, तथैव अनिमत्कर्षादुपमान[13]भूमिमप्यसिपतते ।

उपमानत्वक्लृप्तिरपि[14]प्रतीपमित्याह—अनेनेति । अहमे[15]वेति । दारुणत्वकाष्ठा-

---

1 Omitted in A C 2 C. हाँम्याम 3. C वचन 4 C निकृष्ट 5. D H. उपमेयत्वकल्प E. मेयत्वेनकल्प F. मेयत्वकल्पसि 6 all mss मुखमस्य 7 A. C. माननां 8 A मानार्थत्वेने C. माननात्वेनेति 9. F अत्र उपमानात् अपि 10. C. omits द. 11 E. omits नील 12 E. एव 13. A's alt. C मानभूमिमप्यतीयत 14. E G omit अपि 15. A अहमे

अत्र हालाहलत्व प्रकृष्टदोषत्वादसभाव्योपमानभावमप्युपमानत्वेन निबद्धम् ।

वस्तुना वस्त्वन्तरनिगूहनं निमीलितम् ॥७०॥

सहजेनागन्तुकेन वा लक्ष्मणा यद्वस्तु वस्त्वन्तर निगूह्यते, तदन्वर्थाभिधान निमीलितम् । न चाय सामान्यालङ्कार । तस्य हि साधारणगुणयोगाद्भेदानुपलक्षरण रूपम् । अस्य तूत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य स्थगनमिति महाननयोर्भेद । सहजेन यथा—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्त्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्त मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशा स्वतो लीलया
यदत्र न मदोदय कृतपदोऽपि सलक्ष्यते ॥

अत्र दृक्तारल्यादिना स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मदोदयकृत दृक्तारल्यादि तिरोधीयते । आगन्तुकेन यथा—

ये कदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।

प्राप्तस्य हालाहलस्य दुर्जनवचनो[1] उपमानताक्लृप्ति[2]न्यक्काराय । तदतद्योजयति— अत्र हालाहलत्वमिति ।

उपमानस्य कैमर्थ्या[3]दुपमेयत्वकल्पनात्[4] ।
द्विधा प्रतीप [5]श्चाप्यतदुपमानत्वतोऽपि च ॥

निमीलितार्थ सूत्रम्—वस्तुना[6] वस्त्वन्तरनिगूहन निमीलितम्[7] । वस्तु[8] वस्त्वन्तर सहजेन लक्ष्मणा यन्निगू[9]हयति आगन्तुकेन वा तन्निगूहितत्वान्निमीलितम् । व्याचष्टे—सहजेनेत्यादि । सामान्यतो भेदमाह—न चायमिति[10] । तस्य हि गुणसाधारण्याद्भेदानुपलक्षणम् । अस्य पुनरुत्कृष्टेन गुणेन निकृष्टस्य स्थगनम् । अपाङ्गेति । अङ्गके लीलया[11] इति स्फुरितम्[12] इत्य लीलया[13] प्रससारे[14]त्यर्थ । दृक्तारल्या[15] दिना सहजेन लक्षणेन लीला मदोदयहेतुक दृक्तारल्यादि तिरोदधाति । योजयति—अत्र दृक्तारल्येति ।

ये[16]कदरास्विति । त्वत्पाद[17]शङ्कितधिय त्वदा[18]पाताशङ्काचकिता । अत्र हिममा

---

1 A's alt C. वचनता 2 C क्लृप्ति 3 A C अध्यम् उप 4 A C E F G H कल्पन 5 A चापेत उप C चाप्यतदुप H तीपमाक्षाक्षेप उप 6 F वस्तुनति 7 H त व्याचष्टे 8 A C वस्तुना 9 A C गृहनमिति E गृन्ति 10 H इति निमीलितार्थो 11 C omits ली 12 A स्फुरित चरित 13 A's alt C G लीलाप्र 14 C प्रसर 15 C आदि तिरादधाति 16 A C एक धरा स्विति 17 A.C पादाङ्कित 18 A C F स्वगागमचकिता

अभ्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥

अत्र हिमाद्रिकन्दरानिवाससामर्थ्यप्रतिपन्नेन शैत्येन समुद्भाविनावागन्तुकौ कम्परोमाञ्चौ भयकृतयोस्तयोस्तिरोधायकौ । तिरोधायकत्वादेव च मीलितव्यपदेशः ।

प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यादैकात्म्यं सामान्यम् ॥७१॥

यत्र प्रस्तुतस्य वस्तुनोऽप्रस्तुतेन साधारणगुणयोगादैकात्म्यं अभेदेनाध्यवसायादेकरूपत्वं निबध्यते तत्सामान्ययोगात्सामान्यालङ्कारः । न चेयमपह्नुतिः । किञ्चिन्निषिध्य कस्यचिदप्रतिष्ठापनात् । यथा—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचोरुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥

अत्र मलयजरसविलेपनादीनां चन्द्रप्रभया सह अविभाव्यतां गताः इत्यभेदप्रतीतिर्दर्शिता ।

गन्तुकलक्षणा[1]भ्यां कम्परोमाञ्चाभ्यां भय[2]कृतौ कम्परोमाञ्चौ स्थगयति । योजयति—अत्र हिमाद्रीति ।

निजेनागन्तुना[3] वाऽपि लक्षणेनान्यगोपनम् ।
निमीलितास्योऽलङ्कार. द्विप्रकार [4]प्रकाशित ॥

सामान्यार्थं सूत्रम्—[5]प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यादैकात्म्यं सामान्यम् । प्रस्तुतस्य अप्रस्तुतेन गुणसाम्यादेकरूपत्व[6] सामान्य[7]योगात्सामान्यालङ्कार । व्याचष्टे—यत्र[8] प्रस्तु-त[9]स्येत्यादि । अपह्नुतेर्भेदायाह—न चेयमिति[10] । अपह्नुतौ हि प्रकृतनिषेधेनाप्रकृतप्रतिष्ठापनम् इह तु न तथा । किं तर्हि ? ऐकात्म्यम्[11] । मलयजरसेति । दन्तपत्र करिदशनताटङ्कम् । [12]अविभाव्यता गतिरै[13]कात्म्य[14]लिङ्गम । योजयति—अत्र मलयजेति ।

प्रस्तुतस्यान्यतादात्म्य सामान्य गुणसाम्यत[15] ।

---

1 F. क्षणाकम्प 2 A. C. यत्कृतौ 3 A C आगन्तुकविन्न 4 A. C प्रकीर्तित F प्रदर्शित. 5 F स्तुतेति 6 A C माम्य सामा 7 H साम्ययो 8 H. यस्यत्र 9 A C स्तुतस्या 10 H इति सूक्ष्मार्थं 11 A's alt विरूप 12 A C F. omit अ. 13 F. ऐकार्थ्यं 14 A C F म्यगति लिङ्ग 15. A C. G. साम्यत स्वगुण

स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुणः ॥७२॥

यत्र परिमितगुणस्य वस्तुन समीपवर्तिप्रकृष्टवस्तुगुणस्वीकरण, स तद्गुण । तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्निति कृत्वा । न चेद निमीलितम् । तत्र हि प्रकृत वस्तु वस्त्वन्तरेणाच्छादितत्वेन प्रतीयते । इह स्वनपह्नुतस्वरूपमेव प्रकृत वस्तु वस्त्वन्तरगुणोपरक्ततया प्रतीयत इत्यस्त्यनयोर्भेद । यथा—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्या परित स्फुरन्त्या ।
रत्नै पुनर्यत्र रुचा रुच स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलै ॥

अत्र रविरथाश्वानामरुणवर्णस्वीकार । तस्यापि गारुत्मतमणिप्रभास्वीकार इति तद्गुणत्वम् ।

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्गुणः ॥७३॥

तद्गुणप्रस्तावात्तद्विपर्ययरूपोऽतद्गुण उच्यते । इह न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुणपदार्थधर्मस्वीकार प्रत्यासत्त्या न्याय्य । यदा पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानाख्ये हेतौ सत्यपि तद्रूपस्योत्कृष्टगुणस्याननुहरण न्यूनगुणेनाननुवर्तन भवति सोऽतद्गुण । तस्योत्कृष्टगुणस्यास्मिन्गुणा न सन्तीति । यद्वा तस्याप्रकृतस्य

तद्गुणार्थं सूत्रम्—स्वगुण[1]त्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुण । परिमित गुणस्य वस्तुनोऽत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुण । व्याचष्टे—यत्रेति । निवक्ति—तस्येति । निमीलिताद्भेदमाह—न चेति तत्र हि वस्त्वन्तरनिगूहनम्[2] । इह स्व[3]निगू[4]हितस्य तद्गुणे नोपराग । विभिन्नेति । अरुणेन वर्णभेद नीना रथवाहा यत्र वंशाङ्कुरनीलैर्मरकतरत्न प्रभया पुन स्वा[5] प्रभा आनि[6]न्यि रे । [8]अत्राश्वानामारुण्ये तद्गुणता । आरुण्यस्य च[9] हारित्येन । योजयति—अत्र रवीति ।

तद्गुणस्स्वगुणत्यागादुत्कृष्टस्य गुणग्रह ।

सति हेतौ तद्रूपा[10]ननुहारोऽतद्गुण[11] । तद्गुणविपरीतोऽतद्गुण । सङ्गतिं व्याचष्टे—तद्गुणेति । उत्कृष्टगुणवस्तुप्रत्या[12]सत्तौ हि न्यूनगुणस्य तद्गुणस्वीकारो न्यायोपपन्न । प्रत्यासत्ता[13]वप्यननुहरण[14]मतद्गुणालङ्कार । निर्वक्ति—तस्योत्कृष्टस्येति । [15]यद्वेति । निरुक्तय त[16]रमनुहरणहेतौ सत्यपि अननुहरणात्[17] अतद्गुण । अत्र विगृह्णाति—

---

1 F गुणेति 2 C गूह 3 F omits स्व 4 A C गूहे त 5 F स्वां 6 E G omit आ 7 A's alt निन्युरित्यत्र अश्वा 8 E F and H omit अत्र 9 Omitted in A C G 10 A E रूपान्यनिहारो 11 G गुण ससङ्गतिक व्याच 12 A C एत्तौ 13 C सत्काव 14 C हरणामत स 15 A's alt C यन्द्रेति 16 A अन्तार अनु 17 A E. हरणम् अत

रूपाननुहारः सत्यनुहरणहेतावतद्गुण., तस्याप्रकृतस्य गुणा नास्मिन् सन्तीति कृत्वा । क्रमेण यथा—

धवलो सि जइ वि सुन्दर ! तह वि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअं ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ ! णिहित्तो ण रत्तो सि ॥
गाङ्गमम्बु सितमङ्ग ! यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसंपर्कान्नायकस्य धवलशब्दवाच्यस्य प्राप्तमपि रक्तत्वं न निष्पन्नमित्यतद्गुणः । उत्तरत्र त्वप्रकृतस्य गाङ्गयामुनजलस्य संपर्केऽपि न तथा रूपत्वमित्ययमप्यतद्गुण एव । धवलोऽसीति त्वतद्गुण एव । कार्यकारणभावस्यात्राविवक्षणान्न विषमालङ्कारः ।

उत्तरात्प्रश्नोन्नयनमसकृदसंभाव्यमुत्तरं चोत्तरम् ॥७४॥

यत्रानुपनिबध्यमानोऽपि प्रश्न उपनिबध्यमानादुत्तरादुन्नीयते तदेक-

---

तस्या[1]प्रकृतस्येति । इत्थमिय द्विधा । धवलोऽसीति—

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर[2] ! तथापि त्वया मम[3] रञ्जित हृदयम् ।
रागभरि[4]तेऽपि हृदये सुभग ! निहितो न रक्तोऽसि ॥

धवलो युवा वलक्षश्च[5] । रागभरितहृदयनिधानेऽप्यरक्तत्वमतद्गुण । गाङ्गमिति । अङ्ग ति[6] सम्बोधनम् । [7]चीयते उपचीयते । अत्र [8]अप्रकृत[9]रूपाननुहार । [10]उभयत्र योजयति—पूर्वत्रेत्यादि[11] । [12]प्रथमार्धे कोऽलकार इत्यत आह—धवलोऽसीति[13] । धवलस्यापि रञ्जने अतद्गुणत्व स्फुटमेव । यत कार्यकारणेति । विषमवैधर्म्य व्यक्तम ।

न[14] तद्गुणे[15]ऽनुहारस्तु गुणताद्रूप्ययोर्द्विधा ।

उत्तरार्थं सूत्रम—उत्तरात्प्रश्नोन्नयनमसकृदसम्भाव्यमुत्तर चोत्तरम् । प्रश्नानुपादाने[16]ऽप्युत्तरा[17]दुन्नयनमेकमुत्तरम्[18] उपात्तस्य च प्रश्नस्य यदसम्भाव्यमसकृदुत्तर तद्द्वितीयम् । व्याचष्टे—यत्रानुपनिबध्यमान[19]इत्यादि ।

---

1 C. तस्य प्र 2 A C सुन्दर 3 Omitted in E G 4 A C F G चरिते हृ 5 A's alt श्वेदराग 6 C अङ्गेत्यम 7 A's alt C र्लाग्यते 8 Between प्रकृत & रूपा G repeats the portion इत्थमय द्विधा यद्यपि 9 A मपानरू C. सकातरू 10 A C चरणम् उभ 11 A E. आदिना 12 F ननु प्र 13 A's alt G असीत्यिति 14. A. omits न C तद्पाननुहारस्तु हैनों सत्यप्यतद्गुण· 15 A E गुणाननुहार C गुणोऽनुर 16 C धाने 17 Omitted in A C F G 18 A C. F. त्तर उत्त 19 F. इति

मुत्तरम्। न चेदमनुमानम्, पक्षधर्मतादेरनिर्देशात्। यत्र च प्रश्नपूर्वकम-सभावनीयमुत्तर, तन्न न सकृत्, तावन्मात्रेण चारुत्वाप्रतीते। अतश्चासकृ-दुपनिबन्धे द्वितीयमुत्तरम्। न चेय परिसख्या व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकपरत्वा-भावात्। क्रमेण यथा—

एकाकिनी यदबला तरुणी तथाह-
मस्मद्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम्।
क याचसे तदिह वासमियं वराकी
श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ ! पान्थ ॥

का विसमा देवगई किं लद्ध ज जणो गुणग्गाही।
किं सोक्ख सुकलत्त किं दुक्ख ज खलो लोओ ॥

पूर्वत्र मम वासो दीयतामिति प्रश्न उत्तरादुन्नीयते। उत्तरत्र दैवगत्यादि-निगूढत्वादसभाव्यमसकृत्प्रश्नपूर्वकमुत्तर निबद्धम्। इत प्रभृति गूढार्थप्रतीति-परालङ्कारलक्षणम्।

संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्मम् ॥७५॥

अति[1]व्याप्तिं परिहरति—न चेद[2]मिति[3]। त्रै[4]रूप्यनिर्देशो ह्यनुमानलक्षणम्। द्वितीयस्य[5] स्वरूपमाह—यत्र चेति। तत्र नियममाह—तच्चेति। अत्र[6] अतिव्याप्तिं परिहरति—न चेय[7]मिति। परिसख्याया व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभाव विवक्ष्य। अत्र त्वविवक्षा।

एकाकिनीति—क[8] याचस वासयाचनेन किमित्यर्थ। का विसमेति।

का विषमा दैवगति किं (लब्ध) यज्जनो गुण[10]ग्राही।
किं सौख्य सुकलत्र किं दुख[11] यद् खलो लोक।

अत्र दैवगत्यादि [12]गूढत्वादप्रतिसम्भाव्यम्। उत्तर योजयति—पूर्वत्रे[13]त्यादि। असकृदिति। नाना[14]त्वनियमो[15]द्घाटनम्।

[16]उत्तर प्रश्नपिशुन असम्भाव्योत्तर द्विधा।

सङ्गत्यन्तरायाह—इत प्रभृतीति। सूक्ष्मार्थं सूत्रम्—सलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशन

---

1 A C अत्र व्या 2 F चेदिति 3 F इति परिसख्या 4 A's alt ऐक रूप्य 5 A E F G omit स्य 6 Omitted in A F 7 A C चेया व्यावच्छे यद्यप्यत्र छेदकभावोपपत्ते अत्र 8 A C कयया च स्वो समवाय याचेद किमि F किं याचय इति वासा याच 9 All mss, लम्य 10 C भार्गी 11 A's alt. F दुर्मात्र खलो 12 C दत्त 13 A इति 14 A C नामाथ 15 G निय तन्त्व तदप्यन्यथा ऽप्यवभाव (P 204 under भाविक) 16 Except C all mss प्रश्नादुत्तर तस्मा दिद चासकृदुत्तरम्

इह सूक्ष्म स्थूलमतिभिरसलक्ष्यो योऽर्थ, स यदा कुशाग्रीयबुद्धिभिरिङ्गिताकाराभ्या सलक्ष्यते, तदा तस्य सलक्षितस्य विदग्ध प्रति प्रकाश सूक्ष्मम्। तत्रेङ्गिताद्यथा—

सङ्केतकालमनस विट ज्ञात्वा विदग्धया।
हसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्म निमीलितम्॥

अत्र सङ्केतकालाभिप्रायो विटसबन्धिना भ्रूक्षेपादिना इङ्गिते लक्षित रजनिकालभाविना लीलापद्मनिमीलनेन प्रकाशित। आकाराद्यथा—

ववत्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्न कुङ्कुम कापि कण्ठे।
पुस्त्व तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखा लिलेख॥

अत्र स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपेणाकारेण सलक्षित पुरुषायित पाणौ पुरुषोचितखड्गलेखनेन प्रकाशितम्।

सूक्ष्मम्। इङ्गितादिभिस्सलक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य विदग्धाय प्रकाशन सूक्ष्मम्। व्याचष्टे—इह सूक्ष्म[1] इत्यादि[2]। कुशाग्रव[3]त्तीक्ष्णा कुशाग्रीया। अत इद[4] मङ्गिताकाराभ्या द्विधा।

आकूतव्य[5]ञ्जिताश्चेष्टा इङ्गित बुद्धि[6]कारिता।
आकारा[7] पुन[8]राम्नातास्ता एवा[9]बुद्धिकारिता॥

तथा—

तारा[10]पुटभ्रूदृष्ट्यादेर्विकारानिङ्गित विदु।
आकारास्सत्त्वजा भावा आद्या[11]बुद्ध्या परेऽन्यथा॥

सङ्केतेति—[12]कालमनस काल[13] ज्ञातुमनसमित्यर्थ। नेत्रार्पिताकूत[14] नेत्राभि[15]व्यञ्जित[16]भावमित्यर्थ। सङ्केतकालमनसा[17] ज्ञान भ्रूकटाक्षादि। तदीयेङ्गितेन[18] ज्ञात्वेति सूक्ष्मार्थ[19]सल[20]क्षणम्। पद्म[21]निमीलन तु प्रकाशनम्[22]। योजयति—अत्र सङ्केतेति।

वक्त्रस्यन्दीति—स्वेदेन आकार[23]स्तेन कुङ्कुमभेदात् पुरुषायितनाम सूक्ष्मार्थ[24]सलक्षणम्, खड्गलेखस्तु[25] तत्प्रकाशनम्। योजयति—अत्र स्वेदेति।

सूक्ष्म तु सूक्ष्म[26] सलक्ष्य विदग्धेषु प्रकाशनम्।
[27]इङ्गिताकारत[28]स्सूक्ष्मसलक्षणमिति द्विधा॥

---

1 A C ममिया 2 H आदि सूक्ष्म तु 3 A's alt C वृत्तिन्मा 4 E इदमपि 5 a b c व्यञ्जिका 6 A C दुर्विका 7 A C आकार 8 A C अन्तराज्ञा 9 A C एषा दुर्विका 10 A ताराप्युद्भूतद 11 A अत्र परोऽन्य C अत्र बुद्ध्यप 12 A सङ्केतकाल 13 Omitted in A C 14 A कृतात् 15 A. C omit अभि 16 E F व्यञ्जित I व्यञ्जिताया 17 C न ज्ञान 18 F तेन कुङ्कुम 19 A C अर्थ 20 A सुलक्ष 21 A पद्म नतु प्र C पद्मं न तु 22 C प्रकाशन 23 आकारकवस्तुन 24 A अर्थसुलक्ष 25 E I omit तु 26 A सूक्ष्म omitted in C 27 C चङ्गित 28 C आकारं सू

उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिः ॥७६॥

यत्र निगूढं वस्तु कुतश्चिन्निमित्तादुद्भिन्नं प्रकटतां प्राप्तं सद्वस्त्वन्तरप्रक्षेपेण निगूह्यते अपलप्यते, सा वस्त्वन्तरप्रक्षेपरूपस्य व्याजस्य वचनाद्व्याजोक्तिः। यथा—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः॥

अत्र रोमाञ्चादिनोद्भिन्नो रतिभावः शैत्यप्रक्षेपणेनापलपितः। यद्यप्यपह्नुतोऽपि सस्मितत्वख्यापनेन पुनरप्युद्भिन्नत्वेन प्रकाशितः, तथाप्यपलापमात्रचिन्तयास्यालङ्कारस्योल्लेखः। नन्वपह्नुतिग्रन्थे 'यथा सादृश्याय योऽपह्नवः सापह्नुतिः, तथापह्नवाय यत्सादृश्यं साप्यपह्नुतिः' इति स्थापितम्। व्याजोक्तौ चोत्तरः प्रकारो विद्यते, तत्कथमियमलङ्कारान्तरेण कथ्यते। सत्यम्। उद्भटसिद्धान्ताश्रयेण तत्रोक्तम्। न हि तन्मते व्याजोक्त्याख्यमलङ्करणमस्ति। इह तु तस्य सम्भवाद्व्यतिरिक्तापह्नुतिरिति पृथगयमलङ्कारो निर्दिष्टः।

व्याजोक्त्यै[1] सूत्रम्—उद्भिन्नवस्तुनिगूहन व्याजोक्ति। कुतश्चिन्निमित्तात् प्रका[2]श्यमानस्यगूढ[3]वस्तुनो व्याजवचसा निगूहन व्याजोक्ति। व्याचष्टे—यत्र[4] निगूढमित्यादि। वस्त्वन्तरप्रक्षेपेति निरुक्ति[5]।

शैलेन्द्रेति। प्रतिपाद्यमाना दीयमाना[6]। आदिशब्दात् स्तम्भवेपथू[7]। विधिव्यासङ्ग क्रियाशक्ति। शैलान्तपुरेण मातृमण्डलेन गणैश्च दृष्ट। योजयति—अत्र[8] रोमाञ्चेति। अप्यामञ्जस्य शमयितुमाह—यद्यपीत्यादि। अपलापमात्र चिन्तयेति सस्मितत्वकथनात् पुन प्रकाशन[9] लक्षणतया न चिन्तनीयमिति भाव। उल्लेख उट्टङ्कनम्। अव्याप्तिमाशङ्कते—नन्वपह्नुतीति। उत्तर प्रकार अपह्नवाय[10] [11]सादृश्य इत्येवमात्मक[12]। परिहरति—सत्यमिति। तत्र तथोक्ति. उद्भटसिद्धान्ताश्रयेण। तन्मते व्याजोक्त्य[13]नुपवर्णनात् तथाऽपह्नुतिसम्भव। इह तु[14] व्याजोक्त्युपवर्णनात् सोऽपह्नुति प्रकार एव [15]नास्तीत्येकैवापह्नुति। अत इय व्याजोक्तिरेव।

---

1 A F H जोक्तेस्सू 2 C omits का 3 A's alt C H ह्व 4 E यत्रापि 5 H उक्ति व्याजोक्तिर्व्याज 6 A मानादि 7 A वेपथुन C E वेपथु 8 Omitted in C 9 A F शनल 10 F ह्नव एव यस्मात् इ 11 E omits सा 12 E आत्मक 13 A जोक्तया च वर्ण F जोक्ति व्याजवचनेन 14 Omitted in E 15 A नास्तीत्याह कथापह्नुति

अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुश्लेषाभ्यामन्यथायोजनं वक्रोक्तिः ॥७७॥

उक्तिव्यपदेशसाम्याद्व्याजोक्त्यनन्तरमस्या लक्षणम्। यद्वाक्यं केनचिदन्यथाभिप्रायेणोक्तं सदपरेण वक्त्रा काकुप्रयोगेण श्लेषमुखेन वान्यथान्यार्थघटनया योज्यते, तदुक्तिर्वक्रोक्तिः। काकुप्रयोगेण यथा—

गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ॥

एतद्वाक्यं नायिकया आगमनिषेधपरत्वेनोक्तम्। तत्सख्या च काकुप्रयोगेण विधिपरतां प्रापितम्। काकुवशाद्विधिनिषेधयोर्विपरीतार्थसंक्रान्तिः। श्लेषोऽभङ्गसभङ्गत्वेन द्विविधः। तत्राभङ्गश्लेषमुखेन यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित्॥

अत्र दारुणेति प्रथमान्तं प्रक्रान्तं श्लेषभङ्ग्या तृतीयान्ततया संपादितम्। सभङ्गश्लेषमुखेन यथा—

त्वं हालाहलभृत्करोषि मनसो मूर्च्छां ममालिङ्गितो
हालां नैव बिभर्मि नैव च हलं मुग्धेऽस्मि किं हालिकः।
सत्यं हालिकतैव ते समुचिता शक्तस्य गोवाहने
वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरोऽवताद्वः शिवः॥

व्याजोक्तिर्व्याजवचनेनोद्भिन्नस्य निगूहनम्।
अपह्नवाय सादृश्यम् इष्टा[1] नापह्नुति[2]र्यतः॥

वक्रोक्त्यर्थं सूत्रम्—**अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुश्लेषाभ्यां अन्यथा योजनं वक्रोक्तिः।** एकाभिप्रायेणोक्तस्य वाक्यस्य काकुश्लेषाभ्या अन्यथा[3]भिप्रायेण योजनं वक्रोक्तिः। ससङ्गतिकं व्याचष्टे—[4]**उक्तिव्यपदेशेति।** **गुरुपरतन्त्रेति**[5]। दूरतरं गन्तुमुद्यत इति नायिकोक्तिरसौ। गुरु[6]परतन्त्र[7]तया असौ गुरुपरता समयेऽस्मिन् नैष्यति न नेष्यतीति काकुगर्भ[8]सख्युक्तिः। **योजयति—एतद्वाक्यमिति।** ननु गमनविधिनिषेधौ[9] शाब्दौ[10]। तस्माद्गमननिषेधविधिर्योजितौ[11]। अत आह—**काकुवशेति।** ईदृशि विषये काकोर्निषेधद्योतकत्वात् विपरीतार्थसक्रान्तिः।

अहो केनेति—दारुणा घोरा काष्ठेन च। **योजयति—अत्रेति।** **त्वं हालाहलेति।** हाला[12]हलवान् मूर्च्छां करोषीति देवी। देवस्तु हाला[13] सुरां न बिभर्मि[14] नापि च हलं

---

1. A. इष्टा न्याप C. तुष्टा 2. a. b. c. मतः 3. A. H. अन्याभि 4. C. उक्त 5. H. इति अन्यथायोजनं (P. 202.) 6. I. omits गुरु 7. A. C. F. तन्त्रा नेष्यति काकु 8. C. सख्युक्तिः 9. A's alt. C. निषेधौ 10. A's alt. C. शाब्दः 11. A. C. योजिता काकु 12. A. C. हलकरो 13. C. हालनं 14. A. F. बिभ्रति

उभयमुखेन यथा—

विजये ! कुशलस्त्र्यक्षो न क्रीडितुमहमनेन सह शक्ता ।
विजये कुशलोऽस्मि न तु त्र्यक्षोऽक्षद्वयमिदं पाणौ ॥
किं मे दुरोदरेण प्रयातु यदि गणपतिर्न तेऽभिमतः ।
क इह द्वेष्टि विनायकमहिलोकं किं न जानासि ॥
चन्द्रग्रहणेन विना नास्मि रमे किं प्रतारयस्येवम् ।
देव्यै यदि रुचितमिदं नन्दिन्नाहूयतां राहुः ॥
हा राहो शितदंष्ट्रे भयकृति निकटस्थिते रतिः कस्य ।
यदि नेच्छसि सत्यक्तः संप्रत्येषैव हाराहिः ॥
वसुरहितेन क्रीडा भवता सह कीदृशी न जिह्रेषि ।
किं वसुभिर्नमतोऽमून्सुरासुरानेव पश्य पुरः ॥
आरोपयसि मुधा किं नाहमभिज्ञा किल त्वदङ्कस्य ।
दिव्यं वर्षसहस्रं स्थित्वेति न युक्तमभिधातुम् ॥
इति कृतपशुपतिपेलवपाशकलीलाप्रयुक्तवक्रोक्तेः ।
हर्षवशतरलतारकमाननमव्याद्भवान्या व. ॥

सीरम् । किं हलवत्तया[1] हालिको[2]ऽसि इति पुनर्देवी । गोवा[3]हने शक्तस्य[4]हालिकतैव सत्यमिति । अत्र[5] हालाहलेति सभङ्गश्लेष[6] ।

विजय[7] इति । कुलकात्मक वाक्यम् । विजये इति देवीकर्तृक विजयासबोधनम् । देवस्योक्तौ[8] जित्वरतायां शक्तोऽस्मि । [8a]न तु [9]त्र्यक्षोऽहमक्षद्वयसद्भावादिति । अक्ष[10]शब्द पाशव[11]चनः । किं म[12]इति देव्याह । दुरोदरेण किं मे । देव आह—मे दुरोदरेण लम्बोदरेण [13]नार्थश्चेत् गणपतिरप[14]सरतु । देव्याह—को द्वेष्टि विनायकम् ? देव आह—अहिलोक [15]इति । इह विनायको गरुड । चन्द्रेति । चन्द्रग्रहणेन इन्दु[16]पणेन विना न[17]रमे इति देवी । देवस्तु चन्द्रग्रहणापेक्षा चेद्राहुराहूयताम् । हा [18]राहाविति । [19]राहौ[20]स्थिते हा ! [21]कस्य रतिरिति देवी । देवस्तु [22]हारोर[23]गोऽपनीयतामिति । वसुरहितेनेति । वसु द्रविणं [24]वसवोऽष्टौ च[25] । आरोपयसीति । अङ्क [26] अङ्कन[27]चलन उत्सङ्गश्च । इति (कृत[28]) पशुपतिरिति ।

1 C वक्तया 2 A F हालिग्गोऽस्मि 3 A F दह 4 C omits स्य 5 A C पुनर्हो 6 A E. श्लेप इति C श्लेप 7 F विपय 8 A's alt उक्तिरव 8a All mss नतु 9 As alt त्र्यक्षमत्र C त्र्यक्षोऽक्षद्वि 10 C अन् 11 A C पाशपर. 12 A किं मम A's alt किं मु 13 C नात्युचेत् All mss except C नाथ 14 A अपापस C अपि अप 15 Omitted in A C F H 16. A's alt पाणान्तवि 17 A रुद्दे A's alt रुमे E ममे 18 A's alt. हालाहलाविति 19 C राहो 20 C सुस्थि 21 A कर्ह्यरति 22 F राहो हराङ्गाव्प 23 A रणाव्पनी C रणमप 24 E. अष्टौ वसवश्च 25 Omitted in A F. 26 A अङ्कायङ्क 27. C नचङ्लन 28 Omitted in all mss

वक्रोक्तिशब्दश्चालङ्कारसामान्यवचनोऽपीहालङ्कारविशेषे सञ्ज्ञितः।

सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य यथावद्वर्णनं स्वभावोक्तिः ॥७८॥

इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालङ्कारः। तत्त्वे सति सर्वं काव्यमलङ्कारि स्यात्। न हि तत्काव्यमस्ति यत्र न वस्तुस्वभाववर्णनम्। तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम्। सूक्ष्मः कविमात्रगम्यः। अत एव तन्निर्मित एव यो वस्तुस्वभावः तस्य यथावदन्यूनातिरिक्तत्वेन वर्णनं स्वभावोक्तिरलङ्कारः। उक्तिवचनप्रस्तावादिहास्या लक्षणम्। भाविकरसवदलङ्काराभ्यामस्या भेदो भाविकप्रसङ्गे निर्णेष्यते। यथा—

> हुंकारो नखकोटिचञ्चुपुटकव्याघट्टनोट्टङ्कित-
> स्तन्व्याः कुन्तलकण्डुकव्यपनये सीत्कारसीमन्तितः।
> पृष्ठश्लिष्यदवामनस्तनभरोत्सेव्याङ्कपालीसुधा-
> सेकाकेकरलोचनस्य कृतिनः कर्णावतंसीभवेत् ॥

---

[1]पाशका अक्षा.[2]। ननु[3] विच्छित्तिरूपत्वात् सर्व एवालङ्कारो वक्रोक्तिरित्यत आह—वक्रोक्तीति।

> अन्यथा[4] योजन[5] वाक्ये वक्रोक्तिरभिधीयते।
> द्विप्रकारा च[6] विज्ञेया काकुश्लेषसमा[7]श्रयात् ॥

स्वभावोक्त्यर्थं सूत्रम्—सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य[8] यथावद्वर्णनं स्वभावोक्तिः। कविप्रतिभा[9]गोचरस्य स्वभावस्य सम्यग्वर्णन स्वभावोक्ति.। व्याचष्टे— इह वस्त्वित। अत [10]एवेति। कविमात्र[11]गम्यत्वात्। [12]कविना [13]निर्मित एव। उक्तिवचनम् [14]उक्तिशब्द। अनेन सङ्गतिवैधर्म्यं वर्णयिष्यत इत्याह—भाविकेति।

हुङ्कारेति—कुन्तल[15]गतकण्डूव्यपन[16]यने तन्व्या हुङ्कार.[17] [18]कृतिन कर्णावतंसीभवेत्[19]। कीदृशः? चञ्चु[20]पुटाकारया[21] नख[22]कोटया यद्घाघट्टन तेनो[23]ट्टङ्कितस्सीत्कारोपशोभि च। कीदृशस्य? पृष्ठ[24]श्लिष्यत्कुचा[25]ङ्कपालीसुखेना[26]केकर[27]दृश।

स्वभावोक्ति[28]र्बुधोन्नेयवस्तुस्वाभाव्यवर्णनम्।

---

1 C पाशाः 2 E. अक्षाः का. 3 A's alt. ततु 4 C. यथोज 5 H. नयनं 6 Omitted in C 7. A. आश्रिता 8. E omits स्व 9 E प्रतिमंक्गो 10 A एव चेति 11 A विद्यमानत्वात् C. गद्यत्वात् 12 A. omits क 13 A. निर्मृत 14 A. आदिश 15 A C. H. गत 16 A C. H नये 17 C. कारक्कः 18. A C कृतः 19. A. भवेतन्की 20 A. चन्चू 21. A C E काररया 22 A. न योग्या 23. A. C. तजाट 24 C दृष्ट 25 C कुचामपा 26 C. D. F. G H सुखेन 27. A's alt. कतुरीदृशः 28. E. बुधं नेय

अतीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् ॥७६॥

अतीतानागतयोर्भूतभाविनोरर्थयोरलौकिकत्वेनात्यद्भुतत्वाद्वचस्तसब-न्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम्। कविगतो भाव आशय श्रोतरि प्रतिबिम्बत्वेनास्तीति, भावो वा भावना पुन पुनश्चेतसि निवेशनं सोऽत्रास्तीति।

न चेय भ्रान्ति। भूतभाविनोर्भूतभावित्वेनैव प्रकाशनात्। नापि रामोऽभूदिति वस्तुवृत्तान्तमात्रम्। भूतभाविगतस्य प्रत्यक्षत्वादिगतस्य धर्मस्य स्फुटस्याधिकस्योपलम्भात्। नापीयमतिशयोक्ति। अन्यस्यान्यतयाध्यवसाया-भावात्। न हि भूतभाव्यभूतभावित्वेनाध्यवसीयते, अभूतभावि वा भूत-

अथ प्रतीतिवैचित्र्यातारतम्यनिरूपणे[2]।
भाविक दूर[2]दुर्लक्ष[3] व्यक्त[4] व्याक्रियतेतमाम्॥

तत्र सूत्रम्—अतीतानागतयो प्रत्यक्षायमाणत्व भाविकम्। भूतभाविनो अर्थयो अत्यद्भुतत्वादनाकुल[5]सम्बन्धशब्दसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणत्व भाविकम्। व्याचष्टे—अतीतेत्यादि। कविगतेति[6]। कविभावस्य श्रोतरि प्रतिबिम्बतापत्तिर्भाविक[7]मित्यर्थ[8]। भावो वेति। भावि भाविकस्य भावनैक[9]प्राणत्वात्। निल्लत्य तर, सोऽत्रा(स्ती[10])ति। भाविकमित्यनुषङ्ग।

ननु मुनिजयतीत्युदाहरिष्यमाणे भूतभाविनो [11]प्रत्यक्षता भ्रान्ति किं नेष्यत इत्यत आह—न चेयमिति। भूतभाविनोर्भूतभावित्वेनैव प्रत्यक्षीभावे का भ्रा[12]न्तिरिति[13] भाव। ननु भूतभाविनोर्भूतभावित्वेन प्रकाशने वस्तुवृत्तमात्रमित्यत आह—नापि [14]रामोऽभूदि-त्यादि। रामोऽभूदिति वस्तुवृतान्तमात्रे हि न प्रत्यक्षायमाणता। इह तु स्फुटस्य प्रत्य क्षत्व[15]स्य उपलम्भ। न[16] हि प्रत्यक्षत्वेन अध्यवसायादतिशयोक्तिरित्यत आह—नापीय-मिति। तत्र हेतु। अन्यस्यान्यतयेति। [17]अतिशयोक्तौ हि अन्य[18]दन्यतया [19]अध्यवसीयते[20] इह तु न तथा। [21]भूते भाविनि प्रत्यक्षत्वे च अन्यत्वाध्यवसायाभाव[22]। एतदुपदर्शयति—न[23] हि भूतभावीति। भूतम अभूत[24]त्वेन भाविन अभावित्वेन ना[25]ध्यवसीयते। एतद्विप-

1 A C निरूपणे 2 A s alt C हर 3 A C F लक्ष्य 4 A's alt भया 5 A कुनश 6 H गतेति उदात्ताय सूत्र (under उदात्त) 7 A F विक इ C विकमवन्धेत्यर्थं 8. A अर्थ प्राण 9 F प्रमाण 10 All mss अस्त्विति 11 C भत्यक्तत्वात् E प्रयद्दयता 12 A C क्षतिरिति 13 A C स्वभा 14 A's alt. रामोऽयमित्या 15 A C त वस्याध्यवसादनादति 16 E तर्हि 17 A C F अत्राति 18 F अन्यान्य 19 A व्यवसी 20 A सीयते एतदिव इह C सीयते एत द्विप इ F सीयते एतद्विपर्ययोऽपि 21 A न भूते 22 E भावात् 23 A C omit नहि 24 C omits अ 25 A चाध्य E I नात्र अध्य

भावित्वेन । न चापि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वेन, अप्रत्यक्ष वा प्रत्यक्षत्वेन ।

न हि प्रत्यक्षत्वं केवलवस्तुधर्मः । प्रतिपत्त्रपेक्षयैव वस्तुनि तथाभावात् । यदाहु.—"तत्र यो ज्ञानप्रतिभासमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति स प्रत्यक्ष" इति । केवलं वस्तुप्रत्यक्षत्वे प्रतिपत्तुः सामग्र्युपयुज्यते । सा च लोकयात्रायां चक्षुरादीन्द्रियस्वभावा, योगिनामतीन्द्रियार्थदर्शने भावनारूपा । काव्यार्थविदा च भावनास्वभावैव । सा च भावना वस्तुगतात्यत्यद्भुतत्व-प्रयुक्ता । अत्यद्भुताना वस्तूनामादरप्रत्ययेन हृदि सन्धार्यमाणत्वात् । नापि

र्ययोऽपि नास्तीत्याह—अभूतभावि[1] चेति । यच्चात्र प्रत्य[2]क्षत्व तदप्यन्य[3]था अध्यवसीयते इत्या[4]ह—न चापीति । विपर्ययोऽपि नास्तीत्याह—अ[5]प्रत्यक्ष चेति । ननु भूतभाविनो अप्रत्यक्ष[6]यो प्रत्यक्षायमाणत्वम् अन्यथाऽध्यवसाय इत्यत[7] आह—न हि प्रत्यक्षत्वमिति । यदि प्रत्यक्षत्व केवलवस्तुधर्म तदा[8] भूतभाविनोरप्रत्यक्षता[9] । वर्तमानस्य तु प्रत्यक्ष[10]त्वम् इति भवेद्व्यवस्था । न हि प्रत्यक्षत्व केवलवस्तुधर्म । किं तर्हि ? प्रति[11]पत्त्रपेक्षयैव प्रत्यक्षस्येति वस्तुधर्मता । न हि प्रतिपत्तारमनपेक्ष्य वस्तुनि प्रत्यक्षता नाम काचित् । अत्र प्रामाणिक[12]सवादायाह[13]—यदाहुरित्यादि । यो ह्यर्थ स्वग्राहकप्रतिपत्तु[14] ज्ञान-प्रकाश[15]स्यान्वयव्यतिरेकावनुकारयति । स्वयमस्ति चेत् ज्ञानप्रतिभासोऽस्ति, नास्ति चेन्नास्तीति[16] व्यवस्थापयति । स प्रत्यक्ष इत्यर्थ ।

अत प्रत्यक्षत्व न केवल[17] वस्तुधर्म प्रतिपत्तु[18]स्तु सामग्री तत्र उपयुज्यत इत्याह—केवलमिति । असामग्रीके[19] प्रतिपत्तरि[20] न[21] वस्तु प्रत्य[22]क्षीभवतीत्येतावद्वक्तु शक्यते । न तु प्रतिपत्त्यन[23]पेक्षेति भाव । ता सामग्री विवेचयति—सा चेति । लोकयात्राया लौकिकार्थ[24] प्रत्यक्षीकरणे[25] देशकालादिव्यवधानादतीन्द्रियेऽर्थे योगिनाम् ऐकाग्र्यात्मकभावनारूपा । साक्षात्क[26]रणसामग्री काव्यार्थसाक्षात्करणे[27] काव्यतत्त्वविदामपि भावना[28]स्वभावैव । ता च भावना काव्य[29]वस्तुगतमत्यद्भुतत्व योजयति—(सा [30]चेति ।) अत्यद्भुतानि हि वस्तूनि आदरप्रत्ययेन हृदि सन्धार्यमाणानि तथा भावना प्रयोज[31]यन्ति । इत्थ च सति

---

1 A. भावी 2 After प्रत्य I goes back to काकतालमिति etc under समुच्चय 3 E F नान्यथा 4 C E इत्यत आह 5 E G omit अ 6 C यत्त य प्र 7 A F इत्या 8 A C तथा 9 A क्षतापत्ति मानसस्य तु 10 A C त्तता न हि 11 C प्रतिरपे 12 A णिकत्व वादा 13 A C. आह यो ह्यर्थस्य ग्रा 14 A C पत्त 15 A C काश 16 C omits इति 17 A C कवल 18 A. C पत्तिस्तु इत्याह 19 A s alt आसामग्रेकेवल C ग्री केवल प्र 20 A पत्तरि तिनव C पत्तरिन वस्तु D E F G H I प्रतिपत्ति 21 A इति All mss except A इह 22 A s alt C प्रतिपेक्षभर 23 C omits न 24 E G ग्रौ तकार्थ 25 A C करणे इन्द्रियार्थे यो 26 C कार 27 A C करणसामग्री सान्नात्काव्याथ साक्षात्करण कारण काव्य 28 A भावप्राह्यच भावेच 29 A's alt काव्यस्य प्रयोजयति 30 Omitted in all mss. 31 C E जयति

*भूतभाविनामप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षतयैव प्रतीतेरिवार्थगर्भीकारेणायं प्रतीय-*मानोत्प्रेक्षा। तस्या अभिमानरूपाध्यवसायस्वभावत्वात्। न ह्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसीयते। किं तर्हि? काव्यार्थविद्भिः प्रत्यक्षं दृश्यत इति। नापि वस्तुगत इवार्थ उत्प्रेक्षायाः प्रयोजकः, तस्या अभिमानरूपायाः प्रतिपत्तृधर्मत्वात्। यदाहुः—"अभिमाने च सा योज्या ज्ञानधर्मे सुखादिवद्" इति।

काव्यविषये च प्रयोक्तापि प्रतिपत्तैव। नाप्यत्यद्भुतदर्शनादतीतानागतयोः प्रत्यक्षत्वप्रतीतेः काव्यलिङ्गमिदम्। लिङ्गलिङ्गिभावेन प्रतीत्यभावात्। योगिवत्प्रत्यक्षतया प्रतीतेः।

लोकयात्रायां वर्तमानार्थसाक्षात्करणसामग्री चक्षु[1]रादिर्योगिना काव्यतत्त्वविदा चा[2]तीतानागतार्थसाक्षात्करण[3]भावना। अतो योगिवत् काव्यतत्त्वविदामतीतार्थसाक्षात्कारो नान्यथाऽध्यवसाय इति नातिशयोक्ति शङ्का।

ननु प्रत्यक्षतयैव प्रतीय[4]न्ते भूतभाविन इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा किं न स्यादित्यत आह—नापि भूतभाविनामिति। तत्र हेतु—तस्याभिमानेति। अभिमानस्सम्भावना[5] तद्रूपस्याध्यवसाय इति उत्प्रेक्षाया[6] लक्षणम्। न ह्यत्राप्रत्यक्ष[7] प्रत्यक्षतया सम्भाव्यते। किं तर्हि? प्रत्यक्ष दृश्यते। अतो नोत्प्रेक्षा[8]। अनुत्प्रेक्षात्वे गमकान्तरमाह—*नापि वस्त्विति*। पदार्थगतो हि इवार्थ उपमाया प्रयोजको नोत्प्रेक्षाया[9]। तत्र हेतु—तस्या अभिमानेति। उत्प्रेक्षा हि[10] अभिमानरूपा प्रतिपत्तृधर्म। तस्मादभिमानगोचर एव इवार्थ उत्प्रेक्षाप्रयोजक इति भाव। अत्र संवादायाह—यदाहुरित्यादि। सुखादिवज्ज्ञान[11]धर्मेऽभिमानेऽध्यवसायोक्तिरित्यर्थ।

ननु प्रतिपत्तृ[12]धर्मो[13]ऽध्यवसायस्तर्हि प्रयोक्तुः कवे न[14] स्यादित्यत आह—काव्यविषये चेति। कविरपि खलु काव्ये [15]सहृदय एव। अतो नेयमुत्प्रेक्षा।

नन्वद्भुतदर्शनात् प्रत्यक्षत्वमिहेति काव्यलिङ्गमित्यत आह—नाप्यत्यद्भुतेति। अत्यद्भुतपदार्थसाक्षात्कारो हि प्रत्यक्षायमाणत्वे हेतु। अकाव्यलिङ्गत्वे हेतुमाह—लिङ्गलिङ्गीति। हेतु वै सत्यपि लिङ्गलिङ्गिभावेन नेह प्रतीति। तथात्व पारोक्ष्य प्रसजेदिति भाव। कथं तर्हि प्रतीतिरित्यत[16] आह—योगिवदिति। नन्वत्यद्भुतत्वहेतुका [17]सचमत्कार[18]प्रतीतिरिह पुर [19]स्फुरतीव। अतोऽत्यद्भुतत्वहेतुको रसवदलङ्कार एव इत्यत आह—

---

1 C चक्षुर्विदो 2 A स्वतीत 3. A विभावना 4 A. C प्रतीयमानोत्प्रे 5 E G भावन 6 A C F प्रेक्षात्त 7 C प्रत्यक्षते किं 8 A. F. प्रेक्षात्वे ग 9 A C F लदार्थं 10 Omitted in A C F. 11 A C F धर्मे 12 A. C. धर्मे 13 A ध्यवसा 14 A's alt हि तत् स्यात् 15 C. omits स 16 G. इत्यत न नक्षण काव्य (under काव्यलिङ्ग) 17. C omits स 18 E कारा 19 A पुनर्हरतीव F परिस्फुर

नाप्ययं पुरःस्फुरद्रूपतया सचमत्कारप्रतीते रसवदलङ्कारः। रत्यादिचित्तवृत्तीनां तदनुपक्ततया विभावादीनामपि साधारण्येन हृदयसंवादितया परमाद्वैतज्ञानिवत्प्रतीतौ तस्य भावात्। इह तु ताटस्थ्येन भूतभाविनां स्फुटतया भिन्नसर्वज्ञवत्प्रतीतेः। स्फुटप्रतिपत्त्युत्तरकालं तु साधारण्यप्रतीतौ स्फुटप्रतिपत्तिनिमित्तक औत्तरकालिको रसवदलङ्कारः स्यात्। नापीयं सूक्ष्मवस्तुस्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिः। तस्यां लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णनेन साधारण्येन हृदयसंवादसंभवात्। इह तु लोकोत्तराणां वस्तूनां स्फुटतया

नाप्ययमिति। तत्र हेतुः—रत्यादीति। परिपाट्यापि सचमत्कारप्रतीते. पुर.[1]स्फुरणा[2] साधारणी, अथापि न भाविकरसवतोरभेदः। कुतः? रतिहासादिचित्तवृत्तीना[3] तदनुरञ्जितत्वेन विभावानुभावव्यभिचारिणा च यदा परमाद्वैत[4]ज्ञानिवत् ममैव शत्रोरेवेत्यादिविशेषपरिहारात् साधार[5]ण्येन [6]हृदयसंवादिनी प्रतीति. [7]तदैव रसवतो भावः*। विभावादीन् रसवत्प्रस्तुतौ विवेचयिष्याम.। इह तु भूतभाविना प्रतीतिर्न साधा[8]रण्येन अपितु प्रतिपत्तुः ताटस्थ्येन। स्फुटतया ताटस्थ्य[9] हि भेदः। यथा [10]साङ्ख्यादिसिद्धाना[11] भेदे न सर्वं जानता प्रतीति.। ननु ताटस्थ्येन प्रतीतावतीतादि[12]स्फुटत्व हेतु। स्फुटप्रतीतिश्च प्रमुखे[13] निष्पत्तौ तु साधारण्यप्रतीतिरेव। अत. यत्र भाविकमित्यत आह—स्फुटप्रति[14]पत्तीति। स्फुटप्रतिपत्तिनिमित्तवस्फुटप्रती[15]त्युत्थापितभाविकहेतुक इत्यर्थः। "मुनिर्जयती"त्यादौ हि कुम्भसम्भवादिवृत्तमादौ ताटस्थ्येन अतीतादिरूपतया प्रतीयते तदैव भाविकसिद्धिः। अथोत्तरकाल प्रतिपत्[16]प्रतीते. तद्रूप्यापत्त्या विभावादीनां साधारण्ये[17] रसवान्[18] भाविकहेतुकस्स्यात्। न चैतावता भाविकापलापदशक्यत इति यावत्।

नन्विह सुन्दरवस्तुस्वभावश्चेन्[19] वर्ण्यते ततस्तदप्रत्यक्षायमाणता। अतस्स्वभावोक्तिरित्यत आह—नापीयमिति। तत्र[20]हेतुः—तस्या[21] लौकिकेति। स्वभावोक्तेर्हि लौकिकानामेव वस्तूना य[22]स्सूक्ष्मो धर्मः प्रेक्षावत्प्रतिभैक[23]गम्यमधिगम्यस्तस्य वर्णने हृदयसंवादस्साधारण्येन। इह पुनरत्यद्भुतत्वेनालौकिकाना[24] वस्तूना प्रतीतिः तटस्थतया। अतो हृदयसंवादातिरिक्तानामभाना यैलक्षण्यम्। ननु लौकिकवस्तुप्रतीतिसाधारण्ये[25] स्वभावोक्ति, अलौकिकवस्तुप्रतीतिस्फुटत्वे तु[26] भाविकमिति व्यवस्था। यदि लौकिकवस्तुप्रतीते.

---

1. A. पुनरस्वीकरणा 2. E. स्फुरत्ता 3. A's alt C माम् अनु 4 A. C त ज्ञानी पदार्थस्योरेवेत्यादि A's alt. द्वैतं सानि 5. C. रस्येन 6. A. G. मद्द 7. A. C. D. G. H. I. अतो भावः 8. C. असाधा 9. A. F. स्यात् त्रिभेदः 10. A. C F. मंख्या 11. D E. G. H. I. सिद्धान्तानां 12. A C. स्फुटमं 13 A. C. मुगे दीपान्तमाधा 14 A. पत्तिनिमित्तक C. पत्तिरिति 15. A.F. प्रतिपत्त्यु 16 C. प्रतिपत्ति 17. E. अनूर्णां रस 18. F. वक्ष्यति 19. C चेद्वर्ण्यते 19a All mss 20. A. C. तत्र लौकिकेत्यु 21. A. C. तस्या लौकिका धर्म. स्य 22. Omitted in A C. 23. A. C. ममाधि 24. A. C. काना तथा प्र 25. A. F. स्वयेन 26 Omitted in A. C.

* That is तदैव रसवान् भवति।

तादस्थ्येन प्रतीतेः। क्वचित्तु लौकिकानामपि वस्तूनां स्फुटत्वेन प्रतीतौ भाविकस्वभावोक्त्योः समावेशः स्यात्। न च हृदयसंवादमात्रेण स्वभावोक्ति-रसवदलङ्कारयोरभेदः। वस्तुस्वभावसंवादरूपत्वात्स्वभावोक्तेः, चित्तवृत्ति-संवादरूपत्वान्न रसवदलङ्कारस्य, उभयसंवादसंभवे तु समावेशोऽपि घटते। यत्र वस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णना स्यात्तत्र स्वभावोक्तिः। अन्यत्र तु रसवद-लङ्कार एव। नाप्ययं शब्दानाकुलत्वहेतुको झटित्यर्थसमर्पणरूपः प्रसादाख्यो गुणः। तस्य हि स्फुटास्फुटोभयरूपवाक्यार्थगतत्वेन झटिति समर्पणं रूपम्

स्फुटत्व तदा किं स्यादित्यत आह—क्वचित्त्विति। लौकिकवस्तुबलात् स्वभावोक्तिः। स्फुटत्वप्रतीतिवलात् भाविकमतस्सङ्करः। हृदयसवादसाधारण्यात् स्वभावोक्ति[1]रसवतो-र्योऽप्य[2]भेद प्रसङ्गात्प्रतीतस्तत्र विवेचयति—न च हृदयसवादेति। स्वभावोक्तौ रसवति च यद्यपि साधारण्येन हृदयसवादस्सचेतसा, तथापि नानयोरभेद.। तत्र हेतु—वस्तुस्व-भावेति। सत्यपि साधारण्ये वस्तुस्वभावस्य सवाद स्वभावोक्तौ रसवति तु चित्त[3]वृत्तेः। वस्तुस्वभावचित्त[4]वृत्तिरूपत्वात् अनयोस्सपाते[5] तु सङ्करः इत्याह—उभयसवादेति। समावेश[6]स्सङ्करः। समावेशघटने लिङ्गमाह[7]—यत्र वस्तुगतेति। यत्र चित्तवृत्तिसवादवति विषये[7a] वस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णना स्यादित्यर्थ.। अन्यत्रेत्विति। सूक्ष्मवस्तुधर्मवर्णना[8]विरहिणि चित्तवृत्तिसवादमात्रशालिनि विषये[9]रसवानेव।

ननु व्यस्त[10]सम्बन्धरहितसन्दर्भसमर्पितत्वमिह लक्षण तथात्वे च प्रसादाख्यो गुण एवेत्यत आह—नाप्ययं[11] शब्देत्यादि। इह यद्यपि झटित्यर्थसम[12]र्पण शब्दानाकुलत्व-हेतुक[13] अथापि नाय प्रसादः। तत्र हेतुः—तस्य हि स्फुटा[14]स्फुटेत्यादि। स्फुटोऽ[15]स्तु वाक्यार्थो अस्फुटो वा। तदुभयगतत्वेन झटिति समर्पण प्रसादस्वरूपम्।

यदाह—

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यत्।
व्याप्नोत्यन्यत्[16] प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थिति.॥ इति ॥

अत्र शुष्केन्धनाग्निवदित्यस्फुट वाक्यार्थं प्रत्युपमोक्ति[17] स्वच्छजलवदिति स्फुट[18] प्रति। अतस्सर्वत्र विहित[19]स्थितित्वेन झटिति समर्पण रूप प्रसादस्य। अस्य तु प्रसादे[20] झटिति समर्पितस्य स्फुटत्वेन प्रतीतौ सत्या समनन्तर स्वरूपप्रतिलम्भ। स्वरूप[21] हि अस्य श्रोतरि कविगतभावप्रतिबिम्बन पौन.पुन्येन चेतसि विनिवेशस्वभावभावना-

---

1 A. उक्तिरस्वतो E. उक्तिः 2. F. यं भेदः 3. E. प्रवृत्तेः 4. E. प्रवृ 5. A. संवादेन तु 6. A. C वेशघटने 7. A's alt. C. मात्रे 7a. All mss. read here an additional सवादवति 8. E. वर्णन 9. A's alt. रतिवा 10. A. C. व्यत्यस्त 11. F. नापीति झटि 12. C. अर्पणा 13. A. हेतुः E. हेतुकं 14. F. स्फुटोऽस्तु I. स्फुटा उक्तिव्यवस्था (See towards the end of the Sarvasva) 15. A. वस्तु 16. A. omits त् 17. E G. उक्ति 18. A. C. स्फुटयत. प्रसादोऽस्य 19 F. स्थितित्वं 20. E. प्रसादेन 21. F रूपस्य श्रो

अस्य तु झटिति समर्पितस्य स्फुटत्वेन प्रतीतौ स्वरूपप्रतिलम्भः। तस्मादयं सर्वोत्तीर्ण एवालङ्कारः। लक्ष्ये चायं प्रचुरप्रयोगो दृश्यते। यथा—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ॥

यथा वा—हर्षचरितप्रारम्भे ब्रह्मसदसि वेदस्वरूपवर्णने। अत्र हि प्रत्यक्षमिव स्फुटत्वेन तदीयं रूपं दृश्यते। एवं तत्रैव मुनिक्रोधवर्णने, पुलिन्द-वर्णनादौ ज्ञेयम्।

त्मकं वा। तथाविधस्य[1] तु प्रतिविम्बन स्फुटप्रतीत्युत्तरकालमेव। अतः प्रसादोऽस्याङ्ग-त्वेन प्राक्सिद्धिकः[2]। अय तु तदु[3]पकृत(स[4])मनन्तर(स्व[5])सिद्धिकः। ततोऽ[6]न्य एव। अतो न कुत्रचिदन्तर्भाव[7] इति निगमयति—तस्मादयमिति। [8]सर्वोत्तीर्णः भ्रान्त्यादिषु प्रसादगुणान्तर[9]शङ्कितेष्वे[10]कत्रापि नान्तर्भावयितु शक्य[11]इत्यर्थः। इत्थ लक्षणतोऽस्य नानुपपत्तिः काचित्।

लक्ष्यतोऽपि[12] प्राचुर्यमित्याह—लक्ष्ये चाय[13]मिति। मुनिर्जयतीति। मननात् मुनिः। योगीन्द्रत्वान्महात्मा। स्वयं तु कुम्भसभवः। तथाविधेन येन एकस्मिन्नेव चुलुके[14] पिपा[15]-सोद्धृतनिरवशेषार्ण[16]वाम्भसि प्रस्खलितगतौ दिव्यौ अमानुषा[17]नुभवातिशयौ तौ विष्णोर्दशा[18]-वतारेषु प्रसिद्धापदानौ मत्स्यकच्छपौ यदृच्छया चुलुकान्तर्भावात् पर्याकुल लुठन्तौ दृष्टौ। अनातीतवृत्तोऽपि मुनिः अलौकिकत्वेनात्यद्भुतस्मन्नादर[19]प्रत्ययेन हृदि सन्धार्यमाणत्वात् अनाकुलसन्दर्भसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणः तथाविधं कविभाव [20]प्रतिपत्तृषु प्रतिविम्बयति पौन.पुन्येन चेतसि भावना विनिवेशयतीति भाविकत्वम्। प्राचुर्यार्थमुदाहरणान्तराणि—यथा[21] वा हर्षचरितेत्यादिना[22]। हर्षचरितप्रारभे हि देवी सरस्वती अभिशप्तवते क्रोधमुनये क्रुद्धाना वेदाना स्वरूपम् उपवर्णितम्। यथा—"रोपविमुक्तवेत्रासनै रोङ्कारमुखरमुखै-रुत्क्षेपडोलायमानजटाभारभरितदिग्भिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनपटच्छायाश्यामा-यमानदिवसैरमर्षनि.श्वासडोलाप्रेङ्खोलितब्रह्मलोकैः सोमरसमिव स्वेदविसरव्याजेन स्रवद्भिः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटपट्टकुशतन्तुचीवरीभिराषाढिभिः प्रहरणीकृतदण्डकमण्डलु-मण्डलैः मूर्तै. चतुर्वेदैरिति"। योजनायाह—अत्र हि प्रत्यक्षमिवेति[23]।

---

1. F. घस्य प्रतिलम्भः 2. A. कृत् 3. A. तत्प्रकृत C. तत्प्राकृत 4. All mss, कृतस्मम 5 All mss. अन्तरस्य 6. A. C. न्यायेन अतो 7. A's alt. भावामति 8. A. सर्वोक्ती शरभंक्तोत्सुन व्याघ्रंस्तुं तेषु शङ्कि 9. E. G. अन्तेषु 10. G. एकतरत्र 11. A. C. F. शक्यत 12. A. F. लक्षणतोऽथ प्रा 13. E. चापयं G. चायययमितीत 14. A. C. चुल्के 15. A's alt. C. साश्रित 16. A. C. विशेषाम्भ 17. A. C. D. F. अभाव 18. E. G. दशसु अव 19. A's alt. घनादर 20. A's alt. C. repeat प्रति 21. Omitted in A. C. 22. A. C. आदिना पुलिन्दवर्णनं तु 23 After इति A. E. F. G give the passages relating to क्रोधमुनिवर्णनं as "पुनर्दृष्टा ... ... to कृष्णाजिनस्य" and to पुलिन्दवर्णनं as "शरभंगो. सुनुः ... ... to सदा समुद्वहन्तम्"

अयं त्वत्र विचारलेशः संभवति । इह क्वचिद्वर्णनीयस्य वर्णनावशादेव प्रत्यक्षायमाणत्वम् । क्वचित्प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनम् । आद्यो यथोदाहृतम् । द्वितीयो यथा—

> अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते
> सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।
> अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते
> विलासवालव्यजनेन कोऽप्ययम् ॥

इति । अत्र प्रथमप्रकारविषयोऽयमलङ्कारो न प्रकारान्तरगोचरः । कविसमर्पितानां धर्माणां ह्यलङ्कारत्वात् । न हिमांशुलावण्यादीनामिव वस्तुसन्निवेशिनाम् । अपि च "शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुन्प्रचक्षते" इति भामहीये, "वाचामनाकुलत्वेनापि भाविकम्" इति चोद्भटलक्षणे व्यस्त-

---

ननु वर्णनावशात् प्रत्यक्षायमाणत्व किं भाविकविषय आहोस्विदनुभाव[1]विशेषात्प्रत्यक्षायमाणस्य सतो वर्णनमित्यत आह—अयं [2]त्वत्रेत्यादि । लेश इत्यल्पावशिष्टतामाह—वर्णनावशादिति[3] । भणितिमाहात्म्यमाविष्करोति—प्रत्यक्षायमाण[4]स्यैवेति[5] । भणितिमाहात्म्यनैरपेक्ष्येण निजानुभावविशेषादेव प्रत्यक्षायमाणत्वमनुसन्धत्ते ।

अनातपत्रोऽपीति[6] । अत्र[7] अनातपत्रोऽपि सितातपत्रैरिव वृतत्व[8]मचामरस्यापि वालव्यजने[9]नैवोपलक्षितत्वम् । अनुभावविशेषादेव प्रत्यक्षायमाणत्व[10] वर्ण्यते न तु *वर्णनावशात्प्रत्यक्षायमाणता ।*

इत्थ विषयद्वये अवस्थिते भाविकम् एकत्रैवेत्याह—अत्र प्रथमप्रकारेति । न[11] प्रकारान्तरगोचर इति यदुक्त तत्र हेतु—कविसमर्पितानामिति । ये हि [12]कविना प्रतिभया समर्प्यन्ते मुखादौ चन्द्रत्वकमलत्वादयो धर्मास्तेषामेवालङ्कारत्वम्[1]। न तु परमा[13]र्थत सन्निविष्टाना हिमांशुलावण्यादीनाम् । अतो द्वितीयप्रकारे प्रत्यक्षायमाणत्व वस्तुसन्निवेशीति न भाविकालङ्कार । *युक्त्यन्तरेणापि [14]द्रढयितुमाह—अपि च[15] शब्दानाकुलतेत्यादि । चकाराद्[16]भूतभावित्वादय [17]शब्दानाकुलता चेति हेतवो भामहानुशासने उद्भटलक्षणे* च अनाकुलत्वरूप यदनद्वचस्तसम्बन्धरहितशब्दसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वप्रतिपादकमुक्त तत्[18] कथ प्रयोजकीभवत् । वस्तुसन्निवेशिधर्मगतत्वेनापि भाविक[19]सभवे निष्प्र-

---

1 A F भव C भाव्य 2 A C. *omit* तु 3 F. इति माहा 4 A स्येति 5 A C इति माहा 6 C. इत्यादिना आतपत्रो 7 Omitted in A. C. G. 8 A G. तत्वे चाय 9 A F जनेन वोप 10. A C. F G. माण 11 *Omitted in* A. C F G 12 A C F omit क 13 A C. F. अर्थसवि 14 A. G. दृढ 15. *Omitted in* A C G 16 F. रात भूतभाविन्वादयः समुच्चीयन्ते भूत 17. A दय एवानाकुल C त्वादपि श 18 Omitted in A C G 19 F त्विक नि

संबन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वप्रतिपादकं कथं प्रयोजकी-भवेत्, यदि वस्तुसन्निवेशिधर्मगतत्वेनापि भाविकं स्यात्। तस्माद्वास्तवमेव महत्त्वमुत्तरप्रकारविषये वर्णितमिति नायमलङ्कारः। यदि तु वास्तवमपि सौन्दर्यं कविनिबद्धं कविनिबद्धवक्तृनिबद्धं वा सकलवक्तृगोचरीभूतं स्व-भावोक्तिवदलङ्कारतया वर्ण्यते, तदायमपि प्रकारो नातीव दुःश्लिष्टः। अतएव, "प्रत्यक्षा इव यत्रार्थाः क्रियन्ते भूतभाविनः। तद्भाविकम्।" इत्येतावदेवान्यैर्भाविकलक्षणमकारि। स्वभावोक्त्या किञ्चित्साहृश्या-

---

योजन[1]मेव स्यात्। अतो न[2] द्वितीयप्रकारे भाविकमिति निगमयति—तस्माद्वास्तवमेवे-त्यादि। अत्र उत्तरे प्रकारे ननु वास्तवेऽपि सौन्दर्ये लौकिकतया[3] मा भूद्विच्छित्तिः। कवेः कविनिबद्धस्य वा[4] वक्तुः[5] निबन्ध[6]वशादस्त्येव सकलव्यवहर्तृगोचरीभूतता[7] दुरपह्नवा विच्छित्तिः। तत्र कुतो न भाविक[8]मित्यत आह—यदि तु वास्तवमपीत्यादिना। यदि वस्तुसन्निवेश्यपि सौन्दर्यनिबन्धवशात् सविच्छित्तिकं [9]प्राञ्च आचार्याः स्वभावोक्तिवद-लङ्कारतया वर्णयेयुः तदा[10] अयमपि वास्तवसौन्दर्यविषयतया समाशङ्कितो भाविकप्रकारो [11]नातीव दुःश्लिष्टः। [12]सुश्लिष्ट एव सत्या सामग्र्याम्। अय[13]मिहाशयः—यथा हि स्वभा-वोक्तिः वास्तवसौन्दर्यावलम्बिनी वस्तुस्वभावसौक्ष्म्यात् साधारण्येन सचेतनसंवादाच्च विच्छित्तिमती[14] वर्णिता तथैव वास्तवसौन्दर्यावलम्बितया निबन्धा[15]द्विच्छित्ति[16]विशेषोऽय-मलङ्कारतया वर्णनीय एव। तथा च सति भूतभावित्वादि सामग्रीसद्भावेऽन्यकल्पना[17]-गौरवादयमपि भाविकप्रकार इति उन्मीलनं योग्यतया सुशकमेव। उन्मीलिता[18]श्चोल्ले-खभावोदयसन्धि[19]शबलतादय अतिप्रथन[20]स्वातन्त्र्येऽपि चिरन्तनसमयव्यतिक्रमः स्यादिति। [21]अमुमेवाशयमाविश्चिकीर्षुः अभियुक्तसंवादायाह—अतएवेत्यादि। भूतभाविनः प्रत्यक्षा इव यत्र क्रियन्ते इत्येतावदेव भाविकलक्षणम[22]कारि यैः[23] खलु तैश्शब्दानाकुलत्वादिव लक्षणत्वेनोक्तम्। नापि वा वस्तुसन्निवेशिनः। सौन्दर्यस्य [24]निबन्धाद्विच्छित्तिः स्वभावो-क्तितुल्यनयशालिनी[25] अलङ्कारत्वेन प्रसञ्जिता। अतो भूतभाविप्रत्यक्षवद्भाविकलक्षणस्य भाविकस्य शब्दानाकुलत्ववास्तव सौन्दर्यावलम्बेनापि[26] भाविकप्रभेदोऽप्यनुज्ञायते। यत इत्थं स्वभावोक्तिप्रतियोगितया मीमांसा प्रवर्तयितव्या, अतः[27] सम्प्रति सङ्गतिमाह—स्वभावोक्त्या किञ्चिदिति। वास्तवसौन्दर्यत्वं[28] साहृश्यम्[29]। तच्च लौकिकत्वसूक्ष्मत्व-

---

1. A's alt. C. जनामपस्यात् 2. A's alt. C. यद्विती 3. A. C. F. ताया 4. A. F. G. वाचकत्वनि 5. C. वस्तु E. वक्तुं 6. C. निबद्ध 7. F. तत्वादुर 8. F. कत्वमित्य 9. C. प्राक् न 10. A. F. तथा 11. A. C. वातावदु 12. A. G. संश्लि 13. A. C. अहमिहादाय यथा 14. A. C. तिरभिवर्णि 15. A's alt. निबद्धा 16. A. C. शेपेप्वयं 17. E. कल्पन 18. A. F. ताच्चो 19. E. F. शब लत्वाद 20. A. प्रधन F. प्रमथ 21. A. अयम् 22. A. आवारि C. आकारि F. omits अ 23. A. C. तयोर्न खलु 24. A. निबन्ध 25. A. शालिन्यनलं C. शालिन्यं न ज्ञायते 26. A. C. F. omit अपि 27. A. C. F. अथ 28. E. G. सौन्दर्यविषयत्वं 29. A's alt. C. सन्दग्ध

तदनन्तरमस्य लक्षण कृतम् ।

समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम् ॥८०॥

स्फुटत्वसाधारण्यताटस्थ्यप्रतीत्या[1]दिभि वैधर्म्यप्राचुर्यात् अल्पक[2]मित्य[3]भिसन्धायोक्त—किञ्चिदिति । सत्य[4]पि सादृश्य किञ्चिन्मात्र अथापि[5] न्यायसञ्चारायेहास्माभि लक्षण-मस्य[6] कृतम् ।

योऽस्य प्रत्यक्ष[7]वद्भावस्[8]त्वतीतानागतार्थयो ।
तद्भावविम्बनाचित्ते विनिवेशाच्च[9]भाविकम् ॥
[9]नाविपर्ययतो भ्रान्ति·[10]साक्षात्त्वान्नेतिवृत्तकम्[11] ।
अन्यत्वा[12]न्नव्यवसितेर्न चात्रातिशयोक्तिता ॥
न पर वर्तमानार्थ[13]धर्म प्रत्यक्षतेष्यते ।
प्रतिपत्त्रनपे[14]क्षाया प्रत्यक्षत्वपरिक्षयात्[15] ॥
प्रत्यक्षत्वे च[16] सामग्री भावना[17]द्भुतवस्तुजा ।
प्रत्यक्षत्व न सभाव्यमिह नोत्प्रेक्षण तत ॥
अलिङ्ग[18]लिङ्गिभावाच्च काव्यलिङ्ग न चेष्यते ।
ताटस्थ्यात्[19]स्फुटसवित्ते न तदा रसवद्भ्रम ॥
पश्चात्साधारणीभावे रसत्वास्तन्निमित्तक [20] ।
स्फुटत्वान्न स्वभावोक्तिर्लोको[21]त्तीर्णस्य वस्तुन [22] ॥
स्वभावोक्ते रसवतो भेदस्सवाद[*]दत ।
न प्रसादगुणश्चैतद्य तदीतरकालिकम्[23] ॥
वास्तवेऽपि [24]हि सौन्दर्ये योग्यत्वादस्य सम्भव ।
चिरन्तनानुरोधात्तु तथा व्यक्त न कीर्तितम् ॥
भाविके[25] वुद्धिसवादो मया[26]स्याद्यदि[27] कस्यचित् ।
व्याख्याशिल्प[28]स्य निकष [29] [30]स मे धीमान्भविष्यति ॥

उदात्ताय[31] सूत्रम्—समृद्धि[32]मद्वस्तुवर्णनमुदात्तम् । समृद्धिमतो वस्तुन कविप्रति

1 A C तीत्या वै 2 D E F H I अल्पक 3 A's alt. इत्यादिभि 4 C E. यद्यपि 5 C मयापि 6 F. लक्षणमुक्त 7 A F सद्भाव C षद्भाव 8 A वेशनाच्च 9 A F न वि 10 A. C भ्रान्ति 11 A वृत्त 12 F यन्नान 13 A. माना कथ 14 A C त्ताया 15 A त्तायां C E क्षया 16 A B C स्वसाम 17 C भावनाभूत 18 C लिङ्ग 19 E G omit स 20 A C E. निमित्तत 21 A C उक्ति नास्य 22 A B C वस्तुत 23 A कालिका C कालिक 24 A B C च 25 A C द्विर्द्धिस 26 A न स्यादितिक A's alt मया सम्यस्य क 27 C यस्य 28 A C. रम्यशीलस्य 29 A C निष्कर्ष 30 A सधामान्माम C F स धीमान् मे 31 A. C दात्तस् 32 A C मृद्धवस्तु E मृद्धिमतोव H मृद्धिवस्तु

स्वभावोक्तौ भाविके च यथास्थितवस्तुवर्णनम् । तद्विपक्षत्वेनारोपितवस्तुवर्णनात्मन उदात्तस्यावसरः । तत्रासभाव्यमानभूतियुक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितमैश्वर्यलक्षितमुदात्तम् । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः समार्जनीभि कृता
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥

अङ्गभूतमहापुरुषचरितश्च ॥८१॥

उदात्तशब्दसाम्यादिहाभिधानम् । महापुरुषाणामुदात्तचरितानामङ्गिभूतवस्त्वन्तराङ्गभावेनोपनिबध्यमानं चरितं चोदात्तम् । महापुरुषचरितस्योदात्तत्वात् । यथा—

तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षः क्षयं रामः ॥

अत्रारण्ये वर्णनीये रामचरितमङ्गत्वेन वर्णितम् ।

भोत्थापितैश्वर्य[1]वर्णनमुदात्तालङ्कार । ससङ्गतिकं व्याचष्टे—स्वभावोक्तावित्यादिना[2] । यथावस्थितत्व[3] लौकिकत्वम् । आरोपितत्व कविकल्पितत्वम् । अव (सर[4]) प्राप्ति । ऐश्वर्यलक्षितमिति लक्ष्यपदनिरुक्ति[5] ।

मुक्ता केलीति—विसूत्रता[6] छिन्नसूत्रता । समार्जनीभि [7]प्राङ्गणसीम्नि कृता [8]यत्कर्षन्तीति वाक्यार्थ[9]परामर्श । यदेतत्कर्षण तत्त्यागलीलायितमित्यर्थ ।

उदात्तं तु समृद्धस्य वस्तुन कविवर्णनम्[10] ।

उदात्तान्तराय सूत्रम्—अङ्गभूतमहापुरुषचरितञ्च । पूर्वमैश्वर्ययोग उदात्तत्वम् । इह पुनश्चरितस्य उदात्तत्वम्[11] । अतश्शब्दसाम्यात्सङ्गति[12] । तदेतदाह—उदात्तशब्देत्यादि ।

[13]तदिदमिति—अत्रारण्य तद्वृत्तान्त [14]पातादङ्गी, यद्वृत्तान्त पातान् रामचरितमङ्गम् । तदेतदाह—[15]अत्रारण्य इति । अस्य चेह कीर्तन दर्शनान्तरानुसारेण । [16]ध्वनिदर्शने तु द्वितीयोदात्तविषये रसवदादय एव । विवेचयिष्यते[17] चैतत् ।

---

1 A C. H यंवद्द वस्तुवर्ण 2 E G omit ना 3 A C E F स्थितस्य 4 All mss अवतार 5 H उक्ति उदात्त तु 6 A C सूत्रिता स 7 C अङ्गण 8 C य कर्ष 9 A C अर्थ 10 H वर्णन विभावादिभि (P 213) 11 E F G उदारत्व 12 C सन्ति 13 A C omit तद् 14 A वृत्तान्तान्त C वृत्तात 15 A. C F तत्र 16 A C F स्वदर्श 17 Except Other mss A F G यिष्यति

तदाभासो रसाभासो भावाभासश्च । आभासत्वमविषयप्रवृत्त्यानौचित्यात् । तत्प्रशम उक्तप्रकाराणां निवर्तमानत्वेन प्रशाम्यदवस्था । तत्रापि रसस्य परं विश्रान्तिरूपत्वात्सा न सभवतीति परिशिष्टभेदविषयो द्रष्टव्य. । एषामुपनिबन्धे क्रमेण रसवदादयोऽलङ्काराः । रसो विद्यते यत्र निबन्धने व्यापारात्मनि, तद्रसवत् । प्रियतरं प्रेयो निबन्धनमेव द्रष्टव्यम् । एवमूर्जो बलं विद्यते यत्र, तदपि निबन्धनमेव । अनौचित्यप्रवृत्तत्वाच्च तत्र बलयोग । समाहितः परिहारः । स च प्रकृतत्वादुक्तभेदविषय प्रशमापरपर्याय. । तत्र

व्यञ्जने व्यभिचार्यन्तराभावो[1]व्यञ्जित । विभावानुभावाभ्या व्यञ्जितो[2] व्यभिचारि वाक्यार्थीभावदशाया भाव उच्यते । सोऽपि त्रयस्त्रिशद्भेद[3] निर्वेदग्लान्यादिरूपतया । तथा कान्ता[4]व्यतिरिक्ते देवतादिविषये व्यञ्जितो रत्यादिरपि भाव । तस्माद्व्यभिचारि-स्थाय्यात्मकतया भावो द्विजातिकोऽवगन्तव्य । यदाह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जित ।

भाव [5] प्रोक्त ······· ···· ॥

आभासयोस्स्वरूपमाह—तदाभासो रसेत्यादि । तच्छब्देन रसभावप्रत्यवमर्श । आभासोभावस्तु अविषयप्रवृत्त्यानौचित्यात्[6] । भावप्रशमस्वरूपमाह—तत्प्रशम उक्तेत्यादि । उक्त[7]भावप्रकाराणा निवृत्तौ प्रयास्यदवस्था भावप्रशम उच्यते । ननु[8] रसेऽपि प्रशम किं नोच्यते इत्यत आह—तत्रापीत्यादि । रसस्य हि अखण्डनिरन्तरायप्रतीति[9]चर्वणीयस्य परमविश्रान्तिरूपत्वात् मध्य प्रयास्य[10]दवस्था दुर्लक्ष्यति[11] रसव्यतिरिक्तपरिशिष्टभेद-विषयोऽस्य[12] प्रशमो द्रष्टव्य । एषा च रसभावादीनामुपनिबन्धे परिपाटया रसवदादयो-ऽलङ्कारा ।

चत्वार्यपि लक्ष्यपदानि निर्वक्ति—रसो विद्यत इत्यादिना । यत्र[13] हि व्यञ्जनो-पस्कृतऽभिधादिव्यापारा[14]त्मनि निबन्धे रसोऽस्ति [15]तद्रसवत्[16] । प्रियतरनिबन्धनमेव प्रेयो ज्ञेयम् । ऊर्जो बल तद्यो[17]गिनिबन्धनमेव ऊर्जस्वि[18] । ननु निबन्धने बल नाम किमित्यत आह—अनौचित्येति । रसस्यानौचित्येन प्रवृत्तत्वात् दौर्बल्यम् । [19]निबन्धने तु तदुपकृते[20] बलयोग[21] । समाहित परिहार । कस्य ? प्रकृतत्वादुक्तस्य भावभेदस्य यस्य प्रशम इत्यपि[22] पर्याय ।

ननु रसवदादिना द्वितीयोदात्तस्य च[23]का कदर्थत आह—तत्र यस्मिन्नित्यादि ।

---

1. E द्योतित 2 A C G ञ्जित इति व्य 3 A भेद भावप्रशमस्वरूप 4 F. कान्त्या 5 E भाव इति आ 6 E F G चित्याभ्या भाव 7 C उत्त 8 A C. F G न तु 9 C वर्णनीय 10 C तवस्था 11 A लक्ष्या भवतीति रस C लक्षा भवतीति र 12 E यत् 13 A C यदभिव्य 14 A C पार निय 15 C तत्र 16 A C रसवद्धन 17 A C योग 18 A स्विन् 19 A C तद्विय 20 A C कृति 21 A. C योगस्य इंयस्य प्रशम 22. A. अपि 23 omitted in A

यस्मिन्दर्शने वाक्यार्थीभूता रसादयो रसवदाद्यलङ्काराः, तत्राङ्गभूतरसादिविषये द्वितीय उदात्तालङ्कारः। यन्मते स्वङ्गभूते रसादिविषये रसवदाद्यलङ्काराः अन्यस्य रसादिध्वनिना व्याप्तत्वात्तत्रोदात्तालङ्कारस्य विषयो नावशिष्यते, तद्विषयस्य रसवदादिना व्याप्तत्वात्। तत्र रसवत उदाहरणम्—

किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करुण! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः।
स्वप्नान्तेष्विति ते वदन्प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः॥

यत्र हि[1] भामहादिदर्शने वाक्यार्थीभावात् प्रधानभूता एव रसादयो रसवदाद्यलङ्काराः तत्र अङ्ग[2]भूतरसादिविषय उपपद्यते। *कल्पो[3] (?) द्वितीय उदात्तालङ्कार.। यस्मिंस्तु[4] रसवदादिरलङ्कारो अङ्गभूतरसादिविषय[5] एव अङ्गिनस्तु रसादेरलङ्कार्यभावापन्न[6]स्य रसभावादिध्वनिरूपतया व्याप्तत्वात् तत्र धव निदर्शने द्वितीयस्याङ्गभूतमहापुरुषचरितलक्षणस्योदात्तालङ्कारस्य विषयो नावशिष्यते। कुत इत्यत आह—तद्विषयस्येति।

इयमिह प्रक्रिया। यत्र[7] रसादयो वाक्या(र्थी[8])भूता. तत्र रसवदादयोऽल-ङ्कारा इत्यलङ्कारमात्ररसिकाना भामहादीना दर्शने। यदा तु [9]अवाक्यार्थीभावादङ्गभूतो रसादिः, तदाङ्गभूतमहापुरुषचरितलक्षणो द्वितीय उदात्त उपपद्यते नाम। ध्वनिदर्शने तु [10]काव्यात्मनो रसादे. प्राधान्यदशाया[11] अलङ्कार्यत्वादलङ्कारभावानुपपत्तौ अङ्गभूता[12] रसादयो रसवदाद्यलङ्कारा [13]। तथा च सति रसभावादिनायकमहापुरुषचरिताविर्भावोऽपि रसभावाद्यङ्गभावानतिरेकी[14] व्यङ्ग्यव्यञ्जकसम्बन्धात्। व्यञ्जक हि महापुरुषचरितम्[15]। व्यङ्ग्य[16] रसभावादि[17]। व्यङ्ग्यभावा[18]विनाभूताङ्गभाव रसवदलङ्कारस्यैव विषय.[19]। व्यञ्जकमात्र विश्रान्ताना अनवगाढधिया द्वितीयोदात्तभ्रम इति।

किं हास्येनेति—स्वप्नदृष्ट नायक स्वरूप[20]सन्दर्शननिह्नवपरिहासप्रवृत्त[21] मन्य[22]मानस्य रिपुस्त्रीजनस्योक्तिवर्णनम्। किं हास्येन चिरात्प्राप्तस्सन् पुनर्मे दर्शन न प्रयास्यसि? निष्करुणता[23] [24]तवेय प्राप्तिसमकालमेव प्रवासरुचिता इत्युदीरय[25]न्नेव तमदृष्ट्वा "केनासि

1. Omitted in A. C. 2 A's alt C अनन्तर संभूत 3. A. C. अल्पद्वि 4. A C. तु विषये रस 5. A. C. E. G विषये अ 6 C. अपह्नस्य 7. A. C. यद्रसा 8 All mss read वाक्यार्थ 9. Omitted in A. C. 10. A's alt. भाव्या 11 C दशायां व्यञ्जकमहापुरुष 12 A C F. भूत 13 A. काराः व्यञ्जकमहापुरुष 14 Except F. all read अनतिरेके 15 A C. चरितव्य 16. A. C. ङ्गयरस 17 All mss read भावाद्व्यङ्ग्य 18 A C. G. भावोऽपि नाभूता 19 A. C. F G. विषयव्य 20. A's alt. दर्शनीयपरि 21. A. F. वृत्त C. वृति 22. C. मन्यरिपु 23. A. C. कर्पण A's alt. करणाका 24 A. तवह प्राप्ता संप्राप्ति स C तवेह प्राप्तिसम 25. A's alt. यन्ते

* This word seems to be superfluous.

एतन्मतद्वयेऽप्युदाहरणम्। अत्र वाक्यार्थीभूतः करुणो रसः। अङ्गभूतस्तु विप्रलम्भशृङ्गारः। एवं रसान्तरेष्वप्युदाहार्यम्। प्रेयोऽलङ्कारादौ विशेषमनपेक्ष्योदाह्रियते। प्रेयोऽलङ्कारो यथा—

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्॥

अत्र नायिकाया हर्षाख्यो व्यभिचारिभावः। यथा वा—

तद्वक्त्रामृतपानदुर्ललितया दृष्ट्या क्व विश्रम्यतां
तद्वाक्यश्रवणाभियोगपरयोः श्राव्यं कुतः श्रोत्रयोः।
एभिस्तत्परिरम्भनिर्भरभरैरङ्गैः कथं स्थीयतां
कष्टं तद्विरहेण संप्रति वयं कृच्छ्रामवस्थां गताः॥

दूरीकृत." इति वदन् [1]व्यासक्तकण्ठग्रहो[2] बुद्ध्वा रिक्तबाहुवलयस्तार [3]रोदितीति। अत्राङ्गाङ्गिनौ द्वावपि रसावङ्गी रस.। रसवान् मतान्तरे। [4]स्वमते त्वङ्ग[5]भूतो रसवान्। अत उदाहरणमेतन्मतद्वया[6]र्हम्। तदेतदभिसन्धायाह—एतन्मतद्वयेऽपीति[7]। तदेतद्विभज्य दर्शयितुमाह—अत्र वाक्यार्थी[8]भूत इति। वाक्यार्थीभावात्[9] करुणो रसवान्। मतान्तर इति शेष। अङ्गभावाद्विप्रलम्भशृङ्गारो रसवान्। अस्मन्मत इति शेष। एवंविधे हि विषये वाक्यार्थीभावात् अङ्गिन रस[10] रसवन्तमन्ये प्रतिपेदिरे। अङ्गभूत तु द्वितीयोदात्तम्। ध्वनिदर्शनविदस्तु अङ्गिनो अलङ्कार्यता[11] अङ्गभूतस्य रसवदादिरूपता[12] द्वितीयोदात्त[13]सभव च सिद्धान्तितवन्त.। [14]इयं च प्रक्रिया रसान्तरेष्वपि ज्ञेयेत्याह—[15]एव रसान्तरेष्विति। उदाहार्यं उदाहर्तु[16]मर्हं शक्यम्। प्राप्तकालता वोदाहरणस्य। अर्हे[17] शक्ये प्राप्तकालतायां च कृत्य। इत्थं रसवदलङ्कारे[18] मतद्वयं कक्ष्याविभागेनोदाहृतम्।

प्रेयोऽलङ्कारादौ तु[19] विशेषाग्रस्तु ज्ञान इति साधारण्येनोदाजिहीर्षुराह—प्रेयोऽलङ्कारादाविति। गाढा[20]लिङ्गनेति। मानद मानखण्डन[21] मामित्यर्थोक्त्या नायावसानहर्ष. प्रत्याय्यते। लक्ष्ययोजनायाह—अत्र नायिकाया इति। हर्षाख्यो व्यभिचारि[22]भाव सम्भोगशृङ्गारप्रति [23]गुणत्वात् प्रेयोऽलङ्कार इति शेष। व्यभिचार्यन्तरमोदाहरति—तद्वक्त्रेति। अत्र चिन्तालक्षणो व्यभिचारी विप्रलम्भशृङ्गाराङ्गतया प्रेयान्। तदेत-

---

1. A C व्यावृत्त 2 C. ग्रहो 3 A. रोदति 4. A. स्वस्यमते A's alt. C. अस्य म 5 A C. भूते 6 A. C द्वयोदाहरण त 7. A इति तदिति तद्विभ 8. A. ग्रर्थ 9. A C. E F. भाववत् 10 Omitted in A 11 A C र्यतया 12. A C F. रूपत्वाद 13. A's alt. C. दात्तसं 14 A's alt C. इत्थं 15. Omitted in A 16 A हर्तु मस्य 17. C. अर्हो 18 A. कारम C. कार. तद्‌द्वयं 19 A C. न 20. F. गाढेति 21 A. C. खण्डन 22. A C F चारी 23 E गुणत्वा

अत्र चिन्ताख्यो व्यभिचारिभावः। एष एव च भावालङ्कारः। भावस्य चात्र स्थितिरूपतया वर्तनम्। शान्त्युदयावस्थे तु वक्ष्येते। ऊर्जस्वी यथा—

दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिं
चेतः कालकलामपि प्रकुरुते नावस्थितिं तां विना।
एतैराकुलितस्य विक्षततरैरङ्गैरनङ्गातुरैः
संपद्येत कदा तदाप्तिसुखमित्येतन्न वेद्मि स्फुटम्॥

अत्र रावणस्याभिलाषको विप्रलम्भशृङ्गार औत्सुक्यं च व्यभिचारिभावोऽनौचित्येन प्रवृत्तौ। समाहितं यथा—

अक्ष्णोः स्फुटाश्रुकलुषोऽरुणिमा विलीनः
शान्तं च सार्धमधरस्फुरणं भ्रुकुट्या।
भावान्तरस्य तव चण्डि! गतोऽपि रोषो
नोद्गाढयासनतया प्रसरं ददाति॥

दाह्—अत्र चिन्ताख्य[1] इति। अलङ्कारान्तरभ्रमो मा भूदिति पर्याय[2]मस्याह्—एष एव चेति। प्रेयान्[3] 'भावालङ्कारस्यैनि पर्यायो। भावशान्त्यु[4]दयादिभ्योऽस्य भेदमाह्—भावस्य चात्रेति। स्थितिरूपतया[5] भावालङ्कारः। [6]शान्त्युदयावस्था तु पृथगलङ्कारा इति भाव। यौ तौ शान्त्युदयाविति अत आह्—शान्त्युदयेति। शान्त्यवस्था ऊर्जस्वी[7] समनन्तर समाहि—

अत्र कोपस्य प्रशम.। एवमन्यत्राप्युदाहार्यम्।

भावोदयसन्धिशबलताश्च पृथगलङ्काराः ॥८३॥

भावस्याङ्कुररूपस्योदय उद्गमावस्था, सन्धिर्द्वयोर्विरुद्धयो स्पर्धित्वेनोपनिबन्ध॰, शबलता च बहूना पूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिबन्ध । एते च पृथग्रसवदादिभ्यो भिन्नालङ्काराः। एतत्प्रतिपादनं चोद्भटादिभिरेषा पृथगलङ्कारत्वेन निर्दिष्टत्वात्। अय च सङ्करसंसृष्टिवैलक्षण्येनैते सर्वालङ्कारा पृथक्केवलत्वेनालङ्कारा इति सर्वालङ्कारशेषत्वेनोक्तम्। संसृष्टिसङ्करयोर्हि संपृक्ततयालङ्काराणा स्थितिस्तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनमेतत्। तत्र भावोदयो यथा—

एकस्मिञ्छयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्य. कोपपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि।
आवेगादवधीरित प्रियतमस्तूर्ष्णी स्थितस्तत्क्षण
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीव पुनर्वीक्षितः॥

प्रशाम्य[1]दवस्था कोपस्ये[2]त्याह—अत्र कोपस्येति। इत्य व्यभिचार्यन्तरेऽपि प्रशमो ज्ञय इत्याह—एवमन्यत्रापीति[3]।

रसभावगुणीभावादनौचित्यप्रवृत्तित[4]।
रसवत्प्रेयऊर्जस्वि[5]समाहितचतुष्टयम्॥
रस[6]वत्त्वप्रियत्वाभ्याम् ऊर्ज[7]प्रशमयोगत।
निबन्धन रसवदाद्याख्या[8] सम्प्रतिपद्यते॥

भावोदयाद्यर्थ[9] सूत्रम्—भावोदयसन्धिशबलताश्च[10] पृथगलङ्कारा। उक्तसर्वालङ्कारान्य[11]त्वात् सर्वालङ्कारशेषतयै[12]तत्[13]त्रयोक्ति। पृथग्र[14]सवदादि[15]विविक्तविषयतमेत्यर्थ। व्याचष्टे—भावस्या[16]ङ्कुररूपेत्यादि[17]। अङ्कुररूपस्यो[18]द्गमदशोदय। विरुद्धयो तुल्यकक्ष्यतया विनिवेशन सन्धि। पूर्वपूर्वोपमर्देन बहूना[19]मुत्तरोत्तरनिबन्धश्शबलता। पृथक्प्रतिपादने हेतुमाह—[20]एतत्प्रतिपादन चेति[21]। केवलालङ्कारत्वात्संसृष्टिसंकरवैलक्षण्यम्। तयो सम्पृक्तत्व स्वरूपमित्याह—संसृष्टिसंकरयोर्हीति।

एकस्मि[22]न्निति—विपक्षनामग्रहण[23] [24]ग्लपितत्वे, ग्लपितत्वमावेगे[25], आवगोऽव-

---

1 A C F शाम्यदवस्यस्य इत्याह 2. E. पस्याह 3 A's alt इति मागुरा रस 4 A प्रवर्तित 5 A स्विन् 6 A C मप्रियतराभ्यां 7 A's alt नन्दप्रशम 8 A C आख्या 9 A C दयार्थ 10 A ताया C H. ता ह 11 E G कारत्वात् 12 A. यैव तन्त्रयोक्ति 13 E G त्रितयोक्ति 14 A सवादादि 15 C विविक्ता 16 A's alt C H उक्तरूपे 17 H स्यादि सकर 18 A स्यामिन F स्यागमद 19 A C F भावाना 20 A. C मा तन्त्र 21 C चेत्यादि 22 E F G स्मिन् शयन इति 23 G हरणादपि तथा भावस्तु 24 Except A C all read गृहीतत्त्व 25 A. आवेगा यदि रणे अवधीरण प्रियतमे गृहि भावे तूर्ष्णीभावस्तु

अत्र औत्सुक्यस्योदय. । भावसंधिर्यथा—

वामेन नारीनयनाश्रुधारा कृपाणधारामथ दक्षिणेन ।
उत्पुसयन्नेकतरः करेण कर्तव्यमूढः सुभटो बभूव ॥

अत्र स्नेहाख्यरतिभावरणौत्सुक्ययो संधि । भावशबलता यथा—

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय न. श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषा' कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्ताना शबलता । तदेते चित्तवृत्तिगतत्वेनालङ्कारा दर्शिता. । अधुनैषा सर्वेषामलङ्काराणा संश्लेष-

---

धीरणे, अवधीरण प्रियतमतूष्णीभावे, तूष्णी[1]भावस्तु पुनर्वीक्षणे हेतु । अत्रौत्सुक्य भावस्योदय तस्य च[2] गुणभाव इह विवक्षणीय ।

वामेन नारीति । वामेन करेण[3] प्रियतमाया नयनाश्रुधारा दक्षिणेन कृपाणधारा प्रमार्जयन् कर्तव्यमूढोऽभू[4]दित्यर्थ । [5]अत्र रतिभावरणौत्सुक्ययो सन्धि । तदेतदाह— अत्र स्नेहाख्य इति । स्नेह[6]ग्रहणादृते शृङ्गारस्थायिता[7]माह भाविस्थायित्वे (भाव, अस्थायित्वे ?) तु [8]रति प्रीतिमात्रम् ।

क्वाकार्यमिति[9] । *अत्र क्वाकार्यं क्व च शशलक्ष्मण कुलमिति वितर्क* । *भूयोऽपि*[10] दृश्येत[11] सा इति औत्सुक्यम् । श्रुत दोषप्रशमायेति मति । अहो कोपेऽपि मुख कान्त-मिति स्मृति । किं वक्ष्यन्त्य[12]पकल्मषा इति शङ्का । स्वप्नेऽपि दुर्लभेति दैन्यम् । चेत स्वास्थ्य [13]उपेहीति धृति । को धन्योऽधर पास्यतीति चिन्ता । अत्रो[14]त्तरोत्तरेण पूर्व-पूर्वोपमर्दन अवस्थानात् शबलता । तदेतदाह—अत्र [15]वितर्केत्यादि[16] । तानि[17]मानिगम-यति—तदे[त[18]] इत्यादि[19] ।

स्थितिप्रशम[20]वद्भाव[21]स्योदयस्सन्धिरेव च[22] ।
शाबल्य च[23] गुणीभावे पृथक्पृथगलंक्रिया[24] ॥

सङ्करसृष्टी [25]प्रस्तुप्रुराह—अधुना एषामिति[26] । संश्लेषस्संसृष्ट्य । तस्य

---

1 C भव 2 Omitted in A C. 3 E करेण 4 A C F अभवत् 5 A C E G. इत्यत्र रति 6 A गुणाच्छते 7 A C स्थायित्तमाह 8 A इति C सुरीति 9 A C E. इति कच 10 A C अपीति 11 C इयतेर्यांग्नु E. G स मर्या 12 A वक्ष्यन्त्य 13 E. G उपेहि 14 E. उत्तरेणा 15 A's alt C विवित्क 16 A C आदिना 17 A C निगमा 18 All read. पुनर्दिग्वा 19 A's alt आदिना 20 E. G omit म 21 A भाव उद C. वन् मोदय द्विगुंच च 22 Omitted in E. 23 E. G H तु 24 E. G क्रिया 25 A's alt प्रतिष्टराह C. प्रतिष्ठेराह 26 F इति अनुष्कदर्ने

समुत्थापितमलङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र संश्लेषः संयोगन्यायेन समवायन्यायेन च द्विविधः । संयोगन्यायो यत्र भेदस्योत्कटतया स्थितिः । समवायन्यायो यत्र तस्यैवानुत्कटत्वेन वर्तनम् । तत्रोत्कटत्वेन स्थितौ तिलतण्डुलन्यायः । इतरत्र तु क्षीरनीरसादृश्यम् । क्रमेणैतदुच्यते—

एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः ॥८४॥

उक्तालङ्काराणां यथासंभवं यदि क्वचित्संघटना स्यात् तदा ते किं पृथक्त्व एव पर्यवसिताः, उत तदलङ्कारान्तरमेव किञ्चिदिति विचार्यते । तत्र यथा बाह्यालङ्काराणां सौवर्णमणिमयप्रभृतीनां पृथक्चारुत्वहेतुत्वेऽपि संघटनाकृतं चारुत्वान्तरं जायते, तद्वत् प्रकृतालङ्कारान्तराणामपि संयोजने चारुत्वान्तरमुपलभ्यते । तेनालङ्कारान्तरप्रादुर्भावो न पृथक्पर्यवसानमिति निर्णयः । अलङ्कारान्तरत्वेऽपि च संयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः, समवायन्यायेन वास्फुटावगम इति द्वैयम् । पूर्वत्र संसृष्टिरुत्तरत्र तु सङ्करः । अत एव तिलतण्डुलन्यायः क्षीरनीरन्यायश्च तयोर्यथार्थतामवगमयतः । तत्र तिलतण्डुलन्यायेन भवन्ती संसृष्टिस्त्रिधा । शब्दालङ्कारगतत्वेन, अर्थालङ्कारगतत्वेन,

---

द्वैविध्यमाह—तत्र[1] संश्लेष इत्यादि[2] । भेदकोटेरुत्कटताया संयोगन्याय अनुत्कटत्वे तु समवायन्याय. । दृष्टान्तेन[3] न्यायभेदमवस्थापयति[4]—तिलतण्डुलन्याय क्षीरनीरसादृश्यमिति च । उभयमपि[5] परिपाट्या सूत्रयितुमाह—[6]क्रमेणेति । एषा तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः । व्याचष्टे—उक्तालङ्काराणामित्यादि[7] । य[8] एते अनुप्रासादयो [9]भावशबल[10]तान्ता [11] पृथगुक्ता तेषा संभवानुसारेण यदि कुत्रचित् विषये सहभाव तदैते किं पृथक्पृथगेवालङ्कारा उत सहभाववैचित्र्यमलङ्कारान्तरमेवेति[12] चिन्तायां[13] सिद्धान्तयितुमाह—तत्र यथेत्यादि । सौवर्ण[14]मणिमयाना[15] पृथक् चारुत्वहेतुत्वेऽपि संश्लेषतो यथा चारुत्वान्तर तथा[16]नुप्रासादीना [17]अप्यलङ्कारान्तरमेव । संश्लेषेऽपि भेदास्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां विच्छित्तिद्वयमाह—अलङ्कारान्तरत्वे[18] चेति । तत्र[19]सङ्करसंसृष्टी व्यवस्थापयति—पूर्वत्रेत्यादि । यतो[20] भेद उत्कटोऽनुत्कटश्च अतो दृष्टान्तौ सम[21]ञ्जसावित्याह—अत एवे[22]त्यादि । उत्कटा[23]नुत्कटत्वे भेदस्य यथार्थता ।

संसृष्टिस्त्रिधेत्याह—तत्र[24] तिलतण्डुलेत्यादि । सङ्कर [25]सप्रभेद जिज्ञासितोऽपि

---

1. A C अत्र 2 H श्चादि कोटे 3 A C न्ते तन्न्याय 4 F यति क्षीरनीरन्याय तिल 5. H अपि सूत्र C अपि पाट्यौ सू 6 A एषा क्र 7 H इति 8 A's alt omits य 9 C भावा 10 A's alt लान्ता 11 E तान्तादपृथ 12. A एव वेति चि C एव चेति चि 13 E चिन्ता सिद्धान्ति तदितु 14 E G वर्णाना मणि 15 G याना वा 16 A C F तथा प्रासा 17 C अपि इत्यल 18 C त्वेऽपि चेति 19 Omitted in H 20 F स्वतो 21 A C समरसा 22 F. एव चेत्या 23 A F. कटत्वे 24 A C अत्र 25 E G सप्रभेद

उभयालङ्कारत्वेन च। सङ्करस्तु प्रभेदयुक्तो वक्ष्यते। तत्र शब्दालङ्कार-संसृष्टिर्यथा—

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया॥

अत्रानुप्रासयमकयोर्विजातीययोः संसृष्टिः। अत्रैव "लकलोलकलो" इति, तथा "कलोलकलोल" इति सजातीययोर्यमकयोः संसृष्टिः। अर्थालङ्कार-संसृष्टिर्यथा—

देवि! क्षपा गलति चक्षुरमन्दतार-
मुन्मीलयाशु नलिनीव समृङ्गमब्जम्।
एष त्वदाननरुचेव विलुण्ठ्यमानः
पश्याम्बरं त्यजति निष्प्रतिभः शशाङ्कः॥

अत्र सजातीययोरुपमयोः संसृष्टिः।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता॥

अत्रोपमोत्प्रेक्षयोर्विजातीययोः संसृष्टिः। उभयसंसृष्टिर्यथा—

आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं
मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य।
पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः॥

अत्रोपमानुप्रासयोः संसृष्टिः। पादाम्बुजमित्यत्र ह्युपमाया मञ्जीर-

---

मसृष्टयनन्तर वक्ष्यत इत्याह—सङ्करस्त्विति। कुसुम[1]सौरभेति[2]। अलकं र्थ्याकुलं. लोल-दृशा। अत्र पूर्वार्धे [3]भकारापेक्षया उत्तरार्धे च लकारापेक्षया वृत्त्यनुप्रास[4]। लकलो-लकलो इत्यादौ यमकमिति विजातीययोस्संसृष्टि। तथा लकलोलकलो इति कलोल-कलोल[5] इति च सजातीय[6]यमकयोरपि। तदेतदाह—अत्रानुप्रासेत्यादि।

देवि क्षपेति। अत्र नलिनीव रुचेवेति उपमाद्वय संसृष्टम्। तदेतदाह—अत्र सजातीययोरिति। लिम्पतीवेत्यत्र[7] तु विजातीयसंसृष्टि. स्फुटा।

आनन्दमन्थरेति। [8]मन्थरो मन्दक्रिय। हठेन[9] बलेन[10]। अत्रोपमावृत्त्यनुप्रासयो. उभया[11]लङ्कारयो संसृष्टि[12]। नन्वत्रोपमाप्यनन्या कुत इत्यत आह—पादाम्बुजमिति[13]। [14]पादाम्बुजमित्येत्युपमाया[15] मञ्जीरशिञ्जित[16]योगो व्यवस्थापक। पाद[17] एवाम्बुजमिति

---

1 A's alt पद्नर्मा 2. H इति पादावृत्ति 3 A's alt. चकामरे 4 A's alt. C द्वाम्यादसकाल इत्या 5 A मांसे 6 E.G. सीययोः यम 7. A C. येत्यत्र 8. C मन्द 9 A's alt. हायग 10 F. हंत मर्शात 11 A. C. F मयो॰ अ 12 Omitted in A C. F 13. E.G इत्यादि 14 A C. पादमम्बु 15 A. C omit या 16. A's alt शिनातागो 17. A C. F. पादमेवा

समुत्थापितमलङ्कारद्वयमुच्यते। तत्र संश्लेष संयोगन्यायेन समवायन्यायेन च द्विविधः। सयोगन्यायो यत्र भेदस्योत्कटतया स्थिति। समवायन्यायो यत्र तस्यैवानुत्कटत्वेन वर्तनम्। तत्रोत्कटत्वेन स्थितौ तिलतण्डुलन्याय.। इतरत्र तु क्षीरनीरसादृश्यम्। क्रमेणैतदुच्यते—

एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः ॥८४॥

उक्तालङ्काराणा यथासभवं यदि क्वचित्सघटना स्यात् तदा ते किं पृथक्त्व एव पर्यवसिता, उत तदलङ्कारान्तरमेव किञ्चिदिति विचार्यते। तत्र यथा बाह्यालङ्काराणा सौवर्णमणिमयप्रभृतीना पृथक्चारुत्वहेतुत्वेऽपि सघटनाकृतं चारुत्वान्तर जायते, तद्वत् प्रकृतालङ्कारान्तराणामपि सयोजने चारुत्वान्तरमुपलभ्यते। तेनालङ्कारान्तरप्रादुर्भावो न पृथक्पर्यवसानमिति निर्णयः। अलङ्कारान्तरत्वेऽपि च सयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेद., समवायन्यायेन वास्फुटावगम इति द्वैधम्। पूर्वत्र ससृष्टिरुत्तरत्र तु सङ्कर·। अत एव तिलतण्डुलन्याय. क्षीरनीरन्यायश्च तयोर्यथार्थतामवगमयत। तत्र तिलतण्डुलन्यायेन भवन्ती ससृष्टिस्त्रिधा। शब्दालङ्कारगतत्वेन, अर्थालङ्कारगतत्वेन,

---

द्वैविध्यमाह—तत्र[1] सश्लेष इत्यादि[2]। भेदकोटेरुत्कटताया सयोगन्याय अनुत्कटत्वे तु समवायन्याय। दृष्टान्तेन[3] न्यायभेदमवस्थापयति[4]—तिलतण्डुलन्याय क्षीरनीरसादृश्यमिति च। उभयमपि[5] परिपाट्या सूत्रयितुमाह—[6]क्रमेणेति। एषा तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे ससृष्टि। व्याचष्टे—उक्तालङ्काराणामित्यादि[7]। य[8] एते अनुप्रासादयो [9]भावशबल[10]तान्ता [11] पृथगुक्ता तेषा सभवानुसारेण यदि कुत्रचित् विषये सहभाव तदैते किं पृथक्पृथगेवालङ्कारा उत सहभाववैचित्र्यमलङ्कारान्तरमेवेति[12] चिन्तायां[13] सिद्धान्तयितुमाह—तत्र यथेत्यादि। सौवर्ण[14]मणिमयाना[15] पृथक चारुत्वहेतुत्वेऽपि सश्लेषतो यथा चारुत्वान्तर तथा[16]नुप्रासादीना [17]अप्यलङ्कारान्तरमेव। सश्लेषेऽपि भेदाशस्फुटत्वास्फुटत्वाभ्या विच्छित्तिद्वयमाह—अलङ्कारान्तरत्वे[18] चेति। तत्र[19]सङ्करससृष्टी व्यवस्थापयति—पूर्वत्रेत्यादि। यतो[20] भेद उत्कटोऽनुत्कटश्च अतो दृष्टान्तौ सम[21]-ञ्जसावित्याह—अत एवे[22]त्यादि। उत्कटा[23]नुत्कटत्वे भेदस्य यथार्थता।

ससृष्टिस्त्रिधेत्याह—तत्र[24] तिलतण्डुलेत्यादि। सङ्कर [25]सप्रभेद जिज्ञासितोऽपि

---

1 A C अत्र 2 H आदि कोटे 3 A C न्ते तन्न्याय 4 F यति क्षीरनीरन्याय तिल 5 H अपि सूत्र C अपि पाट्यौ सू 6 A एषा क्र 7 H इति 8 A's alt omits य 9 C भावा 10 A's alt शान्ता 11 E शान्तादपृथ 12 A एव वेति चि C एव चेति चि 13 E चिन्ता सिद्धान्ति तदितु 14 E G वर्णाना मणि 15 G याना वा 16 A C F तथा प्रासा 17 C अपि इत्यल 18 C त्वेऽपि चेति 19 Omitted in H 20 F स्वतो 21 A C समरसा 22 F एव चेत्या 23 A F. कटत्वे 24 A C अत्र 25 E. G सप्रभेद

शिञ्जितयोगो व्यवस्थापकं प्रमाणम् । स हि रूपके प्रतिकूलः पारिशेष्या-दुपमा प्रसादयति । तदेवं संसृष्टिस्त्रिधा निर्णीता ।

अधुना क्षीरनीरन्यायेन सङ्कर उच्यते—

क्षीरनीरन्यायेन तु सङ्करः ॥८५॥

मिश्रत्वमेव । अनुत्कटभेदत्वमुत्कटभेदत्वं च मिश्रत्वम् । तत्रोत्कट-भेदा संसृष्टिरुक्ता । अनुत्कटभेदः सङ्करः । तत्र मिश्रत्वमङ्गाङ्गिभावेन, संशयेन, एकवाचकानुप्रवेशेन च त्रिधा भवत्सङ्करं त्रिभेदमुत्थापयति । क्रमेण यथा—

> अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभि. ।
> कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुख शशी ॥

अत्राङ्गुलीभिरिवेत्युपमा । सैव सरोजलोचनमित्यस्या उपमायाः प्रसाधिका । रजनीमुखमिति श्लेषमूलातिशयोक्तिः । प्रारम्भवदनाख्ययो-र्मुख्ययोरभेदाध्यवसायात् । अत एव तयोरङ्गाङ्गिभावः । एवं च वाक्योक्त-समासोक्तिः । उपमाश्लेषेणानुगृहीता चातिशयोक्तिरुत्प्रेक्षाया चुम्बतीवेति प्रकाशिताया अनुग्राहिका । तद्बलेन तस्याः समुत्थानात् । सा च समुत्थापिता समुत्थापकाना चमत्कारितानिबन्धनमित्यस्त्यङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

रूपकपक्षे स प्रतिकूल अम्बुजे तदयोगात् । अतश्शिञ्जितयोगोऽस्य पारिशेष्यादुपमा[1] प्रसादयति । निगमयति[2]—तदेवमिति ।

> तिल[3]तण्डुलनीत्या सश्लेप ससृष्टिरिष्यते ।
> सा[4] शब्दार्थोभयगतैरलङ्कारैस्त्रिधा मता ॥

सकरम्[5] उपक्षिपति—अधुनेत्यादि । क्षीरनीरन्यायेन तु सङ्कर. । अधिकारमनु स्मारयति—मिश्रत्व[6]मेवेति । चर्चित सङ्करस्वरूपमनुवदति—अनुत्कटेति[7] । तत्र त्रैवि-ध्यायाह—[8]तच्चेति । अङ्गाङ्गिभावात् सशयादेकवाचकानुप्रवेशाच त्रिधा तु सङ्करो-त्थानम् ।

अङ्गुलीभिरिवेति[9] । अत्र अङ्गुलीभिरिवेत्युपमा सरोज लोचनमिवे[10]त्युपमा साधयति । रूपकापोहन साधने प्रकर्ष । मुखशब्देन प्रारम्भवदनयोरभिधानात् श्लेष । मुखयोर[11]भेदाध्यवसायात्[12] श्लेपमूलातिशयोक्ति । अतोऽनयोरङ्गाङ्गिभाव । एव च सति अङ्गुलीभिरिवेति या वाक्येनोक्ता या च सरोजलोचनम् इति समासेन ताभ्या[13]-मुपमाभ्या[14] श्लेपेण चानुगृहीता मुखम् इति अतिशयो (क्ति[15]) चुम्बतीवेत्युत्प्रेक्षाया

---

1 C E उपमा 2 A F यति तावदिति तदे 3 A E F. G तिले 4 A C च श 5 C. सकरोत्थानम् 6 E G मिश्रकमे 7 A. इति त्रिधा तु 8 E तत्त्वेति 9. A C F इवेत्युप 10 E इवास्येत्युपमा 11. C भेदात् 12 A F omit त् 13 F भ्या श्लेपे 14 A C उभाभ्या 15 All mss उक्ति

त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद्वारुणीं प्रत्यगमद्विवस्वान् ।
मन्येऽस्तशैलात्पतितोऽत एव विवेश शुद्ध्यै वडवाग्निमध्यम् ॥

अत्र प्रथमार्धे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । दर्शनान्तरे तु विरोधश्लेषौ द्वावलङ्कारौ । तदनुगृहीता द्वितीयेऽर्धे मन्येपदप्रकाशितोत्प्रेक्षा । अतश्चाङ्गाङ्गिभावः ।

तथा ह्यत्र यत्कारणमुत्प्रेक्ष्यते तत्र विरोधश्लेषानुप्रवेशः । यच्चात्र कार्यमुत्प्रेक्षानिमित्तं, तत्र पतितत्वाग्निप्रवेशौ वस्तुस्थित्या अन्यथास्थितावपि अन्यथाभूताभ्यां ताभ्यामभेदाध्यवसितौ ज्ञेयौ । तेनात्राङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । न च विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतौ श्लेषे श्लेषस्य विरोधेन सहाङ्गाङ्गिभावः सङ्करः, उत्प्रेक्षाया वा निमित्तगतातिशयोक्त्या सहायं सङ्करः, ताभ्यां विना तयोरनुत्थानात् ।

अनु[1]ग्राहिका । तेषा बलेन समुत्थाना[2]दुत्थिता चोत्थापकाना चमत्कारकत्वहेतुः इत्यङ्गाङ्गिता । अतोऽङ्गाङ्गिभावे मिथोऽप्युपकारप्रथना[3]थोदाहरणान्तरम्—त्रयीमयोऽपीति । वारुणी पश्चिमा दिक् सुरा च[4] । पतनमवतरणमुपहतिश्च । व्याचष्टे—अत्र प्रथम इत्यादिना[5] । अत्र वारुणीति श्लेषः त्रयीमयोऽप्यगमदिति विरोधप्रतिभोत्थापक.[6] तद्बाध[7]कश्च । श्लेषस्य निरवकाशत्वा[8]नङ्गीकारिणा[9]मते द्वावपि । तदनुग्रहाच्च[10] "मन्ये पतित" इति शुद्धिं प्रति हेतूत्प्रेक्षा । शुद्ध्यै विवेशेति फलोत्प्रेक्षा च[11] । एतद्विशिष्योपपादयति—तथा हीत्यादि । वारुणीगमन पाता[12]दिकारणमुत्प्रेक्षितम् । तत्र विरोधश्लेषा[13]वनुप्रविष्टौ[14] यच्च कारणोत्प्रेक्षानिमित्त पातादिकार्यं तत्र वास्तवौ पाताग्निप्रवेशावुपहति[15]हेतुकपाताग्निप्रवेशाभ्यामभेदेन[16] अध्यवसितौ[17] । तेन श्लेषेण सह हेतुफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिता । ननु विरोधश्लेषयोरतिशयोक्त्युत्प्रेक्षयोश्च कुतो [18]नाङ्गाङ्गिभाव इत्याह[19]—न च विरोधेत्यादि । यद्यपि श्लेषो विरोधप्रतिभोत्पत्ति[20]हेतुः यद्यपि चातिशयोक्तिः उत्प्रेक्षानिमित्त[21] तथापि नानयो [22] श्लेषाभ्या सहाङ्गाङ्गिभावः । [23]तत्र हेतु—ताभ्यां विनेति । विरोधातिशयोक्तिभ्या विना श्लेषोत्प्रेक्षयोः अनुत्थानात् । अतो निरवकाशयो.[24] श्लेषोत्प्रेक्षयोर्बाधकत्वमेव ।

नन्वभेदाध्यवसायमन्तरेणानुत्थानात् उत्प्रेक्षा[25] वा मा भूत् । अतिशयोक्तिर्विविक्तो

---

1. A C गृहीता 2. A. F रूढिता E उत्थिता 3 A's alt. प्रथनादुदा 4 च Omitted in A C सुरास्पत 5 A C. आदि वा 6. A C F. पापितः 7. A. तदाभासक C तद्बाध 8 A. C त्वादङ्गी D E F G H. त्वादनङ्गी 9 C. कारायां 10 A C. F. ग्रह काले च 11 Omitted in E. G 12 A. C. F. पाताधिकरणं 13 Except C all read श्लेषानु 14. A. प्रविष्टे 15. A. इति पाता 16. A. C. भेदाध्य 17. A C. F मितेन स्स 18. न Omitted in C 19. C इत्यत्राह 20. C. पत्तिः तथापि चाति 21 A C मित्तानिमित्ता चापि नान 22. Except C. all read नानया 23 A C. अत्र 24. E. काशमयो 25 E. F. G. प्रेक्षाया मा

अतश्च निरवकाशत्वाद्बाधकत्वम्। न च मन्तव्य विरोधमन्तरेणापि श्लेषो दृश्यत इति श्लेषस्य सावकाशत्वमिति। यतो न ब्रूमो विरोधमन्तरेणापि श्लेषो न भवतीति। किं तर्ह्यलङ्कारान्तरविविक्तो न श्लेषस्य विषयोऽस्तीति निरवकाशत्वात्तेषा बाधः। तन्मध्ये च विरोधोऽनुप्रविष्ट इति सोऽपि तेन बाध्यत इति न कश्चिद्दोषः। एवमर्थालङ्कारसङ्कर उदाहृत.। शब्दालङ्कारसङ्करस्तु कैश्चिदुदाहृतो यथा—

राजति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा।
गजता च यूथमविरतदानवरा सातिपाति सारा वनदा॥

अत्र यमकानुलोमप्रतिलोमयोः शब्दालङ्कारयोः परस्परापेक्षत्वेनाङ्गाङ्गिसङ्कर इति। एतत्तु न सम्यगावर्जकम्। शब्दालङ्कारयोः शब्दवदुपकार्योपकारकत्वाभावेनाङ्गाङ्गिभावाभावात्। शब्दालङ्कारसंसृष्टिस्त्वत्र श्रेयसी। यथोदाहृतं प्राक्। यद्वा, अत्र शब्दालङ्कारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्ट-

---

विषय। श्लेषस्य तु विविक्तोऽस्त्येवेत्यत आह—न च मन्तव्यमित्यादि। अलङ्कारान्तरविविक्त[1]श्लेषविषयो नास्तीति श्लेषविवेचने वितत्योक्तम्। अत श्लेषेण अन्यबाध इति तन्मध्यानुप्रविष्टो विरोधोऽपि बाध्य एव।

अर्थालङ्कारसङ्कर निगमयति—एवमर्थेति। शब्दालङ्कारेति। [3]कैश्चिदित्यवधीरणा[4]। राजतीति। दानवाना[5] रास आक्रोशस्तदतिपा[6]तिन। सारावा तदा यन सेयमद्रेस्तटी राजति। गजता गजसमूह। स[7] च यूथमतिपाति अतितरा रक्षति[8]। कीदृशी? [9]अविरतेन दानेन मदेन। [10]वरा उत्कृष्टा सा प्रसिद्धा। सारा[11] बलवती। वनदा[12] वनस्य[13] खण्डयित्री[14]। योजनायाह—अत्र यमकेत्यादि। पादावृत्तिलक्षण यमकम्। आदितो[15] अन्ततश्च पाठे[16] [17]सन्दर्भैक्यादनुलोम[18]प्रतिलोमता च। तदेतदुभय सापेक्षमिति शब्दालङ्कारसङ्कर। तदेतद्दूषयति—[19]एतत्त्विति। अनावर्जकत्वे हेतुमाह—[20]शब्दालङ्कारयोरिति[21]। यथा हि शब्दयोर्मिथो [22]उपकार तथा शब्दालङ्कारयोरपि। कस्तर्हि ईदृशि[23] विषये प्रकार इत्यत आह—शब्दालङ्कारेति[24]। [25]मिथोऽनुपकारात् नैरपेक्ष्यम्। अत संसृष्टि श्रेयसी। [26]सङ्करतया चैकवाचकानुप्रवेश स्यादित्याह—यद्वेति।

---

1 A C वित्त विष 2. A C कारान्विग 3 A's alt C. तत्कश्चि 4 F किरणा G अवधी योगात् सप्तम्याद्योति (P 228) 5 A निरास 6 A C पातन सारावानदा 7 E सा च 8 A C F ज्ञतीति 9 A C रतेति अविरतेन 10 A C F. न परा 11 A आसारा C पारा 12 A's alt C धनदावप्यखण्ड 13 A वनानि 14 F वितीति वदना योज 15 A. C दितो ततश्च पा 16 A C प्रथमे स 17 A C F. सदर्भेक्या 18 C H लोमता च तदे 19 A एतदिति E. एयन्त्विति 20 H तथा श 21 H कारयोरपि क 22 C गोपस्तथा 23 A ईदृग्विष C इश 24 E कारे तन्मियो 25 H. यथो 26 C सकरत्वे चैक

मिति तृतीयः संकरो ज्ञेयः। एवमेव प्रकारो दर्शितः। द्वितीयः प्रकारस्तु सन्देह-संकराख्यः। यत्रोभयोरेकतरस्य साधकं प्रमाणं नास्ति बाधकं वा, तत्र न्याय-प्राप्तः संशय इति सन्देहसंकरस्तत्र विज्ञेयः। यथा—

> यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
> स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
> सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
> रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥

अत्र विभावनाविशेषोक्त्योः संदेहसङ्करः। तथा ह्युत्कण्ठाकारणा-भावे उत्कण्ठाया उत्पत्तौ विभावना। स च कारणाभावो "यः कौमारहर" इत्यादिना कारणविरुद्धमुखेन प्रतिपादितः। तथा "यः कौमारहरः" इत्यादा-वनुत्कण्ठाकारणसद्भावेऽपि अनुत्कण्ठाया अनुत्पत्तौ विशेषोक्तिः। सा चानुत्पत्तिः समुत्कण्ठत इति विरोधोत्पत्तिमुखेनोक्ता। अत एव द्वयोरप्य-स्फुटत्वमन्यत्रोक्तम्। न चानयोः प्रत्येकं साधकबाधकप्रमाणयोग इति सन्देहसङ्करोऽयम्। यथा च—

> यद्वक्त्रचन्द्रे नवयौवनेन श्मश्रुच्छलेनोल्लिखितश्च कास्ति।
> उद्दामरामादृढमानमुद्राविद्रावणो मन्त्र इव स्मरस्य॥

अत्र वक्त्रं चन्द्र इवेति किमुपमा, उत वक्त्रमेव चन्द्र इति रूपकमिति संशयः। समासस्योभयथापि भावात्। "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इत्युप-मासमासः, व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वात्। मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमासः,

---

अत. शब्दालङ्कारपरिहारेण अङ्गाङ्गिभाव इति निर्णयति[1]—एवमेव[2] इति। सन्देह-सङ्करं विवेचयति—द्वितीय इति। सन्देह दर्शयति—यत्रोभयोरित्यादि।

यः कौमारेति[3]। व्याख्यात प्राक्। योजयति—अत्र विभावनेत्यादि। अन्यत्र काव्यप्रकाशादौ। इत्यमुपमारूपकयोः सन्देहं दर्शयितुमाह—यथा चेति। यद्वक्त्र-चन्द्रेति[4]। श्मश्रुच्छ[5]लेन नवयौवनेनोल्लिखितो मन्त्रश्चकास्तीव[6]। योजयति—अत्र वक्त्रे-त्यादि। संशयस्य हेतुमाह—समासस्योभयथाऽपीति[7]। व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वा-द्विशिष्टगुणानां चन्द्रादीनाम् उपसङ्ग्रह[8] इति। मुख चन्द्र[9] इवेत्युपमा[10]समास.। "अवि-हितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्य" इति नीत्या। मयूरव्यंसकादीनामाकृति-गणत्वात्। मुखमेव चन्द्र इति रूपकसमासश्च साधकबाधक[11]प्रमाणविरहादनयो:

---

1. A. C. निर्णयमिति 2. C. एवं (क) इति 3. E. इति प्रथमसंभोगेन कौमार हृतवान माध्वीवत्सुरभयो मालतीसुरभयः कदम्ब इह वसन्तभूः व्याख्या 4 A. C. चन्द्रम H. चन्द्रस्थले 5. E. H. छलायय 6. F. तीव यत्र 7. A. C. H. omit इति 8. A. C. F. मह: 9. A. चन्द्र: 10. A's alt. C उपमितम 11. A. C. बाधकान्यतर

मयूरव्यंसकादीनामाकृतिगणत्वात् । नात्र क्वचित्साधकबाधकप्रमाणसद्भाव इति सन्देहसङ्करः ।

यत्र तु कस्यचित्परिग्रहे साधकं बाधकं वा प्रमाणं विद्यते, तत्र नियतपरिग्रहः । तत्रानुकूलं साधकं, प्रतिकूलं बाधकम् । तत्र साधक यथा—

प्रसरद्बिन्दुनादाय शुद्धामृतमयात्मने ।
नमोऽनन्तप्रकाशाय शङ्करक्षीरसिन्धवे ।।

अत्र शङ्कर एव क्षीरसिन्धुरिति रूपकस्यामृतमयत्वं साधकम् । तस्य शङ्करापेक्षया क्षीरसिन्धावनुकूलत्वात् । उपमायास्तु न बाधकम्, शङ्करेऽप्युपचरितस्य संभवात् । यथा वा—

एतान्यवन्तीश्वरपारिजातजातानि तारापतिपाण्डुराणि ।
सम्प्रत्यह पश्यत दिग्वधूना यश प्रसूनान्यवतंसयामि ॥

सन्देह । साधकबाधकान्यतरसद्भावे तु नियतपरिग्रह इत्याह—यत्र त्विति । साधक[1]-बाधकस्वरूप विवेचयति—तत्रानुकूलमिति[2] ।

प्रसरद्बिन्द्विति[3] । बिन्दु शुद्धाध्वोपादान[4]महामाया नादो[5]ऽनाहत [6] तौ प्रस[7]रतो यस्मात् सिसृक्षोस्तस्मै[8] । शुद्धम् [9]अमृतम्, निष्कृष्ट[10] चैतन्य तन्मयात्मने । अनन्तो[11] देशकालाद्यनवच्छिन्न.[12] प्रकाशो यश्च तस्मै । अन्यदा तु बिन्दव शीकरा । नादो लहरी घोष । अमृत सुधा । अनन्त शेषो मथनादौ [13]शेषीभूत , तेन प्रकाश प्रथित [14] । इह[15] शङ्कर[16] एव क्षीर[17]सिन्धुरिति रूपके साधकम् । दर्शयति—अत्र शङ्कर[18] एवेत्यादि । अमृतशब्दो हि सुधाया प्रचुरप्रसिद्धिक क्षीरसिन्धावनुकूलतर इति रूपकसमास एवायम्[19] । अमृतमयत्व च नोपमा[20] प्रति बाधकमित्याह—उपमायास्त्विति । न बाधक किन्तु तटस्थमिति भाव [21] । तत्र हेतु —शङ्करेऽप्युपचरितस्येति । शङ्करत्वेनोपचरितस्य हि सिद्धो[22] रूपकत्वसिद्धि । अत उपमोत्थापिते[23] रूपके[24] विश्रान्तिरिति यावत् ।

उदाहरणा[25]न्तरेणापि न्यायमिम द्रढयितुम् आह—यथा वेति[26]। [27]एतान्यवन्तीति । अवन्ती[28]श्वररूपात् पारिजातात् जातानि यशोरूपाणि प्रसूनानि दिग्रूपाणा [29]वधू-

---

1 A. C F धकस्वरू 2 A C F H कूलत्वमिति 3 H इति उपचरितस्येति 4 A's alt द्धाध्वेप F उपादान E पदान 5. A नादेवानाह F नादौ 6 C हतौ प्र 7 A C प्रहरतो 8 A C F तस्यै 9 A C समृतनि 10 A C. कृष्टाया चै 11. A तोद्देश 12 A C द्विसावकाशो 13 A C शेप 14 A's alt प्रमत 15 Omitted in A C 16 A सकर 17 A's alt सुरासिन्धु 18 A's alt E F सकर 19 E एव समासोऽय 20 A C E उपमाप्रतिज्ञाबाध 21 A C व इह तु श 22. A सन्धो E. हि यो 23 A F. पितेन 24 A C F. के च विश्रान्ते 25 A's alt. हरणेऽपि C हरणापि 26 A चेति 27 A's alt हतान्य 28 H न्ती स्वरूप 29. E. बधू

अत्रावतंसनं प्रसूनेष्वनुगुणमिति रूपकपरिग्रहे साधकं प्रमाणम्। बाधकं यथा—

शरदीव प्रसर्पन्त्या तस्य कोदण्डटङ्कृतौ।
विनिद्रजृम्भितहरिर्विन्ध्योदधिरजायत ॥

अत्र विन्ध्यउदधिरि वेत्युपमापरिग्रहे विनिद्रजृम्भितहरिरिति साधारणं विशेषणं बाधकं प्रमाणम्। "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति वचनादुपमासमासे प्रतिकूलत्वात्। अतश्च पारिशेष्याद्रूपकपरिग्रहः। न तु शरदीवेत्युपमात्रोपमासाधकत्वेन विज्ञेया। न हि चापेण पञ्चाशत्सिद्धिः।*

नामव[1]तसयामि, पश्यत[2]। अत्राप्युपमाबाध[3]वैमुख्येन रूपकसाधकं[4] दर्शयति—अत्रावतंसनमिति[5]।

बाधकार्थ[6]मुदाहरति—[7]शरदीवेति। हरिः सिंहो विष्णुश्च। उपमाबाधकं दर्श[8]-यति—अत्र विन्ध्य इत्यादि। विनिद्र[9]जृम्भितहरित्वं हि साधारणमुपमासमासं बाधते[10]। 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति वचनात्। ननु रूपक[11]सिद्धिसाधकाभावे कथमित्यत आह—अतश्च पारिशेष्यादिति। ननु [12]शरदीवेति[13] समभिव्याहृतेयम् उपमा कथं नोपमासाधिकेत्यत आह—नतु शरदीवेति। न्यायतो वाक्यार्थी[14]भूत रूपकमाभा[15]सत एकदेशवर्तिन्युपमा न हि बाधितुम् ईष्टे। यावता [16]स्वपमप्याभासीभवतीति भाव।

अत्रोपहासायाह—न हि [17]चापेणेति[18]। चापाणां समूहः चापमिति स्थितौ पञ्चा-

---

1. H एव शमयामि 2 H. पश्यत 3 A. बाधकमुख्ये 4 A C. बाधकं 5 A. C तसयामीति 6 A C H कात् उ 7. A C शरदि चेति 8 E. दर्शयितुमाह 9 A C जृम्भित 10 C H घते व्या 11. E. रूपसि 12 A. शरदिवे 13 A C इति न्यायतो 14 A C अर्थ 15 E आभामत 16 A's alt स्वष्टे एवमप्या H स्वय ईष्टे एवमप्या 17 A's alt H भापे F पापे 18 A C H इति पञ्चा

* The NS Press text and Jayaratha do not have this bit न हि चापेण etc. The TSS. edn and Samudrabandha too do not have it, and both of them read here instead, न ह्यौपम्येन कदाचिदर्थसिद्धिः। Jayaratha has no comment here but Samudrabandha has, but what 'Ullunṭhana or ironical observation is meant according to him in 'न ह्यौपम्येन etc'. is not clear. The reading 'न हि चापेण etc.' is recorded in the footnote in TSS edn. and it clearly carries a satirical implication, although the precise terms in which Vidyācakravartin explains the saying are not clear. If 'śa' and 'ṣa' are interchangeable and 'Pañcāśat' could be also 'Pañcāṣat', the word would contain a sound-group *Cāṣa*, common with *Cāṣa* meaning a group of *Cāṣa* birds; however it would be ridiculous to suggest that 'Pañcāśat' is derivable from 'Cāṣa' This is what Vidyācakravartin's comments probably mean

न ह्येकेनालङ्कारेण प्रक्रान्तेन निर्वाहः कर्तव्य इति राजाज्ञा, नापि धर्मसूत्रकारवचनम्। नाप्येष न्यायः। उत्तरोत्तरसाम्यप्रकर्षविवक्षणे प्रक्रान्तोपमापरित्यागेन रूपकनिर्वाहस्योचितत्वात्। विपर्ययस्तु दुष्ट एव। यथा—"येनेन्दुर्दहनो विषं मलयजो हारः कुठारायते" इति। तस्मात्प्रकृते सामान्यप्रयोग उपमापरिग्रहे बाधक इति मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वाद्रूपकसमाश्रयेण रूपकमेव बोद्धव्यम्। एवं "भाव्याब्धिः क्षतिगम्भीर." इत्यादौ द्रष्टव्यम्। साधकबाधकाभावे तु सन्देहसङ्करः। यथोदाहृतम्।

तृतीयस्तु प्रकार एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः यत्रैकस्मिन्वाचकेऽनेकालङ्कारानुप्रवेशो न च सन्देहो नाप्याङ्गाङ्गिभावः। यथा—

शब्दद्वय (दे ?) साधर्म्यभेदा[1]श्रयणा (णे ?) [2]व्युत्पत्तिप्रतीतेय[3]र्थाय[4]श्रुति। न खलु तन्निबन्धना पश्चाद्रूपकसमूहसिद्धि।[5] ननु इतरथा अलङ्कार[6]प्रक्रमभेद स्यादित्यत आह—न ह्येकेनेति। प्रक्रान्तेनैकेनैव निर्वहणीयमिति नैषा राजाज्ञा[6] येन दृष्टबाध माशङ्क्यते। [7]यल्लङ्घनेन दृष्टबाधस्स्यात्। नाप्येतन्मन्वादिधर्मसूत्रकारवचन [8]यल्लङ्घनेन अदृष्टबाधस्स्यात्। ननु दृष्टा[9]दृष्टयोर्द्वयोरपि बाधस्स्यात् यतो न्यायोऽयमित्यत आह—नाप्येष इति। प्रक्रान्तेन निर्वहणीयमिति[9] सार्वत्रिको[10] न्याय। किन्तु विशेषा[11]विवक्षायामेव[12]। इह तु उत्तरोत्तर प्रकर्षविवक्षेति उपमापेक्षया रूपके साम्य[13]प्रकर्ष। अतोऽवयवगतोपमापरित्यागेन वाक्यार्थी[14]भूतरूपक[15]परिग्रह एवोचित। विपर्ययस्तु साम्यनिकर्षाद्दुष्ट एव। तदेतत्प्रत्युदाहरणेन द्रढयति—येनेन्दुरिति। यत्रेन्दुमलयजयो दहनविषयत्वरूपणात् साम्यप्रकर्ष प्रक्रान्त। हार[16] कुठारायत इति लुप्तमया प्रकर्ष[17] नीत। [18]चर्चा निगमयति—तस्मात्प्रकृत इति। सामान्यप्रयोग उपमाबाधक इति न्यायोपपन्नो [19]रूपकप्रक्रम एव निर्वहणीय इति यावत्।

न्यायोऽयमत्रापि[20] ज्ञेय इत्याह—भाव्याब्धिरिति। गाम्भीर्यसाधारण्यादुपमाबाधे रूपकमेव द्रष्टव्यम्। साधकबाधकाभावे तु सन्देह इत्युक्तमनुस्मारयति—साधकबाधकेति। इत्थमङ्गाङ्गिभावसन्देह[21]रूप प्रकारद्वय[22] विविच्य[23] तृतीय प्रकार विवेचयति—[24]तृतीयस्त्विति। त विशदयति—यत्रैकस्मिन्निति।

---

1 C भेदाद्वाश्र 2 A. णा व्युत्प C णाव्युप 3 A C F प्रतीतयेय 4 A's alt C भाप H भापा 5 C कारमाश्रयये 6 E राजाज्ञा यल्लङ्घ 7. H एनल्लङ्घ्योल्ल 8 A C उल्लङ्घ 9 A C दृष्टयोरपि 10 A C H कोऽय न्या 11 H शेषवि 12 H एव प्रकारान्तर 13 A's alt साम्य प्रकृष्ट 14 A C अर्थ 15 C पुनिम 16 Omitted in A C 17 F निष्कर्ष 18 E चर्च 19 A C F रूपकोपक्रम 20 E अन्यत्रापि 21 C. सन्देह्या रूप 22 A C द्वयप्रकार वि 23 E विवेच्य 24 A C तत्तृती

* See footnote on previous page

मुरारिनिर्गता नूनं नरकप्रतिबन्धिनी ।
तवापि मूर्ध्नि गङ्गेव चक्रधारा पतिष्यति ॥

अत्र मुरारिनिर्गतेति साधारणविशेषणहेतुकोपमा । नरकप्रतिबन्धिनीति श्लिष्टविशेषणसमुत्थोपमाप्रतिपत्तिहेतुः श्लेषश्चैकस्मिन्नेव शब्देऽनुप्रविष्टो, तस्योभयोपकारित्वात् । अत्र च यथार्थश्लेषेण सहोपमायाः सङ्करः, तथा शब्दश्लेषेणापि सह दृश्यते । यथा—

सत्पुष्करद्योतितरङ्गशोभिन्यमन्दमारब्धमृदङ्गवाद्ये ।
उद्यानवापीपयसीव यस्यामेणीदृशो नाट्यगृहे रमन्ते ॥

अत्र "पयसीव नाट्यगृहे रमन्ते" इत्येतावतैव समुचितोपमा संपन्ना सत्पुष्करद्योतितरङ्गेति शब्दश्लेषेण सहैकस्मिन्नेव शब्दे सङ्कीर्णा । शब्दालङ्कारयोः पुनरेकवाचकानुप्रवेशेन सङ्करः पूर्वमुदाहृतो "राजति तटीयम्" इत्यादिना । एकवाचकानुप्रवेशेनैव चात्र सङ्कीर्णत्वम् । अत एव व्यवस्थितत्वमन्यानुभाषितमप्रयोजकम्, तुल्यजातीययोरप्यलङ्कारयोरेकवाचकानु-

---

मुरारि[1]निर्गतेति । नरकोऽसुरो निरयश्च[2] । ([2a]गङ्गेवेति) सद्गतिप्राप्तिहेतुत्वम्[3] । योजयति—अत्र मुरारीति[4] । [5]गङ्गेवेत्युपमा मुरारिनिर्गतेत्यर्थभेदाभावात् साधारणविशेषणेन समुत्थापिता । नरकेति श्लिष्टविशेषणो[6]त्योऽर्थः श्लेषश्चोपमाप्रतिपत्तिहेतु । एकत्रैव नरकशब्देऽनुप्रविष्टो [7]श्लिष्ट[8]शब्देनोभयोपकारात् शब्दश्लेषेणाप्युपमा[9]सङ्करार्थमाह—अत्र च यथेत्यादि । सत्पुष्करेति । पुष्करं वाद्यभाण्डमुख[10] पद्म च । द्योतिनस्तरङ्गा द्योतितो रङ्गश्च । रज्यन्ते[11]ऽस्मिन् सामाजिकमनांसि इति रङ्गो नाट्यारम्भक्रिया । मृदङ्गसदृशं[12] जलास्फालनवाद्य मृदङ्गवाद्य च । योजयति—अत्र [13]पयसीवेत्यादिना[14] । रमन्त इति साधारणो धर्मः । अत.[15] सामग्रीयोगात् सम्पन्ना द्योतितरङ्गशोभिनीत्येकस्मिन्नेव शब्दे सभङ्गपदत्वात् शब्दश्लेषेण सकीर्णम् । शब्दालङ्कारयोरे[16]कवाचकानुप्रवेश[17]मुदाहृतचरमनुस्मारयति—शब्दालङ्कारयोः पुनरित्यादि ।

विजातीय[18]योरेवैकवाचकानुप्रवेश(श?)व्यव[19]स्थेति यदन्यैरुक्तं तदप्रयोजकमित्याह—एकवाचकेत्यादि । अत्र 'राजति तटीयमि'त्यादौ । एवकारेणाङ्गाङ्गिभावसन्देहसङ्करावपोहति । शब्दालङ्कारत्व तुल्यजातीयता[20] । उद्भटप्रकाशितस्तु प्रकारान्तरगोचरशब्दार्था-

---

1. A C F रारिर्निग 2. A. C. F निरयश्च 2a. All the mss. read गतेयेति 3. C. हेतुना 4. C मुरारिर्निर्गतेति 5. A. C. गङ्गाथे 6. A. योत्यः श्ले C. पर्योऽर्थ 7. A प्रविष्टे 8. A. श्लिष्टे शब्दोभयो C श्लेषशब्दे 9. C. उपमां 10. C. मुख मा पद्मोति 11. A's alt. रन्यन्ते 12. A. C. F सदृश 13. E. पयसी 14 A. C. श्यादिना शब्दालङ्कारयोरेक E. F. आदि रम 15. F. अन्तः 16. C एकं 17. A. C. शेगवाचकमुदा 18. A. C. F. योरेक 19. A. C. वस्थापयति 20. A. C. F. जातीययोः उ

प्रवेशसम्भवात्। शब्दार्थालङ्कारसङ्करस्तु भट्टोद्भटेन प्रकाशितः संसृष्टावन्तर्भावित इति त्रिप्रकार एव सङ्करइ होक्तः।

इदानीमुपसंहारसूत्रम्—

एवमेते शब्दार्थोभयालङ्काराः संक्षेपतः सूत्रिताः ॥८६॥

सकार[1]सङ्कर संसृष्टौ अन्तर्भावित इति तस्य सकरत्वमङ्गाङ्गिभाव एवोक्तमित्याह—शब्दार्था[2]लङ्कारेत्यादि।

अङ्गाङ्गिभावा[3]त्सन्देहात्[4] प्रवेशादेकवाचके।
त्रिधा[5] तु सकर शब्दालङ्कृत्योरेकवाचके ॥

प्रकरणमुपसञ्जिहीर्षुराह—इदानीमिति। तत्र सूत्रम्—[6]एवमेते शब्दार्थोभयालङ्कारा संक्षेपतस्सूत्रिता[7]। व्याचष्टे—एवमितीति[8]। तत्र[9] पुनरुक्तवदाभासो[10]ऽर्थस्य पौनरुक्त्ये। छेकवृत्त्यनुप्रासौ व्यञ्जनमात्रस्य। यमक स्वरव्यञ्जनसमुदायस्य। लाटानुप्रास शब्दार्थयोरिति पौनरुक्त्य पञ्चकम्। स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरक्त्ये चित्रम्।

अथ सादृश्यविच्छित्तौ भेदाभेदतुल्यतायां उपमाना[11]न्वयोपमेयोपमा[12]स्मरणानि। अभेदप्राधान्य आरोपाश्रयतया[13] रूपकपरिणामसन्देहभ्रान्ति[14]मदुल्लेखापह्नुतय। अध्यवसायाश्रयेणोत्प्रेक्षातिशयोक्ती। गम्यमानौपम्याश्रयेण तुल्ययोगितादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टान्तनिदर्शनाव्यतिरेकसहोक्तिविनोक्तय। विशेषण[15]विच्छित्त्या समासोक्तिपरिकरौ। विशेषण[16]विशेष्यविच्छित्त्या श्लेष। अप्रस्तुतात्प्रस्तुतावगतावप्रस्तुतप्रशंसा। सामान्यविशेष[17]भावादिना निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनेऽर्थान्तरन्यास। गम्यस्य भङ्ग्यन्तरेणोक्तौ पर्यायोक्तम्। स्तुत्या निन्दाया[18] निन्दया वा[19] स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजस्तुति। प्राकरणिकयोर्विशेषार्थनिषेधाभासे अनिष्टविध्याभासे च आक्षेप[20]। विरोधगर्भतया विरोधविभावनाविशेषोक्त्यतिशयोक्ति असङ्गतिविषमसम[21]विचित्रा[22]धिकान्योन्यविशेषव्याघातद्व[24]यानि। शृङ्खलावैचित्र्येण कारणमालैकावलीमालादीपकसारा। तर्कन्यायेन काव्यलिङ्गानुमाने[25]। वाक्य[26]न्यायेन यथासङ्ख्य[27]पर्यायपरिवृत्ति[28]परिसङ्ख्यार्थापत्तिविकल्पसमुच्चयद्वयसमाधय। लोकन्यायेन प्रत्यनीक[29]प्रतीपनिमीलितसामान्यतद्गुणातद्गुणोत्त-

---

1 A C सकारसङ्क 2 G ब्दालङ्का 3 A's alt भावत्व देहात् C. भावात्व देहात् 4 A C देहातत्प्रायिकमुपसञ्जि 5 E त्रिया तु 6 F एवमिति 7 A C F सूचिता 8 A C omit इति 9 A C अत्र 10 A C भासोऽपि अपौनरुक्त्ये वृत्त्यनुप्रासयो अपौनरुक्त्ये वृत्त्यनुप्रासशब्दार्थयोरिति 11 A C मान त्वादयोऽनन्वयो 12 A C स्तरण 13 A C तया भ्रान्ति 14 C भ्रान्तिमुल्ले 15 A वैचित्र्यात् C वैचित्र्यविच्छित्त्या श्ले 16 A C षणविच्छि 17 C शेषादिभाव 18 Omitted in E F G 19 E F G या च वस्तुग 20 A C क्षेपार्थापत्ति विरोध 21 A C omit वि 22 A C 23 अदिक 24 A C द्वयादिगुणवैचिच्यात् कारण 25 A C मानेन 26 C वाक्यन्यायेन 27 C सङ्ख्यार्थापत्ति 28 A C E F यथा स 29 C नीकमीलित

एवमिति पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः। एत इति प्रक्रान्तस्वरूपनिर्देशः। सूत्रिता अलङ्कारसूत्रैः सूचिताः संक्षेपेण प्रतिपादिताः।

तत्र शब्दालङ्कारा यमकादयः। अर्थालङ्कारा उपमादयः। उभयालङ्कारा लाटानुप्रासादयः। संसृष्टिप्रकारौ कौचिदलङ्कारौ तद्रूपत्वात्। लोकवदाश्रयाश्रयिभावश्च तत्तदलङ्कारनिबन्धनम्। अन्वयव्यतिरेकौ तु तत्कार्यत्वे प्रयोजकौ, न तदलङ्कारत्वे। तदलङ्कारत्वप्रयोजकत्वे तु श्रौतोपमादेरपि शब्दालङ्कारत्वप्रसङ्गात्। तस्मादाश्रयाश्रयिभावेनैव चिरन्तनमतानुसृतिः।

संपूर्णमिदमलङ्कारसर्वस्वम्।

राणि। गूढार्थपरत्वे सूक्ष्मव्याजोक्तिवक्रोक्तिस्वभावोक्तय। स्फुटार्थत्वे भाविकम्। [1]औदात्त्येन उदात्तद्वयम्। चित्तवृत्त्या[2]लम्बेन रसवत्प्रेयऊर्जस्वित्समाहितभावोदयसन्धिशबलत्वानीति शुद्धा। मिश्रतया तु सङ्करससृष्टी।

तदिदमभिसन्धायाह—एवमिति। पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः—एत[3] इति। प्रक्रान्त[4]-स्वरूपनिर्देश[5] इति। शब्दार्थोभयालङ्कारान् वर्गशो विविनक्ति[6]—तत्र शब्दालङ्कारा इत्यादि। [7]लाटानुप्रासादय इत्यादि। [8]शेषानुद्घाटयति—संसृष्टिसङ्करेति[9]।

ननु चान्वयव्यतिरेका[10]भ्यामुक्ति(क्त)व्यवस्थाभङ्ग इत्यत आह—लोकवदा[11]श्रयाश्रयीति। तदलङ्कार्येति। तच्छब्देन शब्दार्थोभयपरामर्शः। चर्चितं चैतत् श्लेषप्रस्तावे[12]। तर्हि अन्वयव्यतिरेकौ कुत्र निबन्धनमित्यत आह—अन्वयव्यतिरेकौ[13]त्विति। अलङ्काराणां शब्दादिकार्यत्वे [14]शब्दाशब्दाद्यन्वयव्यतिरेकौ तत्र[15] निबन्धनम्[16]। ननु शब्दाद्यलङ्कारत्वे[17] को दोष इत्यत आह—तदलङ्कारत्वप्रयोजकत्व[18] इति। श्रौतोपमादौ[19] शब्दान्वयव्यतिरेका[20]नुविधानात् शब्दालङ्कारत्वं प्रसजेत्। निगमयति—तस्मादाश्रयाश्रयीति। चिरन्तनमते[21]ऽयुक्तार्थे सवादसमुद्घाटनम्।

शब्दन्यासो विषमविषमो [22]दुर्घटार्थव्यवस्था
व्याप्तव्याप्तिप्रकटनपर[23]न्यास(य?)चर्चो गभीरः।

---

1 A आदात्येन 2. A C. वृत्त्या ऊर्जं 3. C. एवमिति 4 A. C F. प्रकारान्तरस्व 5 A C F देशमिति 6 A. C. F. नक्ति लाटा 7. A's alt. मालानु 8. A E. G शब्दपरामृश्यानुद्धा A's alt. शयन्मानुष्पा (प्पा) दयति C. शयनानुद्घाट 9. H. इति यक्ति 10 After व्यतिरेक G ends abruptly. 11 A. वादाश्र 12. A. C. तावे निबन्धन 13 A. कौ तूर्नाय, अलं 14 A. C. त्वे शब्दायन्व 15 A's alt. कुत्र. Omitted in E. 16. A C. F. G. H धन इत्यत आह ननु 17. E. त्वे अर्था दो 18. H. कत्वमिति 19. A C. E. F G. उपमादेः 20. A C. F. G रेकपरत्वं प्रम 21. A. C. F G. चिरन्तनोऽप्युक्तार्थे H तनेऽयुक्तार्थं 22. H. दुर्लभार्थं 23. C. पटु

इत्थं भूम्ना[1] रुचकवचसां विस्तरः सङ्क्षेपोऽयं
टीकास्माभिः समुपर[2]चिताऽनेन [3]सञ्जीवनीयम् ॥
सूक्ष्माम[4]व्याकुलामत्र शास्त्र[5]युक्त्यु[6]पबृंहिताम् ।
मीमांसामुपजीवन्तु कृतिनः काव्यतान्त्रिकाः ॥
काव्यप्रकाशेऽलङ्कारसर्वस्वे च विपश्चिताम्[7] ।
अत्यादरो[8] जगत्यस्मिन् व्याख्यातमुभयं ततः ॥

इत्या[9]लङ्कारिकचक्रवर्तिध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यकाव्यमीमांसाप्रनाकर[10]-
सहजसर्वज्ञमहाकविश्रीविद्याचक्रवर्तिविरचितायां सञ्जीवन्या-
मलङ्कारसर्वस्वटीकाया[11]मर्थालङ्कारप्रकरणं
समाप्तम् ॥

——:०:——

समाप्ता चेयं सञ्जीवन्याख्या
अलङ्कारसर्वस्वटीका ॥

---

1. C. भूमा 2. E. चरिता 3. A. सञ्जीविनीति A's alt. संग्राहनीयं 4. A's alt. अव्याकुल 5. A. शास्त्रे 6. A's alt. C. युक्त्युप 7. E सचेतसां 8. E's alt. येष्वादरो महांस्तेन H. अलंकारो ज 9. A. F. H. अलंकारचक्र C. अलंकार प्रस्था 10. C. कर सर्व 11. C. D. E. तायां अर्था

श्रीमद्विद्याचक्रवर्तिकृता अलङ्कारसर्वस्व-
निष्कृष्टार्थकारिकाः ।

APPENDIX I

श्री मद्विद्याचक्रवर्तिकृता अलङ्कारसर्वस्व-निष्कृष्टार्थकारिकाः ।

विश्वं प्रकाशयति या जातिगुणा[1]द्यात्मकैः निजैः प्रसरैः ।
संस्कारगुणसमृद्धा वाणी मामवतु सरलसन्दर्भा ॥१॥
विभागाधिगतं[2] त्रित्वं त्रिशब्देन समाप्यते ।
त्रिप्रकारत्ववचनः[3] इतिशब्दस्ततो मतः ॥२॥
पुनरुक्तवदाभासो यत्रेत्येवं हि संस्क्रिया ।
अलङ्कार्यैकनिघ्नत्वव्यक्तये समुपाश्रिता ॥३॥
प्रकृष्टो वर्णविन्यासो[4] रसाद्यनुगतो[5] हि यः ।
सोऽनुप्रासस्स च छेकवृत्त्युपा[6]धिवशाद्द्विधा ॥४॥
समुदायद्वयं यत्र विविधं साम्यमृ[7]च्छति[8] ।
सच्छेकलालनात्प्रौढः[9] छेकानुप्रास ईरितः ॥५॥
व्यञ्जन[10]व्यापृतिर्वृत्ति[11]र्वर्णानां रसगोचरा ।
तत्संयोगादियं वर्णरचनावृत्तिरिष्यते ॥६॥
सा वैदर्भ्यादिभेदेन[12] त्रिधा पूर्वं निरूपिता[13] ।
तयोपलक्षितत्वात्तु वृत्त्यनुप्रास [14]इष्यते ॥७॥
यत्र तावेव शब्दार्थौ तात्पर्यं तु विभिद्यते ।
तत्पौनरुक्त्यमाचार्यैर्लाटानुप्रास इष्यते ॥८॥
दोषापत्तिभयादेव शब्दैक्यं स्यादनन्वये ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव[15]हि लक्षणम् ॥९॥
कर्णिकायां लिखेदेकं द्वौ द्वौ दिक्षु विदिक्षु च ।
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु पद्मबन्धो भवेदयम् ॥१०॥

---

1. a. गुणात्मिका b and c. गुणक्रियात्मिका 2. a. b. c. गतत्रित्वं 3. A. C. वचनं 4. C. विन्यासो 5. A. C अनुगुणो हि यः a. b. c. गमम्तु यः 6. C. उपाय 7. D. F. इच्छति 8. F. ति ईरितः 9. D E. प्रौढैः 10. c. व्यापृति 11. a b. c. व्यक्तिः 12. A. भेदा त्रि (भेदो त्रि) 13 A's alt. C. उदाहृता 14. A. C. उच्यते 15. H. एवं

आरोप्यलिपिवर्णानां साम्याद्वाचकवर्णताम्[1] ।
खड्गबन्धादिकं चित्रं काव्यालङ्कार इष्यते ॥११॥
भेदाभेदतुलावृत्तौ साधर्म्यमुपमोच्यते ।
धर्मविच्छित्तिवशतः त्रैविध्यमुपयाति सा ॥१२॥
विरुद्धधर्मसंसर्ग[2]स्तुल्यान्तरनिवृत्तये ।
ततस्तदन्वयाभावात् भवेदयमनन्वयः ॥१३॥
उपमानोपमेयत्वव्यत्यये[3] न क्रमं विना ।
उपमेयोपमा तेन वाक्यभेदैक[4]गोचरा ॥१४॥
स्मृतिस्सा स्मर्यते यत्र सदृशात्सदृशान्तरम् ।
असादृश्यादवाच्यत्वादितः प्रेयान्विभिद्यते ॥१५॥
[5]यत्वभेदप्रधानं[6] स्यात्साधर्म्यं[7] तद्द्विधा मतम् ।
आरोपाध्यवसानाभ्यां आरोपे[8] रूपकं मतम्[9] ॥१६॥
वस्तुतो भेदसद्भावाच्छङ्कया[10] नातिशयोक्तिता ।
विषयस्यानपह्नुत्या [11]न चैतत्स्यादपह्नुतिः ॥१७॥
ततो विषयिरूपेण रूपवान्विषयो मतः ।
आरोपणेन क्रियते[12] तेनैतद्रूपकं मतम् ॥१८॥
भेदस्तृतीयो यस्तत्र[13] परंपरितसंज्ञकः[14] ।
साधर्म्यैणैव[15] तत्सिद्धिर्वैधर्म्येणापि दृश्यते ॥१९॥
विषय्यारोप्यते येन प्रतिस्वं विषयेषु तत् ।
भवेद्विषयसङ्ख्यात्वं सङ्ख्याभेदेऽपि[16] धर्मिणोः[17] ॥२०॥
रूपकं पूर्वसंसिद्धं श्लेषमुत्थापयेद्यदि ।
तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इष्यते ॥२१॥
विषय्याकारमारोप्य विषय[18]स्यगनं यदा ।
रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः ॥२२॥
यदा तु विषयो रूपात् स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।
उपयुक्तश्चे[19] पराकारं परिणामस्तदा मतः ॥२३॥
आरोप्यमाणः प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।
परिणामस्तदा[20] तेन रूपकादस्य भिन्नता ॥२४॥
रूपमात्रसमारोपाद्रूपके रञ्जको ह्यसौ[21] ।

---

1. c. वर्णतः 2. A's alt. C. संबन्ध 3. A's alt. C. व्यत्ययेन 4. A's alt. भेदेन गो 5. D. यत्तु भेद 6. D. प्रधानः 7. D. धर्म्य भावात् 8. A's alt. C. F. आरोपो 9 A's alt. L भवेत् 10. A. C. F. H. शक्त्या 11. A's alt. C. चेत्तत् 12. A's alt. क्रियया 13. a. b. c. यस्त्वत्र 14. a. संज्ञतः c. संज्ञिकः 15. A. C. E. F. धर्म्येणापि 16. D. H. चैकेऽपि 17 H. धर्मिणः 18. H. पयस्य तं यदा 19. A. C. युक्तौ 20. A. तदानेरू C. तदानेकरू 21. a. रञ्जकोऽप्यसौ

व्यवहारसमारोपा[1]दिह स्यात्प्रकृतान्वय[2] ॥२५॥
परिणामसमासोक्त्योर्ज्ञातव्योऽस्माद्विपर्यय ।
उपादानानुपादानकृतो भेदस्तयोर्मिथ ॥२६॥
सन्देहोऽप्रकृतद्वारा प्रकृत सस्पृशेद्यदि ।
प्रतिभोत्था[3]पितस्सोऽयं सन्देहालङ्कृतिर्मत[4] ॥२७॥
सादृश्योत्थापिता भ्रान्तिर्यत्रासौ भ्रान्तिमान्मत ।
नानाधर्मबलादेक[5] यदि नानेव गृह्यते ॥२८॥
नानारूपसमुल्लेखात्स[6] उल्लेख इति स्मृत ।
यदेक[7] तद्धि[8] नानेति गृह्यते [9]धर्मभेदत ॥२९॥
[10]रुच्यादिवशतो लोके नानात्व [11]चेदकृत्रिमम् ।
अतद्रूपस्य ताद्रूप्यान्न ह्यसौ भ्रान्तिरिष्यते ॥३०॥
न चाप्यतिशयोक्ति स्यादभेदे[12] भेदरूपिणी[13] ।
आद्य नानेकधात्व स्याज्ज्ञातृभेदो[14] न चान्तिमे ॥३१॥
विषयज्ञातृभेदाभ्या विना नोल्लेखसभव ।
यद्यपि श्लेषतो बाधो न तयाऽप्यस्य निह्नव ॥३२॥
अनपेक्ष्यापि[15] यच्छ्लेष तथैव[16] स्यातुमर्हति ।
प्रकृत यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुति ॥३३॥
नञा च्छलादिशब्दैश्च सा शब्दान्तरतस्त्रिधा ।
स्याद्रूदाभेदतुलया[17] विच्छित्तिरुपमादिक[18] ॥३४॥
रूपकादिस्त्वभेदांशे मुख्येत्यारोपसश्रयात् ।
उत्प्रेक्षादिरभेदेन वक्ष्यतेऽध्यवसायभाक्[19] ॥३५॥
यदायमुपमानांशो लोकतस्सिद्धिमृच्छति ।
तदोपमैव येनेवशब्द साधर्म्यसूचक ॥३६॥
यदा पुनरय लोकादसिद्ध कविकल्पित ।
तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्द सम्भावनापर ॥३७॥
गुणक्रियावि[20]सबन्धात् प्रकृते [21]ऽप्रकृतात्मना ।
सभावन स्यादुत्प्रेक्षा वाच्ये[22]वार्थ [23]परा यथा ॥३८॥

---

1 D राहादिह 2 A C E F H वय. अप्रकृतार्थेन स्यात् प्रकृत-न्वियति यदि 3 A's alt C उत्पादित 4 a मत. मता 5 a A's alt C एव 6 a A's alt C समुल्लासात 7 D एव 8 a A C F नहि 9 a b रूप 10 a A's alt C प्राप्त्यादि 11 a A's alt C भदत्वया 12 b भद 13 a A's alt रूपित 14 a A's alt C भदनिरूपणे 15 a C D F H यत्पथ 16 a b D E F H सदैव 17 A's alt तुल्या 18 a b c मादिका 19 b c भाक गुण 20 A C क्रियानि 21 C इत्ते व 22 A वाच्या वाच्ये C D वाच्यवार्थ 23 a b c परऽन्य

जातिक्रियागुणद्रव्योत्प्रेक्षणात्सा[1] चतुर्विधा ।
भावाभावाभिमानत्वे[2] जात्यादेस्ताष्टधा पुन ॥३६॥
गुणक्रियानिमित्तत्वे ज्ञेया[3]षोडशधा तथा ।
द्वात्रिंशच्च निमित्तस्योपादानादन्यथा स्थिते ॥४०॥
हेतौ स्वरूपे चोत्प्रेक्ष्ये फले[4] षण्णवति पुन ।
द्रव्यहेतुफलात्मत्वासभवात्तद्भिदा[5] च्युति[6] ॥४१॥
तथा प्रतीयमानाया[7] निमित्तस्यानुपग्रह[8] ।
नापि स्वरूप तद्भेदं[9] तस्मा[10]न्न्यूना भवेदियम् ॥४२॥
क्वचिच्छ्लेषेण धर्मांश[11]गतेनैषा न[12]बाध्यते[13] ।
उपमोपक्रमाऽप्येषा भवेत्सापह्नवाऽपि च ॥४३॥
अभेदाध्यवसायो[14] हि फलेऽतिशय[15]नामनि ।
न पुन फलिनोस्तत्राभेदे भेदो न सिध्यति ॥४४॥
[16]प्रकृतेष्वथवान्येषु ज्ञातव्या तुल्ययोगिता ।
गुणक्रियाभिसम्बन्धात्समानादन्वितार्थिका[17] ॥४५॥
[18]दीपक वास्तवौपम्य[19] प्रकृताप्रकृताश्रयम् ।
आदिमध्यान्तवाक्येषु क्रियाकारकभेदत ॥४६॥
असङ्गद्धर्मनिर्देश[20] इवादेरनुपग्रहे[21] ।
प्रतिवस्तूपमा ज्ञेया प्रतिवाक्यार्थसाम्यत ॥४७॥
बिम्बानुबिम्बन्यायेन निर्देशे[22] धर्मधर्मिणो[23] ।
दृष्टान्तालङ्कृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसश्रया ॥४८॥
[24]सम्भवद्वस्तुसम्बन्धोऽसभव[25]द्वावबोधयेत् ।
प्रतिबिम्ब[26]यदि तदा निर्जातिव्या[27] निदर्शना ॥४९॥
बिम्बानुबिम्बार्थतया वाक्ययो प्रकृतान्ययो ।
स्यात्परपेक्ष्ये[28] दृष्टान्त सापेक्षत्वे निदर्शना ॥५०॥
भेदप्रधाने साधर्म्ये व्यतिरेको विधीयते ।
आधिक्यादुपमेयस्य न्यूनत्या[29]द्वोपमानत ॥५१॥

---

1 A C D E F मभगा सा 2 D मानत्वात् 3 A. षाडनाया 4 A C. भया 5 A C. E. तद्द्विधा 6 D च्युति 7 E. मानाया F मानत्वात् 8 F महात् 9 A C. D E. तर्भेदं 10 A C नन्यां न्यू 11 A C D F धमाश 12 A C. E. F न च बा 13 D बाध्य 14 A C. E. सायाऽपि 15 A C नापन मिति A's alt गापिनी मनि 16 a b c. मन्युनयु 17 A थर्थका C आन्विका E. अधिता H अथना 18 This kārikā is omitted in A C. F 19 D वस्तुत्वाक्य 20 A C D E F निर्देशात् 21 A C F महात् 22 A C D F निर्देशा 23 E धर्मिनो 24 H षयम यम्यु 25 D भवन्या बा 26 Omitted in A C D F H 27 A. निर्यातम्या 28 a b c D पाप 29 E बाताम

गुणप्रधानभावो य [1] शाब्दस्तेन भिदोत्कटा ।
सश्रितातिशयोक्ति च [2] सहोक्तिस्समयोर्मता ॥५२॥
सदसत्त्वनिषृत्तिश्चेन्निवृत्त्या[3]न्यस्य वर्ण्यते ।
तदा द्विधा विनोक्तिस्स्याद्द्विधि[4]रत्र फल भवेत् ॥५३॥
अप्रस्तुत प्रतीत[5] चेद्भेदकांशकसाम्यत [6] ।
व्यवहार[7] समारोप्य[8] प्रस्तुते न्यग्भवत्यय[9] ॥५४॥
तेना[10]प्रस्तुतवृत्तान्तारोपेण प्रस्तुत स्वयम् ।
सक्षेपेणोच्यते तस्मात्समासोक्तिरिय मता[11] ॥५५॥
[12]स्याद्विशेष्यांशसाम्य चेत्प्रस्तुताकाररूपितम् ।
भवेदप्रस्तुत भेद्य रूपकालङ्कृतिस्तदा ॥५६॥
स्यादौपम्यसमासेन समासोक्ति[13]विनिश्चये[14] ।
स्यात्सकरसमासेन समासस्य तु सशये ॥५७॥
न रूपकसमासस्य प्राप्तावस्या प्रवर्तनम् ।
रूपकादर्थससिद्धेरेकदेशविवर्तिन [15] ॥५८॥
विशेषणाशसाम्येनाप्रस्तुतार्थस्य गम्यता ।
समासोक्तिर्मता येन सक्षिप्यार्थो[16]ऽभिधीयते ॥५९॥
शुद्धकार्यसमारोपे साम्य[17] स्यादौपचारिकम् ।
व्यवहारसमारोप साक्षादस्या प्रयोजक [18] ॥६०॥
स्याद्विशेषणसाम्य [19]चेत्समासान्तर[20]सश्रयात् ।
उपमा बाधते नैना[21]मेकदेशविवर्तिनीम् ॥६१॥
दृश्यतेऽर्थान्तरन्यासे[22] समर्थ्ये[23] च समर्थके ।
उत्प्रेक्षायोगिनी चैषा क्वचित्स्यादेककालगा[24] ॥६२॥
विशेषणाना व्यङ्ग्यार्थगर्भीकरणलक्षणा [25] ।
सोत्प्राशता[26] परिकरे[27] व्यङ्ग्य परिकरो यत ॥६३॥
शब्दसाम्य[28] भवेच्छ्लेषो विशेषणविशेष्ययो ।

---

1 A C F यस्य स तेन 2 Omitted in A C D F H 3 E वृत्तान्य a b c वृत्त्यां 4 A C D E F द्विधात्र 5 D प्रतीत 6 C सामान्य तद्व्यव D साम्यत्वम् 7 C हार 8 F स्वमारोप्य 9 A C F अपि 10 A C अनेनाप्र 11 A C तत 12 A C F तद्विशेषणाश 13 A उक्तिवि 14 C निश्चया 15 b c विवर्तिन सा लौकिके लौकिकस्य समान्नपाऽय वस्तुनि । शास्त्रीयवस्तु नस्तद्वच्छास्त्रीये वेत्यनेकधा ॥ विशेषणाना व्यङ्ग्यार्थं 16 A C F त्क्षिप्तार्थो 17 A's alt E G a b c कार्ये 18 C प्रयोजकम् 19 A's alt च इत्थपाम्ना 20 E अन्ते स 21 A C F H नैन 22 A C D E F न्यास 23 C समर्थे 24 A s alt कालता 25 A's alt लक्षणात् 26 A C D E F H प्राशता 27 a b c D परिकरो 28 A साम्ये

यद्येकोऽप्रकृतार्थश्चेद्‌द्व्यंशे[1] भिन्नशब्दता[2] ॥६४॥
शब्दार्थोभयनिष्ठोऽयं सर्वालङ्कारबाधकः[3] ।
[4]पूर्वसिद्धस्य चेदङ्गं[5] तदा न्यायेन बाध्यते ॥६५॥
अप्रस्तुतप्रशंसा तु प्रस्तुतावगमोऽन्यतः ।
[6]सा सामान्यविशेषादिविच्छित्या पञ्चधा मता[7] ॥६६॥
भवेत्साधर्म्यवैधर्म्ययोगतस्सा[8] पुनर्द्विधा ।
संभवेऽसंभवे[9] द्वेधे वाच्यस्याथ पुनस्त्रिधा ॥६७॥
प्रस्तुत[10]स्यावगम्यत्वात्पर्यायोक्ताद्विभिद्यते ।
इयमर्थान्तरन्यासादृष्टान्तालङ्कृतेरपि[11] ॥६८॥
समर्थ्यत्वेन निर्दिष्टः प्रकृतो [12]यस्समर्थ्यते ।
सोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्यादिभिरष्टधा[13] ॥६९॥
पर्यायोक्तं तु कार्यादिद्वारा गम्यस्य वर्णनम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसातो वाच्यस्य प्रस्तुते[14] भिदा ॥७०॥
व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिर्व्याजस्तुति[15]द्वयम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसातः स्तुतिनिन्दात्मिका भिदा ॥७१॥
निषेधाभास आक्षेपः प्रकृतस्येष्टसिद्धये ।
स उक्तविषये वस्तुतदु[16]क्त्योर्वार[17]णात्मकः ॥७२॥
वक्ष्यमाणे[18] पुनस्त्वन्यो ज्ञेय आगूरणात्मकः ।
सामान्यतो विशेषां[19]शादंशश्चेत्येष च द्विधा ॥७३॥
इष्टा[20]र्थोऽस्य निषेधो[21]ऽस्य बाधोऽप्यातिशयध्वनिः । :
चतुष्टयमिदं ज्ञेयं संभूयाक्षेपकारणम् ॥७४॥
अनुक्तस्य निषेधस्य विध्याभासेन सूचनम् ।
आक्षेपो वक्ष्यमाणैकविषयस्त्वेष सम्मतः ॥७५॥
विरोधस्तु तदाभासो जात्याद्यर्थसमाश्रयः ।
तद्वै[22]चित्र्याद्दशविधो विपर्यये[23] व्यवस्थितः ॥७६॥
प्रसिद्धकारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना ।
कार्योत्पादनवैशिष्ट्याद्द्विधा चेयं निमित्ततः ॥७७॥
कार्यांशस्य यदा भावा[24]भावो वक्तुमपेक्षितो[25] ।

---

1. A. G. गम्यांशे 2. D. शब्दत: 3. D. बाधकं 4. E. सर्वं 5. D. omits चेत् 6. Omitted in D. 7. Omitted in D. 8. D. साधु पुनः 9. A's alt. F. भयासंभ 10. A. स्तुतावग 11. A. C. F. अन्तकृतेरपि 12. C. यत् 13. A. C. F. G. अष्टधाः 14. C. स्तुतौ 15. a. b. c. स्तुतिर्द्वे 16. A. C. D. E. F. H. तदुक्त्यो 17. A. F. उच्चारणात्म D. मारणा 18. a. माणो 19. A. C. D. E. G. शेष्यांशांशश्च 20. a. c. इष्टार्थो 21. C षेधो तथापि 22. D. चित्र्यं 23. A. C. पर्यैकत्र्यंवस्थितः 24. C. भावो 25. A. F. अपेक्षते

विभावनाविशेषोक्त्योस्तदा सन्देहसङ्करः ।।७८।।
विशेषोक्तिर्भवेत्कार्यानुत्पत्तिः सति कारणे ।
अत्रैक[1]गुणहान्या तु साम्यदार्ढ्यमलक्षणम् ।।७६।।
कार्यकारणयोर्यो[2]तु कालसाम्यविपर्ययौ ।
अन्या त्वतिशयोक्तिस्सा विरोधांशोपजीवनात् ।।८०।।
कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः[3] ।
अभेदाध्यवसायादिविच्छित्या दृश्यते च सा ।।८१।।
विरूपानर्थयोर्हेतोरुत्पत्तिर्विषमं[4] मतम् ।
तथा [5]विरूपघटना तेनेदं त्रिप्रभेदकम् ।।८२।।
सरूपयोस्संघटना समालङ्कार इष्यते ।
श्लाघ्याश्लाघ्यत्वयोगेन [6]द्वौ भेदावस्य संमतौ[7] ।।८३।।
प्रयत्नस्तु विचित्रं[8] स्याद्विपरीतफलाप्तये ।
निषेधतो[9] वैपरीत्याद्विषमालंकृतेर्भिदा ।।८४।।
अना[10]नुरूप्यमधिकमाश्रयाश्रयिणोर्मतम् ।
आश्रयाश्रयिवैपुल्यवशतो द्विप्रभेदकम्[11] ।।८५।।
क्रियाजननमन्योन्यमन्योन्यालङ्कृतिर्मता ।
अनाधारादि[12]भेदेन विशेषोऽपि त्रिधा मतः ।।८६।।
यथासाधनमेकेन तथैवान्येन[13] [14]बाधनम् ।
व्याघातोऽस्य विरुद्धस्य[15] सौकर्येण क्रिया तथा ।।८७।।
कार्यं कारणमालायां[16] प्राचः[17] प्राचः परं परम् ।
एकावल्यां यथा पूर्वं भेदकंतूत्त[18]रोत्तरम् ।।८८।।
स्थाप्यतेऽपोह्यते चैव तेनेयं द्विविधा मता ।
मालादीपकमाद्या[19]ऽस्योत्तरोत्तरदीपनम्[20] ।।८६।।
उत्तरोत्तरमुत्कर्षावहत्वे सार इष्यते ।
काव्यलिङ्गं तु[21] हेतुत्वेनोक्तिर्वाक्यपदार्थयोः ।।६०।।
नाय[22]मर्थान्तरन्यासो हेतोश्शाब्दत्व[23]संश्रयात् ।
अनुमान तु साध्याय[24] साधनस्योपवर्णना ।।६१।।

---

1 A. C. H एकहान्या 2. A. योस्तु स्त. काल C H. यास्तुकाल 3 A सङ्ग्रहः 4. C. विषमः स्मृत. 5. H. विरूप 6 D. यौ 7. a b c. समतौ 8. A's alt. विचित्रः 9. D C. विशेषतो 10. C. अननु 11. C भेदकः 12. C. नासादितभे 13. A. C. F. अन्यस्य 14. E. बोध a. b. c साध 15 A's alt. विरोधस्य 16. a b. c मालायाः 17. D. प्राचं प्राचं 18. A. C. F. त्तरो 19 A. C F. आद्यस्य 20. A. दीपनात् 21. Omitted in A. C. 22. C. न्याय 23 C शब्दत्व 24. A C. F साध्यमा

तत्संकीर्णत्व[1]शुद्धत्वविच्छित्त्यान्यविलक्ष[2]णात् ।
अप्रतीतप्रतीतौ स्यादनुमानव्यवस्थितिः ॥९२॥
पदार्थाद्वाथ वाक्यार्थान्निर्देशे सति हेतुतः[3] ।
समर्थनं प्रतीतस्य काव्यलिङ्गद्वयं[4] मतम् ॥९३॥
भवेदर्थान्तरन्यासः ताटस्थ्ये हेतुभावतः ।
कार्यकारणभावे तु तस्योक्तं लक्षणान्तरम् ॥९४॥
प्रागुक्तानामनुक्तैस्तु सम्बन्धः [5]क्रमिको यदा ।
यथासङ्ख्यं तथा शाब्दं आर्थं चेति द्विधा मतम्[6] ॥९५॥
पर्याय एकोऽनेकस्मिन् एकत्रानेक इत्यपि ।
द्विधा[7] क्रमवशादेतौ[8] न विशेषसमुच्चयौ ॥९६॥
नेयं विनिमयाभावात् परिवृत्ति[9]भिदास्त्विह ।
चतस्रोऽनेकरूपस्य पृथक्सङ्घातवर्तनात्[10] ॥९७॥
पृथक्साङ्घातवृत्तित्वादनेकोऽर्थो[11] द्विधा स च ।
आधाराधेयभावस्यश्चतस्रोऽस्य भिदास्ततः ॥९८॥
परिवृत्तिर्विनिमयस्त्रिधा सेयं[12] समादिभिः ।
परिसंख्या त्वनेकत्र प्राप्तस्यैकत्र[13] यन्त्रणम् ॥९९॥
चतुर्धा[14] प्रश्नवर्ज्योक्त्योर्भावाभावादियं मता ।
न [15]परं युगपत्प्राप्तिः पक्षेऽपि [16]प्राप्तिरिष्यते ॥१००॥
परिसङ्ख्यानियमयोरतो[17]ऽत्रालौकिकी स्थितिः ।
अर्थापत्तिस्तु [18]कैमुत्येनान्यार्थापात इष्यते ॥१०१॥
प्रकृताप्रकृता[19]पातादियं च द्विविधा मता ।
विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पस्सन्निपातिनोः[20] ॥१०२॥
[21]अश्लेषश्लेषभित्तित्वाद्द्विधाऽयमुपवर्ण्यते[22] ।
गुणक्रियायौगपद्ये[23] त्रिविधस्स्यात्समुच्चयः ॥१०३॥
एकक्रियाया[24]मन्यस्य[25] क्रिया त्वन्यः समुच्चयः ।
सदसद्द्वैध[26]योगेन स[27] त्रिधा संव्यवस्थितः ॥१०४॥
समाधिस्सम्यगाधानं कारणान्तरयोगतः ।

---

1. A. C. F. स्वविच्छि 2. E. लक्षयं 3. D. हेतुकः 4. A. C. लिङ्गान्वयो मतः 5. A. C. क्रमकोविदाः 6. A. C. F. विदुः 7. E. द्विविधा 8. A. एका 9. A. C. F. तदास्त्विह 10. A. C. D. F. H. वर्तनात् परिवृत्ति 11. E. अनेकार्थो 12. Omitted in a. 13. a. एकस्य 14. a. b. c. चतुर्द्धा 15. A. C. F. वरं 16. A. C. F. प्रप्राप्तिः 17. A. C. E. F. अतन्त्रा 18. A. C. F. G. कैमुत्यन्यायार्थं 19. A. C. कृतादियं 20. C. पातिनोः 21. A's alt. C. सश्लेषाश्ले 22. A. C. उपपत्तितः 23. a. b. c. पद्यैः 24. A. C. E. G. क्रियामन्य 25. A. C. E. omit स्य 26. A. C. सद्भेद 27. A. C. E. F. G. H. न द्विविधस्संव्यव

तदीयस्य तिरस्कार प्रत्यनीकमशक्तित. ॥१०५॥
उपमानस्य कैमर्थ्या[1]दुपमेयत्वकल्पनात्[2] ।
द्विधा प्रतीप काप्येत[3]दुपमानत्वतोऽपि च ॥१०६॥
निजेनागन्तुना[4] वाऽपि लक्षणेनान्यगोपनम् ।
निमीलिताख्योऽलङ्कारो द्विप्रकारः प्रकाशित.[5] ॥१०७॥
प्रस्तुत[6]स्यान्यतादात्म्य सामान्यं गुणसाम्यत[*] ।
तद्गुणस्स्वगुणत्यागा[7]दुत्कृष्टस्य गुणग्रहः ॥१०८॥
न[8] तद्गुणे[9]ऽनुहारस्तु गुणताद्रूप्ययोर्द्विधा ।
उत्तर[10] प्रश्नपिशुन असभाव्योत्तरं द्विधा[11] ॥१०९॥
सूक्ष्म तु सूक्ष्म[12] सलक्ष्य विदग्धेषु प्रकाशनम् ।
[13]इङ्गिताकारत[14]स्सूक्ष्मसंलक्षणमिति द्विधा ॥११०॥
व्याजोक्तिर्व्याजवचनेनोद्भिन्नस्य निगूहनम् ।
अपह्नवाय साद्दश्य [15]दृष्टा नापह्नुति[16]र्यतः ॥१११॥
अन्यथा योजन[17] वाक्ये वक्रोक्तिरभिधीयते ।
द्विप्रकारा च[18] विज्ञेया[19] काकुश्लेषसमाश्रयात्[20] ॥११२॥
स्वभावोक्तिर्बुधोन्नेयवस्तुस्वाभाव्यवर्णनम्[21] ।
अथ प्रतीतिवैचित्र्यात्तारतम्यनिरूपणं [22] ॥११३॥
भाविक दूर[23]दुर्लक्ष[24] व्यक्त[25] व्याक्रियतेतमाम् ।
योऽय प्रत्यक्षवद्भाव[26]स्त्वतीतानागतार्थयो. ॥११४॥
तद्भावबिम्बनाच्चित्ते विनिवेशाच्च[27] भाविकम् ।
ना[28]विपर्ययतो भ्रान्ति. साक्षात्त्वान्नेतिवृत्तकम्[29] ॥११५॥
अन्य[30]त्वानध्यवसितेर्न चात्रातिशयोक्तिता ।
न परं वर्तमानार्थ[31]धर्मः प्रत्यक्षतेष्यते ॥११६॥
प्रतिपत्त्रनपेक्षाया. प्रत्यक्षत्वपरिक्षयात् ।

---

1 A C अर्थ्य 2 A C E F G H कल्पन 3 A चोपेता C चाप्येतदु 4 A C गन्तुकविलक्ष 5 A C प्रकीर्तित 6 a स्तुतेन 7 a त्यागादग्युत्कृ 8 C. तद्रूपानुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुण A E. omit न 9 A E. गुणानु C गुणोऽनु 10 Except C all mss प्रभाक्रमुत्तर तस्माद्व चास कृदुत्तरम् 11 After द्विधा A gives प्राकृतस्यजिता etc which is quoted is the Sañjīvanī as from Vidyācakravartin's Bharatasaṃgraha 12 A सूक्ष्म 13 C. चेष्टित 14 C कार सू 15 A दृष्टान्याय C दृष्टा 16 A. C G मत 17 H. मयन 18 Omitted in C 19 A's alt C मा ज्ञया 20 A आश्रिता 21 C वर्णनम् यो य प्रत्यक्ष 22. A C रूपणे 23 A's alt C दूर 24 A C F स्पष्ट 25. A's alt. मया 26 A F मद्भाव 27. A चेतनाच 28 A F न विप 29 A वृत्तं 30. F अन्यथान 31. A मामा कर्यं ध

प्रत्यक्षत्वे च[1] सामग्री भावनाद्भुत[2]वस्तुजा ॥११७॥
प्रत्यक्षत्वं न संभाव्यमिह नोत्प्रेक्षणं ततः ।
अलिङ्गलिङ्गिभावाच्च काव्यलिङ्गं न चेष्यते ॥११८॥
ताटस्थ्यात्स्फुटसंवित्तेर्न तदा रसवद्भ्रमः ।
पश्चात्साधारणीभावे रसवांस्तन्निमित्तकः ॥११९॥
स्फुटत्वान्न स्वभावोक्तिर्लो[3]कोत्तीर्णस्य वस्तुनः[4]।
स्वभावोक्तेः रसवतोर्भेदस्संवादभेदतः ॥१२०॥
न प्रसादगुणश्चैतद्यस्मादौत्तरकालिकम्[5] ।
वास्तवेऽपि हि सौन्दर्ये योग्यत्वादस्य संभवः ॥१२१॥
चिरन्तनानुरोधात्तु तथा व्यक्तं न कीर्तितम् ।
भाविके बुद्धि[6]संवादो मया[7] स्याद्यदि कस्यचित् ॥१२२॥
व्याख्याशिल्पस्य[8] निकषः[9] स[10] मे धीमान्भविष्यति ।
उदात्तं तु समृद्धस्य वस्तुनः कविवर्णनम् ॥१२३॥
अङ्गभन्तरेऽङ्गतापन्नं महच्चरितलक्षणम्[11] ।
द्वितीयोदात्तविषयो व्याप्तो रसवदादिभिः ॥१२४॥
रसभावगुणीभावादनौचित्यप्रवृत्तितः[12] ।
रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितचतुष्टयम् ॥१२५॥
रसवत्त्वप्रियत्वाभ्यां[13] ऊर्जः[14]प्रशमयोगतः ।
निबन्धनं रसवदाद्याख्यां सम्प्रतिपद्यते ॥१२६॥
स्थितिप्रशमवद्भाव[15]स्योदयस्सन्धिरेव च[16] ।
शाबल्यं च[17] गुणीभावे पृथक् पृथगलङ्क्रिया[18] ॥१२७॥
तिल[19]तण्डुलनीत्या संश्लेषः संसृष्टिरिष्यते ।
सा[20] शब्दार्थोभयगतैरलङ्कारैस्त्रिधा मता ॥१२८॥
अङ्गाङ्गिभावा[21]त्सन्देहात् प्रवेशादेकवाचके ।
त्रिधा तु सङ्करश्शब्दालङ्कृत्योरेकवाचके[22] ॥१२९॥

---

1. a. b. c. स्वमाम 2. C. घनामूत 3. A. C. लोकोक्तिः 4. a. b. c. वस्तुनः 5. A. कालिका C. कालिकः 6. A. C. द्विर्द्विसंवा 7. C. मया मध्यस्य क 8. A. C. शीमस्य 9. A. C. निष्कषः 10. A. स धीमान् मा भ C. F. स धीमान्मे भ 11. A's alt. C. वर्णनम् 12. A. प्रवर्तितः 13. A. C. रसप्रियत्वाभ्यां 14. A's alt. सन्दधत 15. A. भावोद 16. Omitted in E. 17. A. C. F. च 18. E. G. क्रियाः 19. A. E. F. G. तिमे स. 20. A. C. च शब्दा 21. A's alt. भावयं देहात् 22. After वाचके A. gives the verse शब्दन्यासो विरस etc. and काव्यप्रकाशेऽलंकारसर्वस्वे etc. that are found at the end of his Sañjīvanī. After the above verses, it reads "इत्यान्तरविशेषनिरूपणे निष्कर्षः ॥"

अलङ्कारसर्वस्वसूत्रविवृतिः ॥

APPENDIX II

VARIANT READINGS IN THE ALAMKARA SARVASVA ACCORDING TO THE THREE EDITIONS

N S ed (1939) with Jayaratha s Vimarśinī	T S S ed (1938) with Samudrabandha s Vyakhyā	Present edition With Vidyācakravartin s Sañjīvanī
P 1 L 2 निजालङ्कार	P 1 L. 2. गुर्वलङ्कार	P 1 L 2. as in N S
P 8 L 1 प्रेय प्रभृतौ	P 6 L 1 प्रेयऊर्जस्वि प्रभृतौ	P 7 L 2 as in T S S
P 8 L 2 उक्त तदित्थ	P 7 L 1 उक्त । उत्प्रेक्षातु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता । तदित्थ	P 8 L 1 as in T S S
P 8 L 2 द्विविध	P 7 L 1 त्रिविध	P 8 L 2 as in T S S
P 9 L 2 काव्यात्मकत्वेन	P 7 L 5 काव्यात्मत्वेन	P 9 L 1 as in T S S
P 9 L 7 जीवित	P 8 L 1 जीव	P 9 L 3 as in N S
P 9 L 8 अभिधान	P 8 L 3 अभिधा	P 9 L. 4 as in T S S
P 9 L 4 काव्यात्मत्व	P 9 L 2 काव्ये सत्त्व	P 11. L. 4 काव्यात्मत्व
P 11 L 1 ब्रुवता	P 9 L 2 as in N S	P 11 L 5 कथयता
P 11 L 4 अभिधातात्पर्यलक्षणाख्यव्यापार	P 10 L 2 अभिधाभावकत्वलक्षणातात्पर्याख्यव्यापार	P 11 L 6 as in T S S
P 12 L 1 गम्यत्वात्	P 10 L 4 गन्तव्यत्वात्	P 12. L 2 as in N S
P 13 L. 2. विश्रान्तिधामत्व	P 10 L 6 as in N S	P 12 L 4 विश्रान्तिस्थानत्व
P 13 L. 4 विरचितत्वाभावात्	P 10 L. 8 विचारितत्वाभावात्	P 12. L. 6 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 13. L. 4. श्राश्रयेण	P. 10. L. 5. श्राश्रयणे	P. 12. L. 5. as in T. S. S.
P. 15. L. 1. लिङ्गितया	P. 10. L. 7. लिङ्गतया	P. 12. L. 6. as in T. S. S.
P. 15. L. 7. आद्योऽप्यर्थं	P. 10. L. 7. as in N. S.	P. 15. L. 1. श्राद्योऽथ
P. 15. L. 8. लक्षणमूल शब्द	P. 13. L. 2. लक्षणामूलः शब्द	P. 15. L. 2. as in N. S
P. 18. L. 2. ध्वनिरलङ्कारमञ्जर्यां दर्शितः। काव्यस्य शृङ्गारप्रधानत्वात्। शिष्टस्तु यथा। वसरं तत्रैव विभक्तः। गुणी	P. 13. L. 4. ध्वनिः कालिदासादि प्रबन्धेषु	P. 23. L. 1 as in T. S. S.
P. 18. L. 3. गुणीभूतव्यङ्ग्यो	P. 13. L. 5. गुणीभूतव्यङ्ग्यं	P. 23. L. 1. as in T. S. S.
P. 19. L. 1. दर्शितः	P. 13. L. 6. प्रदर्शितं	P. 23. L. 2. as in T. S. S.
P. 19. L. 5. वक्ष्यमाण	P. 13. L. 10. as in N. S.	P. 24. L. 4. निरूपयिष्यमाण
P. 19. L. 5. शाब्दप्रस्तावे	P. 14. L. 3. शाब्दे प्रस्थाने	P. 24. L. 6. as in T. S. S.
P. 23. L. 1. मदीये	P. 15. L. 4. मद्वीये	P. 26 L. 3. as in T. S. S.
P. 23. L. 6. An extra third verse दास्याः काष्टतो etc. from Śrīkanṭhacarita given to illustrate Punaruktavadābhāsa.	P. 15. L. 4. The verse दास्याः काष्टतो etc. is omitted.	P. 27. L. 1. as in N. S.
P. 23. L. 9. शुभ्रांशुशीतगुः	P. 16. L. 1. शुभ्रांशुशेखरः	P. 27. L. 4. as in N. S.
P. 24. L. 2. द्वैविध्यमेव स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यमुक्तम्।	P. 16. L. 5. द्वैविध्यमुक्तम्	P. 27. L. 7. as in T. S. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 24. L. 6. व्यञ्जन समुदायाश्रितं	P. 17. L. 3. व्यञ्जनमात्राश्रितं	P. 28. L. 2. as in N. S.
P. 24. L. 12. एकाभिधानलक्षणः	P. 17. L. 9. एकाभिधानानुप्रयेशलक्षणः	P. 28. L. 7. as in T. S. S.
P. 25. L. 5. यथा—आटोपेन etc.	P. 18. L. 5. यथा मदीये श्रीकण्ठस्तवे—आटोपेन etc.	P. 29. L. 3. यथा-सद्याः पशग etc.
P. 25. L. 7. मन्मनोरञ्जनं	P. 18. L. 8. मन्मनोरञ्जनं	P. 30. L. 3. as in T. S. S.
P. 25. L. 8. गुणालङ्कार	P. 18. L. 9. रसालङ्कार	P. 30. L. 4. as in N. S.
P. 26. L. 2. The verse सद्याः etc. given as an alternate illustration for वृत्त्यनुप्रास after the verse आटोपेन etc.	P. 18. The verse सद्याः etc is omitted.	P. 29. L. 4. The verse सद्याः etc. precedes आटोपेन etc. but reads in the fourth line सस्माः instead of समदाः
P. 26. L. 7. एकस्यानर्थकत्वं अपरस्य सार्थकत्वं	P. 18. L. 12. as in N. S.	P. 31. L. 2. एकस्यार्थवत्वमपरस्यानर्थकत्वं
P. 27. L. 2. वक्ष्यमाणप्रभेदवैलक्ष्य	P. 19. L. 5. वक्ष्यमाणालङ्कारपौनरुक्त्यवैलक्ष्य	P. 31. L. 8. वक्ष्यमाणभेदवैलक्ष्य
P. 27. L. 3. पुनरुक्तं	P. 19. L. 6. पौनरुक्त्यं	P. 32. L. 1. as in T. S. S.
P. 28. L. 2. शब्दार्थयोः स्वरूपे	P. 20. L. 2-3 शब्दार्थस्वरूपे	P. 32. L. 3. as in T. S. S.
P. 28. L. 7. The verse भ्रमः क्रियत् etc. is fully quoted and then the second line अत्राम्र etc. is referred to.	P. 20. L. 6. Only the line अत्राम्र etc is quoted.	P. 32. L. 6. as in T. S. S.
P. 29. L. 1. The whole verse कायाः कायाः etc. is quoted.	P. 21. L. 1. कायाः काया इत्यादौ	P. 32. L. 7. as in T. S. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 29. L. 6. साक्षादेव प्रयोजकं	P. 21. L. 4. as in N. S.	P. 33. L. 4. साक्षादेव हि लक्षणं
P. 30. L. 1. व्याख्यातं	P. 21. L 6. व्याख्यानं	P. 33. L. 5. as in N. S.
P. 30. L. 6. वाचकशब्दालङ्कारो	P. 21. L. 11. वाचकालङ्कारो	P. 34. L. 3. as in N. S.
P. 32. L. 1. अनेकप्रकारवैचित्र्य	P. 24. L. 2. प्रकारवैचित्र्येण अनेक	P. 36. L. 1. as in T. S. S.
P. 32. L. 2. पूर्णालुप्तत्वभेदाद्	P. 24. L. 3. पूर्णालुप्तादित्वभेद	P. 36. L. 2. as in N. S.
P. 33. L. 3. उदाहरणम्	P. 26. L. 4. उदाहरणानि	P. 37. L. 4. as in T. S. S.
P. 42. L. 6. प्रास	P. 31. L. 4. प्रास	P. 43. L. 1. as in T. S. S.
P. 42. L. 7. पातयन्	P. 31. L. 5. दारयन्	P. 43. L. 2. as in N. S.
P. 42. L. 8. काल	P. 31. L. 6. काम	P. 43. L. 3. as in N. S.
P. 43. L. 1. सदृशवस्त्वन्तरानुभावे	P. 31. L. 8. सदृशानुभवे	P. 43. L. 5. as in N. S.
P. 43. L. 3. आश्रयेण	P. 31. L. 11. आश्रयणेन	P. 44. L. 1. as in N. S.
P. 43. L. 6. अन्यत्रान्यावापो आरोपः	P. 32. L. 2. आरोपोऽन्यत्र अन्यावापः	P. 44. L. 4. as in T. S. S.
P. 44. L. 1. तस्य विषयविपर्य्यवष्टब्ध	P. 32. L. 3. विषयस्य विपर्य्यवष्टब्ध	P. 44. L. 5. as in N. S.
P. 45. L. 1. अभेदेऽध्यव	P. 32. L. 6. अभेदेनाध्यव	P. 44. L. 7. as in T. S. S.
P. 46. L. 6. भ्रमसंचयं	P. 34. L. 2. भ्रमभसञ्चयं	P. 46. L. 11. as in T. S. S.
P. 47. L. 4. आनीय	P. 34. L. 8. आदाय	P. 46. L. 14. as in T. S. S.
P. 47. L. 6. न वा	P. 34. L. 10. न किं	P. 47. L. 1. as in N. S.
P. 47. L. 10. वक्रेशा रूपणामहेतुकं	P. 35. L. 1. वक्रेन्दुरूपणहेतुकं	P. 47. L. 5. as in T. S. S.

N S ed	T. S S ed	Present ed
P 47 L 10 पीयूषेणा धरामृतस्य श्लिष्टशब्द रूपणम् ।	P 35 L 1 पीयूषस्या धरामृतेन श्लिष्टशब्देन रूपणम्	P 47 L 5 as in T S S
P 49 L 5 ग्राविष्ट-लिङ्गत्वे	P 37. L 5 आविष्टलिङ्ग सङ्ख्यत्वे	P 49 L 3 आविष्टलिङ्ग-सङ्ख्यात्वे
P 51 L 5 ग्रभावात्	P 39 L 1 असम्भवात्	P 52 L 1 as in N S
P 51 L 6 अधिकरणप्रयोगात्	P 39 L 2 अधिकरण्याभ्या	P 53 L 1 as in T S S
P 51 L 8 उपहृतवान्	P 39 L 5 उपकृतवान्	P 53 L 4 as in T S S
P 52 L 1 ग्रधिकरणान्तर	P 39 L 8 ग्रधिकरणा-तर	P 54 L 1 as in T S S
P 52 L 2 तदत्र	P 40 L 1 तत्र	P 54 L 2 as in N S
P 25 L 6 तादात्म्यात्	P 40 L 5 तादात्म्यात्तु	P 54 L 6 as in T S S
P 53 L 2 राजसङ्घटने तूपाय	P 40 L 9 ग्रत्र राज सङ्घटने उपाय	P 55 L 3 as in T S S
P 53 L 6 अप्रकृत	P 41 L 2 ग्रप्रकृतोऽर्थे	P 55 L 7 as in T S S
P 53 L 6 अप्रकृते	P 41 L 2 अप्रकृतसन्देहे	P 55 L 7 as in N S
P 53 L 6 विषयोऽपि	P 41 L 2 प्रकृतोऽपि	P 55 L 7 as in N S
P 54 L 7 साक्षात्	P 41. L 12 सर्वा	P 56 L 7 as in N S
P 54 L 8 चिरात्	P 42 L 1 पुर	P 56 L 8 तिर
P 55 L 4 केचित्तु	P 42 L 10 as in N S	P 57 L 4 केचित्त
P 55 L 4 अध्यवसायाध्यवसानेन	P 42 L 10 ग्रध्यवसायात्मकेन	P 57 L 4 as in N S
P 55 L 4 सन्देहप्रकारं	P 42 L 10 इम सन्देह कार	P 57 L 4 as in T S S
P 55 L 5 द्योतकम्यत्वा दुत्प्रेक्षा	P 42 L 11 द्योतकत्व मन्या उत्प्रेक्षा	P 57 L 5 द्यातकत्वा-दुत्प्रेक्षा
P 59 L 1 न चेद् निर्निमित्त	P 44 L 5 न चानिमित्त	P 58 L 10 as in N S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 59. L. 1. यथायोगं	P. 44. L. 7. यथासंभवं	P. 58. L. 10 as in N. S.
P. 59. L. 5. साधितं	P. 44. L. 9. साधितः	P. 58. L. 3 as in N. S.
P. 59. L. 8. श्रीकण्ठाख्यो जन	P. 45. L. 3. श्रीकण्ठजन	P. 58. L. 5 as in T. S. S.
P. 59. L. 9. समस्तव्यस्ता	P. 45. L. 5. समस्ताव्यस्ता	P. 58. L. 7 as in T. S. S.
P. 61. L. 2. सङ्करप्रतीतिः	P. 46. L. 4 as in N. S.	P. 60. L. 3. संकरप्रवृत्तिः
P. 61. L. 8. एवं पृथुरसि यर्जुनो	P. 47. L. 3. एवं गुरुर्वचसि पृथुरसि विशालो मनस्यर्जुनो	P. 61. L. 1. एवं गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो
P. 61. L. 2. विच्छित्तिसद्भावः	P. 48 L.1. विच्छित्यन्तरसंभवः	P. 61. L. 6. विच्छित्तिसंभवः
P. 61. L. 3. अलंकारान्तर	P. 48. L. 3. कारकान्तर	P. 61. L. 6 as in N. S.
P. 61. L. 4. आश्रयेण	P. 48. L. 3. आश्रयणेन	P. 61. L. 7 as in N. S.
P. 63. L. 1. विपयस्यापह्नवे	P. 49. L. 1. विपयापह्नवे	P. 62. L. 1 as in T. S. S.
P. 63. L. 2. प्रक्रान्तापह्नव	P. 49. L. 2. प्रक्रान्तानपह्नव	P. 62. L. 2 as in T. S. S.
P. 63. L. 5. पूर्वोक्तभेद	P. 49. L. 6. पूर्वकभेद	P. 63. L. 3 as in T. S. S.
P. 64. L. 2. शशक इति नो मां	P. 50. L. 2. शश इति न तन्मां	P. 63. L. 6 as in N. S.
P. 64. L. 5. अत्रैन्दवस्य	P. 50. L. 6. अत्र स्वैन्दवस्य	P. 63. L. 9 as in N. S.
P. 65. L. 4. विलसदमर	P. 51. L. 1. विकसदमर	P. 64. L. 6 as in N. S.
P. 65. L. 15. पौर्वापर्यप्रयोगविपर्यं	P. 52. L. 2. पौर्वापर्यप्रयोगपर्याय	P. 65. L. 1. पौर्वापर्यविपर्यय
P. 66. L. 1. सदपि	P. 52. L. 2. संभवदपि	P. 65. L. 1 as in T. S. S.
P. 66. L. 2. निरन्तरं	P. 52 L. 4. पूर्वं	P. 65. L. 3 समनन्तरं
P. 71. L. 7. सत्यताप्रतीतिः	P. 54. L. 5. सत्यतया प्रतीति	P. 67. L. 6 as in T. S. S.

N.S. ed	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 73. L. 1. प्रतीयमाना यास्तु	P. 56. L. 8 as in N. S.	P. 69. L. 3. प्रतीयमाना-याश्च
P. 76. L 8. श्लिष्टशब्दहेतुः	P. 61. L. 9. श्लिष्टशब्दहे-तुका	P. 74. L. 9 as in T. S. S.
P. 77. L. 3. क्विप्	P. 61. L. 8. क्विबित्येके	P. 74 L. 8 as in T. S S.
P. 77. L. 5. अङ्गदैः	P. 61. L. 11. अङ्गुलीयकैः	P. 74. L. 10 as in N.S
P. 79. L. 8. कुटिलत्वादिः निर्दिष्टमेव	P 64. L 12. कुटिलता निर्दिष्टेव	P. 78. L. 2. कुटिलत्वं निर्दिष्टमेव
P. 80. L. 2. लोक्य-मानास्ता	P 64. L. 12. लोप्यमा-नाज्ञा	P. 78. L. 6 as in T. S. S.
P. 81. L 7. अत्र अध-परिवर्तनस्य फल	P. 65. L. 12. अत्राध-परिवर्तनफल	P. 79. L. 6. अत्र परि-वर्तनस्य फल
P. 83. L. 4. अध्यवसाने	P. 66. L. 7. अध्यवसाये	P. 80. L. 6 as in T. S. S
P. 83. L. 5. विषयिणा अन्तर्निगीर्णत्वे	P. 66 L. 8 विषयिणा निगीर्णत्वे	P. 81. L. 1. विषयिणा अन्तर्नीतत्वे
P. 83. L. 6. सिद्धत्वे तु अध्य	P. 66. L. 9 as in N. S.	P. 81. L. 2. सिद्धत्वे अध्य
P 85. L. 6. The verse 'मणिअलद्धम्मि' etc. given as an alternate illustration for the second variety of Atiśayokti.	P. 67. L. 9 as in N. S.	P. 81. L. 12. The verse "णाराअणोत्ति etc." given as an alternate illustration
P 85 L. 7. अपि प्रिया-धरसस्य विषय	P 67 as in N. S	P. 82. L. 1. अपि विषय
P. 87. L. 7. विपर्ययो यथा—	P. 69. L. 7. पौर्वापर्य विपर्ययो यथा—	P. 83. L. 7 as in T. S. S.
P. 88. L. 6. अभेदादि-वचनं	P. 70. L. 1 as in N. S	P. 83. L. 14. अभेदादि-कथनं

N S ed	T S S ed	Present ed
P 88 L 8 वदनादीना कमलादीभेदऽपि वास्तव	P 70 L 4 वदनादीनां वास्तव	P 84 L 2 as in T S S
P 89 L 2 आश्रयालङ्कार	P 71 L 4 आश्रयेणालङ्कार	P 85 L 1 as in N S
P 94 L 9 वस्तुत शब्द	P 77 L 8 वस्तुशब्दस्य	P 90 L 3 as in T. S S
P 96 L 1 प्रतिबिम्बभावतया	P 78 L 6 प्रतिबिम्बतया	P 91 L 2 as in T S S
P 96 L 8 तन्निबन्धन	P 78 L 14 एतन्निबन्धन	P 91 L 9 as in T S S
P 96 L 11 नोऽस्य	P 79 L 4 नो द्विष	P 91 L 14 as in T S S
P 99 L 3 आरोप्यते	P 82 L 5 अध्यारोप्यते	P 93 L 8 as in T S S
P 100 L 1 इय चोप मेय उपमानवृत्तस्यास भवात्	P 82 L 10 as in N S	P 94 L 1 इयं च सामान्येनैवोपमानवृत्तस्योपमेयेऽसम्भवात्
P 100 L 12 कर्णजाप	P 83 L. 11 कर्णजप	P 95 L 4 as in N S
P 100 L 13 धृतोऽन्य मुखदर्पणो	P 83 L 12 कृतान्ध मुखमण्डना	P 95 L 5 as in T S S
P 105 L 1 कुमुदवने	P 87 L 4 कुमुददले	P 99 L 6 as in T S S
P 105 L 3 एतद्विशेषण	P 87 L 6 एतद्विशेष	P 99 L 7 as in T S S
P 106 L 1 शोभनत्व स्य भाव शोभनत्व	P 89 L 3 शोभनत्व स्याभाव अशोभनत्व	P 100 L 7 as in T S S
P 106 L 2 भाव अशो भनत्व	P 89 L 4 अभाव शोभनत्व	P 101 as in T S S
P 106 No alternate illustration for the first variety of Vinokti	P 90 The verse प्रयत्न मधुनैव etc. given as an alternate illustration	P 101 as in N S

N S ed	T S S ed	Present ed
P 108 L 4 समासात्तिविपय	P 92 L. 1 समासोक्तिगोचर	P 103 L 5 as in N S
P 109 L 1 अवच्छेदकत्व	P 92. L 3 अवच्छेदकत्वाच्च	P 104 L. 2 as in T S S
P 109 L 3 ततश्च	P 92 L 5 तच्च	P 105 L, 1 as in T S S
P 109 L 9 नायकनायिकात्य	P 93 L 4 नायकतात्य	P 105 L 6 as in T S S
P 110 L 1 तन्वीत्यादि	P 94 L 1 as in N S	P 106 L 3 तनुरेत्यादि
P 110 L 4 इय च समासोक्ति पूर्व	P 94 L 5 इय च पूर्व	P 106 L 6 as in N S
P 110 L 5 अस्पष्टा	P 94 L 5 अस्फुटा	P 106 L 6 as in T S S
P 110 L. 7 अलिवृन्दव	P 94 L 7 अलिवृन्देन	P 106 L 9 as in T S S
P 111 L 3 पूर्वदर्शित	P 95 L 4 प्राक्प्रदर्शित	P 107 L 7 as in T S S
P 111 L 7 चन्द्रोऽयमित्यार्त	P 95 L 9 चन्द्रामयेत्यार्त	P 108 L 4 as in T S S
P 113 L 4 इय च शुद्ध	P 97 L 7 इत्थ च शुद्ध	P 109 L 6 इत्थ शुद्ध
P 114 L 4 हठकामुकत्व	P 98 L 11 हठकामुक व्यवहार	P 111 L 1 as in T S S
P 114 L 9 अत्र नीरसैकण्टकिभी	P 98 L 18 as in N S	P 111 L 7 अत्र कण्टकिभि
P 114 L 21 व्याकरणप्रसिद्ध	P 99 L 12. व्याकरण शास्त्रप्रसिद्ध	P 112 L 8 as in N S
P 115 L 21 The verse स्वपक्ष etc. given as an instance of तर्कशास्त्रवस्तुसमाराप	P 100 L 101 The verses दशवक्त्रविवाद etc. and स्वपक्ष etc given as examples	P 113 L 8 as in N S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 115. L. 21. The verse गण्डान्ते etc. as an instance of ज्योतिः शास्त्रवस्तुसमारोप	P. 101 as in N. S.	The verse is omitted.
P. 116. L. 8. अभ्यन्तरे	P. 103. L. 1 आभ्यन्तरी	P. 115. L. 1 as in T. S. S.
P. 116. L. 9. उज्जिधामा	P. 103. L. 2. उज्जिगासा	P. 115. L. 2 उज्जिहासा
P. 117. L. 3. इत्यत्रास्तितावद्	P. 104. L. 3. अस्तितावद्	P. 117. L. 6 as in T. S. S.
P. 117. L. 11. नायकव्यवहार	P. 105. L. 1. नायकत्वव्यवहार	P. 118. L. 3 as in T. S. S.
P. 117. L. 7. उपमेव अभ्युपगम्या	P. 105. L. 11. उपमैव उपास्या	P. 119. L. 5 as in T. S. S.
P. 117. L. 7. गत्यन्तरासंभवात्	P. 105. L. 12. गत्यन्तराभावात्	P. 119. L. 5 as in T. S. S.
P. 118. L. 10. एवेति	P. 106. L. 3. एव युक्तेति	P. 119. L. 8 as in T. S. S.
P. 119. L 6. कार्योपनिबन्धनेन उत्थापितया	P. 107. L. 4. कार्योपनिबन्धेन उत्थापितया	P. 120. L. 11. कार्योत्थापितया
P. 119. L. 16. पतिपत्नी	P. 108. L. 4. भर्तृपत्नी	P. 121. L. 6 as in T. S. S.
P. 120. L. 2. उत्प्रेक्षान्तरात्तु	P. 108. L. 6. उत्प्रेक्षात्तु	P. 121. L. 8 as in N. S.
P. 122. L. 4. अर्थान्तरगतध्वनेर्विषयः	P. 110. L. 7. अर्थान्तरावगतिध्वनिविषयः	P. 123. L. 6. अर्थान्तरावगतिर्ध्वनेर्विषयः
P. 122. L. 6. शिष्टप्रकारः	P. 111. L. 1. अवशिष्ट प्रकारः	P. 123. L. 8. श्लिष्टप्रकारः
P. 123. L. 5. हरिहरयोर्द्वयोरपि प्राक्	P. 112. L 3. हरिहरयोः प्राक्	P. 125. L. 1 as in N. S.
P. 124. The passage from अलङ्कार्यालङ्करणभावस्य... ....लोकव-	P. 113 as in N. S.	Pp. 125-26. The passage अलङ्कार्य... व्यवस्थानात् follows

N S ed	T S S ed	Present ed
इत्यवस्थानात् occurs before the passage एष च तुल्ययाचितायां प्रतिमानम्		एष च प्रतिमान
P 124 L 1 अलङ्कार्या लङ्करण	P 113 L 5 अलङ्कार्या लङ्कार	P 126 L 9 as in N S
P 124 L 3 अर्थभेदात्	P 114 L 2 अर्थभेद	P 126 L 11 as in T S S
P 124 L 5 एकताव सायात्	P 114 L 4 एकताध्य वसायात्	P 127 L 2 as in N S
P 124 L 8 स्वयमेव श्लिष्टत्व	P 114 L 7 स्वयमेव शब्दयो श्लिष्ट व	P 127 L 5 as in T S S
P 124 L 9 शब्दा लङ्कारत्व	P 114 L 8 शब्दा-लङ्कारश्लिष्टत्व	P 127 L 6 7 as in N S
P 124 L 10 अलङ्कार-त्वस्य	P 114 L 10 अलङ्का-र्यालङ्कारभावस्य	P 127 L 7 as in N S
P 125 L 2 यन ध्वस्त मनोभवेन बलिजित्काय पुरा स्त्रीकृत इत्यादौ	P 115 L 2 येन ध्वस्त मनाभवेन इत्यादि	P 125 L 11 as in T S S
P 126 L 1 तत्पृष्ठे	P 115 L 8 तत्तिष्ठत्वेन	P 125 L 5 as in N S
P 126 L 9 विशे ष्यस्यापि	P 117 L 2 विशेष्यस्यैव	P 128 L 2 विशेष्यां शस्य
P 127 L 4 त्रयीमयत्व सव	P 117 L 6 त्रयीमयसव	P 128 L 6 as in T S S
P 128 L 1 विरोधा भास	P 118 L 1 विरुद्धा भास	P 129 L 3 as in N S
P 130 L 4 ध्वनि बोद्धव्य	P 119 L 9 as in N S	P 130 L 9 ध्वनि-त्वसेय
P 130 L 11 उशीनर्या	P 120 L 2 औशीनर्या	P 131 L 2 as in T S S
P 130 L 13. गमन	P 120 L 4 प्रस्थानं	P 131 L 4 as in T S S

N S ed	T S S ed	Present ed
P 131 L 2 सम्भत्र नीय	P 120 L 8 विश्रामणीय	P 131 L 6 विश्रमर्णा
P 131 L 9 अपह्नुतेरत्र विद्य	P 121 L 2 as in N S	P 131 L 13 अपह्नुतेर्विद्य
P 131 L सादृश्यार्थमत्र प्रवृत्ते	P 121 L 2 सादृश्यार्थप्रवृत्ते	P 131 L 13 as in T S S
P 132 L 15 द्वैविध्य	P 123 L 2 द्वैत	P 133 L 5 as in N S
P 133 L 2 तत्रापि	P 123 L 3 as in N S	P 133 L 7 तथापि
P 133 L 10 वारिधि	P 124 L 1 as in N S	P 134 L 1 पाथस
P 133 L 14 इद्देत्यनुदिन	P 124 L 4 मर्मेत्यनुदिन	P 134 L 4 as in T S S
P 133 L 15 कायप्रतीतौ	P 124 L 6 कार्यप्रतिपत्तौ	P 134 L 6 as in N S
P 134 L 2 मामालपति	P 124 L 8 मा नालपति	P 134 L 8 as in N S
P 134 L 5 अत्र धाराधिरूढो	P 124 L 11 अत्र तथा धिरूढो	P 134 L 11 अत्र तथा धाराधिरूढा
P 134 L 8 विद्रुमरुचि	P 124 L 14 विद्रुमदल	P 135 L 2 as in T S S
P 135 L 2 विलासद्धय	P 125 L 8 विलासत्र न्थ्य	P 13ɔ L 12 as in T S S
P 137 L 2 स्थितम् एतानि	P 125 L 10 स्थितम् सारूप्येयथा । एतानि	P 137 L 2 as in T S S
P 137 L 9 शाखाटक	P 129 L 1 शाकोटक	P 137 L 8 as in T S S
P 137 L 10 वैराग्यादिव	P 129 L 2 निर्वेदादिव	P 137 L 9 as in N S
P 138 L 1 आरापेया प्रतीतिरिति युज्यत	P 129 L 6 आराप प्रतीतर्युज्यत	P 137 L 13 आरापित स्वप्रतीतर्युज्यत

N S ed	T S S ed	Present ed
P 139 L 1 उक्तन्यायेन	P 130 L 4 as in N S	P 139 L 1 उक्तनयेन
P 140 L 12 ि थरा	P 132 L 4 स्थिरी	P 140 L 6 as in T S S
P 141 L 1 अपराधे	P 132 L 10 अपराद्ध	P 140 L 12 as in T S S
P 141 L 3 अपराद्ध स्याच्चित्त	P 132 L 12 अपरा धान्नित्त	P 141 L 1 as in T S S
P 141 L 10 गम्यस्य	P 134 L 2 गम्यस्यैव	P 141 L 7 as in T S S
P 142 L 10 प्रमाणा न्तरात्	P 135 L 3 प्रमाणा- न्तरेण	P 142 L 7 as in N S
P 144 L 1 धवलताहेतु	P 136 L 5 as in N S	P 143 L 7 धवलत्वहेतु
P 144 L 9 भणित्या	P 137 L 1 भणिति प्रकारेण	P 143 L 14 as in N S
P 144 L 9 क्लिष्ट	P 137 L 1 क्लिष्ट	P 143 L 15 as in T S S
P 144 L 11 विशेष प्रतिपत्त्यर्थं	P 137 L 3 as in N S	P 144 L 1 विशेषप्रती त्यर्थं
P 145 L 3 स्नानतुल्य	P 138 L 2 as in N S	P 144 L 6 स्नानतुल्यता
P 145 L 4 आसूत्रि ताभिधानत्वेन	P 138 L 3 आसूत्रिता भिधेयत्वेन	P 144 L 7 as in N S
P 147 L 12 हृतजवि तेन	P 140 L 8 as in N S	P 146 L 2 हृतजीवितेन
P 148 L 5 सातिशया त्कोपजनकत्वात्	P 141 L 4 सातिशयो मरणाशङ्कापजनकत्वादि	P 146 L 8 सातिशय कोपजनक च
P 150 The verse देया शिलापट्ट etc given as a counter example of Akṣepa according to Ruyyaka	P 143 L 4 The verse is omitted	P 148 L 8 as in N S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 150. L. 7. कर्णामृतं	P. 143. L. 2. काव्यामृतं	P. 147. L. 11 as in T. S. S.
P. 151. L. 5. ध्वन्यमानोऽपि	P. 143. L. 14 as in N. S.	P. 148. L. 9. Omits अपि
P. 151 L. 8. अनर्थमिमा	P. 144. L. 2. अत्यर्थमिमा	P. 148. L. 11 as in N. S.
P. 152. L. 2. आभासस्य गुणानां	P. 144. L. 11. आभासस्य । महोदधेरम्भः कुम्भपरिच्छेदशक्तिनिदर्शनेन हयग्रीवगुणानां	P. 148. L. 19 as in T. S. S.
P. 152. L. 4. सर्वथेष्टनिषेध	P. 144. L. 14. सर्वथेष्टानिष्टस्य	P. 149. L. 2 as in T. S. S.
P. 153. L. 5. असंविज्ञान	P. 146. L. 4. असंविज्ञात	P. 150. L. 8 as in N. S.
P. 135. L. 11. शिशिराः सहंसगतयो	P. 146. L. 10. शिथिलाः सहसरुचयो	P. 150. L. 6 as in T. S. S.
P. 154. L. 3. अभिनवत्वेन	P. 147. L. 3. विधानबलेन	P. 150. L. 9 as in N. S.
P. 154. L. 11. चत्वारो भेदाः	P. 148. L. 4. चत्वारो विरोधाः	P. 152. L. 7 as in N. S.
P. 156. L. 1. श्लेषगर्भत्वे	P. 150. L. 1. श्लेषगर्भे	P. 153. L. 7 as in N. S.
P. 157. L. 1. विरोधमूलालङ्काराः	P. 151. L. 4. विरोधमूलान्यलङ्कारान्तराणि	P. 153. L. 12 as in N. S.
P. 157. L. 1. प्रदर्श्यन्ते	P. 151. L. 4. उच्यन्ते	P. 153. L. 12 as in T. S. S.
P. 157. L. 7. अप्रस्तुतं कारण	P. 151. L. 6. अप्रसिद्धं तु कारणं	P. 153. L. 5 as in T. S. S.
P. 159. L. 3. अनुप्राणितत्वेन इयं च	P. 154. L. 1. Between अनुप्राणितत्वेन and इयं is the discussion of the figure in the verse. असंभृतं मण्डनमङ्ग-	P. 155. L. 8 as in N. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
	यदि etc. in the passage असंमृतं मण्डनमिति"....... अयतनाः	
P. 169. L 4. तत्रोक्तनिमित्ता	P. 155. L. 1 as in N. S.	P. 155. L. 8. तत्रासंभृतमिति उक्तनिमित्ता
P. 169. L. 7. गम्यमानम् असंभृतं etc. which is the passage discussing the figure in the verse असंभृतं मण्डनं etc.	P. 155. L. 5. गम्यमानम्। इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा— अनिद्रो etc. After this verse, the line विभावनां लक्षयित्वा etc. introducing the figure Viśeṣokti is found.	P. 155. L. 11. गम्यमानम् इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा-अनिद्रो etc. After this verse the passage असंभृत · मण्डनं ''' अयतनाः is found. Following this discussion is the line विभावनां लक्षयित्वा etc.
P. 161. L. 12. तथा-ह्लादादयः	P. 156. L. 13. तथा आह्लादत्वादयः	P. 158. L. 2 as in N. S.
P. 161. L. 13. प्रियतमास्यम	P. 156. L. 14 as in N. S.	P. 158. L. 2. कान्तास्यम
P. 162 L. 2. तरुतले	P. 157. L. 6 तरुमूले	P. 158. L. 10 as in N. S.
P. 163. L. 19. तयोस्तु भिन्न	P. 159. L. 10. तयोर्वि भिन्न	P. 160. L. 11. as in T. S. S.
P. 164. L. 4. विरुद्ध	P. 160. L. 3. विरोधि	P. 160. L. 15 as in T. S. S.
P. 166. L. 8. कन्दलयति	P. 162. L. 10. पल्लवयति	P. 162. L. 5 as in T. S. S.
P. 166. L. 8. The verse परिहिमअं etc. as an extra illustration of Viṣama.	P. 162. L. 10. The verse is omitted	P. 162. L. 5. as in T. S. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 167. L. 6. रुचिरतायाः	P. 163. L. 7. रुचिरतायां	P. 163. L. 1 as in N. S.
P. 167. L. 14. स्फीतिः	P. 164. L 3 as in N. S.	P. 163. L. 9. स्फातिः
P. 169. L. 11. जलाधारावधिः	P. 167. L. 2. जलाधारावलिः	P. 163. L. 1 as in N. S.
P. 173. L 1 अन्यत्र	P. 169. L. 13. अनन्यत्र	P. 165. L. 1 as in N. S.
P. 173. L. 4. अपि लोक	P. 170. L. 3. अपिभाविलोक	P. 167. L. 3 as in T. S. S.
P. 173. L. 6. यं कश्चित्	P. 170. L. 5. यं is omitted.	P. 167. L. 6 as in T. S. S.
P. 174. L. 2. वामलोचनाः	P. 170. L. 10. चारुलोचनाः	P. 167. L. 10 as in T. S. S.
P. 174. L. 4. जीवनीयत्वं	P. 170 L. 12. जीवनविषयत्वं	P. 167. L. 12 as in N. S.
P. 175. L. 3. प्रकरणं	P. 171. L. 4. प्रकरणे	P. 167. L. 16. प्रकरणस्य
P. 176. L. 3. प्रस्थापने	P. 172. L 7 as in N. S.	P. 168. L. 12. प्रस्थाने
P. 176. L. 4. प्रस्थापन	P. 172. L. 8 as in N. S.	P. 168. L. 13. प्रस्थान
P. 178. L. 1. यत्र पूर्वं	P. 173. L. 2. यदा पूर्वं	P. 169. L. 8. यदि पूर्वं
P. 178. L. 4. पुराणि	P. 173. L. 11. गृहाणि	P. 169. L. 10 as in N. S.
P. 178. L. 10. निषेध्यत्वेन स्थितं	P. 174. L. 7. निषेध्यत्वेन निबद्धं	P. 170. L. 1. अपोह्यतया स्थितं
P. 178. L. 11. पङ्कजानां	P. 174. L. 8. पङ्कजादीनां	P. 170. L. 2 as in T. S. S.
P. 178. L. 11. षट्पदत्वं	P. 174. L. 8. षट्पदत्वादि	P. 170. L. 2 as in T. S. S.
P. 178. L. 12. पूर्वस्य पूर्वस्य	P. 174. L. 9. पूर्वपूर्वस्य	P. 170. L. 4 as in N. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 179. L. 9. उत्कर्षमुदारः	P. 175. L. 3. उत्कर्षसारः	P. 170. L. 13 as in T. S. S.
P. 179. L. 10. उदाराख्योऽलङ्कारः	P. 175. L. 4. सारः	P. 170. L. 14 as in T. S. S.
P. 180. L. 2. Besides the verse राज्ये सारं etc. gives the verse जये धरित्र्याः etc. as an illustration of Udāra	P. 175 omits the verse जये धरित्र्याः etc.	P. 171. as in T. S. S.
P. 181. L. 3. पदार्थता	P. 176. L. 5. पदार्थत्वे	P. 171. L. 7 as in T. S. S.
P. 182. L. 9. हेतुत्वेन	P. 178. L. 1. हेतुः	P. 172. L. 7 as in N. S.
P. 184. L. 2. धर्मान्वय	P. 179. L. 4. धर्मतान्वय	P. 172. L. 19 as in N. S.
P. 186. L. 4. इत्यत्र	P. 181. L. 5. इत्यादावपि	P. 174. L. 4 as in T. S. S.
P. 186. L. 6. वाक्यार्थः हेतुः	P. 181. L. 7. वाक्यार्थस्य हेतुत्वं	P. 174. L. 6 as in T. S. S.
P. 186. L. 6. हेतुप्रतिपादक	P. 181. L. 7. हेतुत्वप्रतिपादक	P. 174. L. 6 as in T. S. S.
P. 187. L. 1. इत्यादिः	P. 182. L. 3. इति	P. 174. L. 12 as in N. S.
P. 187. L. 3. गमनिका	P. 182. L. 5 as in N. S.	P. 174. L. 13 गतिः
P. 187. L. 6. अनूद्देशः	P. 182. L. 8. अनुनिर्देशः	P. 175. L. 3 as in T. S. S.
P. 188. L. 6. लावण्योकःसद्म	P. 183. L. 13. लावण्यौकस्सद्म	P. 176. L. 5 as in T. S. S.
P. 189. L. 1. एकस्मिन् श्रम	P. 184. L. 4. एकस्मिन् वा श्रम	P. 176 L. 12 as in T. S S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 189. L. 5. क्रमोपादानात्	P. 185. L. 8. क्रमप्रतिपादनात्	P. 176. L. 15 as in T. S. S.
P. 190. L. 2. संहतरूपः	P. 186. L. 6 as in N. S.	P. 177. L. 6. संघातरूपः
P. 190. L. 8. विसृष्टरागः	P. 187. L. 3. निसृष्टराग	P. 177. L. 12 as in N. S.
P. 191. L. 6. उपादानतया	P. 188. L. 2. अपादानतया	P. 178. L. 8 as in T. S. S.
P. 192. L. 5. प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका	P. 189. L. 7. प्रदोषेषु विकीर्णतारका	P. 179. L. 8 as in N. S.
P. 192. L. 10. हीनगुणेन	P. 189. L. 14 न्यूनगुणेन	P. 179. L. 14 as in T. S. S.
P. 193. L. 3. अत्राद्ये	P. 190. L. 3. अत्र पूर्वार्धे	P. 179. L. 17 as in N. S.
P. 193 L. 3. द्वितीयार्धे	P. 190. L. 3. उत्तरार्धे	P. 179. L. 17 as in N. S.
P. 193. L. 4. अनेकप्राप्तौ	P. 190. L. 4. अनेकत्र प्राप्तौ	P. 180. L. 1 as in N. S.
P. 193. L. 6. एकत्रासंभाव्ये द्वितीयपरिहारेण	P. 190. L. 5. एकत्र द्वितीयादिपरिहारेण	P. 180. L. 3 as in N. S.
P. 194. L. 8. वस्त्वन्तरशब्दमात्रं वेति	P. 192. L. 2. वस्त्वन्तरं शाब्दम् आर्थं चेति	P. 181. L. 2 as in T. S S.
P. 195. L. 2. पाक्षिक्यपि प्राप्तिः	P. 193. L. 3. पाक्षिक प्राप्तिः	P. 181. L. 9 as in T. S. S.
P. 198. L 12. नमन्तु	P. 196. L. 3 नमयन्तु	P. 183. L. 12 as in N. S.
P. 199. L. 13. प्रमाणं श्लिष्टत्वं	P. 197. L. 7. प्रमाणविशिष्टत्वं	P. 184. L. 8 as in N. S.
P. 201. L. 5. एतद्विभिन्न	P. 199. L. 1. एतद्‌भिन्न	P. 185. L. 7 as in N. S.

N S ed	T S S ed	Present ed
P 201 L 15 सप्रेमकम्प	P 199 L 11 सप्रेमकम्प्र	P 185 L 18 as in N S
P 201 L 16 अपाङ्गवृत्ति	P 200 L 12 अपाङ्गवर्ति	P 185 L 19 as in N S
P 202 L 2 सामस्त्येन	P 200 L 4 समस्तत्वेन	P 187 L 1 as in T S S
P 202 L 4 सिद्धरूपत्वेन	P 200 L 6 सिद्धधर्मरूपत्वेन	P 187 L 3 as in N S
P 202 L 7 सिद्धिहेतुत्वे	P 200 L 10 as in N S	P 187 L 6 सिद्धिहेतौ
P 202 L 9 तत्स्पर्धया	P 200 L 12 तत् is omitted	P 187 L 8 as in T S S
P 204 L 12 प्रक्रमभङ्गात्	P 203 L 4 प्रक्रमभेदात्	P 189 L.7 as in T S S
P 205 L 6 कथ साढ्य	P 204 L 4 as in N S	P 190 L 1 शठ कथ साढ्य
P 206 L 2 उपकारायेति पदे प्रका	P 205 L 4 उपकारायेति प्रका	P 190 L. 10 as in T S S
P 207 L 7 तत्तिरस्कारात्	P 206 L 6 तत्तिराकरणात्	P 191 L 9 as in N S
P 208 L 2 कुवलयदलमाल्यानि	P 207 L 2 कुवलयदलदामानि	P 191 L 15 कुवलयदामानि
P 209 L 2 उपमानत्वविवक्षा	P 207 L 11 as in N S	P 192 L.7 उपमान-त्वेन विवक्षा
P 211 L. 2. निरायाम	P 209 L 4 as in N S	P 193 L 6 स्यंगन
P 211 L 2 विशेष	P 209 L 4 as in N S	P 193 L.7 भेद ,
P 211 L 5 अङ्कके	P 209 L. 8. मङ्के	P 193 L. 10 as in T S S
P 213 L. 1 समानगुणयोगात्	P 210 L. 11 समानत्वयोगात्	P 194 L. 8 सामान्ययोगात्
P 213 L. 3 मलयजरस	P 210 L. 15 मलयजरस	P 194 L 11 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 214. L. 5. तद्गुणानुहारः	P. 212. L. 3. तद्गुपानुहारः	P. 195. L. 11 as in T. S. S.
P. 215. L. 3. सितमम्बु	P. 213. L. 2. सितमभ्र	P. 196. L. 5 as in T. S. S.
P. 215. L. 7. एव । कार्यकारण	P. 213. L. 6. एव। धवलोऽसीति त्वत्तुण एव । कार्यकारण	P. 196. L. 9 as in T. S. S.
P. 216. L. 3. अनुदेशात्	P. 213. L. 11. अनिर्देशात्	P. 197. L. 1 as in T. S. S.
P. 217. L. 9. कुशाग्रमतिभिः	P. 215. L. 1. कुशाग्रीयबुद्धिभिः	P. 198. L. 1 as in T. S. S.
P. 218. L. 3. अत्र सङ्केतकालाभिप्रायो विटसंबन्धिना	P. 215. L. 5. अत्र विटसंबन्धी सङ्केतकालाभिप्रायो	P. 198. L. 6 as in N. S.
P. 218. L 8. रूपभिन्नेनाकारेण	P. 215. L 12. भेदरूपेणाकारेण	P. 198. L. 10 as in T. S. S.
P. 219. L. 6 आश्रयेणोत्तरत्रोक्तं	P. 217. L 5 आश्रयणेन तत्रोक्तं	P. 199. L. 14. आश्रयेण तत्रोक्त
P. 220. L. 1. अन्यथाभिप्रायेण	P. 217. L. 11 अन्यथान्याभिप्रायेण	P. 200 L. 3 as in N. S.
P. 221. L. 6. मुग्धे कथं हालिक.	P. 218. L. 14. मुग्धेऽस्मि किं हालिकः	P. 200. L. 15 as in T. S. S.
P. 222. L. 4. कः प्रद्वेष्टि	P. 219. L. 7. क इह द्वेष्टि	P. 201. L. 5 as in T. S. S.
P. 222. L. 7. कस्य	P. 219 L. 10. कस्याः	P. 201. L. 8 as in N. S.
P. 222. L. 17. स्वभाव	P. 220. L. 8. स्वभावस्य	P. 202. L. 2 as in T. S. S
P. 223 L. 3. कवित्वमात्रस्य गम्यः	P. 220. L. 11. कवयितृमात्रस्य गम्यः	P. 202. L. 5 कविमात्रगम्य.
P. 223. L. 4. तन्निर्मित एव	P. 220. L. 12. तन्निर्मित इव	P. 202. L. 5 as in N. S.
P. 223. L. 5. उक्तिवाचोयुक्तिप्रस्तावात्	P. 221. L. 2. उक्तिवचनप्रस्तावात्	P. 202. L. 6 as in T. S. S.

N S ed	T S S ed	Present ed
P 223 L 7 भेङ्कार	P 221 L 4 हुंकार	P 202 L 9 as in T S S
P 223 L 8 कातुक व्यतिकरे	P 221 L 5 कण्डुकव्य तिकर	P 202 L 10 कण्डुकव्य पनय
P 223 L 10 कणावतर्सी	P 221 L 7 कण्ठावतमी	P 202 L 12 as in N S
P 224 L 4 चय भ्रान्ति	P 222 L 2 चद भ्रान्ति मात्	P 203 L 6 as in N S
P 224 L 5 भूतभावि तयैव	P 222 L 3 as in N S	P 203 L 6 भूतभावि त्वनैव
P 224 L 5 वस्तुवृत्त मात्र	P 222 L 3 वस्तुवृत्त मात्र	P 203 L 7 वस्तुवृत्ता न्तमात्र
P 224 L 6 प्रतिलम्भात्	P 222 L 4 as in N S	P 203 L 8 उपलम्भात्
P 224 L 7 नापीय	P 222 L 5 नापीद	P 203 L 8 as in N S
P 224 L 8 भूतभाव्य भूत	P 222 L 6 भूतभावि नावभूत	P 203 L 9 as in N S
P 224 L 8 अध्यवमा यत	P 222 L 6 अध्यवसीयत	P 203 L 9 as in N S
P 224 L 8 अभूतभावि	P 222 L 6 अभूतभा विनी	P 203 L 9 as in N S
P 224 L 8 भूतभावि त्वेनापि	P 222 L 7 भूतभावि त्वन नापि	P 203 L 9 भूतभावि त्वन न चापि
P 224 L 9 अप्रत्यभ गतत्वेन	P 222 L 7 अप्रत्यनेन	P 204 L 1 अप्रत्यभ त्वन
P 224 L 9 अप्रत्यक्षमाप	P 222 L.7 अप्रत्यक्षा वा	P 204 L 1 अप्रत्यभ वा
P 224 L.10 वचन	P 222. L 8 वचन	P 204 L 2 as in T S S
P 224 L 10 प्रतिपत्य पक्ष	P 222. L 8 प्रतिपत्राम	P 204 L 2 as in T S S
P 225 L. 1. प्रतिभास मागमन	P 222. L 9 प्रतिभास मागमन	P 204 L. 3 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 225. L. 2. केवलं	P. 222 L. 10. केवल	P. 204. L. 4 as in T. S. S.
P. 225. L 5. वस्तुगत्या-त्यद्भुत	P. 223. L. 3. वस्तुगता-त्यद्भुत	P. 204. L. 6. वस्तुगता-त्यद्भुत
P. 225. L. 7. अभिधा-नरूपाख्याभ्य	P. 223. L. 6. अभिमान-रूपाभ्य	P. 205. L. 2 as in T. S. S.
P. 225. L. 9. वस्तुगता इवार्थाः	P. 223. L. 8. वस्तुगत इवार्थः	P. 204. L. 4 as in T. S. S.
P. 225. L. 11. अभि-मानेन सा योक्तिज्ञा-नधर्मसुख	P. 223. L. 11. अभिमाने च सा योज्या ज्ञान-धर्मे सुख	P. 205. L. 5 as in T. S. S.
P. 226. L. 1. लिङ्गय-भावेन	P. 223. L. 14. लिङ्गि-भावेन	P. 205. L. 8 as in T. S. S.
P. 226. L. 3. पुरः स्फुरद्रूप	P. 224. L. 1. परिस्फुर-द्रूप	P. 206. L. 1 as in N. S.
P. 226. L. 3. सचमत्कारं प्रतीतेः	*P. 224. L. 1.* सचमत्कार-प्रतिपत्तः	*P. 206. L. 1.* सचमत्कार-प्रतीतेः
P. 226. L. 6. स्फुटत्वेन	P. 224. L. 4. स्फुटतया	P. 206. L. 4 as in T. S. S.
P. 226. L. 6 स्फुटप्रतीतिः	P. 224. L. 5. स्फुटप्रति-पत्तिः	P. 206. L. 4 as in T. S. S.
P. 227. L. 4. वस्तुसंवाद	P. 225. L. 2. वस्तुस्व-भावसंवाद	P. 207. L. 3 as in T. S. S.
P. 227. L. 4. वृत्तिसमा-धिरूप	P. 225. L. 3. वृत्ति-संवादरूप	P. 207. L. 3 as in T. S. S.
P. 228 L. 1. पर्यातं	P. 225. L. 4. पर्यामा	P. 207. L. 5 as in T. S. S.
P. 228. L. 2. हेतुकाज्झ-गिति	P. 225. L. 6. हेतुकः झटिति	P. 207. L. 6 as in T. S. S.
P. 228 L. 3. उभयवाच्य गतत्वेन	P. 225. L. 7. उभयरूप-वाच्यार्थगतत्वेन	P. 207. L. 7 as in T. S. S.
P. 228. L. 4. समर्पकस्य मतः स्फुट	P. 225. L. 8. समर्पितस्य स्फुट	P. 208. L. 1 as in T. S. S.

N S ed	T S S ed	Presented
P 228 L 8 तत्र हि प्रत्यक्षमेव	P 226 L 1 तत्र हि प्रत्यक्षमिव	P 208 L 5 यत्र हि प्रयक्षमिव
P 229 L 12 व्यस्त	P 227 L 4 व्यत्यस्त	P 209 L 11 as in N S
P 229 L 13 सन्निवेश धर्मिगत	P 227 L 5 सन्निवेशि धर्मगत	P 210 L 2 as in T S S
P 230 L 4 इत्येवमन्यै	P 228 L 4 इत्येतावद वान्यै	P 210 L 7 as in T S S
P 230 L 7 यथावद्वस्तु	P 228 L 8 यथास्थित वस्तु	P 212 L 1 as in T S S
P 230 L 9 ऐश्वर्यलक्षण	P 228 L 10 as in N S	P 212 L 3 ऐश्वर्यलक्षित
P 230 L 10 हृता	P 228 L 11 कृता	P 212 L 4 as in T S S
P 231 L 3 चरित च	P 229 L 3 चरित वर्णन च	P 212 L 8 as in N S
P 231 L 4 उदात्तचरित	P 229 L 4 उदारचरित	P 212 L. 9 as in N S
P 231 L 6 उदात्तत्वात	P 229 L 6 उदाररूप त्वात्	P 212 L 11 as in N S
P 232 L. 1 निबन्धनेन	P 229 L. 10 निबन्धे	P 213 L 1 as in T S. S
P 232 L 7 रत्यादि भाव । सदा	P. 230 L 6 रति । सदा	P 213 L 6 as in N S
P 232 L 9 अनौचित्य	P 230 L. 7 अनौचित्यात	P 214 L 1 as in T S S
P 232 L 6 प्रशमापर पर्याय	P 231 L 3 प्रशमपर्याय	P 214 L 7 as in N S
P 237 L 6. स्वद्रक	P 232 L. 13 सद्रक	P 216 L. 9 as in N S
P 237 L. 11 वर्धम	P 233 L 4 वर्तन	P 217 L. 2 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 238. L. 3. After अन्यत्राप्युदाहार्यं no further illustration is given.	P. 234. L. 5. After अन्यत्राप्युदाहार्यं cites the verses तस्याः सान्द्र etc. and एकस्मिन्शयने etc.	P. 218. L. 1 as in N. S
P. 238. L. 4. भावोदयो भावसन्धि	P. 235. L. 1. भावोदयसन्धि	P. 218. L. 2 as in N. S.
P. 238. L. 4. शबलता च पृथगलङ्काराः	P. 235. L. 1. शबलताश्चेति पृथगलङ्काराः	P. 218. L. 2. शबलताश्च पृथगलङ्काराः
P. 239. L. 1. भावस्योत्कस्य	P. 235. L. 2. as in N. S.	P. 218. L. 3. भावस्याङ्कुरस्यस्य
P. 240. L. 2. परिग्रहग्लपित	P. 235. L. 11. पराङ्मुखग्लपित	P. 218. L. 10 as in N. S.
P. 240. L. 3. आवेग	P. 236. L. 1. संवेग	P. 218. L. 11 as in N. S.
P. 244. L. 5. गतत्वेन च । तत्र	P. 238. L. 3. गतत्वेन च । सङ्करस्तु प्रभेदयुक्तो वर्ण्यते । तत्र	P. 221. L. 1 as in T. S. S.
P. 244. L. 6. वदनसौरभ	P. 238. L. 5. कुसुमसौरभ	P. 221. L. 3 as in T. S. S.
P. 245. L. 1. श्लकल्लोल	P. 238. L. 7. लक्कोल	P. 221. L. 5 as in T. S. S.
P. 245. L. 7. अत्र विजातीययोः उपमोत्प्रेक्षयोः	P. 238, L. 14 as in N. S.	P. 221. L. 12. अत्र सजातीययोरुपमयोः
P. 247. L. 1. अत्रोपमोत्प्रेक्षयोर्विजातीययोः संसृष्टिः	P. 239. L. 3. अत्रोत्प्रेक्षयोः सजातीययोरुपमोत्प्रेक्षयोर्विजातीययोश्च संसृष्टिः	P. 221. L. 16. as in N. S.
P. 246. L. 8. प्रमापयति	P. 240. L. 2. as in N. S.	P. 222. L. 2. प्रमापयति
P. 248. L. 2. मिथश्च दृश्येत	P. 240. L. 6. as in N. S.	P. 222. L. 5 मिथश्चमेव

N S ed	T S S ed	Present ed
P 248 L 2 भेदत्व च सङ्कर । तच्च	P 240 L 6 भेद च मिश्रत्वम् । तत्रोत्कटभेदा मसृष्टिरुक्ता । अनुत्कट-भेद सङ्कर । तच्च	P 222 L 5 as in T S S.
P 248 L 9 अतिशयात्	P 241 L 5 अध्यव सायात्	P 222 L 13 as in T S S
P 248 L 9 एव च वाक्योक्तिसमासात्ति । उपमाश्लेषानुगृहीता	P 241 L 6 एव च वाक्योक्तिसमासोक्ते उपमे श्लेषानुगृहीता	P 222. L 13 as in N S
P 248 L 12 चमत्का-रिता	P 242 L 2 चमत्कार कारिता	P 222 L 16 as in N S
P 249 L 1 विरोधो त्पत्तिहेतु	P 242 L 5 विरोधप्रति भोत्पत्तिहेतु	P 223 L 3 as in T S S
P 250 L 12 यत्रान्य तरपरिग्रहे साधक	P 244 L 5 यत्रोभयो रेकतरस्य साधक	P 225 L 2 as in T S S
P 252 L 2 आनुकूल्य	P 245 L 12 as in N S	P 226 L 4 अनुकूल
P 253 L 1 अपि तस्यो-पचरि	P 246 L 3 अप्युपचरि	P 226 L 8 as in T S S
P 253 L 12 न ह्यपि ग्येन कदाचिदर्थसिद्धि	P 47 L 1 as in N S	P. 227 L. 8 न हि चापेण पद्यागमसिद्धि
P 253 L 12 न ह्यपि ग्येनालङ्कारण उपक्रान्तेन	P 247 L 2 न ह्यपिग्येना लङ्कारेण प्रक्रान्तेन	P 227. L 9 न ह्येनाल ङ्कारेण प्रक्रान्तेन
P 254 L 6 संदेह । यथा	P 247 L. 4 संदेहो नाप्यङ्गाङ्गिभाव । यथा	P 228 L. 7 as in T S S
P 254 L 10 प्रतिभा त्पत्ति	P 248 L 4 as in N S	P 229 L 1 प्रतिपत्ति
P 255 L 1 सम्पूर्ण	P 248 L 8 सम्पुष्कर	P 229 L. 6 as in T S S
P 253 L 3 निष्पया	P 249 L 1 as in N S	P 229 L. 6 सपद्मा
P 255 L 8 शब्दार्थ-वर्यपङ्कारसङ्करस्तु	P 250 L. 1 शब्दार्थ-भूयलङ्कारस्तु	P 229 L 11 शब्दयो सङ्कारसङ्करस्तु

APPENDIX III

सञ्जीवनीसहितसर्वस्वान्तर्गतश्लोकादीनां सूची

*एतच्चिह्नाङ्कित सञ्जीवनीस्थम्

पद्य, वाक्यम्	आकर.	विषय	पृष्ठम्
	अ		
अक्ष्णो स्फुटाश्रु		समाहितम्	२१७
अङ्गराज	वेणीसंहारे ३ ४७	परिकर	१२२
अङ्गलेखा	काव्यालङ्कारसारसंग्रहे २ २०	विभावना	१५५
अङ्गुलीभिरिव	कुमारसंभवे ८ ६३	सङ्कर	२२२
*अणिमादिभो	विद्याचक्रवर्तिन	ध्वनिभेद	२३
अण्ण लडह	काव्यप्रकाशे १० १४	अतिशयोक्ति	८२, ८४
अतिशयित	उत्तररामचरिते ५ ४	स्मरणम्	४१
अत्रानुगोद	रघुवंशे १३ १५	स्मृति	४१
अत्राब्जपत्र		लाटानुप्रास	३२
अथ पवित्रमता		परिणाम	५५
अथोपगूढे	सूक्तिमुक्तावलौ बिल्हणस्य	समासोक्ति	१२०
*अद्य स्वप्न	विद्याचक्रवर्तिन	भावध्वनि	१८
*अद्यापि लोके	विद्याचक्रवर्तिन रुक्मिणीकल्याणकाव्ये १ १०	ध्वनिभेद	२२
अनन्तरत्न	कुमारसंभवे १ ३	अर्थान्तरन्यास	१३६
अनन्यसामान्य		उत्प्रेक्षा	७५
अनन्वये च	रुय्यकस्य कारिका	अनन्वयलाटानुप्रासयोर्भेद	३३
*अनलङ्कृती पुन	काव्यप्रकाशे १ ४		१०
अनातपत्र	नवसाहसाङ्कचरिते ४ ३१	भाविकम्	२०६
अनिद्र		विभावना	१५५

पद्यं, वाक्यम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
अनुरूपः	हर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासे (N S Press, 1947) ३६ पृष्ठे	आक्षेपः	२४७
अनेन सार्धं	रघुवंशे ६. ५७	सहोक्तिः	६६
अन्तश्छिद्राणि	भल्लटशतके २३	अप्रस्तुतप्रशंसा	१३८
अपर इव	कादम्बर्याम् (Kale, 1928) उपक्रमे शूद्रकवर्णने	उत्प्रेक्षा	७६
अपाङ्गतरले	काव्यप्रकाशे १०. ४४	निमीलितम्	१६३
*अपाङ्गवृत्ति	विद्याचक्रवर्तिनः भरतसंग्रहे		१५६
*अपाङ्गसङ्कोचित	,,		१५६
अब्धिर्लङ्घित	सुभाषितरत्नकोशे विद्याकरसहस्रे च मुरारेः	दृष्टान्तः	१२
अभिमाने च		भाविकम्	२०५
अमुष्मिन्	सुभाषितावली सुभाषितरत्नभाण्डागारे च रामस्य	अपह्नुतिः	६६
अयं मार्तण्डः	काव्यप्रकाशे १०. ६	सन्देहः	५६
अयं वारामेकः	भल्लटशतके १०८	विरोधः	१५३
अयमेकपदे	विक्रमोर्वशीये ४. ३	समुच्चयः	१८५
अरण्यरुदित	सुभाषितावली भर्तृहरेः	निदर्शना	६५
अरण्यानी	नवसाहसाङ्कचरिते ५. ८२	विषमम्	१६२
अलङ्कारः	काव्यप्रकाशे ६. ७; सुभाषितरत्नकोशे च	अर्थापत्तिः	१८३
अलङ्कारोऽप्य	काव्यप्रकाशे ४. १५		१३०
*अविदितगुण	सुबन्धोः वासवदत्तापीठिकायाम्		६
*अविभागेन	†भर्तृहरेः स्ववाक्यपदीयटीकायाम् १. १४३		२
अविरलविलोल	रुद्रटस्य काव्यालङ्कारे ७. ६०	अतिशयोक्तिः	८३
अव्यात्स वः	नवसाहसाङ्कचरिते १. १	निदर्शना	६२
असमाप्तजिगीष	राजतरङ्गिण्याम् ४. ४४१	समासोक्तिः	१२०

† 'अविभागेन', 'तात्वोष्ठ', 'मध्यमा', 'स्वरूपज्योतिः' (अस्यां सूच्यां ४०, ४५, ४६, ५४ तमेषु पृष्ठेषु) इत्यादि श्लोकचतुष्टयं भर्तृहरिणा स्ववाक्यपदीयटीकायामितिहासोद्धृतमिति निर्दिष्टम्। पुण्यराजवृषभदेवादिटीकाकारैः महाभारते अश्वमेधपर्वणि अनुगीतान्तर्भूतब्रह्मगीतायां दृष्टमिति। जयन्तभट्टेन न्यायमञ्जर्यां ३०३, ३०४ तमयोः पृष्ठयोः, वादिदेवसूरिणा च स्याद्वादरत्नाकरे (परि. १. सूत्र ८) उदाहृतं यथातथं व्याख्यातं च धर्मनिर्दिष्टेन।

पद्यं, वाक्यम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
असंभृतं	कुमारसंभवे १. ३१	विभावना	१५५
अस्तं भास्वान्	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ ४. ३. २८	सहोक्तिः	६६
अस्याः सर्ग	विक्रमोर्वशीये १. १०	अतिशयोक्तिः	८२
अहमेव गुरुः	काव्यप्रकाशे १०. ४७	प्रतीपम्	१६२
अहीनभुजग	श्रीकण्ठस्तवे	पुनरुक्तवदाभासम्	२६
अहो केनेदृशी	काव्यप्रकाशे ६. ४	वक्रोक्तिः	२००
अहो हि मे	काव्यप्रकाशे १०. २३	अर्थान्तरन्यासः	१४०

आ

*आकर्णितोत्तम	विद्याचक्रवर्तिनः	अद्भुतरसः	१८
*आकूतव्यञ्जिता	,, भरतसंग्रहे	इङ्गिताकारौ	१६८
आकृष्टिवेग		समासोक्तिः	१२१
आकृष्यावावमन्द	सुभाषितावलौ सुभाषितरत्नकोशे च	श्लेषः	१३१
आटोपेन	श्रीकण्ठचरिते २. ४६	वृत्त्यनुप्रासः	३०
*आधातुर्भुवनं	विद्याचक्रवर्तिनः	वीररसः	१७
आनन्दमन्थर	देवीपञ्चस्तव्याम् (घटस्तवे प्रथमश्लोकः)	संसृष्टिः	२२१
आभाति ते		रूपकम्	४६
आरोपयसि	सुभाषितावलौ मयूरस्य	वक्रोक्तिः	२०१
*आलस्यं	† भावप्रकाशे		२६
आहूतोऽपि	सूक्तिमुक्तावलौ भर्तोः	विशेषोक्तिः	
	ध्वन्यालोके (Banaras edn. 1940) 117 पृष्ठे		१७७

इ

इति हृतपशुपतिः	सुभाषितावलौ मयूरस्य	वक्रोक्तिः	२०२
इन्दुः किं	काव्यप्रकाशे १०. ६	सन्देहः	५६
इन्दुर्लिप्त	बालरामायणे १. ४२	अप्रस्तुतप्रशंसा	१३५
इन्दोर्लक्ष्म	सुभाषितावलौ सुभाषितरत्नभाण्डागारे च राजशेखरस्य	व्याजस्तुतिः	१४३

† भावप्रकाशनग्रन्थमिति विद्याचक्रवर्तिना निर्दिष्टमपि मुद्रितशारदातनयग्रन्थे न दृश्यते।

+ इद वाक्य मुद्रितव्यक्तिविवेके न दृश्यते ।

द

† सञ्जीवन्यां गौडपादवाक्यमिति स्पष्टम्। किन्तु गौडपादीयशाङ्करभाष्ये मङ्गलाचरणश्लोकस्य तुरीयपादत्वेन दृश्यते।

स

Kāvyaprakāśa of Mammata; printed text as well as Ms. D. 12826, Govt. Oriental Mss. Library, Madras.

—*Do*—with the *Saṁketa* of Rucaka. Calcutta Oriental Journal. Vol. II.

—*Do*—with Māṇikyacandra's gloss, University of Mysore, Oriental Library Sanskrit Series No. 60.

—*Do*—with the *Saṁketa* of Someśvara. Rājasthān Purātana Granthamālā, parts I and II.

—*Do*—with the *Viveka* of Śrīdhara Sāndhivigrahika, Calcutta Sanskrit College Research Series Nos. VII, XV.

—*Do*—with the commentaries of Vidyācakravartin and Bhaṭṭagopāla, T.S.S. 88, 100.

—*Do*—with Nāgeśa's *Uddyota*. Ānandāśrama Series. No. 66.

—*Do*—with the *Bālabodhinī* of Vāmanācārya Jhalakīkara, N. S. 1901.

Kāvyādarśa of Daṇḍin. With the Commentaries of Taruṇavācaspati and the Hṛdayaṁgama. Ed. M. Rangacharya.

Kāvyālaṁkāra of Bhāmaha, Chowkhamba, Banaras.

—*Do*—of Rudraṭa with Namisādhu's Commentary. K. M. 2.

Kāvyalaṃkārasārasaṁgraha of Udbhaṭa (*K. A. S. S.*)—With Pratīhārendurāja's Vṛtti. Ed. Banhatti, Bombay Sanskrit Series No. 19.

—*Do*—With the *Viveka* of Rājānaka Tilaka. G. O. S. 55.

Kāvyālaṁkārasūtra with *Vṛtti* of Vāmana. Vani Vilas Press, Srirangam.

Kāvyamālā gucchakas.

Kirātārjunīya of Bhāravi.

Kumārasaṁbhava of Kālidāsa.

Kuvalayānanda of Appayyadīkṣita with the *Alaṁkāracandrikā* of Vaidyānatha, N. S. ed. 1917.

Maṅkhukasūtrodāharaṇam. Ms. R. 2970. Madras Govt. Oriental Mss. Library.

Nañjarājayaśobhūṣaṇa of Narasiṁha. G. O. S. 57.

Pratāparudrayaśobhūṣaṇa of Vidyānātha with the *Ratnāpaṇa* of Kumārasvāmin. Bālamanoramā Series 3.

Pradyumnābhyudaya of Ravivarman. T. S. S. 8.

Raghuvamśa of Kālidāsa

Rasagaṅgādhara of Jagannātha. K. M 12 (*R G*)

Rukmiṇīkalyāṇa (*R K*) of Vidyācakravartin Ms R 3666 Madras Govt Oriental Mss Library

Rūpakapariśuddhi of D T. Tatacharya. Śrī Venkateśvara Oriental Research Institute Studies 2

Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa of Bhoja with Ratneśvara's commentary. K M 95.

Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha with Notes and Introduction by Mm P V. Kane 1951 Ed

Sāhityamīmāṃsā T S S 114

Sūktiratnahāra of Kāliṅgarāya Sūrya T S S. 141

Śrīkaṇṭhacarita of Mankhaka K M. 3

Vākyapadīya of Bhartṛhari Kashi Sanskrit Series 124

Vāmakeśvarīmatam with Jayaratha's commentary Kashmir Sanskrit Series 66

Vāgbhaṭālaṃkāra N S Ed K M 48

Virūpākṣapañcāśikā of Virūpākṣanātha with Vidyācakravartin's commentary, T S S 9

Vyaktiviveka of Mahimabhaṭṭa T S S 5

II

Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa V Raghavan, 'Punarvasu", Madras 14, 1963

Early History of the Dekhan G Yazdani Oxford University Press 1960 2 Volumes

Mysore Gazetteer, C Hayavadana Rao Five Volumes

Karṇāṭakakavicarite, (Kannada), R Narasimhcarya, Vol I, 1924

History of Classical Literature, M Krishnamacarya 1937

History of Sanskrit Poetics, P V Kane Third ed 1951

Hoysalas, A Krishnamurthi A Thesis of the Indian History department in manuscript University of Madras

Hoysalas in the Tamil Country, K R Venkataraman Annamalai University Historical Series No 7 1950

Hoysala Vaṃśa. William Coelho Studies in Indian History of

the Indian Historical Research Institute, No. 11, Bombay.

Some Concepts of Alaṁkāra Śāstra, V. Raghavan. Adyar Library Series 33. 1942.

South India and her Muhammadan Invaders, S. K. Aiyangar. Oxford University Press, 1921.

Studies in the History of Poetics, S. K. De. 2 Vols, 1923, 1925.

The Colas, K. A. Nilakantha Sastri. Revised ed. 1955.

The Hoysalas, Duncan M. Derrett. Oxford University Press. 1957.

The Early Muslim Expansion in S. India, N. Venkataramanayya, Madras University Historical Series No. 17, 1942.

III

Annual Reports of the Mysore Archaeological Department, Govt. Branch Press, Mysore (*M. A. R*).

Annual Reports of Epigraphy, Madras (*M. E. R.*).

Epigraphia Carnatica, Director of Archaeology, Mysore, Govt. Press, Bangalore. (*E. C.*).

Epigraphia Indica, Archaeological Survey of India. (*E. I.*).

Mysore Inscriptions, L. Rice. Mysore Government Press, 1897.

South Indian Inscriptions, Archaeological Survey of India, Madras (*S. I. I.*).

T. T. D. Inscriptions. T. T. Devasthanam Press, Madras.

IV

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (*A. B. O. R. I.*).

Indian Antiquary (*I. A.*).

Journal of Oriental Research, Madras (*J. O. R.*).

Journal of Oriental Institute, M. S. University of Baroda, (*J. O. R. I.*).

Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (*J. R. A. S.*).

Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (*J. B. B. R. A. S*).

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.

Tirumalai Śri Venkateśvara, Tirupati (now defunct).

V

Catalogue of the Sanskrit manuscripts in the Raghunātha Temple Library of His Highness the Maharaja of Jammu and Kashmir M A Stein Bombay 1894

New Catalogus Catalogorum V Raghavan Vol I University of Madras 1949

A Second Report of operations in Search of Manuscripts in the Bombay Circle, 1883-4 P Peterson *Extra No JBBRAS* 1884

Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit Mss made in Kashmir Rajaputana and Central India, G Bühler *JBBRAS*, Extra No 1877

INDEX TO INTRODUCTION

CORRECTIONS AND ADDITIONS

INTRODUCTION :

Page	Line	Read
ii	3rd from bottom	*prakāśayati*
iii	7th " "	*rasabhāso*
2	11	*Mankhuka-*
	Fn. 1. L. 2	*xxvi*
	Fn. 3 L. 10	Vidyācakravartin
3	Fn L 2	आत्मन·
5	2	शक्य
6	Fn. 6. L. 8	*ABORI*
7	Fn. 1. L. 1	त्रिविक्रमं
13	3	*puṭabhṛta*
23	Fn 1. L. 17	सर्ग
25,27	Top title	'WORKS OF VIDYA-CAKRAVARTIN'
29,31	"	'VIDYĀCAKRAVARTIN'S ANCESTORS'
26,28,30,32	"	'INTRODUCTION'
29	Last line	p. 3
31	Fn 5 L 6	No. 498
32	Fn. 7. L. 13	सर्गे
37	Fn. 1 L. 1	*Gazetteer*
38	Fn. 1. Ll. 1, 4	Canto
40	5	Bhillama
41	{Fn. 1 L. 1 {Fn. 1. L. 3	{आत्मना {गणार्थं
42	Fn 1 L. 5	add after (p. 59)—M.R. Kavi, *op. cit.*
45	Fn 1. L. 12	read देवं
49	Fn. 1. L 5	for a list
56		verse

61	Fn. last line	add 1. before *Alaṁkārakaustubha*
91	20	*Viśeṣaṇa*
97	1	*bhrama*
103	Fn. 1, L. 1	नेत्रे
112	Ll. 20, 36	definition

TEXT: ('T' refers to Ruyyaka's Text, 'C' to Commentary of Vidyācakravartin, and 'Fn.' to foot-notes).

१५	T. L. 3	असंलक्ष्य-
२२	C. L. 4 from bottom	क्रूरानुकारा-
४१	C. L. 3 from bottom	-तदुत्पत्त्योः
४३	T. L. 5	सदृशवस्त्वन्तरानुभवे
४६	C. L. 1	समासोक्तं
६४	C. last line	इत्थं
६५	C L. 5	च्छात्रादिशब्दस्य
	C. L. 6	कश्चित्, × × नियमात्।
६७	T. L. 2	विपयिसंभवित्वेन विषयासंभवित्वेन
	C. L. 11	delete '।' after प्रतीयमानत्वात्
	C. L. 12	" '?' " चासौ
६९	Top title	read उत्प्रेक्षाभेदाः
७१	T. last line	त्वर्थे
८१	T. L. 2	अध्यवसाये नैव
८८	Fn. last line	here
९४	Fn. L.2 from bottom	is
१००	T. L 3	वैदेह्या
	"	भार्गव
१०३	C. last line	यदा
१०४	*T. L. 1*	*अप्रस्तुते*
	C. L. 9	समासोक्तिरूपकयोः
१०८	C. L 5	समासोक्तेः
१११	Fn. L 2 from bottom	in a
११५	C. L. 2	अप्रैतदुप-
	C. L. 8	मङ्गलप्रात्मिका
	Fn L. 3 from bottom	sub-
११७	C. L. 2 from bottom	इन्दुरव्योर्ना-
१२६	T L 1	अन्यैः सह सङ्करः
१२७	T. L. 4	जतुकाष्ठ-
१३१	C. L 3	वल्कलेति
१३२	C. L 3	व्यक्तये इति।

१३५	T last line	कार्यकारण
१३६	C last line	अप्रस्तुतप्रशंसात्व
१३७	C L 1	अनाकुलत्वात्
	Fn L 2 from bottom	† instead of *
१४०	C L 4	ह्यविवेक
१४६	C L 1	दुरन्तता, अत सा नूनमि
१५१	Top title	आक्षेपप्रकारा
१५६	C L 1	प्रथमतृतीय
	C L 1	समरण-
१६३	T L 1	एवसौन्दर्या
	C L 7	श्लाघ्याश्लाघ्य-
१६१	C last line	पूर्वपूर्वस्य
१७०	Fn L 2 from bottom	देवाकर्ण्य etc
१७२	C L 6	काव्यलिङ्ग तु
१७६	C L 3	अरुणाय न
१८१	T L 3	-पूर्वक
	T L 5	बिभर्ति
१८४	C last line	सूत्रम्—गुणक्रिया-
१८६	C L 1	व्यथितव्यथ-
१८६	T L 10	नृपाङ्गणगतत्वेन
१९०	T L 7	निराकर्तुं
१९३	C last line	त्वत्पात-
१९९	C L 6	अपलापमानचिन्तयेति
२००	C L 3	वक्रोक्ति
२१४	C L 5 from bottom	तद्योग-
	Fn L 2 from bottom	योगि
२१५	C L 4	ध्वनिदर्शने
	C L 6	अलङ्कारा
२१६	C L 9	तद्वक्त्रा
२१७	C L 7	अविषयत्वात्

APPENDIX I ('v refers to verse)

५	v ३२c	यद्यपि
८	v ६८c	न्यासाद्
१२	v ११८d	काव्यलिङ्ग

APPENDIX II (Col refers to Column)

१३	Col 2 L 3	*T S S ed 1915*

	Col. 1. L. 9 from bottom	P. 10
	Col. 2. L. 7 from bottom	अभिधालक्षणा-
	Col. 3. L. 7 from bottom	P. 12. L. 1
१४	Col. 1. L. 2	P. 14
	Col. 1. L. 10	यथावसरं
	Col. 1. L. 15	L. 8
	Col 2. L. 2	P. 11
	Col. 2. L. 3	P. 11
	Col. 3. L. 2	P. 13
	Col. 3. L. 3	P. 13
	Col. 3. L. 6	आद्योऽर्थ
१५	Col. 1. L. 19 Col. 2. L. 17 Col. 3. L. 19	वैलक्षण्य
१७	Col. 2. Ll. 6-7 from bottom	अध्यवसायात्मकत्वे
	Col. 2. L. 4 from bottom	प्रकारं
१८	Col. 1. Ll. 10,12,13	P. 62
	Col. 2. last line	प्रतीतिः
१९	Col. 2. Ll. 5,6	P. 62
	Col. 3. L. 7	P. 75
	Col. 2. L. 8	L. 17
	Col. 1. L. 15	-निगीर्णत्वे
	Col. 2. L. 5 from bottom	L. 7
२०	Col. 2. L. 10	अध्यारोप्यते
२१	Col. 1. L. 8 from bottom	कण्टकिभिः
२२	Col. 1. L. 4 from bottom Col. 2. L. 2 from bottom	प्राकरणिकयोः
२३	Col. 3. L. 1 Col. 1. L. 5	प्रतिभानम्
	Col. 2. L. 9	शब्दालङ्कार-
	Col. 3. L. 13	Ll. 6-7

	Col. 1. L. 15	-लङ्कारत्वं
	Col. 3. L. 16	P. 126
२५	Col. 1. L. 7 from bottom Col. 3. L. 3 from bottom	-जनकत्वादिः
२६	Col. 1. L. 10	P. 153
	Col. 2. L. 15	महंसरुचयः
२७	Col. 2. L. 2	यष्टिः
	Col. 1. Ll. 1,3	P. 160
	Col. 1. L. 8	figure in
	Col. 2. L. 21	तरुवृते
२८	Col. 3 L. 5	P. 165. L. 4
	Col. 3. L. 7	P. 167
३०	Col. 1. L. 5 Col. 2. L. 6	-रागात्
३१	Col. 1. L. 7 from bottom	निरोधानं
३३	Col. 1. L. 3 from bottom Col. 2. L. 3 from bottom	-अपेक्षयैव
३४	Col. 2. L. 17	प्रतिपत्तेः
३५	Col. 1. L. 2 from bottom Col. 2. L. 2 from bottom	-वक्त्र-
३६	Col. 1. L. 3 from bottom	P. 248
३७	Col. 2. L. 19	P. 247
	Col. 3. L. 8 from bottom	L. 9
	Col. 3. L. 5 from bottom	L. 7

APPENDIX III :

४०	Fn. L. 1	४६ instead of ४४
	Fn. L. 2	भर्तृहरिणा
४७	Against धनपनुपि, under the 2nd Col.	read { हर्षचरिते गजमोक्षागमन- उपक्रमे